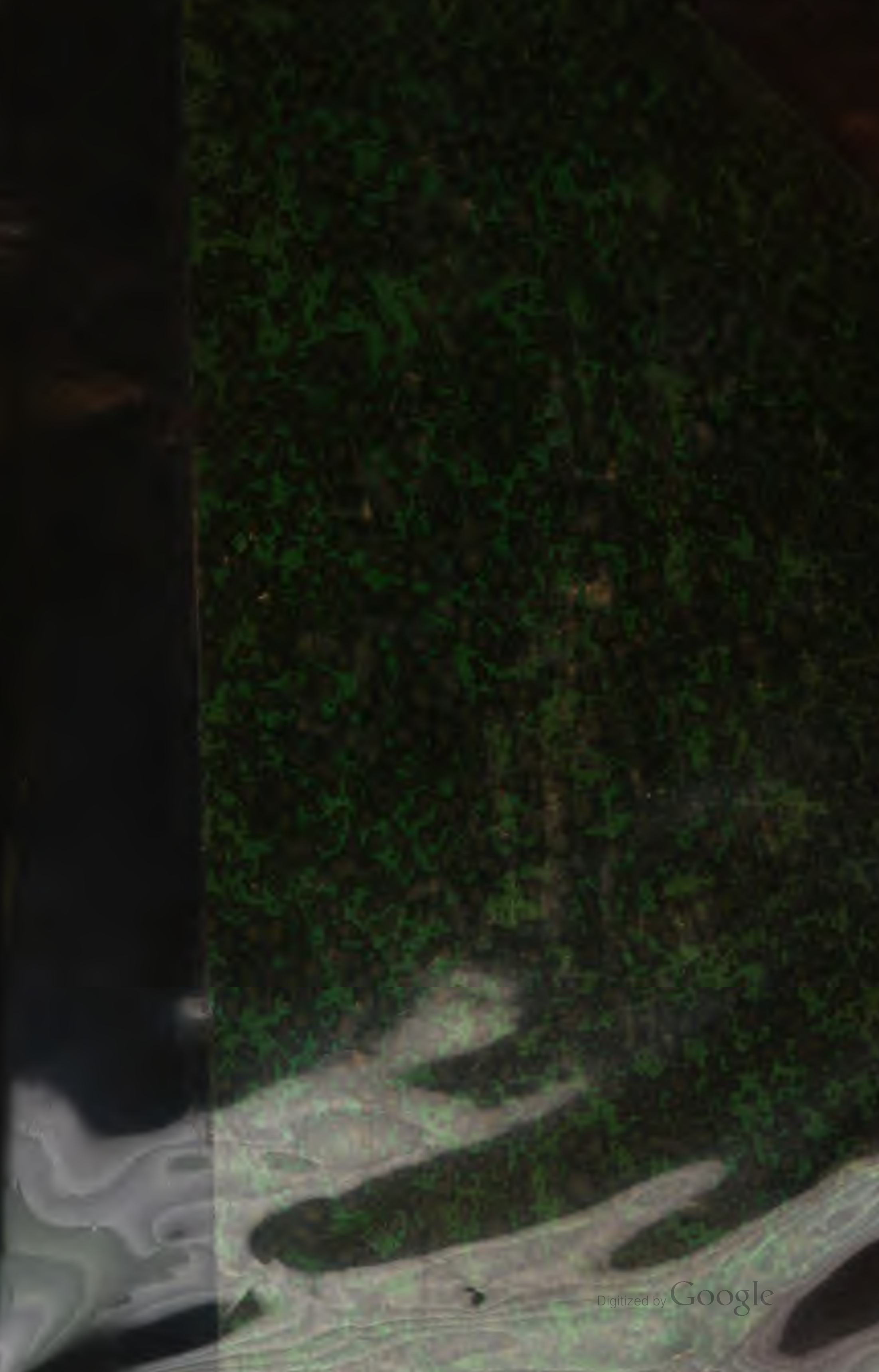

VE RI TAS

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

ΘΑΛΑΣΣΙΝΑ. – Τρίτωνες.— Κογχύλαι. —'Αττικαὶ 'Ακταί. — Μεταφράσεις. Συλλογὴ ποιημάτων, 1887.

Η ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ. – Παρ' Ἕλλησι, Ρωμαίοις, Βυζαντίνοις καὶ Φράγκοις. — 'Αρματωλικοὶ καὶ Νεώτεροι Χρόνοι. Μελέτη μετὰ εἰκόνων, 1896.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ. — Τόμος Πρῶτος, 1897.

ΑΝΤ. Θ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΕΠΙ ΤΗι ΒΑΣΕΙ ΠΟΛΛΩΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΜΕΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΟΛΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΑΥΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΚΗΡΥΞΕΩΣ
ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΧΑΡΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΣΑΓΓΑΡΗΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ
1897

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

[Συνέχεια τῆς Πρώτης Περιόδου]

Δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων κατὰ θάλασσαν.—Ἡ Δυτικὴ μοίρα.—Τὰ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ.—Βομβαρδισμὸς Σκαφιδακίου.—Πτῶσις αὐτοῦ. — Προσβολὴ τῆς Σαλαώρας καὶ τῆς Νικοπόλεως. — Ἔλλειψις συμπράξεως μετὰ τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς.—Τὰ ἐξωτερικὰ πλοῖα. — Βομβαρδισμὸς τῆς Πρεβέζης — Ἐρρωμένη ἀντίστασις αὐτῆς. — Βομβαρδισμὸς Μούρτου καὶ Ἁγίων Σαράντα. — Ἡ Ἀνατολικὴ μοίρα.—Βομβαρδισμὸς Πλαταμῶνος καὶ Αἰκατερίνης. — Ἀποκλεισμὸς τῶν Παραλίων. — Παρατεταμένη ἀδράνεια τῆς μοίρας. — Σύγχυσις διαταγῶν καὶ κινήσεων.—Τὰ ἐν Ἀθήναις.—Θορυβώδεις διαδηλώσεις.— Ἐπαναστατικὰ κινήματα. — Πτῶσις τῆς Κυβερνήσεως Δηληγιάννη.—Νέον Ὑπουργεῖον.—Πρόγραμμα αὐτοῦ.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετασθῇ ἡ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ πολέμου δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων κατὰ θάλασσαν. Ἡ δρᾶσις αὕτη κατὰ τὴν ἀρχικὴν διαίρεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου εἰς δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν μοῖραν ἔδει κατ' ἀνάγκην νὰ ἔχει δύο κέντρα ἀναπτύξεως τὸν Ἀμβρακικὸν διὰ τὰς κατὰ τὴν Ἤπειρον ἐπιχειρήσεις, καὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, πρὸς τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰς νήσους ἀφ' ἑτέρου, πρὸς προσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ, διακοπὴν τῶν συγκοινωνιῶν καὶ ἐξέγερσιν τῶν ὑποδούλων νήσων. Ὡς πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς δυτικῆς μοίρας τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἐκθέσεως μικτῆς ἐπιτελικῆς ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου τοῦ μηχανικοῦ Π. Λυκούδη, Δ. Ἠπίτου πλω-

τάρχου, Γ. Χατζηανέστη λοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ, Κ. Νίδερ ὑπολοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ καὶ Λ. Τσουκαλᾶ ἀνθυποπλοιάρχου, καὶ ἄλλων ἐκθέσεων εἰδικῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ, εἶχε καταρτίσῃ ὡρισμένον σχέδιον, βασιζόμενον ἐπὶ τοῦ διχασμοῦ αὐτῆς. Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο ἡ μοίρα αὕτη θὰ διῃρεῖτο εἰς δύο. Τὸ ἥμισυ τῆς δυνάμεως αὐτῆς εἰσπλέον ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ θὰ ἐβομβάρδιζε τὰ ἐντὸς αὐτοῦ φρούρια, τὸ δ' ἕτερον ἥμισυ τὰ ἐκτός, πρὸς τὸ Ἰόνιον, φρούρια τῆς Πρεβέζης, ἐν ᾧ συγχρόνως ὁ στρατὸς θὰ προσέβαλε τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς. Κυριευομένης δὲ τῆς Πρεβέζης τὰ μικρὰ πλοῖα, ὡς ὁ «Ναύαρχος Μιαούλης» καὶ ὁ «Εὐρώτας», μετὰ δύο τορπιλλικῶν σκαφῶν θὰ ἐξηκολούθουν φρουροῦντα τὸ στόμιον τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ τὰ παράλια τῆς Ἠπείρου πρὸς παρακώλυσιν ἀποβιβάσεως τροφῶν καὶ προμηθειῶν ἐν γένει τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπὸ ἐμπορικῶν πλοίων· τὰ δὲ λοιπὰ πλοῖα τῆς μοίρας ἐκείνης ἐγκαταλείποντα τὸν Ἀμβρακικὸν θὰ ἔσπευδον νὰ συνενωθῶσι πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν μοίραν, ἧς ἡ δύναμις θ' ἀνήρχετο εἰς 27 περίπου σκάφη. Ἀλλὰ τῆς πτώσεως τῆς Πρεβέζης καταστάσης ἀδυνάτου, ὡς δειχθήσεται κατωτέρω, τὰ πλοῖα τοῦ Ἀμβρακικοῦ οὐδέποτε ἠδυνήθησαν νὰ ἐξέλθωσιν ἐκεῖθεν καὶ ἑνωθῶσι πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν μοίραν.

Ὁ Ἀμβρακικὸς κόλπος, ἐκτεινόμενος πρὸς τὴν βορειοδυτικὴν ἄκραν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, καταλείπει μικρὰν εἴσοδον μεταξὺ Πρεβέζης καὶ Ἀκτίου, καὶ εὐρυνόμενος βαθμηδὸν ἐλλειψοειδῶς μέχρι τῶν Μακρυνορέων εἶνε πλούσιος εἰς ὅρμους, λιμένας καὶ κολπίσκους, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ πολεμικὴν ἔποψιν παρέχουσι πλεῖστα φυσικὰ πλεονεκτήματα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ Τουρκία κατὰ τὴν χάραξιν τῶν μετὰ τὴν Βερολίνειον συνθήκην νέων μετὰ τῆς Ἑλλάδος συνόρων δὲν ἠθέλησε ν' ἀποξενωθῇ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κρατήσασα ὑπὸ τὴν κατοχήν της τὴν βόρειον παραλίαν αὐτοῦ μετὰ τῆς εἰσόδου, ἐφ' ἧς ἡ Πρέβεζα, ἥτις ἠδύνατο νὰ ἀποβῇ λαμπρὰ βᾶσις ἐπιχειρήσεων κατὰ τῶν Ἰωαννίνων. Τούτου ἕνεκα, ἐπικειμένου τοῦ παρόντος πολέμου, ἡ Τουρκία ἐπέστησε μεγάλως τὴν προσοχὴν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Πρεβέζης καὶ ηὔξησε τὴν ὀχύρωσιν αὐτῆς ὡς καὶ τὰ ὀχυρώματα τὰ προασπίζοντα τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ τὰ ἐν τῷ προκόλπῳ. Ὁ πρόκολπος οὗτος σχηματίζεται ἀπὸ μὲν τῆς ἑλληνικῆς ἀκτῆς ἐκ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀκτίου, ἔνθα ὁ Αὔγουστος κατεναυμάχησε τὸν Ἀντώνιον τῷ 31 π.Χ. καὶ ἑτέρου ἀκρωτηρίου, καλουμένου σήμερον Κεφάλι Παναγιᾶς, σχη-

ματίζοντος δὲ δεξιόθεν τὸν κόλπον τῆς Βονίτσης. Ἀπὸ δὲ τῆς τουρκικῆς ἀκτῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ σκέλους τῆς χερσονήσου, ἐφ' ἧς κεῖται ἡ πόλις Πρέβεζα, καὶ τοῦ ἑτέρου σκέλους τῆς αὐτῆς χερσονήσου τοῦ ἀκρωτηρίου Μαύρη, τὸ ὁποῖον κεῖται ἀπέναντι τῆς γλωσσίδος Κεφάλι Παναγιᾶς καὶ ἀπέχει ἀπ' αὐτῆς 4.200 μέτρα περίπου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Τουρκία παντελῶς ἐστερεῖτο στόλου κατὰ τὰ μέρη ταῦτα, εἰργάσθη νὰ καταστήσῃ ἀπρόσβλητον τὴν Πρέβεζαν καὶ ἐκτὸς τοῦ κόλπου καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, ἐπισκευάζουσα παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τὰ ὑπάρχοντα ὀχυρώματα, τὰ κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ τὸν πρόκολπον τοῦ Ἀμβρακικοῦ, καὶ κατασκευάζουσα νέα εἰς πᾶσαν ἐπίκαιρον θέσιν. Εὑρέθη οὕτω προασπιζομένη ἡ Πρέβεζα κατὰ τὸν πόλεμον ἀπὸ μὲν τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἐκ τῶν ἑξῆς ὀχυρωμάτων. Πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν ἄκραν τῆς χερσονήσου ὑπῆρχε τὸ διπλοῦν ὀχύρωμα Χαμηδιέ, ἔχον ἐπὶ τοῦ ἑνὸς σκέλους αὐτοῦ πρὸς τὸ Ἰόνιον ἓν τηλεβόλον Κρούπ τῶν 21 ἑκατοστομέτρων, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου πρὸς τὸ Ἄκτιον καὶ τὸ στενὸν δύο ὅμοια τῶν 17. Ἀμέσως μετὰ τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἠγείρετο τὸ λιθόκτιστον ἐνετικὸν φρούριον Παντοκράτωρ, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον τρία τηλεβόλα Κρούπ τῶν 17 ἑκ. βάλοντα κατὰ τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου. Παρὰ τὸν Παντοκράτορα ὑψοῦτο τὸ ἐπίσης ἐνετικὸν φρούριον Ἅγιος Γεώργιος, ἔχον τὸν αὐτὸν ὁπλισμόν. Καὶ τέλος τὸ ὀχύρωμα Παληοσάραγα, φέρον ἓν τηλεβόλον τῶν 17 καὶ τρία τῶν 9.5. Μετὰ τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἄρχεται ἡ περιοχὴ τῆς Πρεβέζης, ἣν περιθέει ἀπὸ ξηρᾶς εὐρεῖα τάφρος καὶ ὑπερασπίζουσιν ἀπό τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης τὰ ἑξῆς ὀχυρώματα. Τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, φρούριον ἐνετικὸν λιθόκτιστον, περιλαμβάνον τὸ διοικητήριον, τοὺς στρατῶνας καὶ τὰς ἀποθήκας τοῦ ὑλικοῦ τοῦ πολέμου Εἰς ἑκάτερον τῶν πυργίσκων τοῦ φρουρίου τούτου ἦσαν τοποθετημένα ἀνὰ δύο πυροβόλα Κρούπ τῶν 9.5. Ἕτερον λιθόκτιστον πυροβολεῖον πρὸς τὴν παραλίαν ἀντικρὺ τοῦ Ἀκτίου ἔφερε δύο πυροβόλα μικρᾶς ὁλκῆς. Τρίτον τέλος ὀχύρωμα τὸ καλούμενον Βρυσούλα ἐκ χώματος, ἔκειτο εἰς ὕψος 16 μέτρων ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης καὶ ἦν ὡπλισμένον μὲ δύο τηλεβόλα τῶν 17 καὶ ἕτερον τῶν 15 ὑφεκατομέτρων Κρούπ. Οὕτως ὥστε ἡ Πρέβεζα προησπίζετο ἐσωτερικῶς δι' ἐννέα τηλεβόλων. Ἡ φρουρὰ τῆς Πρεβέζης ἀπελεῖτο ἐκ 3.000 ἀνδρῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Τουρκαλβανῶν, ἐλαχίστων δὲ Μικρασιατῶν· ὁ δὲ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἀνήρχετο εἰς 10 — 12 χιλιάδας

κατοίκων. Ἡ πόλις ἦν μᾶλλον ἑλληνικὴ ἢ τουρκική, διότι τὸ ἥμισυ τῶν κατοίκων αὐτῆς ἦσαν Ἕλληνες τὴν καταγωγήν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν θρησκείαν, τὸ δ' ἕτερον ἥμισυ Ἑβραῖοι καὶ Τοῦρκοι, ὑπῆρξε δ' ἀνέκαθεν τὸ θέατρον πολλῶν μαχῶν καὶ πολιορκιῶν. Τὸ 1499 ἐπολιορκήθη κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκπορθήσαντες αὐτὴν κατεῖχον, ἀνεγείραντες ἰσχυρὰ φρούρια, μέχρι τοῦ 1530, ὅτε ἀνέκτησαν καὶ πάλιν αὐτὴν διὰ πολιορκίας οἱ Ὀθωμανοί. Τὸ 1684 κατελήφθη καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ 1701 ἠναγκάσθησαν κατόπιν τῆς γενομένης συνθήκης μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν ν' ἀποδώσωσιν αὐτὴν εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐν ἔτει 1717 συνεπείᾳ ἑτέρας συνθήκης ἐπανῆλθεν ἡ Πρέβεζα εἰς τοὺς Ἑνετοὺς μέχρι τοῦ 1797, ὅτε κατέλαβον αὐτὴν οἱ Γάλλοι μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν τῇ Ἠπείρῳ κτήσεων, μεθ' οὓς καὶ πάλιν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Τούρκων. Κατὰ τοὺς χρόνους δέ, καθ' οὓς ἡ Πρέβεζα διετέλει ὑπὸ ξένην τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίαν, κατὰ τὸ τέλος τῆς παρελθούσης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς παρούσης ἑκατονταετηρίδος ὑπῆρξε τὸ καταφύγιον τῶν πλείστων κατὰ τὴν Ἤπειρον, τὸν Βάλτον καὶ τὴν Θεσσαλίαν ἁρματωλῶν, Ἀνδρούτσου, Μαυρομάττη, Γριβαίων, Κατσικογιανναίων καὶ ἄλλων. Ἐπέπρωτο δὲ λήγοντος τοῦ παρόντος αἰῶνος νὰ ὑποστῇ τὸ πῦρ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, χωρὶς δυστυχῶς νὰ ἴδῃ καὶ τὴν κυανόλευκον, ὄνειρον τόσων αἰώνων, κυματίζουσαν ἐπὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς.

Πρὸς πλειοτέραν προστασίαν τοῦ ὅρμου τῆς Πρεβέζης οἱ Τοῦρκοι κατεσκεύασαν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Μαύρη, τοῦ περικλείοντος τὸν ὅρμον τοῦτον, εἰς ὕψος 140 μέτρων ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης ἰσχυρὸν πυροβολεῖον τὸ τοῦ Σκαφιδακίου περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀχυροῦ διαζώματος μετὰ προμαχώνων, ἐφ' ὧν ἐτοποθέτησαν δύο τηλεβόλα Κρούπ τῶν 9. 5. Τὸ πυροβολεῖον δὲ τοῦτο εἶχε καὶ ἄλλον σκοπόν. Μετὰ τοῦ κχταντικρὺ εἰς τὴν Σαλαώραν εὑρισκομένου πυροβολείου προήσπιζε ταὐτοχρόνως τὸν κόλπον τῆς Νικοπόλεως, κειμένης ἐγγὺς τῶν σωζομένων ἐρειπίων τῆς ὁμωνύμου πόλεως, ἣν ἵδρυσεν ὁ Αὔγουστος μετὰ τὴν ἐν Ἀκτίῳ νίκην του ἐπὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς παραλίας τοῦ λαιμοῦ, ὅστις συνδέει τὴν χερσόνησον τῆς Πρεβέζης μετὰ τῆς Ἠπείρου. Ἐπὶ τῆς παραλίας ταύτης καὶ τὸ στόμιον τοῦ Λούρου οἱ Τοῦρκοι, παρὰ τὰς ὑφισταμένας συνθήκας, κατεσκεύασαν 4 ἐπάκτια ὀχυρώματα φέροντα ἀνὰ ἓν τηλεβόλων τῶν 9.5, πληθὺν δὲ ἄλλων

ὀχυρωμάτων καὶ ταχυσκάπτων προασπιζόντων τὸν στενὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου καὶ τὴν Πρέβεζαν ἀπὸ πάσης ἐκ τῆς ξηρᾶς εἰσβολῆς κατὰ τῆς πόλεως. Ἕτερα ὀχυρώματα κατεσκεύασαν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν πρὸς τὸ Ἰόνιον παραλίαν τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου, ἔνθα ἔταξαν στρατιωτικὰ σώματα, πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένης ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀποβάσεως. Τὸ δὲ πυροβολεῖον τῆς Σαλαώρας ἔκειτο εἰς τὴν παραλίαν τῆς πολίχνης ταύτης, κειμένης εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἐπὶ στενῆς λωρίδος γῆς, σχηματιζομένης μεταξὺ τῶν λιμνοθαλασσῶν τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς καὶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀράχθου. Ἡ Σαλαώρα, ὡς ἐν προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐσημειώθη, ἦν τὸ ἐπίνειον τῶν Ἰωαννίνων ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ καὶ διενήργει μέγα διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου. Τὸ πυροβολεῖον αὐτῆς ἔφερε δύο ἐμπροσθογεμῆ τηλεβόλα Ἄμστρογκ, ἡ δὲ φρουρὰ τῆς πολίχνης ἀπετελεῖτο ἐκ 500 ἀνδρῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δύναμιν τῆς Νικοπόλεως αὕτη ἀνήρχετο εἰς τρισχιλίους ἄνδρας, εὑρισκομένους ἐντὸς τῆς πολίχνης, εἰς τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ τὴν ἀκρόπολιν ταύτης. Χίλιοι πεντακόσιοι κατεῖχον τὴν πρὸς τὸ Ἰόνιον παραλίαν καὶ χίλιοι πεντακόσιοι εἶχον ταχθῇ πρὸς φρούρησιν τῶν ἐκβολῶν τοῦ Λούρου καὶ τῶν ὀχθῶν αὐτοῦ, ἔνθα πρὸς παρεμπόδισιν πάσης διαβάσεως ἀνηγέρθησαν ὀχυρωματικὰ ἔργα.

Τοιαύτην εἶχον παρασκευάσει τὴν ἄμυναν αὐτῶν οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ, ἐργασθέντες πρὸς τοῦτο ἐφ' ὅσον ἠδύναντο καὶ παρὰ τὰς ὑφισταμένας συνθήκας. Διότι κατὰ τὸ ἄρθρον 2 τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας συμβάσεως τῆς 20 Ἰουνίου 1881 περὶ ἐκτελέσεως τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου πάντα τὰ ὀχυρώματα, τὰ δεσπόζοντα τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης, ἔδει ν' ἀφοπλισθῶσιν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ὑπεχρεοῦντο κατὰ ταῦτα οὐχὶ μόνον νὰ μὴ ἀνεγείρωσι νέα ὀχυρώματα ἀλλὰ νὰ ἀφοπλίσωσι καὶ τὰ ὑπάρχοντα. Ἡ Τουρκία, παραβλέπουσα τὰς ῥητὰς ταύτας ὑποχρεώσεις της καὶ παρασκευαζομένη συντόνως πρὸς πόλεμον, ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Βάσσου εἰς Κρήτην οὐδ' ἐπὶ μίαν ἡμέραν ἔπαυσεν ἐξοπλίζουσα καὶ ἀνεγείρουσα νέα ὀχυρώματα εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν ὑπὸ τὰς ὄψεις τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, πληροφορηθεῖσα τὸ τοιοῦτον, ἀπεφάσισε νὰ προβῇ εἰς παραστάσεις διὰ τὴν παραβίασιν ταύτης τῆς συνθήκης παρὰ τῷ μουτεσαρίφῃ Πρεβέζης διὰ τοῦ διοικοῦντος τὸν ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ στολίσκον αὐτῆς

ἀρχικυβερνήτου Τομπάζη. Ἀπὸ τῆς 3ης Μαρτίου ἀκόμη ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Ν. Λεβίδης διεβίβαζε τὰς περὶ τούτου ἀποφάσεις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου εἰς τὸν ἀρχικυβερνήτην Τομπάζην, προσθέτων αὐτῷ: «Καὶ ἂν οἱ Τοῦρκοι δὲν ἄρξωνται ἀμέσως τοῦ ἀφοπλισμοῦ τῶν ὀχυρωμάτων, ἅμα φθάσῃ πρὸς ὑμᾶς ὁ ἀνθυποπλοίαρχος Ἀνδρεάδης ἐκτελέσατε πιστῶς τὰς παρ' αὐτοῦ κομιζομένας διαταγάς». Αἱ διαταγαί, τὰς ὁποίας ὁ ἀνθυποπλοίαρχος οὗτος ἐκόμιζεν εἴς τε τὰ ἐντὸς καὶ τὰ ἐκτὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ εὑρισκόμενα ἑλληνικὰ πλοῖα, ληφθεῖσαι κατ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου τῆς 2 καὶ 3ης Μαρτίου, συνοψίζοντο εἰς τὴν διὰ τοῦ στόλου κατεδάφισιν, τῶν ὀχυρωματικῶν ἐκείνων ἔργων, εὐθὺς ὡς αἱ ἐκεῖ τουρκικαὶ ἀρχαὶ δὲν ἤθελον συμμορφωθῇ πρὸς τὰ διεθνῆ κείμενα. «Δώσατε τοῖς Τούρκοις, ἔγραφεν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν, ὡρῶν τινων, δύο ἢ τριῶν, προθεσμίαν ὅπως ἄρξωνται τῆς καταστροφῆς τῶν ἔργων, ἅτινα ἐπιχειροῦσιν ἐναντίον τῶν συνθηκῶν. Μετὰ δὲ τοῦτο ὅπως δήποτε ἀρχίσατε πῦρ...» Αἱ διαταγαὶ ὅμως αὗται δὲν ἐξετελέσθησαν, διότι ἐν ᾧ ὁ στόλος προὔκειτο νὰ προβῇ εἰς τὴν κατεδάφισιν τῶν φρουρίων τὴν 9 Μαρτίου, τῶν Τούρκων μὴ λαμβανόντων ὑπ' ὄψει τὰς διαμαρτυρίας τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὁ πρωθυπουργὸς Δηληγιάννης συνεκάλει τοὺς ὑπουργοὺς εἰς συμβούλιον τὴν 7ην Μαρτίου, προτείνων τὴν ἀναβολὴν τῶν ἀποφασισθέντων. Βασιλεὺς καὶ πρωθυπουργὸς εἶχον μεταβάλῃ γνώμην, ὀρρωδοῦντες πρὸ τοῦ μεγέθους τῆς ἀποφάσεως, ἥτις θὰ εἶχεν ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὸν πόλεμον, ὃν ἀμφότεροι ἐζήτουν ν' ἀποφύγωσι μέχρι τέλους. Καὶ ὁ μὲν πρωθυπουργὸς ἔπειθε πάντας τοὺς ὑπουργοὺς νὰ ταχθῶσι πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ, πλὴν τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς προτάσεως ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ὅστις ἐμειοψήφει. Ὁ δὲ βασιλεὺς εἰς τὸν τελευταῖον, ἀπειλοῦντα παραίτησιν, συνίστα ἐν συνεντεύξει νὰ μὴ ἐπιμένῃ εἰς τὴν γνώμην αὐτοῦ, προβάλλων τὴν πληρεστέραν στρατιωτικὴν παρασκευὴν τοῦ κατὰ ξηρὰν στρατοῦ. Σημειωτέον δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν τῷ ἀρχηγείῳ Ἄρτης ἀνήρχετο εἰς 21.000 ἄνδρας περίπου, ἡ δὲ τοῦ τουρκικοῦ ἦτο κατά τι μικροτέρα, κατὰ τὰς πληροφορίας, ἃς εἶχεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις. Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν διϊσχυρίζετο ὅτι ἡ παρὰ τῆς Ἑλλάδος κατάληψις τῆς Κρήτης ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ παρὰ τῆς Τουρκίας ὡς αἰτία πολέμου, καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ χρόνος παρήρχετο, ἡ ἀναλογία τῶν

παραταχθησομένων δυνάμεων ἤθελεν αὐξάνει ὑπὲρ τῆς Τουρκίας. Διὸ ἐπέμενεν εἰς τὰς πρώτας ἀποφάσεις, φρονῶν ὅτι ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν οὐδέποτε θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόκλησις πολέμου ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος, ἀμυνομένης ἁπλῶς πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διὰ τῆς συμβάσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου διατεταγμένων περὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ἀλλὰ μεθ' ὅλα ταῦτα ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν ἐγένετο δεκτὴ παρὰ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ συνετάχθη πρακτικὸν (ὑπ' ἀριθ.22), δι' οὗ αἱ πρὸς τὴν Δυτικὴν μοῖραν δοθεῖσαι διαταγαὶ τῆς 3 καὶ 4 Μαρτίου ἀνεκλήθησαν ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας, διὰ νὰ δοθῇ εὔσχημος διέξοδος εἰς τὴν ἐπιμονὴν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν. Ἐν τούτοις μετὰ 5 ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ἤτοι τὴν 12ην Μαρτίου ὁ ἀρχηγὸς τῆς Δυτικῆς μοίρας Ζῶτος κατόπιν διαταγῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ἐγκριθείσης ὑπὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ, ἐπέδιδε πρὸς τὸν Μουτεσαρίφην Πρεβέζης τὴν ἑξῆς διαμαρτύρησιν, ἐπιδοθεῖσαν διὰ τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου Τσουκαλᾶ :

Ἐξοχώτατε,

Ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Α' μὴ δυναμένη ν' ἀνεχθῇ ἐπὶ πλέον τὴν παράβασιν τῶν ὅρων τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας συνομολογηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν 2αν Ἰουλίου 1881 Συμβάσεως, τῆς ὁποίας τὸ 2ον ἄρθρον ὁρίζει ἐπὶ λέξει, ὅτι «πάντα τὰ ὀχυρώματα, τὰ δεσπόζοντα τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης πρός τε τὸ μέρος τῆς Πρεβέζης καὶ τὸ τῆς Πούντας, θ' ἀφοπλισθῶσιν ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς Συμβάσεως τῆς 24ης Μαΐου ἐ. ἔ. καὶ θὰ διατελῶσιν ἀφωπλισμένα ἐν καιρῷ εἰρήνης μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν», ἐνετείλατο ἡμῖν νὰ ὑπομνήσωμεν εἰς τὴν ὑμετέραν ἐξοχότητα τὰ περὶ ὀχυρωμάτων τῆς Πρεβέζης ἐν τῷ εἰρημένῳ ἄρθρῳ τῆς Συμβάσεως ἀναγραφόμενα. Τῇ ἐντολῇ τῆς ἡμετέρας Κυβερνήσεως διαμαρτυρόμενοι ἐντόνως διὰ τὴν περαιτέρω ἐκ μέρους τῆς ὑμετέρας Κυβερνήσεως παράβασιν τῶν ὅρων τῆς εἰρημένης Συμβάσεως, ἐπαφιέμεθα ὑμῖν ἀκεραίαν τὴν εὐθύνην τῶν συνεπειῶν διὰ τὴν παράβασιν ταύτην. Διατελοῦμεν μετὰ τῆς κτλ.

Ἐν Λευκάδι τῇ 12 Μαρτίου 1897.

Ὁ Ἀρχηγὸς
Κοσμᾶς Ζῶτος

'Αλλ' οἱ Τοῦρκοι καὶ μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τῆς διαμαρτυρίας ταύτης δὲν ἔπαυσαν τὴν πυρετώδη αὐτῶν ἐργασίαν πρὸς ὀχύρωσιν τῆς Πρεβέζης καὶ τοῦ κόλπου αὐτῆς. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἠναγκάζετο νὰ σκεφθῇ περὶ τοῦ πρακτέου, ἐν ὑπουργικῷ δὲ συμβουλίῳ τῆς 24 Μαρτίου ἀπεφασίζετο,ὅπως μετὰ δύο ἡμέρας, ἤτοι τὴν 26 Μαρτίου, διαταχθῇ ὁ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ 'Αμβρακικοῦ στόλος νὰ προβῇ εἰς τὴν διὰ τῶν πυροβόλων κατεδάφισιν. 'Αλλὰ καὶ ἡ νέα αὕτη ἀπόφασις δὲν ἐξετελέσθη, διότι τὴν ἐπαύριον τῆς λήψεως αὐτῆς 25 Μαρτίου ἐπῆλθε μετάγνωσις εἰς τὰς σκέψεις τῆς Κυβερνήσεως, συνεπείᾳ τηλεγραφήματος τοῦ ἐν Πετρουπόλει πρεσβευτοῦ τῆς 'Ελλάδος Τομπάζη, ὅστις ἀνήγγελλεν εὐνοϊκωτέραν στάσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας εἰς τὸ Κρητικὸν ζήτημα.Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο, ὁμιλοῦν περὶ ἡγεμονίας τῆς Κρήτης ὑπὸ τὸν βασιλόπαιδα Γεώργιον καὶ πολλὰ ὑποσχόμενον περὶ ἐδαφικῶν πρὸς βορρᾶν παραχωρήσεων, ἐχρησίμευσε τῷ πρωθυπουργῷ μᾶλλον ὡς πρόφασις πρὸς ἀναβολὴν τῶν κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς Πρεβέζης ἀποφασισθέντων ἢ ὡς αἴτιον, καθ' ὅσον ὁ Δηλιγιάννης ἦν καὶ ὤφειλε νὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐξελέγξῃ τὸ ἀνυπόστατον τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων, ἰδίως εἰς ὅτι ἀπέβλεπε τὴν βερολίνειον γραμμὴν (*).Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ἡ ἀπόφασις ἐκείνη τοῦ 'Υπουργι-

(*) Τὸ παράδοξον τοῦτο τηλεγράφημα εἶχεν ὡς ἑξῆς:

«ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΙΣ, 25 Μαρτίου (6 'Απριλίου) 1897.—'Εν συμβουλίῳ τῶν πρέσβεων ἐν Κων)πόλει ἐγένετο συζήτησις ὡς ἐκ τῆς πολιτείας τῆς 'Ελλάδος, προκαλούσης μεγάλους φόβους περὶ συγκρούσεως αὐτῆς πρὸς τὴν Τουρκίαν καὶ περὶ τῶν ἐκ ταύτης σπουδαίων συνεπειῶν. *Συνεφωνήθη* μεταξὺ τῶν πρεσβευτῶν νὰ *παραχωρηθῇ τῇ Κρήτῃ ὀργανισμὸς ὅμοιος τῷ τῆς Βουλγαρίας*, καὶ ἀκριβῶς τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς ἡγεμόνος, τῇ ὑστέρᾳ συγκαταθέσει τῆς 'Υψηλῆς Πύλης καὶ τῶν Δυνάμεων. Τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμονόπαιδος Γεωργίου, ὁμοφώνως λεχθέν, οὐδεμίαν ἐπήνεγκεν ἀντίρρησιν. 'Ο νέος ὀργανισμὸς θέλει ὑποβληθῇ τῇ Γενικῇ Συνελεύσει τῆς Κρήτης, ἐξ ἧς ἐξήρτηται ἡ ἀποδοχή, ἢ καὶ ἡ ἀπόρριψις τοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει, ἡ ἀπόφασις αὐτῆς περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ νῆσος Κρήτη ἐπιθυμεῖ νὰ κυβερνηθῇ. 'Η ἀρχὴ τοῦ δημοψηφίσματος ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ πασῶν τῶν Δυνάμεων ἐκτὸς τῆς Γερμανίας· ἀλλ' ὁ ἐπὶ τῶν 'Εξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Ρωσσίας πέποιθεν, ὅτι ἡ δυσχέρεια αὕτη θέλει παρακαμφθῇ. Τὸ δημοψήφισμα δὲν θέλει πραγματοποιηθῇ,εἰμὴ μετὰ τὴν κατάπαυσιν πάσης στρατιωτικῆς ἐπιδράσεως ἐν τῇ νήσῳ, τουτέστι μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ στρατοῦ ἡμῶν. 'Εὰν ὁ συνταγματάρχης Βάσσος, ἀνακαλούμενος,δὲν ὑπακούσῃ τῇ διαταγῇ, θεωρούμενος ὡς ἀνυπότακτος, θέλει ἀποπεμφθῇ ἐκ τῆς νήσου διὰ τῆς

κοῦ συμβουλίου, ὅπως διὰ τοῦ στόλου παρακωλυθῶσιν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν ὀχύρωσιν τῆς Πρεβέζης, οὐδέποτε ἔλαβεν ἐκτέλεσιν,καὶ μέχρι τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ἠδυνήθησαν οὗτοι νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν Πρέβεζαν καὶ τὴν Νικόπολιν, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἐπίκαιρα σημεῖα τοῦ Ἀμβρακικοῦ, διὰ τῶν ὀχυρωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω περιεγράφησαν.

Οἱ Ἕλληνες ἀντέτασσον ἀπέναντι αὐτῶν δύο μόνον ὀχυρώματα ἀπὸ τῆς παραλίας. Τὸ Ἄκτιον (Πούντα) φρούριον ἀνίσχυρον μὲ τρία πυροβόλα καὶ τὸ ὀχύρωμα «Κεφάλι Παναγιᾶς» ἀπέναντι τοῦ Σκαφιδακίου, ὡπλισμένον διὰ δύο μεγάλων τοπομαχικῶν πυροβόλων καὶ διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Νικολάου Ἄρτη. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες τὴν δύναμιν αὐτῶν δὲν ἐστήριζον εἰς τὰ πυροβολεῖα ταῦτα. Τὸ μέγιστον ὄργανον τῆς ἐπιθέσεως δι' αὐτοὺς ἦν ὁ στόλος ὁ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ὅστις ἐδέσποζε τῶν παραλίων καὶ τῆς εἰσόδου. Ὁ στόλος οὗτος ὑπείγετο, ὡς ἐν τῷ περὶ ναυτικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος κεφαλαίῳ ἐρρέθη, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ πλοιάρχου καὶ ὑπασπιστοῦ τοῦ βασιλέως Κριεζῆ. Καὶ ὁ μὲν ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στόλος, εἰσπλεύσας πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου, ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἀτμοβαρίδων «Ἀκτίου» ὑπὸ τὸν πλωτάρχην Ἐμμανουὴλ Τομπάζην, ὅστις ὡς ἀρχαιότερος εἶχε τὴν διοίκησιν ὅλων τῶν ἐσωτερικῶν πλοίων, καὶ «Ἀμβρακίας» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην

βίας. Ὁ ἀποκλεισμὸς ἀρθήσεται ἅμα τῇ ἐκδόσει τῆς περὶ ἀνακλήσεως τοῦ συνταγματάρχου Βάσσου διαταγῆς. Μόνη ἡ Ἀγγλία προτείνει νὰ μὴ ἐπιμείνωσιν εἰς τὴν ἀνάκλησιν τοῦ στρατοῦ ἡμῶν· ἀλλὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ Ἀνακτοβούλια ἀντέτειναν εἰς τὴν πρότασιν, κυρίως δὲ ἡ Γερμανία, ἥτις σφόδρα ἐπιμένει. Ὁ κόμης Montebello (ὁ ἐν Πετρουπόλει πρέσβυς τῆς Γαλλίας) ζητήσας νὰ μὲ ἴδῃ τὴν ἑσπέραν ταύτην, ἵνα μοὶ ἀνακοινώσῃ τὰς ἐν λόγῳ θετικωτάτας εἰδήσεις, μοὶ ἐνεπιστεύθη, ὅτι, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἐπιδείξῃ πολιτείαν σώφρονα καὶ ἱκανοποιήσῃ τὰς Δυνάμεις θὰ ἠδύνατο πιθανῶς νὰ ἀποκτήσῃ καὶ ἄλλας παραχωρήσεις. Ὅλως δὲ ἐμπιστευτικῶς μοὶ εἶπεν, ὅτι αἱ Δυνάμεις—ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἤθελεν ἀποφύγει τὰ βίαια μέτρα—*θὰ ἦσαν διατεθειμέναι νὰ ποιήσωνται ἡμῖν ἐδαφικὰς παραχωρήσεις, περιλαμβανούσας τὴν συνοριακὴν γραμμήν, τὴν ἐνδειχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βερολινείου Συνεδρίου, μετὰ καὶ* τῆς **Θεσσαλονίκης** (!) *Ἡ Αὐστρία παραιτεῖται τῶν ἀξιώσεων αὐτῆς* ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο τῆς Μακεδονίας, μὴ ἀπαιτοῦσα εἰμὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τῆς Ἀλβανίας.

Τομπάζης».

Λάζαρον Κουντουριώτην ὑποπλοίαρχον. Ἀμφότεραι ἦσαν κατεσκευασμέναι ἐκ χάλυβος μὲ δύο ἕλικας, ταχύτητος δώδεκα μιλίων καὶ ἔφερον ὁπλισμὸν ἀνὰ ἓν μέγιστον πυροβόλων τῶν 26, συστήματος Κροὺπ καὶ ἀνὰ δύο μυδραλιοβόλα· ἐκ τῶν κανονιοφόρων Α, Β, Γ, Δ, ὑπὸ τοὺς κυβερνήτας Ν. Ἀρβανίτην ὑποπλοίαρχον, Ἀναστάσιον Ἀνδρεάδην ἀνθυποπλοίαρχον, Πέτρον Ζῶτον ὑποπλοίαρχον καὶ Δ. Ι. Μπούμπουλην ὑποπλοίαρχον. Αἱ κανονιοφόροι αὗται ὡσαύτως ἐκ χάλυβος μήκους 72 ποδῶν καὶ πλάτους 13, ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ ἓν πυροβόλον Κροὺπ τῶν 12, μυδραλιοβόλα καὶ ἐπακοντίους τορπίλλας. Πᾶσαι δὲ ὡς καὶ αἱ δύο ἀτμοβάριδες ἦν κατεσκευασμέναι διὰ τὰ φρούρια, τὰ ἀβαθῆ ὕδατα καὶ τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Τέλος τὰ πλοῖα ταῦτα συνωδεύοντο καὶ ὑπὸ τῆς ἀτμοημιολίας «Ἀφροέσσης» ὑπὸ τὸν ὑποπλοίαρχον Ἀνδρέαν Σωτηριάδην, φερούσης ἓν πυροβόλον τῶν 8,7 Κροὺπ καὶ δύο μυδραλιοβόλα καὶ τῆς «Παράλου», ἐχούσης τὸν αὐτὸν ὁπλισμόν. Πρὸς δὲ τούτοις ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ ὑπῆρχον ὡς βοηθητικὰ πλοῖα ἡ ἀτμοτελωνὶς «Ἑρμούπολις», ἡ τορπιλλοθέτις «Ναυπλία» καὶ ἡ «Ἑλλὰς» τῆς ἀτμοπλοΐας Γουδῆ. Ὁλόκληρος ὁ στολίσκος οὗτος εἶχεν ὡς ὁρμητήριον τὸν λιμένα τῆς Βονίτσης. Τὸν δ' ἐκτὸς τοῦ κόλπου στόλον ἀπετέλουν τὰ ἑξῆς πλοῖα: «Ναύαρχος Μιαούλης» ὑπὸ τὸν ἀντιπλοίαρχον Κοσμᾶν Ζῶτον φέρον 4 πυροβόλα τῶν 17 Κρούπ, 4 μικροῦ διαμετρήματος καὶ 2 μυδραλιοβόλα. «Βασιλεὺς Γεώργιος» ὑπὸ τὸν ἀντιπλοίαρχον Π. Καρακατσάνην φέρον δύο μεγάλα πυροβόλα τῶν 21 Κρούπ, 4 μικροῦ διαμετρήματος καὶ 2 μυδραλιοβόλα, καὶ ἀτμοδρόμων «Εὐρώτας» ὑπὸ τὸν πλωτάρχην Στ. Βουδούρην, φέρον δύο πυροβόλα Κροὺπ τῶν 9,6 καὶ δύο μυδραλιοβόλα. Τὴν ἑσπέραν τῆς πρώτης ἡμέρας εἰς τὰ πλοῖα ταῦτα προσετέθη καὶ τὸ θωρηκτὸν «Σπέτσαι», τοῦ ὁποίου ὁ ὁπλισμὸς ἐσημειώθη ἤδη ἀλλαχοῦ (*). Τὰ πληρώματα τῶν πλοίων τούτων, πλὴν τοῦ τελευταίου, ἀνήρχοντο εἰς χιλίους ἄνδρας περίπου.

Εἰς τὴν δύναμιν τῶν πλοίων τούτων οἱ ἐν Ἑλλάδι ἀπέδιδον μεγίστην σημασίαν, ἀξιωματικὸς δὲ τοῦ ναυτικοῦ ἐκ τῶν ἐμπίστων τοῦ ὑπουργοῦ καὶ διευθύνων τὸ τμῆμα τοῦ πυροβολικοῦ, ὑποτιμῶν τὰς ὀχυρωματικὰς γνώσεις τῶν Τούρκων καὶ ἀποδίδων ἐλαχίστην σημασίαν εἰς τὰ ἐν Πρεβέζῃ ὀχυρώματα αὐτῶν, εἶχε δώσει τὴν διαβε-

(*) Βλέπε Τόμον Α'. σελίδα 304.

βαίωσιν ὅτι ἡ ἅλωσις αὐτῶν ἦτο ζήτημα ὡρῶν μόνον. Ἐν τούτοις τὰ γεγονότα ἀπέδειξαν πόσον κακὸν πρᾶγμα εἶνε διὰ τὰ ἔθνη καὶ τὰ κράτη ἡ μεγαλαυχία, ἡ ἐπιπολαιότης καὶ ἡ συστηματικὴ ὑποτίμησις τῶν δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ.

Τὴν $5^1/_2$ πρωϊνὴν ὥραν τῆς 6 Ἀπριλίου, ὡς ἐξετέθη ἤδη (*), οἱ Τοῦρκοι ἤρξαντο ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ τῶν ἐχθροπραξιῶν καταβυθίσαντες τὸ ἀτμόπλοιον τῆς Πανελληνίου Ἑταιρίας «Μακεδονία» καὶ καταπυροβολήσαντες τὸ φρούριον «Ἄκτιον» καὶ τὸ ἑλληνικὸν πυροβολεῖον «Κεφάλι Παναγιᾶς». Ὁ ἑλληνικὸς στόλος, μὴ ἔχων εἰσέτι διαταγάς, δὲν ἀπεκρίθη εἰς τὸ πῦρ αὐτῶν, πλὴν τῆς κανονιοφόρου Γ, ἥτις λαβοῦσα ἐντολὴν νὰ παρακάμψῃ τὸ ἀκρωτήριον Κεφάλι Παναγιᾶς, ὅπως βεβαιωθῇ ὁ κυβερνήτης αὐτῆς περὶ τῶν συμβαινόντων, ἐπυροβολήθη τετράκις ὑπὸ τοῦ Σκαφιδακίου καὶ ἠναγκάσθη ν' ἀπαντήσῃ διὰ 5 βολῶν. Ὁ διοικητὴς τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου Κριεζῆς εὑρισκόμενος μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν πλοίων ἐν Λευκάδι ἐζήτησεν ἀμέσως τὰς διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, μεταβὰς αὐτοπροσώπως εἰς τὸ τηλεγραφεῖον. Ὁ δὲ ὑπουργὸς διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐπιβῇ ἀμέσως τοῦ στόλου, καταλείπων ἀξιωματικὸν εἰς τὸ τηλεγραφεῖον, ὅπως λαμβάνῃ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ, ὡς τοιοῦτος δ' ἀφέθη ὁ ἀρχιεπιστολεὺς τῆς δυτικῆς μοίρας Ἰω. Γρίβας. Τὴν δὲ ὥραν 9.57′ τῆς πρωΐας ὁ ὑπουργὸς διεβίβασε τὴν διαταγήν. «Ἀρχίσατε πῦρ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Διατάξατε νὰ βάλλωσι μετ' ἀταραξίας». Ἀλλ' ὁ μοίραρχος Κριεζῆς παρὰ τὰ κεκανονισμένα καὶ ἀντιπειθαρχικῶς δὲν ἔσπευσε νὰ ἐκτελέσῃ ἀμέσως τὴν διαταγὴν τοῦ ὑπευθύνου ὑπουργοῦ, καὶ ἐν ᾧ ὁ βομβαρδισμὸς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων ἐξηκολούθει κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ ὁ ἀρχιεπιστολεὺς τῆς μοίρας τῇ 10ῃ ὥρα π. μεσημβρίας, ἀπέστελλε εἰς Ἀθήνας τὸ ἀκόλουθον τηλεγράφημα προκαλῶν τὴν διαταγὴν τοῦ βασιλέως, ἧς δὲν εἶχεν ἀνάγκην.

Παπαδιαμαντόπουλον, ὑπασπιστὴν βασιλέως. Λίαν ἐπεῖγον. Ἀνάκτορα.

«Ταύτην στιγμὴν ὥραν 10 π. μ. ἐλάβομεν διαταγὰς ὑπουργείου, ὅπως ἀρχίσωμεν πῦρ ἐναντίον φρουρίων».

Μόλις δὲ μετὰ μίαν ὥραν καὶ λεπτὰ 5′ ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρω τηλεγραφήματος ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ βασιλέως Παπαδιαμαντόπουλος ἀ-

---

Βλέπε Τόμον Α′. σελίδα 367.

πήντησεν ὡς ἑξῆς: «Διαταγήν, ὅπως ἀρχίσητε πῦρ κατὰ φρουρίων ἔδωκε βασιλεύς. Ἀρχίσατε λοιπὸν ἀμέσως». Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν τηλεγραφημάτων τούτων, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς δυσπιστίας τοῦ μοιράρχου Κριεζῆ πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν καὶ τῆς ἀπ' εὐθείας ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀνακτόρων, ἐπέφερεν ἱκανὴν βραδύτητα. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μοίραρχος Κριεζῆς ἐζήτησεν ὁδηγίας παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ἐὰν ἔπρεπε νὰ προσβάλῃ διὰ τῶν μεγάλων πλοίων καὶ τὰ ἐκτὸς τοῦ κόλπου φρούρια. Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἀπήντησε, ν' ἀναμείνωσι διαταγάς, μέχρις οὗ συνενοηθῇ κατὰ καθῆκον μετὰ τοῦ βασιλέως. Μετὰ μίαν ὅμως ὥραν, ἤτοι τὴν 10.50' π. μ. μὴ δυνηθέντος τοῦ ὑπουργοῦ νὰ ἴδῃ ἐγκαίρως τὸν βασιλέα, ὁρίσαντος τὴν $11^1/_2$ π. μ. πρὸς ἀκρόασιν, οὗτος ἐτηλεγράφει διὰ τὸ ἐπεῖγον πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς Δυτικῆς Μοίρας: «Ἂν ἀνυπέρβλητος ἀνάγκη ἀπαιτεῖ ν' ἀρχίσητε πῦρ καὶ ὑμεῖς ἔξωθεν Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἀρχίσατε πάραυτα, θεωροῦντες παροῦσαν ὡς διαταγήν». Καὶ μετ' ὀλίγον προσέθεσε: «Πλὴν ἂν κρίνεται ἀναγκαῖος ὁ κατάπλους τῶν Σπετσῶν». Τὸ θωρηκτὸν τοῦτο εὑρίσκετο πρὸς ἀνθράκευσιν ἐν Πάτραις καὶ εἶχε διαταχθῇ παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ νὰ ᾖ ἕτοιμον πρὸς ἀπόπλουν. Μὴ θεωρηθείσης ὅμως ἀπολύτου ἀναγκαίας τῆς ἀναμονῆς τῶν «Σπετσῶν» τὸ πῦρ ἤρξατο καὶ ἐκτὸς τοῦ κόλπου. Καὶ αἱ μὲν ἀτμοβάριδες «Ἄκτιον» καὶ «Ἀμβρακία» τὴν $11\ ^1/_2$ ὥραν εἰσπλεύσασαι εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὁρμίσκου Ἅγιος Μάρκος καὶ προσδεθεῖσαι πανταχόθεν μετεχειρίσθησαν τὰ πυροβόλα των ὡς τοπομαχικὰ καὶ προσέβαλον τὸ Σκαφιδάκιον, βοηθούμεναι καὶ ὑπὸ τῆς «Ἀφροέσσης». Τὸ «Ἄκτιον» ἔρριψε τέσσαρας βολὰς κατὰ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολείου. Ἐκ τούτων ἡ μὲν μία διερράγη ἅμα τῇ ἐξόδῳ της ἐκ τοῦ στομίου τοῦ πυροβόλου, ἡ ἑτέρα ἦτο βραχεία, αἱ δὲ δύο ἄλλαι βληθεῖσαι ἐντὸς τῶν φατνωμάτων τοῦ τουρκικοῦ πυροβολείου κατεσυνέτριψαν πᾶν τὸ ἐπ' αὐτοῦ. Τῆς «Ἀμβρακίας» αἱ ὀβίδες ἀπέτυχον ὡς ἐκ τῆς μακρᾶς ἀποστάσεως, διότι ἔβαλεν ἀπὸ 5.200 μέτρων.

Ἀλλὰ τὴν καταστροφὴν συνεπλήρωσε τὸ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἑλληνικὸν πυροβολεῖον «Κεφάλι Παναγιᾶς». Οὕτω δὲ καταστραφέντος τελείως τοῦ Σκαφιδακίου, τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τῆς δεσποζούσης θέσεώς του ἠδύνατο νὰ παρακωλύσῃ πᾶσαν κατὰ τῆς Πρεβέζης προσβολὴν τοῦ στολίσκου, ἀπεστάλη ἡ «Ἀφρόεσσα» εἰς Βόνιτσαν, ὅπως μετὰ συνενόη-

σιν πρὸς τὸν φρούραρχον παραλάβῃ τὸν ἀναγκαιοῦντα στρατὸν καὶ καταλάβῃ τὸ ἐγκαταλειφθὲν ὀχύρωμα. Ἀλλ' ὁ φρούραρχος ταγματάρχης Γιοῦρος ἠρνήθη, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι οὐδεμίαν εἶχε περὶ τούτου διαταγὴν παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ. Τοιαύτη σύμπραξις ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Μετὰ τοῦτο ὁ ἀρχικυβερνήτης τοῦ στολίσκου Τομπάζης ἀπεφάσισε νὰ προσβάλῃ τὰ φρούρια καὶ τὰ ὀχυρώματα τῆς Πρεβέζης. Διέταξε δὲ τὸ μὲν «Ἄκτιον» καὶ ἡ «Ἀμβρακία» νὰ τεθῶσι κατὰ μέτωπον πρὸς τὸ ἀκρωτήριον Μαύρη τῆς προεκβολῆς Σκαφιδακίου, κατεχούσης τὸ ἀριστερὸν τῆς «Ἀμβρακίας» εἰς 200 μέτρων ἀπόστασιν. Ἀριστερόθεν δὲ ταύτης καὶ ἐν πρωτοπορείᾳ αἱ κανονιοφόροι Α, Β, Γ, Δ, κλιμακηδὸν κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν ἀντίστροφον καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐκ τῆς Πρεβέζης τοιαύτην, ὥστε ἡ τελευταία ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τὰ 4.000 μέτρα. Τὸ «Ἄκτιον» καὶ ἡ «Ἀμβρακία» κατέλαβον τὰς ὁρισθείσας θέσεις, ἀλλ' αἱ κανονιοφόροι, αἵτινες κατὰ τὴν προσβολὴν τοῦ Σκαφιδακίου εἶχον θέσεις πρὸς τὴν νεκρὰν ζώνην αὐτοῦ, ἐβράδυναν ἐν τῷ πλῷ. Ὁ δὲ Τομπάζης βλέπων τὴν βραδύτητα ταύτην προσέβαλε διὰ τοῦ πλοίου του «Ἀκτίου» μόνον τὸ ὀχύρωμα Βρυσούλα τῆς Πρεβέζης. Πάραυτα ἀπήντησαν ἅπαντα τὰ ἐσωτερικὰ πυροβολεῖα τῶν Τούρκων. Ὁ Τομπάζης βεβαιωθεὶς τότε περὶ τῆς ὁλκῆς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐχθρικῶν πυροβόλων διὰ σημάνσεως καὶ διὰ ζώσης διέταξε τὰ πλοῖα τοῦ στολίσκου νὰ καταλάβωσι τὰς θέσεις των. Ἀλλὰ καὶ πάλιν μόνον αἱ κανονιοφόροι Α καὶ Δ ἠδυνήθησαν νὰ ταχθῶσι πλησίον τῆς «Ἀμβρακίας» καὶ τοῦ «Ἀκτίου». Αἱ ἄλλαι δύο ὑστέρουν καὶ δὴ ἡ κανονιοφόρος Β, ἥτις πλησιάσασα προσκαίρως ἀπεμακρύνθη καὶ πάλιν. Ἐν τούτοις τὰ πλοῖα ἤρξαντο τοῦ πυρός. Καὶ τὸ μὲν «Ἄκτιον» καὶ ἡ κανονιοφόρος Δ ἔβαλλον ἐξ ἀποστάσεως 3.650 — 4.200 μέτρων κατὰ τῆς Βρυσούλας καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὰ δὲ λοιπὰ σκάφη μόνον κατὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Παρετηρήθη ὅμως καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι καὶ κατὰ τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ Σκαφιδακίου. Τινὲς ἐκ τῶν συνήθων ὀβίδων ἐξερρηγνύοντο μόλις ἐξερχόμεναι τοῦ στομίου τοῦ πυροβόλου, μαρτυροῦσαι τὴν κακὴν αὐτῶν ποιότητα, αἱ πλεῖσται δ' ἐπιτυγχάνουσαι τὸ ὀχύρωμα τῆς Βρυσουλας ἐνεπήγνυντο εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ ἐκρρήγνυνται. Τὸ πῦρ ἐν τούτοις ἐξηκολούθησεν ἐπὶ τρίωρον, ὀβὶς δ' ἐν τῷ μεταξὺ πεσοῦσα εἰς τὸ τεῖχος τοῦ ὀχυρώματος Βρυσούλα διέρρηξεν αὐτό, καὶ ἑτέρα καταστρέψασα τὸ ἕτερον τῶν πυρο-

βόλων αυτού επτόησεν επί τοσούτον τους Τούρκους, ώστε ούτοι εγκατέλειψαν το όχύρωμα. Τα πυρά όλων των πλοίων εστράφησαν τότε κατά του φρουρίου Άγιος Γεώργιος, καθ' ού έβαλον πάντα επιτυχώς πλην των κανονιοφόρων Γ και Β, ών αι οβίδες ριπτόμεναι από μεγάλης αποστάσεως κατέπιπτον συνήθως εντός της θαλάσσης. Αλλά διαρκούσης της κατά του Αγίου Γεωργίου προσβολής οι Τούρκοι, σκεδασθέντος του φόβου αυτών, επανήλθον εις το όχύρωμα Βρυσούλας και ήρξαντο βάλλοντες διά του ενός των πυροβόλων αυτού. Πάσαι όμως αι βολαί των Τούρκων ηστόχουν διαρκώς και διεσκορπίζοντο αφειδώς πέριξ των πλοίων κατά μεγάλας αποστάσεις, ούτως ώστε αι μεγαλείτεραι επιτυχίαι του στόλου οφείλονται εις την περί τον χειρισμόν των τηλεβόλων απίστευτον αδεξιότητα των Τούρκων. Περί την δύσιν του ηλίου ένεκα του ομιχλώδους του ορίζοντος και των προσπιπτουσών ηλιακών ακτίνων κατά το σημείον της προσβολής η σκόπευσις καθίστατο αμφίβολος, ο δε στολίσκος διαταχθείς επανέπλευσεν εις Βόνιτσαν, ένθα διενυκτέρευσε.

Τα δ' εκτός του κόλπου μεγάλα πλοία ήρξαντο του πυρός κατά των εξωτερικών φρουρίων την 2 $^1/_2$ ώραν μετά μεσημβρίαν, αφ' ού προηγουμένως, διαταγή του μοιράρχου, απεστάλησαν εις Άκτιον οι υπό την αρχηγίαν του αντιπλοιάρχου Ι. Καλλιφρονά και την διοίκησιν του πλωτάρχου Ι. Σταΐκου εν τω φρουρίω Λευκάδος διαμένοντες 200 πεζοναύται μετά τριών αποβατικών πυροβόλων προς ενίσχυσιν της εκεί στρατιωτικής δυνάμεως, εχούσης σκοπόν την απόκρουσιν ενδεχομένης αποβάσεως των Τούρκων από Πρεβέζης. Και προσέβαλον κυρίως τα φρούρια Παντοκράτωρ και Χαμηδιέ διά συνήθων οβίδων, από μακράς αποστάσεως, τεταγμένα εν γραμμή μετώπου και απέχοντα προς Απηλιώτην. Και ο μεν «Ν. Μιαούλης» κατείχε το μέσον, έχων τον «Β. Γεώργιον» δεξιά και εις απόστασιν 250 μέτρων, και τον «Ευρώτα» αριστερά και ολίγον όπισθεν εις την αυτήν περίπου απόστασιν, η δε ατμοημιολία «Κίχλη» έμενεν όπισθεν των πλοίων και εκτός βολής του εχθρού, ετοίμη εις εκτέλεσιν οιασδήποτε δοθησομένης διαταγής.

Τα Τουρκικά πυροβόλα απήντησαν εις το πυρ των πλοίων, βάλλοντα διά συνήθων και ρηκτικών οβίδων, επί μακρόν δ' αντήχει ο αιγιαλός εκ των εκπυρσοκροτήσεων και πυκνός καπνός επλανάτο υπεράνω αυτού, εν ω ταυτοχρόνως εκ του αντιθέτου μέρους ο βομβαρδι-

σμὸς ἐξηκολούθει ὑπὸ τῶν ἐσωτερικῶν πλοίων καὶ τὰ πυρὰ διεσταυροῦντο ἐπὶ ὥρας. Τὰ βλήματα τῶν ἐξωτερικῶν πλοίων προὐξένησαν βλάβας τινὰς εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω φρούρια καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν μετὰ μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν ἠραιώθη ἐπαισθητῶς καὶ μετ' ὀλίγον ἔπαυσεν. Ἡ στιγμὴ ἐκείνη ἦτο ἡ μόνη κατάλληλος πρὸς ἅλωσιν τοῦ φρουρίου δι' ἀποβάσεως. Μὴ ὑπάρχοντος ὅμως ἀποβατικοῦ σώματος, τὰ πλοῖα ἐξηκολούθησαν ἐπὶ μίαν εἰσέτι ὥραν βάλλοντα κατὰ τῶν φρουρίων, μέχρις ὅτου περὶ τὴν ἑσπέραν πνεύσαντος τοῦ συνήθους ἀνὰ τὴν παραλίαν ταύτην Σκιροκοζεφύρου ἠναγκάσθησαν, ὡς σαλευόμενα ὑπ' αὐτοῦ, νὰ παύσωσι τὸ πῦρ καὶ νὰ πλεύσωσιν εἰς τὸν ὅρμον τῆς Λευκάδος, ἔνθα εἶχον καταπλεύσει πρὸς ἐνίσχυσιν τὸ θωρηκτὸν «Σπέτσαι» καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 7 καὶ 9 τορπιλλοβόλα ὑπὸ τοὺς κυβερνήτας Γεωργαντᾶν καὶ Σταθάκην ἀνθυποπλοιάρχους. Ἐκ τῶν κανονιοβολισμῶν ἐβλάβη κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἡμέραν τὸ πρωραῖον πυροβόλον τοῦ «Ν. Μιαούλη», θραυσθέντων τῶν ὀχέων αὐτοῦ, οἵτινες βραδύτερον ἀντικατεστάθησαν. Μετὰ δὲ τὸν εἰς Λευκάδα κατάπλουν τοῦ στόλου ἀπεστάλησαν εἰς Ἄκτιον καὶ τὰ 4 ἀποβατικὰ πυροβόλα τοῦ «Ν. Μιαούλη» μετὰ τῶν ἀναλόγων πυροβοληστῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου Λ. Πινότση καὶ τοῦ σημαιοφόρου Κ. Μελᾶ.

Ἐν τῷ μεταξὺ κατ' αἴτησιν τοῦ φρουράρχου Ἀκτίου κατωρθώθη ν' ἀποσταλῇ αὐτόθι ἐκ Βονίτσης διλοχία τοῦ δεκάτου συντάγματος, ὅπως χρησιμεύσῃ διὰ τὴν κατασκευὴν ταχυσκάπτων ἐν Ἄκρῃ καὶ Πούντα πρὸς τοποθέτησιν τῶν πυροβόλων τούτων. Ἀλλὰ διὰ τὸ Σκαφιδάκιον τὸ ἐγκαταλειφθὲν ὑπὸ τῆς φρουρᾶς του καὶ παντελῶς ἔρημον δὲν εὑρέθησαν ἐπαρκεῖς δυνάμεις. Οὕτω δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας κατεδεικνύετο πόσον ἀναγκαία ἦτο ἡ ὕπαρξις ἰσχυρῶν ἀποβατικῶν ἀγημάτων καὶ πόσον δύσκολος εἶνε ὁ ἀπὸ τῆς θαλάσσης βομβαρδισμὸς φρουρίων, ὅταν οὗτος δὲν συνοδεύεται διὰ ταὐτοχρόνου ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἐνεργείας καὶ δὲν ἐνεργεῖται διὰ μεγάλων καὶ ἡνωμένων ναυτικῶν δυνάμεων.

Τὴν ἐπιοῦσαν, Δευτέραν (7 Ἀπριλίου), καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἰσέβαλλεν ἐκ Μπανίου, ἐπανελήφθη τὸ πῦρ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Καὶ ἐντὸς μὲν τοῦ Ἀμβρακικοῦ ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης περὶ τὴν 5.30 πρωϊνὴν ὥραν ἐσήμανε πρόσκλησιν τῶν κυβερνητῶν ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου» καὶ παρέσχεν αὐτοῖς ἀ-ἀναγκαίας τινὰς ὁδηγίας, ὅπως μὴ ἐπαναληφθῇ τὸ ἄτοπον τῆς πα-

ρανοήσεως τῶν σημάνσεων καὶ τῆς μὴ τηρήσεως τῆς τάξεως. Τὴν ὀγδόην δὲ πρωϊνὴν ὥραν ἅπας ὁ στολίσκος ἐξέπλευσεν ἐκ Βονίτσης, καὶ διευθυνθεὶς εἰς τὸν κόλπον τῆς Πρεβέζης, περὶ τὴν ἐννάτην πρωϊνὴν ὥραν ἐπανήρχισε τὸ πῦρ, συμπράττων μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς μοίρας. Ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην τὰ ἐχθρικὰ πυροβολεῖα ἐσκόπευον κανονικώτερον καὶ εὐστοχώτερον, ἰδίως δὲ τὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ Παληοσαράγας, οὕτως ὥστε μόνον δι' ἀκαταπαύστων κινήσεων τὰ πλοῖα κατώρθουν ν' ἀποφεύγωσι τὰ βλήματα αὐτῶν. Δυστυχῶς δὲ ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἐβελτιώθησαν εἰς τὴν σκόπευσιν, συνέβη ὅλως τοὐναντίον εἰς τὰ ἑλληνικὰ σκάφη. Οὐχὶ μόνον δὲν ἐτηρήθη ἡ ὁρισθεῖσα τάξις,ἀλλὰ καὶ ἔβαλλον ἐκ μεγάλων ἀποστάσεων.Τοῦτο δὲ ἠνάγκασε τὸν ἀρχικυβερνήτην τὴν δεκάτην ὥραν νὰ προσκαλέσῃ διὰ σήματος ἅπαντα τὰ σκάφη, ὅπως πλησιάσωσι τὸ «Ἄκτιον» καὶ καταλάβωσι τὰς θέσεις των. Δὲν ἔπαυε δὲ ὁ ἀρχικυβερνήτης καὶ διὰ ζώσης νὰ προσκαλῇ τὰ μὴ ἀφιστάμενα πλοῖα, ὅπως συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς διαταγάς του. Κατόπιν τῶν παρακελεύσεων τούτων αἱ κανονιοφόροι Α καὶ Δ ἐπλησίασαν πλαγίως τὸ «Ἄκτιον», οὐχὶ ὅμως καὶ ἡ «Ἀμβρακία»,ἥτις τέλος ἀπομακρυνθεῖσα ἔβαλεν εὐστόχως κατὰ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγίου Γεωγίου, ἐν τῷ πυροβολείῳ τοῦ ὁποίου μία τῶν βολῶν της, ἐπιτυχοῦσα, προὐξένησε πυρκαϊάν. Ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τὸ «Ἄκτιον» εἶχε κατωρθώσει νὰ ἐπιβάλῃ σιγὴν προσκαίρως εἰς ἓν τῶν τηλεβόλων τοῦ φρουρίου τούτου. Περὶ δὲ τὴν 11 ὥραν διὰ σήματος διετάχθησαν αἱ κανονιοφόροι Δ καὶ Α νὰ πλησιάσωσι πρὸς τὴν ἀκτὴν δεξιόθεν καὶ κατοπτεύσωσιν αὐτήν, καθόσον παρετηρήθησαν ἄνθρωποί τινες περιφερόμενοι εἰς τὴν παραλίαν. Αἱ κανονιοφόροι αὗται ἐξετέλεσαν τὴν διαταγὴν ταύτην καὶ ἀνεκάλυψαν ὅτι πράγματι ἐκρύπτοντο εἰς τὴν παραλίαν Τοῦρκοι στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι ἅμα τῇ προσεγγίσει των ἔβαλλον κατ' αὐτῶν διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης διέταξε τότε καὶ τὰς δύο ἑτέρας κανονιοφόρους Β καὶ Γ νὰ πλησιάσωσιν εἰς τὴν ἀκτήν. Ἀλλ' αὗται εὑρίσκοντο εἰς μεγάλην ἀπόστασιν καὶ ὁ ἀρχικυβερνήτης εἰς μάτην προσεπάθησε διὰ σημάτων νὰ ἐννοηθῇ παρ' αὐτῶν. Ἔβαλλον δὲ αἱ κανονιοφόροι Β καὶ Γ, ὡς ἐν ἐπισήμῳ ἐκθέσει βεβαιοῦται, ἐξ ἀποστάσεων ἀπωτέρων τῶν 6,000 μέτρων, ἐν ᾧ αἱ βολαὶ αὐτῶν κατὰ τὸ κλεισιοσκόπιόν των μόλις ἐξικνοῦντο εἰς 5,500 μέτρα. Καὶ τοῦτο μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς παλαιότητος τῶν βλημάτων, τὰ ὁποῖα εἶ-

χον, καὶ τῆς ἐκ τούτου σχετικῆς ἀπωλείας τῆς βλητικῆς των δυνάμεως. Τούτου ἕνεκα αἱ πλεῖσται ὀβίδες τῶν εἰρημένων κανονιοφόρων ἔπιπτον ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν προχωμάτων τῶν ἐπὶ τῆς παραλίας τοῦ Ἀκτίου, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ἡ φρουρὰ αὐτοῦ διεμαρτυρήθη, ἀπειλήσασα ὅτι θὰ ἐγκαταλίμπανε τὰ ὀχυρώματα, ἂν τοῦτο ἐπανελαμβάνετο. Περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ στολίσκος διέκοψε τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ ἐπανέπλευσεν εἰς Βόνιτσαν, τὸ μὲν ἕνεκα τοῦ ἐγερθέντος ἀνέμου, ὁ ὁποῖος καθίστα δύσκολον τὴν σκόπευσιν, τὸ δ' ἕνεκα τῆς ἐξαντλήσεως τῶν συνήθων ὀβίδων, ὧν ἐποιεῖτο χρῆσιν.

Τὰ δ' ἐξωτερικὰ πλοῖα ἐνισχυθέντα ὑπὸ τῶν «Σπετσῶν», ταχθεισῶν ἀριστερὰ τοῦ «Β. Γεωργίου», προσέβαλον καὶ αὖθις κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν τὰ φρούρια Χαμηδιὲ καὶ Παντοκράτωρ, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐπισκευάσει κατὰ τὴν νύκτα τὰς βλάβας τῆς προτεραίας καὶ ἀπήντων διὰ ζωηροῦ πυρός. Ὀβὶς τοῦ «Ν. Μιαούλη» σπουδαίως ἔβλαψε τὴν πυριτιδαποθήκην τοῦ φρουρίου Χαμηδιέ, πλεῖσται δ' ἕτεραι τὰ φατνώματα καὶ τὰς ἐπάλξεις αὐτοῦ. Μία δὲ τῶν ὀβίδων τοῦ «Β. Γεωργίου» ἀνέφλεξε τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς στέγης τοῦ στρατῶνος τοῦ Παντοκράτορος καὶ ἕτεραι κατέρριψαν μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου τούτου καὶ ἔβλαψαν ἓν τῶν πυροβόλων αὐτοῦ. Ὀβίδες τέλος τοῦ θωρηκτοῦ «Σπέτσαι», μετ' εὐστοχίας βληθεῖσαι, ἀνέτρεψαν μέρη τινὰ τῶν φατνωμάτων τοῦ φρουρίου Χαμηδιὲ καὶ διεσκόρπισαν τὰ χώματα αὐτῶν. Ἀλλὰ περὶ τὴν μεσημβρίαν ἀνέμου ἐπιγενομένου τὸ πῦρ τῶν πλοίων διεκόπη, ἵνα ἐπαναληφθῇ μετὰ μεσημβρίαν. Πλὴν ὁ ἄνεμος καὶ κατὰ τὴν ὥραν ταύτην κατέστη σφοδρότερος καὶ ὁ κυματισμὸς τῆς θαλάσσης ἦν λίαν αἰσθητός, ἐξ οὗ ἡ ἐπανάληψις τοῦ πυρὸς ἐκρίθη ματαία, ὡς μὴ οὔσης δυνατῆς τῆς σκοπεύσεως. Διὸ διετάχθη ὁ στόλος νὰ ἐπαναπλεύσῃ εἰς Λευκάδα, ἵνα ἀναχθῇ καὶ πάλιν ἐκεῖθεν τὴν ἐπιοῦσαν. Κατὰ τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τῆς Πρεβέζης ἀνῆλθον εἰς 300 ἄνδρας, καὶ πλεῖστοι ἐκ τῶν ὁπλιτῶν τῆς φρουρᾶς αὐτῆς ἤρξαντο λειποτακτοῦντες πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου. Ἐκ τῶν πλοίων τοῦ στόλου οὐδὲν ἔπαθε, πλὴν τοῦ πρωραίου πυροβόλου τοῦ «Ν. Μιαούλη», τὸ ὁποῖον κατέστη ἄχρηστον, θραυσθέντων ἐκ νέου τῶν ὀχέων αὐτοῦ καὶ ἀποσπασθέντων ἀπὸ τῶν πλευρῶν τοῦ πλοίου τῶν συνδετικῶν πορπῶν. Μία δὲ ὀβὶς τοῦ ἐχθροῦ, μὴ ἐκραγεῖσα, προσέκρουσεν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ «Β. Γεωργίου»

κατὰ τὴν ἴσαλον στάθμην, ἀλλ' οὐδεμίαν βλάβην εἰς τὸ σκάφος ἐπήνεγκε.

Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπαύριον 8 Ἀπριλίου, ἐν ᾧ ὁ εἰσβαλὼν στρατὸς κατελάμβανε τὰ χωρία Παχύκαλον καὶ Τσαπρασλῆ, ὁ στόλος ἐπαναπλεύσας ἐκ Λευκάδος ἀφίκετο πρὸ τῆς Πρεβέζης καὶ ἤρξατο τοῦ πυρὸς τὴν 10ην π.μ., ἐμποδισθεὶς νὰ πράξῃ τοῦτο προηγουμένως ἕνεκεν τῆς ὁμίχλης. Ἔβαλλον δὲ αἱ μὲν «Σπέτσαι» ἀπὸ ἀποστάσεως ἀνωτέρας τῶν 4.500 μέτρων, ὁ δὲ «Β. Γεώργιος» ἀπὸ 4.500 καὶ ὁ «Ν. Μιαούλης» ἀπὸ 3.500. Τὰ ἐχθρικὰ φρούρια ἀπεκρίθησαν εἰς τὸ πῦρ τῶν πλοίων. Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ταύτην κατὰ τοῦ στόλου ἔβαλλε μετὰ μεγίστης ζωηρότητος καὶ ἕτερον πυροβολεῖον ὡπλισμένον διὰ δύο πεδινῶν πυροβόλων, ὅπερ εἶχε προχείρως κατασκευασθῇ κατὰ τὸ διάστημα τῆς παρελθούσης νυκτός, ὡς ἐφαίνετο ἐκ τῆς προσφάτου ἀνορυχῆς τῶν ἀποτελούντων αὐτὸ χωμάτων. Παρὰ τὸ πυροβολεῖον δὲ τοῦτο καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ ἐκτεταμένου ἀνὰ τὴν παραλίαν ταύτην δάσους ἐξ ἐλαιοδένδρων εὑρίσκετο παρατεταγμένος Τουρκικὸς στρατός, ὅστις ὄπισθεν τῶν δένδρων καὶ ἀπὸ ταχυσκάπτων ἐπυροβόλει κατὰ τῶν πλοίων. Αἱ ὀβίδες τοῦ νέου πυροβολείου καὶ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ παρηνώχλουν τοὺς ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῶν πλοίων ἄνδρας, μία δὲ τῶν ὀβίδων τούτων διῆλθε μεταξὺ τοῦ περιτοναίου καὶ τῆς τρόπιδος τῆς ἀνακρεμαμένης λέμβου τοῦ «Β. Γεωργίου», διατρυπήσασα αὐτήν. Τούτου ἕνεκα ὁ ἀρχηγὸς ἐσήμανε τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πλοίων ἀπὸ τῆς ξηρᾶς καὶ διέταξε τὸν μὲν «Ν. Μιαούλην» καὶ τὸν ἀτμομυοδρόμονα «Εὐρώταν» νὰ προσβάλωσι τὸ νέον πυροβολεῖον καὶ τὸν ἀνὰ τὸ δάσος στρατόν, ποιούμενοι χρῆσιν καὶ τοῦ ἐλαφροῦ αὐτῶν πυροβολικοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ πλοῖα, ἤτοι τὰς «Σπέτσας» καὶ τὸν «Β. Γεώργιον» νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸ πῦρ κατὰ τῶν κυρίως φρουρίων, τὰ ὁποῖα μετά τινας ὀβίδας ἠναγκάσθησαν ν' ἀραιώσωσι τὸ πῦρ αὐτῶν. Ὁ στόλος διέκοψε μετὰ τοῦτο τὸ πῦρ αὐτοῦ τὴν 1.30' μετὰ μεσημβρίαν πρὸς ἀναψυχὴν τῶν πληρωμάτων. Ἐπαναληφθέντος δὲ τούτου περὶ τὴν τετάρτην ὥραν ὁ στόλαρχος Κριεζῆς διέταξε τὰ θωρηκτὰ «Σπέτσαι» καὶ «Β. Γεώργιος», ὡς ἰσχυρότερα, νὰ προσεγγίσωσι τὰ φρούρια μέχρις ἀποστάσεως 1.500 μέτρων, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι τὰ φρούρια μετὰ τὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας εἶχον, ἤθελον ἴσως ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ τῆς φρουρᾶς καὶ θὰ καθίστατο οὕτω δυνατὴ ἡ κατάληψις τοῦ ἑνὸς τούτων τοὐλάχιστον

δι' ἀποβάσεως μικροῦ τινος ἀγήματος ἐκ τῶν πληρωμάτων τῶν πλοίων. Ἂν καὶ τὸ τόλμημα τοῦτο, ὡς παρατηρεῖ ὁ στόλαρχος Κριεζῆς ἐν τῇ ἐκθέσει του, «ἤθελεν εἶσθε λίαν παρακεκινδυνευμένον, διὰ τὸν λόγον ὅτι τὸ μικρὸν τοῦτο σῶμα μὴ δυνάμενον νὰ προστατευθῇ ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ τῶν πλοίων, ἀλλὰ καὶ μὴ ἔχον ἱκανὴν αὐτούσιον δύναμιν, ἵνα αὐτοπροστατευθῇ, ἤθελεν ἀναμφιβόλως καταστραφῇ ὑπὸ τῆς πολυαρίθμου φρουρᾶς τῆς Πρεβέζης, νύκτωρ ἐπιπτούσης κατ' αὐτοῦ καὶ ἀθρόως». Ἀμφότερα τὰ θωρηκτὰ ἐξετέλεσαν τὴν διαταγὴν τοῦ στολάρχου καὶ ἔρριψαν κατὰ τῶν φρουρίων Χαμηδιὲ καὶ Παντοκράτωρ ἀλλεπαλλήλους ἐπιτυχεῖς βολὰς καὶ μύδρους, ἰδίως αἱ «Σπέτσαι» διὰ τῶν μυδραλιοβόλων της. Ἐκ τούτου τὰ ἐχθρικὰ φρούρια ὑπέστησαν σημαντικὰς ζημίας καὶ ἐτέθη ἐκτὸς μάχης μέγας ἀριθμὸς πυροβολητῶν καὶ ὁπλιτῶν Τούρκων ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς παραλίας, τῆς πρὸς τὸ Ἰόνιον, πυροβολούντων. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι, ἐννοήσαντες τὸν σκοπὸν τῶν συγκεντρωτικῶν πυρῶν τῶν δύο θωρηκτῶν, συνεκέντρωσαν ἁπάσας αὐτῶν τὰς δυνάμεις πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, διότι δὲν περιεσπῶντο ἐκ τῆς ξηρᾶς, καὶ ἀντέστησαν ἐρρωμένως. Κατὰ τὴν προσβολὴν ταύτην πλεῖσται σφαῖραι τῶν πυροβολούντων στρατιωτῶν τοῦ ἐχθροῦ διέτρησαν μίαν τῶν λέμβων τοῦ «Β. Γεωργίου», ἄλλαι δὲ ἔπεσαν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος καὶ ἐν αὐτῷ ἀκόμη τῷ μηχανοστασίῳ τοῦ πλοίου, ὡς ἐπίσης καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἐπὶ τῶν «Σπετσῶν» εἰς διάφορα μέρη τοῦ σκάφους. Τὸ πῦρ τοῦ στόλου ἔπαυσε τὴν 5.20' τῆς ἑσπέρας, ταραχθείσης καὶ πάλιν τῆς θαλάσσης, ἕνεκα τοῦ ἀνὰ τὰ παράλια ταῦτα συνήθως πνέοντος Σκιροκοζεφύρου, οὗ ἕνεκα καθίστατο δυσχερὴς ὁ χειρισμὸς τῶν τηλεβόλων καὶ ἡ εὐθυβολία ἐματαιοῦτο· διότι πλὴν τῶν «Σπετσῶν» τὰ λοιπὰ σκάφη ἦσαν μικρά, καὶ τὸ ἀμφίβολον τῆς χρησιμότητος τῶν μικρῶν σκαφῶν διὰ τοιαύτας ἐπιχειρήσεις ἀπεδεικνύετο κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην συμπερασματικῶς. Ἐκ τῶν κανονιοβολισμῶν ὑπέστη καὶ πάλιν ἐλαφράν τινα βλάβην τὸ δεξιὸν πυροβόλον τοῦ «Ν. Μιαούλη», διασεισθέντων τῶν παρὰ τὸ πηγαῖον κρατυσμάτων αὐτοῦ. Ὀβίδες δέ τινες τοῦ πλοίου τούτου διελθοῦσαι ὑπεράνω τῶν φρουρίων καὶ πεσοῦσαι ἐντὸς τῆς πόλεως, κατεκρήμνισαν οἰκίας τινάς, παρήγαγον δὲ τοιαύτην ἐντύπωσιν, ὥστε μεθ' ὅλην τὴν γενομένην ἀντίστασιν ὑπὸ τῆς φρουρᾶς οἱ κάτοικοι ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἤρξαντο σκεπτόμενοι περὶ παραδόσεως.

Κατὰ τὴν ἡμέραν ὅμως ταύτην (8 Ἀπριλίου), τὰ ἐν τῷ Ἀμβρα-

κικῷ πλοῖα δὲν ἐπεχείρησαν νέαν προσβολὴν κατὰ τῶν ἐσωτερικῶν πυροβολείων τῆς Πρεβέζης, τῶν κυβερνητῶν αὐτῶν ἀπελπισθέντων ἐντελῶς περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς καταστροφῆς αὐτῶν διὰ τῶν ἐλαφρῶν ἐκείνων σκαφῶν."Αλλως τε δὲ καὶ ἐστεροῦντο συνήθων οβίδων, οὐδεμία δ' εἶχε ληφθῆ ποτὲ πρόνοια, ὅπως ὑπάρχῃ ἐν Βονίτσῃ ἢ ἀλλαχοῦ τοῦ 'Αμβρακικοῦ πρόχειρον ὑλικὸν πολέμου διὰ τὰ πλοῖα ταῦτα.'Απεφάσισεν ὅμως ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης νὰ ἐνεργήσῃ ἀπόβασιν εἰς Σκαφιδάκιον, ὅπως καταλάβῃ αὐτὸ καὶ τοποθετῶν ἐπ' αὐτοῦ ἓν τηλεβόλον τῶν 10, ἐνεργήσῃ ἐκεῖθεν ἀποτελεσματικότερον κατὰ τῆς Πρεβέζης. Πρὸς τοῦτο ἀπελπισθεὶς περὶ τῆς συνδρομῆς τοῦ στρατοῦ, κατέγεινεν εἰς τὸν καταρτισμὸν ἀτάκτων σωμάτων ἐκ πολιτῶν καὶ ἀπετάθη εἰς τὸν 'Υπουργὸν τῶν Ναυτικῶν, εὑρισκόμενον ἐν τῷ τηλεγραφείῳ 'Αθηνῶν, ἵνα ἐπέλθῃ τέλος πάντων συνενόησίς τις μετὰ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. 'Ο 'Υπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἐξέφραζε τὴν ἀπορίαν του διὰ τὴν ἐπιδεικνυομένην ἀδιαφορίαν τοῦ 'Υπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν καὶ ὑπέσχετο,ὅτι θὰ ζητήσῃ ἐπιμόνως παρὰ τοῦ συναδέλφου του νὰ διατάξῃ τὸ ἐν 'Ηπείρῳ ἀρχηγεῖον τοῦ στρατοῦ νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ στόλου. 'Εν ᾧ ταῦτα συνέβαινον οἱ ἐν Βονίτσῃ ὑπολοχαγοὶ τοῦ πεζικοῦ Σῆρος καὶ Κούρτης προσεφέρθησαν, καίτοι μὴ ἔχοντες διαταγάς, ν' ἀποβῶσι μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν,ἀνερχομένων εἰς 250, ὅπου ἐκρίνετο ἀναγκαῖον. Οἱ ἀξιωματικοὶ δὲ οὗτοι ἐπεδόθησαν καὶ εἰς τὸν καταρτισμὸν ἐνόπλων ὁμάδων πολιτῶν. Οὕτως ἀπεφασίσθη ἡ ἀπόβασις καὶ τὸ ἄγημα τῆς καταλήψεως τοῦ Σκαφιδακίου κατηρτίζετο. Μία δὲ τῶν κανονιοφόρων ὑπὸ στοιχεῖον Α ἀπεστάλη νὰ κατοπτεύσῃ τὸ ὀχύρωμα, ἵνα βεβαιωθῇ ἂν τοῦτο εἶχε καταληφθῆ ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. 'Εν τῷ μεταξὺ δὲ αἱ τρεῖς ἄλλαι κανονιοφόροι Β, Γ, Δ, διετάχθησαν νὰ προσβάλωσι τὴν Σαλαώραν καὶ πλεύσασαι κατ' αὐτῆς μετά τινας βολὰς ἐπήνεγκον τοσοῦτον τρόμον εἰς τὴν Τουρκικὴν φρουράν, ὥστε αὕτη ἐτράπη εἰς φυγὴν πρὸς τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν Πρέβεζαν, παραλαβοῦσα μόνον τὰ κλεῖστρα τῶν πυροβόλων, ἵνα καταστήσῃ ταῦτα ἄχρηστα εἰς τὸν ἐχθρόν 'Εν τῷ μεταξὺ ἡ κανονιοφόρος Α ἐπαναπλεύσασα ἀνήγγειλεν,ὅτι τὸ Σκαφιδάκι ἐφαίνετο ἔρημον. 'Αλλ' ὁ καταρτισμὸς τοῦ ἀγήματος ἐβράδυνεν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἕνεκα τοῦ προκεχωρημένου τῆς ὥρας ἀπεφασίσθη ἡ ἀπόβασις νὰ ἐνεργηθῇ λίαν πρωῒ τὴν ἐπιοῦσαν. "Ινα ὅμως μὴ ἐπέλ-

θωσι καὶ πάλιν βραδύτητες, διετάχθησαν οἱ μὲν ἀρχηγοὶ τῶν σωμάτων νὰ κρατήσωσι τοὺς ἄνδρας των ἐν τῇ ἀποβάθρᾳ τοῦ ἄκρου Κεφάλι Παναγιᾶς ἑτοίμους πρὸς ἐπιβίβασιν, ἡ δὲ «Ἀφρόεσσα» καὶ ἡ τορπιλλοθέτις μετ' ἀριθμοῦ τινων μικρῶν πλοιαρίων, τὰ ὁποῖα ἔμελλον νὰ ῥυμουλκήσωσι, νὰ παραμείνωσιν ὡσαύτως ἐγγὺς τῆς ἀποβάθρας ταύτης. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς δυνάμεως τῶν ἀγημάτων τὰ πλοῖα τοῦ στολίσκου ἀναλόγως τοῦ πληρώματος αὐτῶν προσέφεραν ἀριθμόν τινα ναυτῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀνελθόντες εἰς 50, προσετέθησαν εἰς

τοὺς πολίτας καὶ τοὺς στρατιώτας καὶ ἀπετέλεσαν δύναμιν ἐν συνόλῳ ἐκ 310 ἀνδρῶν. Δυστυχῶς ὅμως καὶ ἡ μικρὰ αὕτη δύναμις μέχρι τῆς πρωΐας δὲν ἔμεινεν ἄθικτος, διότι οἱ ἡμίσεις τῶν πολιτῶν, μετανοήσαντες, ἀπεχώρησαν, ἱκανοὶ δὲ στρατιῶται λειποψυχήσαντες ἐλειποτάκτησαν. Οὕτω δὲ παρέμειναν μόνον 190 στρατιῶται, ναῦται καὶ πολῖται. Ἡ δύναμις αὕτη βεβαίως δὲν ἦτο ἐπαρκὴς πρὸς ἀπόβασιν καὶ κατάληψιν τῆς λοφοσειρᾶς τοῦ Σκαφιδακίου, ἥτις ὀχυρουμένη ἠδύνατο ν' ἀπειλήσῃ ἀποτελεσματικῶς τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν Πρέβεζαν. Τὴν ἀνεπάρκειαν δ' αὐτῆς βλέπων ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης ἔσπευσε καὶ πάλιν ν' ἀναφερθῇ τηλεγραφικῶς εἰς τὸ Ὑπουργεῖον καὶ τὸν μοίραρχον Κριεζῆν, ὅπως παρακαλέσῃ τὸν ἀρχη-

γὸν τοῦ στρατοῦ νὰ διατάξῃ τὴν ἐνίσχυσιν. Ἀλλ' ἡ δύναμις τοῦ ἀρχηγείου τῆς Ἠπείρου εὑρίσκετο ἐν τοιαύτῃ διασπορᾷ, ὥστε καὶ ἂν ἤθελεν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ στόλου, ζήτημα ἦτο ἐὰν ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ ἔστω καὶ μικρὸν ἀριθμὸν στρατιωτῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ἄλλως τε δὲ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ ἐφαίνετο, ὅτι ἐφοβεῖτο ἀνταπόβασιν τῶν Τούρκων ἐκ τῆς Πρεβέζης εἰς τὸ Ἄκτιον, καὶ διὰ τοῦτο οὐδόλως ἠννόει νὰ θίξῃ τὴν αὐτόθι ὑπάρχουσαν δύναμιν. Ἂν καὶ οἱ φόβοι αὐτοῦ ἦσαν ἀδικαιολόγητοι, διότι ἡ φρουρὰ τῆς Πρεβέζης δὲν εἶχε δύναμιν ἐπαρκῆ πρὸς τοῦτο, ὑπέφερε δὲ τὰ πάνδεινα ἐκ τῆς ἐλλείψεως τροφῶν.

Τέλος τὴν πρωΐαν τῆς Τετάρτης, 9 Ἀπριλίου, ἡ ἀπόβασις ἀπεφασίζετο καὶ ὁ στολίσκος τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἐξέπλεε πρὸς τὸ Σκαφιδάκι, μετὰ τῆς «Ἀφροέσης» καὶ τῆς τορπιλλοθέτιδος, αἵτινες ἐρρυμούλκουν τὰ πλοιάρια, ἐφ' ὧν ἐπέβαινε τὸ ἀποβατικὸν ἄγημα. Πρὸ τοῦ ἀπόπλου ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης συνενοήθη μετὰ τοῦ διοικητοῦ τοῦ πυροβολείου «Κεφάλι Παναγιᾶς», ὅπως τοῦτο ὑποβοηθήσῃ τὴν ἀπόβασιν βάλλον κατὰ τῆς φρουρᾶς τοῦ Σκαφιδακίου. Διέταξε δὲ συγχρόνως τὰς κανονιοφόρους Α καὶ Γ ὅπως προηγουμένως κατοπτεύσωσι τὸν ἰσθμὸν τοῦ Σκαφιδακίου, βάλλουσαι ἐπ' αὐτοῦ διὰ πολυβόλων, κατὰ δὲ τὴν ἀπόβασιν πᾶσαι ὁμοῦ νὰ πλησιάσωσι τὴν ἀκτὴν καὶ νὰ βάλλωσι ἀκαταπαύστως κατὰ τῶν ἐν τῇ παραλίᾳ ἐχθρῶν διὰ τῶν πολυβόλων των. Αἱ διαταγαὶ αὗται ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἐν ᾧ δὲ ἡ «Ἀφρόεσσα» καὶ ἡ Τορπιλοθέτις ἐπλησίαζον τὴν ἀκτὴν τοῦ Σκαφιδακίου τεσσαράκοντα Τοῦρκοι στρατιῶται ἤρξαντο βάλλοντες κατ' αὐτῶν διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Ἀμφότερα τὰ πλοῖα ταῦτα, τὰ φέροντα τὴν ἔνοπλον δύναμιν, ἀνέκοψαν τὸν δρόμον αὐτῶν καὶ ἀπεμακρύνθησαν τῆς ἀκτῆς, ὁ δὲ Τομπάζης παρατηρήσας τοῦτο διέταξε διὰ σημάνσεως τὰς κανονιοφόρους νὰ πλησιάσωσι κατὰ τὰ προσυμπεφωνημένα εἰς τὴν ἀκτὴν καὶ καταπυροβολήσωσι τοὺς Τούρκους. Ἀλλ' αἱ δύο τῶν κανονιοφόρων ἐφαίνοντο μὴ ἐννοοῦσαι τὰ σήματα καὶ ἔμενον μακράν, μία δὲ μόνον ἐξ αὐτῶν ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Δ προσήγγισε τὴν ἀκτὴν καὶ ἔβαλε διὰ τοῦ πολυβόλου της κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἐν ᾧ ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἐξηκολούθει βάλλουσα κατὰ τῶν ἐν τῷ ἰσθμῷ Τούρκων καὶ κατεπυροβολεῖτο ὑπὸ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Εἰς τὴν ὑπὸ στοιχεῖον Γ κανονιοφόρον, βάλλουσαν διὰ τοῦ πολυβόλου της ἀπὸ ἀποστάσεως 2000 μέτρων,

δὶς ἐσημάνθη νὰ πλησιάσῃ, ἀλλ' αὕτη ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον της ἄνευ ἀπαντήσεως, ἵν' ἀποδειχθῇ ὅτι καὶ εἰς τὸ ναυτικὸν ἡ αὐτὴ ἐκράτει ἀσυνταξία καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐφαίνοντο λίαν πρωτόπειροι εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ναυτικῶν αὐτῶν δυνάμεων. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ «Ἄκτιον» ἐξεσφενδόνησε λίαν ἐπιτυχῶς συνήθη ὀβίδα κατὰ τῆς ἄκρας κορυφῆς τοῦ λόφου, ἐφ' ἧς ἐφαίνοντο πολυάριθμοι Τοῦρκοι πυροβολοῦντες, καὶ οἵτινες ἐξηφανίσθησαν παραχρῆμα. Δευτέρα ὀβὶς μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιτυχίας βληθεῖσα διεσκόρπησε τὰς σκηνάς των. Τὸ δὲ πυροβολεῖον Κεφάλι Παναγιᾶς ἔβαλλε συνεχῶς κατὰ τοῦ Σκαφιδακείου δι' ἐπισκηπτικῶν βολῶν. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἡ «Ἀφρόεσσα» ἐπλησίασε τὴν ἀκτὴν αὐτοῦ ἠκούσθη ἐκ τοῦ πυροβολείου τούτου σάλπισμα προσβολῆς, δηλοῦν ὅτι ἡ ἀπόβασις ἐθεωρεῖτο εὔκολος ἕνεκα τοῦ ὀλιγαρίθμου τῶν ἐχθρῶν. Ἀλλ' οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν ἀποβατικῶν ἀγημάτων, οἱ προσφερθέντες αὐθορμήτως, ἐνεδοίαζον καὶ ἀνελθόντες ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου» ἠρώτησαν τὸν ἀρχικυβερνήτην, «ἐὰν ἐνόμιζε φρόνιμον τὴν ἀπόβασιν, ἀφ' οὗ ὁ λόφος ἦτο καλῶς κατειλημμένος καὶ τὸ ἀποβατικὸν ἄγημα οὐχὶ πολυάριθμον, ἡ δὲ ἀπόβασις κατὰ τὴν γνώμην των ἕνεκα τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ λόφου θ' ἀπῄτει μεγάλας θυσίας.» Ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης προσεπάθησε νὰ πείσῃ αὐτοὺς περὶ τοῦ ἐναντίου. Παρετήρησεν αὐτοῖς ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ λόφου ἦν ὀλιγάριθμος, ὡς ἐφαίνετο, μὴ ὑπερβαίνουσα τοὺς τεσσαράκοντα ἄνδρας, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταληφθῇ ὑπὸ πανικοῦ ὡς ἐδείκνυον οἱ ἄπαυστοι καὶ ἄστοχοι πυροβολισμοί των. Ὅτι προσέτι τὸ ἀπέναντι τοῦ πυροβολείου Κεφάλι Παναγιᾶς μέρος τοῦ Σκαφιδακίου ἐθεώρει κατάλληλον πρὸς ἀπόβασιν ὑποστηριζομένην καὶ ὑπὸ τῶν πυρῶν αὐτοῦ, καίτοι ἠδύναντο, ἐὰν ἤθελον, νὰ ἐκλέξωσι ταχέως ἄλλο μέρος καταλληλότερον. Ἀλλ' οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀποβατικῶν ἀγημάτων ἐξηκολούθουν ἐνδοιάζοντες, δὲν ἔβλεπον ἀρκετὴν τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἐξέφραζον φόβους διὰ τὸν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἐχθρικὸν πύργον, τὸν φέροντα τυφεκοθυρίδας, φρονοῦντες ὅτι ὑπέκρυπτε Τούρκους στρατιώτας. Διὸ καὶ ἔκριναν καλὸν ν' ἀπομακρυνθῶσιν, ἀναμένοντες παρὰ τὸ Κεφάλι Παναγιᾶς, μέχρις ὅτου ὁ πύργος κατεδαφίζετο. Τὸ «Ἄκτιον» μετὰ τοῦτο ἔρριψε δύο βολὰς διὰ ῥηκτικῶν ὀβίδων κατὰ τοῦ πύργου ἐκείνου, ὅστις μετὰ τὴν δευτέραν βολὴν κατηρειπώθη κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἀλλ' ἡ «Ἀφρόεσσα» μετὰ τῶν πλοιαρίων, ἐφ' ὧν ἐπέβαινον τὰ ἀγήματα, δὲν ἐφάνη πλέον καὶ

ἡ ἀπόβασις παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας ἐματαιώθη. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ὁ στολίσκος ἔπλευσε πρὸς τὴν Πρέβεζαν, ἵνα ἐπαναλάβῃ τὸν κατὰ τῶν φρουρίων αὐτῆς βομβαρδισμόν. Ἀλλὰ καθ' ὁδὸν παρετηρήθη ὅτι τὸ πυροβόλον τοῦ «Ἀκτίου» ἔπαθε βλάβην τινὰ καὶ ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος διαρρήξεως, ἐὰν ἐξηκολούθει πυροβολοῦν. Τούτου ἕνεκα ὁ Τομπάζης διέταξε τὸν κυβερνήτην τῆς Ἀμβρακίας, ὅπως μετὰ τῶν λοιπῶν πλοίων ἐπαναλάβῃ τὸν βομβαρδισμὸν κατὰ τῶν φρουρίων τῆς Πρεβέζης, αὐτὸς δ' ἐπιβαίνων τοῦ «Ἀκτίου» ἔπλευσεν εἰς Βόνιτσαν πρὸς ἐπισκευήν. Τὰ ἐναπομείναντα ὅμως σκάφη μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ «Ἀκτίου» οὐδὲν ἔπραξαν. Οἱ κυβερνῆται αὐτῶν ἐφάνησαν, ὅπως καθ' ὅλον τὸ μέχρι τοῦδε διάστημα, ἀπρόθυμοι καὶ μακρὰν πάσης πρὸς ἀλλήλους συνεννοήσεως, ἐξ οὗ πρωτίστως προέκυψεν ἡ ἀποτυχία. Ἡ «Ἀμβρακία» καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν παρέμενεν ἀδρανοῦσα εἰς τὸν ὅρμον τοῦ ἁγίου Μάρκου, κατέπλευσε δὲ τὴν ἑσπέραν εἰς Βόνιτσαν καὶ ἠγκυροβόλησε πολὺ μακρὰν τοῦ «Ἀκτίου» πρὸς τὸ Κεφάλι Παναγιᾶς, καθὼς καὶ αἱ τέσσαρες κανονιοφόροι. Μόλις δὲ μετὰ τὸν κατάπλουν τοῦ στολίσκου εἰς Βόνιτσαν καὶ ἀφ' οὗ παρῆλθεν ὁλόκληρος ἡμέρα ἐλήφθη τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ἀγγέλλοντος ὅτι ἐδόθη διαταγὴ παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, ὅπως αὐθημερὸν ἀποσταλῶσιν ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἠπείρου 1200 ἄνδρες πρὸς ἀποβίβασιν· καὶ ἕτερον τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου δηλοῦντος ὅτι δύο λόχοι, συμποσούμενοι εἰς 300 μόνον ἄνδρας, διετάχθησαν ν' ἀποσπασθῶσιν ἐκ τῆς φρουρᾶς Ἀκτίου καὶ Λευκάδος, ὅπως χρησιμοποιηθῶσι διὰ τὴν ἀπόβασιν. Εἰς τὰ δύο ταῦτα τηλεγραφήματα, μαρτυροῦντα κατὰ πόσον ἐτηρήθη ἡ δέουσα ἁρμονία μεταξὺ τῶν δύο πολεμικῶν ὑπουργείων, προσετίθετο καὶ τρίτη ἀντίφασις. Οἱ ἐν Βονίτσῃ ἀξιωματικοὶ τοῦ πεζικοῦ, οἱ διοικοῦντες τὰς αὐτόθι στρατιωτικὰς δυνάμεις, πρὸς οὓς ἀνεκοινώθησαν παρὰ τοῦ ἀρχικυβερνήτου Τομπάζη τὰ ἀνωτέρω, ὅπως ἑτοιμασθῶσι πρὸς ἀπόβασιν διὰ τὴν πρωΐαν, ἐπέδειξαν αὐτῷ ἕτερον τηλεγράφημα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἠπείρου, δι' οὗ οὗτος ἐκάλει ἅπαντας τοὺς ἄνδρας εἰς Μενίδιον.

Ἐν ᾧ ταῦτα καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς Τετάρτης συνέβαινον ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ, τὰ ἐξωτερικὰ πλοῖα τῆς Δυτικῆς Μοίρας ἔμενον ἠγκυροβολημένα ἐν Λευκάδι. Καὶ τοῦτο, διότι τὴν ἑσπέραν τῆς Τρίτης, μετὰ τὴν ἐπάνοδον αὐτῶν εἰς τὸν λιμένα τοῦτον, γενομένου πο-

λεμικοῦ συμβουλίου ἐπὶ τῆς ἀρχηγίδος ἐξ ἁπάντων τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ στόλου, Γ. Ἀποστόλη κυβερνήτου τῶν «Σπετσῶν», Κοσμᾶ Ζώτου κυβερνήτου τοῦ «Μιαούλη», Παναγ. Καρακατσάνη κυβερνήτου τοῦ «Β. Γεωργίου», Σ. Βουδούρη κυβερνήτου τοῦ «Εὐρώτα», Θ. Θεοχάρη ὑπάρχου τῶν «Σπετσῶν», Γ. Μπούμπουλη ὑπάρχου τοῦ «Γεωργίου», Ἰ. Γρίβα ἀρχιεπιστολέως τῆς μοίρας, Σ. Λάμπρου ὑπάρχου τοῦ «Μιαούλη», καὶ τοῦ ἐφέδρου Ἰ. Φροῦδε, ἐξηνέχθη ἡ γνώμη ὅτι διὰ τῶν πλοίων τῆς μοίρας ταύτης καὶ ἄνευ ἰσχυροῦ ἀποβατικοῦ ἀγήματος ἦν ἀδύνατος ἡ πτῶσις τῶν φρουρίων τῆς Πρεβέζης. Ὁ μοίραρχος Κριεζῆς, λαβὼν ἐγγράφως τὴν γνώμην ταύτην τοῦ συμβουλίου, ἐθεώρησε μάταιον νὰ ἐπαναλάβῃ τὸν βομβαρδισμὸν κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην καὶ ἀνεφέρετο πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, τὸ ὁποῖον εἰς ἀπάντησιν ἀνήγγελλεν αὐτῷ, ὅτι διὰ τοῦ «Πηνειοῦ» ἀπεστέλλετο ἀριθμός τις ναυτῶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων, ὅπως ἐνισχυθῶσιν ὁπωσδήποτε τὰ ἀνεπαρκῆ τῆς μοίρας πληρώματα. Νῦν μόλις οἱ ἐν Ἀθήναις κατενόουν, ὅτι δὲν ἦτο τόσον εὔκολος, ὅσον ἐφαντάζοντο, ἡ καταστροφὴ τῶν ἰσχυρῶν ὀχυρωμάτων τῆς Πρεβέζης καὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, καὶ ὅτι πρὸς ἅλωσιν αὐτῶν ἀπῃτεῖτο πεῖρα μεγάλη καὶ δεξιότης περὶ τὴν διαχείρισιν τῶν μικρῶν ἐκείνων ναυτικῶν δυνάμεων, ἃς εἶχον προορίσει διὰ τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην, καὶ ἃς εἶχον στερήσει τοῦ κυριωτέρου πρὸς ἐπιτυχίαν μέσου, τῶν ἀποβατικῶν ἀγημάτων. Ἐὰν ἰσχυρὰ ἀποβατικὰ ἀγήματα καὶ καλῶς γεγυμνασμένα σώματα πεζοναυτῶν ἢ στρατιωτῶν ὑπῆρχον, τὰ βομβαρδίζοντα τὴν Πρέβεζαν πλοῖα, ἅτινα ἔδει νὰ εἶχον ἐνισχυθῇ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας διὰ τῶν «Σπετσῶν» καὶ ἄλλων πλοίων τοῦ στόλου εἰ δυνατόν, θὰ συνεγκέντρουν τὰ πυρὰ αὐτῶν εἰς ἓν σημεῖον καὶ μετὰ τὴν κατασίγασιν τοῦ πυρὸς τοῦ ἐχθροῦ θὰ ὑπεβοήθουν τὴν ἀπόβασιν τῶν ἀγημάτων ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ πυροβολικοῦ αὐτῶν, οὕτως ὥστε ἡ προσβολὴ καὶ ὁ ἀντιπερισπασμὸς τοῦ ἐχθροῦ θὰ ἐπήρχετο ἀπό τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἡ δ' ἐπὶ πλέον ἀντίστασις αὐτοῦ θὰ καθίστατο ἀδύνατος. Τίνα σημασίαν θὰ εἶχεν ὁ ὑπὸ Ἀγγλικοῦ στόλου βομβαρδισμὸς τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀραβῆ, ἐὰν τὰ Ἀγγλικὰ σκάφη δὲν εἶχον ν' ἀποβιβάσωσι χιλιάδας πεζοναυτῶν ἐπὶ τῶν Αἰγυπτιακῶν ἀκτῶν; Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις ἀγημάτων ὑπέβαλε τὰ σκάφη τῆς Δυτικῆς μοίρας εἰς Σισύφειον μαρτύριον. Δι' ὅλης τῆς ἡμέρας εἰργάζοντο νὰ καταστρέψωσιν, ὅ,τι τὴν νύκτα ἠνώρθουν οἱ Τοῦρκοι. Ὁ

ὑπὸ τὸν Μάνον στρατὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν παροχὴν ἀποβατικῆς δυνάμεως, καθ' ὅσον θὰ ἐξησθένει τὰς τάξεις αὐτοῦ καὶ θὰ καθίστατο ἀνίκανος πρὸς πᾶσαν πρὸς βορρᾶν ἐνέργειαν, ἂν καὶ ἄνευ τούτου οὐδὲν γενναῖον ἠδυνήθη νὰ πράξῃ, ἀπολέσας καὶ τὰς εὐνοίας τῆς τύχης. Ἡ δὲ ἀναπλήρωσις τῶν ἀποβατικῶν ἀγημάτων διὰ τῶν ἀτάκτων ἀνδρῶν, οἵτινες συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ Ἄκτιον μᾶλλον πρὸς ἀπόλαυσιν τοῦ θεάματος, ἀπεδείχθη πόσον εἶνε ἐπισφαλὴς εἰς ὑπολογισμοὺς διὰ τοιαύτας ἐπιχειρήσεις. Παρὰ πάντα ταῦτα καὶ ἕτερον σπουδαῖον κώλυμα ὑπῆρχε πρὸς εὐόδωσιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ στόλου καὶ ἅλωσιν τῆς πόλεως, ἥτις ἐὰν περιήρχετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατοχὴν θὰ ἔμενεν ὑπ' αὐτὴν καὶ μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ὑποχωρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἠπείρου, διότι θὰ διετέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ στόλου καὶ θὰ προησπίζετο λαμπρῶς ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ Πρέβεζα ἦν καθαρῶς πόλις ἑλληνική, ὁ δὲ στόλος προστατεύων τοὺς ἐν αὐτῇ ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς ἐφείδετο αὐτῆς καὶ δὲν διηύθυνε τὰς ὀβίδας του, εἰμὴ κατὰ μόνον τῶν φρουρίων καὶ τῶν προχωμάτων τῆς πόλεως. Τοῦτο καλῶς προβλέποντες οἱ Τοῦρκοι πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πυρὸς ἀπηγόρευσαν τὴν φυγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἐκράτησαν αὐτὸν ὡς ὅμηρον. Τέσσαρες — πέντε ὀβίδες τῶν πλοίων, παραπλανηθεῖσαι καὶ πεσοῦσαι ἐντὸς τῆς πόλεως, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἤγειραν ἀληθῆ πανικόν. Ἐὰν ὅθεν τὰ πυρὰ τοῦ στόλου διηυθύνοντο κατ' αὐτῆς τῆς πόλεως, ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διαμείνῃ ἐντὸς αὐτῆς οὐδ' ἐπὶ μίαν ὥραν, θὰ ἐπήρχοντο δὲ τοσαῦται καταστροφαὶ καὶ ζημίαι καὶ τοιοῦτος πανικός, ὥστε ἡ πόλις δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀντίσχῃ ἐπὶ πλέον. Ἀλλ' ὁ ἑλληνικὸς στόλος δυστυχῶς ἐφείσθη αὐτῆς. Παρὰ τοὺς λόγους τούτους τῆς μὴ ἁλώσεως τῆς πόλεως, ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι ἔτι ἀναγόμενοι εἰς τὴν γενικὴν κατάστασιν τοῦ ναυτικοῦ, κεκτημένου καλοὺς μὲν ἄνδρας καὶ ζύμην ἀρίστην, ἀλλ' οὐδέποτε πρακτικῶς ἀσκηθέντας καὶ δὴ εἰς τὴν σκοποβολὴν καὶ διὰ τοῦτο συχνὰ ἀστοχοῦντας. Αἱ κανονιοφόροι, ὡς εἴδομεν, ἐπυροβόλουν πολλάκις ἀπὸ ἀποστάσεως 6.000 μέτρων, ἐν ᾧ τὸ κλεισιοσκόπιον τῶν τηλεβόλων αὐτῶν δεικνύει ὡς μεγίστην ἔντασιν βολῆς μόνον 5.500 μέτρα, ἠναγκάζοντο δὲ νὰ τηρῶσι καὶ προφυλακτικὰς θέσεις, ἕνεκα τῆς σμικρότητος αὐτῶν. Ἐνίοτε προσέτι δὲν ἠνόουν τὰ σήματα ἀκριβῶς, ἐκ τούτου δ' ἐπήρχετο σύγχυσις καὶ ἐνήργουν παρὰ τὰς διαταγὰς τοῦ

διοικητοῦ τοῦ ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στολίσκου. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ μειονέκτημα τῆς παλαιότητος τῶν πυρομαχικῶν τοῦ στόλου, οὗ ἕνεκα ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο ἀποτελεσματική, καθ' ὅσον αἱ ὀβίδες αὐτοῦ βαλλόμεναι ὡς ἐκ τῆς ἀλλοιώσεως τῆς πυρίτιδος δὲν ἐξερρηγνύοντο, ἀλλ' ἐμπηγνύμεναι ἐντὸς τοῦ χώματος τῶν ἐχθρικῶν ὀχυρωμάτων δὲν ἐπέφερον τὴν ἀναμενομένην καταστροφήν. Αἱ πλεῖσται δὲ τῶν συνήθων ὀβίδων τοῦ στόλου κατέκειντο μετὰ ταῦτα ἐν τῇ παραλίᾳ Πρεβέζης πρὸς παιδιὰν τῶν Τουρκοπαίδων, οἱ ὁποῖοι ἐπλήρουν αὐτὰς ὕδατος. Πᾶσαι αἱ ἐλλείψεις αὐταὶ ἀποδοτέαι εἰς τὴν πολιτικήν, ἥτις ἔφθειρε καὶ δὲν παρεσκεύασε πρεπόντως τὰς στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς δυνάμεις τῆς χώρας· εἰς τὴν ἐπὶ τριάκοντα καὶ τρία ἔτη ἀδράνειαν τοῦ βασιλέως, ὅστις κατὰ τὸ σύνταγμα ἐθεωρεῖτο ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν δυνάμεων τούτων, καὶ εἰς τὴν ἰδιοτελῆ παρέμβασιν τῶν περὶ τὸ στέμμα, οἵτινες κατεξηυτέλισαν τοὺς χαρακτῆρας δι' ἐπαγγελματικῆς κολακείας, ἀρεσκούσης τῇ αὐλῇ, καὶ ἀπεμάκρυναν πάσης δράσεως τοὺς ἀληθῶς ἱκανούς. Οὐδεμιᾶς δὲ σκέψεως γενομένης ποτὲ περὶ ἐνδεχομένης δράσεως ἐν τῷ νῷ τῶν κυβερνόντων, τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν ἀφέθη ἕρμαιον εἰς τὰς ἀπὸ τῆς αὐλῆς ἐπηρείας καὶ σπάραγμα τῆς ἰδιοτελείας, ἄνευ διοικήσεως πραγματικῆς καὶ ἄνευ ὀργανισμοῦ, ἐξ οὗ ἡ Ἑλλὰς παρέστησε παρῳδίαν πολέμου ναυτικοῦ, παρέχουσαν ὕλην διὰ κωμῳδίαν. Ἐκέκτητο στόλου, οὗ καθ' ὁλοκληρίαν ἐστερεῖτο ἡ Τουρκία, καὶ δι' αὐτοῦ οὐδὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιτελέσῃ. Δι' ὅλου δὲ τοῦ πολέμου καὶ πρὸ αὐτοῦ τὰ τορπιλλικά της σκάφη διέπλεον τὰς θαλάσσας διὰ κενῶν τορπιλλῶν, στερουμένων ἐμπυρίων καὶ ἦσαν ἐκτεθιμένα εἰς βέβαιον κίνδυνον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐσώθησαν μόνον διὰ τῆς παντελοῦς κατὰ θάλασσαν ἀδρανείας τῶν Τούρκων. Τοιαύτην δὲ ὀργάνωσιν εἶχε τὸ ναυτικὸν τοῦτο, ὥστε μόνον ὅταν ὁ πόλεμος ἔληξεν ἐκ τυχαίας δοκιμῆς κατέστη δυνατὸν νὰ γνωσθῇ, ὅτι αἱ τορπίλλαι τῶν ἑλληνικῶν σκαφῶν καὶ πολλὰ τῶν πυρομαχικῶν αὐτῶν ἦσαν ἀκίνδυνα ὅπλα διὰ τὸν ἐχθρόν, διότι ἐστεροῦντο ἐμπυρίων καὶ πυρίτιδος, ὡς ἐστεροῦντο ζωῆς τὰ προσωπεῖα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τὰ ὁποῖα περιεβάλοντο μετὰ τῶν κοθόρνων οἱ ἠθοποιοί, ἵνα παίξωσι πρόσωπον τραγῳδοῦ.

Τὰ δ' ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ ἀστοχήματα θὰ ἠδύναντο καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων νὰ προληφθῶσιν, ἐὰν ὑπῆρχεν ἐν τῷ ὑπουρ-

γείῳ τῶν Ναυτικῶν ἐπιτελικὸν γραφεῖον καὶ πολεμικὸν συμβούλιον, τὸ ὁποῖον νὰ ἐρρύθμιζε τὰς κινήσεις καὶ ἐνεργείας τοῦ στόλου. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅμως ἡ Ἑλλὰς ἐβάδιζεν ἐμπειρικῶς, παρέχουσα μοναδικὸν εἰς τὸν κόσμον θέαμα, λήγοντος τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος, καθ' ὃν ὁ πόλεμος κατέστη ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἤχθη εἰς βαθμὸν ἀνεφίκτου διὰ τὰς προτέρας γενναιᾶς τελειότητος. Οὕτως ἀπόλυτος ἰθύντωρ τῶν κινήσεων τοῦ στόλου ἦτο ὑπουργὸς ἄνευ ἐπιτελικοῦ συμβουλίου, οὐχὶ στρατιωτικός, ἀλλὰ πολίτης καὶ δικηγόρος τὸ ἐπάγγελμα, ἐργασθεὶς ἐξ ὅλης ψυχῆς πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ στόλου, ἀλλὰ μὴ ἔχων, μεθ' ὅλην τὴν καλὴν θέλησιν, τὰς γνώσεις, ἃς ἀπήτει ἡ περίστασις. Δεῖγμα τούτου ἡ κενὴ καὶ ἄνευ ἐννοίας τινὸς διαταγή, τὴν ὁποίαν τὴν ἑσπέραν τῆς Τετάρτης μετὰ στομφώδους ὕφους διεβίβαζε πρὸς τὸν μοίραρχον τῆς δυτικῆς μοίρας. «Κτυπᾶτε παντοῦ, ἐνσπείρατε τὸν τρόμον. Μηδενὸς φείδεσθε. Αὐτὴ εἶναι ἡ διαταγή μου καὶ ἡ ἀπόρροια τῆς θελήσεως τοῦ ἔθνους, τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Κυβερνήσεως.» Ἀλλ' ἡ διαταγὴ αὕτη ἦτο κατάλληλος νὰ ἐνθουσιάσῃ τοὺς διαδηλωτὰς τῶν ὁδῶν καὶ τῶν πλατειῶν τῶν Ἀθηνῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ νὰ ῥυθμίσῃ ἐνεργείας στόλου βαδίζοντος κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ὁπότε πᾶσα πρὸς αὐτὸν διαταγὴ πρέπει νὰ ἐκφέρηται ἀπὸ σχεδίου καὶ λογισμοῦ. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ἑτέρα διαταγὴ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, καθ' ἣν οὗτος ἀπελπισθεὶς περὶ τῆς διὰ μόνου τοῦ βομβαρδισμοῦ ἁλώσεως τῆς Πρεβέζης ἄφινε τὴν δυτικὴν μοίραν νὰ ἐνεργῇ ἐλευθέρως καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν ἠπειρωτικῶν παραλίων.

Τὴν πρωΐαν τῆς Πέμπτης 10 Ἀπριλίου ὁ διοικητὴς τοῦ ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ στόλου πληροφορηθεὶς παρὰ ναυτικοῦ ἐκ Σαλαώρας τὰ τῆς φυγῆς τῆς φρουρᾶς αὐτῆς, τῆς ἐπισυμβάσης κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν κανονιοφόρων προσβολὴν τῶν ὀχυρωμάτων της, διέταξε τὰς κανονιοφόρους Β καὶ Δ νὰ πλεύσωσι πρὸς τὰ ἐκεῖ, κατοπτεύσωσι τὰς ἀκτὰς καὶ βεβαιωθῶσι περὶ τούτου. Τὰ δὲ λοιπὰ πλοῖα ἡτοιμάσθησαν, ὅπως μεταφέρωσιν εἰς Σαλαώραν τὴν μήπω εἰς Μενίδιον ἀναχωρήσασαν διλοχίαν τοῦ στρατοῦ, ὡς καὶ τοὺς πρὸς ἀπόβασιν ἑτοίμους πεζοναύτας. Ἀλλ' ὅταν ἡ μοῖρα ἔπλευσεν εἰς Σαλαώραν εὗρεν αὐτὴν κατειλημμένην ὑπὸ ἀποσπάσματος ἱππέων Ἑλλήνων, διερχομένων ἐκεῖθεν μετὰ τὴν γενομένην εἰσβολήν, ὡς ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ ἐρρέθη(*).

(*) Βλέπε τόμον πρῶτον σελίδα 477.

Μετὰ τοῦτο ὁ στολίσκος ἔπλευσε πρὸς τὴν Νικόπολιν, ἵνα προσβάλῃ τὸ εἰς τὸ ἄκρον αὐτῆς ὀχύρωμα, ἀλλὰ μόλις ἐπλησίασεν εἰς αὐτὴν προσεβλήθη ὑπὸ ὀχυρώματός τινος ἀγνώστου, ἐξ οὗ τινὰ τῶν σκαφῶν ἐκινδύνευσαν νὰ ὑποστῶσι ζημίας, καθ' ὅσον εὑρέθησαν εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν. Τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἦν κεκρυμμένον ὑπὸ τὰ δένδρα, ἔβαλον δὲ ἀλληλοδιαδόχως κατ' αὐτοῦ ἡ «Ἀμβρακία», ἡ «Ἀφρόεσσα» καὶ αἱ κανονιοφόραι Β καὶ Δ ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος, διότι πλὴν τοῦ ἀποκεκρυμμένου τῆς θέσεώς του ἐπεπρόσθουν καὶ αἱ ἀκτῖνες τοῦ δύοντος ἡλίου, ἐξ οὗ ἡ σκόπευσις καθίστατο δύσκολος.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν τὰ ἐξωτερικὰ πλοῖα «Β. Γεώργιος», «Ν.Μιαούλης»,«Εὐρώτας»,«Κίχλα» καὶ δύο τορπιλλοβόλα ἐτράπησαν πρὸς βορρᾶν καὶ διηυθύνθησαν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μούρτου ἀντικρὺ τῆς μεσημβρινῆς ἄκρας τῆς Κερκύρας. Παραπλεύσαντα δὲ καὶ τὴν νησίδα Σύβοτα συνέλαβον ἓν ἱστιοφόρον κενὸν ὑπὸ ὀθωμανικὴν σημαίαν καὶ διὰ 15 βολῶν κατέστρεψαν τὰ ἐπὶ τῆς παραλίας κτίρια, τὸν στρατῶνα, τὸ τελωνεῖον καὶ τὰς αὐτόθι ὑπαρχούσας ἀποθήκας. Ἡ ὀθωμανικὴ φρουρά, ἀντιληφθεῖσα τὴν προσέγγισιν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἐτράπη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ καταλαβοῦσα λόφον τινὰ ἐπυροβόλει δι' ὅπλων κατὰ τῶν πλοίων. Ἀλλὰ τὸ θωρηκτὸν «Β. Γεώργιος» διὰ μιᾶς βολῆς ἠνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ κατέλθωσιν ἐκεῖθεν, νὰ λάβωσι τὸ πρανὲς τοῦ λόφου καὶ νὰ τραπῶσι δρομαίως πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Μετὰ τοῦτο ἡ μοῖρα τὴν 5ην ἑσπερινὴν ὥραν τῆς ἡμέρας ταύτης κατέπλευσεν εἰς Κέρκυραν, ἔνθα τὸ πλῆθος ὑπεδέχθη τὸν κατὰ τῶν ἐχθρικῶν παραλίων διευθυνόμενον στόλον, ἐνθουσιωδῶς καὶ διὰ ζητωκραυγῶν.

Τὴν πρωΐαν τῆς 11 Ἀπριλίου, καθ' ἣν ἡμέραν τὸ τάγμα τοῦ Κουμουνδούρου ἐμάχετο ἐν Πέντε Πηγαδίοις, τὰ πλοῖα τοῦ στόλου, καίτοι ἀνέμου ἐπιγενομένου, ἀπέπλευσαν ἐκ Κερκύρας καὶ ἔκρουσαν πρύμναν ὁλοταχῶς πρὸς τοὺς Ἁγίους Σαράντα, ἔνθα κατὰ τὰς δοθείσας πληροφορίας ἐφυλάσσοντο ἑξακισχίλιοι σάκκοι ἀλεύρων, τηλεβόλα καὶ ἄλλα ἐφόδια τοῦ πολέμου, προωρισμένα διὰ τὸν στρατὸν τῆς Ἠπείρου. Τὰ πλοῖα μόλις ἐπλησίασαν τὴν ἀκτὴν τῆς εἰρημένης πολίχνης παρετάχθησαν εἰς γραμμὴν κατὰ μέτωπον καὶ ἤρξαντο τοῦ βομβαρδισμοῦ, ἐκτοξεύοντα τὰς βόμβας αὐτῶν κατὰ τῶν κτιρίων τοῦ τελωνείου, τοῦ στρατῶνος καὶ τοῦ φρουρίου πρὸς τὸ Λυκούρσιον καὶ

πρὸς τὸ μέρος τῆς παναρχαίας μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι ἅμα τῇ ἐμφανίσει τοῦ στόλου ἐτράπησαν εἰς φυγὴν διὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ πρὸς τὸ Δέλβινον, οἱ δὲ Χριστιανοὶ 50 περίπου κατέφυγον περίτρομοι ἐντὸς τοῦ εἰς τὴν παραλίαν αὐστριακοῦ πρακτορείου. Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται, οἱ φυλάσσοντες τὰς ἀποθήκας τῶν ἐφοδίων καὶ τῶν τροφῶν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, περὶ τοὺς 600 ὑπὸ ἕνα ταγματάρχην ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ φρούριον τῶν Ἁγίων Σαράντα, ὁπόθεν ἐπυροβόλουν κατὰ τῶν πλοίων δι' ὅπλων μαρτίνι. Ὁ βομβαρδισμὸς ἐξηκολούθησεν ἐπὶ δύο ὥρας, καθ' ἃς κατεστράφησαν τὰ πλεῖστα τῶν κτιρίων τῆς πολίχνης καὶ φλόγες ἀνεπήδησαν ἐκ πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ὁλόκληρος δὲ ἡ παραλία ἐκείνη τῆς Ἠπείρου ἐσείετο ἐκ τοῦ κρότου μέχρις ἀποστάσεως ἱκανῶν ὡρῶν. Οἱ Χριστιανοὶ βλέποντες τὸν κίνδυνον, ὅστις ἠπείλει αὐτοὺς ἐκ τῶν βλημάτων τῶν ἑλληνικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα βροχηδὸν καταπίπτοντα κατέρριπτον τὰ κτίρια καὶ συνέτριβον λίθους, κεράμους, στέγας καὶ πᾶν τὸ προστυχὸν ἐγγὺς τοῦ αὐστριακοῦ πρακτορείου, ἔνθα ἦσαν συνηγμένοι, ὕψωσαν λευκὴν σημαίαν, ἐξελθόντος τοῦ ἐφημερίου αὐτῶν εἰς τὸν ἐξώστην, καὶ ἑτέρας δύο εἰς τὴν προκυμαίαν, ἀποστείλαντες καὶ λέμβον πρὸς τὸν «Εὐρώταν», ὅστις ἦν τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν παραλίαν πλοῖον. Τὴν λέμβον ταύτην διευθυνομένην ὑπὸ τεσσάρων εὐρώστων ναυτῶν καὶ φέρουσαν τὸν ἐφημέριον ὡς ἀπεσταλμένον τῶν Χριστιανῶν, κρατοῦντα ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὸν τίμιον Σταυρόν, κατεπυροβόλουν πεισματωδῶς οἱ Τουρκαλβανοί, μέχρις ὅτου ἠδυνήθη νὰ φθάσῃ τὸ σκάφος, πληγωθέντος ἐλαφρῶς ἑνὸς μόνον τῶν ναυτῶν. Τὰ δὲ πλοῖα τοῦ στόλου ἐξηκολούθησαν τὸν βομβαρδισμὸν μέχρι μεσημβρίας, ὁπότε ἀπεβίβασαν ἀποβατικὸν ἄγημα ὑπὸ τὸν ὑποπλοίαρχον Γούδαν, ὑπασπιστὴν τοῦ μοιράρχου, τὸν ἀνθυποπλοίαρχον Τσουκαλᾶν καὶ τοὺς σημαιοφόρους Μάτσαν, Ζώραν, καὶ Λιόλιον πρὸς ἐμπρησμὸν τοῦ ὑπολειπομένου ὑλικοῦ καὶ πλήρη καταστροφὴν τῶν Ἁγίων Σαράντα. Τὸ ἄγημα τοῦτο ἀποβιβασθὲν εἰς τὴν ξηρὰν τῇ ὑποστηρίξει τοῦ πυροβολικοῦ τῶν πλοίων καὶ τῶν τορπιλλοβόλων κατέλαβε τὰς πέριξ λοφοσειράς, τεταγμένον εἰς δύο γραμμὰς καὶ βαῖνον ἐν ἀραιᾷ τάξει, καὶ περιεκύκλωσε τὴν πολίχνην. Μεθ' ὃ ἔθεσε πῦρ εἰς τὰ κτίρια καὶ τὰς ὑπολειφθείσας ἀποθήκας, παραδοθείσας ἐντελῶς εἰς τὰς φλόγας.

Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται καταλαβόντες τὴν λοφοσειρὰν τοῦ φρου-

ρίου ἐπυροβόλουν σφοδρῶς καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον. Ἀλλὰ τὸ πυροβολικὸν τῶν πλοίων καὶ τὸ ἀποβατικὸν ἄγημα ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ σιγήσωσιν. Ἐν ᾧ δὲ κατ' ἀρχὰς ἔβαλλον λυσσωδῶς καὶ βροχὴ σφαιρῶν ἔπιπτεν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐσίγησαν καθ' ὁλοκληρίαν καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγήν. Κατὰ τὴν φυγὴν δὲ ὀβὶς μυδραλιοβόλου πεσοῦσα ἐφόνευσε τρεῖς Τούρκους στρατιώτας, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὸν βομβαρδισμὸν καὶ ἄλλοι εἶχον πληγωθῇ. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ναυτῶν ἐπληγώθησαν μόνον δύο ἐλαφρῶς. Τὸ ἀποβατικὸν ἄγημα παρέλαβε μετὰ ταῦτα τοὺς Χριστιανοὺς τῶν ἁγίων Σαράντα ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῶν πλοίων καὶ ὁ στόλος ἀπέπλευσεν εἰς Κέρκυραν, ἔνθα ἀπεβίβασεν αὐτούς. Εἰς τὰς τουρκικὰς ἀποθήκας ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἀποβάθρας ὑπῆρχε μεγάλη ποσότης ἀλεύρων, προωρισμένων διὰ τὸν τουρκικὸν στρατόν. Μέρος τούτων παρέλαβεν ὁ στόλος, τὰ δὲ λοιπὰ κατέστρεψεν. Ἐν τῷ λιμένι τῆς Κερκύρας ὁ ἑλληνικὸς στόλος συνέλαβε καὶ τὸ αὐστριακὸν ἀτμόπλοιον «Δελφῖνα», προωρισμένον διὰ τὰς ἠπειρωτικὰς ἀκτάς. Τὸ ἀτμόπλοιον τοῦτο ἀφέθη κατόπιν ἐλεύθερον, ἀφ' οὗ ἀπηγορεύθη αὐτῷ ὁ ἀπόπλους. Ἀπέπλευσαν δὲ τὴν αὐτὴν ὥραν ὁλοταχῶς ὁ «Εὐρώτας» καὶ ἡ «Κίχλη», πρὸς παρεμπόδισιν πάσης ἀποβιβάσεως τροφίμων εἰς Πρέβεζαν. Ὁ ἐπίλοιπος στόλος διενυκτέρευσεν ἐν Κερκύρᾳ, ὁπόθεν ὁ μοίραρχος, διαβιβάζων ἔκθεσιν τῶν πεπραγμένων τῷ Ὑπουργῷ, ἐζήτησε τὰς διαταγάς του, καὶ ἐκεῖθεν τὴν πρωΐαν ἔπλευσεν εἰς περιπολίαν. Τὸ ἡμικατόρθωμα τοῦτο τῆς δυτικῆς μοίρας κατέπληξε τοὺς Τουρκαλβανοὺς τῆς Ἠπείρου, οἱ ὁποῖοι φεύγοντες κατεπτοημένοι πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, καθ' ἣν ἡμέραν ὁ μουτεσαρίφης Ἀργυροκάστρου διὰ προκηρύξεώς του ἐκάλει αὐτοὺς ἐν ὀνόματι τοῦ Σουλτάνου νὰ λάβωσι τὰ ὅπλα καὶ δράμωσι κατὰ τῶν ἀπειλουμένων Ἰωαννίνων, προὐκάλεσαν νέον πανικὸν καὶ γενικὴν ἀποθάρρυνσιν διὰ τῶν περὶ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἀφηγήσεών των. Δυστυχῶς ὅμως ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔπλευσε ταχέως εἰς Κέρκυραν, καταλιπὼν μόνον ὄπισθέν του τὰ καιόμενα ἐρείπια τῶν ἁγίων Σαράντα, οἱ δὲ Χριστιανοί, οἱ μεταβάντες τὴν ἐπιοῦσαν εἰς τὴν παραλίαν ἐκείνην τῆς Ἠπείρου, ὅπως χαιρετίσωσι τὸν στόλαρχον, καθὼς καὶ πρεσβεία Ἀλβανῶν, ὅπως προσκυνήσωσιν αὐτὸν καὶ ὁμώσωσιν ὑποταγήν, ματαίως ἀνεζήτησαν εἰς τὸν ὁρίζοντα τὰ ἱστία τοῦ νικηφόρου στόλου, οὗτινος ταχέως ἐξηλήφθη ἡ ἐντύπωσις. Τοὐναντίον οἱ Τοῦρκοι ἐπελθόντες διήρπασαν τὰ ἐμπορεύματα τῶν βομβαρδισθέντων ἐμπορικῶν

καταστημάτων καὶ συνεπλήρωσαν διὰ βιαιοτήτων τὴν καταστροφήν. Ἐὰν ὅμως ἡ ἐπιχείρησις ἐκείνη συνεδυάζετο διὰ στρατιωτικῆς ἐνεργείας καὶ ἀπεβιβάζετο μικρὸν σῶμα στρατοῦ 4 — 5 χιλιάδων ἀνδρῶν αἱ ἐπαρχίαι Δελβίνου, Ἀργυροκάστρου, Παραμυθίας καὶ Τεπελενίου θὰ περιήρχοντο τάχιστα χάρις εἰς τὸν πανικὸν ἐκεῖνον ὑπὸ ἑλληνικὴν κατοχὴν σχεδὸν ἀναιμάκτως. Καὶ τὸ ἑλληνικὸν σῶμα ἐξογκούμενον καθ' ὁδὸν διὰ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῶν Ἀκροκεραυνείων καὶ τῆς Χειμάρρας θὰ ἐβάδιζεν ἀφ' ἑνὸς κατὰ τοῦ Ἀργυροκάστρου καὶ ἀφ' ἑτέρου κατὰ τῆς Ἐπισκοπῆς, θέσεως ὀχυρᾶς καὶ δυναμένης νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὸ ἀπὸ ἐνδεχομένης ἐπιθέσεως,καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ τείνῃ τὴν χεῖρα πρὸς τὸν ἐκ Φιλιππιάδος καὶ Πέντε Πηγαδίων προελαύνοντα ἑλληνικὸν στρατόν,ὅπως βαδίσωσιν ὁμοῦ κατὰ τῶν Ἰωαννίνων. Καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀκριβῶς περιδεεῖς καὶ τρομόπληκτοι συνεκεντροῦντο ἐκεῖ οἱ ἄνδρες τοῦ λειποψυχήσαντος Τουρκικοῦ στρατοῦ, τὸ ἄκουσμα δὲ τῆς ἀποβιβάσεως ἑλληνικοῦ σώματος ἐν Ἁγίοις Σαράντα θὰ ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ τραπῶσι νύκτωρ εἰς Λιεσκόβιον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Βιτώλια, ἵνα μὴ συλληφθῶσιν αἰχμάλωτοι. Ἄξιον ἀπορίας εἶνε τίς ἀλάστωρ δαίμων ἐνέπνευσε τόσον μέγεθος ἀβουλίας τοῖς κυβερνήταις τῆς Ἑλλάδος καὶ δὲν εἶδον καὶ δὲν προέβλεψαν ὅ,τι καὶ τῷ κοινοτέρῳ νῷ ἦν ἀντιληπτόν, κατεδίκασαν δὲ εἰς ἧτταν ἄδοξον ἔθνος ἔχον τὸ κυριώτερον πρὸς μεγαλουργίαν ὅπλον, τὸ κράτος τῆς θαλάσσης, ὅπερ ἐκόσμησε δι' ἐνδόξων κατορθωμάτων τὰς ὡραιοτέρας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας σελίδας.

Ἐν ᾧ δὲ εἰς οὐδὲν ὠφέλησεν ὁ βομβαρδισμὸς τῶν Ἁγίων Σαράντα, ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἀπωλέσθη καὶ ἡ ψυχολογικὴ στιγμή, καθ' ἣν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκβιασθῶσιν οἱ ἐν Πρεβέζῃ Τοῦρκοι εἰς τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως. Ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐξετέθη, τὴν μεγάλην Πέμπτην κατωρθοῦτο ἐπὶ τέλους νὰ φθάσῃ εἰς Μύτικαν,δίωρον ἀπέχοντα τῆς Πρεβέζης ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τῆς Χερσονήσου, μετὰ τὴν ἐπιτυχῶς συντελεσθεῖσαν εἰσβολὴν ἓν τάγμα τοῦ ἐννάτου συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην. Τὸ τάγμα τοῦτο ἐνισχυόμενον ὑπὸ Σουλιωτῶν καὶ Λακκιωτῶν ἐπαναστατῶν ἐπελήφθη τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Πρεβέζης κατὰ ξηράν, ἥτις οὕτω ἐστερεῖτο τοῦ ἐκ τῶν περιχώρων ἐπισιτισμοῦ αὐτῆς.

Ἡ δὲ ἐμφάνισίς του ἐκ τῶν νώτων καὶ ἡ εἴδησις τῆς πτώσεως τῆς Φιλιππιάδος καὶ τῆς προελάσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ἰω-

αννίνων κατεπτόησεν ἐπὶ τοσοῦτον τὴν φρουράν, ὥστε πλεῖστοι Ἀλβανοὶ στρατιῶται ἀπὸ πρωΐας τῆς Μεγάλης Πέμπτης ἐτρέποντο εἰς τὰ πέριξ φυγομαχοῦντες καὶ συνελαμβάνοντο ἢ ἐφονεύοντο ὑπὸ τῶν Λακκιωτῶν. Ὁ δὲ διοικητὴς τῆς πόλεως ἀνέμενε τὴν ἐκ νέου ἐμφάνισιν τῶν ἑλληνικῶν πλοίων καὶ φοβούμενος ὅτι ἡ εἰς δισχιλίους μόνον περιορισθεῖσα φρουρὰ δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀνθέξῃ εἰς τὸν ἐπανειλημμένον βομβαρδισμόν, ἐν ᾧ ὁ ἐχθρὸς ἐνήργει ἤδη καὶ ἀπὸ ξηρᾶς, μετέβη παρὰ τοῖς προξένοις καὶ συνεσκέπτετο περὶ τοῦ πρακτέου. Καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἡ περὶ παραδόσεως ἰδέα ἐβασάνιζε τὰ πνεύματα τῶν ὀθωμανῶν, ὥστε οἱ Μουσουλμάνοι κάτοικοι καταφεύγοντες παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς συμπολίταις των ἐζήτουν τὴν προστασίαν αὐτῶν ἐν περιπτώσει παραδόσεως τῆς πόλεως, ἐν ᾧ οἱ Χριστιανοὶ ὑπέσχοντο αὐτοῖς τοῦτο καὶ προητοιμάζοντο διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλὰ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς Πέμπτης ὁ στόλος πλέων εἰς Μύρτον καὶ Κέρκυραν δὲν ἐνεφανίσθη. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν ἐπιοῦσαν Παρασκευήν, καθ' ἣν ἐβομβάρδιζε τοὺς Ἁγίους Σαράντα. Τὴν ἑσπέραν τῆς Παρασκευῆς ἐπῆλθε τὸ ἐν Πέντε Πηγαδίοις ἀτύχημα τοῦ τάγματος Κουμουνδούρου καὶ ἡ συνεπείᾳ τούτου διαταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου ὑποχώρησις. Ἡ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς πολιορκία ἐλύθη πάραυτα. καὶ τὸ τάγμα Γερογιάννη ἐβάδισεν, ὅπως εἰσέλθῃ εἰς Ἄρταν. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἰδόντες πάσας τὰς ἐξόδους τῆς Πρεβέζης ἐλευθέρας καὶ τὸν ἐχθρὸν φεύγοντα ἀπό τε τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης ἀνεθάρρησαν ἐκ νέου, ἐπεσιτίσθησαν ἐκ τῶν πέριξ, εἰσκομίσαντες ἀφθόνους τροφάς, καὶ ἀπεφάσισαν ν' ἀντιστῶσι μέχρις ἐσχάτων, ἐλπίζοντες ὅτι ταχέως θὰ κατέφθανεν αὐτοῖς βοήθεια ἐξ Ἰωαννίνων μετὰ τὴν γενομένην ὑποχώρησιν. Καὶ εἶνε γνωστὸν ἐκ τῶν ἐν Πλεύνᾳ συμβάντων τοῦ Ῥωσσοτουρκικοῦ πολέμου ποίαν ἀντοχὴν δύνανται ν' ἀντιτάξωσιν εἰς τοιαύτας περιστάσεις οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται, ὅταν μάλιστα δὲν ἀπολίπωσιν αὐτοῖς τὰ πρὸς ζωοάρκειαν. Ὅταν δὲ τὴν πρωΐαν τῆς 13 Ἀπριλίου ὁ «Β. Γεώργιος», τῶν λοιπῶν πλοίων παραμεινάντων ἕνεκα τῆς τρικυμίας ἐν Κερκύρᾳ, ἔπλευσεν εἰς τὴν παραλίαν τῆς Πρεβέζης, ὅπως ἀπασχολήσῃ τὴν φρουρὰν αὐτῆς κατ' ἀπαίτησιν τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου (*), καὶ ἐπανέλαβε τὸν

(*) Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ Μάνος τὴν ἡμέραν ταύτην εἶχε διαβιβάσει τὸ ἑξῆς πρὸς τὸν στόλαρχον Κριεζῆν τηλεγράφημα :

«Δύναμιν 4,000 ἀνδρῶν δὲν δυνάμεθα νὰ διαθέσωμεν πρὸς ἀπόβασιν Πρέ-

άγονον κατά της πόλεως βομβαρδισμόν, εύρε πάντα τα φρούρια και τα πυροβολεία αυτής έπεσκευασμένα, άντίστασιν δ' έκ μέρους του έχθρου ίσχυράν. Την 15 Απριλίου, έπελθόντα όλα τα πλοία της μοίρας έκ Κερκύρας και συμμετασχόντα του βομβαρδισμού, όν έξηκολούθει ή θωρακοβάρις «Β. Γεώργιος», συνεπεία του τηλεγραφήματος του Μάνου, ήδυνήθησαν τη συμπράξει των έσωτερικών πλοίων να κατασιγάσωσι και πάλιν τινά έκ των πυροβολείων της Πρεβέζης. Αλλά την πρωΐαν της έπιούσης, 16 Απριλίου, τα πλείστα έξ αυτών έπεσκευάσθησαν, και την 18ην, ότε συνεπεία νέου τηλεγραφήματος του Μάνου ό στόλος έπανέλαβε τον βομβαρδισμόν (*), τα φρού-

βεζαν. Πρός τό παρόν δέν είνε δυνατόν ν' άποσπάσωμεν σώμα πρός συνένωσιν μετ' άποβιβασθησομένων, διότι ύποθέτω ότι θα εύρωμεν άντίστασιν είς τόν Λούρον. Εάν δέν εύρωμεν τοιαύτην, τότε βεβαίως θα έπιχειρήσωμεν κατά της Πρεβέζης. Τα πλοία να βομβαρδίζωσι τα φρούρια Πρεβέζης και να κρατώσι φρουράν αυτής διαρκώς ύπό φόβον άποβάσεως».

Η άπόβασις, περί ής όμιλεί έν τω άνωτέρω τηλεγραφήματι ό Μάνος, είχεν άπεφασισθή κατά την 2 Απριλίου, όπότε μετά έπανειλημμένας προσκλήσεις του Κριεζή πρός καταρτισμόν σχεδίου κοινής συμπράξεως του στρατού και του στόλου τό άρχηγείον έπεφόρτισε πρός τούτο τόν λοχαγόν του μηχανικού Λιόλιον, έκ του έπιτελείου, μεταβάντα έπί τούτω είς Λευκάδα. Ο λοχαγός ούτος έπελήφθη της περί ής πρόκειται έργασίας μετά του άρχιεπιστολέως της Μοίρας και του κυβερνήτου του «Ν. Μιαούλη», οί όποίοι κατά την έπίσημον έκθεσιν του στολάρχου Κριεζή «μετ' άκριβή έπιτόπιον έπισκόπησιν των διαφόρων σημείων των παραλίων της Πρεβέζης, διά πρωτοκόλλου, έν ώ αίτιολογούσι την προτίμησιν της έκλεγείσης θέσεως, άπεφήναντο ότι τό καταλληλότερον μέρος δι' άπόβασιν έκτός του κόλπου ήτο ή κάτωθι του χωρίου *Καστροσυκιά παραλία*, προσδιορίσαντες συγχρόνως και τόν άριθμόν των άνδρών του άποβατικού άγήματος, όστις σχετικώς πρός την τότε κατάστασιν της φρουράς Πρεβέζης, έδει να μή ήτο κατώτερος των *τεσσάρων μέχρι των τριών χιλιάδων* μετά έξ τουλάχιστον όρειβατικών πυροβόλων». Αλλά τοιαύτη άπόβασις έκτός του κόλπου ούδέποτε έγένετο.

(*) Τό τηλεγράφημα τούτο άπέστειλεν ό Μάνος κατόπιν της έπισυμβάσης κατά την 17ην Απριλίου φυγής της φάλαγγος των Πέντε Πηγαδίων και της έκ ταύτης είς Άρταν δευτέρας ύποχωρήσεως. Είχε δ' ώς έξής:

ΑΡΤΑ 18 Απριλίου,

Αρχηγόν Δυτικής Μοίρας,

«Ετοιμασθήτε τό ταχύτερον ν' άπασχολήσητε φρουράν Πρεβέζης, ίνα μή μάς ένοχλήση, προστιθεμένη είς έπελαύνουσαν καθ' ήμών άπόψε δύναμιν έχθρού. Βομβαρδίσατε έλαιώνα και φρούρια. Αρχηγός **Μάνος**».

ρια ἀπήντων γενναίως εἰς τοὺς κανονιοβολισμοὺς αὐτοῦ. Οὕτω δὲ αἱ ἐλπίδες πρὸς ἅλωσιν τῆς πόλεως ἐματαιοῦντο, ἐν ᾧ ὁ ἐχθρὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν κατελάμβανε τὴν Λάρισσαν καὶ ὁλόκληρον τὴν βόρειον Θεσσαλίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνεθάρρει καὶ ἀπέκρουεν ἀποτελεσματικῶς τὰς ἑλληνικὰς φάλαγγας ἐν τῇ στενωπῷ τῶν κατεχομένων ἤδη παρ' αὐτοῦ ΠέντεΠηγαδίων.

Ἔκτοτε πᾶσα πολεμικὴ δρᾶσις τῆς δυτικῆς μοίρας ἐξέλιπε. Καίτοι κυρία τοῦ Ἰονίου πελάγους ἔμεινεν ἀδρανής, οὐδόλως χρησιμοποιουμένη, περιωρίζετο δὲ εἰς τὸν αὐστηρὸν μόνον ἀπὸ θαλάσσης ἀποκλεισμὸν τῆς Πρεβέζης, ὅστις τὴν 25 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν μάχην τῶν Φαρσάλων, ἐκηρύχθη πραγματικὸς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διὰ προκηρύξεως, ἥτις ἐκανόνιζε συγχρόνως καὶ τὸν παρὰ τῆς ἀνατολικῆς μοίρας ἀποκλεισμὸν τῶν παραλίων τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου (*). Εἰς ὁμοίαν περίπου ἀδράνειαν περιέπεσε καὶ ὁ στολίσκος τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ἀσχολούμενος εἰς ἐπιχειρήσεις μικροῦ λόγου ἀξίας καὶ ἐλαχίστης ὠφελείας. Τὴν 11 Ἀπριλίου, καθ' ἣν τὰ ἐξωτερικὰ πλοῖα ἐνήργουν τὸν βομβαρδισμὸν τῶν Ἁγίων Σαράντα, αἱ κανονιοφόροι προσέβαλον καὶ αὖθις τὴν Νικόπολιν, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος τινός. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἀκτίῳ ναυτικοῦ ἀγήματος ὑπωπτεύετο

(*) Ἡ διακήρυξις τῆς Κυβερνήσεως, ἐπιδοθεῖσα πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων, ἐκανόνιζεν οὕτω τὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τούτου.

«Εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον (ὁ ἀποκλεισμὸς) ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Πηνειοῦ βόρειον πλάτος 39 μοῖραι καὶ 54' καὶ ἀνατολικὸν μῆκος 23 μ. καὶ 44' καὶ λήγει μέχρι τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονος ἢ Βιτρινίτσας, Β. πλ. 40 μ. 21' καὶ 30'' καὶ ἀνατ. μῆκος 22 μ. 30' καὶ 3''.

«Ἡ ἀποκεκλεισμένη θάλασσα ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς παραλίας μέχρι 5 ναυτικῶν μιλίων.

«Εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἠπείρου ἄρχεται ἀπὸ τῆς Πρεβέζης ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ βορ. ἀν. 38 μ. 50'' ἀνατ. μῆκος 20 μ. 44', 30'' μέχρι καὶ τῶν Ἁγίων Σαράντα βορ. πλ. 39 μ. 50', 4'', ἀνατ. μῆκ. 20 μ. 8''. Ἡ ἀποκεκλεισμένη θάλασσα εἶνε ἀπὸ τῆς παραλίας μέχρι βολῆς τηλεβόλου ἐκτὸς τῶν στενῶν τῶν σχηματιζομένων ἀπὸ τῆς νήσου Κερκύρας, τὰ ὁποῖα θὰ εἶνε ἐλεύθερα πρὸς διέλευσιν, τῶν διερχομένων πλοίων ὑποχρεουμένων εἰς νηοψίαν ὑπὸ τῶν τεταγμένων πρὸς τήρησιν τοῦ ἀποκλεισμοῦ πλοίων. Ἡ ἐκτέλεσις ἀνετέθη εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν μοῖραν, τῶν ὁποίων οἱ ναύαρχοι θὰ εἰδοποιήσωσι τοὺς ἐν Βώλῳ καὶ Πρεβέζῃ προξένους τῶν Δυνάμεων.

«Ὁ ἀποκλεισμὸς ἄρχεται ἀπὸ τῆς αὔριον, Σάββατον (25 Ἀπριλίου), καὶ ὥρας 6 π. μ.».

ἐνδεχομένην ἐκ Πρεβέζης ἀπόβασιν, ἡ δ' ἐξωτερικὴ μοῖρα οὐδεμίαν ἐλάμβανε πρόνοιαν, ὅπως διὰ περιπολιῶν τῶν τορπιλλοβόλων αὐτῆς ἐμποδίσῃ τὸν εἴσπλουν τουρκικῶν τορπιλλικῶν σκαφῶν, ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης ἐκ περιτροπῆς ἐστέλλετο ἀνὰ μία ἐκ τῶν κανονιοφόρων πρὸς φρούρησιν τῆς εἰσόδου. Τὴν 12 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ στρατοῦ εἰς Ἄρταν, ἐγκαταληφθείσης καὶ τῆς Σαλαώρας, ὁ στολίσκος ἀνέλαβε τὴν φρούρησιν αὐτῆς δι' ἀγήματος ἐκ 50 ἀνδρῶν. Τὴν δ' ἐπομένην ἐπειράθη νέαν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Πρεβέζης, ἀλλ' ἕνεκα τῆς πυκνοτάτης ὁμίχλης δύο μόνον συνήθεις ὀβίδας ἔβαλε τὸ «Ἄκτιον» πρὸς δοκιμὴν ἐκ τῶν προσφάτως ἀποσταλέντων πυρομαχικῶν. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἕνεκα τῆς παλαιότητος αὐτῶν καὶ τῆς ἐκ τούτου ἀλλοιώσεως τῆς πυρίτιδος εἶχον ἀπολέσει πολὺ τῆς βλητικῆς αὐτῶν δυνάμεως. Ὁ δὲ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης παρῃτήθη πάσης μονομεροῦς ἐκ μέρους τοῦ στολίσκου ἐνεργείας κατὰ τῆς Πρεβέζης ἄνευ τῆς συμπράξεως τοῦ στρατοῦ, πεισθεὶς ὅτι αὕτη οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα ἠδύνατο νὰ φέρῃ, εἰμὴ τὴν καταστροφὴν τῶν πλοίων πρὸ τῆς ἀντιστάσεως τῆς ὀχυρωθείσης ἤδη καὶ διὰ πολλῶν βαρέων πυροβόλων ὑποστηριζομένης Πρεβέζης. Διότι καὶ ἐν περιπτώσει ἀποφυγῆς τῆς καταστροφῆς ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν βαλλομένων ἐχθρικῶν ὀβίδων, τὰ σκάφη ἤθελον ὑποστῇ τὴν φυσικὴν φθοράν, ἥτις θὰ ἐπήρχετο συνεπείᾳ τοῦ συνεχῶς ἐπαναλαμβανομένου κλονισμοῦ αὐτῶν διὰ τῶν πυροβολισμῶν τῶν σχετικῶς πολὺ μεγάλης ὁλκῆς τηλεβόλων, ἅτινα ἔφερον, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἐπέτρεπον εἰς τὰ σκάφη ταῦτα παρατεταμένην ἐνέργειαν.

Πράγματι δὲ οἱ ζυγοὶ κάτωθεν τοῦ πυροβολείου τοῦ «Ἀκτίου» καὶ τῆς «Ἀμβρακίας» διερράγησαν ἐπαισθητῶς, ὡς ἐβεβαίωσε γενομένη ἔρευνα. Τὴν 15ην Ἀπριλίου διερχομένου ἐκ Βονίτσης τοῦ συνταγματάρχου Μπαϊρακτάρη μετὰ τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἐνισχύσεων, τὰς ὁποίας οὗτος ἐκόμιζε πρὸς τὸν στρατὸν τῆς Ἠπείρου, ὁ ἀρχικυβερνήτης ἐπανέλαβε τὴν αἴτησιν αὐτοῦ, ὅπως διὰ συνδρομῆς τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς ἐνεργήσῃ ἀπόβασιν εἰς Σκαφιδάκι, ἀλλ' ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ ἀπέρριψε καὶ πάλιν αὐτήν. Τὴν 16ην ὁ στολίσκος τοῦ Ἀμβρακικοῦ διετάχθη παρὰ τοῦ μοιράρχου Κριεζῆ νὰ ἐπισκοπήσῃ τὴν παραλίαν καὶ προσβάλῃ τὸν τουρκικὸν στρατόν, ὅπου ἤθελε συναντήσει αὐτόν. Αὐθημερὸν δὲ διεβιβάσθη πρὸς αὐτὸν καὶ τηλεγράφημα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἠπείρου, ζητοῦντος ὅπως πλεύσωσι πάντα

τὰ πλοῖα εἰς Σαλαώραν καὶ ὑποστηρίξωσι τὸν στρατὸν ἐν περιπτώσει ὑποχωρήσεως, καθ' ὅσον τμήματά τινα αὐτοῦ ὑποχωροῦντα ἠδύναντο νὰ καταφύγωσιν εἰς Σαλαώραν. Ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω διαταγαὶ ἐξετελέσθησαν μετὰ συγχρόνου προσβολῆς τοῦ εἰς τὸ ἄκρον τῆς Νικοπόλεως ὀχυρώματος. Πλὴν καὶ τὴν φορὰν ταύτην παρετηρήθη ὅτι αἱ συνήθεις ὀβίδες τῶν πλοίων δὲν ἐξικνοῦντο μέχρι τῆς ὑπολογισθείσης διὰ τοῦ μικρομέτρου ἀποστάσεως, ἀλλὰ φθάνουσαι εἰς πολὺ μικροτέραν ταύτης ἀπόστασιν κατέπιπτον εἰς τὴν θάλασσαν. Εὐτυχῶς τὸ ὀχύρωμα δὲν ἀπήντησεν εἰς τὰ πυρὰ τῶν πλοίων, πιθανῶς ἕνεκα τῆς μεταφορᾶς τῶν πυροβόλων του εἰς ἄλλην θέσιν, ὁ δὲ στολίσκος ἐπανῆλθεν εἰς Βόνιτσαν. Τὴν 18ην Ἀπριλίου ἡ μοῖρα τοῦ Ἀμβρακικοῦ παρέσχε τὴν μόνην ὑπηρεσίαν νὰ μεταφέρῃ εἰς Κόπραιναν οὐλαμὸν πυροβολικοῦ ὑπὸ τὸν Βουρνάζον, ὅστις διαβαίνων ἐκ Σαλαώρας τὴν 15ην παρέμεινεν ἐν αὐτῇ τῇ ἐγκρίσει τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου. Καὶ μετὰ ταῦτα ὑπεβοήθησε τὴν εἰς τὸ ὀχύρωμα Ἀλωνάκι τοῦ Ἀκτίου μεταφορὰν τριῶν τηλεβόλων τῶν 15 ὑφεκατομέτρων, τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ ἐνεργήσωσι κατὰ τῆς Πρεβέζης. Ἔκτοτε ἔμενε καὶ αὕτη ἐντελῶς ἀδρανοῦσα μέχρι τῆς εἰς Λοῦρον ἀποβάσεως τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος, τὰ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκτεθήσονται ἐν οἰκείῳ τόπῳ καὶ εἰς τὰ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον πολέμου.

Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀνατολικῆς μοίρας τὸ ἔργον κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον δὲν ὑπῆρξε περισσότερον εὐτυχές. Ἡ μοῖρα αὕτη, ἥτις συνεκέντρου τὰς μεγαλειτέρας ἐλπίδας τοῦ ἔθνους καὶ ἦν προωρισμένη ν' ἀναστατώσῃ τὸ Αἰγαῖον, δίδουσα ἀντισταθμίσματα εἰς τὸν ἄνισον κατὰ ξηρὰν ἀγῶνα, ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἑξῆς πλοίων. Ἐκ τοῦ θωρηκτοῦ «Ψαρρὰ» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Κ. Χατζηκυριάκον, τοῦ θωρηκτοῦ «Ὕδρα» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Ι. Βῶκον, τορπιλλοβόλου «Κανάρης» ὑπὸ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον, τοῦ ὁπλιταγωγοῦ «Μυκάλη» ὑπὸ τὸν Γ. Κουντουριώτην, τοῦ ἀτμοδρόμονος «Ἀλφειοῦ» ὑπὸ τὸν Π. Κουντουριώτην, τεσσάρων μεγάλων τορπιλλοβόλων γερμανικῆς κατασκευῆς, 11, 13, 14, καὶ 16 ὑπὸ τοὺς Ἰ. Βρατσάνον, Α. Βλαχόπουλον, Π. Κανελλόπουλον καὶ Ἐμμ. Ἀντωνιάδην καὶ πέντε ἑτέρων τορπιλλοβόλων γαλλικῆς κατασκευῆς ὑπὸ τοὺς κυβερνήτας Α. Βρατσάνον, Κ. Σαράφην, Βουρέκαν, Ἰ. Ῥαζικότσικαν καὶ Μ. Σαχ-

τούρην. Εἰς τὴν μοῖραν ταύτην ὑπήγετο καὶ τὸ προσωρινῶς εἰς τὴν δυτικὴν μοῖραν ἀποσπασθὲν μέγα θωρηκτὸν «Σπέτσαι» ὑπὸ τὸν πλοίαρχον Γ. Ἀποστόλην. Βραδύτερον προσετέθησαν εἰς αὐτὴν εἷς ἔτι ἀτμοδρόμων ὁ «Ἀχελῷος» ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Ι. Δαμιανὸν καὶ δύο ἀκόμη ὁπλιταγωγὰ ἡ «Θράκη» ὑπὸ τὸν Γ. Θερμησιώτην καὶ ἡ «Ἰωνία» ὑπὸ τὸν Ι. Μυριαλῆν. Οὕτω ἡ μοῖρα αὕτη, ἧς ἀρχηγὸς ἦν ὁ πλοίαρχος Κ. Σαχτούρης, ἔχων παρ' ἑαυτῷ ὡς ἀρχιεπιστολέα τὸν Δ. Ἀργυρόπουλον καὶ ὡς ὑπασπιστὴν τὸν Ἠλίαν Μαυρομιχάλην, ἀντιπλοιάρχους, ἦν ἀρκούντως ἰσχυρά, ἀπέναντι τοῦ μὴ τολμῶντος νὰ ἐξέλθῃ τῶν Δαρδανελλίων καὶ εὑρισκομένου καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν αὐτόθι φρουρίων τουρκικοῦ στόλου. Ἡ δύναμις αὐτῆς ἐξικνεῖτο εἰς δισχιλίους καὶ ὀκτακοσίους ἄνδρας. Καὶ δὲν ἦτο μὲν ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἐπαρκὴς πρὸς ἀποβατικὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ πάντως ἦτο ἀνώτερος τῶν ἐπιτελεσθέντων. Ἂν καὶ ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ διὰ ταχίστης ἐνεργείας ἠδύνατο ἡ κυβέρνησις ν' αὐξήσῃ τὴν ἀποβατικὴν δύναμιν ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος διαθεσίμου εἰσέτι ἀριθμοῦ ναυτῶν ἐν Πόρῳ καὶ Ναυστάθμῳ, ἀφ' οὗ οἱ κυβερνῶντες, οὐδέποτε παρασκευασθέντες πρὸς πόλεμον, δὲν ἐκήρυξαν, ὡς ὤφειλον, γενικὴν ἐν τῷ ναυτικῷ ἐπιστράτευσιν καὶ μόλις τὴν 8 Ἀπριλίου ἐσκέφθησαν νὰ καλέσωσι δύο ἔτι σειρὰς ἐφέδρων ἐργατῶν θαλάσσης, πρὸς ταῖς ὑπηρετούσαις δύο.

Ἡ ἀνατολικὴ μοῖρα ἀπὸ τῆς 25 Μαρτίου εὑρίσκετο ναυλοχοῦσα ἐν τῷ λιμένι Ὠρεῶν τοῦ Εὐβοϊκοῦ, κριθέντι καταλληλοτέρῳ τοῦ τῆς Σκιάθου διὰ τὸ εὐχερὲς πρὸ πάντων τῆς τηλεγραφικῆς καὶ ταχυδρομικῆς συγκοινωνίας. Ἐν ᾧ δὲ τὸ πῦρ ἤρξατο ἐν τοῖς συνόροις ἀπὸ τῆς 5 Ἀπριλίου, τὰ σκάφη τῆς μοίρας ταύτης, ἥτις πρωτίστως ἔδει νὰ δράσῃ ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς διακόπτουσα τὰς συγκοινωνίας τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἀναστατοῦσα τὸ Αἰγαῖον, ἔμενον ἐν ἀδρανείᾳ ἐκτελοῦντα ἐν ἀνέσει γυμνάσια πυροβολικοῦ μέχρι τῆς 8ης Ἀπριλίου, ὁ δὲ στόλαρχος Σαχτούρης καὶ ὁ πρίγκηψ Γεώργιος μέχρι τῆς ἡμέρας ταύτης ἀπησχολήθησαν μόνον ἐκ τῆς εἰς τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν ἀποβάσεως τοῦ ὑπὸ τὸν Δημαρᾶν ἀνταρτικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον εὐχερῶς ἠδυνήθησαν νὰ καταστρέψωσι καὶ διασκορπίσωσιν οἱ Τοῦρκοι(*). Ἐπὶ

(*) Τὸ σῶμα τοῦτο ἀποτελούμενον ἐξ 146 ἀνδρῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐκ Ρωσσίας αἰσθηματίου πατριώτου Π. Δημαρᾶ, κατηρτίσθη τῇ συναινέσει

τῇ ἀπροσδοκήτῳ καὶ παραδόξῳ ταύτῃ ἀδρανείᾳ τὰ πληρώματα ἤσχαλλον, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τῆς μοίρας διερμηνεύων τὴν ἀδημονίαν αὐτῶν

τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ ἐπεβιβάσθη τὸ μεσονύκτιον τῆς 30 Μαρτίου ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου «Ἤπειρος» τῆς Πανελληνίου Ἑταιρίας, ἵν' ἀποβιβασθῇ ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς παραλίας καὶ καταστρέψῃ τὰς συγκοινωνίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Δεδεαγάτς καὶ τῆς σήραγγος μετὰ τῆς γεφύρας τοῦ ποταμοῦ Νέστου. Ἡ «Ἤπειρος» φέρουσα τοὺς ἀντάρτας ἔπλευσε κατ' ἀρχὰς εἰς Τρίκκερι, ὁπόθεν παρέλαβε καὶ τὸν ὁπλαρχηγὸν Ι. Βελέντζαν καὶ Τσακατούρην (δικηγόρον) καὶ τοὺς πλοηγοὺς Εὐστ. Καραβαγγέλην καὶ Π. Ι. Γαρέφαν. Ἐπελθούσης ὅμως διαφωνίας ὡς πρὸς τὸ μέρος τῆς ἀποβάσεως, οἱ ἀντάρται ἔπλευσαν εἰς Ὠρεούς, ἔνθα ἐζήτησαν τὴν γνώμην τοῦ στολάρχου Κ. Σαχτούρη, ἐγκρίναντος, ὅπως ἡ ἀπόβασις γείνῃ εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ἐλευθερῶν τοῦ λιμένος Ἐλευθερουπόλεως, συμφάσκοντος καὶ τοῦ πρίγκηπος Γεωργίου, ὅστις ἐνίσχυσε τὸν Δημαρᾶν εἰς τὴν ἀπόφασίν του. Ἡ ἀπόβασις συνετελέσθη πράγματι εἰς τὸ ὑποδειχθὲν μέρος τὸ μεσονύκτιον τῆς 3 Ἀπριλίου, τὸ δὲ ἀνταρτικὸν σῶμα διαιρεθὲν εἰς 5 διμοιρίας εἰσεχώρησε πρὸς τὰ ἐνδότερα, βαδίζον πρὸς τὴν Ρωσσικὴν μονὴν τῆς Εἰκοσιφαινίσσης, κειμένην ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ Παγγαίου ὄρους. Τὸ ἀτμόπλοιον «Ἤπειρος», μετὰ τὴν ἀπόβασιν, φέρον τὸν ἐπιμελητὴν τοῦ σώματος Σακκελαρίδην, τὸν Τσακατούρην καὶ τὸν Γαρέφαν, ἔπλευσεν εἰς Ὠρεούς, ἐν ᾧ ὁ πλοίαρχος εἶχε διαταχθῇ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν νὰ πλεύσῃ εἰς τὸν ὅρμον Κυρᾶ Παναγιᾶς, καὶ ἐκεῖθεν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ μνησθὲν ἀκρωτήριον τὴν ἑσπέραν τῆς ἐπιούσης, ὁπότε ὑπετίθετο ὅτι οἱ ἐπαναστᾶται θὰ ἐπέστρεφον μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀποστολῆς των, καὶ θὰ εἰδοποίουν τοὺς ἐν τῷ ἀτμοπλοίῳ κατὰ τὰ συμπεφωνημένα διὰ τεσσάρων πυρῶν, ἐξ ὧν θὰ ἔσβυνον τὴν πρώτην καὶ τετάρτην. Ὁ Σακκελαριάδης, παρασπονδήσαντος οὕτω τὸν πλοιάρχου, ἀπετάθη πρὸς τὸν στόλαρχον Σαχτούρην καὶ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον, ζητῶν ν' ἀποσταλῶσι 2 τορπιλλοβόλα πρὸς διάσωσιν τοῦ σώματος. Καὶ ὁ μὲν στόλαρχος ἠρνήθη νὰ διαθέσῃ ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τούτου τὰ τορπιλλοβόλα, τὸ δὲ Ὑπουργεῖον μετ' ἀλλεπάλληλα τηλεγραφήματα διέταξε τὸ ἐμπορικὸν ἀτμόπλοιον «Ἀθηνᾶ» νὰ παραλάβῃ τὸν Σακκελαριάδην καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν καὶ πλεύσῃ εἰς τὸ μέρος τῆς ἀποβάσεως πρὸς διάσωσιν τῶν ἀνταρτῶν. Τὸ ἀτμόπλοιον τοῦτο ἔπλευσεν εἰς τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν καὶ περιέπλευσεν αὐτὴν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς 6 Ἀπριλίου, τὴν νύκτα καὶ τὴν ἐπιοῦσαν. Ἀλλ' οὐδαμοῦ ἠδυνήθη νὰ διακρίνῃ τοὺς συνθηματικοὺς πυρσοὺς καὶ ἐπέστρεψεν ἄπρακτον. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ σῶμα τοῦ Δημαρᾶ χωρὶς νὰ κατωρθώσῃ τι, προσβληθὲν ὑπὸ Τουρκικοῦ στρατοῦ εἶχε διασκορπισθῇ καὶ ἔφθασεν ἀποδεκατισμένον εἰς τὴν παραλίαν, ὁπόθεν ἱστιοφόρα τινὰ μετήνεγκον τοὺς διασωθέντας ἄνδρας εἰς τὰς μονὰς Παντοκράτορος καὶ Βατοπεδίου τοῦ ἁγίου Ὄρους, ἔνθα ἔτυχον περιθάλψεως παρὰ τῶν μοναχῶν.

ἐτηλεγράφει ἐξ Ὠρεῶν τῷ ὑπουργῷ τὴν ἑβδόμην Ἀπριλίου «Κύριε Ὑπουργέ, ἡμέτεροι μάχονται ἤδη εἰς σύνορα. Ἀρχηγὸς τουρκικῶν στρατευμάτων πιθανὸν νὰ ἐξακολουθῇ συγκεντρόνων στρατὸν ἐκ Θεσσαλονίκης διὰ Κατερίνης καὶ θωρηκτὴ μοῖρα θ' ἀργῇ ; Ἐρωτῶ ; » Τὸ ἀνάρμοστον τοῦτο εἰς ὑφιστάμενον ὕφος, ἐπισφραγίζον μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐκτεθέντων ἤδη, τὴν ἔλλειψιν πάσης πειθαρχίας καὶ ὀργανώσεως ἐν τῷ στρατῷ καὶ τῷ ναυτικῷ, ἐξ οὗ πρωτίστως ἡ ἧττα, ἦτο ἀντάξιον τοῦ ὑπουργικοῦ τηλεγραφήματος, τὸ ὁποῖον εἰς ἀπάντησιν τὴν 8 Ἀπριλίου διεβίβαζε : «Χαίρω ὅτι συνεταυτίσθησαν αἱ γνῶμαι ἡμῶν περὶ ἀμέσου ἐνεργείας !» Ἀλλ' ἦτο ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ συνταύτησις γνωμῶν ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ περὶ ἀμέσου ἐνεργείας, μετὰ παρέλευσιν τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου — οἵα ἄμεσος ἐνέργεια ! — ἡ σχέσις ἐξαρτήσεως καὶ ὑπακοῆς ; Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ τηλεγραφήματος ὁ ὑπουργὸς διέτασσεν : «Ἐκπλεύσατε ἄρα ὅ,τι τάχιστα πλέοντες πρὸς Πλαταμῶνα καὶ μέχρις Αἰκατερίνης, προσβάλλοντες δὲ πᾶν Τουρκικὸν πλοῖον ἢ μοῖραν τοιούτων, ὅπου ἂν ἠθέλατε συναντήσει αὐτά. Δέον ἐπίσης νὰ προσβάλλητε πάσῃ δυνάμει πᾶν ὀχύρωμα ἢ οἱονδήποτε στρατιωτικὸν ἔργον, εὑρισκόμενον καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν ταύτην, ἐπιφέροντες τελείαν καταστροφὴν αὐτοῦ καὶ συντελοῦντες οὕτω, τὸ μὲν εἰς τὴν διὰ θαλάσσης διακοπὴν τουρκικῶν συγκοινωνιῶν, τὸ δὲ εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ἐχθρικῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων. Τρίτον δὲ καὶ κυριώτερον εἰς τὴν ἐπικουρίαν τῶν ἐν τοῖς συνόροις μαχομένων ἑλληνικῶν στρατευμάτων δι' ἀντιπερισπασμοῦ τῆς προσοχῆς τῶν ἐχθρῶν εἰς τὰ ὑφ' ὑμῶν, ὡς δὲν ἀμφιβάλλω, κατορθώματα.»

Καὶ ἔδιδεν ὁ ὑπουργὸς τὴν διαταγὴν ταύτην τὴν κυκεωνώδη μόλις τὴν 8 Ἀπριλίου, ὁπότε ὁ ἐχθρὸς εἶχεν εἰσελάσει διὰ τῆς διόδου τῆς Μελούνας εἰς τὸ ἑλληνικόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος αὐτοῦ πρὸς τὴν Καρυάν,ἐνθαρρυνθεὶς ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας παντὸς ἀντιπερισπασμοῦ ἀπὸ τῆς παραλίας, ἠπείλει δι' ὅλων τῶν δυνάμεών του τὸ ἀριστερὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως πρὸς τὸν Νεζερόν.

Ἐν τούτοις τὴν αὐτὴν ἡμέραν διετάχθη ὁ ἀπόπλους τοῦ στόλου, ὅστις ἐγένετο ὅσον ἔνεστι πανηγυρικός. Γνωσθέντος τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ῥῖγος συγκινήσεως κατέλαβε τὰ πληρώματα ὅλων τῶν πλοίων, διότι τὸ αἷμα τῶν ναυτῶν ἔβραζεν ὀργόντων πρὸς δρᾶσιν. Τὴν δεκάτην πρωϊνὴν ὥραν, ὑψωθέντος τοῦ σήματος τῆς ἐπιθεωρήσεως, τὰ

πληρώματα ὅλων τῶν πλοίων εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος καὶ διετάχθη ἡ προσευχή. Ἐπὶ τῆς μοιραρχίδος «Ψαρρῶν» τὸ ἐπιτελεῖον, πλὴν τοῦ ἀρχηγοῦ, ἵστατο ὄρθιον ἐν τῷ μέσῳ τῆς πρύμνης, ληξάσης δὲ τῆς προσευχῆς καὶ ἐν μέσῳ νεκρικῆς σιγῆς ὁ κυβερνήτης τῶν «Ψαρρῶν» Χατζηκυριάκος ἀνήγγειλε τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου πρὸς τὰ πληρώματα ὡς ἑξῆς, καθ' ἣν στιγμὴν καὶ οἱ ἄλλοι κυβερνῆται ἐποίουν τὸ αὐτό: «Στρατὸς βάρβαρος, ἐχθρὸς ἀπολίτιστος, ἐχθρὸς φανατικός, προαιώνιος ἐχθρὸς τῆς πατρίδος καὶ τῆς πίστεως προσπαθεῖ πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν χώραν μας. Οἱ ἀδελφοί μας κατὰ ξηρὰν καίτοι ὑστεροῦντες τὸν ἀριθμόν, ἀποκρούουσιν αὐτὸν ἐρρωμένως· καλούμεθα νὰ σπεύσωμεν εἰς βοήθειαν αὐτῶν κατὰ πάντα τρόπον. Συλλάβετε μῖσος! ναί! μῖσος ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, ἵνα ἐκδικηθῆτε τοὺς δολοφόνους καὶ σφαγεῖς τῶν προπατόρων μας, τῶν γονέων μας. Ἐλπίζω καὶ ἀπαιτῶ παρ' ὑμῶν κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν νὰ κρατήσητε τὰς θέσεις σας, μιμούμενοι τοὺς ἀξιωματικούς σας καὶ νὰ μὴ ἐγκαταλήψητε αὐτὰς παρὰ μόνον διὰ διαταγῆς τῶν ἀνωτέρων σας. Ἐὰν δείξητε ἀνδρείαν θ' ἀποβῆτε ὠφέλιμοι εἰς τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν· τοὐναντίον, θὰ καταισχύνητε τὸ ἀκαταίσχυντον ἑλληνικὸν ὄνομα. Ζήτω ἡ Πατρὶς καὶ ὁ Βασιλεὺς Ζήτω!»

Τὰ πληρώματα πάντων τῶν πλοίων εἰς τοὺς λόγους τούτους ἐξερράγησαν εἰς βροντώδεις ζητωκραυγάς, διότι εἶχον ὑπ' ὄψει αὐτῶν ὅλον τὸ ναυτικὸν μεγαλεῖον τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος, πλὴν αἱ ἁμαρτίαι τῶν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἔθνους καὶ τὰ κοινὰ σφάλματα ἐπέπρωτο νὰ καταστήσωσιν ἀνωφελῆ τοσοῦτον ἐνθουσιασμόν. Καὶ ἐν ᾧ τὰ πληρώματα ἐζητωκραύγαζον ἔτι καὶ ἡ μουσικὴ ἀνέκρουε τὸν ὕμνον τῆς ἐλευθερίας, ὁ ἀρχηγὸς ἐξελθὼν ἔδωκε τὸ παράγγελμα τῆς ἀπάρσεως καὶ μετ' ὀλίγον ὁ στόλος ἐξήρχετο πτερωτὸς τοῦ Εὐβοϊκοῦ ἐν μεγαλοπρεπεῖ τάξει, πρώτην φορὰν ἀπὸ τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας πλέων κατὰ τοῦ προαιωνίου ἐχθροῦ καὶ πρὸς πολεμικὴν δρᾶσιν. Τὴν 7 $^1/_2$ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ὁ στόλος κατέπλευσεν εἰς Τσάγεζι, τὴν ἐπαύριον δὲ 9 Ἀπριλίου ἡτοιμάζετο πρὸς ἀπόπλουν διὰ τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν, ὅτε τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν ἀνήγγειλε τῷ μοιράρχῳ, ὅτι ὁ Τουρκικὸς στόλος, καθ' ἃς ἡ Κυβέρνησις εἶχε πληροφορίας, ἐξήρχετο τῶν Δαρδανελλίων καὶ διετάσσετο ἡ μοῖρα νὰ πλεύσῃ κατ' αὐτοῦ. Ἡ εἴδησις αὕτη ἦν ἀνυπόστατος, διὸ καὶ ὁ μοίραρχος Σαχτούρης χωρὶς ν' ἀναβάλῃ τὸν κατὰ

τῆς Μακεδονικῆς παραλίας ἔκπλουν, ἔσπευσεν ἁπλῶς νὰ ὑπομνήσῃ καὶ πάλιν τῷ ὑπουργῷ, ὅτι ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν παρουσίαν τοῦ θωρηκτοῦ «Σπέτσαι» διὰ τὴν ἐπικειμένην δρᾶσιν τοῦ στόλου. Καίτοι δὲ ἰσχυροῦ ζεφύρου πνέοντος τὴν ἑνδεκάτην καὶ ἡμίσειαν ὥραν τῆς μεσημβρίας μετ' ἐπισκευὴν μικρᾶς βλάβης τῆς μηχανῆς τῆς μοιραρχίδος ὁ στόλος ἀπέπλευσε διευθυνόμενος εἰς Πλαταμῶνα. Ὁ Πλαταμὼν ἦν μικρὰ κώμη Τουρκικὴ πρὸς τὴν παραλίαν ἔχουσα φρούριον κυκλικόν, ὅπερ ἐπισκευασθὲν κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου ἐφιλοξένει λόχον Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ τριακοσίων περίπου ἀνδρῶν. Ὁ στόλος ἔφθασε πρὸ τῆς παραλίας τοῦ Πλαταμῶνος τὴν 1ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, εἰς τὴν θέαν δ' αὐτοῦ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται ἀφῆκαν τὰς θέσεις των, τραπέντες πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Ὁ μοίραρχος Σαχτούρης σαλπίσας πολεμικὴν ἔγερσιν διέταξε τότε τὸν κατὰ τοῦ φρουρίου βομβαρδισμόν, τὰ δὲ πλοῖα τοῦ στόλου ἐτάχθησαν εἰς γραμμήν. Προηγεῖτο ἡ μοιραρχίς, εἵπετο ἡ «Ὕδρα» καὶ μετ' αὐτὴν ὁ «Κανάρης», ἡ «Μυκάλη» καὶ ὁ «Ἀλφειός», πλαγίως δ' ἔπλεεν ὁ στολίσκος τῶν τορπιλλικῶν σκαφῶν. Ὁ κυβερνήτης τοῦ «Κανάρη» πρίγκηψ Γεώργιος διὰ σήματος ἐζήτησε παρὰ τοῦ μοιράρχου τὴν ἄδειαν νὰ πυροβολήσῃ πρῶτος. Καὶ ταύτης δοθείσης, τὰ λοιπὰ σκάφη ἤρξαντο ταὐτοχρόνως βάλλοντα κατὰ τοῦ φρουρίου, τὰ παμπάλαια τείχη τοῦ ὁποίου ἐθρυματίσθησαν ὑπὸ τὰ μεγάλα βλήματα τοῦ στόλου. Ἔρριψε δ' ἕκαστον ἐκ τῶν σκαφῶν ἀνὰ τρεῖς βολάς, αἵτινες κατέστρεψαν πᾶν τὸ ἐν τῷ φρουρίῳ ὑπάρχον καὶ μετέβαλον αὐτὸ εἰς ἐρείπια. Τοῦ βομβαρδισμοῦ λήξαντος περὶ τὴν 2 $^1/_2$ μ. μ. διετάχθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 τορπιλλοβόλον νὰ πλεύσῃ πρὸς βορρᾶν καὶ ἐρευνήσῃ ἱστιοφόρον εἰς ἀπόστασιν 4 μιλίων ἀπὸ τοῦ στόλου εὑρισκόμενον παρὰ τὴν Σκάλαν τῆς Λεπτοκαρυᾶς. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ τὰ πληρώματα τοῦ στόλου ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῶν πλοίων ἐθεῶντο μετ' ἀδημονίας τὴν ὑπὸ τὰς ὄψεις αὐτῶν ἐκτεινομένην ἅλυσσιν τῶν κορυφογραμμῶν

τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ ἰδίως τὸ ἀπὸ Τριῶν Πλατανίων μέχρι Νεζεροῦ καὶ 'Αναλήψεως διάστημα, ἔνθα τὴν στιγμὴν ἐκείνην αἱ φάλαγγες τοῦ Χαμδῆ πασσᾶ ἐπετίθεντο ἀποτελεσματικῶς κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως. Πέραν τῶν κορυφογραμμῶν ἐκείνων, ἔνθα ἐξετείνετο τὸ θέατρον τοῦ πολέμου, ἐπάλαιον καθ' ὑπερτέρων δυνάμεων οἱ ἀδελφοὶ αὐτῶν καὶ τὴν σκέψιν αὐτῶν ἐβασάνιζεν ἡ ἰδέα, ἂν ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ ἀχρήστου ἐκείνου φρουρίου ἦν πράγματι συνδρομὴ διδομένη παρ' αὐτῶν εἰς τοὺς ὑπερασπίζοντας κατὰ τῶν πολυαρίθμων φαλάγγων τοῦ ἐχθροῦ τὰ ὅρια τῆς πατρίδος. Καὶ ἐν τῇ ἀδημονίᾳ των ἐκείνῃ ἔβλεπον τὸν Θερμαϊκὸν ἀνοιγόμενον ἐνώπιον αὐτῶν καὶ ἠγωνίων ν' ἀκούσωσι τὴν διὰ τὰ πρόσω διαταγὴν τοῦ ἀρχηγοῦ. Μετ' ὀλίγον τὸ τορπιλλοβόλον ἐπιστρέψαν ἀνήγγειλεν ὅτι τὸ ἱστιοφόρον ἦν ἑλληνικὸν ὑπὸ Σαμιακὴν σημαίαν, ἀλλ' ὅτι εἰς τὴν ξηρὰν εὑρίσκετο μεγάλη ἀποθήκη πλήρης τροφίμων πρὸς χρῆσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὧν ἐνήργουν ἤδη τὴν φόρτωσιν ἐπὶ ἡμιόνων Τοῦρκοι στρατιῶται. Ὁ στόλος ἅπας ἔπλευσεν ἅμα τῇ εἰδήσει ταύτῃ πρὸς τὴν Σκάλαν τῆς Λεπτοκαρυᾶς, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει δ' αὐτοῦ οἱ ὀλιγάριθμοι Τοῦρκοι στρατιῶται ἐτράπησαν εἰς φυγὴν καταπυροβολούμενοι διὰ μυδραλιοβόλων ὑπὸ τοῦ «'Αλφειοῦ», ὅστις διαταχθεὶς διὰ σήματος ἐπλησίασε πρὸς τὴν παραλίαν καὶ ἀπεβίβασεν ἀγήματα ναυτῶν πρὸς καταστροφὴν τῶν ἐν τῇ ἀποθήκῃ προμηθειῶν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ.

Μετὰ ἡμίσειαν ὥραν πρὶν ἢ ἡ καταστροφὴ συντελεσθῇ ἐξ ὁλοκλήρου τὰ ἀγήματα ἀνεκλήθησαν ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ ὁλόκληρος ὁ στόλος ἀνακρούσας πρύμναν μετὰ ταχύτητος δώδεκα μιλίων κατέπλευσε καὶ πάλιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λιμένα Τσάγεζι περὶ τὴν 6 ὥραν τῆς ἑσπέρας, ἔνθα καὶ διενυκτέρευσε. Τὴν πρώτην καὶ ἄδοξον ταύτην ἐκστρατείαν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ τῆς Μακεδονικῆς παραλίας ὁ στολάρχης Σαχτούρης ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ ἐκ Τσάγεζι εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν διὰ τοῦ ἑξῆς τηλεγραφήματος: «'Εκτελοῦντες διαταγάς σου ἀπεπλεύσαμεν σήμερον πρωΐαν ἐκ Τσάγεζι. Παραλιακοὶ σταθμοὶ τουρκικοὶ ἐγκατελείφθησαν, ἑπομένως δὲν προσεβάλαμεν αὐτούς. 'Εβομβαρδίσαμεν φρούριον παραλιακὸν Πλαταμῶνος, ἐκδιώξαντες ἐκεῖ φρουροῦντας στρατιώτας. Εἰς Σκάλαν Λιτοχωρίου εὑρόντες μεγάλην ἐναπόθεσιν παντοειδῶν τροφίμων στρατοῦ 'Ελασσῶνος ἐπυρπολήσαμεν ὁλοτελῶς, ὡς καὶ τὴν ἐκεῖ μεγάλην ἀποθή-

κην, ἀδυνάτου οὔσης μεταφορᾶς τοσούτων ποσοτήτων. Ἐγγὺς χωρίου Λιτοχωρίου ἀπέχοντος παραλίας παρετηρήσαμεν ἐστρατοπεδευμένον τάγμα πεζικοῦ. Βομβαρδισμὸς αὐτοῦ ἀνέφικτος.»

Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Λεβίδης διὰ τηλεγραφήματος πρὸς τὸν στόλαρχον καὶ τὸν πρίγκηπα Γεώργιον — διότι πάντοτε τὰ τηλεγραφήματα τοῦ ὑπουργείου ἀπηυθύνοντο ἀντιπειθαρχικώτατα καὶ πρὸς τὸν τελευταῖον — συνεχαίρετο αὐτοῖς ἐπὶ τῷ κατορθώματι καὶ ἀνήγγελλεν ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἦν ἐπὶ τούτῳ ἀνάστατος. Τῇ ἀληθείᾳ ἀπῃτεῖτο ἱκανὴ δόσις ταρταρινισμοῦ, ἵνα ἀναστατωθῇ ἡ πρωτεύουσα ἐπὶ τῇ εἰδήσει τοῦ βομβαρδισμοῦ ἑνὸς ἐρειπίου, καὶ ἀντάξια τῆς ἀλλοφροσύνης τῆς ἐποχῆς ἦσαν τὰ ὑπουργικὰ συγχαρητήρια. Ὁ δὲ ὑπουργός, ὅστις μὴ ἔχων παρ' ἑαυτῷ πολεμικὸν συμβούλιον ἐξέδιδεν ὡς ἀπὸ ποιητικῆς ἐμπνεύσεως τὰς πρὸς τὸν στόλον διαταγάς του, προσέθετε μετὰ τὰ συγχαρητήρια εἰς τὴν διαταγήν του ἐκείνην: «Νῦν σπεύσατε νὰ βομβαρδίσητε τὸ Καρά-Μπουρνοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, προσέχοντες πολὺ νὰ μὴ θίξητε τὰ ὑπὸ ξένην σημαίαν πλοῖα. Ἂν κατὰ τὸν πλοῦν ὑμῶν ἢ ἐκεῖ συναντήσητε τουρκικὰ πλοῖα, βομβαρδίσατε αὐτὰ παραχρῆμα, καὶ ἀφ' οὗ καταστρέψετε ἐκεῖ τὰ πάντα ἐπανέλθετε προσκαίρως εἰς Τσάγεζι.» Τὴν διαταγὴν ταύτην δὲν ἐθεώρησεν ὀρθὸν ὁ στόλαρχος Σαχτούρης νὰ ἐκτελέσῃ πρὶν ἢ περάνῃ τὴν ἐν τῇ Μακεδονικῇ παραλίᾳ ἐκστρατείαν τῆς καταστροφῆς τῶν ἐφοδίων τοῦ ἐχθροῦ, ἣν ἤρχισεν ἀπὸ τῆς προτεραίας, καὶ ἀφ' οὗ εἰδοποίησε περὶ τούτου τὸ ὑπουργεῖον, ἀπέστειλε δύο ναυκλαστροφόρα εἰς τὰ παράλια τῆς Κασσάνδρας, ὅπως κατοπτεύωσιν ἐκεῖθεν καὶ ἀναγγείλωσιν ἐγκαίρως τὴν πιθανὴν ἐμφάνισιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου (*). Τὴν δὲ πρωΐαν τῆς ἐπαύριον Πέμπτης 10 Ἀπριλίου περὶ τὴν 8 1/2 ὥραν ὁ στόλος ἀκολουθούμενος καὶ ὑπὸ δύο μεγάλων τορπιλλοβόλων τῶν ὑπ' ἀριθ. 11 καὶ 16, τῶν λοιπῶν παραμεινάντων εἰς Τσάγεζι, ἀπέπλευσε διὰ τὸν Θερμαϊκὸν μὲ ἐλαχίστην ταχύτητα καὶ περὶ τὴν 11 1/2 ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς Σκάλας Αἰκατερίνης ἐπινείου τῆς ὁμωνύμου κωμοπόλεως, κειμένης πρὸς τὰ

(*) Περὶ τούτου διεβίβασεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα: «Σήμερον ἐνεργήσωμεν καταστροφὴν καὶ ἑτέρων ἀπείρων τροφῶν τουρκικοῦ στρατοῦ ἐν Αἰκατερίνῃ, προλαμβάνοντες μεταφορὰν αὐτῶν. Ἐπιτεθῶμεν κατόπιν κατὰ Καρὰ Μπουρνοῦ. Δύω ἡμέτερα ναυκλαστροφόρα κατοπτεύουσιν ἐν Κασσάνδρᾳ πιθανὴν ἐμφάνισιν τουρκικοῦ στόλου».

ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπεχούσης ταύτης περὶ τὰς 14 ὥρας.

Τὴν φρουρὰν τῆς Σκάλας Αἰκατερίνης ἀπετέλουν 1200 περίπου στρατιῶται καὶ ἴλη ἱππέων, δύο δὲ ἱστιοφόρα ὑπὸ τουρκικὴν σημαίαν πλήρη ἐφοδίων ἐναυλόχουν παρὰ τὴν ἀκτήν. Τὰ σκάφη τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ παράγγελμα τοῦ στολάρχου ἐτέθησαν εἰς τάξιν ἀγκυροβολίας, ἐν ᾧ ταυτοχρόνως ἡ φρουρὰ ἐξελθοῦσα τοῦ στρατῶνος, ἐφ' οὗ ἐκυμάτιζεν ἡ τουρκικὴ σημαία, ἔφευγε προτροπάδην εἰς τὸ ἐγγὺς δάσος. Τὰ πληρώματα ἐποιήσαντο χρῆσιν ἐλαφροῦ πυροβολικοῦ κατὰ τοῦ φεύγοντος ἐχθροῦ καὶ κατεπυροβόλουν αὐτὸν διὰ τῶν ὅπλων καὶ τῶν μυδραλιοβόλων. Συγχρόνως διετάχθη πῦρ καὶ κατὰ τοῦ στρατῶνος εὑρισκομένου εἰς ἀπόστασιν 1800 μέτρων ἀπὸ τῶν πλοίων. Αἱ ὀβίδες ἔπιπτον ἐπιτυχῶς, ἐν ᾧ πῦρ πυκνότατον παρηκολούθει τοὺς φεύγοντας Τούρκους. Τὰ ταχυβόλα τῶν «Ψαρρῶν» ἔβαλον ἐπιτυχῶς κατὰ τοῦ στρατῶνος, καθ' οὗ ἐρρίφθησαν καὶ δύο βολαὶ τῶν 15. Τὴν 1 ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἐγίνετο ἀπόβασις ἀγημάτων ὅλων τῶν πλοίων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν τηλεβόλων τοῦ «Ἀλφειοῦ», ὅστις καθὸ ἐλαφρότερος τῶν λοιπῶν προσήγγισε τὴν ἀκτήν, ἔχουσαν βάθος τεσσάρων ὀργυιῶν. Αἱ λέμβοι προσήγγισαν τὴν ἀκτὴν ὑπὸ τὰς ζητωκραυγὰς τῶν πληρωμάτων, προηγηθείσης τῆς λέμβου τοῦ «Κανάρη», οἱ δὲ ναῦται μετ' ἀθρόον πυροβολισμὸν ἐκύκλωσαν τὸν στρατῶνα καὶ εἰσελθόντες ἐν αὐτῷ κατεβίβασαν τὴν τουρκικὴν σημαίαν καὶ ὕψωσαν τὴν κυανόλευκον, ἐν ᾧ οἱ ἀπὸ τῶν πλοίων ἐζητωκραύγαζον, τῆς μουσικῆς τῆς μοιραρχίδος παιανιζούσης τὸν ἐθνικὸν ὕμνον. Μετὰ τοῦτο ἤρξατο ἀμέσως ἡ πυρπόλησις τῶν ἀφθόνων ἐν τῇ παραλίᾳ τροφίμων ὡς καὶ πασῶν τῶν ἀποθηκῶν. Μετ' ὀλίγον δὲ οὐρανομήκεις φλόγες ἀνυψοῦντο καθ' ὅλην τὴν παραλίαν ἀντανακλώμεναι μεγαλοπρεπῶς εἰς τὰ ὑγρὰ τῆς θαλάσσης κέλευθα. Τὴν 3 ὥραν μ. μ. ἀνεκλήθησαν τὰ ἀγήματα ἐπὶ τῶν πλοίων καὶ ἐπέστρεφον ἐν μέσῳ νέων ἀνευφημιῶν καὶ ζητωκραυγῶν, κομίζοντα εἰς τεμάχια τὴν τουρκικὴν σημαίαν καὶ ἕκαστος ἐκ τῶν ναυτῶν ἰδίᾳ ἀνὰ ἓν ἀναμνηστικὸν ἀντικείμενον τῆς γενομένης ἀποβάσεως. Μετὰ τοῦτο συνελήφθησαν τὰ δύο ἐκεῖ ὁρμοῦντα πλοιάρια, ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τῶν ὁποίων ἐπέβαινον τοῦρκοι μηχανικοὶ ἐντεταλμένοι τὴν κατασκευὴν γεφυρῶν καὶ λοιπῶν μηχανικῶν ἐργασιῶν, κατεσχέθησαν δὲ ἐντὸς αὐτῶν τρόφιμα καὶ πολεμεφόδια ὡς καὶ ἀλληλογραφία τις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὁ στόλος ἀπῆρεν εἶτα διευθυνόμενος πρὸς τὸν

4

ὅρμου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἔνθα κατὰ πληροφορίας τῶν πλοιάρχων μικρῶν τινων ἑλληνικῶν πλοιαρίων εἶχον ἀποβιβασθῆ παρ' αὐτῶν τῶν ἰδίων δι' ἀγγαρείας μεγάλαι ποσότητες τροφίμων καὶ ἄλλων ἐφοδίων διὰ τὸν τουρκικὸν στρατόν. Ὁ «Ἀλφειὸς» κατὰ τὴν ἀκτὴν ταύτην διετάχθη καὶ πάλιν νὰ προσεγγίσῃ εἰς τὰ ἀβαθῆ ὕδατα τῆς παραλίας καὶ ἀποβιβάσῃ ἄγημα· διεσκόρπισε δὲ τοὺς ἐκεῖ φρουροῦντας Τούρκους στρατιώτας, ἀφήσαντας εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ναυτῶν τὰ πολεμεφόδια καὶ τὰς τροφάς, εἰς ὧν τὴν καταστροφὴν ἐπεδόθησαν οἱ ἄνδρες τοῦ ἀγήματος, πυρπολήσαντες τὰς ἀποθήκας καὶ τὰς ὀλίγας οἰκίας πλὴν τοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Μετὰ τὴν ἐνέργειαν ταύτην ὁ μοίραρχος Σαχτούρης ἐσήμανε τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸ ὁρμητήριον καὶ ὁ στόλος, τῆς «Μυκάλης» συρούσης ὄπισθεν τὰ δύο τουρκικὰ πλοιάρια, ἐπιστρέφων μὲ ταχύτητα δώδεκα μιλίων κατέπλευσε καὶ αὖθις εἰς Τσάγεζι περὶ τὴν 6 $^1/_2$ τῆς ἑσπέρας, ὁπόθεν ὁ στόλαρχος ἔσπευσε νὰ διαβιβάσῃ διὰ τηλεγραφικῆς ἐκθέσεως καὶ τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην πεπραγμένα. Καίτοι δὲ ὁ μοίραρχος Σαχτούρης δὲν ἐσκέπτετο πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ θωρηκτοῦ «Σπέτσαι» νὰ προσβάλῃ τὰ προασπίζοντα τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης ὀχυρώματα τοῦ Καρὰ — Μπουρνοῦ, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν τὴν ἐπιοῦσαν Παρασκευὴν 11 Ἀπριλίου, συνεπείᾳ αἰτήσεως τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν ὑπουργοῦ, οὓς ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν στρατοῦ εἰδοποίει ὅτι ἡ θωρηκτὴ μοῖρα ἔδει νὰ εὑρίσκετο εἰς τὰ παράλια τοῦ Πλαταμῶνος καὶ τῆς Αἰκατερίνης, διέτασσε ν' ἀνασταλῇ προσωρινῶς ἡ ἐπιχείρησις αὕτη διὰ τοῦ ἑξῆς τηλεγραφήματος: «Θετικῶς πληροφορούμεθα ὅτι ὁπλιταγωγὰ τουρκικὰ κομίζοντα στρατὸν ἐξῆλθον ἐκ Δαρδανελλίων. Ἐπίσης τοιαῦτα θέλουσιν ἀποπλεύσῃ ἐκ Σμύρνης μετὰ στρατοῦ. Ἐπίσης ὅτι ὁ ἐν Κρήτῃ τουρκικὸς στρατὸς ἐπεβιβάσθη πλοίων. Ἅπας ὁ ἀνωτέρω στρατὸς προώρισται πιθανώτατα διὰ Θεσσαλίαν. Ἑπομένως θέλει ἀποβιβασθῇ εἰς Κόλπον Καβάλλας ἢ Χαλκιδικὴν ἢ Θερμαϊκὸν κόλπον. Ἀναβάλετε προσωρινῶς ἐπιχειρῆσαι βομβαρδισμὸν Καρὰ-Μπουρνοῦ καὶ περιπολεῖτε εἰς μέρη ὅθεν καὶ ὑμεῖς ὑποπτεύεσθε ὅτι θὰ διέλθουν. Ἂν συναντήσητε ὁπλιταγωγά, ἅτινα ἴσως συνοδεύονται ὑπό τινων ναυκλαστροβόλων, βυθίσατε αὐτά. Ἐπίσης πληροφορούμεθα ὅτι ἀτμοκίνητον ὑπὸ σημαίαν ἀγγλικὴν κομίζει εἰς Θεσσαλονίκην πρὸς χρῆσιν τοῦ σιδηροδρόμου ἀνθρακοπλίν-

θους· ἂν συναντήσητε κατασχέσατε φορτίον, χωρὶς νὰ βλάψητε ἀτμοκίνητον, ὅπερ θέλετε κρατήσει. Ἐπίσης γερμανικὸν κομίζει πολεμεφόδια ἀποβιβασθησόμενα Θερμαϊκὸν κόλπον, πράξατε ταῦτά».

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν καθ' ἃ ὁ ἴδιος μετέπειτα ἐν ταῖς ἀποκαλύψεσιν αὐτοῦ ὡμολόγησεν(*), ἔχων ἀντίθετον γνώμην πρὸς τὴν τῶν συναδέλφων του ἐξέπεμπεν ἁπλῶς τὴν διαταγὴν ταύτην, ἵνα μὴ φανῇ διαφωνῶν πρὸς αὐτούς, ἐπίστευεν ὅμως ὅτι ἡ ἀνασταλτικὴ διαταγὴ δὲν ἤθελε συναντήσῃ τὸν στόλον, ἀφ' οὗ ἤδη εἶχον παρέλθῃ δύο ὁλόκληροι ἡμέραι, ἀφ' ἧς εἶχε διαταχθῇ ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ Καρὰ—Μπουρνοῦ. Ἀλλ' ὁ Σαχτούρης περιορισθεὶς ἁπλῶς εἰς ἐπιδρομὴν ἀνὰ τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν ἐπέστρεφεν ἀνὰ πᾶσαν ἑσπέραν εἰς Τσάγεζι καὶ τὴν πρωΐαν τῆς 11 Ἀπριλίου, ὅτε διεβιβάσθη ἡ ἀνωτέρω διαταγή, εὑρέθη αὐτόθι. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ στόλαρχος εἶχεν εἰδοποιηθῇ ὅτι αἱ «Σπέτσαι» καταλιποῦσαι τὴν δυτικὴν μοῖραν διετάχθησαν νὰ πλεύσωσι καὶ ἑνωθῶσι μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν στόλου, ἀπεφάσισε νὰ μὴ ἐκπλεύσῃ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ἀναμένων νὰ ἐνισχυθῇ διὰ τοῦ ὅσον οὔπω καταφθάνοντος θωρηκτοῦ τούτου. Ἀπέστειλε δὲ πρὸς συνάντησιν αὐτοῦ δύο ἐκ τῶν μεγάλων τορπιλλοβόλων, τὰ ὁποῖα μετ' οὐ πολὺ συναντήσαντα ἐν τῷ πελάγει τὸ θωρηκτὸν κατέπλευσαν μετ' αὐτοῦ εἰς Τσάγεζι. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τὴν δεκάτην πρωϊνὴν ὥραν ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς μοιραρχίδος πολίτης τις, ὅστις ἀνήγγειλεν ὅτι εἰς τὸ βομβαρδισθὲν φρούριον Πλαταμῶνος εὑρέθησαν 30 Τοῦρκοι νεκροί, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ οἱ τραπέντες εἰς φυγήν, ἐπανῆλθον. Ἐπὶ τῇ εἰδήσει ταύτῃ διετάχθη ὁ «Ἀλφειός», ὅπως προσεγγίζων εἰς Πλαταμῶνα βομβαρδίσῃ ἐκ νέου τὸ φρούριον καὶ κατόπιν ἀποβιβάζων ἀγήματα εἰς Λεπτοκαρυὰν πυρπολήσῃ τὰς ὑπολειφθείσας τροφάς, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν βομβαρδισμὸν τῆς Τετάρτης (9 Ἀπριλίου) εἶχον μείνει ἀβλαβεῖς, ἀνακαλέσαντος τοῦ διοικητοῦ τοῦ «Ἀλφειοῦ» κατὰ διαταγὴν τοῦ ἀρχηγοῦ Σαχτούρη τὰ πρὸς καταστροφὴν αὐτῶν ἐξελθόντα ἀγήματα. Περὶ τὴν μεσημβρίαν ὅθεν ἀπέπλευσε πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς ταύτης ὁ «Ἀλφειός», συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 16 γερμανικῆς κατασκευῆς τορπιλλοβόλων, κυβερνωμέ-

(*) Βλέπε ἀποκαλύψεις αὐτοῦ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 5432 καὶ ἀπὸ 24 Ἀπριλίου 1897 φύλλῳ τῆς ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένης ἐφημερίδος «Ἀκροπόλεως», καὶ «Ἐμπρὸς» ἀπὸ 18 Ὀκτωβρίου καὶ ἑξῆς.

νων τοῦ μὲν ὑπὸ τοῦ ὑποπλοιάρχου Φιλίππου Κανελλοπούλου, τοῦ δὲ ὑπὸ τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδου.

Τὰ τρία σκάφη προσήγγισαν μετ' ὀλίγον τὴν ἀκτὴν τοῦ Πλαταμῶνος, ἔνθα εὗρον καπνίζοντα εἰσέτι τὰ λείψανα τῆς προτέρας καταστροφῆς. Ἐπειδὴ ὅμως πράγματι οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται εἶχον ἐπανέλθει, ὁ «Ἀλφειὸς» ἐβομβάρδισε καὶ αὖθις τὸν Πλαταμῶνα, βάλλων συγχρόνως διὰ μυδραλιοβόλων καὶ ὅπλων γκρὰ κατὰ τῶν προτροπάδην καὶ αὖθις φευγόντων Τούρκων. Κατόπιν ἔπλευσαν εἰς Σκάλαν Λεπτοκαρυᾶς, ἔνθα εἰς τὸν μυχὸν τοῦ αὐτόθι ὁρμίσκου παρετηρήθη ἠγκυροβολημένον μικρὸν ἱστιοφόρον, τὸν πλοίαρχον τοῦ ὁποίου, ἐκ Μακεδονίας καταγόμενον, συλλαβὼν ὁ κυβερνήτης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 13 τορπιλλοβόλου ἀπέστειλε πρὸς τὸν κυβερνήτην τοῦ «Ἀλφειοῦ» Π. Κουντουριώτην. Οὗτος ἠρώτησε τὸν συλληφθέντα, ἐὰν πλησίον τῶν φαινομένων τροφῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ὑπῆρχε τουρκικὸς στρατός· ἐπὶ τῇ ἀρνητικῇ δὲ αὐτοῦ ἀπαντήσει διετάχθη ἡ ἀποβίβασις ἀγήματος. Συγχρόνως δὲ πρὸς περισσοτέραν ἀσφάλειαν ἐβομβαρδίσθησαν καὶ πάλιν αἱ τροφαί.

Τὸ ἄγημα ἀποτελούμενον ἐκ 30 ἀνδρῶν καὶ 4 διόπων ὑπὸ τοὺς σημαιοφόρους Πανουργιᾶν καὶ Μαλικόπουλον ἐπεβιβάσθη λέμβου καὶ διηυθύνετο πρὸς τὴν ἀκτήν. Συγχρόνως δὲ κατεβιβάσθη καὶ ἡ σκάφη τοῦ ὑπ' ἀριθ. 16 τορπιλλοβόλου, ἐφ' ἧς ἐπέβη μετὰ δύο ναυτῶν ὁ κυβερνήτης αὐτοῦ ἀνθυποπλοίαρχος Ἐμμ. Ἀντωνιάδης. Ἡ σκάφη αὕτη ὡς ἐλαφροτέρα ἐπλησίασε πρώτη εἰς τὴν ξηρὰν καὶ τὴν ξυλίνην αὐτῆς ἀποβάθραν, ἐν ᾧ ὄπισθεν εἰς ἀπόστασιν 70 μέτρων εὑρίσκετο ἡ μεγάλη λέμβος μετὰ τοῦ ἀγήματος. Αἴφνης ἠκούσθη πυροβολισμὸς καὶ πίπτει πληγεὶς θανασίμως ὁ εἷς τῶν δύο ναυτῶν τῆς λέμβου. Τὸν πυροβολισμὸν ἐκεῖνον διεδέχθησαν ἀθρόαι συμπυροκροτήσεις, ὁ δὲ ἀνθυποπλοίαρχος Ἐμμ. Ἀντωνιάδης, ὀρθωθεὶς ἐπὶ τῆς ἀποβάθρας ἵνα ἴδῃ τὰ συμβαίνοντα μὲ τὸ πολύκροτον ἀνὰ χεῖρας, φονεύεται ὑπὸ ἐχθρικῆς σφαίρας, καθ' ἣν στιγμὴν ἐτραυματίζετο ἐλαφρῶς καὶ ὁ ἕτερος τῶν ναυτῶν, ὑπὸ τοῦ κεκρυμμένου ἐκεῖ πλησίον ἐχθροῦ. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν καὶ κατώρθωσε κολυμβῶν νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ «Ἀλφειοῦ», ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τοῦ ὁποίου ἀνεσύρθη. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ πυροβολισμοὶ ἐξηκολούθουν καὶ κατὰ τῆς ἑτέρας λέμβου, ἐφ' ἧς ἐπέβαινε τὸ ἄγημα, ἐφονεύθη δὲ καὶ ἐν αὐτῇ εἷς ἐκ τῶν ναυτῶν, Γκολέμης ὀνόματι, βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας.

Τὰς ἀθρόας συμπυροκροτήσεις τῶν Τούρκων βλέπων ὁ κυβερνήτης τοῦ «Ἀλφειοῦ» καὶ εἰκάσας μέγαν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν διὰ σήματος ἀνεκάλεσε τὸ ἄγημα ἐπὶ τοῦ πλοίου. Συγχρόνως δ' ἐβύθισε τὸ ἐκεῖ ἐλλιμενισμένον πλοιάριον πρὸς τιμωρίαν τοῦ ἐξαπατήσαντος αὐτὸν πλοιάρχου, ὃν καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὴν ξηρὰν πρὸς παραλαβὴν τοῦ πτώματος τοῦ Ἀντωνιάδου. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐφόνευσαν αὐτὸν μόλις ἀποβάντα εἰς τὴν ξηράν. Μετὰ τοῦτο ὁ «Ἀλφειὸς» ἀπέπλευσεν εἰς Τσάγεζι, ἔνθα ὁ κυβερνήτης αὐτοῦ ἀνέφερε τὰ συμβάντα εἰς τὸν στόλαρχον, ὅστις ἀντὶ τοῦ φονευθέντος ἀνθυποπλοιάρχου διώρισε κυβερνήτην τοῦ ὑπ' ἀριθ. 16 τορπιλλοβόλου τὸν ἀνθυποπλοίαρχον Φουντουκλῆν. Ὁ δὲ τραυματισθεὶς ναύτης, ὀνόματι Γεώργιος Ἀνδροῦτσος, μετηνέχθη πρὸς μεγαλειτέραν ἄνεσιν ἐπὶ τῶν «Ψαρρῶν» τῇ διαταγῇ τοῦ ἀρχιάτρου Χατζημελέτη.

Οὕτω μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς 11 Ἀπριλίου, καθ' ἣν συνετελεῖτο ἡ ἀπαισία ἐν Μάτι καταστροφή, ὁ ἑλληνικὸς στόλος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξηρτήθησαν τόσαι ἐλπίδες, ἠρίθμει μόνον τριῶν ἡμερῶν ἐπιδρομὰς ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς παραλίας καὶ δάφνας μόνον κατ' ἀποθηκῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὅπερ ἔδιδεν ἀφορμὰς εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος ν' ἀποκαλέσωσι πειρατικὰς τὰς κατὰ θάλασσαν ἐπιχειρήσεις τῶν Ἑλλήνων (*). Καὶ ἦν μὲν ἡ μομφὴ αὕτη ἥκιστα ἐγγὺς τῆς ἀληθείας καὶ προϊὸν γερμανικοῦ μίσους, ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἦν ἄγονος. Αἱ καταστραφεῖσαι ἀποθῆκαι δὲν εὑρίσκοντο ἐπὶ τῶν κυρίων συγκοινωνιῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, καὶ οὐδόλως ᾐσθάνθη αὐτὰς τὸ τουρκικὸν ἀρχηγεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἂν εἶχε σημασίαν τινὰ ἡ πρὸ τῆς Αἰκατερίνης ἐμφάνισις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, αὕτη ἦν ἔξωρος. Διότι ἤδη τὴν προτεραίαν τῆς ἐπιδρομῆς αὐτοῦ κατὰ τῆς Σκάλας τῆς Αἰκατερίνης, ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν γειτνιάζουσα ἀριστερὰ πτέρυξ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν Χαμδῆ πασσᾶν εἶχε τρέψει εἰς φυγὴν τὰ στρατεύματα τοῦ Νεζεροῦ. Ὅτε δὲ ὁ στόλος τὴν Πέμπτην, 10 Ἀπριλίου, ἐβομβάρδιζε τὴν Σκάλαν τῆς Αἰκατερίνης, ὁ μὲν Χαμδῆ πασσᾶς ἦν κύριος τῶν ὑψωμάτων τοῦ Νεζεροῦ καὶ ἔτεινε νὰ ἑνωθῇ πρὸς τὰς ἐν Λυγαριᾷ καὶ Καρατσὸλ τουρκι-

(*) Ἡ «Ἐφημερὶς τοῦ Σταυροῦ» ἐν Γερμανίᾳ ἐχαρακτήριζεν οὕτω τὴν κατὰ θάλασσαν παρ' ἡμῶν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου, ὡς ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια τοῦ διεθνοῦς Δικαίου.

κὰς δυνάμεις, ἐν ᾧ τὰ στρατεύματα τοῦ Νεζεροῦ εὑρίσκοντο ἐν ἀποσυνθέσει πέραν τοῦ Δερελίου ἐν Μακρυχωρίῳ. Ἠδύνατο ἄρα ἀκινδύνως καὶ ἄνευ στενοχωρίας τινὸς ν' ἀποσπάσῃ ὁ Χαμδῆ πασσᾶς ἐκ τῶν συνόρων ἱκανὴν δύναμιν πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν νώτων τοῦ στρατοῦ του κατὰ ὑποτιθεμένης ἀποβάσεως, ἂν καὶ ἡ παρὰ τοῦ στολάρχου μεταβιβασθεῖσα εἴδησις περὶ τῆς συνεπείᾳ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἀποστολῆς ὀκτακισχιλίων ἀνδρῶν ἐκ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ τῶν συνόρων πρὸς φύλαξιν τῆς παραλίας ἀπεδείχθη ἀναληθής. Ὑπελείποντο ὅθεν τοῦ λοιποῦ δύο μόνον τρόποι ἐνεργείας πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τοῦ ἐχθροῦ διὰ τοῦ στόλου καὶ διάσωσιν τῆς τιμῆς τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων: Ἡ μετάθεσις τοῦ πολέμου εἰς τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν διὰ τοῦ βομβαρδισμοῦ καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἥτις θ' ἀπετέλει ἰσχυρὸν κτύπημα κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἀποκοπτομένου ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτοῦ, καὶ θὰ προσέθετε λάμψιν εἰς τὸν ἀγῶνα, οὗ ἡ ἔκβασις θὰ ἐφωτίζετο διαρκῶς ὑπ' αὐτῆς, συγκινοῦσα τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης· ἢ τούτου ἀδυνάτου καθισταμένου ἡ κατάληψις τῶν ἑλληνικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ αναστάτωσις πάσης παραλίας τοῦ ἐχθροῦ μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν Δαρδανελλίων, χάριν ἀντισταθμίσματος. Κυβέρνησις ἰσχυρὰ καὶ ὀρθοφρονοῦσα θὰ ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἀμφότερα, ἐὰν ὑπῆρχε νοῦς ἰσχυρὸς νὰ ὀργανώσῃ τὴν νίκην καὶ ἂν ὁ πόλεμος δὲν εὕρισκε τὴν Ἑλλάδα ἀσύντακτον καὶ ἀνοργάνωτον καθ' ὁλοκληρίαν, ἐσκοτισμένην δ' ἐντελῶς ἐκ τῶν καπνῶν τῆς πολιτικῆς διαφθορᾶς, ἥτις δημιουργήσασα μικροὺς πολιτικούς, παρέλυσε τὰς χεῖρας αὐτῆς. Τὰ ἐκ τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου διδάγματα ἐπανελαμβάνοντο ἔτι ἅπαξ ἐν τῇ ἐσχατιᾷ ταύτῃ τῆς Εὐρώπης, ἔνθα, ἐὰν μὴ ὑπῆρχον τὰ μέσα πρὸς ὀργάνωσιν πολυαρίθμων στρατιῶν κατὰ τοῦ ἐπελθόντος ὑλικοῦ ὄγκου τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὑπῆρχεν ὅμως ζύμη ἀληθὴς πρὸς ἐπιτέλεσιν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων· ἡ ζύμη ἐκείνη, ἐξ ἧς ἐξῆλθον οἱ Κανάραι καὶ οἱ Μιαοῦλαι, καὶ ἥτις εὑρίσκετο τανῦν ὑπὸ εὐνοϊκωτέρους ἢ κατὰ τὸ 1821 ὅρους. Θὰ ἦτο δυνατὸν ὅθεν καὶ ἡττωμένη ἡ Ἑλλὰς νὰ δείξῃ, ὡς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, εἰς τὰ ὄμματα τῆς γηραιᾶς Εὐρώπης, τὸ θεῖον φῶς, δι' οὗ ἦσαν ὑποδεδεμένοι οἱ πόδες της, ὅταν τὰ μικρὰ σκάφη αὐτῆς κατεναυμάχουν στόλους κολοσσιαίους. Ἡ φρουρὰ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην δὲν ὑπερέβαινε τοὺς χιλίους πεντακοσίους ἄνδρας κατ' ἀσφαλεῖς

πληροφορίας, ὧν δὲν ἐστερεῖτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἡ δὲ ἄμυνα τῆς πόλεως καὶ τοῦ λιμένος αὐτῆς ἦν ἀσθενεστάτη. Ἀπὸ μὲν τῆς θαλάσσης προήσπιζεν αὐτὴν ὁ ἐπιθαλάσσιος προμαχὼν τοῦ Τοπχανέ, ὅστις ἔχων σχῆμα ἐλλειψοειδὲς καὶ περιφέρειαν 200 περίπου μέτρων κεῖται ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ τείχους τῆς πόλεως. Ὁ προμαχὼν οὗτος, εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον καὶ αἱ κεντρικαὶ ἀποθῆκαι τῶν ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων, ἐστερημένος πάσης πολεμικῆς σημασίας κατὰ ξηράν, ὡς ἐκ τῆς ἀνεγέρσεως πλείστων οἰκοδομῶν καὶ οἰκιῶν πρὸ αὐτοῦ, ἔφερεν 8 τηλεβόλα τῶν 14 καὶ 5 ὀρεινὰ χρησιμεύοντα πρὸς χαιρετισμὸν τῶν ξένων πολεμικῶν πλοίων. Τὰ τηλεβόλα ὅθεν αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ ἐνεργήσωσι μόνον κατὰ θάλασσαν, ταῦτα δὲ καὶ μόνα ἀπετέλουν τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἥτις τοιουτοτρόπως ἦτο μηδαμινή. Ἀπὸ δὲ τῆς ξηρᾶς προήσπιζον τὴν Θεσσαλονίκην 1) ἡ Ἀκρόπολις (Γεδὶ κουλὲ Καλεσὶ = Ἑπταπύργιον), ἥτις εἶνε ἐκτισμένη ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου μέρους τῶν ὑπερκειμένων τῆς πόλεως ὑψωμάτων· 2) Ὁ Πύργος τοῦ Γεδὶ κουλὲ βυζαντινῆς κατασκευῆς, στερεὸς καὶ ὑψηλὸς ἔχων ἐπὶ τῶν ἐπάλξεών του πέντε πυροβόλα τῶν 12, παλαιὰ ὅμως καὶ ἐμπροσθογεμῆ· 3) Προμαχών τις συνεχόμενος μετὰ τοῦ τείχους εἰς ἀπόστασιν 500 βημάτων ἀπὸ τοῦ Πύργου τοῦ Γεδὶ κουλέ, καὶ στερούμενος πυροβόλων· 4) Ὅμοιος προμαχὼν κτισθεὶς κατὰ τὸ 1884, καὶ 5) Ὁ Πύργος τοῦ Κανλὴ Κουλὲ (Πύργος τοῦ Αἵματος) μετ' ἐπάλξεων, ἐφ' ὧν ὑπῆρχον τηλεβόλα ἐμπροσθογεμῆ. Ὥστε καὶ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἡ ἄμυνα τῆς πόλεως ἦν ἀσθενεστάτη. Τὸ μόνον ὅθεν ὀχύρωμα τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο ν' ἀντιτάξῃ ἄμυναν πραγματικήν, ἦν τὸ τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ. Τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἔκειτο εἰς ἀπόστασιν 9 μιλίων ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὸ στόμιον τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ μικροῦ ἀκρωτηρίου ἐν εἴδει ζωστῆρος, φράσσοντος αὐτὸν μετὰ τῆς καταντικρὺ μικρᾶς προεξοχῆς τῆς ἀκτῆς, ἐφ' ἧς κεῖται ἕτερον ὀχύρωμα εἰς ἀπόστασιν 6 μιλίων ἀπὸ τοῦ λιμένος Μικρὸν Καρὰ-Μπουρνοῦ καλούμενον. Τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἐκέκτητο πυροβόλα ὀπισθογεμῆ μεγάλης ὁλκῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἐσχάτως εἶχον προστεθῇ καὶ 6 ὀρεινὰ καὶ τείχη παχύτατα.

Ἀλλὰ καὶ τὰ τείχη ταῦτα ὡς καὶ αἱ ἐν τῷ στενῷ ῥιφθεῖσαι τορπίλλαι, ὧν ἀκριβῆ σημείωσιν καὶ γνῶσιν εἶχεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμποδίσωσι τὸν ἑλληνικὸν στόλον ἀπὸ τοῦ νὰ

ἐνεργήσῃ κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὸν λιμένα τῆς ὁποίας ἐναυλόχουν 4 μικρὰ τορπιλλοβόλα. Τὸ βαρὺ πυροβολικὸν τῶν 3 μεγάλων θωρηκτῶν ἠδύνατο νὰ καταστρέψῃ τὰ ὀχυρώματα ταῦτα ἀπὸ ἀποστάσεως, εἶτα δέ, ἀποβιβαζομένων ἀγημάτων, τὰ ὀχυρώματα κατελαμβάνοντο εὐχερῶς καὶ ἀνεσύροντο αἱ πρὸ αὐτῶν τορπίλλαι, ἢ καὶ καθίσταντο ἀβλαβεῖς. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Λεβίδης, ὅστις ἐκέκτητο πᾶσαν τὴν θέλησιν νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ναυτικοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐκέκτητο καὶ τὰς ἀπαιτουμένας γνώσεις καὶ ἐζήτει μόνος ἐμπειρικῶς νὰ διευθύνῃ κινήσεις πολεμικάς, μὴ ἔχων μήτ' ἐπιτελεῖον, μηδὲ συμβούλιον πολεμικόν, ἐν τούτοις κατώρθωσεν ἐγκαίρως νὰ συγκεντρώσῃ πάσας τὰς περὶ τῆς ἀμύνης τῆς Θεσσαλονίκης πληροφορίας. Ἀλλ' ὁ βομβαρδισμὸς τῆς πόλεως ταύτης ἀπῄτει καὶ τὴν κατάληψιν αὐτῆς, ἡ δὲ κατάληψις δύναμιν ἀνδρῶν ἱκανὴν πρὸς κατοχὴν καὶ ὑπεράσπισιν αὐτῆς. Ἀλλὰ τοιαῦται ἐπιχειρήσεις ἀπῄτουν συγχρόνως διανοίας ἰσχυράς, θέλησιν, σθένος, δύναμιν στρατηγικήν, σχέδιον ἐκ τῶν προτέρων μετ' ἀκριβείας ἐξειργασμένον καὶ μεμελετημένον, τὰ ὁποῖα πάντα δὲν ὑπῆρχον, διότι ἡ πολιτικὴ διαφθορὰ ἤμβλυνε τὰς διανοίας καὶ τὰς ψυχὰς τῶν ἀποτελούντων τὴν πρωτοπορείαν τοῦ ἔθνους. Ἡ δὲ κυβέρνησις δὲν ἐσκέφθη ποτὲ ἐν πεποιθήσει ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν πόλεμον, καὶ ἐν τῇ κρισίμῳ στιγμῇ καταπλαγεῖσα ἐκ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἔμενεν ἐν ἀδρανείᾳ, στρέφουσα ἠλιθίως τὰ βλέμματα ἐπὶ τὴν ἀντίληψιν τῶν συγγενειῶν τῆς δυναστείας. Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἐκφράζων τὸ ἄλγος του ἐν πεφυσιωμένῳ τηλεγραφήματι, χαρακτηριστικῷ τῆς ἐποχῆς, ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου Ἀντωνιάδου καὶ τῶν δύο ναυτῶν (*), διέτασσε τὴν 12 Ἀπριλίου:

(*) *Ἀρχηγὸν Θωρηκτῆς Μοίρας, Κυβερνήτην «Κανάρη»*

ΤΣΑΓΕΖΙ

«Θρηνεῖ τὸ ἑλληνικὸν Ναυτικόν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ ἐγὼ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς μου, τοὺς τρεῖς πεσόντας ἐκ τῶν ἀνδρῶν αὐτοῦ, τὸν ἀνθυποπλοίαρχον Ἀντωνιάδην καὶ τοὺς δύο ὑμῶν ναύτας.

«Οἱ οὐρανοὶ θέλουσι δεχθῆ ἐν ταῖς ἀπείροις καὶ εὐώδεσιν ἐκτάσεσι τὰς ὡραίας ψυχὰς τῶν τριῶν τούτων στρατιωτῶν, οἵτινες εὗρον τὸν ἐνδοξότατον τῶν θανάτων, ἀγωνιζόμενοι τὸν ἱερώτατον ὑπὲρ τῆς Πίστεως, τῆς Πατρίδος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀγῶνα.

«Καταθέσατε, παρακαλῶ. ἐκ μέρους μου στέφανον ἀνθέων τῶν ἀγρῶν ἐπὶ τοῦ τάφου. Ὁ ὑπουργὸς Ν. Λεβίδης».

«Πολλαχόθεν ἐξακολουθεῖ ἐπιβεβαιούμενον τὸ ἀναγγελθὲν ὑμῖν διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9000 διαταγῆς ἡμῶν. Ἑπομένως συνιστῶμεν καὶ πάλιν νὰ διαθέσητε οὕτω πως τὰ τῆς θωρηκτῆς μοίρας καὶ τῶν τορπιλλικῶν, ὥστε πρῶτον μὲν νὰ δυνηθῆτε νὰ συλλάβητε γερμανικὸν ἐμπορικὸν ἀτμόπλοιον τῆς ἑταιρείας Deutsche Levant Linie ὀνόματι «Πάρος» προερχόμενον ἐξ Ἀμβέρσης καὶ διευθυνόμενον εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπερ διέρχεται ἐκ Κυθήρων τὴν πρωΐαν τῆς 12 Ἀπριλίου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μὲ πολεμεφόδια. Δεύτερον δὲ νὰ δυνηθῆτε νὰ ἐμποδίσητε καὶ καταβυθίσητε τουρκικὰ ἢ ξένα πλοῖα μεταφέροντα τουρκικὸν στρατόν, ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἀσιατικῆς Τουρκίας, Κρήτης καὶ Δαρδανελλίων εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς παραλίας τῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ κόλπου Ξεροῦ μέχρι καὶ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Τρίτον νὰ δυνηθῆτε νὰ ἐπιβλέπητε τὴν ἔξοδον τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐκ τῶν Δαρδανελλίων, ὅπως ἐπιτεθῆτε κατ' αὐτοῦ. Νομίζομεν ὅτι πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀνωτέρω τὸ φυσικὸν εἶναι ὅτι θέλετε περιπολεῖ ἐπὶ γραμμῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τῆς Ἴμβρου, Λήμνου, Σκοπέλου, Σκιάθου. Ἑπομένως, ἐὰν νομίζητε συντελεστικώτερον, δύνασθε νὰ καταλάβητε τὰς ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης καὶ ἐντὸς αὐτῆς νήσους Ἴμβρον, Λῆμνον, Σαμοθράκην καὶ λοιπάς, ὑψώνοντες ἐπ' αὐτῶν τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, ἐκτὸς ἂν νομίζητε ἀναγκαίαν ἀναβολήν τινα, μέχρις οὗ ἀποστείλωμεν ὑμῖν μετὰ ἀποβατικῶν ἀγημάτων τὴν «Ἰωνίαν» καὶ «Θράκην», ἐξοπλισθείσας δι' ἐπιτελείου τοῦ Βασ. Ναυτικοῦ, μετὰ δύο ἑκατέρα τηλεβόλων. Ἐν τῇ ἀνωτέρω διαταγῇ ἡμῶν ὑπ' ἀριθ. 9000 γίνεται λόγος καὶ περὶ ἀγγλικοῦ ἐμπορικοῦ πλοίου, ἣν θέλετε ἐκτελέσει. Ὅπου ἂν ὑμεῖς νομίζετε ὅτι πρέπει νὰ βομβαρδίσητε καὶ νὰ ἀποβιβάσητε ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω γραμμῆς ἀγήματα, πράξατέ το. Μηδενὸς φείδεσθε, διότι ὁ ἀγὼν τώρα εἶναι πλέον ὑπὲρ πάντων. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει δὲν πρέπει νὰ παραλείψητε τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ, περὶ οὗ διετάχθητε ἤδη καὶ ἐντὸς συντομωτάτης προθεσμίας.» Καὶ μετά τινας ὥρας ἀπὸ τῆς διαβιβάσεως τῆς διαταγῆς ταύτης καλῶν τὸν ἀρχηγὸν τῆς θωρηκτῆς μοίρας Σαχτούρην εἰς τὸ τηλεγραφεῖον Τσάγεζι προσέθετε: «Λάρισα ἐγκατελείφθη . . . Κτυπᾶτε ἀναλόγως τῶν ὀνομάτων σας καὶ τῶν ἐθνικῶν κινδύνων. Ὁ κόσμος εἰς τὸ ναυτικὸν ἔχει τὰς ἐλπίδας του κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμήν. Δύνασθε νὰ πλεύσητε Δεδεαγὰτς καὶ νὰ κατα-

στρέψητε τὸν παραλιακὸν σιδηρόδρομον Θεσσαλονίκης ; Πράξατε καὶ τοῦτο».

Αἱ διαταγαὶ αὗται πᾶν ἄλλο ἐδείκνυον ἢ ἠρεμίαν σκέψεων καὶ στάθμισιν τῶν πραγμάτων λογικήν. Διετάσσετο ἡ ἐκτέλεσις τοσούτων ἐπιχειρήσεων συγχρόνως, ὥστε ἦτο ζήτημα, ἂν ἐπήρκει πρὸς τοῦτο τριπλασία δύναμις πλοίων· ἡ σύλληψις πλοίων ὑπὸ ξένην σημασίαν πρὶν ἢ κηρυχθῇ ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν τουρκικῶν παραλίων καὶ ἡ κατάληψις τῶν νήσων πρὶν ἢ ἀποσταλῶσιν ἀποβατικὰ ἀγήματα καὶ ταυτοχρόνως ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ καὶ τοῦ Δεδεαγὰτς ἐντὸς βραχυτάτης προθεσμίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἦσαν εὐάλωτοι διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν φρουρῶν αὐτῶν καὶ τὸ ὁμογενὲς τῶν κατοίκων, ἠδύνατο δὲ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀποκλείουσα τὰ Δαρδανέλλια νὰ ῥίψῃ ἐπὶ τῶν νήσων ἀκινδύνως ἑκατοντάδας τινὰς πολεμιστῶν, ἔστω καὶ ἀτάκτων, μεταφέρουσα αὐτοὺς διὰ τῶν ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων καὶ ἐγκαθιστῶσα ἑλληνικὰς ἀρχὰς πρὸς προσωρινὴν διοίκησίν των. Ἀποκλειομένων τῶν Δαρδανελλίων, καθ' ὧν ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἦν ἀνίσχυρος νὰ ἐνεργήσῃ, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν ἡ Τουρκία ἠδύνατο ν' ἀπειλήσῃ τὰς ἐπὶ τῶν νήσων τούτων ἑλληνικὰς δυνάμεις καὶ θὰ ἔμενον ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν κατοχὴν μέχρι τέλους τοῦ πολέμου. Ἀντὶ τῆς πυρετώδους ὅμως ταύτης ἐργασίας, ἡ ὁποία ἔδει νὰ ἐγίνετο ἐν τῷ λιμένι τοῦ Πειραιῶς καὶ τῷ Ναυστάθμῳ διὰ στρατολογίας ἐθελοντῶν καὶ ἐξοπλισμοῦ τῶν ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων, παρήρχετο ἐν ἀπραξίᾳ ὅλη ἡ πρώτη περίοδος τοῦ πολέμου καὶ μόλις τὴν 12 Ἀπριλίου, ὁπότε ὁ στρατὸς εὑρίσκετο εἰς τὸ πεδίον τῶν Φαρσάλων, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἐνεθυμεῖτο τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐξώπλιζε τὴν «Ἰωνίαν» καὶ τὴν «Θράκην», πλοῖα, τὰ ὁποῖα κατωρθώθη νὰ ἑνωθῶσι πρὸς τὴν θωρηκτὴν μοῖραν μόλις τὴν 21 Ἀπριλίου.

Ἀλλὰ καὶ ὁ στόλαρχος ἐδεικνύετο ἀντάξιος τῆς ἐπικρατούσης συγχύσεως. Ἀντὶ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς παρὰ τοῦ Ὑπουργοῦ δοθείσας διαταγὰς καὶ ἐξετάζων τὸ πνεῦμα αὐτῶν νὰ ἐπιχειρήσῃ ὅ,τι ἐνόμιζε μᾶλλον ἐπεῖγον καὶ ἐπωφελέστερον, παρέμενεν ἀπρακτῶν εἰς Τσάγεζι μέχρι τῆς 2 ὥρας μ. μ. τῆς 12 Ἀπριλίου, ὁπότε διέταξε τὴν ἄπαρσιν τῶν «Ψαρρῶν», ἀκολουθουμένων ὑπὸ τῆς «Ὕδρας», τοῦ «Κανάρη», τῆς «Μυκάλης» καὶ τῶν τεσσάρων ὑπ' ἀριθ. 11, 13, 14, καὶ 16 μεγάλων τορπιλλοβόλων, τοῦ «Ἀλφειοῦ» διατα-

χθέντος νὰ παραμείνῃ εἰς Τσάγεζι. Ὁ στόλος ἀναχθεὶς εἰς τὸ πέλαγος ἔφθασε καὶ πάλιν εἰς Λεπτοκαρυὰν τὴν 4 1/2 μ. μ., ὁπότε ὁ στόλαρχος διέταξε πῦρ ταχὺ κατὰ τοῦ μέρους, ἔνθα εὑρίσκοντο τὰ ἐγκαταλειφθέντα τρόφιμα καὶ ὅπου ἐφονεύθη ὁ ἀνθυποπλοίαρχος Ἀντωνιάδης, οὗτινος ἡ λέμβος διεκρίνετο ἐγκαταλελειμμένη εἰς τὴν παραλίαν. Ἀλλ' οὐδὲν ἐν τῇ ἀκτῇ ἐσημείου παρουσίαν τοῦ ἐχθροῦ, μετὰ τὸν βομβαρδισμὸν δὲ διαρκέσαντα περὶ τὴν ὥραν, χωρὶς ν' ἀποβιβασθῇ ἄγημα πρὸς παραλαβὴν τῆς λέμβου καὶ τῶν ἀτάφων πτωμάτων τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου καὶ τοῦ ναύτου, πρὸς μεγίστην ἔκπληξιν τῶν πληρωμάτων, διετάχθη ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ στόλου εἰς Τσάγεζι, εἰς τὸν ὅρμον τοῦ ὁποίου ἡ «Ἀργολὶς» τῆς Πανελληνίου ἑταιρείας παρελάμβανε πολλοὺς ἐκ τῶν δυστυχῶν Θεσσαλῶν, κατελθόντων μέχρις ἐκεῖ, ὅπως σωθῶσιν ἀπὸ τὸν εἰσβαλόντα ἐχθρόν, καὶ μετ' αὐτῶν τοὺς τηλεγραφητάς. Θλῖψις καὶ κατήφεια κατέλαβε τὰ πληρώματα ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν φευγόντων, φανερὰ δὲ ἀγανάκτησις ἐκράτει παρ' αὐτοῖς διὰ τὴν ἐπὶ τοσοῦτον παρατεινομένην ἀδράνειαν. Μετὰ τόνου πενθίμου ἠχήσεν εἰς τὰ πλοῖα τὴν νύκτα ἐκείνην τὸ ᾆσμα τῆς ἀναστάσεως, ἀνέμενον δὲ τὴν πρωΐαν ναῦται καὶ ἀξιωματικοὶ ἐναγωνίως, ἵνα ἀκούσωσιν ἠχοῦντα καὶ τὸν κώδωνα τῆς ἀναστάσεως τῶν ὀνείρων καὶ τῶν ἐλπίδων αὐτῶν διὰ καλῆς τινος εἰδήσεως ἢ γενναίας ἀποφάσεως.

Τὴν ἑβδόμην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἐπαύριον ἡμέρας τοῦ Πάσχα τὰ πλοῖα ἐτέθησαν εἰς τάξιν ἀπάρσεως καὶ ἀπέπλευσαν μετὰ ἡμίσειαν ὥραν διευθυνόμενα πρὸς τὴν Κασσάνδραν, τοῦ «Ἀλφειοῦ» πλεύσαντος εἰς Σκίαθον πρὸς κατόπτευσιν. Μετὰ πλοῦν τριῶν ὡρῶν διέκριναν εἰς μακρὰν ἀπόστασιν ἀτμόπλοιον καὶ διετάχθησαν παρὰ τοῦ στολάρχου νὰ πλεύσωσι πρὸς αὐτὸ μὲ τὸ ἀνώτατον ὅριον τῆς ταχύτητος τὰ ὑπ' ἀριθ. 11 καὶ 13 τορπιλλοβόλα. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ τὰ «Ψαρρὰ» βαίνοντα μετὰ ταχύτητος 16 μιλίων, ἠκολούθει δὲ καὶ ἡ «Ὕδρα», ὑστεροῦσα πολὺ κατὰ τὴν ταχύτητα. Μετὰ καταδίωξιν ἡμισείας ὥρας, διότι τὸ καταδιωκόμενον πλοῖον ἐφαίνετο μεγάλης ταχύτητος, ἡ μοιραρχὶς «Ψαρρὰ» ἔρριψε κατ' αὐτοῦ δύο ἀσφαίρους πυροβολισμοὺς διὰ τῶν ταχυβόλων καὶ μετὰ παρέλευσιν 20′ λεπτῶν εἰσέτι τρίτον ἔνσφαιρον διὰ τοῦ πυροβόλου τῶν 15. Τὸ βλῆμα ἔπεσε πρὸ τοῦ πλοίου, τὸ ὁποῖον ἠναγκάσθη ἀνακροῦον πρύμναν νὰ διευθυνθῇ πρὸς τὸν διώκοντα στόλον. Προσεγγίσαντος δὲ αὐτοῦ ἀπεδείχθη ὅτι ἦν

Γαλλικὸν ταχυδρομικὸν τῆς ἑταιρείας τῶν Θαλασσίων Διαπορθμεύσεων, προερχόμενον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δεδεαγὰτς καὶ μεταβαῖνον εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πειραιᾶ. Ἐπ' αὐτοῦ δ' ἐπέβαινον πλεῖστοι Ἕλληνες ἀναχωροῦντες ἐκ Τουρκίας, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν θέαν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἐπεδόθησαν εἰς ζητωκραυγάς. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ τὸ πλοῖον ἀφέθη ἐλεύθερον νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν δρόμον του. Ἀλλ' ἐν ᾧ ὁ στόλος εὑρίσκετο εἴκοσι μίλια μακρὰν τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ, ἀξιωματικοὶ δὲ καὶ ναῦται κατελείφθησαν ὑπὸ φρενίτιδος ἐπὶ τῇ ἰδέᾳ ὅτι ἔπλεον ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, αἴφνης ἡ ναυαρχὶς ὑψοῖ τὸ σῆμα «Ποδίσατε πρὸς Νότον!» Τὰ πληρώματα ἔμειναν ἔκπληκτα ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ διαταγῇ. Νὰ ποδίσωσιν, ἐν ᾧ ἦσαν ἐγγὺς τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ; Καὶ κατελήφθησαν ὑπὸ λύσσης. Ἐν τούτοις ὁ στόλαρχος ἐξηκολούθει νὰ διατάσσῃ ποδίσατε καὶ ὁ στόλος, μὲ ταχύτητα 12 καὶ πλέον μιλίων, ἐπανέπλευσεν εἰς Τσάγεζι, ἔνθα ἠγκυροβόλησε τὴν 4ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν. Τοιαῦτα ὀδυνηρὰ καὶ ἀνεξήγητα ἐπεισόδια μόνον τὰ χρονικὰ τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου παρουσιάζουσιν, ὁπότε ὁ Γαλλικὸς στόλος κυριαρχῶν ἔμενεν ἐν ἀδρανείᾳ, καίτοι ἡ εἴσοδος τῆς Βαλτικῆς ἔμενεν ἀνοικτὴ εἰς αὐτὸν πρὸς ἀποβάσεις. Τοιουτοτρόπως παρήρχετο ἐν ἀπραξίᾳ μεθ' ὅλας τὰς διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ καὶ ἡ 13η Ἀπριλίου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ στόλος ἀπέπλεε πάντοτε μὲ ἐλαχίστην ταχύτητα, προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσῃ τι, ἐπέστρεφε δ' ἐν μεγίστῃ, ὡσεὶ καταδιωκόμενος. Τὴν αὐτὴν ἑσπέραν κατέπλευσεν ἐκ Σκιάθου εἰς Τσάγεζι συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ «Ἀλφειοῦ» τὸ ἀτμόπλοιον «Ἀργολὶς» τῆς Πανελληνίου ἑταιρείας, οὗ ὁ πλοίαρχος ἐκόμιζε διαταγὰς ἐκ Σκιάθου τηλεγραφικὰς τοῦ Ὑπουργοῦ πρὸς τὸν στόλαρχον, καθ' ὅσον τὸ τηλεγραφεῖον Τσάγεζι εἶχε πλέον ἐγκαταλειφθῇ.

Τὴν φορὰν ταύτην ὁ δυστυχὴς Ὑπουργός, βλέπων τὸν στόλαρχον καταγινόμενον ἐπὶ τόσας ἡμέρας εἰς ἀγόνους ἀνὰ τὸν Θερμαϊκὸν καὶ τὸ Αἰγαῖον πλοῦς, ὡς εὐσυνείδητος ἄνθρωπος ἐπανελάμβανε τὰς διαταγὰς αὐτοῦ ἐντονώτερον. Καὶ ἐτηλεγράφει:

«Ἀρχηγὸν Θ. Μοίρας.—Τελευταῖαι διαταγαί μου ἦσαν νὰ κρατήσητε εἰς ἀποκλεισμὸν τὰ Τουρκικὰ πλοῖα, πολεμικὰ καὶ μή, ὡς »καὶ τὰ ξένα τὰ ἐμπολέμου ἐμπορεύματος, διέγραψα δὲ ὑμῖν τὴν »γραμμήν, ὁρίσας ἄκρον Σκίαθον καὶ τὰς ἀπωτάτας νήσους Τουρ»κίας. Εἶχον διατάξῃ συγχρόνως νὰ καταλάβητε τὰς νήσους, τὰς

»ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης, ὑψοῦντες τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν. Διὰ »δευτέρας διαταγῆς μου προσέθετον νὰ καταστρέψητε, εἰ δυνατόν, »τὸν σιδηρόδρομον τὸν παραλιακὸν Δεδεαγάτς. Ἐπαναλαμβάνω τὰς »ἀνωτέρω διαταγὰς σήμερον, ἃς πιστῶς πρέπει νὰ ἐκτελέσητε. Διατί »ὅμως, ἀφοῦ εἴχετε νεωτέραν διαταγήν μου νὰ βομβαρδίσητε τὸ »Καρὰ - Μπουρνοῦ, παρελείψατε τοῦτο καὶ ἐπανήλθετε εἰς τὸν βομ»βαρδισμὸν Λεπτοκαρυᾶς ; Δέον ἀμέσως νὰ ἀποστείλητε ὑμεῖς, ὡς »μοίραρχος, ἀπολογίαν τηλεγραφικήν, νὰ κανονίσητε δὲ αὐθωρεὶ »οὕτω πως τὰς ἐνεργείας ὑμῶν, ὥστε πρὸ πάσης ἄλλης πολεμικῆς »ἐνεργείας νὰ βομβαρδίσητε τὸ Καρὰ - Μπουρνοῦ καὶ πᾶν ὀχυρὸν »πρὸς τὰ ἐκεῖ. Σημειώσατε, ὅτι δὲν ἐπιτρέπω εἰς κανένα σας νὰ »ἀναβάλλῃ ἐκτέλεσιν διαταγῶν μου, καὶ νὰ ζητῇ ἄλλοθεν ἐγκρίσεις, »ὡς ἐπράξατε περὶ Καρὰ-Μπουρνοῦ . . . . . Ἐννοήσατε καλῶς, ὅτι »δέον τυφλῶς νὰ ὑπακούητε εἰς τὰς διαταγὰς καὶ μόνας τοῦ ὑπευ»θύνου ὑπουργοῦ, ἐπιφυλασσομένου νὰ ἐξαντλήσῃ ὅλην τὴν αὐστηρό»τητα τῶν νόμων, ὅταν μάλιστα εὑρισκώμεθα εἰς τοιαύτας περιστά»σεις. Σᾶς διέταξα νὰποστείλητε, ἔστω καὶ περιληπτικὴν ἔκθεσιν, »ἀλλὰ τηλεγραφικήν, καὶ δὲν τὸ ἐπράξατε, καίτοι ἀπωλέσαμεν ἐν »τῇ ἐπιχειρήσει ταύτῃ ἕνα ἀξιωματικόν. Καὶ τὴν παραμικροτέραν »τῶν διαταγῶν μου ἐὰν παραλείψητε, ἀμέσως θέλω ὑποβάλῃ Διά»ταγμα, προνοοῦν περὶ τῶν τυχὸν κακῶς ἐχόντων . . . . Λυποῦμαι, »μεταχειρισθεὶς γλῶσσαν αὐστηράν. Ἀλλ' ἡ Πατρὶς σήμερον, εἴπερ »ποτέ, ἔχει τὰς ἐλπίδας αὐτῆς εἰς τὸ ἔνδοξον Ναυτικὸν ἡμῶν, ὅπερ »κινδυνεύει βεβαίως νὰπολέσῃ καὶ τὸ γόητρον αὐτοῦ καὶ τὴν εἰς »αὐτὸ ἐμπιστοσύνην τοῦ Ἔθνους, εὐθὺς ὡς οἱ κανόνες τῆς τυφλῆς »πειθαρχίας ἤθελον κλονισθῇ, συζητουμένων τῶν διαταγῶν καὶ μόνων »τοῦ ὑπευθύνου Ὑπουργοῦ».

Τί ἐνόει ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν διὰ τῆς φράσεως, ὅτι δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τὸν μοίραρχον νὰ ζητηθῶσιν ἄλλοθεν ἐγκρίσεις πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν του, ὡς ἔπραξεν ἤδη οὗτος περὶ Καρὰ-Μπουρνοῦ, γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου, ὅπερ προὐκάλεσεν ὁ μοίραρχος τῆς δυτικῆς Μοίρας Κριεζῆς βραδύνας ν' ἀρχίσῃ πῦρ κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς Πρεβέζης καὶ προκαλέσας τὴν ἔγκρισιν τῆς ὑπουργικῆς διαταγῆς δι' ἑτέρας διαταγῆς τοῦ Βασιλέως. Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχεν ἑνότης διοικήσεως ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ στόλου, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ καὶ τῶν δύο μοιρῶν ἔσπευδον διὰ πᾶσαν κίνησιν νὰ συνεννοη-

θῶσι μετὰ τῶν ἀνακτόρων, εἰς τὴν δυσπιστίαν τῶν ὁποίων εἶχεν ὑποπέσει καὶ πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰς τελευταίας διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν ὁ στόλαρχος Σαχτούρης δὲν ἔδειξε διαθέσεις πρὸς μεγαλειτέραν δρᾶσιν καὶ ἀνέβαλε καὶ πάλιν τὴν κατὰ τοῦ Καρᾶ-Μπουρνοῦ ἐπιχείρησιν, μέχρις ὅτου καταφθάσωσι τὰ ἐπὶ τῆς «Ἰωνίας» καὶ «Θράκης» ἀγήματα, περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένα εἶχε λάβη τηλεγραφήματα παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν. Οὐχ ἧττον τὴν δευτέραν πρωϊνὴν ὥραν τῆς 14 Ἀπριλίου ὁ στόλος ἐξέπλευσε καὶ πάλιν διευθυνόμενος πρὸς βορρᾶν. Ὁ ἔκπλους αὐτοῦ ἀπεφασίσθη ἐν συμβουλίῳ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ πρίγκιψ Γεώργιος, καὶ ἐνεκρίθη σχέδιον ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ὁποίου θὰ εἰσήρχοντο εἰς Δαρδανέλλια τὰ τορπιλλικὰ σκάφη. Τὴν ἕκτην πρωϊνὴν ὥραν τὰ πλοῖα τοῦ στόλου παρέπλεον τὴν Κασσάνδραν καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν εὑρέθησαν δεξιόθεν τοῦ κόλπου αὐτῆς, πλέοντα μὲ ἐλαχίστην ὡς συνήθως αχύτητα, διότι ὁ στόλαρχος ἐσκόπει νὰ φθάσῃ πρὸ τῶν Δαρδανελλίων τὴν ἑσπέραν, ὅτε τὰ τορπιλλοβόλα βοηθούμενα ὑπὸ τοῦ σκότους θὰ διέπλεον τὰ στενά, διευθυνόμενα πρὸς τὸν ὅρμον τοῦ Ναγαρᾶ, ἔνθα ἐναυλόχει ὁ τουρκικὸς στόλος. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ στόλαρχος δὲν ἐπέσπευδε τὸν πλοῦν. Ἐπὶ δύο ὥρας ἅπαντα τὰ σκάφη ἔστησαν ἐπ' ἀτμῷ ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Κασσάνδρας καὶ κατόπιν ἔπλευσαν πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος μὲ ταχύτητα οὐχὶ ἀνωτέραν τῶν 6 μιλίων. Πρὸ τούτου δὲ ὁ στόλαρχος Σαχτούρης δι' ἑνὸς τῶν μικροτέρων σκαφῶν ἀπέστειλεν εἰς Σκίαθον, ὅπως διαβιβασθῇ εἰς τὸ ὑπουργεῖον, τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα: «14 Ἀπριλίου, ὥρα 10 π.μ. Ἐν πλῷ ἔξωθεν Ἁγίου Ὄρους. Εἰδοποιοῦμεν ὅτι διευθυνόμεθα πρὸς Δαρδανέλλια, πρὸς συνάντησιν ἐχθρικοῦ στόλου. Αὔριον πλεύσωμεν Τένεδον. Ἐὰν ἔχητε νεωτέρας διαταγὰς τηλεγραφήσατε Σκίαθον, ἵνα κομισθῶσιν ἡμῖν». Ἀλλὰ τὴν τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἤρξατο πνέων σφοδρὸς ἄνεμος, ἓν δὲ τῶν τορπιλλοβόλων τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 ἔπαθε βλάβην τῆς μηχανῆς, ἥτις καὶ ἐπεσκευάσθη κατὰ τὸν διάπλουν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ἡμέρα ἔκλινε πρὸς τὴν δύσιν της, ὁ ἄνεμος ἐγιγαντοῦτο, καὶ μεταξὺ Ἁγίου Ὄρους καὶ Λήμνου ἡ σφοδρότης αὐτοῦ ἦτο τοσαύτη, ὥστε τὰ τορπιλλοβόλα καὶ ἰδίως τὰ γαλλικῆς κατασκευῆς ἐκινδύνευον νὰ καταποντισθῶσιν. Ὁ δὲ στόλαρχος βλέ-

πων τὸ τοιοῦτον διέταξεν ἐπαγρύπνησιν ἐπ' αὐτῶν καὶ ποδίσας ἔθηκε πρῷραν πρὸς τὴν Σκίαθον, ἔνθα κατέπλευσεν ὁ στόλος περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐν μέσῳ σκότους βαθυτάτου καὶ τρικυμίας σφοδρᾶς. Καὶ οὕτω μὲν ἐματαιώθη ἡ κατὰ τοῦ στόλου ἐπίθεσις, ἐσώθη δὲ ὁ στόλος ἀπὸ μεγάλης συμφορᾶς χάρις εἰς τὴν ἐναντιότητα τοῦ ἀνέμου. Διότι, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπεδείχθη, ἐὰν τὰ τορπιλλοβόλα εἰσήρχοντο εἰς Δαρδανέλλια, οἱ ἐπ' αὐτῶν ἄνδρες θὰ ἐβάδιζον πρὸς βέβαιον θάνατον, καθ' ὅσον δι' ἔλλειψιν πλευστότητος τῶν τορπιλλῶν καὶ ἐμπυρίων, ὧν ἐστεροῦντο αὗται, ἡ ἐπιχείρησις θ' ἀπετύγχανε καὶ τὰ τορπιλλοβόλα θὰ ἐβυθίζοντο αὔτανδρα ἢ θὰ συνελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην εὐτυχῶς τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον καὶ ὁ ἄνεμος εἰργάσθησαν, ὅπως σώσωσιν ἄνδρας κατ' ἐξοχὴν ναυτικοὺς ἀπὸ ὄνειδος ἀνήκουστον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν Ν. Λεβίδης, βλέπων ὅτι οὐδεμία αὐτοῦ διαταγὴ ἐξετελεῖτο, ὅτι οὐδεμία νεωτέρα πολεμικὴ πρᾶξις ἐνηργεῖτο παρὰ τοῦ στολάρχου καὶ ὑποπτεύων ὅτι οὗτος ἐλάμβανε τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ ἀλλαχόθεν, περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας ταύτης 14 Ἀπριλίου ὑπέβαλεν εἰς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τὴν παραίτησίν του. «Λαμβάνω τὴν τιμήν, ἔγραφε πρὸς αὐτόν, νὰ δηλώσω ὑμῖν καὶ δι' ὑμῶν μετ' εὐλαβείας πρὸς τὴν Α. Μεγαλειότητα, ὅτι ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης δέον νὰ μὲ θεωρῆτε παρῃτημένον τῆς διευθύνσεως τοῦ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν Ὑπουργείου. Γνῶμαι ἐγκαίρως ὑπ' ἐμοῦ προταθεῖσαι δὲν εἰσηκούσθησαν. Διαταγαί μου δὲν ἐκτελοῦνται ὑπ' ἐνίων, ἀναμενόντων τὴν ἄλλοθεν ἔγκρισιν. Καὶ τοῦτο ἐν οὑτωσὶ δειναῖς περιστάσεσι τοῦ Ἔθνους. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν ἐξέφυγε πρὸ πολλοῦ ἡ ὑπεύθυνος διοίκησις. Φροντίσατε ἐντὸς τῆς σήμερον παρακαλῶ περὶ ἀντικαταστάσεώς μου. Ἐν τούτοις ὡς πολίτης ἁπλοῦς προσφέρομαι νὰ δίδω πᾶσαν πληροφορίαν πρὸς τὸν διάδοχον Ὑπουργόν, ἂν αὕτη, ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων, ἤθελε κριθῇ ὁπωςδήποτε ἀναγκαία. Τάξατέ με ὡς πολίτην ὅπου θέλετε. Ὡς ὑπουργὸς ὅμως ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἀδυνατῶ ἐπὶ πλέον νὰ ὑπηρετήσω τὴν γλυκυτάτην Πατρίδα μου». Ἡ παραίτησις αὕτη τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ἐν οὕτω κρισίμοις περιστάσεσιν ἐπερχομένη, ἐνέβαλεν εἰς σκέψιν τὴν κλονιζομένην Κυβέρνησιν μεθ' ὅλον τὸν κοινοβουλευτικὸν ὄγκον αὐτῆς, ὁ δὲ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως ἐκείνης, φοβούμενος τὸ μέλλον νὰ ἐπέλθῃ ῥῆγμα καὶ

τὴν κοινὴν γνώμην, ἐζήτει διὰ παντὸς τρόπου νὰ πείσῃ τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν ν' ἀνακαλέσῃ τὴν παραίτησίν του. Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦται ἐνέργειαι κατεβάλλοντο, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν ἐπιοῦσαν τῆς παραιτήσεως, 15 Ἀπριλίου, ἐλάμβανεν ἐκ Σκιάθου τὰ πρῶτα δείγματα τῆς διὰ τῆς ἀπραξίας τοῦ στόλου κλονισθείσης πειθαρχίας καὶ ἐξαντληθείσης ὑπομονῆς τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου. Ὁ σημαιοφόρος Κόκκορης ἐξελθὼν τῆς μοιραρχίδος ἄνευ ἀδείας διὰ τῆς λέμβου, ἥτις ἐξήρχετο δι' ὑπηρεσίαν, ἐτηλεγράφει ὅλως ἀντιπειθαρχικῶς πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν: «Κόκκορης σημαιοφόρος »παρῶν ὑπηρετῶν «Ψαρρά», ἐν ὀνόματι Ἔθνους καταγγέλλω ὑμῖν »ἀρχηγὸν Σαχτούρην καὶ συνεργοὺς προδίδοντας ἔθνος, μὴ ἐκτελέ»σαντας διαταγάς. Πλεῖστοι ἀξιωματικοὶ φρονοῦσιν αὐτά. Σπεύ»σατε, ὁρίσατε ὑποναύαρχον ἀρχηγὸν Κανάρην ἢ Σταματέλλον.

»Καταγγελία καὶ πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου».

Αἱ φράσεις αὗται, αἱ τόσον βαρεῖαν μομφὴν προσάπτουσαι εἰς τὸν στόλαρχον Σαχτούρην, ἐδείκνυον τὰς σκέψεις τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου, ἅτινα μὴ δυνάμενα ἄλλως νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἀπραξίαν μόνον διὰ τῆς προδοσίας ἠδύναντο νὰ ἑρμηνεύσωσιν αὐτήν. Καὶ ἀληθῶς εἰς τὰς αὐτὰς σκέψεις ἀπέδωκε τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον φρόνημα τὴν ἀδράνειαν τῆς ἀνατολικῆς μοίρας καὶ διαρκοῦντος τοῦ πολέμου καὶ μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ. Τὰς σκέψεις δὲ ταύτας ἐνίσχυεν ἡ περὶ τοῦ ἀπροσβλήτου τῆς Θεσσαλονίκης ἰδέα, ὅπερ ἠναγκάσθη ἡ Ἑλλὰς νὰ παραδεχθῇ, ὡς ἐκοινολογεῖτο τότε, κατόπιν ἀποφάσεως τῶν δυνάμεων κηρυττούσης αὐτὴν οὐδετέραν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων τῶν δημοσιευθέντων ἐν τῇ Κιτρίνῃ Βίβλῳ τῆς Γαλλίας καὶ ἐκ τῶν ἐν τῇ Λευκῇ Βίβλῳ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καταχωρισθέντων τοιοῦτόν τι δὲν καταφαίνεται, οὐδὲ αὐτὸς ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἐν ταῖς δημοσιευθείσαις ἀποκαλύψεσιν αὐτοῦ ἰσχυρίσθη τὸ τοιοῦτον. Μία μόνον ὑπῆρχε περὶ τούτου δημοσίευσις εἰς τὰς αὐστριακὰς ἐφημερίδας, καθ' ἣν ἐπιτροπὴ τοῦ ἐξαγωγικοῦ συνδέσμου τῶν ἐν Βιέννῃ ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων γενομένη δεκτὴ τὴν 16ην Ἀπριλίου εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας, ὅπως ζητήσῃ τὴν προστασίαν τῆς αὐστριακῆς κυβερνήσεως διὰ τὰ κινδυνεύοντα ἐν Θεσσαλονίκῃ αὐστριακὰ συμφέροντα ἐν περιπτώσει βομβαρδισμοῦ τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, ἔλαβε παρὰ τοῦ ἀναπληροῦντος τὸν ἀπουσιάζοντα ὑπουργὸν κόμητος Βελσερχάϊβ τὴν ἑξῆς ἀπάν-

τησιν. «Συμφώνως πρὸς τὰς δοθείσας ἐπισήμους διαβεβαιώσεις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Θεσσαλονίκης εἶνε τὰ μάλιστα ἀπίθανος.» Ὑπέμνησε δὲ οὗτος τὴν διεθνῆ σύμβασιν τῶν Παρισίων τοῦ 1856, καθ'ἣν ἡ οὐδετέρα σημαία προστατεύει τὴν περιουσίαν· πρὸς δὲ ἀνεκοίνωσεν ὅτι ὁ πλοίαρχος τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ὁρμοῦντος αὐστριακοῦ πολεμικοῦ πρὸς προστασίαν τῆς ἀπειλουμένης ζωῆς τῶν Αὐστριακῶν ὑπηκόων ἔλαβε διαταγάς, ὅπως ἐν περιπτώσει πολεμικῆς ἐνεργείας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης καταστήσῃ προσεκτικὸν τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου διὰ τὰς βαρείας συνεπείας, τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Θεσσαλονίκης.»

Ἀλλ' ἡ δημοσίευσις αὕτη δὲν ἦτο καθ' ὅλα ἀκριβής, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 ἐπισήμου ἐγγράφου τοῦ κατακεχωρισμένου ἐν τῇ Λευκῇ βίβλῳ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, τῇ ἀφορώσῃ εἰς τὸν ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον. Κατὰ τὸ ἔγγραφον τοῦτο τὴν 15/27 Ἀπριλίου ὁ ἀναπληρωτὴς τοῦ κόμητος Γουλοχόφσκη, κόμης Βελσερσάϊμπ, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐξ αἰτήσεως αὐστριακοῦ καταστήματος καπνῶν ἐν Καβάλλᾳ, ζητοῦντος προστασίαν, —προὔκειτο ἄρα περὶ Καβάλλας καὶ οὐχὶ περὶ Θεσσαλονίκης—, ἔλεγε πρὸς τὸν Μάνον, ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος ἐν Βιέννῃ, ὅτι «ἡ Ἑλλάς, ἐκπροσωποῦσα ἐν τῇ Ἀνατολῇ στοιχεῖον πολιτισμοῦ, δὲν θὰ ἐβομβάρδιζε διὰ τοῦ στόλου της τὰς ἀνοχυρώτους πόλεις. Ὁ βομβαρδισμὸς αὐτῶν, προσέθετεν, οὐδένα ἔχων στρατιωτικὸν σκοπόν, θὰ ἐζημίωνε μεγάλα καὶ σπουδαῖα συμφέροντα τῶν οὐδετέρων, θὰ προεκάλει αἰτήσεις ἀποζημιώσεων καὶ θὰ διέθετε κατὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν κοινὴν γνώμην.» Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐξάγεται πρῶτον, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ αὐστριακοῦ ὑπουργοῦ ἀπέβλεπον τὰς ἀνοχυρώτους πόλεις, καὶ τοιαύτη δὲν ἦτο ἡ Θεσσαλονίκη· καὶ δεύτερον, ὅτι αἱ δυνάμεις οὔτε ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν εἶχον λάβῃ τὴν Θεσσαλονίκην, κηρύξασαι αὐτὴν οὐδετέραν, ὡς ἐλέχθη, οὔτε ἀπηγόρευον κἂν τὸν βομβαρδισμὸν αὐτῆς. Ὑπεδείκνυον ἁπλῶς διὰ τοῦ αὐστριακοῦ ὑπουργοῦ τὰς συνεπείας, αἵτινες ἤθελον προκύψει ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἀνοχυρώτων πόλεων. Ἄλλως τε δὲ ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Θεσσαλονίκης, ὠχυρωμένης οὔσης, θὰ διηυθύνετο μετὰ φειδοῦς τῆς πόλεως, ὡς ἐγένετο καὶ ἐν Πρεβέζῃ, κατὰ τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῆς. Καὶ ἵνα ἔχῃ στρατιωτικὸν σκοπόν, ἔδει νὰ ἐγίνετο ἐν συνδυασμῷ μετὰ

συγχρόνου ἀπὸ τῆς ξηρᾶς προσβολῆς δι' ἀποβάσεως. Τοιαύτην δ' ἐπιχείρησιν δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐκτελέσῃ ἡ Ἑλλάς, ὡς στερουμένη ἀποβατικῶν στρατευμάτων καὶ ἰσχυρῶν δυνάμεων, ὅπως καταλάβωσι τὴν πόλιν καὶ διατηρήσωσιν αὐτὴν κατὰ πάσης ἀπὸ τῆς ξηρᾶς προσβολῆς, ἐπερχομένων ἐκ νέου τῶν Τούρκων, καθ' ἃ καὶ αὐτὸς ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ Διάδοχος Κωνσταντῖνος ἰσχυρίσθη(*). Ἐὰν δὲ ὄντως περὶ τοῦ ἀπροσβλήτου τῆς Θεσσαλονίκης διεθνῆ ὑποχρέωσιν εἶχεν ἀναλάβῃ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, οὐδόλως θὰ ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ καὶ περὶ ἐπιχειρήσεως κατὰ τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ βομβαρδισμὸς δὲν θὰ εἶχεν ἔννοιάν τινα, ἐν ᾧ ἄλλως ἐχρησίμευε καὶ πρὸς προστασίαν τοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης. Τοὐναντίον τὴν 9 Ἀπριλίου τὸ ὑπουργεῖον διὰ τῆς τηλεγραφικῆς διαταγῆς του (ὑπ' ἀριθ. 8718) διέτασσεν, ὡς εἴδομεν, τὸν ἀρχηγὸν τῆς μοίρας νὰ σπεύσῃ, ὅπως βομβαρδίσῃ τὸ Καρὰ-Μπουρνοῦ, ὅπερ ὁ ἀρχηγὸς ὑπέσχετο (διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 830 τῆς 10 Ἀπριλίου τηλεγραφικῆς ἀναφορᾶς αὐτοῦ). Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι αὕτη ἀνεστάλη ἐπί τινας ὥρας, διὰ τοὺς πρόσθεν ἐκτεθέντας λόγους, ἀλλὰ τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον τῆς νυκτὸς τῆς 11 Ἀπριλίου, ἐπὶ τῇ προτάσει τοῦ οἰκείου ὑπουργοῦ, ἐδέχθη πάλιν, ἵνα προηγηθῇ πάσης ἄλλης πολεμικῆς ἐνεργείας ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ, τοῦθ' ὅπερ καὶ τηλεγραφικῶς διετάχθη (διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9035 διαταγῆς), τὴν 3ην πρωϊνὴν ὥραν τῆς 12 Ἀπριλίου. Καὶ εἶνε μὲν ἄγνωστον τί θὰ ἐσκέπτετο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ πράξῃ μετὰ τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ ὀχυρώματος ἐκείνου καὶ ἂν σοβαρῶς ἐφρόνει ὅτι ὁ λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἀφοπλιζόμενος μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ θὰ παρεδίδετο ἀναιμάκτως. Τὸ κεχηνὸς τοῦ ῥυθμοῦ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἀποτελεῖ μυστήριον, οὗ τὴν λύσιν δίδει μόνον ἡ ἄνευ σχεδίου τινὸς καὶ λογισμοῦ καὶ προνοίας διεξαγωγὴ ἐν γένει τοῦ πολέμου, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ ἁμαρτωλὸς ἐκείνη κυβέρνησις ἐνέπεσεν ἀνελπίστως καὶ παρὰ τὰς προσδοκίας της. Ὁ δὲ μοίραρχος Σαχτούρης κατὰ πρῶτον ἀναβαλὼν νὰ ἐνεργήσῃ τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ Καρὰ-Μπουρνοῦ, τὸ μὲν ἕνεκεν τῶν κατὰ τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν ἐπιχειρήσεων, τὸ δὲ διότι ἀνέμενε πρὸς ἐνίσχυσιν ὡς ἐκ τοῦ βαρέος πυροβολικοῦ του τὸ θωρηκτὸν «Σπέτσας», καὶ τέλος ἐκ τοῦ

(*) Βλέπε τὴν μετὰ τοῦ Διαδόχου συνέντευξιν τοῦ ἀπεσταλμένου τῆς «Ἀκροπόλεως», δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 5573 φύλλῳ αὐτῆς.

χυκεῶνος τῶν ἀποστελλομένων αὐτῷ διαταγῶν καὶ τῆς ἰδίας ἀδεξιότητος, ἀφῆκε νὰ παρέλθῃ ἐν ἀπραξίᾳ τὸ μέχρι τῆς 13 Ἀπριλίου διάστημα. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης ἡ ἀπραξία αὐτοῦ ἦν ὁμοία ἐκείνῃ, ἥτις κατέλαβεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸν ἐν Φαρσάλοις στρατόν, μὴ προβάντα οὐδὲ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτοῦ ἀναγκαίων ὀχυρωμάτων. Ἡ βασιλεία ἀπὸ τῆς φυγῆς εἰς Φάρσαλα ἐθεώρει πλέον λήξαντα τὸν πόλεμον καὶ συμφώνως πρὸς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς ἀπηυθύνετο καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουζὲς εἰς τοὺς πρέσβεις Ἀγγλίας, Ῥωσσίας καὶ Γαλλίας, ζητῶν ὀλιγοήμερον διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἵνα κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο «ἐξοικειωθῶσιν ὡς ἔλεγεν, οἱ συνάδελφοί του καὶ ἡ κοινὴ γνώμη πρὸς ἐπίσημον αἴτησιν ἐπεμβάσεως.»(*) Ὁ μοίραρχος ὅθεν Σαχτούρης, μεθ' ὅλας τὰς διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ὑφίστατο σχετικὴν καὶ παρομοίαν ἐπίδρασιν ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ, μὴ λησμονουμένης πάντοτε τῆς ἐν τῷ στόλῳ παρουσίας τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου.

Ἀλλὰ τὸ τηλεγράφημα τοῦ σημαιοφόρου Κόκκορη γνωσθὲν ἐπήνεγκεν ἀληθῆ ἀναστάτωσιν ἐν Ἀθήναις, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπὶ τοσαύτας ἡμέρας ἀπραξίαν τοῦ στόλου. Ὁ δὲ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης πρὸς πρόληψιν καὶ τῆς πολὺ ἀπασχολούσης αὐτὸν ἀπομακρύνσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν Λεβίδου ἔστεργεν εἰς τὴν ὑποβολὴν διατάγματος, δι' οὗ ἀνεκαλεῖτο ὁ στόλαρχος Σαχτούρης καὶ ἐτίθετο εἰς διαθεσιμότητα, διωρίζετο δὲ εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἀνακαλούμενος ἐκ τῆς διαθεσιμότητος ὁ ὑποναύαρχος Σταματέλλος. Ταυτοχρόνως ἐτιμωρεῖτο πειθαρχικῶς καὶ ὁ σημαιοφόρος Κόκκορης, ἐτίθετο δὲ εἰς διαθεσιμότητα τιμωρούμενος καὶ ὁ ἀρχιεπιστολεὺς τῆς δυτικῆς μοίρας Γρίβας, ὅστις εἶχε προκαλέσει τὸ γνωστὸν κατὰ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῆς Πρεβέζης τηλεγράφημα τοῦ ὑπασπιστοῦ τοῦ Βασιλέως Παπαδιαμαντοπούλου, ἂν καὶ κατὰ τοῦτο ἐξετέλει διαταγὴν τοῦ προϊσταμένου αὐτοῦ. Ἅμα τῇ δημοσιεύσει τοῦ διατάγματος τούτου, τῇ 15 Ἀπριλίου, ἐν ᾧ ὁ στόλος ἐξηκολούθει ἀδρανῶν ἐν Σκιάθῳ, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν διέταξε τηλεγραφικῶς τὸν μοίραρχον Σαχτούρην νὰ παραδώσῃ τὴν διοίκησιν τοῦ στόλου εἰς τὸν ἀρχαιότερον ἀξιωματικὸν καὶ ν' ἀπέλθῃ παραυτα ἐκεῖθεν. Τὴν 16 Ἀπριλίου ὁ τέως ἀρχηγὸς Σαχτούρης ἀπέβη τῶν «Ψαρρῶν» καὶ ἐπι-

(*) Βλέπε σχετικὸν ἔγγραφον Κιτρίνης Βίβλου τῆς Γαλλίας.

βὰς ἀτμοπλοίου ἀνεχώρησε διὰ Πειραιᾶ. Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ 17 Ἀπριλίου ἔφθασεν εἰς Σκίαθον διὰ τοῦ ἀτμοδρόμωνος «Πηνειοῦ» ὁ νέος ἀρχηγός, ὑποναύαρχος Σταματέλλος, ὅστις τὴν πρωΐαν ἐπέβη ἀνεπισήμως τῶν «Ψαρρῶν» καὶ ὑψώσας τὸ σῆμα αὐτοῦ ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τοῦ στόλου, διαταχθέντος παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν τηλεγραφικῶς νὰ σπεύσῃ εἰς Βόλον πρὸς προστασίαν τῆς πόλεως ταύτης. Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὁπότε ὁ στόλος ἔπλεεν εἰς Βόλον, συνεπείᾳ τῶν γενομένων ταραχῶν ἐνέσκηπτεν ἡ ὑπουργικὴ κρίσις εἰς τὴν πρωτεύουσαν.

Ἐν ᾧ ἡ πάλη μεταξὺ τῶν δύο ἐμπολέμων μερῶν ἐλάμβανεν, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, διαστάσεις πρὸς βορρᾶν, αἱ δυνάμεις ἀπεδέχοντο φιλοσοφικῶς τὸ ἀνεπόφευκτον. Ὁ Γουλοχόφσκης ἐν συνδιαλέξει πρὸς τὸν ἐν Βιέννῃ πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας Λοζὲ ὑπερήσπιζε τὴν εὐρωπαϊκὴν συμφωνίαν. «Ἐξερράγη ἀληθῶς, ἔλεγεν, ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος, ἀλλ' ἐάν, ὡς ἐλπίζομεν, περιορισθῇ τοπικῶς, εἶνε ἁπλοῦν ἐπεισόδιον». Καὶ ὁ Ἀνοτὼ δὲ ἀπηύθυνεν εἰς τὸν Καμπὼν διακοίνωσιν, δικαιολογοῦσαν τὴν πολιτικὴν τῆς Γαλλίας, ὡς τηρήσασαν τὴν εὐρωπαϊκὴν συμφωνίαν καὶ τὴν καθόλου εἰρήνην. Μὴ στέρξασαι δὲ αἱ δυνάμεις ν' ἄρωσι τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Κρήτης περιωρίσθησαν εἰς αὐστηρὰν οὐδετερότητα, ἐπιφυλασσόμεναι νὰ προσφέρωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν, εἴ ποτε ἐκαλοῦντο, καὶ ἀφῆκαν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἐλευθέραν νὰ διαθέσῃ τὰ κατ' αὐτὴν ἐν τῷ πολέμῳ. Ἦτο δὲ καιρὸς ν' ἀπαλλαγῇ ἡ κυβέρνησις τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος, καθ' ὅσον τὸ φάσμα τῆς ἥττης προέβαλεν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν ὑπὸ τὰς ὄψεις αὐτῆς καὶ μετ' αὐτοῦ ἀπειλητικώτερον τὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως. Μετὰ τὰ πρῶτα ἀγγέλματα ἐκ τοῦ θεάτρου τοῦ πολέμου ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, εὑρισκόμενος εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀποστείλῃ ἐνισχύσεις πρὸς τὰ Θεσσαλικὰ σύνορα, ἐκάλεσεν ὑπὸ τὰ ὅπλα καὶ τὴν τελευταίαν σειρὰν τῶν ἐφέδρων. Πρὸς δὲ τούτοις ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἀξιωματικῶν τῶν ἀποτελούντων τὰ στελέχη τῆς ἐφεδρείας 11 ταγματάρχας, 2 λοχαγούς, 17 ὑπολοχαγοὺς καὶ 16 ἀνθυπολοχαγούς, καὶ ἐσχηματίσθησαν 6 τάγματα αὐθύπαρκτα πεζικοῦ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 5ον, 6ον, 7ον, 8ον, 9ον καὶ 10ον καὶ 2 τάγματα εὐζώνων ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 12ον καὶ 13ον.

Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ ἐζήτει καθη-

μερινῶς ἐνισχύσεις, ἀπεφασίσθη νὰ σχηματισθῶσιν εἰς δύο ἐνεργὰ τάγματα οἱ διαθέσιμοι ἀστυφύλακες καὶ χωροφύλακες, οἱ ἀπεσπασμένοι εἰς τὰς διαφόρους μοιραρχίας καὶ ἀστυνομίας τοῦ κράτους, ὅπως ἀποτελέσωσιν ἴδιον σῶμα ὑπὸ τὸν διευθυντὴν τῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν συνταγματάρχην Δ. Μπαϊρακτάρην, αὐτὸ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, ἀπεστάλη εἰς Ἄρταν κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς πρώτης περιόδου τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον πολέμου. Ἀλλ' ἀποσυρομένων τῶν ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων ἡ δημοσία ἀσφάλεια ἔμενεν ἀφρούρητος καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Κ. Μαυρομιχάλης προσεκάλει τὴν 7 Ἀπριλίου διὰ τῶν νομαρχῶν τοὺς δημάρχους τοῦ κράτους νὰ καταρτίσωσι τοὺς συμπολίτας αὐτῶν εἰς ἐνόπλους ὁμάδας πρὸς ὑπεράσπισιν «ἱερῶν καὶ ἑστιῶν», καὶ ἐτίθετο οὕτως εἰς ἐνέργειαν καθ' ὅλον τὸ κράτος ἡ πολιτοφυλακή. Τότε δὲ πρῶτον ἡ κυβέρνησις κατενόει πόσον ἀνεπαρκῶς εἶχε παρασκευασθῇ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς θυέλλης, ἣν προὐκάλεσε. Διότι οὐχὶ μόνον ἔβλεπε τὴν ἀδυναμίαν αὐτῆς πρὸς κατάρτισιν νέων σωμάτων, ἐλλείψει στελεχῶν καὶ ὅπλων, ἀλλὰ καὶ τὰ ταμεῖα αὐτῆς κενά, καθ' ὅσον τὸ ἀνεπαρκέστατον δάνειον, εἰς τὸ ὁποῖον προέβη, δὲν ἠδύνατο νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τοῦ πολέμου, ἡ δὲ εἴσπραξις τῶν φόρων εἶχε καθ' ὁλοκληρίαν σταματήσῃ. Καὶ ἠναγκάζετο ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, προβαίνων εἰς σπασμωδικὴν ἐνέργειαν νὰ προκαλέσῃ τὸν νόμον τῆς 8 Ἀπριλίου, δι' οὗ ἐπετρέπετο, ὅπως τὰ ὀφειλόμενα ἐξ ἐσόδων τῆς χρήσεως 1896, ὅσα δὲν ἐπληρώθησαν μέχρι τῆς 31 Ἰανουαρίου 1897, μὴ ὑπαχθῶσιν εἰς πληρωμὴν προσθέτου τέλους 20 % καὶ τόκον ὑπερημερίας 8 %, ἐὰν ἐπληρώνοντο μέχρι τῆς 31 Μαΐου τοῦ αὐτοῦ. Κοινοποιῶν δὲ τὸν νόμον τοῦτον πρὸς τὰς ἁρμοδίας ἀρχὰς προσέθετεν, ὅπως παρορμήσῃ αὐτὰς εἰς τὴν ἐπίσπευσιν τῶν εἰσπράξεων: «Οἱ πολῖται ἐνῷ ἀφ' ἑνός, συνεπείᾳ τῆς ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως προταθείσης νομοθετικῆς ἀδείας, θέλουσιν ἀπαλλαγῇ τῆς πληρωμῆς προσθέτου τέλους 20 % καὶ τόκου ὑπερημερίας, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔσοδα τῆς χρήσεως 1896, ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς προθύμου πληρωμῆς τῶν ὀφειλῶν των θέλουσι προσφέρῃ μεγίστην συνδρομὴν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον, ὅπερ, ἕνεκα τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως εἰς ἣν διατελεῖ σήμερον ἡ Πατρίς, ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἀρξαμένου ἐθνικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος». Δυστυχῶς καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπικλήσεως ταύτης δὲν ὑπῆρξαν εὐάρεστα, πρᾶγμα δὲ περίεργον διὰ τὴν πασίγνωστον γενναιό-

τητα καὶ μεγαλοδωρίαν τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν καὶ αἱ ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος εἰσφοραὶ ὑπῆρξαν ἀσήμαντοι ἔκ τε τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν ἔλλειψιν πεποιθήσεως ἐπὶ τοὺς κυβερνῶντας καὶ ἀποδοτέον, παρὰ ταύτην, εἰς τὴν ἔλλειψιν παραδείγματος ἐκ τῶν ἄνωθεν.

Ἐν ᾧ δὲ εἰς τοιαύτας σπασμωδικὰς ἐνεργείας κατεγίνετο ἡ κυβέρνησις, ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐσφάδαζεν ὑπὸ τὸ κράτος τρομερᾶς ἀδημονίας περὶ τῶν ἐν τοῖς συνόροις συμβαινόντων. Καὶ ἐν ᾧ ὡς ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς ἑβδομάδος τῶν παθῶν συνέρρεε τὰς νύκτας καὶ κατὰ τὸν ὄρθρον εἰς τοὺς ναούς, ζητῶν στήριγμα κατὰ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα, ὃν ἀνέλαβεν, εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων του, ἣν τόσον ἐν τούτοις εἶχε παραμελήσῃ ἐπιλαθόμενος τῆς κιβωτοῦ ταύτης τῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐθνικότητός του, δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἀνέμενε μετ' ἀνησυχίας ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν καὶ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὴν ἔκδοσιν τῶν παραρτημάτων τῶν ἐφημερίδων, ὅπως μάθῃ ἐὰν ἡττᾶτο ἢ ἐνίκα. Ἐξ Ἀθηνῶν ἀπεστέλλοντο καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις τοῦ κράτους τηλεγραφήματα, πᾶσα δ' ἐργασία σχεδὸν διεκόπη. Ἡ ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια, ἣν ἐξέθρεψαν τόσαι γενεαὶ γιγάντων μὲ τὸ αἷμά των, δὲν ἐπέτρεπε ποτὲ εἰς τὴν σκέψιν νὰ προσδοκᾷ καὶ ἀτυχίας. Ἀλλ' ἡ πεποίθησις, ὅτι τὸ ἔθνος κακῶς καὶ ἀνεπαρκῶς παρεσκευάσθη πρὸς πόλεμον, ἄφινεν εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς, ἑκάστου ἀνησυχίας καὶ ἐνδοιασμούς. Ἡ πρωτεύουσα ἰδίᾳ παρίστα ὄψιν ἐκπληκτικήν. Διαρκῶς ταρασσομένη καὶ συγκινουμένη ἐκ τῶν ἀδεσπότων φημῶν καὶ τῶν διαδόσεων ἠγωνία καὶ ἀνεθάρρει, ἀπεθαρρύνετο καὶ ἀνέκυπτεν εἰς πᾶσαν στιγμήν. Καὶ ἐφαίνετο εἰς τὰς ἀπαύστους συγκεντρώσεις καὶ κινήσεις καὶ συζητήσεις καὶ χειρονομίας τῶν συνερχομένων καὶ διαλυομένων, ἵνα ἀναπτυχθῶσι περαιτέρω, ὁμίλων ἡ ἀγωνία ὁλοκλήρου λαοῦ, πεπλανημένου, ἀλλὰ συναισθανομένου τώρα μόλις, ὅτι παρακαίρως καὶ ἄνευ τῆς δεούσης παρασκευῆς διεκυβεύοντο ἐκεῖ πρὸς βορρᾶν ὕψιστα συμφέροντα αὐτοῦ ἐκ τῆς πολιτικῆς, ἣν ἠκολούθησε. Θυσιάζων ὅμως τὰ πάντα ὑπὲρ τῆς ἰδέας, ἥτις ὑπῆρξεν ἐπὶ τρισχίλια ἔτη ὁ κλῆρος τῆς ἀποστολῆς του ἐν τῷ κόσμῳ, ἐδίψα ν' ἀκούσῃ κατορθώματα καὶ ἡρωϊσμούς. Καὶ ἐν τῇ φλογὶ τῆς δίψης του ταύτης ἐνεθουσία καὶ συνεκινεῖτο εἰς πᾶσαν εἴδησιν διαβιβαζομένην ἐκ τῶν συνόρων.

Δυστυχῶς αἱ ἐκεῖθεν διαβιβαζόμεναι εἰδήσεις ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-

στον ἀσαφεῖς καὶ ἀντιφατικαί. Τὸ μὲν ὑπουργεῖον ἐδεικνύετο λίαν ἐπιφυλακτικὸν πρὸς πᾶσαν ἀνακοίνωσιν ἀφορῶσαν τὸν κατὰ ξηρὰν ἀγῶνα καὶ ἀπέκρυπτε τὰ ἀλλεπαλλήλως ἐπερχόμενα ἀτυχήματα ἐν Θεσσαλίᾳ, οἱ δὲ ἀνταποκριταὶ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων ἐξηκολούθουν μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐπῆλθεν ἡ καταστροφή, διαβουκολοῦντες τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα ὡς καὶ πρότερον διὰ περιγραφῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ψευδῶν. Αἱ πρῶται κατὰ τὴν Ἤπειρον ἐπιτυχίαι παρήγαγον ἐν ἀρχῇ φρενίτιδα ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ διὰ Μπανιοῦ καὶ γεφύρας τῆς Ἄρτης εἰσβολή, ἡ κατάληψις τῆς Φιλιππιάδος, ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Πρεβέζης καὶ τὸ ἄγγελμα τῆς κατὰ τὴν Μακεδονικὴν παραλίαν δράσεως τῆς ἀνατολικῆς μοίρας ἤρχισαν νὰ λούωσι μὲ ἀκτῖνας χρυσᾶς τὰ ἑλληνικὰ ὄνειρα. Ὁ λαὸς δὲν ἐγνώριζεν ὅτι ἡ τύχη τοῦ ἀγῶνος αὐτοῦ εὑρίσκετο ἀλλαχοῦ, ἐν Θεσσαλίᾳ. Αἱ ἐκεῖθεν δὲ εἰδήσεις οὐδόλως συνέτεινον νὰ διαφωτίσωσιν αὐτόν, συμβοηθούσης καὶ τῆς ἀγνοίας τῶν ὁρίων καὶ τοῦ ἐδάφους, ἐξ ἧς οὐδεὶς ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀντιληφθῇ τὴν σημασίαν τῶν ἀπολεσθεισῶν ἢ διατηρηθεισῶν θέσεων(*). Οὕτω δὲ ἐν ᾧ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐπισήμου κηρύξεως τοῦ πολέμου ὁ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατὸς εἶχεν ἀπολέσῃ πάσας τὰς ἀπὸ Παπαλειβάδου καὶ Προφήτου Ἠλία μέχρι Μελούνας καὶ Ταφὶλ Βρύσι θέσεις του, οἱ ἐν Ἀθήναις οὐδὲν ἐγνώριζον περὶ τούτου, εἶχον ἀσαφεῖς τινας ἰδέας περὶ τῆς ἀπωλείας τοῦ Γκριτζόβαλι καὶ ἐπίστευον

(*) Πρὸ τοῦ πολέμου καὶ κατὰ τὴν ἔναρξιν αὐτοῦ ἐξεδόθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐγένοντο ἀντικείμενον ἐμπορίας καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα πλεῖστοι χάρται, λεγόμενοι «Χάρται τοῦ θεάτρου τοῦ πολέμου», ὡς συνέβη τοῦτο ἀπαραλλάκτως καὶ ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὸν Γαλλογερμανικὸν πόλεμον. Ἀλλ' οἱ χάρται οὗτοι ἦσαν κάκιστα ἐξειργασμένοι, ὀλίγοι δὲ ἦσαν καὶ οἱ δυνάμενοι νὰ ἐννοήσωσιν αὐτούς, διότι ὀλίγοι εἶχον τὴν εὐτυχίαν νὰ εἶνε ἐξ αὐτοψίας γνῶσται τοῦ ἐδάφους διὰ νὰ παραβάλωσι τὴν φύσιν πρὸς τὰ γεγραμμένα. Περιεῖχον δὲ οἱ χάρται τοῦ μὲν ἑλληνικοῦ ἐδάφους μόνον τὰ γειτνιάζοντα πρὸς τὴν μεθόριον χωρία καὶ τοὺς μεθοριακοὺς σταθμούς, ἐκ δὲ τοῦ τουρκικοῦ ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον, τὰς ὁποίας ἐπρόκειτο νὰ κατακτήσωμεν, ἐν ἀτελείᾳ πρωτοφανεῖ. Ἐξ οὗ καταδεικνύεται ὅτι τὸ δημόσιον φρόνημα ἐν Ἑλλάδι ἐθεώρει τὸν κηρυχθέντα πόλεμον ὡς πόλεμον κατακτήσεως καὶ τοιαύτην ἰδέαν εἶχε καὶ ὁλόκληρος ὁ στρατός, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι εὑρέθησαν κάλλιον τῶν Ἑλλήνων γνωρίζοντες τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος καὶ ἐκυκλοφόρησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει χάρται τῆς Θεσσαλίας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν πολὺ καλλίτεροι καὶ ἐντελέστεροι τῶν ἑλληνικῶν.

ὅτι ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν ἐλπίδα περὶ εἰσβολῆς εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Ἐκ τούτου δ' ἔπληξε καιριώτερον καὶ συνετάραξε πλειότερον μετέπειτα τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἡ κεραυνοβόλος εἴδησις τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς, δι' ἣν ἥκιστα ἦν προπαρεσκευασμένος.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὴν ἑσπέραν τῆς μεγάλης Πέμπτης, 10 Ἀπριλίου, κατέφθανον ἐκ Βόλου δι' ἀτμοπλοίου οἱ πρῶτοι τραυματίαι, εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπαρκέσωσι τὰ νοσοκομεῖα Βόλου καὶ Χαλκίδος. Θλιβερὰ ἁμαξοπομπὴ φέρουσα 106 περίπου τραυματίας διῆλθεν αἰφνιδίως διὰ τῶν ὁδῶν τοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς πρωτευούσης, ταράξασα τοὺς κύκλους τῶν συζητητῶν τῶν καφενείων, οἱ ὁποῖοι μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἔβλεπον τὸν πόλεμον μακρόθεν διὰ μέσου τῶν στρατηγικῶν σχεδίων των. Τὸ πλῆθος εὐλαβῶς παρηκολούθει ὄπισθεν τοὺς πληγωμένους καὶ οἱ πάντες ἀνηρεύνων διὰ τοῦ βλέμματος τοὺς καταπεπονημένους ἐκείνους καὶ ἐξηντλημένους ἄνδρας ἐκ τοῦ τετραημέρου πολέμου, τρέμοντες καὶ φοβούμενοι μήπως μεταξὺ αὐτῶν ἀνακαλύψωσι γνωρίμους ἢ συγγενεῖς των. Ἡ παρέλασις τῶν τραυματιῶν ἐκείνων ἐγέννησε γενικὴν συγκίνησιν εἰς τὴν πόλιν, μετ' ὀλίγον δέ, αὐξηθείσης τῆς ἀποστολῆς καὶ ὑπερπληρωθέντων τῶν νοσοκομείων, θλιβερὸν προσκύνημα ἤρξατο εἰς τὰς αἰθούσας αὐτῶν καὶ συνωστισις πρωτοφανὴς πρὸ τῶν θυρῶν τῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων, ἔνθα ἐτοιχοκολλῶντο τὰ ὀνόματα τῶν ἑκάστοτε ἀφικνουμένων. Μὴ ἐπαρκούντων δὲ τοῦ «Στρατιωτικοῦ Νοσοκομείου», τοῦ Δημοτικοῦ «Ἐλπίδος» καὶ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», μετεβλήθησαν εἰς θεραπευτήρια τὸ Βαρβάκειον, ἡ Στρατιωτικὴ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων, τὸ Πολυτεχνεῖον (Θεραπευτήριον Μασσαλίας), τὸ Ἀρεταίειον (Ῥωσσικὸς ἐρυθρὸς Σταυρὸς Πετρουπόλεως), καὶ πολλαὶ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι, ἐπὶ τῶν ἐξωστῶν τῶν ὁποίων ἔβλεπέ τις παραδόξως νὰ κυματίζῃ ἡ τόσον παρήγορος, ἀλλὰ καὶ τόσον πένθιμος ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ σημαία τοῦ ἐρυθροῦ Σταυροῦ. Πρὸς τούτοις εὐγενεῖς δέσποιναι τῇ προστασίᾳ τῆς Βασιλίσσης αἱ κυρίαι Καραπάνου, Νεγρεπόντη καὶ Ράλλη μετέβαλον εἰς πλωτὸν Νοσοκομεῖον τὸ ἀτμόπλοιον «Θεσσαλίαν», ἐντὸς τοῦ ὁποίου τοποθετήσασαι 300 κλίνας ἀπέστειλαν αὐτὸ μετὰ τοῦ ἀναγκαίου προσωπικοῦ καὶ τῶν ἐλθουσῶν ἐξ Ἀγγλίας εὐγενῶν κυριῶν ὡς νοσοκόμων εἰς Βόλον, πρὸς παραλαβὴν τῶν καθ' ἑκάστην διὰ τοῦ σιδηροδρόμου ἀποστελλομένων τραυματιῶν.

Παρήγορον δὲ φαινόμενον ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἀπετέλεσεν ἡ

διά ζουσα μέριμνα καὶ στοργὴ καὶ ἡ συμπάθεια — ἴδιον εὐγενοῦς λαοῦ — μεθ' ἧς περιέβαλε τοὺς ὑπερασπιστὰς ἐκείνους τῆς πατρίδος ὁλόκληρος ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ὑπῆρχον οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὰ νοσοκομεῖα, διότι ἐφθόνουν καὶ ηὔχοντο δι' ἑαυτοὺς τὰ τιμητικὰ ἐκεῖνα ἀριστεῖα, τῶν ὁποίων ἠξιώθησαν οἱ ὑπερασπισταὶ ἐκεῖνοι τῆς πατρίδος, δεικνύοντες καὶ κατὰ τοῦτο ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μεθ' ὅλην τὴν ἀποπλάνησίν του ἐν τῇ ὁδῷ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε, κατασπαταλήσας εἰς σφάλματα τὸν ἐλεύθερον αὐτοῦ βίον, ἦτο ἄξιος τύχης βελτίονος. Ὑπῆρχον δὲ καὶ οἱ μετ' εὐλαβείας κατασπαζόμενοι τὰς χεῖρας τῶν ἀθώων ἐκείνων ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι νήστεις καὶ ἄνευ ὕδατος, χάρις εἰς τὴν ἀθλιότητα τῆς πολιτείας, πολεμήσαντες ἐπὶ 48 ὥρας ἐπὶ τῆς πρώτης γραμμῆς κατέκειντο ἐξηντλημένοι ἐπὶ τῶν κραββάτων τῆς φιλανθρωπίας, παρουσιάζοντες χαίνοντα τὰ τραύματά των. Εὐτυχῶς μεθ' ὅλην τὴν πολιτικὴν διαφθορὰν ἡ Ἑλλὰς Γεωργίου τοῦ Α΄ δὲν παρουσίαζε τὴν κοινωνικὴν ἐξαχρείωσιν τῆς Γαλλίας Ναπολέοντος τοῦ Γ΄, ὁπότε τὰ θέατρα ἐλειτούργουν, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἐχθρὸς ἐβομβάρδιζεν ἔξωθεν τοὺς Παρισίους, καὶ οἱ τραυματίαι κατὰ χιλιάδας μετεφέροντο εἰς τὰ παρασκήνια αὐτῶν. Τὸ ἄνθος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, δέσποιναι καὶ δεσποινίδες καὶ ἄνθρωποι πάσης τάξεως παρήλαυνον διὰ τῶν αἰθουσῶν τῶν θεραπευτηρίων, ἔνθα κατέκειντο οἱ τραυματίαι τοῦ πολέμου, ὁ βασιλεὺς δὲ καὶ αἱ πριγκίπισσαι ἔδιδον πρῶτοι τὸ παράδειγμα, παρέχοντες διὰ τῆς χειρὸς αὐτῶν πᾶν ὅ,τ ἠδύνατο ν' ἀνακουφίσῃ τὰς ἀλγηδόνας των.

Τὴν μεγάλην Παρασκευὴν διῆλθεν ἅπαν τὸ ἑλληνικὸν ἐν ἀορίστῳ τινὶ προσδοκίᾳ καὶ φόβῳ. Εἶχεν ἤδη γνωσθῇ ἔκ τινων τηλεγραφημάτων ὅτι ἐκ τῆς ἀπωλείας τοῦ Γκριτζόβαλι, ἣν αἱ ἐπίσημοι εἰδήσεις παρίστων ὡς ἐπουσιώδη καὶ ἀσήμαντον, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἶχε μέτωπον πρὸς τὸ Μάτι καὶ ὅτι αὐτόθι ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν ἀνεμένετο ὁριστικὴ μάχη. Αἱ διηγήσεις ἄλλως τε τῶν ἀφικομένων τραυματιῶν συνέτεινον εἰς τὸ νὰ δώσωσιν ἀσαφῆ τινα ἔννοιαν τῆς σημασίας τῶν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης γενομένων καὶ ἀόριστόν τι συναίσθημα ἀνησυχίας συνεῖχε τὰς καρδίας πάντων. Τὴν μελαγχολίαν τῶν πνευμάτων ηὔξανον οἱ ἠχοῦντες πενθίμως ἕνεκεν τῆς ἡμέρας κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν. Καὶ ἐν ᾧ ὁ Ἐσταυρωμένος, συμβολίζων τὰς τύχας τοῦ ἔθνους, ὑψοῦτο ἐν τῷ μέσῳ τῶν ναῶν, προκαλῶν τὴν εὐλάβειαν καὶ τοὺς ἱεροὺς ἀσπασμοὺς τῶν πιστῶν, ὁ λαὸς μετὰ συντριβῆς συνωθεῖτο

περὶ αὐτὸν εὐχόμενος μετὰ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ νὰ ἑορτάσῃ καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ ἔθνους. Τὴν ἑσπέραν δ' ἐκείνην, καθ' ἣν συνετελεῖτο ἡ ἐν Μάτι καὶ Πέντε Πηγαδίοις καταστροφὴ καὶ ἐνεταφιάζοντο, τίς οἶδε διὰ πόσον χρόνον εἰσέτι, αἱ ἐθνικαὶ ἐλπίδες, ἐν Ἀθήναις ἐν συντριβῇ καὶ κατανύξει, ἐν σιγῇ καὶ ἐπιβλητικότητι, καθ' ἣν ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἀνεύρισκε τὸ πνεῦμα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐτελεῖτο ἡ κατανυκτικωτάτη ἀκολουθία καὶ περιφορὰ τῶν ἐπιταφίων. Πάντων ὁ νοῦς ἐστρέφετο πρὸς τοὺς μαχομένους ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος καὶ ἀπὸ τῆς θρησκείας τῶν πατέρων οἱ υἱοὶ οἱ πεπτωκότες ἐζήτουν παρηγορίαν καὶ ἀντίληψιν ἐν τῇ κρισίμῳ στιγμῇ, καθ' ἣν ἠπειλεῖτο ἡ καταστροφὴ τοῦ ἔργου ἐκείνων. Καὶ ὅταν ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ μέσῳ τῆς σιγῆς ὕψωνε τὴν φωνὴν αὐτοῦ «ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος ἀδελφῶν ἡμῶν», ἡ εὐχὴ συνεκλόνει τοὺς προσευχομένους μέχρι τῶν μυχιαιτάτων καὶ τὰ χείλη πάντων ἠνοίγοντο ἀκουσίως, ἵνα ψιθυρίσωσιν ἀπὸ τοῦ βάθους τῆς καρδίας των τὸ «Κύριε, ἐλέησον».

Ἡ πρωΐα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἀνέτειλε μετὰ τῶν αὐτῶν ἀορίστων ἀνησυχιῶν. Ἐν τούτοις τὸ κοινὸν οὐδὲν ἐγνώριζεν εἰσέτι περὶ τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς καὶ αἱ ἐφημερίδες τῆς πρωΐας ταύτης δὲν ἀνέγραφον εἰμὴ νίκας, καὶ ἐδημοσίευον μὲ στοιχεῖα τῶν δώδεκα τὴν τηλεγραφικὴν ἔκθεσιν πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς δυτικῆς μοίρας περὶ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν Ἁγίων Σαράντα. Καὶ δὴ τὸ ἡμιεπίσημον ὄργανον τοῦ πρωθυπουργοῦ Δηλιγιάννη ἡ «Πρωΐα» ὑπὸ τὸν τίτλον «αἱ Τουρκικαὶ Ἐφημερίδες καὶ ὁ πόλεμος» αὐτὴν ταύτην τὴν ἡμέραν κατειρωνεύετο αὐτῶν, ὡς περιεχουσῶν ἀνυποστάτους εἰδήσεις περὶ τῶν προόδων τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς εἰσβολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ὑπὸ τύπον δῆθεν τηλεγραφημάτων ἐξ Ἐλασσῶνος, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν φράσιν της «ἐχαλκεύοντο εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Υ. Πύλης καὶ παρετίθεντο ὡς ἀχνίζον πιλάφιον εἰς τὸν εὔκολον στόμαχον τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου». Ἐν τούτοις αἱ τουρκικαὶ ἐφημερίδες δυστυχῶς δὲν περιεῖχον εἰμὴ εἰδήσεις ἀληθεῖς. Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις συνέβαινεν ὅ,τι ἐν Παρισίοις κατὰ τὴν τρομερὰν καταστροφὴν τοῦ Σεδάν, τὴν ὁποίαν οἱ Παρισινοὶ ἔμαθον μετὰ δύο ἡμέρας, ἐν ᾧ ἐν τῷ μεταξὺ ἐχλεύαζον τὰ εἰς τὰς γερμανικὰς ἐφημερίδας δημοσιευόμενα τηλεγραφήματα ἐκ τοῦ θεάτρου τοῦ

πολέμου, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ αὐτοκράτωρ Ναπολέων Γ' καὶ 130.000 Γάλλοι στρατιῶται εὑρίσκοντο αἰχμάλωτοι εἰς χεῖρας τῶν νικηφόρων Γερμανῶν. Οἵα ἀληθῶς σατανικὴ ὁμοιότης γεγονότων μεταξὺ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς συγκρούσεως καὶ τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου μέχρις αὐτῶν τῶν ἡρωϊκῶν ἀντιστάσεων κατὰ τὰ σύνορα καὶ τῆς εἰς Σαλὸν ὑποχωρήσεως, τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιπάλων καὶ τῆς ἱκανότητος τῶν Γάλλων στρατηγῶν πρὸς διάλυσιν τῶν στρατιωτικῶν των δυνάμεων ἀντὶ τῆς συγκρατήσεως αὐτῶν· τέλος μέχρις αὐτῆς τῆς ἀδρανείας τοῦ Γαλλικοῦ στόλου καὶ τῆς μετέπειτα λύσσης καὶ τῶν ἀναξιοπρεπῶν κραυγῶν τοῦ πλήθους περὶ προδοσίας! Ὁμοιότης πηγάζουσα ἐκ τῶν αὐτῶν λόγων καὶ στηριζομένη ἐπὶ τῶν αὐτῶν γενικῶν νόμων, οἵτινες διέπουσι τὰς τύχας τῶν λαῶν καὶ δικάζουσι τὴν ὀρθὴν ἢ σφαλερὰν πορείαν αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὰ ἔργα των ἐν τῇ γενικῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐν τούτοις οἱ Ἀθηναῖοι τὴν αὐτὴν ἐκείνην πρωΐαν ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ λησμονήσωσι τὰ ἀόριστα προαισθήματα αὐτῶν ἐν τῇ ὑποδοχῇ τοῦ στρατηγοῦ Ριτσιώτη Γαριβάλδη, ὅστις, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος προσενεγκὼν τὸν βραχίονα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἤρχετο ἤδη, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη ἐκινδύνευε, νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του (*), ἀναλαμβάνων τὴν διοίκησιν σώματος ἐρυθροχιτώνων Γαριβαλδινῶν. Διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ σώματος τούτου εἰργάζετο ἀπὸ ἡμερῶν ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴ πρὸς τοῦτο συστᾶσα ἐξ Ἑλλήνων καὶ τῶν προκατελθόντων Ἰταλῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ μετέπειτα ἐν Δομοκῷ πεσὼν φιλέλλην ἰταλὸς βουλευτὴς Φράττης. Ἡ ἑλληνικὴ πρωτεύουσα ἐπεθύμει νὰ ὑποδεχθῇ ὅσον οἷόν τε πανηγυρικῶς τὸ εὐγενὲς τέκνον τοῦ Ἰταλοῦ ἥρωος Ἰωσὴφ Γαριβάλδη, τὸ ὁποῖον ἤρχετο νὰ τείνῃ πρὸς τὴν κινδυνεύουσαν Ἑλλάδα τὴν χεῖρα τῆς ἀδελφῆς Ἰταλίας. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς Ριτσιώτης Γαριβάλδης μετριόφρων, ὡς ὁ πατήρ του, ὁ διασχίσας ὡς φωτεινὸν μετέωρον τὴν Ἰταλίαν καὶ σβύσας ἐν Καπρέρᾳ, ἠθέλησε ν' ἀποφύγῃ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πλήθους καὶ φθάσας τὴν πρωΐαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἄνευ ἐπιδείξεως εἰς Ἀθήνας διηυθύνθη εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῶν «Ξένων». Ἀλλ' ἀμέσως ὁ Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου μετὰ τοῦ Προέδρου τῆς ἀκαδημαϊκῆς Λέσχης καὶ τῶν κοσμητόρων μετέβησαν εἰς

(*) Βλέπε τόμον Α' σελίδα 315.

δεξίωσιν αὐτοῦ, ὅμιλος δὲ φοιτητῶν περιεκύκλωσε τὸ μέγαρον ζητωκραυγάζων καὶ ζητῶν, ὅπως ὁ στρατηγὸς ἐξέλθῃ. Ὁ Γαριβάλδης ἠναγκάσθη ἐκ τούτου νὰ μεταβῇ ἐφ' ἁμάξης εἰς τὸ κατάστημα τῆς ἀκαδημαϊκῆς Λέσχης, συνοδευόμενος ὑπὸ πλήθους λαοῦ, χειροκροτοῦντος καὶ ζητωκραυγάζοντος. Ὁμὰς Γαριβαλδινῶν ἐρυθροχιτώνων παρατεταγμένη ἐντὸς τῆς αἰθούσης τῆς Λέσχης ἐχαιρέτισεν αὐτὸν στρατιωτικῶς, ἐν ᾧ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀνευφημιῶν καὶ τῶν ἀναφωνήσεων ὁ Πρόεδρος τῆς Λέσχης καὶ ὁ Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου προσεφώνησαν αὐτὸν καταλλήλως. Τὸ δὲ πλῆθος ἔξωθεν ἀποτελοῦν παλίρροιαν καὶ ἄμπωτιν ἀνθρωπίνων κεφαλῶν ἐζητωκραύγαζε κάτωθεν στεντορείως, ζητοῦν νὰ ἴδῃ ἐξερχόμενον εἰς τὸν ἐξώστην τὸν εὐγενῆ φιλέλληνα. Τούτου δὲ γενομένου, φρενῖτις ἐνθουσιασμοῦ κατέλαβε τὰς χιλιάδας τοῦ συνωθουμένου ἐκεῖ λαοῦ, τὸν ὁποῖον προσεφώνησεν ἰταλιστὶ συγκεκινημένος ὁ Γαριβάλδης. «Λαὲ τῶν Ἀθηνῶν, εἶπεν ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτόν. Ἔρχομαι φέρων πρὸς ὑμᾶς τὴν καρδίαν τῆς Ἰταλίας. Ὁ ἰταλικὸς λαὸς ἀποτελεῖ σήμερον ἕνα καὶ μόνον λαόν, ἓν καὶ μόνον πρόσωπον. Ἐν Ἰταλίᾳ ὅλαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις ἐνθουσιῶσιν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος! Μίαν χάριν ζητοῦμεν παρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ πλησιάσωμεν παρὰ τὸ πλευρόν του καὶ νὰ χύσωμεν τὸ αἷμα ἡμῶν μὲ τὸ τετιμημένον αἷμά του ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν του. Καὶ ὅταν ὁριστικῶς πλέον καταβληθῇ ὁ ἄτιμος Τοῦρκος, τότε θὰ ἑορτάσωμεν πάντες ὁμοῦ τὸν θρίαμβον τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

Ὁ Λαὸς ἐκάλυψε μὲ τὰς ζητωκραυγάς του ὑπὲρ τῆς Ἰταλίας τοὺς λόγους τοῦ φιλέλληνος στρατηγοῦ καὶ ὅταν οὗτος κατῆλθεν ἐν τῇ ὁδῷ, ὡδηγήθη θριαμβευτικῶς ἐφ' ἁμάξης ὑπ' αὐτοῦ καὶ μετὰ τιμῆς ὅσης οὐδεὶς ἄλλος ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης γῆς ἠξιώθη, διὰ μέσου τῶν πληθουσῶν ὁδῶν τῆς πρωτευούσης. Ὁ στρατηγὸς ὡσεὶ 55 περίπου ἐτῶν, ὑψηλός, εὔσωμος, πολεμήσας μετὰ τοῦ πατρός του κατὰ τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἰταλικῆς ἑνώσεως ἀγῶνας καὶ ὑπὲρ τῆς Γαλλίας κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1870 — ὁπότε πληγωθεὶς κατέστη ὀλίγον χωλὸς τὸν πόδα, — βλέπων τὰς ἐκδηλώσεις ἐκείνας τοῦ πλήθους προσβαλλούσας τὴν μετριοφροσύνην του ἐζήτει ν' ἀποφύγῃ αὐτάς. Ἀλλ' ἡ πόλις ὁλόκληρος ἠκολούθει τὴν πομπὴν αὐτοῦ διὰ χειροκροτημάτων καὶ ζητωκραυγῶν, ἀπὸ δὲ τῶν ἐξωστῶν ἐρραίνετο δι' ἀνθέων, καὶ πρὸ τοῦ καταλύματος αὐτοῦ ἐπεσφράγιζε τὴν δεξίωσιν δι' ἐπισήμου προσφωνή-

σεως ἐκ μέρους τῆς πόλεως ὁ δήμαρχος Ἀθηναίων, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου.

Δὲν εἶχεν εἰσέτι λήξῃ ὁ ἐκ τῆς δεξιώσεως τοῦ Γαριβάλδη ἐνθουσιασμὸς καὶ ἀόριστος φήμη περὶ τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς ἐπλήρου τὴν πόλιν, ἡ ὁποία τὴν στιγμὴν ἐκείνην παρίστα εἰκόνα ἐπαναληφθεῖσαν πάλαι ποτὲ κατὰ τὴν εἰς Σικελίαν ἐκστρατείαν. Ὁριστικὴ εἴδησις οὐδεμία, ἀλλ' αἱ κακαὶ εἰδήσεις ἐψιθυρίζοντο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα καὶ οἱ πατριωτικώτεροι κατηγανάκτουν ἀποδίδοντες αὐτὰς εἰς διαδόσεις κακοβούλων. Μετ' ὀλίγον τεταραγμένη ἡ πόλις ὁλόκληρος συνωθεῖτο εἰς τὰ κέντρα ζητοῦσα νὰ βεβαιωθῇ. Οἱ περὶ τὸ ὑπουργεῖον ἦσαν λίαν ἐπιφυλακτικοί. Οὐδὲν ἐβεβαίουν, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν διέψευδον. Ἀλλὰ περὶ τὴν μεσημβρίαν ἡ συγκίνησις εἶχε κορυφωθῇ καὶ ἤρξατο ἡ ἀγωνία. Ὀλίγον ἀκόμη καὶ οἱ φόβοι ἐνισχύοντο, ἡ δὲ ὑποχώρησις καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς Λαρίσης ἐβεβαιοῦτο καὶ ἡ ἀοριστία ἐπηύξανε τοὺς φόβους περὶ τῆς τύχης ἑκάστης ταξιαρχίας, τῶν ἀπωλειῶν καὶ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ εὑρίσκετο ὁ στρατός. Ὥρας τινὰς μετὰ ταῦτα ἡ κυβέρνησις ὑπείκουσα εἰς τὴν ἀνάγκην προέβαινεν εἰς τὴν ἑξῆς αὐθεντικὴν ἀνακοίνωσιν διὰ παραρτήματος τῆς «Πρωΐας».

«Χθὲς συνεκροτήθη μάχη ἀπὸ πρωΐας φονικὴ εἰς Μάτι. Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα μέχρι τῆς 6ης μ. μ. ἀπώθουν ἡρωϊκῶς τοὺς Τούρκους. Αἱ ἐπικουρίαι ὅμως αἱ ἰσχυραὶ εἰς τὰ τουρκικὰ στρατεύματα κατέστησαν τὴν θέσιν τῶν ἡμετέρων ἀσθενεστέραν καὶ ἕνεκα τούτου ἤρξατο ἡ ὑποχώρησις. Δὲν γνωρίζομεν εἰσέτι ἂν ἡ ὑποχώρησις ἐγένετο καὶ ἐπὶ ἄλλων σημείων. Πρὸ μικροῦ δὲ τηλεγράφημα τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνὰ τὴν Θεσσαλίαν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἀνήγγειλεν, ὅτι ταῦτα συγκεντροῦνται εἰς τὴν γραμμὴν τῶν Φαρσάλων. Ὡς ἐκ τῶν κινήσεων τούτων, συνάγεται ὅτι ἀναγκαία κατέστη ἡ ἐγκατάλειψις ὑπὸ τῶν ἡμετέρων τοῦ Τυρνάβου καὶ τῆς Λαρίσης.»

Ἡ κυβέρνησις ἐγνώριζε πλειότερα ἀφ' ὅσα ἀνεκοίνου. Ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης, ὁ ὁποῖος ἔλεγεν ἀπὸ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ πολέμου—ἐγὼ κοιμῶμαι πάντοτε ἥσυχος· μετὰ τὸ μεσονύκτιον ὅμως ἀρχίζει ἡ ἀγωνία—ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου διήρχετο ἀγωνιώδεις ὥρας μετὰ τῆς βασιλείας, ἥτις ἐκάλεσεν αὐτὸν ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὡς ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλως καταφθανόντων ἐκ Λαρίσης ἀγγελμάτων. Ὁ

κτησιν. Μεστὴ βιαιότητος, ἄνευ περιφράσεως, καὶ πλήρης καταφορᾶς κατ' Αὐτῆς, ἄνευ δισταγμοῦ, ὡς αἰτίας διὰ τῆς ἀναμίξεώς της πάντων τῶν κακῶν, ἐν τῇ ἐξάψει ἐκείνῃ τῶν πνευμάτων ἤχησε δυστυχῶς εἰς τὰ ὦτα τῶν πολλῶν ὡς σύνθημα ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου καθημένου. Καὶ τὴν 14ην Ἀπριλίου, Δευτέραν τῆς Διακαινησίμου, ἡ λαϊκὴ ἀγανάκτησις ἐξέσπα εἰς κύματα ὀργῆς καὶ μανίας, ἣν ἐπηύξανεν ἡ ἀνάγνωσις τῶν δριμυτάτων ἄρθρων ὅλων τῶν ἐφημερίδων κατὰ τῆς κυβερνήσεως, τοῦ ἐπιτελείου τοῦ Διαδόχου καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Αὐλῆς. Ἀπὸ πρωΐας πλῆθος λαοῦ ἀγανακτοῦντος κατέκλυζε τὴν πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος καὶ τὰς εἰς αὐτὴν ἀγούσας ὁδούς, θορυβωδῶς δ' ἐξεδήλου τὰς διαθέσεις αὐτοῦ κατὰ τῶν ἀνακτόρων. Ἅμαξα ἀνακτορικὴ διελθοῦσα αἰφνιδίως ἐκεῖθεν, εὐτυχῶς κενή, ὑπέστη τὴν ἔξαλλον ἐπίθεσιν τοῦ πλήθους διὰ συριγμῶν καὶ ὀνειδισμῶν καὶ ὕβρεων παρακολουθηθεῖσα μέχρις αὐτῶν τῶν ἀνακτόρων, ῥήτορες δὲ αὐτοσχέδιοι ἐξέφραζον διὰ παντὸς σκηνικοῦ τρόπου τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν αὐτῶν καὶ παρώρμων τὸ πλῆθος, ὅπως τραπῇ κατὰ τῶν ὑπαιτίων τῆς παρούσης συμφορᾶς. Ἐν ᾧ δὲ ἡ πόλις ὁλόκληρος συνεκλονεῖτο καὶ οἱ ψυχραιμότεροι τῶν πολιτῶν μετὰ δέους παρηκολούθουν τὰ συμβαίνοντα καὶ τὸν αὐξάνοντα ἐρεθισμόν, παράρτημά τι τῆς «Σωτηρίας», ἐφημερίδος τοῦ κατ' ἐξοχὴν Ἀθηναϊκοῦ ῥήτορος Ἀναστασίου Γενναδίου, ἐκυκλοφόρει κατὰ χιλιάδας ἀντιτύπων ἀνατιμηθὲν μέχρι δραχμῆς. Τὸ παράρτημα καθήπτετο, ἄνευ περιστροφῶν καὶ διὰ γλώσσης ὑβριστικωτάτης, τῆς βασιλείας, ὡς καταπροδωσάσης τὸ ἔθνος καὶ συνωμοτούσης μετὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς βλάβην τῶν συμφερόντων αὐτοῦ. Τοιαύτη γλῶσσα ἐν ὥρᾳ κρισίμου στιγμῆς ἠπείλει νὰ δώσῃ διαστάσεις σοβαρὰς εἰς τὴν λαϊκὴν ὀργήν. Ἤρκει μία κίνησις, εἷς πυροβολισμός, ἓν διάβημα ἐκ μέρους τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἡ ἐπανάστασις ἐκραγῇ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ βιαιότητι. Διὰ τοῦτο οἵ τε πρέσβεις παρηκολούθουν μετὰ προσοχῆς τὰ συμβαίνοντα καὶ ἡ κυβέρνησις περιδεὴς καταστᾶσα προέβαινεν εἰς ἀλλεπαλλήλους διασκέψεις, ὅπως εὕρῃ τρόπον κατασιγάσεως τῆς θυέλλης. Ἐπειδὴ δὲ ἡ θύελλα αὕτη εἶχε διεύθυνσιν πρὸς τὰ ἄνω, ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης προέβαινεν εἰς δηλώσεις πρὸς τοὺς δημοσιογράφους περὶ τῶν σκέψεων καὶ ἀποφάσεων τοῦ Βασιλέως. «Ἐπεσκέφθην τὸν Βασιλέα τῇ στιγμῇ ταύτῃ, ἔλεγε τὴν 14 Ἀπριλίου, ὅστις μοὶ ἐδήλωσεν ὅτι εἶνε πρόθυμος ν' ἀποδεχθῇ πᾶσαν πρότασιν τῆς

κυβερνήσεως. Ἀλλ' οὐδεμίαν πρότασιν ὑπεβάλομεν μέχρι τοῦδε, διότι, ἵνα διατυπώσωμεν τοιαύτην καὶ ἀναλάβωμεν τὴν εὐθύνην αὐτῆς, πρέπει νὰ προηγηθῇ ἀπόφασις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὅπερ μετ' ὀλίγον θὰ συγκροτηθῇ.» Ὑπεραμυνόμενος δὲ τοῦ Διαδόχου, ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνην τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ, καθ' οὗ κυρίως διηυθύνετο ἡ μῆνις τοῦ πλήθους, εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ προσέθετεν: «Ἐνδέχεται ἐν τούτοις αἱ ἀξιώσεις τοῦ κοινοῦ νὰ προβαίνωσι πέραν τοῦ δέοντος γενέσθαι. Ἐὰν οἱ πόθοι του δὲν ἱκανοποιηθοῦν καθ' ὅλα, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ τὸ πράξῃ ὁ βασιλεύς, ἀλλ' ὅτι τοιαύτην πρότασιν δὲν διετύπωσεν ἡ κυβέρνησις. Ἡ κυβέρνησις θὰ ζητήσῃ ὅ,τι νομίζει ἀναγκαῖον, ἂν δὲ δὲν εὐχαριστηθῇ εἰς τοῦτο τὸ κοινὸν καὶ ἑπομένως ἐκδηλώσῃ ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης πρὸς αὐτήν, δὲν θὰ δυσκολευθῇ ν' ἀποχωρήσῃ τῆς ἀρχῆς καὶ ν' ἀφήσῃ τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὴν διάδοχόν της».

Πράγματι δὲ τὴν ἡμέραν ταύτην συνεκροτεῖτο ἐσπευσμένως ὑπουργικὸν συμβούλιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκλήθη νὰ παραστῇ καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς μείζονος ἀντιπολιτεύσεως Δ. Ράλλης οὐχὶ τόσον διὰ τὰς ἀνακοινώσεις αὐτοῦ, ὅσον πρὸς κατεύνασιν τῶν πνευμάτων τοῦ ἐξηγριωμένου πλήθους καὶ πρὸς πίστωσιν τοῦ ὅτι σοβαρῶς ἐβουλεύετο ἡ κυβέρνησις ἐπὶ τῶν περιστάσεων. Διὰ Βασιλικοῦ δὲ διατάγματος αὐθημερὸν διωρίζετο ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ ὁ τέως ταξίαρχος Κ. Σμολένσκης, οὗ τὸ ὄνομα εἶχε κατακτήσει ἤδη τὴν ὑπόληψιν τοῦ κοινοῦ διὰ τὴν ἐν Ῥεβενίῳ ἄμυναν καὶ τὴν ἐκεῖθεν τακτικὴν ὑποχώρησιν, καὶ ἐδίδετο εἰς αὐτὸν τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τῶν λοιπῶν μελῶν τοῦ ἐπιτελείου. Πρὸς τούτοις ἀνεκαλεῖτο, ὡς ἐσημειώθη καὶ ἐν τῷ περὶ τοῦ ναυτικοῦ κεφαλαίῳ, ὁ ἀρχηγὸς τῆς θωρηκτῆς μοίρας Σαχτούρης, ἀντικαθιστάμενος διὰ τοῦ ναυάρχου Σταματέλλου. Ταῦτα πάντα ἀνηγγέλλοντο πρὸς τὸν λαὸν δι' ἐκτάκτου παραρτήματος τοῦ κυβερνητικοῦ ὀργάνου μετὰ τῶν πληροφοριῶν, ὅτι τὸ ἐν Θεσσαλίᾳ ἀρχηγεῖον ἐφρόντισε περὶ τῆς προστασίας τοῦ Βόλου διὰ καταλήψεως τῶν ἀπὸ Φερῶν μέχρι Πιλὰφ-Τεπὲ ὑψωμάτων, καὶ ὅτι ἀκόμη ὁ συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης, ἄγων σῶμα δισχιλίων μαχητῶν ἐπιλέκτων καὶ 200 Γαριβαλδινῶν ὑπὸ τὸν Μπερτέ, ἀνεχώρησε πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ. Καὶ ἵνα μὴ ὑπολειφθῇ ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία, ὅτι ἡ κυβέρνησις σοβαρῶς ἐσκέπτετο ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν περίστασιν, διὰ τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐπιού-

σης (15 Ἀπριλίου) καθίστατο γνωστόν, ὅτι ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις νὰ μετακληθῶσιν ἐκ τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης οἱ διακεκριμένοι ἀξιωματικοὶ Λυμπρίτης, Στάϊκος καὶ Κωνσταντινίδης, ὡς καὶ ἄλλοι τινὲς κατώτεροι πρὸς ἀνασύνταξιν τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ. Καὶ ἡ μὲν κυβέρνησις ἔπραττε ταῦτα πρὸς κατευνασμὸν τῆς ὀργῆς τοῦ πλήθους, διότι ἐνδομύχως καὶ αὐτὴ καὶ ἡ βασιλεία ἄλλα ἐσκέπτοντο, θεωροῦσαι τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου ἀδύνατον πλέον μετὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὴν κατοχὴν τῆς Λαρίσης. Διὸ αὐθημερὸν ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς Σκουζὲς ἀπηυθύνετο εἰς τοὺς πρέσβεις τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων Ἀγγλίας, Ρωσσίας καὶ Γαλλίας ζητῶν ὀλιγοήμερον διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Καὶ ἐπειδὴ ἡ Αὐστροουγγρικὴ κυβέρνησις εἰς τὰς περὶ τούτου νύξεις τῆς Ἀγγλίας, προβάσης ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, 13 Ἀπριλίου, εἰς βολιδοσκοπήσεις τῶν διαθέσεων τῶν λοιπῶν ἀνακτοβουλίων περὶ ἀναχωχῆς, ἀπεφαίνετο ὅτι ἡ περὶ μεσολαβήσεως ἀγγλικὴ πρότασις ἦτο πρόωρος, ὁ δὲ Ἀνοτῶ «ἐπεθύμει πρωτίστως νὰ τηρηθῇ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία εἰς διαπραγματεύσεις τοιαύτης φύσεως», ὁ Σκουζὲς ἐδικαιολογεῖτο λέγων ὅτι «τὸ ὀλιγοήμερον διάλειμμα τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, ὅπως ἐξοικειωθῶσιν οἱ συνάδελφοί του καὶ ἡ κοινὴ γνώμη πρὸς ἐπίσημον αἴτησιν ἐπεμβάσεως».

Ἔλειπον οὕτως αἱ γενναῖαι ἀποφάσεις μεθ' ὅλας τὰς διαβεβαιώσεις τῆς κυβερνήσεως. Ὁ δὲ πατριωτισμὸς τῶν κραυγῶν, τῶν ῥητορικῶν σχημάτων καὶ τῶν ἀκόσμων συλλαλητηρίων ἐν ἐπιλησμοσύνῃ τοῦ ἐχθροῦ, πατοῦντος τὸ στῆθος τῆς πατρίδος, ἐκράδαινεν ἤδη τὸ ξίφος εἰς τὰς χεῖράς του καὶ ἔσειε τὸ δόρυ τὸ ἐπαναστατικὸν εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ πρωΐας τῆς 15 Ἀπριλίου ὅμιλοι πολυάριθμοι διήρχοντο τὰς ὁδοὺς κραυγάζοντες καὶ ζητοῦντες ὅπλα, ὅπως μεταβῶσι παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ στρατοῦ, ὁμάδες δ' ἐθελοντῶν ἐν προφανεῖ ἐξάψει συνωθοῦντο περὶ τὰ στρατολογικὰ γραφεῖα ζητοῦσαι τὴν καταγραφὴν καὶ κατάταξιν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἕνεκα τοῦ πολέμου τὰς Ἀθήνας κατέκλυζον παντοδαποὶ καὶ ποικίλης φύσεως ἄνθρωποι ἔκ τε τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐν οἷς καὶ στοιχεῖα ἥκιστα πρὸς τὴν τάξιν ῥέποντα καὶ οὐκ ὀλίγον πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἀναρχισμοῦ οἰκείως ἔχοντα. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα τυρβάζοντα περὶ τὴν πόλιν ἄνευ ἐργασίας ἔδιδον ἐνίσχυσιν εἰς τὸν ἐξημμένον πατριωτισμὸν καὶ ἐπόθουν ἀνατροπὴν τῆς ἐννόμου τά-

ξεως. Ὡς ἐκ τούτου συνέβη ὀλίγοι ἐθελονταὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ καρπωθῶσι τὸν κρατοῦντα ἐρεθισμὸν πρὸς ἱκανοποίησιν ἁρπακτικῶν ὀρέξεων. Περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας ταύτης τινὲς ἐξ αὐτῶν, δυσηρεστημένοι διότι τὰ στρατολογικὰ γραφεῖα δὲν ἐνέδυσαν καὶ δὲν ὥπλισαν εἰσέτι αὐτούς, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ κυβέρνησις ἐστερεῖτο ὅπλων, ἐν ᾧ τὸ ἐμπόριον αὐτῶν διενηργεῖτο ἐλευθέρως ἐν Ἀθήναις, συνεκεντρώθησαν μετὰ πολλῶν ἀέργων ἐν τῇ ὁδῷ Ἀθηνᾶς καὶ ἐτράπησαν ἐκεῖθεν διὰ τῆς πλατείας τοῦ Μεγάλου Θεάτρου πρὸς τὴν ὁδὸν Αἰόλου κραυγάζοντες «ὅπλα! ὅπλα!»

Αἱ κραυγαὶ αὐτῶν προσείλκυσαν καὶ τὴν προσοχὴν τῶν ἀδιαφόρων πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι προσετίθεντο καθ' ὁδὸν τοῖς διαδηλωταῖς. Οὕτως οἱ ἐν ἀρχῇ πρωτουργοὶ συνταχθέντες εἰς στίφη πολυάριθμα διήλασαν διὰ τῆς ἐμπορικῆς ἐκείνης ὁδοῦ, ποιοῦντες δαιμονιώδη θόρυβον καὶ ἐνσπείροντες πανταχοῦ τὸν πανικόν, συναντήσαντες δὲ καθ' ὁδὸν πλανοδίους τινὰς πωλητὰς ὅπλων διήρπασαν αὐτὰ καὶ ὁπλισθέντες ἐξῆψαν καὶ τὸν πόθον τῶν λοιπῶν πρὸς ἀπόκτησιν τοιούτων. Οὕτως ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ καὶ ἐν ἀκατασχέτῳ ἐρεθισμῷ ἀπεφασίσθη ἡ διάρρηξις τῶν ὁπλοπωλείων. Ἡ ἀρχὴ ἀπολέσασα τὸ κῦρός της καὶ ἀνίσχυρος ν' ἀντιστῇ κατὰ τῆς ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν αὐξανομένης ἀνθρωπομάζης ἐκείνης, ἵστατο ἀπαθὴς θεατὴς τῶν συμβαινόντων. Καὶ ἔπραξεν ἐν μέρει λίαν συνετῶς, διότι ἡ ἐλαχίστη μετ' αὐτῆς συμπλοκὴ θὰ συνεπέφερε τὴν ἀπειλουμένην ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τῶν καθεστώτων. Πάραυτα δὲ τὸ πλῆθος ἐπετέθη ἐν δαιμονιώδει θορύβῳ κατὰ τοῦ ὁπλοπωλείου τῶν Ἀδελφῶν Μαλτσινιώτη καὶ διὰ μοχλῶν καὶ σφυρῶν διαρρῆξαν τὰ κλεῖθρα ἐλεηλάτησε καθ' ὁλοκληρίαν αὐτό, ἐπενεγκὸν ζημίαν ἑκατονταχισχιλίων περίπου δραχμῶν. Ἐντὸς ὀλίγων λεπτῶν τῆς ὥρας πλεῖστοι ἐκ τῶν διαδηλωτῶν εὑρέθησαν ἔνοπλοι καὶ τῆς μανίας αὐτῶν ἐξαφθείσης ἐπὶ πλέον ἐκ τῆς πρώτης ἐπιτυχίας ἐτράπησαν πρὸς τὸ κατάστημα Μαγγιώρου ἐν τῷ Ναῷ τῆς Μητροπόλεως. Ἀλλ' ὁ διευθυντὴς τοῦ καταστήματος τούτου, διδαχθεὶς ἐκ τοῦ παθήματος τῶν συναδέλφων του καὶ ὅπως σώσῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του, ἐκάλεσε τοὺς ἐκμανεῖς διαδηλωτὰς καὶ διένειμεν αὐτοῖς 150 ὅπλα, ἅτινα εἶχεν ἐν τῷ καταστήματί του. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ τὰ καταστήματα Πολυγένη, προλαμβάνοντα τὴν διαρπαγήν. Ἐν τούτοις δὲν ἐφείσθησαν ἄλλων μικροτέρων ὁπλοπωλείων, ἀφαιρέσαντες μετὰ τῶν ὅπλων καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς εὑρισκόμενα διάφορα εἴδη ἐμπο-

ρευμάτων. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον, ὁ πανικὸς διεδόθη καθ' ὅλην τὴν πόλιν, τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν πολιτῶν περίφοβοι ἔσπευδον πρὸς τὰς οἰκίας των, ἐν ᾧ πλήθη ἄλλων διαδηλωτῶν συνεκεντροῦντο εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος, πρὸς ἣν διηυθύνθη ἡ ἔνοπλος διαδήλωσις, ζητοῦσα νὰ προελάσῃ ὀργίλως κατὰ τῶν ἀνακτόρων. Καθ' ὁδὸν αἱ εἰκόνες ἐκείνων, ὅσοι ἐθεωροῦντο ὑπεύθυνοι τῆς συμφορᾶς, κατεσχίζοντο καὶ τὰ σήματα αὐτῶν ἐποδοπατοῦντο, ἀσχημοσύναι δὲ καὶ ἀκοσμίαι πλεῖσται ὅσαι ἐλάμβανον χώραν. Οὕτως ἐκηρύσσετο ἐν μέσαις Ἀθήναις ἡ ὀχλοκρατία ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ εἰδεχθείᾳ, ἤρκει δὲ νὰ εὑρεθῇ ὁ δυνάμενος νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μαινομένων ἐκείνων ἀνθρώπων, ὅπως ἐκραγῇ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάστασις.

Εὐτυχῶς ὁ ἀρχηγὸς οὗτος δὲν ὑπῆρχε, τὸ δὲ πλῆθος ἀκέφαλον δὲν ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ εἰς τὰς γνώμας αὐτοῦ. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν διεσκέπτετο περὶ τοῦ πρακτέου καὶ ἀσυνειδήτως προὐχώρει διὰ τῶν κραυγῶν «κάτω οἱ προδόται καὶ οἱ ἀνίκανοι!», ὁ βουλευτὴς Γυθείου Λ. Πετροπουλάκης, κατερχόμενος ἐφ' ἁμάξης ἐκ τῆς πλατείας τῶν ἀνακτόρων, ὡμίλησε πρὸς τοὺς διαδηλωτάς. Συνέστησεν αὐτοῖς νὰ καταλίπωσι τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐξωτερικεύσεως τῶν αἰσθημάτων των, ὅστις δὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδος, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἐχθρὸς ἦτο ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους, καὶ ἀνήγγειλεν αὐτοῖς ὅτι ὁ βασιλεύς, ὃν ᾐτιῶντο, συνεσκέπτετο ἤδη ἐν τοῖς ἀνακτόροις μετὰ τῶν κορυφαίων τῆς ἀντιπολιτεύσεως περὶ τῶν δεόντων γενέσθαι. Ὁ ἀγορητὴς ἐπηγγέλλετο κυβερνητικὴν μεταβολήν, ἥτις συνήθως ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ δικλὶς τῆς ἐξατμίσεως παντὸς λαϊκοῦ ἀναβρασμοῦ, τὸ δὲ πλῆθος ἐφάνη ἀναχαιτισθὲν ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ. Ἐν τούτοις οὐκ ὀλίγοι κατέκλυσαν τὴν πλατεῖαν τῶν ἀνακτόρων ἐν θορύβῳ, ἀναμένοντες νὰ ἴδωσι τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατερχομένους ἐκεῖθεν.

Ἀληθῶς δὲ ἡ ὑπουργικὴ κρίσις εἶχεν ἐνσκήψει ἐν Ἀθήναις. Ὁ Βασιλεὺς βλέπων ἐπιδεινουμένην τὴν θέσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ λαοῦ ἀπειλητικῶς αὐξάνουσαν, ἀπεφάσισε νὰ προσφύγῃ εἰς ὑπουργικὴν μεταβολήν, ἥτις ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ὁ συνηθέστερος τρόπος τῆς λύσεως τῶν ἐσωτερικῶν ζητημάτων διὰ τὸν βασιλέα Γεώργιον. Ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς 14 Ἀπριλίου, ἤτοι τῆς προτεραίας τῶν ἀνωτέρω σκηνῶν, ὁ Βασιλεὺς καλέσας εἰς τὰ ἀνάκτορα τὸν πρωθυπουργὸν Δηλι-

γιάννην ἀνεκοίνωσεν αὐτῷ ὅτι αἱ ἔκτακτοι περιστάσεις, ἃς διέτρεχε τὸ κράτος,καὶ ἡ κοινὴ γνώμη ἐπέβαλλον αὐτῷ νὰ ἀναθέσῃ τὴν κυβέρνησιν τῆς χώρας εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν καὶ παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ διευκολύνῃ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο διὰ τῆς παραιτήσεώς του. Ὁ Δηλιγιάννης εἰς ταῦτα ἀπήντησεν, ὅτι «τὸ τοιοῦτο θὰ ἔθιγε τὴν φιλοτιμίαν του καὶ θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς λιποψυχία κατὰ τὰς ὑπερτάτας ἐκείνας στιγμάς». Ἐδήλωσε δὲ αὐτῷ ὅτι ἦτο πρόθυμος νὰ προσυπογράψῃ διάταγμα ἀπαλλαγῆς τῆς κυβερνήσεως, ἤρκει τὸ διάταγμα τοῦτο νὰ μὴ ἀπεδοκίμαζε τὴν μέχρι τοῦδε πολιτικήν του.

Ὁ Βασιλεὺς ἐπέμενεν ἰσχυριζόμενος, ὅτι ἡ ἀπόλυσις τῆς Κυβερνήσεως θὰ ἐξελαμβάνετο παρὰ τῆς Εὐρώπης ὡς ἀποδοκιμασία τῆς πολεμικῆς πολιτικῆς της, ἐν ᾧ τοιαύτην σημασίαν δὲν εἶχε, παρεκάλεσε δὲ αὐτὸν ἐκ νέου ν' ἀποχωρήσῃ οἰκειοθελῶς τῆς ἀρχῆς. Ὁ Δηληγιάννης ἠρνήθη ῥητῶς,ἐπιμείνας εἰς τὴν ἀπόφασίν του καὶ βεβαιώσας τὸν ἄνακτα ὅτι δὲν θὰ παρεξηγεῖτο, ὡς ἐφοβεῖτο, εἰς τὸ διάβημά του, διότι τὰς διαθέσεις του θ' ἀπεδείκνυεν ἡ πολιτική, ἣν θὰ ἠσπάζετο ἡ νέα κυβέρνησις. Μετὰ τὴν ἄρνησιν ταύτην ὁ μὲν Δηλιγιάννης ἀπῆλθεν, ὁ δὲ Βασιλεὺς τὴν ἐπιοῦσαν περὶ τὴν $2\,^1/_2$ μ. μ., καθ' ἣν στιγμὴν ἡ τάξις ἤρξατο διασαλευομένη εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, ἐκάλεσε τοὺς ἐπιφανεῖς τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ράλλην, Δεληγεώργην, Καραπᾶνον, Σωτηρόπουλον, Σιμόπουλον, Σκουλούδην, τοῦ Θεοτόκη ἀπουσιάζοντος, καὶ ἀνέθηκεν αὐτοῖς τὸν σχηματισμὸν τῆς κυβερνήσεως,ἀφήσας αὐτοὺς ἐλευθέρους εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προέδρου. Οἱ πολιτικοὶ οὗτοι ἄνδρες ἀνταλλάξαντες μετὰ τοῦ βασιλέως τὰς γνώμας των ἐπὶ τῆς καταστάσεως καὶ ὁμολογήσαντες τὴν ἀνάγκην τῆς κυβερνητικῆς μεταβολῆς, ὑπέδειξαν οὐχ ἧττον αὐτῷ, ὅτι προτιμητέα ἦτο ἡ λύσις τοῦ κυβερνητικοῦ ζητήματος διὰ τῆς Βουλῆς ἢ διὰ τῆς ἐνασκήσεως τῶν προνομίων τοῦ Στέμματος. Καὶ διὰ τοῦτο ἀνέλαβον νὰ προκαλέσωσι συνεδρίασιν τῆς Βουλῆς, ζητήσαντες πρὸς τοῦτο τὴν ἀπαιτουμένην προθεσμίαν. Μετὰ τοῦτο κατῆλθον τῶν ἀνακτόρων παρακολουθούμενοι ὑπὸ ὁμάδων λαοῦ συνωστιζομένων ἐνόπλως περὶ αὐτούς, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης ἐκάλει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν τοὺς διευθυντὰς τῶν ἐν Ἀθήναις ἐφημερίδων καὶ συνίστα αὐτοῖς, πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ κινδυνεύοντος κράτους, νὰ τηρήσωσι στάσιν μετριοπαθῆ ἀποτρέ-

ποντες τοὺς πολίτας διὰ τῶν ἄρθρων των ἀπὸ πάσης διαταράξεως τῆς ἐννόμου τάξεως.

Οἱ ἐπιφανεῖς τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατελθόντες εἰς τὸ Βουλευτήριον ἐκάλεσαν καὶ τοὺς λοιποὺς ἀντιπολιτευομένους βουλευτάς, εἰς οὓς ἐξέθηκαν τὴν ἐντολὴν τοῦ Βασιλέως καὶ παρ' ὧν ἔλαβον τὴν ὑπόσχεσιν τῆς συνδρομῆς των. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τάξις εἶχε διασαλευθῆ ἐν τῇ πόλει καὶ τὰ πλήθη συναθροισθέντα ἔξωθεν τῆς Βουλῆς ἐθορύβουν κατὰ τρόπον, ὅστις ὀλίγον διέφερε τῆς ἀναρχίας, οἱ ἀντιπολιτευόμενοι βουλευταὶ ἐσκέφθησαν ὄντως πατριωτικῶς ν' ἀπευθύνωσι κοινὴν ἔκκλησιν πρὸς τὸν λαόν, συνιστῶντες τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τὴν εἰς τὰ καθεστῶτα ἐμμονήν. Ἡ ἔκκλησις αὕτη εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Συμπολῖται !

Ἐν ταῖς κρισιμωτάταις στιγμαῖς, ἐν οἷς διατελοῦσι τὰ ὕψιστα συμφέροντα τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Ἔθνους, ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ συνέλθῃ ἡ Βουλὴ αὔριον.

Ἡ Ἀντιπολίτευσις καθῆκον ἑαυτῆς ἐθεώρησεν, ἵνα ἀπευθύνῃ πρὸς πάντας τοὺς πολίτας τὴν σύστασιν καὶ παράκλησιν, ὅπως καὶ ἕκαστος τὸ καθ' ἑαυτὸν συντελῇ εἰς τὴν τήρησιν τῆς τάξεως, ἥτις οὐ μόνον ἀπαραίτητος ἀποβαίνει διὰ τὴν ἀσφάλειαν πάντων, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖος εἶνε παράγων τῆς διασώσεως τῶν δικαίων καὶ τῆς τιμῆς τοῦ Ἔθνους.

Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς πατεῖ τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδος καὶ ὅτι ὁ στρατὸς ἡμῶν ἵσταται ἀντιμέτωπος αὐτοῦ, πᾶς δὲ ὁ ὁπωσδήποτε διαταράσσων τὴν τάξιν εἶνε οὐδὲν ἄλλο εἰμὴ σύμμαχος τῶν Τούρκων.

Ἀθῆναι 16 Ἀπριλίου 1897.

Οἱ ἐν Ἀθήναις Βουλευταὶ
τῆς Ἀντιπολιτεύσεως».

Μετὰ τοῦτο μείναντες μόνοι ἤρξαντο συσκεπτόμενοι ἐπὶ τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ ὑπουργείου. Καὶ πρῶτον συνεφώνησαν, ὅτι ὁ ὑπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν ἔδει νὰ ἐκλεχθῇ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν στρατιωτικῶν καὶ ὡς τοιοῦτον ὑπέδειξαν τὸν συνταγματάρχην Τσαμαδόν, χρηματίσαντα πολλάκις τοιοῦτον ἐπὶ Τρικούπη. Ἐπειδὴ ὅμως διὰ τῆς προσλήψεως τοῦ Τσαμαδοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιφανῶν ἀνήρχετο εἰς 8, ὁ

πρῴην πρωθυπουργὸς Σωτηρόπουλος, ἰδὼν ὅτι ἐπλεόναζεν εἷς, παρεκάλεσε τοὺς συναδέλφους του ν' ἀποχωρήσῃ αὐτὸς ἕνεκεν τῆς ἡλικίας του. Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον δὲν ἐδέχθη ὁ Δεληγεώργης προσθέσας ὅτι δὲν ἐνόει νὰ συμπράξῃ εἰς κυβέρνησιν, ἥτις δὲν θὰ προηδρεύετο ὑπὸ τοῦ Σωτηροπούλου ἢ ὑπὸ τοῦ Κανάρη ἢ ὑπὸ τρίτου προσώπου ἀδιαφόρως ἐκλεγομένου καὶ σεβαστοῦ. Ὁ Ῥάλλης ὅμως ἐζήτησεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν τιμὴν τοῦ Προέδρου, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἀντεπροσώπευε τὴν μεγαλειτέραν ὁμάδα τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ ἡ κοινὴ γνώμη αὐτὸν ὑπεδείκνυε. Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Ῥάλλη συνετάχθησαν πάντες οἱ λοιποὶ πλὴν τοῦ Καραπάνου. Τότε ὅ τε Καραπᾶνος καὶ Δεληγεώργης ἐδήλωσαν ὅτι δὲν θὰ συμμετεῖχον τῆς κυβερνήσεως, ὑπέσχοντο ὅμως νὰ ὑποστηρίξωσιν αὐτὴν καὶ ἠδύναντο νὰ δηλώσωσι τοῦτο πρὸς τὸν Βασιλέα. Μετὰ δίωρον σύσκεψιν οἱ ἐπιφανεῖς ἐξῆλθον τῆς Βουλῆς παρακολουθούμενοι ὑπὸ πολλοῦ πλήθους ἀνησυχοῦντος καὶ ζητωκραυγάζοντος, δύο δ' ἐξ αὐτῶν οἱ Σιμόπουλος καὶ Δεληγεώργης ἀποχωρισθέντες τῶν λοιπῶν ἀνῆλθον εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐξέθηκαν τῷ Βασιλεῖ, ὁ μὲν Σιμόπουλος τοὺς λόγους δι' οὓς ἐφρόνει ὅτι τοῦ νέου ὑπουργείου ἔδει νὰ μετεῖχον καὶ οἱ Καραπᾶνος καὶ Δεληγεώργης, οὗτος δὲ τοὺς λόγους δι' οὓς ἐνόμιζεν ὅτι δὲν ἠδύνατο μετὰ τοῦ ἑτέρου συναδέλφου του νὰ μετάσχῃ. Ὁ Βασιλεὺς ἐξέφρασε τὴν λύπην του ἐπὶ τῇ ἀποχωρήσει τῶν δύο πολιτευομένων, ἀνέθηκε δὲ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ὑπουργείου τῷ Ῥάλλῃ. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐφηρμόζετο τὸ κοινοβουλευτικὸν πολίτευμα ἐν Ἑλλάδι.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ βουλευτὴς Πετροπουλάκης λαβὼν τὴν πρωτοβουλίαν ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς πολιτῶν ἱκανῶν ἐκ τῶν νηφαλιωτέρων καὶ διήλασε μετ' αὐτῶν τὰς ὁδούς, συνιστῶν τοῖς πᾶσιν ἡσυχίαν. Οἱ δὲ ἀκολουθοῦντες αὐτὸν ἐνισχυθέντες καὶ παρ' ἄλλων ἀπετέλεσαν διαδήλωσιν, ἥτις διηυθύνθη εἰς τὴν οἰκίαν Ῥάλλη, ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τῆς ὁποίας ὁ ἐπίδοξος πρωθυπουργὸς ἤλεγξε τοὺς δράστας τῶν προηγηθεισῶν σκηνῶν, συνέστησε δ' εἰς αὐτοὺς ν' ἀποδώσωσι τὰ διαρπαγέντα ὅπλα, νὰ σεβασθῶσι τοὺς νόμους καὶ νὰ διαλυθῶσιν ἡσύχως, δηλώσας συγχρόνως ὅτι ἀνετέθη αὐτῷ παρὰ τοῦ βασιλέως ὁ καταρτισμὸς τῆς κυβερνήσεως. Μετὰ τὴν διαδήλωσιν ταύτην ἔπαυσαν αἱ λαϊκαὶ συναθροίσεις. Ἀλλὰ τὴν ἑσπέραν γνωσθέντος ὅτι καὶ ἐν Πειραιεῖ ἐξερράγησαν ταραχαί, ὡς καὶ ἐν Πάτραις, οἱ ὅμιλοι ἀνεσχηματίσθησαν πανταχοῦ τῆς πόλεως, μέγα δὲ πλῆθος πολιτῶν καὶ θορυβοποιῶν ἐκ τοῦ ἐξωτε-

ρικοῦ συνηθροίσθη ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Συντάγματος. Ἡ συνάθροισις δὲν ἔφερε τὸν κινδυνώδη χαρακτῆρα τῆς πρώτας. Προσῆλθεν ὅμως νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὸ πλῆθος ὁ Γεννάδιος, ἀνὴρ ἀπὸ δεκάδος ἐτῶν τὴν ῥητορικὴν ἐν ταῖς ῥύμαις τῶν Ἀθηνῶν καλλιεργῶν, πνεῦμα συγγενὲς πρὸς τοὺς ἀρχαίους σοφιστάς, ῥήτωρ ἀπὸ φύσεως καὶ μορφώσεως, δεινὸς παραστατικὸς τὴν ἔκφρασιν, εἰκονικὸς τὰς παραβολάς, εἰς τὴν ἐπίθεσιν ἀκάθεκτος καὶ εἰς τὴν ἄμυναν δηκτικός, εὔγλωττος εἰς τὸ ἔπακρον, οὐδενὸς τρόπου περὶ τὸ λέγειν πρὸς ἐπιτυχίαν φειδόμενος, εὐθυτενής, ἀλύγιστος, ἀναλλοίωτ ς, ἡ παραδοξοτέρα μορφὴ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἀλλὰ θετικοῦ νοῦ ἐντελῶς ἐστερημένος. Ὁ ῥήτωρ, ὅστις διὰ τῆς ἐφημερίδος του καὶ τῶν παραρτημάτων αὐτῆς ἐξῆπτεν ἀπὸ ἡμερῶν τὰ πνεύματα καὶ ἀνερρίπιζε τὴν λαϊκὴν ὀργὴν ἐναντίον τῆς αὐλῆς, ἐπετέθη καὶ αὖθις κατ' αὐτῆς διὰ δριμυτάτων φράσεων, παρέστησε τὸ κράτος προδιδόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν κυβερνητῶν αὐτοῦ καὶ ἐπέσειε τὴν ἐκ τῆς ἀνοχῆς τοῦ λαοῦ ἀπειλουμένην καταστροφήν. Τῇ ἀληθείᾳ μέγα ἔργον διοικήσεως καὶ συνετὸν διέπραξαν αἱ ἀρχαὶ καὶ ἡ δημοσία δύναμις μὴ ἐπεμβᾶσαι τὴν στιγμὴν ἐκείνην τῆς ἀναρριπίσεως τῶν παθῶν τοῦ ὄχλου, διότι ἄλλως ἡ δημοσία τάξις θὰ διεσαλεύετο, καίτοι ὁ ῥήτωρ δὲν ἐκέκτητο τὸ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενον ἠθικὸν κῦρος. Τὸ πλῆθος ἐτράπη καὶ αὖθις εἰς διαδηλώσεις θορυβώδεις μετὰ τὴν ἀγόρευσιν, ἀλλ' ἔξωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ἀναχαιτίσας αὐτοὺς ὁ Μάρκος Βότσαρης συνταγματάρχης, διὰ γενναίων λόγων, καὶ ποιούμενος ἔκκλησιν εἰς τὴν φιλοπατρίαν τοῦ λαοῦ κατηύνασε τὴν ὀργὴν τοῦ πλήθους, διαλυθέντος κατὰ μικρόν.

Δυστυχῶς καὶ ἐν Πειραιεῖ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ ὄχλος λαβὼν γνῶσιν τῶν ἐν Ἀθήναις συμβάντων ἐξέσπασεν εἰς ἀγρίας σκηνάς. Στίφη ἐκμανέντων πολιτῶν διέρρηξαν τὰς ἀποθήκας τῆς ἁμαρτωλοῦ Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, διήρπασαν τὰ ἐν αὐτῇ ὅπλα καὶ φυσίγγια καὶ ἐτράπησαν ἀνὰ τὰς διαφόρους ὁδοὺς ἐν πυκνοῖς πυροβολισμοῖς καὶ κραυγαῖς. Ἐκ τῶν πυροβολισμῶν τούτων ἐγεννήθη καὶ ἐν Πειραιεῖ πανικός, τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν καὶ περιδεεῖς οἱ νηφαλιώτεροι τῶν κατοίκων ἔσπευδον εἰς τὰς οἰκίας αὐτῶν, ἀναμένοντες τὰ συμβησόμενα. Διαρπαγαὶ ὅπλων ἐγένοντο καὶ ἐν Πάτραις, ἔνθα ὁ ὄχλος ὁπλισθεὶς ἐζήτει τοὺς ὑπευθύνους τῆς συμφορᾶς καὶ συνήρχετο εἰς θορυβώδη συλλαλητήρια, ἐγκαλῶν τὴν Βασιλείαν καὶ τὴν κυβέρ-

νησιν ἐπὶ τοῖς γενομένοις. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς ὁλόκληρος τὴν ἡμέραν ταύτην διήρχετο ὀδυνηρὰς στιγμὰς δοκιμασίας, ἀπειλουμένη ὑπὸ ἐχθροῦ, φοβερωτέρου τοῦ εἰσβαλόντος καὶ μιάναντος τὸ ἔδαφος τῆς Θεσσαλίας.

Εὐτυχῶς τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης 16 Ἀπριλίου μία φωνὴ ἠκούσθη ὁμοθύμως ἐξ ὅλου τοῦ τύπου, καλοῦσα τὸν λαὸν νὰ τηρήσῃ τὴν τάξιν. Ἦν ἡ πρώτη φορά, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες δημοσιογράφοι παρεῖχον ἀληθεῖς ὑπηρεσίας εἰς τὴν πατρίδα των. Καίτοι ἡ συμφωνία αὕτη δὲν ἐτηρήθη ἐπὶ πολύ, ἡ κατὰ τὴν ὑπερτάτην ἐκείνην στιγμὴν ἀντιταχθεῖσα παρὰ τοῦ τύπου ἀντίδρασις εἰς τὰ ἀνατρεπτικὰ ἔνστικτα τοῦ πλήθους συνέτεινε νὰ συντρίψῃ τὴν κλονιζομένην τάξιν καὶ ν' ἀποσοβήσῃ μεγαλητέρας διὰ τὸ κράτος συμφοράς. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ράλλης διεμήνυσεν εἰς τὸν πρωθυπουργὸν Δηλιγιάννην διά τινος τῶν φίλων του, ὅτι χάριν τῆς τάξεως παρίστατο ἀνάγκη ἀμέσου συγκλήσεως τῆς Βουλῆς. Ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης ἔδωκε τὴν ὑπόσχεσίν του πρὸς τοῦτο, ἀλλὰ πληροφορηθεὶς τὰ τῆς προσκλήσεως τῶν ἀντιπολιτευομένων εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴν παρ' αὐτῶν ἐκδηλωθεῖσαν γνώμην, ὅτι ἡ κυβέρνησις ἀπώλεσε τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς βουλῆς προέβαινεν εἰς δηλώσεις ἥκιστα μὲν πατριωτικὰς ὑπὸ κομματικοῦ δὲ πνεύματος διεπομένας. «Σήμερον, ἔλεγεν ἐν συνεντεύξει πρὸς δημοσιογράφον, εἶδον ἐν ταῖς ἐφημερίσιν ὅτι πρὸς τὸν Ἄνακτα ἐξεδηλώθη ὅτι ἡ κυβέρνησις ἀπώλεσε τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Βουλῆς. Ἐννοεῖται μετὰ τοῦτο ὅτι καθῆκον ἔχομεν νὰ ἐμφανισθῶμεν πρὸ αὐτῆς καὶ διὰ τοῦτο ἐτηλεγράφησα πρὸς πάντας τοὺς βουλευτὰς νὰ ἐπισπεύσωσι τὴν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐπάνοδόν των. Ἐλπίζω ὅτι θὰ συνεδριάσῃ σήμερον ἡ βουλή, θὰ τεθῇ δὲ πρὸ αὐτῆς τὸ ζήτημα τῆς κυβερνητικῆς ἀνεπαρκείας. Ἐὰν ἐκδηλώσῃ δυσπιστίαν πρὸς ἡμᾶς, θὰ πάρωμεν τὰ καπέλλα μας καὶ θὰ μεταβῶμεν εἰς τὸ σπίτι μας· ἂν ὅμως συμβῇ τοὐναντίον, θὰ ἐξακολουθήσωμεν παραμένοντες εἰς τὰς θέσεις μας πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντός μας»(*).

Οἱ λόγοι οὗτοι δὲν συνεβιβάζοντο πρὸς ὅσα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ βασιλέως συνέβησαν καὶ πρὸς τὴν ἐπίκλησιν τοῦ Ἄνακτος, ὅπως διευκολύνῃ αὐτὸν εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ζητήματος. Ὁ κατὰ

(*) «Ἐφημερὶς» Ἀθηνῶν, 16 Ἀπριλίου 1897, ὑπ' ἀριθ. 107.

τύπους ἔτι πρωθυπουργὸς μόλις τῶν ἀνακτόρων ἐξελθὼν ᾐσθάνθη ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν τὴν φιλαυτίαν ἐκείνην, ἥτις δι' ὅλου των τοῦ βίου συνεσκότιζε τοὺς Ἕλληνας πολιτικοὺς μὲ ἐλαχίστην δόσιν αὐταπαρνήσεως καὶ αὐτοθυσίας ὑπὲρ ὑπερτέρου σκοποῦ. Καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ὑπόστασις καὶ τὸ κομματικὸν συμφέρον ἐτίθετο ἐν ὑπερτέρᾳ μοίρᾳ τῆς ἀναποδράστου ἀνάγκης πρὸς ἀπομάκρυνσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς. Ἐν τούτοις τὴν πρωΐαν τῆς 16ης συνῆλθον ἐν τῷ βουλευτηρίῳ κατόπιν προσκλήσεως τοῦ προέδρου τῆς Βουλῆς πάντες οἱ ἐν Ἀθήναις βουλευταί, ἀλλὰ τῆς Βουλῆς μὴ εὑρεθείσης ἐν ἀπαρτίᾳ, ἀπεφασίσθη νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ πρὸς συνεδρίασιν ἀπόπειρα μετὰ μεσημβρίαν. Ἐν ᾧ δὲ τὴν πρωΐαν εὑρέθησαν παρόντες 104 βουλευταί, μετὰ μεσημβρίαν δὲν προσῆλθον εἰμὴ 95 μόνον. Τοῦ ἀδυνάτου τοῦ καταρτισμοῦ ἀπαρτίας γνωσθέντος, τὸ ἀναμένον ἔξωθεν πλῆθος ἐξεμάνη κατὰ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀρχηγῶν, ἐγκαλῶν αὐτοὺς ἐπὶ προδοσίᾳ. Συριγμοὶ καὶ ὕβρεις καὶ κραυγαὶ ἀναθέματος ἐξεσφενδονίζοντο κατὰ τῶν ἀποχωρούντων βουλευτῶν καὶ κατ' αὐτῶν τῶν ὑπουργῶν, ὁ ἄπεφθος δὲ χρυσὸς τοῦ ἀληθοῦς πατριωτισμοῦ μετεβάλλετο ὑπὸ τῶν ζωηροτέρων εἰς τὸ εὐτελέστατον τῶν μετάλλων. Πρὸς στιγμὴν ἠπειλήθη ἔφοδος κατὰ τῶν πυλῶν τοῦ Βουλευτηρίου, τοῦ ἑτέρου τῶν παραγόντων τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς ἀστυνομίας, ὁ ἀντικαταστήσας τὸν ἀπελθόντα Μπαϊρακτάρην, Θεόδωρος Μητσάκος ἐφαίνετο ἀνίσχυρος ἵν' ἀναχαιτίσῃ τὴν λαϊκὴν ἐπίθεσιν. Ὅτε αἰφνιδίως ἠγγέλθη ὅτι ἡ ἀντιπολίτευσις μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κυβερνητικῶν συνεσκέπτετο, καὶ ὁ βουλευτὴς Θήρας Ἀριστομένης Βαλέττας ἐξελθὼν ἔρριπτε πρὸς τὸ πλῆθος κούφην ἱκανοποίησιν ὅτι τὸ γεγονὸς τῆς ματαιώσεως τῆς ἀπαρτίας ἠγγέλθη πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ ὅτι ἡ ἀντιπολίτευσις ἀνέμενε τὴν ἀπάντησιν αὐτοῦ. Τὸ πλῆθος ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιπολαιότητος καθοδηγούμενον πάντοτε καὶ λησμονοῦν ὅτι τὸ ἓν τρίτον τοῦ κράτους ἐκεῖ πρὸς βορρᾶν ἐσφάδαζεν ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ κατακτητοῦ, ὑπεδέχθη τὴν ἀναγγελίαν ταύτην διὰ ζητωκραυγῶν ὑπὲρ τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ ἀνέμενε τὴν ἔξοδον αὐτῆς. Μετ' ὀλίγον ἐνεφανίσθη εἰς τὰ προπύλαια τοῦ Βουλευτηρίου ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ράλλης καὶ τὸ πλῆθος ὑποδεχθὲν δι' ἀναφωνήσεων παρηκολούθησε χειροκροτοῦν μέχρι τῆς οἰκίας του, ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τῆς ὁποίας ὁ ἐπίδοξος πρωθυπουργὸς προσεφώνησε τὰ πλήθη.— Ἡ κυβέρνησις, εἶπε, φυγομα-

χήσασα ἐν τῇ βουλῇ ηὐτοκτόνησεν. Εἰς ὑμᾶς ἀπόκειται νὰ διευκολύνητε τὸ ἔργον τῆς μελλούσης κυβερνήσεως. Πρώτη δὲ βάσις τῶν ἐνεργειῶν ἡμῶν θὰ εἶνε ἡ τήρησις τῆς τάξεως, πᾶν δὲ ὅ,τι ἐπιβάλλουν αἱ περιστάσεις θὰ γείνῃ καὶ θὰ τὸ μάθετε αὔριον».

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης ἐξηκολούθει διὰ τῶν δηλώσεών του συντελῶν εἰς τὴν ἐπιδείνωσιν τῆς καταστάσεως. «Ἡμεῖς φρονοῦμεν, ἔλεγεν, ὅτι ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται ν' ἀποθέσωμεν τὴν ἐξουσίαν. Θὰ πράξωμεν ὅμως τοῦτο, ἂν ἐπιβληθῇ εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῆς Βουλῆς. Οὔτε καιρὸς εἶνε νὰ ζητηθῶσι τώρα οἱ ἔνοχοι. Οἱ ἔνοχοι θ' ἀποδειχθῶσιν, ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα, καὶ θὰ τιμωρηθῶσιν, οἱοιδήποτε καὶ ἂν εἶνε οὗτοι». Ὁ Δηλιγιάννης, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἐν τῇ Βουλῇ πλειονοψηφίας καὶ παρουσιάζων τὸ ἔσχατον σημεῖον τῆς κακῆς λειτουργίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ θεσμοῦ ἐν Ἑλλάδι, ἐζήτει οὕτως οὐχὶ μόνον νὰ ἐνασκήσῃ ὁ βασιλεὺς τὸ συνταγματικόν του δικαίωμα καὶ ἀπολύσῃ τοὺς ὑπουργούς του, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνσπείρῃ ζιζάνια, συντελῶν ἀκουσίως ἴσως εἰς τὴν διατάραξιν τῆς τάξεως. Διότι ὁ λαὸς ἀκούων ἀπὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ τοῦ πρωθυπουργοῦ, ὅτι ὑπῆρχον ἔνοχοι, ἐν τῇ ἐξάψει ἐκείνῃ τῶν πνευμάτων ὠθεῖτο ν' ἀναζητήσῃ αὐτοὺς καὶ νὰ τοὺς ἀναζητήσῃ ἐκτὸς τῆς κυβερνήσεως.

Διὸ καὶ τὴν ἐπιοῦσαν, 17 Ἀπριλίου, τὸ πλῆθος ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐδείκνυεν ἀπειλητικὰς διαθέσεις, ἐδέησε δὲ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ περὶ τὰ Ἀνάκτορα δύναμις. Ἀλλ' ὁ Βασιλεὺς μαθὼν τὸ τοιοῦτον ἐζήτησε τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐνισχύσεως, ἀρκεσθεὶς εἰς τὴν συνήθη φρουράν, καθ' ὅσον ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις τῆς λαϊκῆς ἐξάψεως, καὶ ἂν ἐπέκειτο κίνδυνός τις, τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς τοὺς κατηγανακτημένους ἐκείνους ἐφέδρους ὁπλίτας; Ἐν ᾧ δ' ἔξω ἡ πόλις ἦν ἀνάστατος καὶ ἀνὰ πᾶσαν γωνίαν ἐδημηγόρουν αὐτοσχέδιοι ῥήτορες, ἡ κατὰ τύπους ὑφισταμένη κυβέρνησις συνῆλθε, πλὴν τοῦ ἀπὸ πολλοῦ κατ' οὐσίαν παρῃτημένου ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, εἰς τελευταῖον ὑπουργικὸν συμβούλιον, μετὰ τὸ ὁποῖον ὁ Δηλιγιάννης ἀπεσύρθη εἰς τὴν οἰκίαν του ἀναμένων νὰ κληθῇ εἰς τὴν ὁρκωμοσίαν τῶν νέων ὑπουργῶν, καὶ τὸ Στέμμα ἐνήσκει τὰ συνταγματικὰ αὐτοῦ δικαιώματα.

Τὴν τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἐγένετο νέα ἀπόπειρα πρὸς συνεδρίασιν τῆς Βουλῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ βουλευταὶ ἐφυγομάχουν προσελθόντων τριάκοντα καὶ δύο μόλις ἐξ αὐτῶν μετὰ τοῦ προέδρου Ζαΐμη. Τὸ πλῆθος τότε ἐξαγριωθὲν εἰσώρμησεν εἰς τὸ Βουλευτήριον, κα-

τέλαβεν ἐξ ἀπίνης τὰ ἑδώλια τῶν βουλευτῶν καὶ ἡ ὀχλοκρατία ἐγκαθιδρύετο ἤδη ἐντὸς τοῦ μεγάρου ἐκείνου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐχαλκεύθη δι' ἀγόνου κομματικῆς διαπάλης μακρῶν ἐτῶν ἡ παροῦσα καταστροφὴ καὶ τὸ αἶσχος τῆς ἥττης. Αὐτοσχέδιοι ῥήτορες ἤρξαντο δημηγοροῦντες ὑπὸ τοὺς ὑψηλοὺς θόλους τοῦ βουλευτικοῦ μεγάρου καὶ ἕκαστος ἔλεγε καὶ συνεβούλευε κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, ὅπως ποτὲ ἐν Παρισίοις κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταλύσεως τῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορος, ὅτε οἱ ἐθνοφύλακες καὶ τὸ πλῆθος κατεπλημμύρισαν τὴν αἴθουσαν τοῦ Νομοθετικοῦ Σώματος. Εἷς ἐκ τῶν τοῦ πλήθους ἀναστὰς προέτεινε τὴν κατάργησιν τῆς ἀπαρτίας, καὶ ὁ συνεδριάζων ὄχλος ἀπεδέχετο αὐτὴν διὰ τῶν κραυγῶν: «Κάτω ἡ ἀπαρτία!» Ἕτερος δ' ἔφεδρος ἐκ τῆς ἀριστερᾶς παρίστα ὅτι ἐλθὼν μετ' ἄλλων πολλῶν εἰς Ἀθήνας ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἐστερεῖτο καταλύματος καὶ διετέλει νῆστις μετὰ τῶν συντρόφων του, προὐκάλει δὲ τὴν ἀπόφασιν τοῦ πλήθους ἐπὶ τούτου. Ὁμοίαν ὄψιν αἱ Ἀθῆναι παρέστησαν εἰς ἄλλην τινὰ ἱστορικὴν ἐποχὴν τὴν Μακεδονικήν, ὅτε ὁ Φίλιππος μετὰ τῆς φάλαγγός του εἰσβαλὼν ἠπείλησεν αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τῆς πόλεως, ἐν ᾧ ὁ δῆμος οὐδὲν τῶν ῥαγδαιοτάτων ῥευμάτων διαφέρων, ἀφορμῇ δὲ προσκαίρων θορύβων ἐπιπολάζων τὸν κίνδυνον εἰς οὐδὲν ἐλογίζετο. Σὺν τῇ διαφορᾷ ὅτι ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ οὐδεὶς ἦτο ὁ ἐπὶ προδοσίαν νοήσας, ἥτις ἦτο πλάσμα τοῦ ὄχλου μὴ δυναμένου νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενον τῆς ἥττης. Ὁ δὲ θόρυβος προήρχετο ἐκ τῶν ἐθισθέντων εἰς τὴν κομματικὴν διαπάλην καὶ τοῦ ἐκ ταύτης γεννηθέντος φρενοπαθοῦς πατριωτισμοῦ τῶν κραυγῶν καὶ τῶν ἀκόσμων συλλαλητηρίων. Τὸ εἶδος τοῦ πατριωτισμοῦ τούτου ἐπεπόλαζε κυρίως ἐν Ἀθήναις, τῇ ἕδρᾳ τῆς πολιτικῆς νόσου, ὑφ' ἧς κατετρύχετο τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, ἐν ᾧ ὁ ἤρεμος καὶ νηφάλιος πατριωτισμὸς ὁ σφυρηλατῶν τοὺς ἀληθεῖς πολίτας καὶ πλάττων τὰς μεγάλας ψυχὰς τῶν προμάχων, εὑρισκόμενος εἰς τὰ στήθη παντὸς Ἕλληνος ὡς ὁ ἄπεφθος χρυσὸς ἐν τοῖς ἐγκάτοις χρυσοφόρου γῆς, δὲν ἐκαλλιεργήθη ὑπὸ τῆς Πολιτείας.

Ἐν ᾧ δὲ ὁ ὄχλος συνηδρίαζεν ἐπὶ τῶν ἑδωλίων τῶν βουλευτῶν, ἠγγέλθη ὅτι ὁ Ράλλης κατέφθασεν εἰς τὸ Βουλευτήριον καὶ πολλοὶ ἐξῆλθον, ὅπως προϋπαντήσωσι τὸν ἄνθρωπον τῆς ἡμέρας, τοιουτοτρόπως δ' ἐλύθη ἡ λαϊκὴ ἐκείνη συνεδρίασις. Καὶ ὁ μὲν ἐπίδοξος πρωθυπουργὸς ἐκλείσθη εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν ἀντιπολιτευομένων βουλευτῶν, ἔνθα ἀνέμενον καὶ οἱ λοιποὶ ἐπιφανεῖς. Τὸ δὲ πλῆθος συγκεντρωθὲν

αὖθις πρὸ τῶν προπυλαίων, ἔνθα δημαγωγοί τινες ὡμίλουν ὑπὲρ τῆς συνεχίσεως τοῦ ἀγῶνος, ἀπετέλεσε κατόπιν μακρὰν διαδήλωσιν καὶ ἐτέθη εἰς πορείαν πρὸς τὸν οἶκον τοῦ γηραιοῦ ναυάρχου Μ. Κανάρη, υἱοῦ τοῦ ἥρωος τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, ὅστις, συστήσας τοῖς πολίταις τάξιν, εἶπεν ὅτι τῷ βασιλεῖ ἀπόκειται νὰ συνεχίσῃ τὸν ἀγῶνα πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς τιμῆς τοῦ ἔθνους. Ἐπελθούσης δὲ τῆς νυκτὸς τὸ πλῆθος ἀπεφάσισε νὰ διαλυθῇ, ἀφ' οὗ ὥρισε τὴν 10ην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἐπιούσης καὶ τὴν πλατεῖαν τῆς Ὁμονοίας, ὅπως συναθροισθῇ αὐτόθι ἐκ νέου, μεταβῇ εἰς τὰ Ἀνάκτορα καὶ ζητήσῃ παρὰ τοῦ βασιλέως ἵνα ἐκστρατεύσῃ καὶ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἔθνους! Εὐτυχῶς ὅμως ἡ νέα κυβέρνησις κατηρτίζετο ἐν τῷ μεταξύ, ὅπως τεθῇ τέρμα εἰς τὴν ὀχλοκρατίαν, τῇ δὲ πρωΐᾳ τῆς ἐπιούσης ὡρκίζοντο ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως οἱ νέοι ὑπουργοί, Δημήτριος Ράλλης, πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν, Γεώργιος Θεοτόκης, ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, Στέφανος Σκουλούδης, ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἀνάργυρος Σιμόπουλος, ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν, Ἀθ. Εὐταξίας ἐπὶ τῆς Παιδείας, Ν. Τσαμαδὸς συνταγματάρχης ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ Ν. Τριανταφυλλάκος ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ὁ Βασιλεὺς ἠναγκάσθη ν' ἀσκήσῃ τὰ συνταγματικὰ αὐτοῦ δικαιώματα, ὁ δὲ τέως πρωθυπουργὸς Θεόδωρος Δηλιγιάννης προσυπέγραψε τὸ διάταγμα τῆς ἀντικαταστάσεως. Οὕτως ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν κυβέρνησιν τὴν πηγάσασαν ἐκ τῶν ἐκλογῶν τῆς 16 Ἀπριλίου 1895, καὶ τὸ δεύτερον ἤδη διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ἀπηλαύνετο τῆς ἀρχῆς ὁ ἐκ Γόρτυνος πολιτευτής(*). Ἀλλὰ καὶ ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὸν κυβέρνησις δὲν ἦν ἀπηλλαγμένη τῶν εὐθυνῶν τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως. Ὁ πρόεδρος αὐτῆς Δημήτριος Ράλλης ἦν ὁ δι' ὅλου τοῦ κρητικοῦ ζητήματος σείων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Βουλῆς τὴν σημαίαν τῆς ἐθνικῆς ἐνεργείας, τῆς πολεμικῆς δράσεως ἐν γνώσει τῆς καταστάσεως τοῦ κράτους. Ὁ ἐργασθεὶς δι' ἀπειλῶν κατὰ τῶν καθεστώτων, διὰ μομφῶν κατὰ τῆς βασιλείας, δι' ἀγορεύσεων χάριν τῆς διαβουκολήσεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ὑφαρπαγῆς τῆς ἐξουσίας, εἰς τὴν προώθησιν τοῦ ἔθνους εἰς ἀγῶνα ἄνισον, ἄκαιρον καὶ παράτολμον. Ὁ ἀποκαλέσας τέλος ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς εὐλογημένην τὴν ὥραν, καθ' ἣν ἡ Τουρκία ἐκήρυξε τὸν ἀκήρυκτον

(*) Βλέπε ἐν σελίδι 23 τοῦ πρώτου τόμου.

αὐτὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἔχων ὡς οὐδεὶς ἄλλος τῶν ἐν Ἑλλάδι πολιτευομένων τὸ ἠθικὸν ἄθικτον, συνετέλεσεν οὐχ ἧττον διὰ τῆς φιλαρχίας του καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ νὰ ἐξέλθῃ ἡ πεσοῦσα κυβέρνησις τῆς εὐθείας ὁδοῦ. Καὶ καλλιεργήσας διὰ τῆς πολιτείας του τὴν ἀκατάσχετον πρὸς τὸν πόλεμον ὁρμὴν τῆς κοινῆς γνώμης ὑπῆρξεν ἀρνητικῶς ὁ ἕτερος τῶν παραγόντων τῆς παρασκευασθείσης ἥττης. Τῆς τύχης δὲ ἡ εἰρωνεία ἐπεφύλασσεν εἰς αὐτὸν τὴν μοῖραν νὰ κληθῇ εἰς τὸ πρωθυπουργικὸν ἀξίωμα κατὰ πρῶτον, ὅπως περάνῃ τὸ ἔργον τοῦ ἀντιπάλου καὶ προκατόχου του, οὗ ἀκούσιος ἐργάτης ἐγένετο, καὶ γνωρίσῃ πικρῶς πόσον παράτολμον εἶνε τὸ χειρίζεσθαι καθ' ὑπερβολὴν εἰς κοινοβουλευτικοὺς ἀγῶνας ὡς ὅπλον τὰς ὀρέξεις τοῦ πλήθους καὶ τὸ ὑπεράγαν θωπεύειν αὐτάς. Οἱ δὲ μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξουσίαν κληθέντες ὑπῆρξαν κατὰ τὸ ἀναλογοῦν ἑκάστῳ ἐργάται τῆς ἥττης ἀπώτεροι διὰ τῆς μετοχῆς αὐτῶν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς εἰς κυβερνήσεις, αἵτινες παρεσκεύασαν τὴν πολιτικὴν διαφθορὰν διὰ τῆς συναλλαγῆς.

Τὸ νέον Ὑπουργεῖον εἶχεν ὡς πρόγραμμα, ὡς ἐδήλου ὁ πρόεδρος αὐτοῦ Ῥάλλης, «τὴν σύνταξιν τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων πρὸς ἄμυναν ἢ ἐπίθεσιν καὶ τὴν ἐπίτευξιν ἐντίμου εἰρήνης διὰ τελικοῦ συμβιβασμοῦ». Κυρίως δ' εἰπεῖν ἡ ἐπιδίωξις τῆς εἰρήνης, ὅπερ ἦν ἐπιβεβλημένον αὐτοῖς. Ἀμέσως δὲ τὴν ἑσπέραν τῆς 18 Ἀπριλίου μετὰ ὑπουργικὸν συμβούλιον οἱ ὑπουργοὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ στρατιωτικῶν Θεοτόκης καὶ Τσαμαδὸς ἀνεχώρησαν μεταβαίνοντες διὰ Λαμίας καὶ Δομοκοῦ εἰς Φάρσαλα καὶ ἐκεῖθεν εἰς Βελεστῖνον, ἔνθα ἤδη τὴν προτεραίαν συνήφθη ἡ πρώτη σύγκρουσις, πρὸς ἐπιτόπιον ἐξέτασιν τῆς καταστάσεως τοῦ στρατοῦ καὶ λῆψιν ὡρισμένων μετ' αὐτὴν ἀποφάσεων.

Τὸ μέτρον ὅμως κυρίως ἐλαμβάνετο πρὸς καθησύχασιν τοῦ λαοῦ, διότι ἡ πεντάωρος ἐν Φαρσάλοις διαμονὴ τῶν ὑπουργῶν ἐν τῷ οἰκήματι τοῦ ἀρχηγοῦ δὲν εἶχε σημασίαν τινά, ἡ δὲ γνώμη αὐτοῦ καὶ τῶν μεράρχων καὶ ταξιάρχων ἠδύνατο νὰ ζητηθῇ καὶ τηλεγραφικῶς. Πλὴν δὲ τούτου τὴν αὐτὴν ἡμέραν τῆς καταρτίσεώς του τὸ Ὑπουργεῖον ἔλαβε τὴν πρόνοιαν νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἐν Θερμοπύλαις στρατὸν διὰ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἐν Ἀθήναις συγκρατηθέντων στρατιωτικῶν σωμάτων καὶ τὴν 9ην μετὰ μεσημβρίαν παρουσιασθὲν ἐνώπιον τῆς Βουλῆς ἐζήτησε ψῆφον ἐμπιστοσύνης, ἣν ἐφάνη ὅτι εἶχεν ἀνάγκην, ἵνα ἀποβλέψῃ εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ μετὰ θάρρους. Ἡ συνεδρίασις αὕτη τῆς

Βουλῆς εἶχε πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον, καθ' ὅσον ἀπὸ τοῦ βουλευτικοῦ βήματος ὑπεβάλλετο παρὰ βουλευτοῦ ἐπαναστατικῶς ἡ πρότασις τῆς ἀνακλήσεως τῶν βασιλοπαίδων καὶ παρ' ἑτέρου διαμαρτυρία διὰ τὴν ἀδράνειαν τοῦ στόλου. Τὸ σκάνδαλον παρεκάμφθη δι' ὑπομνήσεως τοῦ πρωθυπουργοῦ ὅτι ἡ Βουλὴ δὲν ἔπρεπε νὰ λησμονῇ ὅτι τὸ κράτος εὑρίσκετο πρὸ τοῦ ἐχθροῦ,ἀπειλοῦντος τὴν ἀκεραιότητα αὐτοῦ. Ἀνήγγειλε δὲ ὁ νέος πρωθυπουργὸς κατὰ τὴν συνεδρίασιν ταύτην μίαν ὑποχώρησιν, γνωστήν, τοῦ Ἠπειρωτικοῦ στρατοῦ ἀποσυρθέντος τὴν ἑσπέραν τῆς 17ης Ἀπριλίου εἰς Ἄρταν μετὰ τὰ ἐν τῇ στενωπῷ τῶν πέντε Πηγαδίων συμβάντα, καὶ μίαν νίκην, τὴν πρώτην νίκην τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, συμβᾶσαν τὴν προτεραίαν ἐν Βελεστίνῳ, ἡμέραν τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ νέου ὑπουργείου. Μετὰ τὰς δηλώσεις δὲ τοῦ τέως πρωθυπουργοῦ Δηλιγιάννη ὑπὲρ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ ὑπουργείου ἡ Βουλὴ ὁμοθύμως ἔδωκε ψῆφον ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν νέαν κυβέρνησιν καὶ διέκοψε τὰς ἐργασίας αὐτῆς. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς δημοσίας τάξεως,μακρὰν τοῦ νὰ διευθετηθῇ,παρεῖχε τοὐναντίον ἀνησυχίας εἰς τὴν κυβέρνησιν. Ἐὰν οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἀνερχόμενοι ἐπὶ τῆς ἐξουσίας καὶ βιαζόμενοι ὑπὸ τῆς ἀνάγκης καὶ τῶν εὐθυνῶν λησμονῶσι τὰς ἐπαγγελίας αὐτῶν, ὁ λαός, τὸ αἰώνιον τοῦτο παιδίον, τὸ τρεφόμενον πάντοτε δι' ἀπατηλῶν ἐλπίδων καὶ ὑποσχέσεων, ἀναμιμνήσκεται αὐτάς, καθ' ἣν στιγμὴν κενώνει τὸ πικρὸν ποτήριον τῆς ἀπογοητεύσεως. Αἱ κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ λαϊκοῦ ἀναβρασμοῦ μετ' ἐλαφρότητος ἐξενεχθεῖσαι γνῶμαι τοῦ Ράλλη,ὅτι «ἡ βασιλεία πρέπει ν' ἀπόσχῃ ἀναμιγνυομένη καὶ τὸ διευθύνουσα ζητήματα ἐκτὸς τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς,καὶ ὅτι τὸ κράτος πρέπει ν'ἀφεθῇ εἰς τοὺς εἰδήμονας καὶ τοὺς ὄντας εἰς θέσιν νὰ τὸ διευθύνωσιν»,ἡ πρὸς κολακείαν τοῦ λαϊκοῦ ῥεύματος ἀποδοχὴ τῆς ἰδέας, ὅτι οἱ βασιλόπαιδες ἦσαν οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ἥττης, παρήγαγον τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἀνακλήσεως αὐτῶν παρὰ τοῦ λέγοντος καὶ ζητοῦντος τοιαῦτα, ὅστις ἤρχετο ἤδη εἰς τὴν ἐξουσίαν.

Αἱ πρὸς τὰς ἐπαγγελίας ὅμως αὐτοῦ, καίτοι καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ πολιτειακοῦ συμφέροντος, ἀντίθετοι πράξεις τοῦ Ράλλη ἐπήνεγκον τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ προὐξένησαν νέον ἀναβρασμόν. Ὁ δὲ τύπος τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἐβράδυνε νὰ γείνῃ διερμηνεὺς τῆς κατακραυγῆς ταύτης, λησμονήσας ταχέως τὸν πρὸ μικροῦ κίνδυνον τῆς δημοσίας τάξεως, οὗ ἕνεκεν ἠναγκάσθη τότε νὰ σκεφθῇ

ὡριμώτερον.«"Ολοι ἐνδιαφερόμεθα ὑπὲρ τῆς δημοσίας τάξεως,ἔγραφεν ἡ «'Ακρόπολις», καὶ ὅλοι ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνιζόμεθα ἕκαστος κατὰ δύναμιν. 'Αλλὰ πρέπει νὰ γνωρίσῃ ἡ κυβέρνησις, ὅτι θὰ παύσῃ πᾶς ἀναβρασμὸς εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ θὰ τὴν περιστοιχίσῃ τὸ "Εθνος ἐν σιγῇ καὶ θὰ τὴν περιβάλῃ μὲ ὅλην του τὴν ἐμπιστοσύνην, μόνον ἂν ἀνακληθοῦν οἱ πρίγκιπες! Εἶνε γενικὴ ἀπαίτησις αὐτή. Οὔτε ὁ στόλος θἀναθαρρήσῃ, οὔτε ὁ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατὸς θὰ παύσῃ νὰ δυσφορῇ, ἐφ' ὅσον μένουν ἐκεῖ οἱ πρίγκιπες. Οὔτε ἡ κοινωνία θἀποβλέπῃ μὲ περισσοτέραν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν πολεμικὴν ἐνέργειαν τῆς κυβερνήσεως. Ὁ κ. Ράλλης εἰπὼν εἰς τὸν Βασιλέα ὅτι τὰ παιδιά του ἐφάνησαν κατώτερα τῶν προσδοκιῶν τοῦ "Εθνους, καθῆκον ἔχει νὰ ἱκανοποιήσῃ καὶ τὸ "Εθνος! Οἱ κατώτεροι τῆς θέσεώς των δὲν ἔχουν τόπον, ὅπου κινδυνεύει ἡ Τιμὴ τῆς 'Ελλάδος».

Τὸ δὲ «"Αστυ» ἑπόμενον εἰς ταῦτα ἔγραφεν: «'Επιτακτικὴ ἀνάγκη εἶνε ν' ἀνακληθῶσι τοὐλάχιστον οἱ δύο πρίγκιπες οἱ παραλύοντες τὸ φρόνημα τῶν μαχίμων ἀνδρῶν, διὰ τῶν φροντίδων, ἃς οἱ περὶ αὐτοὺς καταβάλλουν διαρκῶς ὑπὲρ τῆς διατηρήσεώς των»!

Καὶ τὸ «Σκρὶπ» ἔγραφεν ὡσαύτως: «'Η νέα Κυβέρνησις ἔχει καθῆκον ν' ἀποδώσῃ τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης εἰς τοὺς ἐνδεδειγμένους ἀρχηγοὺς αὐτῶν... 'Εκτὸς τούτων ὡς ὑπέρτατον καθῆκον ἐπιβάλλεται εἰς τὴν νέαν κυβέρνησιν νὰ πετάξῃ αὐτοστιγμεὶ ἐκ τῆς Αὐλῆς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐνόμισαν ὅτι ἐκ τῶν παρασκηνίων ἐκλήθησαν ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας νὰ διευθύνωσι τὴν 'Ελλάδα καὶ τὴν ἔφεραν εἰς τὴν λυπηρὰν κατάστασιν, εἰς ἣν σήμερον εὑρίσκεται».

'Η «'Εστία» δριμύτερον ἐπιτιθεμένη, ὡς πάντοτε, ἐζήτει τὴν ἄμεσον ἀνάκλησιν τοῦ ἀρχιστρατήγου, τοῦ ἀντιπλοιάρχου καὶ τοῦ λοχαγοῦ. Εἵπετο δὲ ἡ συναυλία τῶν λοιπῶν ἐφημερίδων, αἵτινες ἀπεκάλουν τὸ 'Υπουργεῖον «Κυβέρνησιν αὐλικῆς ἀμύνης» καὶ οὐχὶ ἐθνικῆς. Αἱ ὑστερικαὶ αὗται κραυγαί, καίτοι δικαιολογούμεναι ἐκ τῆς ἐσκοτισμένης καὶ πνιγηρᾶς ἀτμοσφαίρας, ἣν οἱ γράφοντες ἀνέπνεον, δὲν προήρχοντο ἀπὸ ὀρθῆς σκέψεως καὶ λογισμοῦ. Διότι ἡ ἀνάκλησις τοῦ Διαδόχου καὶ τῶν πριγκίπων, περιέχουσα προσβολὴν κατὰ τῆς βασιλείας, θὰ ἐσήμαινε κατάργησιν αὐτῆς ἐν 'Ελλάδι καὶ ἔναρξιν τῆς ἐπαναστάσεως, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ τόπος, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ 'Ανοτὼ εἶχεν ἀνάγκην νὰ μείνῃ εὐσταθῶς ἀφωσιωμένος

εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ τὴν δυναστείαν του, ἵνα ἀντιμετωπίσῃ τὰς κρισίμους στιγμὰς, ἃς διήρχετο.

Ἀλλὰ πάντως αἱ κραυγαὶ ἐκεῖναι δὲν θὰ ἠκούοντο, ἐὰν ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς κυβερνήσεως δὲν εἶχε θωπεύσῃ ὑπεράγαν τὰς ὀρέξεις τοῦ πλήθους, καὶ ἂν ἡ πανοπλία τῆς μικροπολιτικῆς ἀπετίθετο κατὰ τὰς δυσχερεῖς ἐκείνας περιστάσεις χάριν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Οὕτως ἡ κατὰ τοῦ στέμματος κατακραυγὴ ἐξηκολούθησεν ἐπιδεινουμένη. Τὰς ἀποδοκιμασίας αὐτοῦ τὸ πλῆθος ἐξέφραζε καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς ναοῖς, ἔνθα ἐζήτει ν' ἀπαγορεύσῃ διὰ φωνῶν τὴν μνημόνευσιν τῶν βασιλικῶν ὀνομάτων κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν. Τοιαῦται ἀπρεπεῖς σκηναὶ ἔλαβον χώραν εἰς πολλοὺς τῶν ναῶν τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, εἰς ἃς μετεδίδετο τὸ παράδειγμα ἐκ τῆς πρωτευούσης. Ἐν Πάτραις ἕνεκα τῆς λαϊκῆς ἀγανακτήσεως ἐλήφθη τὸ μέτρον, ὅπως παραλείπωνται αἱ συνήθεις βασίλειοι εὐχαὶ κατὰ τὰς λειτουργίας. Ἐν Ἀθήναις δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ βασιλικοὶ θεράποντες ἐξερχόμενοι εἰς τὰς ὁδοὺς ἠναγκάζοντο, ὅπως ἀποφεύγωσι τὰς ἀποδοκιμασίας τοῦ πλήθους, ν' ἀποθέτωσι τὴν κυανῆν αὐτῶν οἰκοστολήν. Εἰς τὸ στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον, ἔνθα ἐνοσηλεύοντο οἱ τραυματίαι στρατιῶται, αἱ μητέρες καὶ αἱ ἀδελφαὶ, συνηγμέναι κατὰ μίαν ἐπίσκεψιν τῆς βασιλίσσης εἰς τὸ προαύλιον, ἐξετράπησαν εἰς φανερὰς κατὰ τοῦ προσώπου αὐτῆς ἀποδοκιμασίας (*). Εἰς δὲ τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν συχνάκις ὁμάδες ἐκ τοῦ ὄχλου κατεβίβαζον πᾶν ὅ,τι ἀνεμίμνησκεν αὐταῖς τοὺς κατὰ τὴν γνώμην των ἐνόχους. Τέλος εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις, καὶ ἰδιαιτέρως τὰς Πάτρας, πολλάκις ἠκούσθησαν αἱ κραυγαὶ «Ζήτω ἡ Δημοκρατία!» Ἑσπέραν τινὰ μάλιστα αἱ Πάτραι, ἀναστατωθεῖσαι ἐξ ἀπροόπτου κρούσεως τῶν κωδώνων ὑπὸ τῶν μᾶλλον ἐξημμένων, μικροῦ δεῖν παρουσίαζον τὴν ὄψιν, ἣν ἔλαβον κατὰ τὴν πτῶσιν τῆς πρώτης δυναστείας τῷ 1862.

Εὐτυχῶς καὶ τὸ Στέμμα ἐδιδάσκετο ὑπὸ τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ εἶνε μακρόθυμον πρὸ τῶν τοιούτων ἐκδηλώσεων, δεικνύον καρτεροψυχίαν καὶ ἀντοχὴν ὑπομονῆς εἰς τὸ παλίνστροφον τῆς

(*) Παρόμοιον ἐπεισόδιον συνέβη καὶ τῷ Βασιλεῖ ἐπισκεφθέντι τὸ θεραπευτήριον «Εὐαγγελισμός». Ἡ Α. Μ. πλησιάσας τραυματίαν ἐκ Θεσσαλίας ἠρώτησεν αὐτὸν περὶ τῆς πληγῆς του.—«Ἡ πληγή μου, ὅσῳ καὶ ἂν εἶνε βαθειά, ἀπεκρίθη, θὰ γιατρευθῇ· ἡ μουντζοῦρα ὅμως ποῦ μᾶς κόλλησαν αὐτοὶ ποῦ μᾶς διεύθυναν ἐκεῖ 'ς τὴ Θεσσαλία δὲ θὰ σβυστῇ ποτέ!»

τύχης, ἕως οὗ αἱ πονηραὶ ἡμέραι παρέλθωσι. Τοιουτοτρόπως συνεσῴζοντο δυναστεία καὶ τόπος, ἐλάμβανον δ' ἀμφότεροι ἐκ τῆς κοινῆς δυστυχίας διδάγματα σπουδαιότατα διὰ τὸ μέλλον. Οὐχ ἧττον ὁ κατὰ τῆς δυναστείας ἐρεθισμὸς καὶ ἡ κρατοῦσα ὀχλαγωγία ἀπήχουν κακῶς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν. Ἐν Εὐρώπῃ μετ' ἀγωνίας παρηκολούθουν τὴν ἔξαψιν τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος, τὰ δ' εὐρωπαϊκὰ ἀνακτοβούλια ἤρξαντο συσκεπτόμενα περὶ τούτου καὶ προέβησαν εἰς κοινὰ διαβήματα πρὸς προστασίαν τῆς δυναστείας, ὡς ῥηθήσεται ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον ἐν Φαρσάλοις.—Ὁ Σμολένσκης ἐν Βελεστίνῳ.—Πρῶται συγκρούσεις ἐν Βελεστίνῳ.—Αἱ μάχαι τῆς 17 καὶ 18 Ἀπριλίου.—Τὰ ἐν Τρικκάλοις καὶ Μουζακίῳ —Ἡ ἐν Φαρσάλοις μάχη.—Ἔκβασις αὐτῆς· ὑποχώρησις πρὸς Δομοκόν. — Ἡ μάχη τῆς 23 Ἀπριλίου ἐν Βελεστίνῳ.—Ὑποχώρησις Σμολένσκη πρὸς Ἁλμυρόν.—Κατάληψις τοῦ Βόλου ὑπὸ τῶν Τούρκων.—Ὁ στόλος.—Προσπάθειαι πρὸς ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν. — Ἡ μεσολάβησις τῶν Δυνάμεων.—Ὑπερβολικαὶ ἀξιώσεις τῆς Τουρκίας.—Ἀνάκλησις τοῦ ἐν Κρήτῃ στρατοῦ.—Ἀποστολὴ ἐνισχύσεων ἐν Ἠπείρῳ.—Ἡ Ἠπειρωτικὴ Φάλαγξ.—Νέον σχέδιον ἐπιχειρήσεων κατὰ τὴν Ἤπειρον.—Ἡ μάχη τοῦ Γριμπόβου.—Καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς.—Τελευταία ὑποχώρησις πρὸς Ἄρταν.—Ἀποτυχία τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος.—Ἡ μάχη τοῦ Δομοκοῦ.—Ὑποχώρησις πρὸς Δερβὲν Φούρκαν.—Αἱ ἔξωθι τῆς Λαμίας μάχαι.—Ἀναστολὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Ἡ πρὸς τὴν Φάρσαλον ὑποχώρησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀφ' ἧς ἄρχεται ἡ δευτέρα περίοδος τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν πολέμου, εἶχεν ὡς στρατηγικὸν λόγον τὴν θεωρίαν, ὅτι ἡ πεδιὰς αὐτῆς ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δευτέρα γραμμὴ ἀμύνης. Ἀλλ' ἡ θεωρία αὕτη ἐνεπνεύσθη ἐξ ἱστορικῶν μᾶλλον ἢ πραγματικῶν λόγων. Διότι ἡ θέσις τῆς Φαρσάλου κειμένης ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους καὶ εἰς τοὺς βορείους πρόποδας τῶν λόφων τοῦ Κασσιδιάρη (Ναρθακίου ὄρους), ἐγειρομένου εἰς ὕψος 3.800 ποδῶν, εἶνε ἀληθῶς φύσει ὀχυρά. Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις αὐτῆς, ἥτις ἔκειτο ἐπὶ μεμονωμένου λόφου ὕπερθεν τῆς πόλεως, ἐφ' οὗ καὶ σήμερον εἰσέτι διακρίνονται ἴχνη τῶν ἀρχαίων ὀχυρωμάτων, ἀπὸ τῶν Κυκλωπείων τειχῶν μέχρι τῶν κτισμάτων τῆς

Βυζαντινῆς καὶ φραγκικῆς ἐποχῆς, ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ ἔτι καὶ νῦν ἰσχυρὸν προπύργιον, ὀχυρουμένη καταλλήλως, καὶ ν' ἀνθέξῃ ἐπὶ πολύ, καὶ ἐναντίον ἀκόμη τῶν ἐφευρέσεων τῆς νέας πολεμικῆς τέχνης. Ἀλλ' ἡ θέσις αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς τακτικῆς ἦν ἀσθενής, διότι δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν ὑπῆρχον ὁδοί, αἵτινες ἠδύναντο νὰ ὁδηγήσωσι τὸν ἐχθρὸν πρὸς κατάληψιν τῶν νώτων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἰδίᾳ δὲ ἀριστερόθεν τῷ πρὸς βορρᾶν βλέποντι ἡ πεδιὰς εἶνε ἀνοικτὴ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Καρδίτσαν καὶ ἐντεῦθεν πρὸς τὸν Δομοκὸν καὶ τὸ Κιτίκι, ὅπερ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἠνάγκασε τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον ν' ἀποσπάσῃ μέγα τμῆμα στρατοῦ, ὅπως φρουρῇ τὴν ὁδὸν ταύτην, ἐξ οὗ ἐξησθένησε τὸ πρὸ τῶν Φαρσάλων κύριον στρατόπεδον. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ πεδιάς, καίτοι δεξιόθεν φράσσεται ἐκ τῶν κλιτύων τοῦ ὄρους Κυνὸς Κεφαλαὶ (Μαυροβουνίου), οὕτως ὀνομασθέντος ἐκ τῶν ἔτι καὶ νῦν δεικνυομένων δύο λόφων, ὧν τὸ σχῆμα εἶνε παρεμφερὲς πρὸς κεφαλὴν κυνός, καὶ διὰ τῆς διόδου τῶν ὁποίων διέρχεται ἡ πρὸς Φάρσαλα — Καρδίτσαν σιδηροδρομικὴ γραμμή, πρὸς βορρᾶν ἡ πεδιὰς προασπίζεται ἀσθενῶς ὑπὸ χαμηλῶν καὶ βατῶν λόφων.

Ἄλλως τε δ' ἐν Φαρσάλοις πλὴν τῶν φυσικῶν τούτων μειονεκτημάτων οὐδεμία ὀχυρωτικὴ ἐργασία προηγουμένως ἐγένετο, ἵνα ὑπάρξῃ αὐτόθι πράγματι δευτέρα γραμμὴ ἀμύνης. Δι' ὅλα ταῦτα τινὲς τῶν σωματαρχῶν, ὡς οἱ μέραρχοι Μαυρομιχάλης καὶ Μακρῆς, δὲν ἐνέκρινον τὴν ἐν Φαρσάλοις παραμονὴν τοῦ στρατοῦ, ὅστις δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ τηρήσῃ ἄμυναν κατὰ πολυαριθμοτέρου ἐχθροῦ, δυναμένου ν' ἀπειλήσῃ τὰ νῶτα αὐτοῦ. Προέκρινον δὲ μᾶλλον τὴν συγκέντρωσιν αὐτοῦ εἰς Δομοκὸν διὰ τὸ ὀχυρώτερον τῆς θέσεως ταύτης, καὶ ἄλλοι τὴν ὑποχώρησιν μέχρι τῆς παλαιᾶς ὁροθετικῆς γραμμῆς, ὅπου ἡ ἄμυνα ἀληθῶς θὰ ἦτο ἀδιάσπαστος. Τοιαύτην γνώμην διετύπωσεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ ὁ στρατηγὸς Γαριβάλδης ἐν ἰδιαιτέρᾳ συνεντεύξει πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν. Ἐφρόνει δὲ ὁ στρατηγὸς Γαριβάλδης, ἔχων καὶ τὴν γνώμην τοῦ ἀδελφοῦ του Μινότη Γαριβάλδη καὶ τοῦ ἰταλοῦ στρατηγοῦ Κάντζιο, ἐπίσης φιλελλήνων, ὅτι μετὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτυχίας ὁ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατὸς ἔδει νὰ ἀποσυρθῇ ταχέως εἰς τὴν ὀχυρωτάτην παλαιὰν ὁροθετικὴν γραμμήν, ἀποτελουμένην ἐκ τῆς ὁροσειρᾶς τῆς Ὄθρυος, καὶ ἐκεῖ μέρος μὲν αὐτοῦ ν' ἀντιτάξῃ πείσμονα καὶ ἀποτελεσματικὴν ἄμυναν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο τοιαύτη ὡς ἐκ τοῦ φύσει ἀπορθήτου τῶν θέσεων καὶ τοῦ ὀρεινοῦ πολέμου, εἰς ὃν

τὰ μάλιστα ἐπιτυγχάνουσιν οἱ Ἕλληνες. Τὸ δ' ἐπίλοιπον τοῦ στρατοῦ, δύο ταξιαρχίαι τοὐλάχιστον, ἡ τοῦ Δημοπούλου καὶ τοῦ Σμολένσκη, νὰ δράμωσι πρὸς τὴν Ἤπειρον μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις εὑρισκομένων δυνάμεων τῶν τελευταίων ἡλικιῶν. Διὰ ταχείας δ' ἐνεργείας εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ διὰ δράσεως τοῦ στόλου κατὰ τὴν παραλίαν καὶ τὸν Θερμαϊκὸν νὰ φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὰ σχέδια τοῦ τουρκικοῦ ἐπιτελείου. Ἡ δρᾶσις αὕτη ἐνεδεικνύετο πανταχόθεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν. Καὶ αὐτὸς ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἔκλινεν ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης. Ὁ δὲ Γάλλος ταγματάρχης Σιαμπόν, ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ὑποχωρήσεως εἰς Φάρσαλα, ἔγραφεν ἐν τῷ «Βορρᾷ» τῶν Παρισίων τὰ ἀκόλουθα. «Τὰ Φάρσαλα εἶνε τόπος μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας, διότι δεσπόζει τῶν παρόδων τῆς Ὄθρυος. Οἱ Ἕλληνες δύνανται νὰ ὀργανώσωσιν ἐνταῦθα ἀντίστασιν φοβεράν. Ἐν τούτοις ἕνεκα τῆς δυσαναλογίας τῶν δυνάμεων θ' ἀναγκασθῶσι νὰ ὑποχωρήσωσι πρὸς τὴν Ὄθρυν. Ἐκεῖ θ' ἀναγκασθῶσι νὰ μεταβάλωσι τακτικὴν καὶ ν' ἀναλάβωσι πόλεμον ὀρεινόν. Δίοδοί τινες καλῶς ὑπερασπιζόμεναι παρ' ὀλίγων ἀνδρῶν δύνανται νὰ σταματήσωσιν ὁλοκλήρους στρατιάς. Αὕτη εἶνε ἡ μόνη τακτική, ἣν δύνανται νὰ μεταχειρισθῶσι κατὰ τῶν πολυαρίθμων τουρκικῶν λεγεώνων. Ἐντεῦθεν θ' ἀρχίσωσιν αἱ δυσκολίαι τοῦ πολέμου διὰ τοὺς Τούρκους. Ἠδυνήθησαν διὰ σειρᾶς συμπλοκῶν καὶ χάρις εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχήν των νὰ ἐκβιάσωσι τὰς διόδους, αἵτινες ὡδήγουν εἰς τὴν Θεσσαλικὴν πεδιάδα. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον θὰ προχωρῶσι πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐπὶ τοσοῦτον ἡ τροφοδοσία αὐτῶν θ' ἀποβαίνῃ δυσχερεστάτη. Ἄνευ σιδηροδρόμων ἐπὶ τῶν καταστραφεισῶν ἐκτάσεων, μὴ ἔχοντες ἐλευθέραν τὴν θαλασσίαν συγκοινωνίαν, θ' ἀναγκασθῶσι νὰ προχωρήσωσι μετὰ πολλῆς προσοχῆς, πρὸ πάντων δὲ ὅταν θὰ παρενοχλῇ αὐτοὺς ὁ ἑλληνικὸς στόλος, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων, καὶ καταστρέφων συγκοινωνίας, ἀποθήκας, λιμένας. Ἐὰν ὁ πόλεμος ἐξακολουθήσῃ καὶ ἐὰν οἱ Ἕλληνες ἀκολουθήσωσι τὸ σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἐξεθέσαμεν, δύνανται νὰ προξενήσωσι καταστροφὴν εἰς τὸν τουρκικὸν στρατόν». Ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ Ἑλλάς, ὡς δὲν ἦτο παρεσκευασμένη πρὸς πόλεμον, δὲν ἦτο παρεσκευασμένη καὶ πρὸς λῆψιν γενναίων ἀποφάσεων. Ἡ νέα κυβέρνησις σκεπτομένη ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου θὰ εἶχεν ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν ὁλοκλήρου τῆς Θεσσαλίας μετὰ τοῦ λιμένος τοῦ Βόλου εἰς τὸν ἐχθρόν, τοῦθ' ὅπερ θὰ

προὐκάλει νέαν ἔξαψιν τοῦ πλήθους, μὴ πειθομένου, μετὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ὑποχωρήσεις, εἰς τὴν ἀπὸ σχεδίου ἐνέργειαν τοῦ τοιούτου· πρὸς δὲ τούτοις μὴ ἔχουσα τὸ σθένος παρ' ὅλας τὰς ἐπαγγελίας της νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν πόλεμον καὶ ἐλπίζουσα εἰς τὴν ἀναχωχήν, ὑπὲρ ἧς ἤρξατο λίαν ἐνωρὶς ἐργαζομένη μετὰ τὴν ἐκ τοῦ στρατοπέδου ἐπιστροφὴν τῶν ὑπουργῶν, ἀπέρριψε τὰς προτάσεις ταύτας. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὸ ἐπιτελεῖον ἐφάνη ἐν ἀρχῇ ἐκλέγον τὰ Φάρσαλα ὡς δευτέραν γραμμὴν ἀμύνης, ἐπηρεαζόμενον ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων. Αὐτόθι κατὰ τὸ ἔτος 197 π. Χ. παρὰ τὰς κλιτῦς τοῦ ὄρους Μαυροβοῦνι οἱ Ρωμαϊκοὶ λεγεῶνες ὑπὸ τὸν Κόϊντον Φλαμίνιον ἐνίκησαν μετ' ἀπροσμάχητον ἔφοδον τὰς στρατιὰς Φιλίππου τοῦ Μακεδόνος. Αὐτόθι κατὰ τὸ ἔτος 48 π. Χ., ὅτε ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία εἶχε τεθῆ εἰς δημοπρασίαν, ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Πομπήϊος διημφισβήτησαν πρὸς ἀλλήλους τὴν ἀρχήν, καὶ κατατροπωθέντος τοῦ τελευταίου εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς ἡ Ρώμη ἀπέκτησε τὸν πρῶτον αὐτῆς Καίσαρα, μετὰ σφαγὴν δώδεκα καὶ πέντε χιλιάδων ὁπλιτῶν της.

Ὁ Βιργίλιος, στρέφων τὸν νοῦν πρὸς τὰς φρικαλεότητας, ὧν παρέστη μάρτυς κατὰ τὴν μάχην ἐκείνην, ἔψαλλε: «Τὰ πεδία τῆς Θεσσαλίας εἶδον τὰ στρατεύματά μας παρατεταγμένα εἰς μάχην. Οἱ Θεοὶ ἐπέτρεψαν, ἵνα αἷμα Ρωμαϊκὸν ἀρδεύσῃ αὐτά! Ἐλεύσεται ποτὲ ἡμέρα, καθ' ἣν εἰς τοὺς ἀπαισίους ἐκείνους τόπους ὁ γεωργός, ὀργώνων τὴν γῆν διὰ τοῦ ἀρότρου αὐτοῦ, θὰ φέρῃ εἰς φῶς ἀκόντια ἐρυθρὰ ἐκ τοῦ αἵματος καὶ θὰ προσκρούῃ εἰς περικεφαλαίας ἀπὸ μακροῦ χρόνου κενάς, ὧν οἱ σκελετοὶ δὲν θὰ ὑφίστανται πλέον, καὶ θὰ ἐκθάπτῃ τὰ ὀστᾶ τῶν στρατιωτῶν μας». Εἶνε ἄγνωστον κατὰ ποίαν ἐποχὴν εὗρεν ἐφαρμογὴν ἡ προφητεία τοῦ Βιργιλίου. Τὸ θεῖον βλέμμα τοῦ ποιητοῦ μεθ' ὅλην τὴν διαύγειαν αὐτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ μακρότερον διὰ μέσου τῆς ἀχλύος τῶν αἰώνων, καὶ οὐδ' οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἠδύναντο νὰ τῷ εἴπωσιν ὅτι μετὰ παρέλευσιν δισχιλίων ἐτῶν ἡ Φαρσαλικὴ πεδιὰς θὰ καθίστατο θέατρον ἀγῶνος εὐγενεστέρου καὶ δεινοτέρου τοῦ εὐτελοῦς ἐκείνου ἐμφυλίου σπαραγμοῦ τῶν δύο μεγάλων τῆς Ῥώμης ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίζοντο νὰ ἐγκαθιδρύσωσι τὸν καισαρισμὸν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς δημοκρατίας. Ἀλλ' ἐὰν ἡ ἱστορία δὲν εἶνε ἅλυσις εἰκόνων πανομοιοτύπων, ἐπαναλαμβανομένων ἐν τῇ δράσει τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐπανερχομένων κατὰ κύκλους, ὡς ἐν τῷ κινητοσκοπίῳ τοῦ Ἔδισσον, τὰ ἱστορικὰ

γεγονότα φαίνεται ὅτι ἐπενεργοῦσιν ἐξ ὑποβολῆς καὶ διὰ μυστηριώδους τινὸς ἕλξεως ἐπὶ τὴν μνήμην τῶν μεταγενεστέρων. Τοιαύτη τις ἐξήγησις δὲν θὰ ἦτο ἀπρόσφορος εἰς τὴν ἄνευ λογισμοῦ τινος ὑποστηριχθεῖσαν ἐν ἀρχῇ πολεμικὴν πολιτικὴν ἐκ μέρους ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδος, παραπεμπόντων πάντα ἀντιλέγοντα εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγῶνας τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, ἥτις ἤσκησε μεγίστην ἐπιρροὴν εἰς τὴν τυφλὴν κρίσιν αὐτῶν παρὰ τὴν μεταβολὴν τῶν περιστάσεων. Οὕτω δὲ καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον ἐπίστευσεν ὅτι ἡ πεδιάς, ἥτις ἔκρινε τὴν τύχην τόσων μεγάλων μαχῶν, ἠδύνατο ν' ἀποφασίσῃ καὶ δὴ εὐνοϊκῶς τὴν τύχην τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ μεταβολὴ τῶν πολεμικῶν μεθόδων ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων ἐκείνων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον.

Ἐν τῇ ἀταξίᾳ μεθ' ἧς ὑπεχώρησεν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἰς Φάρσαλα δὲν ἠδύνατο οὐδὲ νὰ σκεφθῇ κἂν περὶ ἀμέσου ὀχυρώσεως τοῦ Φαρσαλικοῦ πεδίου. Τὴν ἡμέραν τῆς ἀφίξεώς του ἐκεῖ ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἀπέστειλε μόνον μίαν τῶν πεζοπόρων ἰλῶν εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου πρὸς φρούρησιν. Καθ' ὅλην δὲ τὴν ἡμέραν τῆς ἐπιούσης μεγίστη ἀταξία ἐπεκράτει ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ὁ δ' ἐχθρὸς καὶ τότε ἐὰν ἐπήρχετο, θὰ εὕρισκεν ἀκόμη τὸν κατάλληλον καιρὸν νὰ διασκορπίσῃ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, νὰ καταλάβῃ τὸν ἀνυπεράσπιστον Βόλον καὶ νὰ προελάσῃ ἀνενοχλήτως μέχρι Δομοκοῦ. Μόλις δὲ τὴν 14 Ἀπριλίου, ἀνασυνταχθέντων ὁπωσδήποτε τῶν σωμάτων, τὸ ἀρχηγεῖον ἀπεφάσισε νὰ λάβῃ ἀμυντικὰ καὶ ἐξασφαλιστικὰ μέτρα τῆς παρατάξεως καὶ τοῦ στρατοπέδου ἐν γένει. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐξέδοτο τὴν ἑξῆς πρὸς τοὺς δύο μεράρχους διαταγήν. «Τὰ πέντε εὐζωνικὰ τάγματα ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν διοικητῶν θέλουσιν ἐγκαταστήσῃ πρὸ τῶν Φαρσάλων προκεχωρημένην ζώνην ἀσφαλείας καταλαμβάνοντα τὰ χωρία Δρίσκιοϊ, Τατάρ, Ἀλχανὶ καὶ Μπεκίδες, τοποθετοῦντα προφυλακὰς εἰς Τεκὲν καὶ τὰ λοιπὰ ὑψώματα τῶν ἐκ Λαρίσης καὶ Βελεστίνου ὁδῶν. Τῇ διαταγῇ τοῦ διοικοῦντος τὸ τμῆμα τοῦτο ἀξιωματικοῦ θέλουσι καταρτισθῇ ἀμυντικῶς τὰ πρὸς τὸ μέτωπον τῆς παρατάξεως αὐτῶν χωρία. Πρὸς τοῦτο ἡ δευτέρα μεραρχία θέλει ἀποσπάσῃ λόχον μηχανικοῦ, ὅστις μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐν λόγῳ ἐργασίας θέλει ἐπανέλθῃ παρὰ τῇ ἕδρᾳ τῆς μεραρχίας. Εἰς τὴν δύναμιν ταύτην θέλουσι προσκολληθῇ δύο ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι ὑπὸ τὴν διοίκησιν ἑνὸς μοιράρχου, διατελοῦντος

ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ τῶν εὐζωνικῶν ταγμάτων. Τὰς δύο ταύτας πυροβολαρχίας θέλει χορηγήση ἡ δευτέρα μεραρχία. Ἡ πρώτη μεραρχία θέλει μεταβῇ εἰς τὸ ὀροπέδιον Ρίζι (ὄπισθεν καὶ ὑπεράνω τῶν Φαρσάλων) καὶ θέλει ἐγκατασταθῇ ἀμυντικῶς. Ἡ δευτέρα μεραρχία θέλει ἐγκατασταθῇ εἰς τὸ πρὸ τῶν Φαρσάλων τμῆμα τῆς πεδιάδος Καρδίτσης μὲ μέτωπον πρὸς βορρᾶν, δυτικῶς τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Φαρσάλων εἰς Φάρσαλον. Αἱ πεδιναὶ πυροβολαρχίαι καὶ τῶν δύο μεραρχιῶν θέλουσι καταυλισθῇ ἐκεῖθεν καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ — Φαρσάλων. Ἡ πρώτη μεραρχία θέλει μείνῃ συγκεκεντρωμένη ἐπιτηροῦσα τὸ στενὸν τοῦ Κιτικίου. Ἡ δευτέρα θέλει καλυφθῇ διὰ κανονικοῦ δικτύου προφυλακῶν πρὸς τὴν ὁδὸν Βελεστίνου καὶ Καρδίτσης. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν στρατευμάτων θέλει περατωθῇ ἐντὸς τῆς σήμερον. Τὸ πρῶτον σύνταγμα πεζικοῦ (ὑπὸ τὸν Μακρυγιάννην), ἓν τάγμα πεζικοῦ (τὸ ὑπὸ τὸν Στυμφαλιάδην), δύο λόχοι μηχανικοῦ καὶ ὁ πυροσβεστικὸς (ὑπὸ τὸν Χόρς), τὸ αὐθύπαρκτον τάγμα τοῦ 7ου συντάγματος καὶ αἱ ἔμπεδοι ἶλαι (ὑπὸ τὸν Μεταξᾶν) θέλουσιν ἀποτελέσῃ ἰδίαν ταξιαρχίαν ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Κακλαμᾶνον, προσκολλῶμεν δ' αὐτὴν εἰς τὴν δευτέραν μεραρχίαν».

Εἰς τὴν δευτέραν μεραρχίαν ὑπήχθη διοικητικῶς καὶ τὸ σῶμα τῶν εὐζωνικῶν ταγμάτων, τὸ ἀποτελοῦν τὰς προφυλακάς. Ἐσκόπουν δὲ αἱ διαταχθεῖσαι αὗται κινήσεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ προκεχωρημένων φυλακῶν νὰ ἐξασφαλίσωσι τοὺς πρὸς βορρᾶν λόφους τοὺς καλύπτοντας τὴν Φαρσαλικὴν πεδιάδα, καὶ πρὸς τοῦτο ὡς καταλληλότερα ἐτάχθησαν τὰ εὐζωνικὰ τάγματα, εἰς τὰ ὁποῖα βραδύτερον προσετέθη καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Βαρατάσσην φάλαγξ τῶν Φιλελλήνων. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπεδιώκετο ἡ ἐπιτήρησις τῆς πεδιάδος τῆς Καρδίτσης διὰ τῆς παρατάξεως τῆς δευτέρας μεραρχίας, καὶ τελευταῖον ἡ ἐξασφάλισις τῶν νώτων τῆς παρατάξεως καὶ ὑποχωρήσεως διὰ τῆς ἐπιτηρήσεως τοῦ στενοῦ τοῦ Κιτικίου, τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς τὴν παλαιὰν ὁροθετικὴν γραμμήν, καὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Φαρσάλων — Δομοκοῦ, ὅπερ ἀνέλαβεν ἡ εἰς τὸ ὀροπέδιον Ρύζι ἀποσταλεῖσα πρώτη μεραρχία. Τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα διετάχθησαν τὰ εὐζωνικὰ τάγματα νὰ καταλάβωσιν, ἔκειντο εἰς τοὺς πρόποδας τῶν χαμηλῶν λόφων, ἅτινα ἔκλειον πρὸς βορρᾶν τὴν μικρὰν Φαρσαλικὴν πεδιάδα, περικλειομένην ὡσαύτως δεξιόθεν μέχρι τοῦ Ἐνιπέως ποταμοῦ δι' ἀλλεπαλλήλων βραχωδῶν κλι-

τύων, αἵτινες ἄφινον μίαν μόνην δίοδον μεταξὺ τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν, δι' ἧς διήρχετο ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Βελεστίνου — Φαρσάλων. Ἡ δὲ θέσις Τεκές, μέχρι τῆς ὁποίας τὰ εὐζωνικὰ τάγματα διετάχθησαν νὰ ἐπεκτείνωσι τὰς προφυλακάς των, κειμένη ἐπὶ τῶν κατὰ μέτωπον τῶν Φαρσάλων λόφων βορειοανατολικῶς, ἦν ἐπικαιροτάτη, διότι δι' αὐτῆς διήρχετο ἡ ἀπὸ Λαρίσης διὰ Γκερλίου εἰς Φάρσαλα ὁδός.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, 14ην Ἀπριλίου, τὸ ἀρχηγεῖον ἐσκέφθη ν' ἀποστείλῃ μίαν ταξιαρχίαν εἰς Βελεστῖνον καὶ τὰς περὶ τὸ χωρίον τοῦτο ὀχυρὰς θέσεις, ἵνα προασπίσῃ τὸν ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἀπειλούμενον ὑπὸ τῶν Τούρκων Βόλον, ὅστις ἀπὸ τοῦ Σαββάτου ἔμενεν ἀπροφύλακτος, καὶ προστατεύσῃ χάριν τῆς μετ' αὐτοῦ συγκοινωνίας τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμήν. Πρὸς τοῦτο δ' ἐξέδοτο τὴν ἑξῆς διαταγήν. «Ἡ τρίτη ταξιαρχία Σμολένσκη, εἰς ἣν προστίθεται μία μοῖρα τοῦ 2ου πυροβολικοῦ συντάγματος, συγκειμένη ἐκ δύο ὀρειβατικῶν πυροβολαρχιῶν, ὑφ' ἕνα ταγματάρχην καὶ μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ τοῦ τρίτου συντάγματος, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ ταξιάρχου διοικητοῦ αὐτῆς θέλει μεταβῇ μεταξὺ Βελεστίνου καὶ τῶν στενῶν Πιλὰφ - Τεπέ, ἵνα καλύψῃ τὸν Βόλον. Ἡ ἐντολὴ αὐτῆς ἔσται καθαρῶς ἀμυντικὴ καὶ πρὸς παρεμπόδισιν πάσης κατὰ τοῦ Βόλου ἐχθρικῆς ἐπιχειρήσεως καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ δεξιοῦ τῆς ἐν Φαρσάλοις παρατάξεως. Εἰς τὴν ταξιαρχίαν ταύτην θέλει ἀποσπάσῃ προσωρινῶς ἡ πρώτη μεραρχία ἕνα λόχον μηχανικοῦ, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων χαρακωτικῆς τῶν ὑπὸ τοῦ ταξιάρχου ὑποδειχθησομένων».

Καὶ ἡ μὲν ταξιαρχία αὕτη μετέβη εἰς Βελεστῖνον, ἔνθα ἐξετέλεσεν ὡς ἄριστα τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς λεχθήσεται κατωτέρω, ἀλλὰ τὸ ἐν Φαρσάλοις ἀρχηγεῖον δὲν περιωρίσθη εἰς μόνας τὰς μετακινήσεις ταύτας. Τὴν 16 Ἀπριλίου ἀπεστάλησαν πρὸς φύλαξιν τοῦ Δομοκοῦ καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τροφοδοσίας δύο τάγματα πεζῶν τῆς πρώτης μεραρχίας μετὰ μιᾶς ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας. Τὴν δ' ἐπιοῦσαν 17ην, κατὰ διαταγὴν τοῦ ἀρχηγείου ἡ μεραρχία αὕτη μετεστάθμευσε πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πάλιν καὶ κατηυλίσθη ἐπὶ τῶν ἄνωθεν τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ - Φαρσάλων ὑψωμάτων, ἐρείδουσα τὸ δεξιὸν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀκροπόλεως μὲ μέτωπον πρὸς βορρᾶν, σχεδὸν παραλλήλως τῇ εἰρημένῃ ὁδῷ. Τὴν δὲ 18ην ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἐχθρικῆς πρωτοπορείας πρὸς τὸ Μπακράτσι, τὸ ἀρχη-

γεῖον ἀποφασίσαν νὰ προσβάλῃ τὸν ἐχθρόν, ἐξέδοτο καὶ αὖθις νέαν διαταγὴν τὴν ἑξῆς κανονίζουσαν νέαν παράταξιν. «Ἡ πρώτη μεραρχία θὰ καταλάβῃ τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως ἐπὶ δύο γραμμῶν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη γραμμὴ θέλει καταλάβῃ τὰ προκεχωρημένα σημεῖα τοῦ σταθμοῦ σιδηροδρόμου -λόφον Ἀμπελικοῦ, ἡ δὲ δευτέρα γραμμή, ἀποτελοῦσα τὴν ἐφεδρείαν τῆς πρώτης θέλει ταχθῇ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Φαρσάλων, ἐκτεινομένη μέχρι τῆς ὁδοῦ Φαρσάλων - Λαρίσης καὶ ἐπιτηροῦσα καὶ ἐπισκοποῦσα τὸ πέραν ἔδαφος πρὸς τὰ ὑψώματα, ὡς καὶ ταῦτα διὰ περιπόλων. Ἡ δευτέρα μεραρχία θέλει ἀποτελέσῃ τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως, καταλαμβάνουσα διὰ προκεχωρημένων φυλακῶν τὴν περιοχὴν τοῦ δάσους ὡς καὶ τὰ εἰς τὸ ὕψος τοῦ δάσους χωρία, καὶ ἐρείδουσα τὸ ἀριστερὸν πρὸς τὸ πέραν τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ ὕψωμα. Τὸ δὲ πεδινὸν πυροβολικὸν καὶ τῶν δύο μεραρχιῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν διοικητῶν τῶν συνταγμάτων θέλει ταχθῇ ὄπισθεν τοῦ κέντρου τῶν δύο μεραρχιῶν καὶ ἐπὶ τῶν δεσποζόντων τῆς παρατάξεως ὑψωμάτων. Αἱ δύο ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι θέλουσι ταχθῇ ἑκάστη παρὰ τὸ κέρας τῆς παρατάξεως τοῦ πεζικοῦ καὶ εἰς κατάλληλον θέσιν, ὁρισθησομένην ὑπὸ τοῦ μεράρχου. Ἡ πρώτη μεραρχία δύναται νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Δομοκὸν καὶ διὰ τῆς ὁδοῦ Κιτικίου. Ἡ πρώτη μεραρχία θέλει τάξῃ τὴν δευτέραν ταξιαρχίαν ὡς γενικὴν ἐφεδρείαν καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ πυροβολικοῦ». Τὴν αὐτὴν τέλος ἡμέραν τὸ ἀρχηγεῖον σκεφθὲν ὅτι οἱ Τοῦρκοι μὴ ἀκολουθοῦντες τὴν δημοσίαν ὁδὸν Φαρσάλων - Δομοκοῦ, ἀλλὰ προχωροῦντες δυτικώτερον ἠδύναντο διὰ Τσαμασίου πρὸς τὴν Ξυνιάδα νὰ βαδίσωσι κατὰ τοῦ Δομοκοῦ καὶ ἀποκόψωσι τὴν ὑποχώρησιν, διέταξεν ἀπ' εὐθείας τὸν διοικητὴν τοῦ ἐν Δομοκῷ 5ου πεζικοῦ συντάγματος «ν' ἀναχωρήσῃ λίαν πρωῒ τὴν ἐπιοῦσαν ἐκεῖθεν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν πυροβολαρχιῶν. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τάγμα νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Τσαμάσι, τὸ δὲ δεύτερον τάγμα εἰς Χατζῆ - Ὀμάρ. Τὸ τρίτον τέλος τάγμα μετὰ τῆς διοικήσεως τοῦ συντάγματος καὶ τῆς ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας εἰς τὸ χωρίον Βελισσῶτες πρὸς ἐπιτήρησιν καὶ κατάληψιν τῶν πρὸς Δομοκὸν ὁδῶν». Συγχρόνως δὲ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ διετάχθη τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀλέξανδρον Ἀλεξάνδρου τέταρτον εὐζωνικὸν τάγμα, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς 16 εὑρίσκετο εἰς Τεκὲ - Τατὰρ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὁδοῦ Λαρίσης - Φαρσάλων, νὰ ὁδεύσῃ πρὸς τὸ χωρίον Ἀϊβαλῆ, τὸ ὁποῖον καὶ κατέλαβεν αὐ-

θήμερὸν μετὰ ἑπτάωρον πορείαν. Ἡ κίνησις αὕτη ἐγένετο πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ τῆς ἐν Βελεστίνῳ ταξιαρχίας Σμολένσκη καὶ προάσπισιν τῆς ὁδοῦ τῆς ἀπὸ τῆς Λαρισαϊκῆς πεδιάδος βαινούσης διὰ τῶν χωρίων Ταχταλεσμὰν πρὸς Ἀϊβαλῆ, Ἁλμυρὸν καὶ Φάρσαλα. Ἐτέθησαν δὲ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ταγματάρχου Ἀλεξάνδρου λόχος μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν Ἀναστασόπουλον καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ἐκ Λαμίας δικηγόρον Λάζον κάλλιστον ἀνταρτικὸν σῶμα.

Ἀλλ' ἐν ᾧ αἱ κινήσεις αὗται διετάσσοντο, οὐδεμία ὀχυρωτικὴ ἐργασία ἐγίνετο ἐν Φαρσάλοις πλὴν τῆς μεταβολῆς εἰς πρόχειρον ὀχύρωμα τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ. Τὰ καθήκοντα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐπιτελείου ἐξετέλει ὁ ταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Πάλλης, μὴ δεχθέντος τὸ ἀξίωμα τοῦτο τοῦ ταξιάρχου Σμολένσκη. Πλὴν ἀρχηγὸς καὶ ἐπιτελεῖον ἐφαίνοντο πεπεισμένοι ὅτι ἡ ἀναχωρὴ ταχέως θὰ ἐπήρχετο καὶ πρὶν ἢ προφθάσῃ ὁ ἐχθρὸς νὰ προσβάλῃ αὐτοὺς εἰς τὴν νέαν γραμμὴν τῆς ἀμύνης, καθ' ὅσον οἱ πλεῖστοι τῶν σωματαρχῶν κατὰ τὴν αὐτόθι ἐπίσκεψιν τῶν δύο ὑπουργῶν εἶχον κηρυχθῇ ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, φέροντες ὡς λόγον τὴν κατάστασιν τοῦ στρατοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ οἱ στρατιῶται ὑπέφερον τὰ πάνδεινα στερούμενοι παντὸς ἐφοδίου. Αἱ σκηναὶ κατὰ τὴν ἐκ Λαρίσης φυγὴν εἶχον ἀφεθῇ λάφυρα τοῖς ἐχθροῖς, ἦσαν δ' ἠναγκασμένοι νὰ παραμένωσιν ἐν ὑπαίθρῳ, τὴν μὲν ἡμέραν ὑφιστάμενοι τὸν φοβερὸν καὶ πνιγηρὸν καύσωνα τῆς πεδιάδος, τὴν δὲ νύκτα τὴν ἀφόρητον ὑγρασίαν αὐτῆς. Ἡ δ' ἐπιμελητεία εὑρίσκετο εἰς ἐλεεινὴν καὶ τρισαθλίαν κατάστασιν. Τὸ κρέας ἦτο ἄφθονον, ἀλλ' ὁ ἄρτος καὶ τὸ ἅλας ἐσπάνιζον, ἐξ οὗ πλεῖστοι ἄνδρες ὑπέφερον ἐξ αἱματουρίας καὶ δυσεντερίας. Αἱ προμήθειαι μετεκομίζοντο διὰ μακρᾶς σειρᾶς ἁμαξῶν καὶ μεταγωγικῶν ζῴων ἐκ Λαμίας, ἔνθα εἶχεν ἀναλάβῃ τὴν προμήθειαν ἄρτου τὸ κατάστημα Ἀγαθοκλέους. Ἀλλ' ἡ ἀπόστασις ἦτο μακρά, δωδεκάωρος τοὐλάχιστον, καὶ μόλις ἔφθανον αἱ ἀπαιτούμεναι προμήθειαι, ἐξηντλοῦντο ἀμέσως ἵνα ἐπέλθῃ καὶ πάλιν σπάνις. Τὰ σώματα μένοντα ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἀνενόχλητα ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ εἶχον ἀνασυνταχθῇ καὶ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνδρῶν ἀνεπτερώθη ὅπως δήποτε (*). Ἀλλ' ἵνα ὁ στρατὸς ἀνα-

(*) Τὴν 21 Ἀπριλίου εἰς τὴν ἀναθάρρησιν τῶν ἀνδρῶν καὶ δὴ τῶν ἐν ταῖς προφυλακαῖς συνέτεινε καὶ τὸ ἑξῆς ἐπεισόδιον. Ὁ λοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Κλεομένης μετὰ μικρᾶς ἐφίππου συνοδίας ἐκτελῶν ἀναγνωρίσεις μέχρι αὐτῶν τῶν τουρκικῶν προφυλακῶν πλησίον τῶν χωρίων Σουλέτσι, Μπακράτσι καὶ

λάβῃ τελείως, ἔδει νὰ εἶχε καθημερινὴν ἐνθάρρυνσιν ἐκ μέρους τῶν ἀρχηγῶν του. Καὶ τοιούτου πυρός, ὅπως ἀναθερμανθῇ, ἐστερεῖτο παντελῶς, διότι οἱ ἀρχηγοί του, καταληφθέντες ἐκ τῆς αἰσιοδοξίας τῆς ἀνακωχῆς, ἐθεώρουν τὸν πόλεμον σχεδὸν λήξαντα, μέχρις ὅτου ὁ ἐχθρὸς ἤρξατο κινούμενος, καὶ κατὰ πρῶτον διὰ τῶν κατὰ τοῦ Βελεστίνου ἐπιθέσεων.

Συμφώνως πρὸς τὴν παρὰ τοῦ ἀρχηγείου ἐκδοθεῖσαν διαταγὴν τῆς 14 Ἀπριλίου, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, αἱ προφυλακαὶ τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη, ἀποτελούμεναι ἐκ δύο πυροβολαρχιῶν ὀρειβατικῶν Μήτσα καὶ Παΐκου, ὃν ἀσθενοῦντα ἀνεπλήρου ὁ λοχαγὸς Ὁμηρίδης Δημοσθένης, μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπίλαρχον Γ. Μαυρομιχάλην, τάγματος εὐζώνων, λόχου μηχανικοῦ καὶ λόχου πεζικοῦ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ Ι. Ἰωάννου, μετὰ ἐπιθεώρησιν ὑπὸ τοῦ ταξιάρχου ἀνεχώρησαν πεζῇ, τὴν πρωΐαν τῆς 15ης διὰ Βελεστῖνον σιδηροδρομικῶς πλὴν τῶν πυροβολαρχιῶν, αἵτινες ἔλαβον τὴν δημοσίαν ὁδόν. Αἱ δύο πυροβολαρχίαι φθάσασαι

Χατζηλὰρ ἀνεκάλυψεν ἔξωθι τοῦ πρώτου ἓν μέγα τοπομαχικὸν πυροβόλον, τὸ ὁποῖον παραλαβὼν ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὴν ἐκ Λαρίσσης φυγὴν ἐγκατέλειψε καθ' ὁδόν, ἀνατραπέντος τοῦ κιλλίβαντος αὐτοῦ. Οἱ Τοῦρκοι μετέπειτα ἀνευρόντες ἀπεπειράθησαν ν' ἀνεγείρωσιν αὐτό, ἀλλ' ἐγκατέλειψαν τὴν ἐπιχείρησιν ἐλλείψει μηχανημάτων. Ἀλλ' ὁ λοχαγὸς Κλεομένης συνέλαβεν ἤδη τὴν ἰδέαν νὰ σώσῃ τὸ πυροβόλον καὶ σχηματίσας μικρὸν ἀπόσπασμα ἐκ τῶν προφυλακῶν ἐπελήφθη τοῦ ἔργου. Ὁμὰς ἱππέων ὑπὸ τὸν Ἀλούπην ἀνεπτύχθη πρὸς δυσμάς, διμοιρία εὐζώνων πρὸς ἀνατολὰς κατέλαβε καταλλήλους θέσεις καὶ τὸ κέντρον κατέλαβεν ὁ Βαρατάσσης μετ' ἀνδρῶν τινων τοῦ Λεγεῶνος. Ὄπισθεν τῆς παρατάξεως ταύτης εἰργάζετο πρὸς ἀνέλκυσιν τοῦ πυροβόλου ὁ λοχαγὸς Κλεομένης καὶ οἱ ἐκ τῶν προφυλακῶν σπεύσαντες ἀξιωματικοὶ Χαντζόπουλος λοχαγὸς καὶ Καλλιοντζῆς ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ μετ' ἀνδρῶν τοῦ Λεγεῶνος. Τὸ πυροβόλον μετὰ πολλὰς προσπαθείας ἀνυψώθη καὶ ἐτέθη ἐπὶ τοῦ κιλλίβαντός του, ἀλλ' ἵνα μεταφερθῇ εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον ἀπητοῦντο ἵπποι οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρχον. Καὶ πρὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἠδύνατο νὰ πέσῃ καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, καθ' ὅσον ἡ νὺξ ἐπήρχετο, πάντες ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ σύρωσιν αὐτό, βάρους 3,000 ὀκάδων περίπου. Οἱ Γάλλοι σύροντες τὸ πυροβόλον ἔψαλλον τὸν ἐθνικόν των ὕμνον, οἱ λοιποὶ φιλέλληνες ἐρρύθμιζον τὸ βῆμά των μὲ τὸ «ἓν-δύο», παροτρύνοντες εἰς τοὺς ἀνηφόρους καὶ κατηφόρους καὶ ὄπισθεν ἤρχετο τὸ ἱππικὸν καὶ οἱ εὔζωνοι ὡς τιμητικὴ φρουρὰ τοῦ πυροβόλου. Ἡ συνοδία σύρουσα τὸ πυροβόλον ἔφθασε μετὰ δίωρον τέλος πορείαν εἰς τὸ χωρίον Δρίσκιοϊ, γενομένη ἐν ζητωκραυγαῖς δεκτὴ ὑπὸ τοῦ αὐτόθι στρατοῦ.

εἰς Βελεστῖνον περὶ τὴν 4ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἐτοποθετήθησαν προχείρως ἐπὶ ὁμαλῶν τινων λοφίσκων παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν τῆς κωμοπόλεως καὶ ὄπισθεν τοῦ πρὸ αὐτῆς δάσους, ἐν ᾧ τὸ πλεῖστον τῶν πεζῶν εὑρίσκετο ἐν ἀταξίᾳ,καθ' ὅσον ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἔσπευδον εἰς τὴν διανομὴν τοῦ ἐξ ὀπτοῦ κρέατος συσσιτίου καὶ ἄλλοι ἀπήρχοντο εἰς τὴν κωμόπολιν πρὸς προμήθειαν καπνοῦ καὶ τροφίμων. Ἡμίσειαν ὥραν μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν ὀρειβατικῶν πυροβολαρχιῶν, ἐν ᾧ τὸ στράτευμα ἐν τοιαύτῃ εὑρίσκετο καταστάσει, οἱ προόπται ἀνήγγειλαν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἐχθροῦ. Νέφος κονιορτοῦ ἐξ ἱππέων πολλῶν ἐλαυνόντων ἐσημειώθη εἰς τὸ βάθος τῆς πεδιάδος, ἔχον κατεύθυνσιν πρὸς τὰς θέσεις, ἃς οἱ Ἕλληνες κατεῖχον. Οἱ Τοῦρκοι ἔχοντες κύριον σταθμόν, ὡς ἀλλαχοῦ ἐσημειώθη ἤδη, τὸ χωρίον Γκερλί, κείμενον παρὰ τὴν γραμμὴν τοῦ ἀπὸ Λαρίσης εἰς Βόλον σιδηροδρόμου, καὶ ἀπέχον τοῦ Βελεστίνου περὶ τὰ 6 μίλια, νομίζοντες δ' ὅτι ἡ πρὸς τὸν Βόλον ὁδὸς ἦτο ἐλευθέρα, ἀπέστελλον τὴν στιγμὴν ἐκείνην τοὺς προόπτας αὐτῶν, ὅπως καταλάβωσι τὸ Βελεστῖνον καὶ ἀνιχνεύσωσι τὴν πρὸς τὸν Βόλον ὁδόν, ἥτις ἀπέχει τοῦ Βελεστίνου περὶ τὰ 6 μίλια ὡσαύτως. Διὰ τοῦτο ἡ δύναμις τοῦ ἐπερχομένου ἐχθροῦ συνίστατο ἐκ δύο ἰλῶν ἱππικοῦ καὶ μιᾶς πυροβολαρχίας. Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ σώματα εὑρέθησαν ἐν ἀταξίᾳ, καὶ μὴ προφθάσαντα νὰ συνταχθῶσιν, ἀπουσιάζοντος δὲ καὶ τοῦ ταξιάρχου, κατελήφθησαν ὑπὸ τοιαύτης συγχύσεως, ὥστε τὸ μὲν ἱππικόν, πλὴν ἑνὸς οὐλαμοῦ ὑπὸ ἕνα ἀνθυπίλαρχον ἐμμείναντα, ἐτράπη εἰς φυγὴν ἄτακτον πρὸς τὸν Ἁλμυρόν, ὁ δὲ λόχος τοῦ μηχανικοῦ ἔλαβε τὴν πρὸς τὸν Βόλον ἄγουσαν καὶ τὸ ὑγειονομικὸν σῶμα καταλιπὸν χειρουργεῖον καὶ ἐφόδια δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν φυγὴν τῶν πρώτων.

Εὐτυχῶς αἱ δύο πυροβολαρχίαι, αἵτινες εἶχον προφθάσῃ νὰ τοποθετηθῶσιν ἐπὶ τῶν λόφων τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, ἤρξαντο βάλλουσαι κατὰ τοῦ ἐπελαύνοντος ἐχθροῦ καὶ πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῶν ἔσπευσε τὸ εὐζωνικὸν τάγμα καὶ ὁ οὐλαμὸς τῶν ὑπολειφθέντων ἱππέων. Ὁ δὲ ἐχθρὸς μὴ ἐννοήσας τὴν γενομένην φυγὴν καὶ καταληφθεὶς ὑπὸ τῆς αὐτῆς συγχύσεως ἐκ τοῦ ἀπροόπτου τῆς προσβολῆς ἀνέκοψε τὴν πορείαν αὐτοῦ καὶ κρυβεὶς ὄπισθεν γηλόφου, ἀνεβίβασεν ἐπ' αὐτοῦ τὰ πυροβόλα του καὶ ἤρξατο βάλλων κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Διεξήχθη οὕτω μονομαχία μεταξὺ τῶν δύο πυροβολικῶν, μετὰ 40'

συνελάμβανεν ὁ Ῥήγας τὸ ὄνειρον τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ τὴν ἰδέαν τῆς μεγάλης Ἑλλάδος, ἣν ἐνεφύτευσε διὰ τῆς ἐπιβλητικῆς φωνῆς του εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους ὁλοκλήρου. Ἡ θέσις εἶνε ἐκτάκτως ὀχυρά. Ἅλυσις ἰσχυρῶν λόφων ὑποστηριζομένων ἔνθεν μὲν ὑπὸ τοῦ Πηλίου, ἔνθεν δὲ ὑπὸ τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν, ἐκτείνεται δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν ἀποτελοῦσα ἡμικύκλιον ἢ τόξον. Τὴν χορδὴν τοῦ τόξου τούτου ἀποτελοῦσι δυτικῶς ὁ σιδηροδρομικὸς σταθμός, τὸ Βελεστῖνον καὶ οἱ λόφοι τοῦ Καραδὰγ (= Μαυροβουνίου, Κυνὸς Κεφαλῶν) καὶ ἀνατολικῶς οἱ λόφοι οἱ καλούμενοι τῆς Ὡβρηᾶς τὸ Γάλα, χωροῦντες πρὸς τὰ ὑψώματα τοῦ Πιλὰφ - Τεπὲ καὶ Ῥυζομύλου. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τόξου τούτου σχηματίζεται εἰσοχή, δι' ἧς βαίνει στρεφομένη πρὸς τἀριστερὰ ἡ πρὸς τὸν Βόλον ὁδός, ἐν κατωφερείᾳ, μεσημβρινῶς τῆς ὁποίας διακρίνονται οἱ λευκοὶ μιναρέδες τοῦ Βελεστίνου, τοῦ ἐπιλοίπου τῆς κωμοπόλεως ἀποκρυπτομένου ἐντὸς τοῦ δάσους, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται ἀραιῶς μέχρι τῆς λίμνης Κάρλας (Βοιβηΐδος). Πέραν τῆς λίμνης πρὸς νότον καὶ δυσμὰς ὑψοῦνται οἱ κρημνώδεις βράχοι τοῦ Πιλὰφ - Τεπέ, διὰ τῶν ὑπωρειῶν τῶν ὁποίων διέρχεται ὁδὸς βαίνουσα ἀπὸ Λαρίσης καὶ Γκερλῆ διὰ Ῥυζομύλου εἰς Βόλον. Ὁ Σμολένσκης ἀφήσας ὀλιγάριθμον σῶμα πρὸς φρούρησιν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ παρέταξε τὴν ταξιαρχίαν αὐτοῦ, δυνάμεως δεκακισχιλίων ἀνδρῶν, δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Βελεστίνου ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν ἀποτελούντων τὸ σημειωθὲν ἡμικύκλιον, ἐφ' ὧν ἀνεβίβασε τὰς πυροβολαρχίας του, καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς πεζικῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἐτοποθέτησεν ἐντὸς τοῦ δάσους, ὅπως ᾖ ἀφανὲς λόγῳ τῆς πυκνότητος αὐτοῦ εἰς τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε προχωρήσῃ μέχρι τοῦ χωρίου Ῥυζομύλου, ἀπέχοντος ἐκ Βελεστίνου 1 ½ ὥραν πρὸς τὴν λίμνην Κάρλαν, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ ἀποτελούμενον ἐξ 8 ταγμάτων, 4 πυροβολαρχιῶν καὶ 6 ἰλῶν ἔμενεν ἐν Γκερλὶ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Χακκῆ πασσᾶ καὶ τοῦ Σουλεϋμάν, ἀρχηγοῦ τοῦ ἱππικοῦ. Ἡ 16 Ἀπριλίου παρῆλθεν ἄνευ συγκρούσεώς τινος. Τὴν δὲ 17ην ὁ ταξίαρχος ἐνισχύθη καὶ διὰ μιᾶς ἔτι πεδινῆς πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Δ. Πετρίδην, ἥτις ἐτοποθετήθη ἀριστερόθεν τοῦ Βελεστίνου.

Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ συνταγματάρχης Μαχμοὺτ μπέης, τὴν προτεραίαν ἀφιχθεὶς εἰς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον, υἱὸς τοῦ Γαζῆ Μουχτὰρ πασσᾶ, ἀνωτέρου αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου παρὰ τῷ

Κεδίβη τῆς Αἰγύπτου, ἀνέλαβε νὰ ἐκτελέσῃ κατόπτευσιν πρὸς τὸ μέρος τοῦ Βελεστίνου. Καὶ κατελθὼν ἐκ Λαρίσης εἰς Γκερλὶ ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς δύο ταγμάτων, δύο ἰλῶν καὶ μιᾶς ἐφίππου πυροβολαρχίας καὶ ἐβάδισε περὶ τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν εἰς Βελεστῖνον. Αἱ τουρκικαὶ δυνάμεις προὐχώρησαν φαλαγγηδὸν πρὸς τὰς μεσημβρινὰς κλιτῦς τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν (Καραδάγ), μέχρι δύο μιλίων ἀπὸ τοῦ Βελεστίνου κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τοῦ Σμολένσκη, ὅστις εἶχε στήσῃ τὸ ἀρχηγεῖόν του εἰς τὴν κορυφὴν λοφίσκου τινὸς ὑψουμένου ἐπὶ θέσεως καλουμένης Μνηματάκια. Μία ἴλη ἱππικοῦ ἐκάλυπτε τὸ μέτωπον καὶ τὰς πλευρὰς αὐτῶν, ἡ δὲ ἔφιππος πυροβολαρχία ἠκολούθει ἀμέσως ὄπισθεν ὡς οὐραγία τῆς δευτέρας ἴλης. Οἱ Τοῦρκοι ἱππεῖς διέτρεξαν τοὺς ἐσπαρμένους ἀγροὺς καὶ τὰς κατωτέρας πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτῶν κλίσεις τῶν ὑψωμάτων μὴ τολμήσαντες νὰ προβῶσι μέχρι τοῦ δάσους. Φθάσαντες δὲ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ ἐσταμάτησαν, ἐν ᾧ ἡ τουρκικὴ πυροβολαρχία κατέλαβε μικρὸν λόφον ὄπισθεν καὶ ἤρξατο τοποθετοῦσα τὰ πυροβόλα της. Περὶ τὴν τετάρτην ὥραν, ἓν τῶν τουρκικῶν ταγμάτων ἀναπτυχθὲν προὐχώρησε πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐν ᾧ τὸ ἱππικὸν ἐκινήθη ἐπὶ τοῦ ὁμαλοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ κάτω. Ἡ κίνησις αὕτη ἀναμφηρίστως σκοπὸν εἶχε ν' ἀποκόψῃ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν καὶ ν' ἀποχωρίσῃ τὸν στρατὸν τοῦ Σμολένσκη ἀπὸ τοῦ ἐν Φαρσάλοις κυρίου σώματος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλ' ὁ Σμολένσκης ἐνόησε τὴν κίνησιν καὶ ἤλλαξε μέτωπον τῆς ἀριστερᾶς αὐτοῦ πτέρυγος ἐνισχύσας τὰς ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων καὶ τῶν κλιτύων τοῦ Καραδὰγ δυνάμεις του, οἱ δ' Ἕλληνες στρατιῶται ἤρξαντο διὰ σφοδροῦ πυρὸς ὑποδεχόμενοι τὴν τουρκικὴν προέλασιν. Τὸ τουρκικὸν πεζικὸν ἐν τούτοις προὐχώρησεν ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῆς τουρκικῆς πυροβολαρχίας, ἥτις τοποθετηθεῖσα, ὡς ἐσημειώθη, ἐπὶ λοφίσκου δεσπόζοντος τῶν βορείων κλιτύων τοῦ Καραδάγ, ἔβαλεν εἰς ἀπόστασιν 1,800 μέτρων. Ἀλλ' εἰς τὸ πῦρ αὐτῆς ἀπήντησαν δύο ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι, ἡ τοποθετημένη ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου Καραδὰγ ὑπὸ τὸν Φραντζῆν καὶ ἡ εἰς τὴν ἀριστερὰν βάσιν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν Μήτσαν.

Ἐν ᾧ δ' ἐξηκολούθουν οἱ κανονιοβολισμοί, οἱ ὁποῖοι τόσον εὔστοχοι ὑπῆρξαν ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων, παροδικὴ θύελλα ἐμαίνετο ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων καὶ ὁ κεραυνὸς ἔβρεμεν ὕπερθεν αὐτῶν, συγχεόμενος πρὸς τὸν κρότον τῶν τηλεβόλων. Ψεκάδες δὲ χονδραί,

βροχῆς ῥαγδαίως πίπτουσαι μετὰ πατάγου ἐπὶ τοῦ ξηροῦ ἐδάφους καὶ τῶν λίθων ἐποίουν τοιοῦτον θόρυβον, ὥστε ἐπῆλθε λιποψυχία τις ἐκ μέρους τῶν μαχομένων. Οἱ ἄνδρες ἐδυσκολεύοντο νὰ παρακολουθῶσι τὰς κινήσεις τῶν Τούρκων, προέλασις δὲ τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ ἐκληφθεῖσα ὡς ἔφοδος ἐπτόησε τὴν πρώτην γραμμήν, ἥτις πρὸς στιγμὴν διεσπάσθη. Τότε δὲ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἤρχισαν νὰ κατέρχωνται ταχέως τοῦ λόφου,ἐφ' οὗ ἐμάχοντο, καὶ σταματήσαντες ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν βράχων ἠρκέσθησαν ν' ἀπαντῶσιν εἰς τὸ ἀθρόον πῦρ τοῦ ἐχθρικοῦ πεζικοῦ. Ἀλλ' ἐν τῇ κρισίμῳ ἐκείνῃ στιγμῇ οἱ ἀξιωματικοὶ διὰ παρακελεύσεων καὶ μετὰ γενναιότητος παραδειγματικῆς ἐστήριξαν τὸ θάρρος τῶν ἀνδρῶν, ἀνεσχημάτισαν τὴν διασπασθεῖσαν γραμμὴν καὶ διέταξαν πῦρ σφοδρὸν κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι ἱππεῖς εἶχον προχωρήσει πρὸς τὸ δάσος μέχρις ἀποστάσεως 500 μέτρων ἀπ' αὐτοῦ. Πλὴν τὸ ῥαγδαῖον πῦρ τοῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ στρέψωσι ταχέως πρὸς τὰ ὀπίσω μὲ ἀπώλειαν ἱκανῶν ἵππων καὶ ἀναβατῶν. Τοιουτοτρόπως οἱ Τοῦρκοι ἀπεκρούσθησαν λίαν ἐπιτυχῶς, μὴ δυνηθέντες νὰ προχωρήσωσι, περιωρίσθη δὲ καὶ πάλιν ὁ ἀγὼν μεταξὺ τῶν δύο πυροβολικῶν. Ὁ Μαχμοὺτ βλέπων ἀποτυχοῦσαν τὴν ἔφοδον αὐτοῦ ἔστειλε πρὸς τὸν Χακκῆ πασσᾶν ἀγγελιαφόρον ζητῶν ἐπικουρίαν, περὶ τὴν ἕκτην δὲ ὥραν μία πυροβολαρχία καὶ ἀνάλογος πεζικὴ δύναμις κατερχόμεναι πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ρυζομύλου ἀνεπτύχθησαν εἰς τάξιν μάχης κατὰ τῆς δεξιᾶς ἤδη πτέρυγος τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως καὶ προσέβαλον αὐτὴν ἀπὸ ὑψωμάτων καὶ γηλόφων τινῶν δεσποζόντων τῆς κώμης τοῦ Βελεστίνου. Τὸ πῦρ τῶν Τούρκων ἦν σφοδρόν, χάλαζα δὲ σφαιρῶν ἀπεστέλλετο εἰς τὰς ἑλληνικὰς τάξεις, αἵτινες ἀποτελούμεναι ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἀνδρῶν τοῦ 8ου συντάγματος, ὑφίσταντο μετ' ἀξιοθαυμάστου γενναιότητος τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ. Μία πυροβολαρχία τοποθετημένη ἐπὶ ὀροπεδίου ἀπήντησεν εἰς τὰ ὑποστηρίζοντα τὴν ἔφοδον ταύτην τουρκικὰ πυροβόλα, ἔβαλε δὲ τοσοῦτον ἐπιτυχῶς ἀπὸ τῆς δεσποζούσης θέσεώς της, ὥστε αἱ ὀβίδες αὐτῆς ἔπιπτον ἀνὰ μέσον τῶν τουρκικῶν τάξεων παραλύουσαι τὰς ἐνεργείας αὐτῶν. Ἡ ἐπίθεσις ἠκολούθησεν ἐφ' ἱκανὸν εἰσέτι, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι προσβαλλόμενοι διὰ ῥαγδαίου πυρὸς καταπυροβολούμενοι πανταχόθεν ὑπὸ τῶν εὐσταθῶς διατηρούντων τὰς θέσεις αὐτῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν, ἀποδεκατιζόμενοι ὑπὸ τοῦ

ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ καὶ μὴ δυνάμενοι οὐδὲ κατὰ κεραίαν νὰ προχωρήσωσιν, ἠναγκάσθησαν νὰ σταματήσωσιν, ἐταλαντεύθησαν καὶ ὑπεχώρησαν. Δὲν παρῆλθεν ὅμως εἰμὴ ὀλίγον χρονικὸν διάστημα καὶ νέαι ἐνισχύσεις ἐστάλησαν τοῖς Τούρκοις, οἱ ὁποῖοι βλέποντες ὅτι ἡ ἡμέρα ἔκλινε πρὸς τὴν δύσιν της ἐπεχείρησαν νέαν ἀποφασιστικὴν ἔφοδον κατὰ μῆκος τῶν χαμηλῶν γηλόφων τῶν κειμένων ὄπισθεν τοῦ Βελεστίνου. Ὁ Σμολένσκης βλέπων τότε τὴν πεισματώδη ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὴν λύσσαν, ἣν ἀνέπτυξεν ἐν τῇ ὑστάτῃ αὐτοῦ ἀποπείρᾳ πρὸς ἐκπόρθησιν τῶν ἑλληνικῶν θέσεων, διέδραμε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ του, ἀπέστειλεν ἐνισχύσεις εἰς τοὺς ἐπὶ μακρὸν ἤδη μαχομένους καὶ ἠλέκτρισε τοὺς στρατιώτας διὰ θερμῆς προσλαλιᾶς, μεταδίδων αὐτοῖς τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὸ πολεμικὸν μένος τῆς ψυχῆς του. Εἶπεν αὐτοῖς ὅτι ὤφειλον νὰ ὑπερασπίσωσι τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν καὶ νὰ ποτίσωσιν αὐτὸ ἐν ἀνάγκῃ διὰ τοῦ αἵματός των. Διὰ μίαν στιγμὴν ὁλόκληρος ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία ἐφαίνετο λάμπουσα εἰς τὰς ὄψεις καὶ τὰ βλέμματα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Τὸ αἷμα ἔσφυζεν εἰς τὰς ἀρτηρίας αὐτῶν καὶ κραυγὴ ἀποφασιστικὴ ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος ἐξῆλθε τοῦ στήθους αὐτῶν. Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐβάδισαν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀποφασιστικῶς, πῦρ δὲ σφοδρὸν κατὰ τῶν ἐπιτιθεμένων ἐξ ὅλων τῶν τάξεων ὑπεδέχθη τοὺς ἐφορμῶντας. Οἱ Τοῦρκοι ἐνήργουν τὴν ἔφοδον οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀποφασιστικῶς, καὶ προυχώρουν πίπτοντες καὶ ἀντικαθιστάμενοι. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον οἱ ἄνδρες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐξῆλθον τῶν χαρακωμάτων καὶ ἐπετέθησαν ἡρωϊκῶς κατ' αὐτῶν. Αἱ τουρκικαὶ τάξεις ἐκλονίσθησαν. Καὶ καθ' ἣν στιγμὴν τὸ σκότος ἤρξατο νὰ κατέρχηται πρὸς τὴν πεδιάδα, ἠκούσθησαν αἱ ἐχθρικαὶ σάλπιγγες σημαίνουσαι τὴν ὑποχώρησιν. Τὸ πῦρ κατέστη ἀραιότερον, ὁ ἐχθρὸς ὑπεχώρει βαθμηδὸν καὶ μετὰ μικρὸν ἐκρύβη, καλυφθεὶς ὄπισθεν τῶν πέριξ βουνῶν. Τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ στρατὸς τοῦ Σμολένσκη ἤρατο τὴν πρώτην αὐτοῦ πραγματικὴν νίκην. Ἀλλ' ἡ νίκη αὕτη δὲν ἦτο ἢ δοκιμαστικὸς ἀγὼν διὰ τὴν ἐπιοῦσαν, ὁ δὲ Σμολένσκης καλῶς γνωρίζων τὸ τελευταῖον ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ αὐτὴν εἰς τὸ ἀρχηγεῖον καὶ παρασκευασθῇ διὰ τὴν αναμενομένην μάχην.

Διαρκούσης τῆς νυκτὸς οἱ Τοῦρκοι κατέστρωσαν πλῆρες σχέδιον ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τοῦ Μαχμοὺτ μπέη φλεγο-

μένου ὑπὸ ἀκατασχέτου ἐπιθυμίας, ὅπως ἐφαρμόσῃ τὰς γνώσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς αὐτοῦ στρατιωτικῆς μορφώσεως καὶ διεξαγάγῃ συμφώνως πρὸς αὐτὰς τὴν πρώτην ἐπιχείρησιν, ἣν ἀνελάμβανε κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον. Τὸ σχέδιον τοῦτο συνίστατο εἰς ταυτόχρονον ἐπίθεσιν κατὰ τῆς δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ σύγχρονον ἀπασχόλησιν κατὰ μέτωπον, ὅπως παρακαμφθῶσι τὰ δύο ἄκρα αὐτοῦ. Ἀλλ' εὐτυχῶς καὶ τὴν φορὰν ταύτην ὁ Σμολένσκης ἐνόησε τὸ σχέδιον αὐτῶν, τοῦτο δέ, ὡς εἰκός, εἶνε ἴδιον καλοῦ στρατηγοῦ. Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ τουρκικοῦ σχεδίου ὁ Χακκῆ πασσᾶς διέθηκε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐν Γκερλὶ ἑδρευούσης μεραρχίας αὐτοῦ, ἀνέλαβε δὲ τὴν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν δεξιὰν καὶ κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν, ἐν ᾧ ὁ Μαχμοὺτ βέης κατὰ τὸ ἀρχικόν του σχέδιον θὰ ἐβάδιζε κατὰ τῆς ἀριστερᾶς διὰ τῶν παρωρειῶν τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν καὶ ἀριστερόθεν τῆς κωμοπόλεως, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ὑπερφαλάγγισιν. Πρὸς τοῦτο λίαν πρωΐ, ὥραν πρὸ τοῦ λυκαυγοῦς, ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς ἑνὸς συντάγματος, τεσσάρων ἰλῶν ἱππικοῦ καὶ μιᾶς ἐφίππου πυροβολαρχίας καὶ ἐξεκίνησε διὰ τὴν πλαγίαν πορείαν του βαδίζων πρὸς τὰς παρωρείας τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν (Καραδάγ) καὶ κατὰ τὴν κορυφὴν τῶν λόφων. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ πορεία αὕτη ἐξετελεῖτο καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀνέμενον, ὑπολογίζοντες ὅτι ἔδει νὰ παρέλθωσι δύο ἢ τρεῖς ὧραι τοὐλάχιστον, μέχρις ὅτου τὰ στρατεύματα τοῦ Μαχμοὺτ ἔλθωσιν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ἑλληνικὴν ἀριστεράν, οἱ Ἕλληνες ἤρξαντο ἐρεθιστικοῦ πυρὸς κατ' αὐτῶν δεξιόθεν, προστατευόμενοι ὑπὸ ταχυσκάπτων καὶ μιᾶς ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας. Τὰ δύο κέρατα τῶν Ἑλλήνων ἀπετέλουν, ὡς γνωστὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων, οἱ λόφοι τοῦ Καραδάγ, ὁ σιδηρόδρομος καὶ τὸ Βελεστῖνον διὰ τὸ ἀριστερόν, καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ὠβρηᾶς τὸ Γάλα καὶ τὸ Πιλὰφ Τεπὲ διὰ τὸ δεξιόν. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων σημείων εὑρίσκοντο περικεχαρακωμένα τὸ 5ον καὶ 11ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ καὶ ἐπὶ λόφου χαμηλοῦ εἰς τὸ κέντρον μία πυροβολαρχία μετὰ ἰσχυρῶν ὀχυρωμάτων. Ἡ δευτέρα γραμμὴ εὑρίσκετο νοτίως τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς στηριζομένη ἐπὶ χαμηλῶν γηλόφων, ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἄγνωστον ἂν φυσικοὶ ἢ τεχνικοί, φαίνονται ἐγκατεσπαρμένοι καθ' ὅλην τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα. Οἱ λόφοι οὗτοι συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλους δι' ἰσχυρῶν ὀχυρωμάτων καὶ ἐπ' αὐτῶν εἶχον τοποθετηθῆ δύο πυροβολαρχίαι, ἡ μὲν πεδινή, ἡ δὲ ὀρειβατική. Ἡ ἐφεδρεία τοῦ πεζικοῦ ἦν

τοποθετημένη ὀλίγον κατωτέρω πλησίον μικροῦ τινος ἐκκλησιδίου.

Ὁ Σμολένσκης θέλων νὰ ματαιώσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τουρκικοῦ σχεδίου, ἐν ᾧ εἶχε λάβῃ τὰ μέτρα του διὰ τὴν ἀριστεράν του πτέρυγα, καθ' ἧς ἐβάδιζεν ὁ Μαχμοὺτ βέης, ἠσπάσθη τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς Τούρκους ἰδέαν καὶ ἠπείλησε δι' ὑπερφαλαγγίσεως τὴν τουρκικὴν ἀριστεράν. Αἰφνιδίως δὲ οἱ Τοῦρκοι προκαταληφθέντες, εὑρέθησαν ἔχοντες τὴν μὲν ἀριστερὰν αὐτῶν ἀστήρικτον, ἀσθενεῖς ὄντες κατὰ τὸ πυροβολικόν, συγχρόνως δὲ καὶ ἄνευ κέντρου, διότι τὸ στράτευμα, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ ἐνεργήσῃ τὴν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν, δὲν εἶχε φθάσῃ ἀκόμη, ἐν ᾧ ἡ προέλασις τοῦ Μαχμοὺτ δὲν εἶχε συντελεσθῇ εἰσέτι. Ἔσπευσεν ἐν τούτοις τὸ πεζικὸν τοῦ Χακκῆ πασσᾶ, παραταχθὲν μετὰ μεγίστης δεξιότητος κατὰ μέτωπον τῶν ἀποκρήμνων λόφων τῆς Ὠβρηᾶς, νὰ προσβάλῃ τὸ δεξιὸν τοῦ Σμολένσκη. Συγχρόνως δ' ἐφάνη ἐντὸς ἡμισείας ὥρας προερχόμενον ἐκ Γκερλίου καὶ βαδίζον κατὰ τοῦ κέντρου φαλαγγηδὸν ἓν τάγμα τουρκικόν, ἀποτελοῦν τὴν προφυλακὴν τῶν ἐρχομένων ἐκεῖθεν δυνάμεων. Ὁ Σμολένσκης, ὅστις κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν περὶ τὴν ἑβδόμην ὥραν μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του περιήρχετο τὰς διαφόρους τάξεις τοῦ στρατοῦ του ἐνθαρρύνων τοὺς ἄνδρας, εἰς οὓς ἐπεβάλλετο διὰ τοῦ κολοσσιαίου αὐτοῦ ἀναστήματος, τῆς σταθερᾶς φωνῆς του καὶ τῶν βραχέων ἀλλ' ἐκφραστικῶν ὅλης τῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς του λόγων, ἔγνω νὰ προκαταλάβῃ καὶ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ κέντρου τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ διὰ προσβολῆς, πρὶν ἢ τοῦτο δυνηθῇ νὰ προχωρήσῃ. Ἐν ᾧ δὲ διήρχετο ἐγγὺς τῆς πυροβολαρχίας Μήτσα, ἥτις παρέμενεν ἐν ἀπραξίᾳ, διότι οἱ Τοῦρκοι οἱ κατὰ μέτωπον ἐρχόμενοι ἀπεῖχον πολὺ εἰσέτι, ὀκτακισχίλια τοὐλάχιστον μέτρα, ἀπὸ τῆς θέσεως ἐκείνης, ἐστράφη ἐταστικῶς καὶ ψυχολογῶν πρὸς τοὺς πυροβολητάς: «Ζήτω ὁ πόλεμος δὲν ἐφωνάζατε εἰς τὰς Ἀθήνας; εἶπεν αὐτοῖς. Ἰδοὺ ὁ πόλεμος. Τὸν φοβεῖσθε; — Οἱ ἄνδρες μου, ἀπήντησεν εἷς ἐκ τῶν ἀνθυπολοχαγῶν, δὲν φοβοῦνται. Λυποῦνται μόνον διὰ τὰς διαρκεῖς ὑποχωρήσεις, καὶ στενοχωροῦνται, διότι δὲν δύνανται ἀπ' ἐδῶ ποῦ εὑρίσκονται νὰ λάβουν μέρος εἰς τὴν μάχην. — Ἐμπρὸς λοιπόν, ἐκραύγασεν ὁ ταξίαρχος, συναρπάσας τοὺς στρατιώτας. Κύριε Μήτσα, νὰ φορτωθοῦν τὰ πυροβόλα καὶ νὰ προχωρήσουν δύο-τρεῖς χιλιάδες μέτρα ἐμπρός».

Ἡ διαταγὴ τοῦ Σμολένσκη ἐξετελέσθη παραχρῆμα καὶ μετ' ἀ-

πιστεύτου προθυμίας καὶ ταχύτητος. Τὸ πρῶτον πυροβόλον διευθυνόμενον παρὰ τοῦ λοχίου Μενάνδρου καὶ φθάσαν εἰς τὴν παρὰ τὸ δάσος ὁρισθεῖσαν θέσιν συναρμολογεῖται ταχέως καὶ ἀποστέλλει μίαν ὀβίδα τόσον εὐστόχως κατὰ τοῦ κατερχομένου τουρκικοῦ τάγματος, ὥστε αἱ τάξεις αὐτοῦ ἐφάνησαν παρευθὺς συγκλονιζόμεναι. Πάραυτα καταφθάνουσι καὶ τὰ λοιπὰ πυροβόλα καὶ βάλλουσι κατὰ τῶν ἐχθρικῶν τάξεων σφοδρῶς. Αἱ ὀβίδες φαίνονται ἡ μία κατόπιν τῆς ἄλλης καταπίπτουσαι ἐν τῷ μέσῳ τῶν στοίχων τῶν Τούρκων στρατιωτῶν ἀναταρασσομένων καὶ συγκλονιζομένων ἀπαύστως, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες πυροβοληταὶ παρακολουθοῦντες τὰς ὀβίδας διὰ τοῦ βλέμματος εἰς ἑκάστην ἐπιτυχίαν ἐκρήγνυνται εἰς ζητωκραυγάς, αἵτινες στενοχωροῦσι καὶ ἀπελπίζουσι τὸν ἐχθρόν. Πεδινὴ τουρκικὴ πυροβολαρχία τῶν 9,5 ἐπελθοῦσα ἐζήτησε νὰ περισπάσῃ τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων, βάλλουσα κατὰ τῶν τηλεβόλων αὐτῶν. Ἀλλὰ τὸ ἐπιπροσθοῦν δάσος ἔσκεπε τὴν ἑλληνικὴν πυροβολαρχίαν, ἥτις ἔβαλεν ἀποκλειστικῶς κατὰ τοῦ πεζικοῦ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ τὸ πυροβολικὸν τῶν Τούρκων ἠστόχει διαρκῶς. Τοσούτῳ δὲ σφοδρῶς ὑπέφερε τὸ τουρκικὸν πεζικὸν τοῦ κέντρου ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ὀβίδων, ὥστε διετάχθη νὰ σταματήσῃ εἰς μίαν πτυχὴν τοῦ ἐδάφους καὶ ν' ἀναμείνῃ τὴν προέλασιν τοῦ Μαχμοὺτ δεξιόθεν, (*) ἐν ᾧ τὸ ἑλληνικὸν πεζικὸν βοηθούμενον ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ ἦν τὰ μάλιστα προκεχωρημένον κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο. Τὴν ἐνάτην πρωϊνὴν ὥραν ὁ Χακκῆ πασσᾶς ἔθηκεν εἰς ἐνέργειαν τέσσαρα ἔτι τάγματα αὐτοῦ καὶ δύο πυροβολαρχίας κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, ὠθήσας αὐτὰ κάτω πρὸς τὴν λίμνην καὶ τὴν πεδιάδα. Ἀλλὰ τὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο μαχόμενα ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων καὶ τοῦ δάσους ἀπέκρουον ἀπὸ ἀποστάσεως 600 καὶ 800 μέτρων τὰς ἐφόδους τοῦ Χακκῆ, εἰς ὃν ἕνεκα τῆς λίμνης, ἦν ἀποκεκλεισμένη πᾶσα πλευρικὴ κίνησις. Οὕτω δὲ καθίστατο μάταιος ἅπας ὁ ἀγὼν τῶν Τούρκων πρὸς τὸ δεξιόν.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ ἀριστερὸν οἱ Τοῦρκοι δὲν ὑπῆρξαν εὐτυχέστεροι. Σημεῖον τῆς προσβολῆς καὶ προελάσεως τοῦ Μαχμοὺτ βέη ἦν χωρίδιόν τι καλούμενον Κέφαλος πρὸς βορρᾶν καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Βελεστίνου καὶ τοῦ δάσους αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀφ' ἑσπέρας τοὺς αὐτόθι παρατεταγμένους εὐζώνους καὶ πεζοὺς τοῦ 7ου συντάγματος ὑπὸ τὸν Ῥέγ-

(*) Ἐννοεῖται δεξιόθεν διὰ τοὺς Τούρκους, ἀριστερόθεν δὲ διὰ τοὺς Ἕλληνας.

κλην, ὁ Σμολένσκης, προϊδὼν τὴν μέλλουσαν ἐπίθεσιν, ἐνίσχυσε διὰ νέων δυνάμεων τάξας αὐτόθι καὶ τοὺς ὑπὸ τὸν Νταβέλην, Λεπενιώτην καὶ Τζιώτην ἀτάκτους. Εἷς δὲ λόχος τοῦ 3ου τάγματος τοῦ 7 συντάγματος, διοικούμενος ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Περικλέους Πρωτόπαππα, κατέλαβε κατὰ διαταγὴν τοῦ ταξιάρχου προκεχωρημένας θέσεις πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς μάχης εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς πρὸς παρακώλυσιν τῆς κυκλώσεως, ἣν θὰ ἐπεχείρει ὁ ἐχθρός. Οὕτως ὥστε, ὅταν ἐπῆλθεν ὁ Μαχμοὺτ βέης, εὗρε προκατειλημμένας τὰς θέσεις, δι' ὧν ἔμελλε βαδίζων νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὑπερφαλάγγισιν, καὶ πῦρ σφοδρὸν ὑπεδέχθη αὐτόν. Ὁ ἐχθρὸς ἐπειράθη, νὰ διασπάσῃ τὴν μίαν καὶ μόνην γραμμὴν τοῦ προκεχωρημένου λόχου, ὅστις ὡς ἐκ τῆς θέσεως ἠναγκάσθη ν' ἀναπτυχθῇ εἰς ἀρχιὰν τάξιν, καταλαμβάνων πλέον τοῦ κεκανονισμένου μετώπου. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἐνισχυθέντες ἐκράτησαν τὰς θέσεις των καὶ ἐξηκολούθουν ἀναχαιτίζοντες διὰ πυρῶν ὁμαδὸν τὰς ἐπιτιθεμένας δυνάμεις. Ὁ δὲ Σμολένσκης ἐν τῷ κρισίμῳ τούτῳ σημείῳ μετακινήσας τὴν ὀρειβατικὴν πυροβολαρχίαν Μήτσα καὶ τοποθετήσας αὐτὴν ἐπὶ ὀροπεδίου, δεσπόζοντος τοῦ Βελεστίνου, ἐπῆλθεν εἰς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων, τάξας συγχρόνως κατὰ μῆκος τῆς βάσεως τοῦ ὀροπεδίου ἐκείνου τάγμα εὐζώνων προστατευόμενον ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν χαρακωμάτων. Ἡ πυροβολαρχία ἔβαλλε τοσοῦτον εὐστόχως καὶ τὰ πυρὰ τῶν πεζῶν τοσοῦτον ἀσφαλῶς καὶ μετὰ τοσαύτης γενναιότητος ὑπερησπίζοντο τὰ πρὸς ἀριστερὰν ὑψώματα καὶ πᾶσαι αἱ προκεχωρημέναι θέσεις τῆς πτέρυγος ταύτης, ὥστε ἡ ὑπὸ τὸν Μαχμοὺτ δεξιὰ πτέρυξ τῶν Τούρκων, ἥτις ἀπεῖχε τῶν ἑλληνικῶν τάξεων περὶ τὰ χίλια μέτρα, ἤρξατο κλονιζομένη. Ὁ Μαχμοὺτ περὶ τὴν μεσημβρίαν βλέπων τὸ τοιοῦτον καὶ σκεφθεὶς ὅτι, ἂν τὸ προκεχωρημένον Ἑλληνικὸν πεζικὸν δὲν ἀπωθεῖτο πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὶν ἡ θέσις αὐτοῦ ἑδραιωθῇ, θὰ ἠναγκάζετο νὰ ὑποχωρήσῃ, διέταξε τέσσαρας ἴλας ἱππικοῦ νὰ προχωρήσωσι κατὰ μέτωπον καὶ κατὰ τῆς γραμμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ τοῦ ὠχυρωμένου εἰς τὸν κεντρικὸν λόφον. Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαταγῆς ταύτης ὑπῆρξεν ὀλέθριον.

Οἱ Τοῦρκοι ἱππεῖς προήλασαν παρατόλμως, σείοντες τὰς σπάθας αὐτῶν κατ' ἀρχὰς μὲν τροχάδην ἐν μέσῳ ὁμαλῆς ἐκτάσεως, εἶτα δὲ τριποδίζοντες ἐπὶ τὴν κλιτὺν τοῦ λόφου. Τὸ θάρρος αὐτῶν ἦν πρωτοφανὲς καὶ ἐν ἀρχῇ ἐφαίνετο ὅτι τίποτε δὲν θὰ ἠδύνατο ν' ἀναχαι-

τίση τὴν θυελλώδη αὐτῶν ἐπέλασιν. Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ πυροβόλα ἐκρότησαν ταυτοχρόνως καὶ αἱ ὁμοβροντίαι αὐτῶν διασείσασαι τὰ πέριξ ὄρη ἐκλόνισαν τὰς τάξεις τῶν ἐπελαυνόντων. Αἱ ὀβίδες κατέπιπτον πυκναὶ κατὰ τῶν ἐπερχομένων καὶ χάλαζα σφαιρῶν ἐξεσφενδονίζετο ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν χαρακωμάτων, ἔνθα οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἔμενον ἀκλόνητοι κατὰ τῆς ἐπερχομένης θυέλλης, ὡσεὶ προσηλωμένοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Οἱ ἵπποι χρεμετίζουσιν, ἀνορθοῦνται, ἀφηνιάζουσιν, ὑψοῦσι τὰς κεφαλὰς καὶ σείουσι τὰς χαίτας. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἔξαλλοι καὶ ἀσθμαίνοντες ἤδη τρέχουσιν ἄνευ ἀναβατῶν ἐκτὸς τῶν τάξεων πρὸς τὰς ἑλληνικὰς γραμμάς. Οἱ πρῶτοι ἀναβάται πίπτουσι καὶ μετ' αὐτῶν οἱ ἵπποι των, ἐφ' ὧν προσκόπτοντες καταπίπτουσι σωρηδὸν οἱ κατόπιν ἐπερχόμενοι Οἰμωγαὶ καὶ ἀνακραυγαὶ διασταυροῦνται συγχρόνως μετὰ τοῦ καλπασμοῦ τῶν ἵππων καὶ τῆς κλαγγῆς τῶν ξιφῶν.

Τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐφαίνετο ὡσεὶ καταληφθὲν αἰφνιδίως ὑπὸ λαίλαπος καὶ θυέλλης καταστρεπτικῆς. Ἡ γενναιότης τῶν Τούρκων ἱππέων μετεῖχε παραφροσύνης. Αἱ φάλαγγες αὐτῶν ἀραιούμεναι ὑπὸ τοῦ πυρὸς πυκνοῦνται ἐκ νέου καὶ προελαύνουσιν ἐν θυελλώδει καλπασμῷ. Ἀλλὰ τὸ ῥαγδαῖον πῦρ τῶν Ἑλλήνων ἦν ἀδιάκοπον, οἱ δὲ εὔζωνοι ἐξορμήσαντες ἐκ τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν θερίζουσιν ἀκαταπαύστως ἵππους καὶ ἀναβάτας καὶ ἀναχαιτίζουσιν ἀποτελεσματικῶς τὴν ὁρμὴν τοῦ ἐπερχομένου σίφωνος. Ἡ πρώτη ἴλη σχεδὸν κατεστράφη. Ἡ δευτέρα ἀνατραπέντων τῶν ἵππων τῆς πρώτης ἐπ' αὐτῆς ἀνέτρεψε τοὺς ἀναβάτας αὐτῆς καὶ σχεδὸν διεσκορπίσθη. Αἱ δὲ δύο ἄλλαι περιῆλθον εἰς σύγχυσιν. Ἐν τοιαύτῃ θέσει ἠκούσθησαν αἱ τουρκικαὶ σάλπιγγες σημαίνουσαι τὴν ὑποχώρησιν. Αἱ ἴλαι στραφεῖσαι ἐκάλπασαν πρὸς τὰ ὀπίσω ἀτάκτως καὶ μετὰ τρομεροῦ θορύβου, παρακολουθούμεναι δὲ ὑπὸ ῥαγδαίου πυρὸς καὶ ὑπὸ βροχῆς ὀβίδων ἔσπευσαν ἀποδεκατιζόμεναι νὰ ζητήσωσιν ἄσυλον εἰς τὸ πρὸ τοῦ Ῥυζομύλου δάσος, τὸ ὁποῖον κατεῖχον οἱ Τοῦρκοι. Τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐστρώθη ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ πτωμάτων ἀναβατῶν, ἵππων καὶ τραυματιῶν οἰμωζόντων καὶ ἐγκαταλειφθέντων ὑπὸ τῶν φευγόντων, ἀδέσποτοι δὲ ἵπποι ἐπλανῶντο τῇδε κἀκεῖσε ἐν καλπασμῷ ἐξάλλῳ, τῆς βροντῆς τῶν τηλεβόλων πτερούσης ἑκάστοτε τοὺς πόδας αὐτῶν. Ἡ νίκη εἶχεν ἤδη στέψῃ τὰ ὅπλα τῶν Ἑλλήνων, καὶ τὰ στήθη αὐτῶν ἐπλήρου ἡ χαρά. Αἱ τάξεις αὐτῶν καθίσταντο ἀκράτητοι καὶ οἱ

ὁπλῖται ἐδείκνυον ἀκατάσχετον ὁρμὴν πρὸς τὰ ἐμπρός, ὡσεὶ ἤκουον εἰς πᾶσαν βροντὴν τοῦ τηλεβόλου τὴν φωνὴν Ῥήγα τοῦ Φεραίου ἐμψυχοῦσαν αὐτούς.

Μετὰ τοῦτο ἐπῆλθεν ὕφεσίς τις τῆς μάχης, τὸ πῦρ ἠραιώθη καὶ ἡ δεξιὰ πτέρυξ τῶν Τούρκων ἀπεχώρησε μικρὸν κατὰ μικρὸν κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς τῶν λόφων. Τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν λόχος ἑλληνικὸς ἐβάδισε πρὸς κατάληψιν τοῦ χωρίου Κέφαλος, τὸ ὁποῖον εἶχον ἐγκαταλείψῃ οἱ Τοῦρκοι. Ἀλλ' ἐπῆλθε μικρὰ συμπλοκὴ διὰ τῶν λογχῶν, ἄνδρες τινὲς ἔπεσον ἑκατέρωθεν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔμειναν κύριοι τῶν καλυβῶν τοῦ χωρίου. Ἡ παῦσις τοῦ πυρὸς διήρκεσε μέχρι τῆς τετάρτης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε καὶ πάλιν τὸ πῦρ ἐπανήρχισε σφοδρότερον, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι ἐξετόξευον μύδρους καὶ βόμβας κατὰ τῶν τουρκικῶν. Τὴν φορὰν ταύτην ἡ δεξιὰ πτέρυξ τῶν Τούρκων ὑπερφαλαγγισθεῖσα ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων ἤρξατο ὁριστικῶς ὑποχωροῦσα, οἱ δὲ Τοῦρκοι κατήρχοντο τοὺς λόφους παρακολουθούμενοι ὑπὸ φονικωτάτου πυρός. Ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως ἐπανελήφθη ἡ μάχη, δύο δὲ κανονιοστοιχίαι ἀνεβιβάσθησαν ἐπὶ τῶν λόφων τοῦ Πιλὰφ—Τεπὲ βάλλουσαι κατὰ Τουρκικῆς δυνάμεως, ἥτις ἐπειράθη νὰ καταλάβῃ χωροῦσα ἀπὸ τοῦ Ρυζομύλου τὴν δίοδον τῆς Καπραίνης καὶ ἐπέλθῃ κατὰ τῶν νώτων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Οἱ εἰσχωρήσαντες ἐντὸς τῆς διόδου προσβληθέντες ἐξαίφνης ὑπὸ διλοχίας πεζῶν τοῦ ἑβδόμου συντάγματος καὶ ἀτάκτων, πρὸς δὲ βαλλόμενοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἀναβιβασθέντος ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ὑπέστησαν φθοράν, καταλιπόντες ἐντὸς τῆς χαράδρας ἱκανοὺς νεκροὺς καὶ τραυματίας. Οὕτως οἱ Τοῦρκοι ἀποκρουσθέντες πανταχόθεν περὶ τὴν ἕκτην ὥραν τῆς ἑσπέρας ἤρξαντο ὑποχωροῦντες ἐξ ὅλων τῶν σημείων πρὸς τὸ Γκερλί, ἀφ' οὗ παρέδωσαν εἰς τὰς φλόγας τὸν Ρυζόμυλον. Τὸ πυροβολικὸν των ἐξηκολούθησεν ἐπὶ ὥραν ἔτι καὶ πλέον τὸ πῦρ προστατεῦον τὴν ὑποχώρησιν τοῦ πεζικοῦ. Μεθ' ὃ ὑπεχώρησε καὶ τοῦτο βραδέως παρακολουθούμενον ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς ἀνιχνευτικοὺς πυρσοὺς τῶν ἐν τῷ λιμένι τοῦ Βόλου καταπλευσάντων ἑλληνικῶν καὶ ξένων θωρηκτῶν, καὶ τὸ φῶς αὐτῶν ἔδιδε παράδοξον ὄψιν εἰς τὴν σκηνογραφίαν καὶ ἐσκόρπιζε τὰς ἀκτῖνάς του, ἀκτῖνας νίκης καὶ δόξης ὕπερθεν τοῦ στρατοπέδου τοῦ Σμολένσκη.

Τοιουτοτρόπως ἔληξεν ἡ ἀπὸ πρωΐας ἀρξαμένη μάχη τῆς 18ης

Ἀπριλίου, περὶ τῆς ὁποίας δικαίως ἐλέχθη, ὅτι ἔσωσε τὴν τιμὴν τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων. Τὴν μάχην ταύτην ἄλλοι ἄλλως περιέγραψαν καὶ οὗτοι οὕτως. Ἀλλὰ τῷ ἱστορικῷ ἀπόκειται ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἡ γυμνὴ παράστασις αὐτῆς ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ γενικοῦ σχεδίου τῶν δύο ἀντιπάλων, ἐν τῇ ἐρεύνῃ τοῦ τρόπου καθ' ὃν τοῦτο ἐξετελέσθη ἢ ἀπεκρούσθη, καὶ συνεπῶς ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῶν γενικῶν κινήσεων τῶν δύο στρατευμάτων καὶ τῶν ἐκ τούτου συνεπειῶν, ἐξ ὧν προέκυψεν ἡ νίκη ἢ ἧττα. Διότι τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ κυρίως τῆς νεωτέρας στηριζομένης εἰς ὑπολογισμοὺς μαθηματικῆς ἀκριβείας καὶ εἰς προβλήματα ἐπιστημονικά, καθιστῶντα τὴν μάχην εἶδος ζατρικίου, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ θάρρος τῶν ἀνδρῶν λαμβάνεται μόνον ὡς παράγων, καὶ ἐν ᾧ πᾶσα κίνησις δέον νὰ ἔχῃ τὸν ἴδιον αὐτῆς λόγον, ἵνα προέλθῃ ἐξ αὐτῆς ὡρισμένη συνέπεια, μόνον ἐκ τοιαύτης ἐκθέσεως τῶν συμβάντων ἀναπαρίσταται ἡ ἀλήθεια, τὰ ἐκ ταύτης συμπεράσματα καὶ ἡ ἐκ τούτων ὠφέλεια τῶν μεταγενεστέρων. Ἡ δὲ περιγραφὴ μεμονωμένων γεγονότων μάχης τινός, ἡ ἀντίληψις αὐτῆς διά τινων ἐπεισοδίων, ὥσπερ τινὲς τῶν ἀνταποκριτῶν τοῦ τύπου ἔπραττον,καὶ ἡ ψυχαγωγία διὰ τῆς μεγαλοποιήσεως αὐτῶν ἀπόκειται εἰς τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα καὶ τὰς προσωπικὰς ἐντυπώσεις. Τοιαύτη δὲ γενομένη ἡ κατὰ τὸ Βελεστῖνον ἄμυνα καὶ δὴ ἡ μάχη τῆς 18ης βεβαίως περιποιεῖ τῷ Σμολένσκῃ δόξαν ὡς στρατηγῷ καὶ τιμὴν εἰς τοὺς συναθλητὰς αὐτοῦ. Ἠθέλησάν τινες τὰς ἐπιτυχίας αὐτοῦ ν' ἀποδώσωσιν εἰς τὴν τύχην, ἀλλ' εἶνε φανερόν, ὡς λέγει ὁ ἱστορικός,ὅτι, «τύχην μὲν λέγειν οὐδαμῶς ἂν εἴη πρέπον· φαῦλον γάρ· αἰτίαν δὲ μᾶλλον ζητεῖν. Χωρὶς γὰρ ταύτης οὔτε τῶν κατὰ λόγον, οὔτε τῶν παρὰ λόγον εἶναι δοκούντων οὐδὲν οἷόν τε συντελεσθῆναι». (*) Εἰς τὴν μάχην ἔλαβον μέρος ἡ μεραρχία τοῦ Χακκῆ πασσᾶ καὶ ἡ ἱππαρχία τοῦ Σουλεϋμὰν πασσᾶ. Ἡ δύναμις αὐτῶν ἦτο ἴση περίπου πρὸς τὴν τοῦ Σμολένσκη, διότι καίτοι ἀρχικῶς ἀνώτεραι εἶχον ἀμφότεραι ἐξασθενήσει δι' ἀποσπασμάτων ἐγκαταλειφθέντων κατὰ σταθμοὺς καὶ μεταγωγικῶν τοιούτων ἀφεθέντων ὀπίσω. Τὸ ἱππικὸν μάλιστα τοῦ Σουλεϋμὰν εἶχε διασπαρῇ κατὰ μέρος εἰς προπομπὰς καὶ ταχυδρομικὰς ὑπηρεσίας. Οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ὑπέρτεροι ἐν τούτοις κατὰ τὸ πεζικὸν καὶ τὸ ἱππικόν,

(*) Πολυβίου Ἱστορ. Β'. ἐδ. 27.

ἀλλὰ τὸ πυροβολικὸν τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἀνώτερον. Αἱ θέσεις, τὰς ὁποίας κατεῖχεν ὁ Σμολένσκης, ἦσαν φύσει ὀχυραί. Ἀλλὰ μήπως δὲν ἦσαν ὀχυραὶ αἱ θέσεις τοῦ Προφήτου Ἠλία, τοῦ Γκριτζόβαλι καὶ τῆς Μελούνας, τὰς ὁποίας κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἐπισήμου κηρύξεως τοῦ πολέμου; Ποῖον λοιπὸν ἦτο τὸ μυστήριον τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Σμολένσκη καὶ ὁ λόγος τῆς ἐκβάσεως τῆς μάχης τῆς 18ης Ἀπριλίου; Τὰ στρατεύματα τοῦ Σμολένσκη ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄθικτα λόγῳ τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῶν ἐν Ῥεβενίῳ καὶ τῆς τακτικῆς ὑποχωρήσεως. Ἐν Ῥεβενίῳ οὐδέποτε διεξήχθη πραγματικὴ ἐπίθεσις παρὰ τῶν Τούρκων, οἵτινες καλῶς σκεπτόμενοι ἀντὶ νὰ εἰσελάσωσι διὰ τοῦ Ῥεβενίου, ὁπότε εἶχον νὰ διέλθωσι δύο καλῶς ὠχυρωμένα στενὰ καὶ τὸ φυσικὸν ὀχύρωμα τοῦ Πηνειοῦ, προύτίμησαν τὴν συντομωτέραν καὶ ἀκοπωτέραν ὁδὸν διὰ Μελούνας, ἥτις εὑρίσκετο εἰς τὸ κύριον σημεῖον τῶν συγκοινωνιῶν αὐτῶν καὶ εἰς ἣν οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον ἐπιστήσει τὴν προσοχήν των, τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου μὴ θέλοντος ν' ἀγωνισθῇ διὰ τὰ κατσάβραχα, ὡς ἔλεγεν. Ἐὰν ἡ εἰσβολὴ ἐγίνετο διὰ Ῥεβενίου, ἴσως ὁ Σμολένσκης ἐπεφύλασσεν ἐκεῖ μεγαλείτερα κατορθώματα. Ἀλλ' ὑποστὰς ἀγῶνα ἐνοχλήσεως μόνον, διετήρησεν ἄθικτον τὸ ἠθικὸν τῶν στρατευμάτων αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν στρατηγικῶν του πλεονεκτημάτων κατώρθωσε νὰ ἐπισύρῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν, τυχὼν μάλιστα καὶ καλῶν συναγωνιστῶν, οἷος ὁ Γιαννηκώστας.

Λόγῳ δὲ τοῦ ἠθικοῦ τούτου τὸ ἐπιτελεῖον ἐνεπιστεύθη εἰς τὴν ταξιαρχίαν ταύτην τὴν φύλαξιν τῆς ὀχυρᾶς ἐκείνης θέσεως. Ἀλλ' ὁ Σμολένσκης δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸ ὀχυρὸν μόνον τῆς θέσεως. Παρατηρητὴς ὢν τῶν πραγμάτων δεινὸς καὶ μελετητὴς τῶν περιστάσεων ψύχραιμος, ἐφρόντισε νὰ καταστήσῃ τὴν θέσιν αὐτοῦ ἔτι ὀχυρωτέραν διὰ τῆς καταλλήλου παρατάξεως τῶν στρατευμάτων του καὶ δι' ὀχυρωματικῶν ἔργων. Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τιμᾷ τὸν Σμολένσκην ἦν ἡ στρατηγικὴ προορατικότης αὐτοῦ. Ἴδιον καλοῦ στρατηγοῦ εἶνε τὸ παρακολουθεῖν τὰς κινήσεις τοῦ ἀντιπάλου, τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι ταχέως αὐτῶν καὶ κατ' εὐθὺν λόγον καὶ εἰς δυνατὸν τὸ ὑπεισέρχεσθαι εἰς τὰ διανοήματα αὐτοῦ. Τοῦτο εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐπέτυχεν ὁ Σμολένσκης. Κατὰ τὴν πρώτην προσβολὴν τοῦ Μαχμοὺτ τῆς 17 οὗτος ἐβάδιζεν, ὡς ἐρρήθη ἤδη, δεξιόθεν, ὅπως ἀποκόψῃ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν καὶ ἀποχωρίσῃ τὸν στρατὸν τοῦ Σμολένσκη ἀπὸ τοῦ

κυρίου σώματος τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλ' ὁ Σμολένσκης ἐννοήσας τὴν κίνησιν ταύτην καὶ ἀναστρέψας τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα καὶ ἐνισχύσας τὰς γραμμάς του ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων καὶ τῶν κλιτύων τοῦ Καραδάγ, ἐπέτυχε νὰ ματαιώσῃ τοὺς σκοποὺς τοῦ Μαχμοὺτ καὶ ν' ἀποκρούσῃ αὐτὸν ἀποτελεσματικῶς. Κατὰ δὲ τὴν μάχην ταύτην τῆς 18ης ἐμάντευσε καὶ προέλαβε πᾶσαν κίνησιν τῶν Τούρκων, ἐξετέλεσε μετὰ παραδειγματικῆς ψυχραιμίας μετακινήσεις σωμάτων διαρκούσης τῆς μάχης καὶ προκατέλαβε τοὺς Τούρκους εἰς πᾶσαν σκέψιν αὐτῶν, ματαιώσας τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Τουρκικοῦ κέντρου πρὶν ἢ τοῦτο στηριχθῇ, ἐξασθενήσας τὴν ἀριστερὰν αὐτῶν καὶ καταστήσας ἀνωφελῆ τὴν προέλασιν τοῦ Μαχμοὺτ βέη, ἣν καὶ εὐχερῶς ἀπέκρουσε. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι στρατηγικὴν ἱκανότητα, ἣν δὲν δύναταί τις ν' ἀμφισβητήσῃ καὶ ἰσχυρὰν δύναμιν νοῦ καὶ ταχὺ ἀντιλήψεως βλέμμα. Παρετηρήθη ὅτι περισσοτέρα τακτικὴ εἰς τὴν ἐπίθεσιν καὶ ἐπωφελὴς χρῆσις τῆς νίκης διὰ καταδιώξεως τῶν Τούρκων ἠδύνατο ν' ἀποβῇ πρόξενος μεγαλειτέρας ὠφελείας καὶ τιμῆς διὰ τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα. Ἀλλ' ἡ διαταγὴ ἡ δοθεῖσα πρὸς τὸν Σμολένσκην ἔλεγε ῥητῶς ὅτι «ἡ ἐντολὴ τῆς ταξιαρχίας αὐτοῦ ἔσεται καθαρῶς ἀμυντικὴ πρὸς παρεμπόδισιν πάσης κατὰ τοῦ Βόλου ἐχθρικῆς ἐπιχειρήσεως καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ δεξιοῦ τῆς ἐν Φαρσάλοις παρατάξεως». Ὁ δὲ Σμολένσκης ἠθέλησεν ἴσως νὰ περιορισθῇ πιστῶς εἰς τὰς διαταγάς, τὰς ὁποίας εἶχεν, ἂν καὶ πολλάκις, ὡς ἔλεγεν ὁ Στρατάρχης Βυζῶ, ὑπάρχει συρροὴ περιστάσεων τόσον ἐπιβλητικῶν, ὥστε πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις νὰ παρακούῃ. Ἄλλως τε ὁ Σμολένσκης θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ τὰς σκέψεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου καὶ πιθανῶς νὰ ἐσκέπτετο ὅτι τοιοῦτον ἐγχείρημα ἀπῄτει θυσίας καὶ γενναίας ἀποφάσεις καὶ ἐκ μέρους τοῦ ἐν Φαρσάλοις κυρίου στρατοπέδου, οὗ ἡ διοίκησις ἦτο ἥκιστα πρὸς τοῦτο παρεσκευασμένη καὶ ἔμενεν εὐχαριστημένη μόνον, ἐὰν ἐκέρδιζεν ἡμέρας τινὰς μέχρι συντελέσεως τῆς ἀναχωχῆς.

Κατὰ τὴν μάχην ἡ γενναιότης τῶν Τούρκων ὑπῆρξε παραδειγματική, τὸ πῦρ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ καταστρεπτικὸν καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ πυροβολικοῦ ἀποτελεσματική, ἂν καὶ ἡ κατανάλωσις τῶν πυρομαχικῶν ἦτο ἑκατέρωθεν τεραστία καὶ δυσανάλογος πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν φονευθέντων καὶ τραυματισθέντων. Αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ἀνήρχοντο εἰς 1300 νεκροὺς καὶ τραυματίας, τετρακόσιοι

δὲ νεκροὶ ἵπποι εὑρέθησαν τὴν ἐπιοῦσαν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης μολύνοντες τὴν ἀτμόσφαιραν διὰ τῆς βαρείας αὐτῶν δυσοσμίας ὑπὸ τὸν καίοντα ἥλιον. Τὸ ἀναγραφέν που ὅτι κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐφονεύθη καὶ ὁ Τοῦρκος μέραρχος Χαϊρῆ πασσᾶς, δὲν ἔχεται ἀληθείας, διότι οὗτος οὔτε παρευρέθη κἂν εἰς τὴν μάχην βαδίζων πρὸς τὸν Ζάρκον καὶ τὰ Τρίκκαλα. Τὰς πλείστας ἀπωλείας ἔσχον οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὴν ἔφοδον τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ, ἥτις παρὰ τῶν Εὐρωπαίων ὠνομάσθη μικροσκοπικὴ Μπαλακλάβα, ἐκ τῆς μάχης ἥτις ἐγένετο ἐν τῷ λιμένι τούτῳ τῆς Κριμαίας, ἔνθα διεδραματίσθη ὁμοία φονικὴ ἔφοδος ἱππικοῦ. Εἴκοσιν ἵπποι καὶ 4 πληγωμένοι τοιοῦτοι συνελήφθησαν ὑπὸ τῶν 'Ελλήνων στρατιωτῶν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ στρατοῦ. Εἷς τοῦρκος λοχίας συνελήφθη αἰχμάλωτος, εἰς χεῖρας δὲ τῶν 'Ελλήνων περιῆλθον ξίφη, σπάθαι, ὅπλα μαρτίνι καὶ σημαῖαι, ὡς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ τῶν λαφύρων τῆς Λαρίσης, τὰ ὁποῖα οἱ Τοῦρκοι ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν. 'Επὶ ἑνὸς τούτων φονευθέντος εὑρέθησαν ἱερὰ ἄμφια χριστιανικοῦ ναοῦ, τεσσαράκοντα δὲ νεκροὶ Τοῦρκοι ἔφερον εὐζωνικοὺς ντουλαμάδες ἐκ τῶν συληθεισῶν ἀποθηκῶν ἐν Λαρίσῃ. Αἱ δὲ ἀπώλειαι τῶν 'Ελλήνων συνίσταντο εἰς τριάκοντα νεκροὺς καὶ ἑκατὸν περίπου τραυματίας. 'Εκ τῶν ἀξιωματικῶν οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Πετροπουλάκης καὶ Δήμιτσας ἔφεδρος ἔπεσον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. 'Ετραυματίσθησαν δὲ ἐπικινδύνως ὁ ὑπολοχαγὸς Μπακόπουλος καὶ ἐλαφρῶς ὁ ταγματάρχης Κοψίδας, ὁ λοχαγὸς Κωσταρᾶς, ὁ ὑπολοχαγὸς Νικηταράκος, ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Γκιταράκος καὶ ὁ ὁπλαρχηγὸς Τσιώτης.

"Ελαβον δὲ κυρίως εἰς τὴν μάχην ταύτην μέρος τὸ 7ον πεζικὸν σύνταγμα ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Στ. 'Ρέγκλην, τὸ 8ον ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Γιαννηκώσταν, τὸ 5ον τάγμα τῶν Εὐζώνων, τὸ πυροβολικὸν καὶ τὰ σώματα τῶν ἀνταρτῶν, οὓς ὁ Σμολένσκης ἔγνω νὰ χρησιμοποιήσῃ. Τὴν ἐπιοῦσαν 19ην 'Απριλίου, δύο διμοιρίαι μηχανικοῦ καὶ πολυάριθμοι πεζοὶ κατέγειναν εἰς τὴν ἀνόρυξιν μεγάλων λάκκων καὶ τὴν ταφὴν τῶν πτωμάτων τῶν ἐχθρῶν, τὰ ὁποῖα ἀποσυντιθέμενα ὑπὸ τὸν φλέγοντα ἥλιον ἀνέδιδον βαρεῖαν δυσοσμίαν ἀπειλοῦσαν τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον. 'Ο δὲ Σμολένσκης ἔσπευσε νὰ τηλεγραφήσῃ εἰς τὸν ἐν Φαρσάλοις ἀρχηγὸν καὶ οὗτος εἰς τὰς 'Αθήνας τὴν νίκην. 'Η εἴδησις ἀνεπτέρωσε τὸ ἠθικὸν τοῦ ἐν Φαρσάλοις στρατοῦ, γνωσθεῖσα δ' ἐν 'Αθήναις παρήγαγε φρενῖτιν ἐνθου-

σιασμοῦ. Αἱ εἰκόνες τοῦ Σμολένσκη ἐγένοντο ἀνάρπαστοι ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τὸ ὄνομά του ἐφέρετο ἀνὰ τὰ στόματα πάντων. Ἡ δὲ κυβέρνησις διὰ τηλεγραφήματός της ἔσπευσε νὰ συγχαρῇ αὐτὸν καὶ δι' αὐτοῦ πάντας τοὺς ἄνδρας τῆς ταξιαρχίας.

Τὴν 19 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν ἧτταν τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν οἱ Τοῦρκοι, ἐνίσχυσαν τὰ ἐν Γκερλὶ στρατεύματα αὐτῶν διὰ τεσσάρων ταγμάτων, δύο πυροβολαρχιῶν καὶ μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ, δὲν ἐτόλμησαν ὅμως νὰ ἐπέλθωσιν ἐκ νέου κατὰ τοῦ Βελεστίνου. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἐφαίνετο ἤδη περίφροντις καὶ ἐσκέπτετο, ἐὰν ἔπρεπε νὰ προσβάλῃ τὸν ἐχθρὸν τὸ πρῶτον διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ πτέρυγος, τουτέστι διὰ τῶν Φαρσάλων, ἢ διὰ τοῦ Βελεστίνου, ὅπως ἀποκόψῃ τὴν ἐκ τῆς θαλάσσης συγκοινωνίαν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου. Ἐκ τῶν ἐνδοιασμῶν τούτων τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ ἐπεκράτησεν ἀπραξία μέχρι τῆς 23ης εἰς ἀμφότερα τὰ ἑλληνικὰ στρατόπεδα. Ἐν τούτοις τὴν ἡμέραν ταύτην, 19 Ἀπριλίου, μικρὰ ἀλλὰ πεισματώδης μάχη συνήπτετο εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Καρδίτσης. Τὰ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην καὶ βουλευτὴν Τερτίπην σώματα, ἀποτελούμενα κυρίως ἐκ τοῦ ὀγδόου εὐζωνικοῦ τάγματος καὶ ἐνόπλων ὁμάδων ἀνταρτῶν κατελθόντα μετὰ τὴν ὑποχώρησιν εἰς τὴν ὀχυρωτάτην Πόρταν, τὰς Σιδηρᾶς Πύλας τῶν ἀρχαίων, δι' ὧν κατῆλθεν ὁ Πομπήϊος εἰς Φάρσαλα, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ὠχυρώθησαν εἰς Ῥάψισταν ἔξωθεν τοῦ χωρίου Μουζάκι. Ἐντεῦθεν δ' ἐπετήρουν τὰς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ, καταλαβόντος τὰ Τρίκκαλα καὶ ὁδεύοντος πρὸς τὴν Καρδίτσαν, καὶ διηυκόλυνον διὰ τῆς παρουσίας των τὴν ἐκκένωσιν τοῦ τμήματος τούτου τῆς Θεσσαλίας. Ἀλλὰ τὴν 19ην σῶμα ὀθωμανικοῦ στρατοῦ ἐκ χιλίων ἀνδρῶν μετὰ δύο πυροβόλων προσέβαλε τὴν δύναμιν ταύτην ἔξωθεν τοῦ Μουζακίου καὶ συνήφθη συμπλοκὴ πεισματώδης, καθ' ἣν οἱ Τοῦρκοι ἀπεκρούσθησαν μετὰ πολλῶν ἀπωλειῶν, ἔπεσε δὲ ἐκ τῶν Ἑλλήνων φονευθεὶς ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Εὐθύμιος Κουρτίδης, πληγωθέντων συγχρόνως ἑνὸς δεκανέως ἐλαφρῶς καὶ σοβαρῶς δύο στρατιωτῶν. Μετὰ τὴν σύγκρουσιν ταύτην οἱ Τοῦρκοι ὑπεχώρησαν εἰς τὰ Τρίκκαλα, ἔνθα ἔσπευσαν ν' ἀνακαλέσωσι καὶ σῶμα 80 νιζάμιδων, τὸ ὁποῖον κατ' αἴτησιν τῶν αὐτόθι ὀθωμανῶν εἶχεν ἀποσταλῇ εἰς Καρδίτσαν. Ὁ δὲ Τερτίπης ἐζήτησε τηλεγραφικῶς παρὰ τοῦ διαδόχου ἐνισχύσεις καὶ ἀπεστάλησαν αὐτῷ σῶμα ἱππικοῦ, τὸ ὁποῖον κα-

τέλαβε τὴν Καρδίτσαν ἀποκαταστῆσαν τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν καὶ τάγμα πεζικοῦ. Ὁ δὲ ἐχθρός,δστις ἀπὸ τῆς προτεραίας εἶχε λύση τὰς σκηνάς του, τὴν 20 ἐγκατέλειψε τὰ Τρίκκαλα εἴτε ἀπὸ σχεδίου, εἴτε ἐλλείψει ἐπαρκῶν δυνάμεων καὶ τὰ σώματα τοῦ Τερτίπη ἐδάδισαν πρὸς αὐτά. Ἀλλὰ τὴν 21 οἱ Τοῦρκοι ἐπανῆλθον ἐνισχυθέντες καὶ ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ Χαϊρῆ πασσᾶ κατέλαβε τὴν Καρδίτσαν ἀμαχητεί, ὄπισθεν δὲ τῆς μεραρχίας τοῦ Χαϊρῆ πασσᾶ ἤρχετο καταλιποῦσα τὴν Ἐλασσῶνα ἡ ἑβδόμη μεραρχία ὑπὸ τὸν Χουσνῆ καὶ ὁ Ἰσλὰμ πασσᾶς κατήρχετο ἐκ Δεσκάτης μετὰ δέκα χιλιάδων ἀνδρῶν πρὸς ὑποστήριξιν ὡσαύτως τοῦ Χαϊρῆ. Κατ' ἀνάγκην ὅθεν τὰ σώματα τοῦ Τερτίπη ὑπεχώρησαν καὶ διετάχθησαν ὑπὸ τοῦ διαδόχου νὰ κατέλθωσι πρὸς τὰ Φάρσαλα καὶ τὸν Δομοκὸν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἀριστεροῦ τῆς Ἑλληνικῆς παρατάξεως καὶ παρακώλυσιν πάσης ἐκ τῆς πεδιάδος κυκλώσεως.

Ἀλλ' ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς εἶχεν ἤδη συλλάβει τὸ σχέδιον τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ ἐν Φαρσάλοις κυρίου στρατοπέδου τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο ἡ δεξιὰ πτέρυξ τῆς τουρκικῆς παρατάξεως ἀποτελουμένη ἐκ τῶν δυνάμεων τὰς ὁποίας διέθετεν ὁ Χαϊρῆ πασσᾶς καὶ οἱ ὄπισθεν αὐτοῦ ἐρχόμενοι Χουσνῆ καὶ Ἰσλὰμ θὰ κατήρχοντο ἐκ Καρδίτσης πρὸς τὰ Φάρσαλα, ὅπως παρακάμψωσι τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ μηδενίσωσιν αὐτὸν διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῆς πρὸς τὸν Δομοκὸν ὑποχωρήσεως. Αἱ πρὸς μεσημβρίαν τῆς Λαρίσης μεραρχίαι τοῦ Χαμδῆ, Μεμδοὺχ καὶ Νεσσὰτ θὰ προσέβαλλον ἐκ δυσμῶν καὶ βορρᾶ κατὰ μέτωπον τὸ ἐν Φαρσάλοις στρατόπεδον, ὁ δὲ Χακκῆ πασσᾶς ἔχων τὸ ἀριστερὸν τῆς ὅλης τουρκικῆς παρατάξεως θ' ἀπησχόλει συγχρόνως τὴν ἐν Βελεστίνῳ ταξιαρχίαν Σμολένσκη, ὅπως παρακωλύσῃ αὐτὴν νὰ παράσχῃ χεῖρα βοηθείας πρὸς τὸ κύριον στρατόπεδον τοῦ διαδόχου. Πρὸς τοῦτο ἀπὸ τῆς 20ῆς Ἀπριλίου ἐγένοντο συνεχεῖς μετακινήσεις τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὅλα τὰ ἀνεξάρτητα Ἀλβανικὰ τάγματα ἐστάλησαν πρὸς τὸν Χακκῆ πασσᾶν, τοῦ ὁποίου ἡ δύναμις ηὐξήθη εἰς 17,000, αἱ δὲ μεραρχίαι τοῦ Χαμδῆ, Μεμδοὺχ καὶ Νεσσὰτ προὐχώρησαν κατὰ παράλληλον μέτωπον εἰς ἀπόστασιν πέντε μιλίων ἀπὸ τῶν Φαρσάλων, χωρὶς νὰ εὕρωσιν ἀντίστασιν. Ἐπῆλθεν οὕτως ἡ 23 Ἀπριλίου,ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Βασιλέως Γεωργίου, ἥτις διὰ βασιλικοῦ διατάγματος ἀνεβάλλετο ἐν Ἀθήναις ἕνεκα τῶν ἐξόχως κρισίμων περιστάσεων,

ἐν αἷς διετέλει τὸ κράτος. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἀπὸ πρωΐας ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς κατῆλθε μετὰ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου του εἰς τὸ χωρίον Καραδεμερτζῆ βορειανατολικῶς τῶν Φαρσάλων, ὄπισθεν τῶν λόφων, τῶν περικλειόντων τὴν πεδιάδα αὐτῶν, καὶ διέταξε νὰ ἐνεργηθῇ κατόπτευσις ἐν πλήθει στρατοῦ ἀνὰ τὴν πεδιάδα τῶν Φαρσάλων καὶ νὰ ὑποστηριχθῇ αὕτη διὰ γενικῆς προελάσεως τοῦ στρατοῦ. Μετ' ὀλίγον ἀνηγγέλθη εἰς τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ Διαδόχου ἐκ τῶν προφυλακῶν ὅτι ἐχθρικαὶ φάλαγγες ἐφαίνοντο βαδίζουσαι παρὰ τὸ Καραδὰγ ἐναντίον τῆς τρίτης ταξιαρχίας Σμολένσκη καὶ ἕτεραι εἰς Μπακράτσι ἐναντίον τῶν προφυλακῶν τοῦ ἐν Φαρσάλοις στρατοπέδου. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ ἐν Φαρσάλοις στρατόπεδον καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην εἶχε τὴν διάταξιν, ἣν ἐκανόνισεν ἡ διαταγὴ τοῦ Διαδόχου τῆς 18 Ἀπριλίου. Τουτέστι τῶν προφυλακῶν ἀποτελουμένων ἐκ 4 εὐζωνικῶν ταγμάτων, τῆς φάλαγγος τῶν φιλελλήνων καὶ 2 πυροβολαρχιῶν ὀρειβατικῶν, ἡ πρώτη μεραρχία κατεῖχε τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως εἰς δύο γραμμάς. Καὶ ἡ μὲν πρώτη γραμμὴ κατεῖχε τὰ προκεχωρημένα σημεῖα τοῦ σταθμοῦ σιδηροδρόμου — λόφου Ἀμπελικοῦ, ἡ δὲ δευτέρα ἀποτελοῦσα τὴν ἐφεδρείαν τῆς πρώτης ἦν τεταγμένη ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Φαρσάλων καὶ ἐξετείνετο μέχρι τῆς ὁδοῦ Φαρσάλων-Λαρίσης, ἐπιτηροῦσα καὶ ἐπισκοποῦσα τὸ πέραν ἔδαφος πρὸς τὰ ὑψώματα. Ἡ δὲ δευτέρα μεραρχία ὑπὸ τὸν Μαυρομιχάλην ἀπετέλει τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως καὶ κατεῖχε διὰ προκεχωρημένων φυλακῶν τὴν περιοχὴν τοῦ δάσους ὡς καὶ τὰ εἰς τὸ ὕψος τοῦ δάσους χωρία, ἐρείδουσα τὸ ἀριστερὸν της πρὸς τὰ πέραν τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ ὑψώματα. Τὸ πεδινὸν πυροβολικὸν καὶ τῶν δύο μεραρχιῶν εὑρίσκετο ὄπισθεν τοῦ κέντρου αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν δεσποζόντων τῆς παρατάξεως ὑψωμάτων. Αἱ δύο τέλος ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι εἶχον ταχθῇ ἑκάστη παρὰ τὸ κέρας τῆς παρατάξεως τοῦ πεζικοῦ. Μόλις ἀνηγγέλθη ἡ εἴδησις τῆς κατὰ τῶν προφυλακῶν ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ περὶ ὥραν δεκάτην καὶ ἓν τέταρτον τῆς πρωΐας ὁ διάδοχος ἀπέστειλε τὴν ἀκόλουθον διαταγὴν(*) πρὸς τὴν πρώτην μεραρχίαν, ἥτις εἶχε πλήρη μόνον τὴν πρώτην ταξιαρχίαν, τῆς δευτέρας ταξιαρχίας ἐχούσης παρὸν τὸ 4 μόνον σύνταγμα (τοῦ 5ου συντάγματος εὑρισκομένου ἐν Δομοκῷ), μίαν διλοχίαν τοῦ μηχανικοῦ καὶ δύο πεδινὰς πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἠπίτην.

(*) Ὑπ' ἀριθ. 97.

«Ἅμα τῇ λήψει τῆς παρούσης, διατάξατε τὴν πρώτην ταξιαρχίαν, ἵνα χωρήσῃ πρὸς τὰ πρόσω, διαβῇ τὸν Ἐνιπέα καὶ ἐγκαθιδρυθῇ πρὸ τοῦ χωρίου Δρίσκιοϊ, ἔνθα θέλει ἀναμείνῃ διαταγάς.» Ἡ διαταγὴ αὕτη, ἥτις εἶχε σκοπὸν τὴν ἐνίσχυσιν τῶν προφυλακῶν, ἐξετελέσθη ἀμέσως. Ἡ ὑπὸ τὸν Δημόπουλον πρώτη ταξιαρχία ἀνεχώρησε τὴν ἑνδεκάτην ὥραν, παραλαβοῦσα καὶ τοὺς λόχους, οἵτινες κατεῖχον τὸ δεξιὸν τοῦ σταθμοῦ τοῦ σιδηροδρόμου, καὶ τοὺς ἀποτελοῦντας τὰς προφυλακάς, ἐν ᾧ ἡ δευτέρα ταξιαρχία, ἔχουσα μόνον τὸ 4ον πεζικὸν σύνταγμα, ἔμενε συγκεντρωμένη ἑκατὸν μέτρα πρὸ τῶν Φαρσάλων καὶ δεξιᾷ τῆς ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν ὁδοῦ, μετὰ μιᾶς διλοχίας μηχανικοῦ δεξιόθεν τῆς ταξιαρχίας ταύτης. Ἀλλ' ἐν ᾧ αἱ κινήσεις αὗται ἐξετελοῦντο, ἡ κατὰ τῶν προφυλακῶν ἐπίθεσις εἶχεν ἤδη ἀρχίσῃ ἀπὸ τῆς $8^1/_2$ πρωϊνῆς ὥρας καὶ συνεκρούοντο αὗται πεισματωδῶς μετὰ τῶν εἰς τὰ πρανῆ τῶν λόφων ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν. Τέσσαρες ἐν ὅλῳ ἐχθρικαὶ φάλαγγες ἐπιτεθεῖσαι ἐζήτουν νὰ ἐκβιάσωσι τὴν κορυφογραμμὴν καὶ ἀναγκάσωσι νὰ κατέλθωσιν ἐκεῖθεν πρὸς τὴν πεδιάδα τὰς ἑλληνικὰς προφυλακάς. Τὸ ἰσχυρὸν πυροβολικὸν αὐτῶν, ἀποτελούμενον ἐκ 10 περίπου πυροβολαρχιῶν, ὑπεστήριζε τὴν ἔφοδον τοῦ πεζικοῦ, τοποθετημένον ἐπὶ διαφόρων ὑψωμάτων. Αἱ δὲ δύο ἑλληνικαὶ ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι, ἀφ' οὗ ἔρριψαν ὀλίγας ὀβίδας, ὑπεχώρησαν, ἀφήσασαι ἀπροστάτευτα τὰ εὐζωνικὰ τάγματα. Οἱ ἀποτελοῦντες τὰς προφυλακὰς ἄνδρες ἀντέταξαν ὅσην ἠδυνήθησαν ἄμυναν κατὰ τριακονταχισχιλίων ἀνδρῶν ἄνευ ἐνισχύσεως καὶ ἄνευ ὑποστηρίξεως αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ ἐχθρὸς ἐπανελάμβανεν ἄνευ διακοπῆς τὰς ἐφόδους αὐτοῦ καὶ κυρίως κατὰ τῶν λόφων τοῦ Τεκέ, δι' οὗ ἔφερεν ἡ ἀπὸ Λαρίσης εἰς Φάρσαλα ὁδός, ἵνα δυνηθῇ ν' ἀναβιβάσῃ ἐπ' αὐτοῦ πεδινὸν πυροβολικόν. Τὸν λόφον τοῦτον ὑπεστήριζε μετὰ καρτεροψυχίας τὸ 9ον εὐζωνικὸν τάγμα, ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Νικολαΐδην, ἔχον ἀριστερόθεν αὐτοῦ τὸ 11 εὐζωνικὸν ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Τσῆτσον καὶ δεξιόθεν τὴν φάλαγγα τῶν Φιλελλήνων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Βαρατάσσην, τὸν μετέπειτα φονευθέντα κατὰ τὴν μάχην τοῦ Δομοκοῦ. Ἡ κατ' αὐτοῦ ἐπίθεσις ἦτο λυσσώδης, τὰ πυρὰ δὲ πέντε τουρκικῶν πυροβολαρχιῶν συνηντῶντο πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο. Οἱ εὔζωνοι ἠμύνοντο ὄπισθεν τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν, ἀποκρούοντες τὰς ἐφόδους τοῦ ἀναρριχωμένου τὰ πλευρὰ τοῦ λόφου ἐχθρικοῦ πεζικοῦ, τὸ ὁποῖον

ἐξειλίσσετο ἀτελευτήτως μέχρι τοῦ βάθους τῆς πεδιάδος ὡς μυρμηκιά. Ἡ πάλη αὕτη ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς πρώτης ὥρας μετὰ μεσημβρίαν, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν κορυφὴν τοῦ Τεκέ, τὸ δὲ ἔνατον εὐζωνικὸν τάγμα μετὰ πολλὰς ἀπωλείας ἤρξατο ὑποχωροῦν κανονικῶς πρὸς τὸ κάτωθεν τοῦ Τεκὲ χωρίον Τατάρ. Οἱ Τοῦρκοι ἐξετέλεσαν τότε πλευρικὴν κίνησιν κατὰ τοῦ τάγματος τούτου δεξιόθεν αὐτοῦ, ἵνα ἀποκόψωσι τὴν ὑποχώρησιν καὶ ἐφαίνοντο ἀραιῶς ἐξελισσόμενοι καὶ προχωροῦντες δρομαίως πρὸς τὰ κάτω. Ἐν τῇ κρισίμῳ ταύτῃ στιγμῇ ὁ διοικητὴς τῆς φάλαγγος τῶν Φιλελλήνων Βαρατάσσης, ἀντλῶν ἐνθουσιασμὸν ἐκ τῆς γενναίας αὐτοῦ φύσεως ἀπέτεινεν ἐνθαρρυντικοὺς λόγους πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας καὶ τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν, ζητωκραυγαζόντων, ἔδραμε πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑποχωρήσεως τῶν εὐζώνων. Τυφεκισμὸς ἀθρόος διεδέχθη τὴν ἀνακραυγὴν τῶν γενναίων ἐκείνων πολεμιστῶν καὶ μετὰ τὸν τυφεκισμὸν ἐκεῖνον πάντες ἐπιπίπτουσι κατὰ τοῦ κατερχομένου ἐχθροῦ καὶ περισπῶσι τὴν προσοχὴν αὐτοῦ. Ἡ πάλη συνάπτεται σχεδὸν ἐκ τοῦ συστάδην καί τινες τῶν Φιλελλήνων ἐφορμῶσι διὰ τῆς λόγχης κατὰ τῶν προσεγγιζόντων ἐχθρικῶν τάξεων. Κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἶχέ τι τὸ γιγαντῶδες τὸ ἔργον τῶν Φιλελλήνων. Χάλαζα σφαιρῶν ἐκτοξεύεται ἑκατέρωθεν. Ὁ ἵππος τοῦ Βαρατάσση δέχεται θανάσιμον πλῆγμα καὶ καταπίπτει. Καὶ οὗτος ἀποχωριζόμενος αὐτοῦ μετὰ ψυχραιμίας ἄκρας ἀλλὰ καὶ μοναδικῆς στοργῆς, δὲν λησμονεῖ ἐν τῷ θορύβῳ τῆς μάχης ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοῦ ἵππου του τὸν χαλινὸν ἵνα τὸ ζῷον ἐκπνεύσῃ ἐν ἀνέσει. Καὶ μαχόμενοι πάντες καὶ ἀντιτασσόμενοι κατὰ πολυαρίθμου ἐχθροῦ παρέχουσι καιρὸν εἰς τὸ εὐζωνικὸν τάγμα νὰ κερδήσῃ ἔδαφος πρὸς τὸ χωρίον Τατάρ. Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καταφθάνει μετ' ὀλίγον ὑποχωροῦσα καὶ ἡ φάλαγξ τῶν Φιλελλήνων. Αὐτόθι ὀχυροῦται ἀμυντικῶς ἡ γαλλικὴ κλάσις αὐτῆς ὄπισθεν παρατυχόντος τοίχου καὶ ἄρχεται σφοδροῦ πυρὸς κατὰ τοῦ κατερχομένου ἐχθροῦ, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἐπιλοχίαν Λεμουάν. Δεξιόθεν αὐτῆς καταλαμβάνει θέσιν ἡ ἰταλικὴ κλάσις καὶ ταύτης ἐγγὺς ἡ Ἀγγλικὴ ὑποβοηθοῦσα τὴν ἀντίστασιν. Σφοδρὸν πῦρ ἐκτοξεύεται ἐκ τῶν προχείρων ἐκείνων ὀχυρωμάτων κατὰ τῶν τουρκικῶν τάξεων καὶ ἡ ὁρμὴ τῶν ἐπερχομένων ἀναχαιτίζεται. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ὁ λόφος τοῦ Τεκὲ ἀναδίδει ἐχθροὺς πολυαριθμοτέρους καὶ κροτεῖ ἐκεῖθεν τὸ πρῶτον τουρκικὸν πυροβόλον. Οἱ Τοῦρ-

κοι εἶχον τέλος ἐπιτύχῃ τὸν σκοπόν των καὶ τὸ πεδινὸν αὐτῶν πυροβολικὸν ἀνεβιβάσθη ἐπὶ τοῦ Τεκέ. Ὅ τε λεγεὼν καὶ τὸ εὐζωνικὸν τάγμα ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι τοῦ Τατὰρ καὶ ἐτράπησαν πρὸς τὰ κάτω. Ὁ λεγεὼν ἠρίθμει ἤδη 15 τραυματίας, ἐν οἷς καὶ τοὺς ἀρχηγοὺς Λεμουὰν τῆς Γαλλικῆς κλάσεως, Μπίρτζ τῆς ἀγγλικῆς καὶ Ἰωάννην Ἀλεξανδρίνη τῆς Ἰταλικῆς, οὓς πάντας παρέλαβεν ὑποχωρῶν. Τὸ δὲ εὐζωνικὸν τάγμα ἀφῆκεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης 9 νεκροὺς καὶ παρελάμβανε φεῦγον εἴκοσι τραυματίας. Κατήρχοντο δὲ ἀμφότερα τὰ τάγματα ταῦτα πρὸς τὸ χωρίον Πασσᾶ Μαγοῦλα.

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν παρακειμένων καὶ ὑπερκειμένων τοῦ χωρίου Τατάρ, ἀφύπνισε καὶ τὸ ἐπὶ τῆς πεδιάδος ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Ὁ δὲ στρατηγὸς Μακρῆς εὑρισκόμενος μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐπιτελείου του πλησίον τῆς δευτέρας ταξιαρχίας εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν πρώτων ἐκπυρσοκροτήσεων, διέταξε τὸν διοικητὴν τῆς μοίρας τοῦ πυροβολικοῦ ταγματάρχην Ἠπίτην νὰ μεταβῇ καὶ ταχθῇ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης ταξιαρχίας συνταγματάρχου Δημοπούλου, τὸν δὲ διαγγελέα Λύτσικαν νὰ μεταβῇ παρὰ τῷ Διαδόχῳ καὶ ζητήσῃ 2 πεδινὰς πυροβολαρχίας, ἵνα τοποθετηθῶσι δεξιόθεν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ὑποχωρούντων εὐζώνων καὶ Φιλελλήνων. Συγχρόνως δὲ διέταξε καὶ κατέλαβεν εἷς μὲν λόχος τοῦ 4ου πεζικοῦ συντάγματος τὸν δεξιᾷ καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ σταθμοῦ τοῦ σιδηροδρόμου βραχώδη λόφον, ἕτεροι δὲ λόχοι τοῦ αὐτοῦ συντάγματος τὸν ὑπὸ τῆς διλοχίας τῆς βαδισάσης πρὸς τὸ Δρίσκοϊ πρώτης ταξιαρχίας κατεχόμενον πρὸ ὀλίγου σιδηροδρομικὸν σταθμόν. Ὁ δὲ ἐπιτελάρχης τῆς μεραρχίας, τῇ ἐγκρίσει τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ, διέταξε τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Τρικούπην ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν εἰρημένον βραχώδη λόφον πρὸς τοποθέτησιν ἐπ' αὐτοῦ πυροβολικοῦ. Ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγνωρίσεως ταύτης ἦτο, ὅτι ἐπὶ τοῦ λόφου ἐκείνου ἦν ἀδύνατον νὰ ταχθῇ ὀρειβατικὸν πυροβολικόν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ διαγγελεὺς Λύτσικας ἐπανελθὼν ἀνέφερεν εἰς τὸν στρατηγόν, ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ τὸν Διάδοχον καὶ ὑπέβαλε τὴν αἴτησιν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπιτελάρχην Πάλλην, ὅστις ὅμως οὐδὲν διέταξεν.

Ἤδη ἐπὶ τῶν λόφων τῆς Φαρσαλικῆς πεδιάδος, ἐν ᾧ αἱ μετὰ τῶν ὑποχωρούντων εὐζωνικῶν ταγμάτων συγκρούσεις ἐξηκολούθουν, ἐθεά-

θησαν τέσσαρες ὁλόκληροι φάλαγγες ἐχθρῶν, κατερχομένων δεξιόθεν ἀπὸ τοῦ Τεκὲ πρὸς τὸ χωρίον Ταττὰρ καὶ ἀριστερόθεν πρὸς τὰ χωρία Πασσᾶ Μαγοῦλα καὶ Βασιλῆ. Ἐπὶ τῶν λόφων ἐξειλίσσετο διηνεκῶς μέλαινα γραμμὴ ὡς στρατιὰ μυρμήκων κατερχομένη πρὸς τὸ πεδίον, προηγουμένου πολυαρίθμου ἱππικοῦ, καὶ τὸ πυροβολικὸν ἐκρότει ἐπ' αὐτοῦ πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις τῆς πεδιάδος τῶν Φαρσάλων, ἐχούσης ἔκτασιν 4 — 5 μιλίων. Ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου, ἥτις εἶχεν ἀποσταλῆ πρὸς τὸ χωρίον Δρίσκοϊ, ἔφθανε δυστυχῶς πολὺ ἀργά, διότι ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἤδη κατέλθη πρὸς αὐτό. Τὴν δευτέραν δὲ ὥραν καὶ ἡμίσειαν μετὰ μεσημβρίαν ὁ ταξίαρχος Δημόπουλος ἐπέστελλε τῷ στρατηγῷ Μακρῇ δι' ἐκτάκτου ἀγγελιαφόρου, ἀπὸ ῥυτῆρος διασχίζοντος τὴν πεδιάδα: «Τὸ χωρίον Δρίσκοϊ κατελήφθη πρὸ τῆς ἀφίξεώς μου παρὰ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἔλαβον τάξιν μάχης καὶ προτίθεμαι νὰ προσβάλω αὐτόν. Διατάξατε». Τὴν ἀναφορὰν ταύτην ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἀπέστειλε πάραυτα δι' ἀνθυπολοχαγοῦ διαγγελέως τῷ ἀρχηγῷ, ἱσταμένῳ ἐπὶ τοῦ ἐξώστου τοῦ ἀρχηγείου καὶ ἔχοντι ἐκεῖθεν ὡς ἐπὶ πίνακος ὑπὸ τὰς ὄψεις αὐτοῦ ὁλόκληρον τὴν Φαρσαλικὴν πεδιάδα καὶ τὰ ὑψώματα, ἐφ' ὧν τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐκρότει τὸ πυροβόλον τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ. Ὁ ἀρχηγὸς ἐνέκρινε τὴν κατὰ τοῦ Δρίσκοϊ προσβολὴν καὶ διαταγὴ διεβιβάσθη παρευθὺς εἰς τὸν ταξίαρχον Δημόπουλον. Ἀλλὰ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ὁ ταξίαρχος ἀνέφερε καὶ πάλιν εἰς τὸν στρατηγόν. «Συμφώνως διαταγῇ Α. Ὑψηλότητος ἐπιχειρῶ προσβολὴν κατὰ Δρίσκοϊ. Ἐπαναλαμβάνω νὰ σᾶς γνωρίσω, ὅτι τέσσαρες ἐχθρικαὶ φάλαγγες προὐχώρησαν. Μία εἰς Δρίσκοϊ, δευτέρα ἀριστερᾷ, τρίτη Τεκὲ καὶ τετάρτη ἀριστερᾷ Τεκέ. Ἔχω ἀνάγκην ἐνισχύσεως πρὸς φύλαξιν πλευρῶν μου». Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἔσπευσε καὶ πάλιν νὰ μεταδώσῃ καὶ ταῦτα εἰς τὸν Διάδοχον, ὅστις διεβίβασεν ἀπ' εὐθείας τὰς διαταγάς του εἰς τὸν ταξίαρχον Δημόπουλον. Εἰς δὲ τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ἀπήντησεν ἐν σημειώσει: «Λοχαγὸς Κλεομένης, εὑρισκόμενος μετὰ ἴλης καὶ ἐρευνήσας πλησίον Σοῦπι (Πανουφλῆ), εἰδοποιεῖ ὥραν 12.20', ὅτι ἐκ πληροφοριῶν, ἃς νομίζει ἀσφαλεῖς, ἱππεῖς τοῦ ἐχθροῦ εἰσῆλθον εἰς Λασποχώριον, ἕτεροι δὲ πλείονες εὑρίσκονται ἐντὸς τοῦ χωρίου. Οὗτοι παραπορεύονται τὸν ποταμὸν καὶ βαίνουσιν εἰς Χατζόμπασι. Οἱ ἐχθροὶ κατὰ τὰς αὐτὰς πληροφορίας φέρουσι μεθ' ἑαυτῶν καὶ πυροβόλα καὶ θὰ πορευθῶσιν εἰς Κουκουνάρι ἢ καὶ εἰς Σαρίκαγα καὶ ἐκεῖ-

θεν εἰς Δρίσκοϊ, ὅπερ εὐχερῶς θὰ προσβάλωσιν. Ὁ λοχαγὸς θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ. Κατόπιν τῆς παρὰ τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης ταξιαρχίας διὰ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ ἱππικοῦ τοῦ ὑφ' ὑμᾶς ἐπιτελείου Μεταξᾶ διαβιβασθείσης μοι προφορικῆς ἀνακοινώσεως, ὅτι ὁ ἐχθρὸς κατέλαβε τὸ Δρίσκοϊ καὶ ὅτι φρονεῖ τὴν διατήρησιν ἐπὶ ἀνοικτοῦ πεδίου δυσχερῆ, ἐγκρίνω ὅπως διατάξητε νὰ ὀπισθοχωρήσῃ ἡ ὑφ' ὑμᾶς πρώτη ταξιαρχία παραλλήλως τῆς ἐκτελουμένης ὑποχωρήσεως τοῦ ταγματάρχου Νικολαΐδου ἐκ Τεκὲ εἰς Τατάρ, νὰ διαβῇ τὸν ποταμὸν καὶ νὰ καταλάβῃ ἀμυντικὴν θέσιν ἄνωθεν αὐτοῦ».

Τὴν διαταγὴν ταύτην ὁ στρατηγὸς Μακρῆς διεβίβασεν εἰς τὸν ταξίαρχον Δημόπουλον. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ ὑπὸ τὸν ταξίαρχον τοῦτον σώματα ἀποτελούμενα ἐκ τοῦ 1ου καὶ 2ου πεζικοῦ συντάγματος καὶ δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἠπίτην εἶχον παραταχθῇ εἰς μάχην. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον σύνταγμα ἔμενε γενικὴ ἐφεδρεία εἰς τὸ χωρίον Βασιλῆ κείμενον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ χωρίζοντος εἰς δύο τὴν Φαρσαλικὴν πεδιάδα Ἐνιπέως ποταμοῦ. Τὸ δὲ δεύτερον σύνταγμα προὐχώρησε πέραν τοῦ ποταμοῦ,ἀπέναντι τοῦ χωρίου Δρίσκοϊ,κατεχομένου ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ.Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τάγμα αὐτοῦ ὑπὸ τὸν διοικητὴν Ρεντίναν ἐπλησίασε τὸ ἀνωτέρω χωρίον εἰς ἀπόστασιν δύο περίπου χιλιομέτρων καὶ κατέλαβε τὴν πρώτην γραμμήν, ἐν ᾧ τὰ ἕτερα δύο τάγματα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ἔμειναν ὄπισθεν ὡς στήριγμα τῆς ἐφεδρείας τοῦ ἀνωτέρω τάγματος,πλὴν δύο λόχων τοῦ 1ου καὶ 2ου τοῦ 3ου τάγματος ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Παπακυριαζῆν καὶ Παπαευθυμίου, οἵτινες ἀπεστάλησαν πρὸ τοῦ ποταμοῦ καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ περὶ τὰ 800 μέτρα πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐξακολουθούσης ὑποχωρήσεως τοῦ 9ου εὐζωνικοῦ τάγματος καὶ τῆς φάλαγγος τῶν Φιλελλήνων. Οἱ ἕτεροι δύο λόχοι τοῦ τάγματος τούτου παρετάχθησαν ἐν τῇ τάξει τῆς ἀρχαιᾶς διπλῆς φάλαγγος πρὸ τοῦ Ἐνιπέως, ἵνα σχηματίσωσι προφυλακάς. Αἱ δὲ δύο πεδιναὶ πυροβολαρχίαι τοῦ ταγματάρχου Ἠπίτου παρετάχθησαν μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας γραμμῆς τοῦ συντάγματος. Τοιαύτην κατεῖχε θέσιν ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου καὶ ὁ ἐχθρὸς ἐφαίνετο πρὸς στιγμὴν ὅτι εἶχε σταματήσῃ πρὸς ἀνασύνταξιν, τῶν εὐζώνων διελθόντων τῶν μὲν πρὸς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Φαρσάλων, τῶν δὲ μετὰ τῆς φάλαγγος τῶν Φιλελλήνων πρὸς τὸ χωρίον Πασσᾶ Μαγοῦ-

λαν, ὅτε κατέφθασεν ἡ προκληθεῖσα διαταγὴ τοῦ Διαδόχου πρὸς ὑποχώρησιν ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὸ χωρίον Βασιλῆ. Ἡ ὑποχώρησις αὕτη ἐξετελέσθη μετ' ἀπολύτου κανονικότητος φαλαγγηδόν. Ἀλλ' ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἤδη στήσῃ τὰς πυροβολαρχίας του ἐπὶ τῆς πεδιάδος, δέκα τὸν ἀριθμόν, φερούσας πυροβόλα τῶν ἐννέα καὶ πέντε καὶ παρηκολούθησε τοὺς ὑποχωροῦντας διὰ βροχῆς σφαιρῶν καὶ χαλάζης ὀβίδων. Πᾶσαι αἱ φάλαγγες αὐτοῦ ἐξηκολούθουν κατερχόμεναι πρὸς τὴν πεδιάδα καὶ ἡ μάχη ἐγενικεύθη καθ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ Φαρσαλικοῦ πεδίου. Φλόγες κολοσσιαῖαι ἀνέθρωσκον ἐκ τοῦ πρὸ ὀλίγου ἐγκαταλειφθέντος χωρίου Τατάρι, ὅπερ ἐπυρπόλησαν οἱ Τοῦρκοι, ἐν ᾧ εἰς τὸ βάθος πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Καρδίτσης ἕτεραι πυραὶ καιομένων χωρίων, χρυσίζουσαι μακρόθεν, ἐδείκνυον τὴν προσέγγισιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου.

Ὀβὶς μετὰ ὀβίδα ἔπιπτεν ἐν μέσῳ τῶν ὑποχωρούντων καὶ πανταχοῦ ἐμαίνετο ὁ δαίμων τῆς καταστροφῆς. Ἐν τούτοις ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου διελθοῦσα τὸν ποταμὸν κατέλαβε τὸ χωρίον Βασιλῆ καὶ παρετάχθη μετὰ ταχύτητος ἀμυντικῶς. Οἱ ἄνδρες ἐφαίνοντο ἀντλήσαντες μαθήματα ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συμφορῶν καὶ ἐβάδιζον ὁ εἷς παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἄλλου μετὰ συνοχῆς ἀξιοθαυμάστου, ἐλάχιστα δὲ ἦσαν τὰ κρούσματα τῆς ἀνυποταξίας καὶ τῆς φυγῆς. Εἷς λόχος τοῦ πρώτου τάγματος, διοικούμενος παρὰ τοῦ λοχαγοῦ Παπαγεωργίου κατέλαβε τὰ ὀχυρώματα τὰ εὑρισκόμενα εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ χωρίου Βασιλῆ, ἀριστερόθεν δ' αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ πόρου τοῦ ποταμοῦ ἐτοποθετήθη ὁ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κ. Κρανιᾶν δεύτερος λόχος. Ὄπισθεν αὐτῶν ἐτάχθη ὁ τέταρτος λόχος τοῦ αὐτοῦ τάγματος, καταλαβὼν μέγαν ἀχυρῶνα, ὃν διεσκεύασεν ἀμυντικῶς. Καὶ ὁ τρίτος λόχος διοικούμενος ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Πιτσιλῆ ὠχυρώθη εἰς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου ἐντὸς ὀρυγμάτων, τὰ ὁποῖα κατεῖχον μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης λόχοι τοῦ ἀποσυρθέντος ὄπισθεν ὡς ἐφεδρεία πρώτου συντάγματος. Τρεῖς λόχοι τοῦ 3ου τάγματος τοῦ αὐτοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν Πριονιστὴν ἐτοποθετήθησαν ἐντὸς τοῦ χωρίου, αἱ λοιπαὶ δὲ δυνάμεις ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖον τοιουτοτρόπως κατέστη δυσπόρθητον. Αἱ τουρκικαὶ φάλαγγες ἐπῆλθον πανταχόθεν, βάλλουσαι μετὰ λύσσης κατ' αὐτοῦ καὶ τοῦ χωρίου Πασσᾶ Μαγούλας. Αἱ πολυάριθμοι πυροβολαρχίαι τοῦ ἐχθροῦ ἐξετόξευον ἐξ ὅλων τῶν σημείων μύδρους χαλαζηδόν, θὰ ἐπήρχετο δὲ ἀληθῶς με-

γάλη φθορὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον, ἐὰν τὸ ἔδαφος δὲν ἦτο λίαν μαλακόν. Τὰ τουρκικὰ τάγματα προὐχώρουν καὶ ἐξειλίσσοντο ἀποφασιστικῶς ἐπὶ τῆς πεδιάδος, αἱ δὲ πυροβολαρχίαι μετεκινοῦντο ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν. Εἰς τὰ πυρὰ αὐτῶν διὰ πυρῶν ὁμαδὸν καὶ συμπυροκροτήσεων ἀπήντων οἱ ἐν τῷ χωρίῳ Βασιλῆ καὶ Πασσᾶ Μαγούλᾳ ὠχυρωμένοι λόχοι. Ὁ ἀδιάκοπος πυροβολισμὸς ἀπέκτησεν ἤδη παράδοξον ῥυθμόν, ὅστις ἄνευ διακοπῆς ἐπανελαμβάνετο κανονικώτατα ὡς κρότος βεβρεγμένων ὑπὸ τοῦ σάλου τῆς θαλάσσης καὶ ἀνεμιζομένων ἱστίων. Λευκοκύανος καπνὸς αἰωρεῖται ὑπεράνω τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ αἱ φλόγες τῶν καιομένων χωρίων δίδουσι παράδοξον χροιὰν εἰς τὸ ὅλον. Αἱ χρυσίζουσαι ἀνταύγειαι αὐτῶν ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸ καταπράσινον χρῶμα τῶν ἀγρῶν καὶ τὸ βαθυκύανον τῶν λόφων καὶ ὡμοίαζον ὡς σατανικὸν μειδίαμα ἐν τῷ μέσῳ τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ ὀλέθρου. Τὸ χωρίον Βασιλῆ κατεκλύζετο ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν πυρῶν καὶ τῶν ὀβίδων τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπήντων σχεδὸν μόνον αἱ δύο πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, αἱ τεταγμέναι ὄπισθεν τοῦ χωρίου. Αἱ συμπυροκροτήσεις τῶν πεζῶν ἐκράτουν ἐν ἀδρανείᾳ καὶ ἐθρυμμάτιζον τὸ τουρκικὸν ἱππικόν, ἡ φάλαγξ δὲ τῶν Τούρκων ἡ βαδίζουσα μετ' ἀξιοθαυμάστου στωϊκότητος καὶ μεγαλοπρεπείας κατὰ τοῦ Βασιλῆ, ἠναγκάσθη ν' ἀνακόψῃ τὴν ὁρμὴν αὐτῆς. Καὶ ἀναχαιτισθεῖσα διηρέθη εἰς δύο, τοῦ ἀριστεροῦ αὐτῆς τραπέντος κατὰ τοῦ χωρίου Πασσᾶ Μαγούλας, ὅπερ κατεῖχε τὸ ὑποχωρῆσαν ἔνατον εὐζωνικὸν καὶ ἡ φάλαγξ τῶν Φιλελλήνων, ὅπως κυκλώσῃ αὐτό. Τὸ δ' ἕτερον τμῆμα τῆς διχασθείσης φάλαγγος προὐχώρησεν ἀκροβολιστικῶς κατὰ τοῦ χωρίου, καθ' οὗ διηυθύνοντο τὰ πυρὰ τοῦ πυροβολικοῦ προκαλέσαντα πυρκαϊάν. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐκ τοῦ χωρίου Βασιλῆ ἐξηκολούθει πῦρ χαλαζῶδες, ὅπερ ἠνάγκασε τὸν ἐχθρὸν νὰ θέσῃ εἰς ἐνέργειαν κατ' αὐτοῦ καὶ ἑτέραν πυροβολαρχίαν μετὰ νέων πεζικῶν δυνάμεων ἐκ τοῦ χωρίου Δρίσκοϊ. Δυστυχῶς ὅμως τὴν στιγμὴν ταύτην αἱ δύο πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, αἱ τεταγμέναι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς μαχομένης ταξιαρχίας Δημοπούλου, ἐγκατέλιπον τὰς θέσεις των. Καὶ τοῦτο καθ' ἣν στιγμὴν ἀκριβῶς ὁ στρατηγὸς Μακρῆς περὶ ὥραν 4.10' μ. μ. ἐλάμβανε τὴν ἑξῆς διαταγὴν ἄνευ ἀριθμοῦ, ἡμερομηνίας καὶ ὑπογραφῆς ὡς ἐκ τοῦ ἐπείγοντος αὐτῆς: «Πρώτη μεραρχία. Τρίτον Σύνταγμα πυροβολικοῦ. Δύο πε-

δυναὶ πυροβολαρχίαι δεξιᾷ σταθμοῦ σιδηροδρόμου νὰ καταλάβουν δι' ἑνὸς λόχου χωρίον Μαγοῦλαν, ἂν δὲν κατελήφθη ὑπὸ τάγματος εὐζωνικοῦ». Ἐν ᾧ δὲ διετάσσετο παρὰ τοῦ ἀρχηγείου ἡ κίνησις αὕτη, ὁ στρατηγὸς Μακρῆς περὶ ὥραν 4.30′ μ. μ. ἐλάμβανε παρὰ τοῦ ταξιάρχου Δημοπούλου καὶ τὴν ἑξῆς ἀναφορὰν περὶ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν δύο πυροβολαρχιῶν ὑπὸ τὸν Ἠπίτην. «Κύριε Μέραρχε. Πεδινὴ μοῖρα ἀνεχώρησεν ἐναντίον δοθείσης παρ' ἐμοῦ τῷ μοιράρχῳ διαταγῆς, ἵνα μένῃ ὄπισθεν χωρίου Βασιλῆ καὶ ἀναμείνῃ διαταγάς μου. Κατέλαβον συμφώνως διαταγῇ ἀρχηγοῦ χωρίον Βασιλῆ, κείμενον ἐντεῦθεν Ἐνιπέως καί τινα λόφον συμφώνως διαταγῇ Ἀρχηγοῦ. Ἐχθρικαὶ φάλαγγες προχωροῦσι πρὸς χωρίον Βασιλῆ. Πυροβολικὸν ἐχθρικὸν βάλλει κατὰ ὑποχωροῦντος στρατεύματος πρὸς Ἐνιπέα». Καὶ ἐν ὑστερογράφῳ: «Ἀνάγκη πυροβολικοῦ. Πυροβολικὸν ἤρξατο βάλλον καθ' ἡμῶν». Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς διέταξε τότε τὸ τρίτον πυροβολικὸν σύνταγμα ν' ἀποστείλῃ τὰς πεδινὰς αὐτοῦ πυροβολαρχίας πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ μαχομένου πεζικοῦ. Ἀλλ' ἐν ᾧ αὗται εὑρίσκοντο καθ' ὁδόν, ἡ ὑπὸ τὸν μοίραρχον Ἠπίτην μοῖρα τοῦ δευτέρου πυροβολικοῦ συντάγματος ἐκ δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, περὶ ὧν ὡμίλει ἐν τῇ ἀναφορᾷ του ὁ ταξίαρχος Δημόπουλος, εἶχε φθάσῃ ἐκ Βασιλῆ εἰς τὸ πεδίον τὸ ἀριστερόθεν τῆς ὁδοῦ Φαρσάλων — σταθμοῦ σιδηροδρόμου.

Ὅθεν διὰ τὸ ταχύτερον ὁ στρατηγὸς διέταξε τὴν μοῖραν ταύτην νὰ ταχθῇ καταλαμβάνουσα τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ σταθμοῦ. Ἡ μοῖρα Ἠπίτη ἐξεκίνησε πρὸς τὰ πρόσω, φθάσασα δὲ πλησίον τοῦ σταθμοῦ τούτου καὶ μὴ δυνηθεῖσα νὰ διέλθῃ τὴν ὁδόν, ἵνα ταχθῇ δεξιᾷ αὐτοῦ, ἐτάχθη ἀριστερᾷ τῆς ὁδοῦ, ἵνα στηρίξῃ τὸ πεζικόν. Ἀλλὰ καὶ αὐτόθι ἕνεκεν τῆς κακῆς θέσεως μετ' ὀλίγας βολὰς ἠναγκάσθη νὰ παύσῃ τὸ πῦρ. Καθ' ὃν δὲ χρόνον εἶχε προχωρήσῃ ἡ πεδινὴ μοῖρα τοῦ Ἠπίτου, ἔφθανεν εἰς τὸ πεδίον Φαρσάλων ἡ ὑπὸ τὸν μοίραρχον Χατζόπουλον πεδινὴ μοῖρα τοῦ 3ου συντάγματος ἐκ δύο πυροβολαρχιῶν, τῆς τοῦ πρίγκιπος Νικολάου καὶ τῆς τοῦ λοχαγοῦ Μομφερράτου. Ἀλλ' ἡ μοῖρα κατ' ἐντολὴν τοῦ στρατηγοῦ διετάχθη ὑπὸ τοῦ ἐπιτελάρχου τῆς μεραρχίας νὰ μὴ προχωρήσῃ, διότι ἀντ' αὐτῆς εἶχεν ἤδη ἐκκινήσει πρὸς κάλυψιν τοῦ δεξιοῦ τοῦ σταθμοῦ ἡ μοῖρα τοῦ ταγματάρχου Ἠπίτου. Ὅτε δ' ἐπέστρεφον αἱ πυροβολαρχίαι αὗται, διετάχθη ἡ τοῦ πρίγκιπος Νικολάου νὰ προχωρήσῃ καὶ ταχθῇ πρὸς

πυροβόλησιν κατὰ τὰς κλιτύας τοῦ βραχώδους λόφου. Πράγματι δὲ μετ' ὀλίγον ἠκούσθη τὸ πῦρ αὐτῆς διευθυνόμενον κατὰ τῶν ἀντιστοίχων τουρκικῶν πυροβολαρχιῶν, ἀλλ' αἱ ὀβίδες αὐτῆς δὲν ἐξικνοῦντο μέχρι τῶν τουρκικῶν τάξεων, ἐν ᾧ τὰ πυροβόλα τῶν Τούρκων μεγαλειτέρας ὁλκῆς τῶν 9,5 ἐξήμουν βροχὴν ὀβίδων συνήθων καὶ μή, καθ' ὅλον τὸ Φαρσαλικὸν πεδίον.Δυστυχῶς οἱ Τοῦρκοι τὴν στιγμὴν ταύτην κατέλαβον καὶ τὸ χωρίον Πασσᾶ Μαγοῦλαν, τὸ ὁποῖον ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλίπωσιν οἱ εὔζωνοι, οὐρανομήκεις δὲ φλόγες ὑψώθησαν ἀπὸ τοῦ μέσου αὐτοῦ εἰς ἔνδειξιν τῆς καταλήψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων. Ὡς νὰ μὴ ἤρκει δὲ τὸ πολυάριθμον τῶν ἐχθρικῶν φαλάγγων καὶ τὸ διπλάσιον τοῦ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἐθέριζε κυριολεκτικῶς τὴν πεδιάδα, καὶ αὐτὴ ἡ φύσις συνωμοτεῖ ἤδη κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ πρὸ πολλοῦ εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων μυκωμένη καταιγὶς ἐξέσπασεν εἰς τὸ Φαρσαλικὸν πεδίον, αἱ δὲ χονδραὶ ψεκάδες αὐτῆς ἔπιπτον ἐπὶ τοῦ ξηροῦ ἐδάφους προκαλοῦσαι ἱκανὸν θόρυβον. Ἰσχυρὸς δὲ ἄνεμος ἔφερε τὴν βροχὴν κατὰ πρόσωπον τῶν Ἑλλήνων καὶ παρεκώλυε τὰς κινήσεις αὐτῶν, ἐν ᾧ διὰ μέσου τῶν ἑκάστοτε ἀραιουμένων, στροβιλιζομένων καὶ ἀλληλοδιωκομένων νεφῶν δέσμαι ἡλιακῶν ἀκτίνων, χρυσίζουσαι, προσέπιπτον κατὰ μέτωπον τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου ὡς σύμβολον τῆς καταυγαζούσης αὐτὸ νίκης. Ἀλλὰ καὶ οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐκτελοῦντες διὰ πρώτην φορὰν κανονικωτέρας κινήσεις ἀντέτασσον τὸν ἡρωϊσμὸν αὐτῶν εἰς τὴν γενναιότητα τῶν Τούρκων καὶ τὰ ὑποχωροῦντα ἐκ Πασσᾶ Μαγούλας σώματα ἀμυνόμενα διήρχοντο ἐν πλήρει τάξει τὴν γέφυραν τοῦ Ἐνιπέως, ὅπου ἀνέλαβον τὴν ἄμυναν. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν πυρπόλησιν τῆς Μαγούλας ἐτοποθέτησαν ἐπὶ ὑψώματος μίαν ἔτι πυροβολαρχίαν· καὶ ἤδη τρεῖς τοιαῦται διηύθυνον τὰ πυρὰ αὐτῶν κατὰ τοῦ χωρίου Βασιλῆ, ὅπου τὸ μεγαλείτερον μέρος τοῦ 2ου συντάγματος ἀντέτασσεν ἡρωϊκὴν ἄμυναν. Αἱ ὀβίδες ἐκρηγνύμεναι ἄνωθεν τοῦ χωρίου κατέπιπτον ὡς χάλαζα ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν τῶν ἀμυνομένων. Αἱ οἰκίαι κατακρημνίζονται, αἱ στέγαι καταπίπτουσι, τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωρίου τέμνεται εἰς δύο καὶ πίπτει εἰς σωροὺς λίθων, φλόγες δὲ ἀναθρώσκουσι πανταχοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν μαχομένων, ἐκραγείσης πυρκαϊᾶς ἐκ τῆς ἐκρήξεως τῶν βλημάτων. Ἐν τούτοις οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἀντέχουσιν εἰσέτι καὶ διατάσσεται ἔφοδος ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ προπορευομένων

τῶν Ἀλβανικῶν ταγμάτων. Αἱ ἐχθρικαὶ φάλαγγες ἐπῆλθον μετὰ ταχύτητος καὶ πυκναὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου, ἐν ᾧ αἱ πυροβολαρχίαι μετὰ τροχασμοῦ κατερχόμεναι ἠκολούθησαν τὰς κινήσεις αὐτῶν. Πυρὰ ὁμαδὸν καὶ ὁμοβροντίαι πυροβολικοῦ διασταυροῦνται ἑκατέρωθεν. Πέντε πυροβολαρχίαι ἐντεῦθεν καὶ δέκα ἐκεῖθεν πληροῦσι βοῆς, ῥοίζου καὶ πατάγου τὴν ἀτμόσφαιραν, ἐν ᾧ δὲ ἡ ἔφοδος ἐγίνετο πρὸς τὸ Βασιλῆ, δεξιόθεν αὐτοῦ κατήρχετο ἑτέρα φάλαγξ ἐχθρικὴ πλησιάζουσα τὸν ποταμόν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖθεν τοῦ χωρίου ἑτέρα φάλαγξ ἐζήτησε νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τοὺς μαχομένους καὶ προτεβλήθη ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τὸν Ζορμπᾶν πυροβολικοῦ ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων, ὑποστηριζομένου ὑπὸ ἑνὸς τάγματος τοῦ 11 συντάγματος τῆς δευτέρας μεραρχίας καὶ τοῦ 3ου εὐζωνικοῦ, ὅπερ παρατεταγμένον δεξιόθεν τοῦ πυροβολικοῦ καὶ καταπυροβολούμενον ὑπὸ τῶν Τούρκων ἠναγκάσθη νὰ καλυφθῇ ὄπισθεν τῆς πτυχῆς τοῦ ἐδάφους.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀποφασίζεται ἡ ἐκ τοῦ χωρίου Βασιλῆ, πυρπολουμένου ἤδη, ὑποχώρησις. Ὑπὸ τὸ σφοδρὸν δὲ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ διατάσσεται πρόσκλησις καὶ τὰ τάγματα ἐν ἀρίστῃ τάξει ἄρχονται ὀπισθοχωροῦντα μετὰ δίωρον μάχην. Λόχοι τινὲς τοῦ πρώτου πεζικοῦ συντάγματος ἐκ τῆς ἐφεδρείας ἀποστέλλονται πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑποχωρήσεως. Τὸ 4ον τάγμα τοῦ 2ου συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Πριονιστὴν ὑποχωρεῖ δεξιόθεν κατὰ παραγωγὴν ὑπὸ τάξιν ἀσκήσεων, προπορευομένου τοῦ διοικητοῦ τοῦ συντάγματος καὶ μαχομένου κατὰ χώραν τοῦ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ἀληχάκην 3ου λόχου, ὅστις ἐνισχύθη κατόπιν διὰ τοῦ 4ου λόχου καὶ ἀμέσως μετ' ὀλίγον δι' ἑνὸς οὐλαμοῦ τοῦ ἐν ἐφεδρείᾳ 2ου λόχου ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Ἰωάννην Καζαντζῆν. Τῇ διαταγῇ δὲ τοῦ μετὰ τοῦ τάγματος τούτου εὑρισκομένου ταξιάρχου, ὅταν τοῦτο ἔφθασεν, ἔνθα αἱ ἐφεδρεῖαι, ἐνισχύθη δι' ἑνὸς λόχου τοῦ 1ου συντάγματος ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ἀποστολιᾶν. Ἀριστερόθεν τοῦ 3ου τάγματος ἐβάδιζεν ὀπισθοχωροῦν τὸ 2ον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος καὶ τούτου ἀριστερόθεν τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸν Ῥεντίναν, ἐν ᾧ εἷς λόχος αὐτοῦ ὑπὸ τὸν Πιτσιλῆν ὑπεχώρει ὕστατος πάντων δεχόμενος τὰ συγκεντρωμένα πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ νεκροὶ ἐγκατελείφθησαν κατὰ χώραν, διότι δὲν ὑπῆρχεν ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς πρὸς παραλαβὴν αὐτῶν, μόλις δὲ μετεφέροντο οἱ τραυματίαι. Ὁ ὑπὸ τὸν Πιτσιλῆν

λόχος ὑποχωρῶν ὑποστηρίζεται παρὰ τοῦ πρώτου λόχου τοῦ 2ου τάγματος τοῦ 1ου πεζικοῦ συντάγματος, καταλαμβάνει δὲ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν κατὰ μῆκος αὐτῆς, ἀπέχουσαν μόλις 130 μέτρα τοῦ ἐγκαταλειφθέντος χωρίου, τὸ ὁποῖον εὐθὺς ἁλωθὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων παρεδόθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὰς φλόγας. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ὁ τελευταῖος λόχος ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ ἐνδότερον, ὅπως καλυφθῇ ὑπὸ τῶν ἐπιχωματώσεων τῆς γραμμῆς καὶ τῶν ἀμπέλων. Ὁ ἐχθρὸς ὅμως ἐπλησίασεν αὐτὸν καὶ κατεδίωξε τοὺς ὑποχωροῦντας διὰ ταχέων πυρῶν. Ἐν ᾧ δὲ οὗτοι ἐτάσσοντο ἐν ἀραιᾷ φάλαγγι, ἐνεφανίσθη εἰς ἀπόστασιν 400 μέτρων κατέναντι καὶ ἀριστερᾷ τὸ ἱππικὸν τοῦ ἐχθροῦ. Ἐν τῇ κρισίμῳ ταύτῃ στιγμῇ διατάσσεται ἐφ' ὅπλου λόγχη, ὁ δὲ λόχος ἐσχηματίσθη εἰς τρίγωνον, ἔχον τὴν μίαν πλευρὰν μεγαλειτέραν τῶν ἄλλων. Διὰ ταχέων δὲ καὶ ἀδιακόπων πυρῶν καὶ δι' ἐνισχύσεως αὐτοῦ ὑπὸ μιᾶς ἔτι διμοιρίας ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἱππικοῦ ἀπεκρούσθη. Ἀλλ' οἱ ἀκροβολισταὶ τῶν Τούρκων προσήγγιζον τὰς ὑποχωρούσας τάξεις πανταχόθεν καὶ παρηκολούθουν αὐτὰς κατὰ πόδας.

Ἀρξαμένης τῆς ὑποχωρήσεως ταύτης ὁ Διάδοχος, ὅστις μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του ἵστατο ἔφιππος ἐπὶ λόφου ἀριστερόθεν τῆς πόλεως καὶ τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ, διέταξε τὸν στρατηγὸν Μακρῆν νὰ ἐνεργήσῃ κινήσεις πρὸς τὴν περιβολὴν τῆς πόλεως Φαρσάλων καὶ τὰς πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐχθροῦ οἰκίας, οὕτως ὥστε ν' ἀποτελεσθῶσι 3 γραμμαὶ ἀμύνης. Αἱ ἐξωτερικαὶ φραγαί, ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος μετὰ τῶν πρώτων ἐξωτερικῶν οἰκιῶν, τιθέμενος ἐν ἀμύνῃ δι' ὁδοφραγμάτων καὶ διὰ τῶν οἰκιῶν καταρτιζομένων ἀμυντικῶς, καὶ ἡ τρίτη γραμμή, τὸ ἐσωτερικὸν καταφύγιον, μέλλον νὰ χρησιμεύσῃ διὰ τὴν ἐρρωμένην ἄμυναν τῆς πόλεως καὶ διὰ τὰς ἀντεπιθέσεις. «Τὰ ὁρισθέντα διὰ πρώτην γραμμὴν στρατεύματα (διὰ τῆς διαταγῆς τῆς 18 τρέχοντος περὶ παρατάξεως πρὸς μάχην) δέον αὐθωρεί, ἔλεγεν ἡ διαταγή, νὰ διαταχθῶσι πρὸς μάχην πρὸ τῆς δευτέρας γραμμῆς εἰς τὴν ἀνάλογον διὰ τὰς δύο γραμμὰς ἐπέκτασιν, διακοσίων μέτρων τοὐλάχιστον, προκαλυπτόμενα διὰ ταχυσκάπτων ὀρυγμάτων, ἐγειρομένων παρά τε τῶν ὑποστηριγμάτων καὶ τῶν ἐφεδρειῶν». Ἡ διαταγὴ αὕτη ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἀπέστειλε κατεπειγόντως τὸν ἐπιτελάρχην του νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Διαδόχου, διότι ἡ πρώτη ἐκείνη διαταγὴ

δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐφαρμογήν, καθ' ὅσον ἡ μὲν πρώτη ταξιαρχία εὑρίσκετο μακρὰν τοῦ τόπου τῆς συγκεντρώσεως τῆς μεραρχίας, ἡ δὲ δευτέρα ταξιαρχία εἶχεν ἤδη τὸ ἓν μόνον τοῦ συντάγματός της καὶ τὸ πυροβολικὸν τοῦ 3ου συντάγματος. Ὁ ἐπιτελάρχης τοῦ Διαδόχου Πάλης ἐπὶ τῇ παρατηρήσει ταύτῃ μετερρύθμισε τὴν δοθεῖσαν διαταγὴν καὶ διέταξε: «Μία ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία νὰ ταχθῇ εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ σταθμοῦ—πετρωτοῦ λόφου, καὶ αἱ δύο ταξιαρχίαι, ἀφ' οὗ συγκεντρωθῶσι, νὰ ταχθῶσιν ἐπὶ δύο γραμμάς, ὧν ἡ δευτέρα γραμμὴ ν' ἀπέχῃ 800 μέτρα τῆς πρώτης καὶ εἰς ἀνάλογον διάστημα τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ περιβόλου ἢ φράγματος τῆς πόλεως Φαρσάλων». Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ διαταγὴ αὕτη διεβιβάζετο εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, οὗτος περὶ ὥραν 6 μ. μ. βλέπων ὅτι ὁ ἐχθρὸς προὐχώρει πανταχόθεν καὶ ἰδίως πρὸς τὴν ἑπτάτοξον γέφυραν τοῦ Ἐνιπέως ποταμοῦ, εὑρισκομένην εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς βορρᾶν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, ὅπως ὑπερφαλαγγίσῃ τὴν πρώτην ταξιαρχίαν, μετέβη μεθ' ἅπαντος τοῦ ἐπιτελείου του καὶ τῆς ἐφίππου συνοδίας του ἐπὶ κεφαλῆς τῶν μᾶλλον προκεχωρημένων στρατευμάτων τῆς δευτέρας ταξιαρχίας καὶ ὡδήγησε τὴν πρώτην ἄλυσιν τῶν ἀκροβολιστῶν τούτων μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ. Φθὰς δ' ἐκεῖ καὶ παρατηρήσας ὅτι τὸ μὲν ἐχθρικὸν πυροβολικὸν κατήρχετο διὰ τῆς γεφύρας πρὸς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμόν, ἡ δὲ πρώτη ταξιαρχία συμπλακεῖσα ὑπεχώρει, μετὰ θερμὴν προσλαλιὰν προκαλέσασαν τὸν ἐνθουσιασμὸν διέταξε τὰ τῆς δευτέρας ταξιαρχίας στρατεύματα τῆς ἐφεδρείας νὰ πορευθῶσι πρὸς τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τῆς ὁδοῦ Φαρσάλων—σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, ἵνα ὑποστηρίξωσι τὴν πρώτην ταξιαρχίαν καὶ κωλύσωσι τὴν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ὑπερφαλάγγισίν της. Ἡ κίνησις αὕτη ἐξετελέσθη παραχρῆμα, τὰ στρατεύματα τῆς δευτέρας ταξιαρχίας ἐπῆλθον ἀκμαῖα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὑποχωρούντων, ἡ δὲ πρώτη ταξιαρχία ὑποχωροῦσα κανονικῶς καὶ καταλαβοῦσα τὸ πλησίον τῆς θέσεώς της δάσος, διὰ μιᾶς διλοχίας κατώρθωσεν εὐθαρσῶς ν' ἀποκρούσῃ τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἐβάλλετο διηνεκῶς ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ πρίγκιπος Νικολάου καὶ τοῦ λοχαγοῦ Μομφερράτου.

Τὴν ὥραν ταύτην 6.45′ τῆς ἑσπέρας, ὁ Διάδοχος βλέπων τὸ κρίσιμον τῆς στιγμῆς καὶ τὴν τελευταίαν ἔφοδον τοῦ ἐχθροῦ ἐπιχειμένην ὥρμησε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του ἔφιππος εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ περιῆλθε τὰς γραμμὰς τῶν στρατευμάτων. Ἡ ἐμφάνισις αὐ-

τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν μαχομένων ἦν ἰσοδύναμος πρὸς ἐνίσχυσιν δέκα ταγμάτων. Καὶ μαχόμενοι οἱ κεκμηκότες ἐκεῖνοι ἄνδρες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εὑρίσκουσι καιρὸν νὰ ζητωκραυγάσωσιν αὐτόν. Ὁ ἐνθουσιασμὸς μεταδίδεται ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν. Πόσοι αἰῶνες δὲν ἐρρέμβασαν τὴν στιγμὴν ἐκείνην καὶ πόσαι γενεαὶ Ἑλλήνων δὲν ὠνειροπόλησαν νὰ ἴδωσι ξιφήρη ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τὸν Μεσσίαν τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων ! Τοῦ ἐνθουσιασμοῦ μετέχει καὶ αὐτὸς ὁ ὑπερήφανος τοῦ Διαδόχου ἵππος, ὅστις ἔφερεν αὐτὸν καλπάζων πρὸς τὰ στρατεύματα τῆς μαχομένης πρώτης ταξιαρχίας. Οἱ ἄνδρες αὐτῆς ἐπὶ τῇ θέᾳ του ἐκρήγνυνται εἰς φρενιτιώδεις ζητωκραυγάς, τὰς ζητωκραυγὰς δὲ ταύτας πνίγουσιν αἱ βρονταὶ τῶν πυροβόλων τοῦ ἐχθροῦ καὶ αἱ συμπυροκροτήσεις. Ἡ πάλη διὰ μίαν στιγμὴν λαμβάνει νέαν ζωήν. Οἱ στρατιῶται πολλαχοῦ μάχονται ἐκ τοῦ συστάδην καὶ διὰ τῶν λογχῶν, μία δὲ διλοχία τῆς πρώτης ταξιαρχίας κατορθώνει ν' ἀποκρούσῃ ἐκ τοῦ δάσους τὸν ἐχθρόν. Τὸ σκότος ἐπέρχεται. Ἡ λάμψις τῶν ὅπλων, αἱ ἀναλαμπαὶ τῶν πυροβόλων, αἱ φλόγες τῶν καιομένων χωρίων σκορπίζουσι πανταχοῦ τὴν ἀγρίαν ὄψιν τῆς καταστροφῆς. Οἱ δύο ἀντίπαλοι δὲν βλέπονται πλέον. Ἡ νὺξ προβαίνει νὰ χωρίσῃ αὐτούς. Πυρὰ ὁμαδὸν τοῦ πεζικοῦ καὶ συνεχεῖς ὁμοβροντίαι τοῦ πυροβολικοῦ σημειοῦσι τὸ ἐγγίζον τέρμα τῆς μάχης. Ὀλίγον ἀκόμη καὶ τὸ πῦρ ἀραιοῦται. Τὴν ἑβδόμην δὲ ὥραν καταπαύει ὁριστικῶς.

Ὁ ἐχθρὸς εἶχε καταλάβει τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Φαρσάλων. Μέρος τῶν στρατευμάτων τῆς δευτέρας ταξιαρχίας καὶ εὐζωνικὰ στρατεύματα ἐκ τῶν ὑποχωρησάντων κατεῖχον τοὺς δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ λόφους, ἐν οἷς καὶ τὸν Βραχώδη. Ἕτερα στρατεύματα τῆς αὐτῆς ταξιαρχίας κατεῖχον θέσεις ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης (Φαρσάλων — σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ) τεταγμένα διακόσια μέτρα πρὸ τοῦ μετώπου τῆς πόλεως Φαρσάλων. Ὁ δὲ Διάδοχος ἀποχωρῶν τοῦ πεδίου τῆς μάχης εἰς τὸ ἐν τῇ πόλει ἀρχηγεῖον διέταξε προφορικῶς τὰ στρατεύματα, ἐν οἷς καὶ τὴν ὑποχωρήσασαν πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῆς εἰρημένης ὁδοῦ πρώτην ταξιαρχίαν, νὰ μείνωσιν εἰς ἃς κατεῖχον θέσεις.

Ἀμέσως μετὰ τοῦτο, καίτοι ἐν τῷ σκότει, ἤρξατο ἑκατέρωθεν ἡ ἀναζήτησις καὶ ἀνάληψις τῶν νεκρῶν καὶ τῶν τραυματιῶν. Αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ὡς ἐπιτιθεμένων ἐν ἀνοικτῷ πεδίῳ ἦσαν μεγά-

λαι. Δισχίλιοι περίπου ἐτέθησαν ἐκτὸς μάχης καὶ ἐφονεύθησαν, καθ' ὅλην δὲ τὴν ἡμέραν τῆς ἐπαύριον ὁ ἐχθρὸς μετεκόμιζε τοὺς τραυματίας αὐτοῦ καὶ ἔθαπτε τοὺς νεκρούς του. Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν 22, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Κόκκαλης, καὶ ἐτραυματίσθησαν 90, ἐν οἷς καὶ τέσσαρες ἀξιωματικοί(*). Εἰς τὴν μάχην ἔλαβε μέρος ἡ μεραρχία Μακρῆ καὶ ἐκ ταύτης πρωτίστως ἡ ταξιαρχία Δημοπούλου, τῆς δευτέρας μεραρχίας ὑπὸ τὸν Μαυρομιχάλην τεταγμένης εἰς τὴν φύλαξιν τῶν πρὸς Δομοκὸν ἀγουσῶν καὶ δύο μόλις τάγματα διαθεσάσης πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Ζορμπᾶν πυροβολικοῦ. Ἐν γένει εἰς τὴν μάχην τῶν Φαρσάλων ἔλαβον μέρος ἐκ μὲν τῶν Ἑλλήνων οὐχὶ πλείονες τῶν 14,000, ἐκ δὲ τῶν Τούρκων 30—35,000. Ὁ ἐχθρὸς ὑπερεῖχε προσέτι κατὰ τὸ πυροβολικόν, τὸ ὁποῖον ἦτο διπλάσιον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ μεγαλειτέρας ὁλκῆς, καὶ τὸ ἱππικόν, οὗ παντελῶς ἐστερεῖτο τὸ ἑλληνικὸν στράτευμα, διότι τὸ ὑπάρχον τοιοῦτον ἐξ ἑνὸς συντάγματος, ἐκτελοῦν τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐρεύνης, εἶχε σταλῆ μετὰ τοῦ ταγματάρχου Τερτίπη πρὸς κατάληψιν τῶν Τρικκάλων.

Μετὰ τὴν μάχην ὁ ἐπιτελάρχης τοῦ Διαδόχου κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ ἀπηύθυνε τὴν ἑξῆς τηλεγραφικὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς μάχης πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις κυβέρνησιν.

«Ἐνώπιον τοῦ Διαδόχου κατὰ τὴν 23 Ἀπριλίου ὥραν 8ην τῆς ἑσπέρας.

»Ἐπίθεσις Τούρκων κατὰ προφυλακῶν μας ἤρξατο σήμερον 2 μ. μ. Αἱ κινήσεις τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ ὑπεδείκνυον ἀπὸ χθὲς πρόθεσιν ν' ἀνακόψῃ τὸ ἀριστερόν μας· μετεβλήθη σήμερον εἰς κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν· αἱ προφυλακαί μας ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τοῦ ἐχθροῦ ὑπεχώρησαν μαχόμεναι καὶ ἐσταμάτησαν πρὸ τοῦ μετώπου τοῦ δεξιοῦ τῆς παρατάξεώς μας.

»Ὁ ἀγὼν τοῦ πυροβολικοῦ ἐπὶ μεγάλης ἀποστάσεως δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ. Τὸ ἐχθρικὸν πεζικὸν ἤρχισε νὰ προχωρῇ ἐν πλήρει τάξει· ἐκ τριῶν σημείων ἐπροχώρησεν ἀρκούντως, ἀλλ' ἡμέτεροι κατώρθωσαν νὰ σταματήσωσιν αὐτό.

(*) Κατὰ σώματα τὸ 9ον εὐζωνικὸν τάγμα ἔσχεν 9 νεκροὺς καὶ 29 τραυματίας, τὸ 11ον εὐζωνικὸν 3 νεκροὺς καὶ 20 τραυματίας. Ὁ λεγεὼν τῶν Φιλελλήνων 15 τραυματίας· τὸ 1ον πεζικὸν σύνταγμα 2 νεκροὺς καὶ 6 τραυματίας· τὸ 2ον 8 νεκροὺς καὶ 18 τραυματίας· τὸ 3ον 1 τραυματίαν καὶ τὸ 4ον δύο.

»Αἱ ἀπώλειαι τῶν ἡμετέρων καὶ τοῦ ἐχθροῦ ἄγνωστοι εἰσέτι. Ἡ Αὐτοῦ Ὑψηλότης ὁ Διάδοχος παρίστατο καὶ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πυρὸς τοῦ πεζικοῦ, κατορθώσας διὰ τῆς παρουσίας του νὰ τηρήσῃ τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατοῦ.

»Ἡ Α.Υ. ὁ πρίγκιψ Νικόλαος ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως, ἀντιπαραταχθεὶς διὰ τῆς πυροβολαρχίας του ἀπέναντι δύο τοιούτων ἐχθρικῶν, ἐγκαρδιώνων διὰ τῆς ψυχραιμίας του τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας.

»Τηροῦμεν τὰς θέσεις μας· ἀφεύκτως ἡ μάχη θὰ ἐπαναληφθῇ αὔριον.

»Αἱ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ εἰσὶν ὑπέρτεραι τῶν ἡμετέρων. Ὑπολογίζομεν ἄνω τῶν 15 χιλιάδων τὸ τμῆμα, ὅπερ προσέβαλε τὸ δεξιόν μας.

»Παρετηροῦμεν ὅτι φάλαγγες πολυπληθεῖς κατήρχοντο τὰς κλιτύας. Πλὴν τῆς ὑπεροχῆς πυροβολικοῦ του πρὸς τὸ διαμέτρημα, ὅπερ εἶνε τῶν 9, ὁ ἀριθμὸς τῶν πυροβολαρχιῶν, αἵτινες ἔλαβον μέρος, ἦτο 9—10 ἀπέναντι 5 ἰδικῶν μας· ὑπερέχει ἐπίσης καὶ εἰς ἱππικόν, ἡμῶν στερουμένων παντελῶς τοιούτου, καθ' ὅσον τὸ μοναδικὸν σύνταγμα ἐκτελοῦν τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐρεύνης ἐπροχώρησε μετὰ ταγματάρχου Τερτίπη διὰ τὴν κατάληψιν τῶν Τρικκάλων.»

Ἐκ τῆς ἐκθέσεως ταύτης καταφαίνεται ὅτι μέχρι τῆς ὥρας καθ' ἣν συνετάχθη αὕτη, τὸ ἀρχηγεῖον ἐσκόπει νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν μάχην καὶ δοκιμάσῃ τὴν τύχην τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων τὴν ἐπιοῦσαν. Τοῦτο δὲ λαβὸν ὑπ' ὄψει τὸ Ὑπουργικὸν συμβούλιον, ἔσπευσεν εἰς ἐνθάρρυνσιν ν' ἀπευθύνῃ τὸ ἑξῆς συγχαρητήριον τηλεγράφημα τῷ Διαδόχῳ.

»Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον συγχαίρει τῇ Αὐτοῦ Ὑψηλότητι τῷ Διαδόχῳ καὶ τῷ ὑπ' αὐτὸν στρατῷ ἐπὶ τῇ ἀνδρικῇ στάσει των κατὰ τὴν μάχην, εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ τόσον αἰσίως λήξασα ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Βασιλέως πατρός Του.

»Συγκεκινημένοι οἱ ὑπουργοὶ ἐκφράζουσι τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἔθνους πρός τε τὴν Αὐτοῦ Ὑψηλότητα τὸν Διάδοχον, ὡς καὶ πρὸς τὴν Αὐτοῦ Ὑψηλότητα τὸν πρίγκιπα Νικόλαον, τῶν ὁποίων ἡ εἰς τὴν παράταξιν τοῦ Στρατοῦ παρουσία ἐνίσχυσε τὸν γενναῖον ἡμῶν Στρατὸν εἰς τὴν προάσπισιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ τιμῆς ὡς καὶ τῆς τιμῆς τῆς χώρας».

Τοῦτο ἔπραξεν ἰδίᾳ καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν διὰ τοῦ

παρὰ πόδας τηλεγραφήματος : «Παρακαλῶ Ὑμετέραν Ὑψηλότητα, ὅπως ἐκφράσῃ τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὸν ὑφ' Ὑμᾶς γενναῖον στρατόν, μετὰ τόσης ἐθελοθυσίας ἀσπίσαντα τὴν τιμὴν τῆς χώρας.

Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν
Ν. Τσαμαδός.»

Ἀλλὰ περὶ τὴν 9.45′ τῆς νυκτός, ἐν ᾧ τὰ πυρὰ τοῦ τουρκικοῦ καταυλισμοῦ ἐφαίνοντο λάμποντα πέραν τοῦ ποταμοῦ, ὕποπτοί τινες κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ ἐφάνησαν πρὸς τὸ μέρος τῆς γραμμῆς τῆς ὑποχωρήσεως, Φαρσάλων - Δομοκοῦ. Ὁ Διάδοχος, εἰς ὃν ἀνηγγέλθη τὸ τοιοῦτο, διέταξε τότε τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, ἵνα ἡ ὑπ' αὐτὸν ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία Ζούκη ταχθῇ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ ὑπερκειμένου τῆς πρὸς ἀριστερὰ τῆς πόλεως Φαρσάλων ἐξόδου. Ἀλλ' αἱ κινήσεις τῶν Τούρκων ἐξηκολούθησαν, ὁ δὲ ταξίαρχος Δημόπουλος τὴν 1ην ὥραν τῆς πρωΐας ἀνήγγειλεν εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐτοποθέτησε πεδινὴν πυροβολαρχίαν εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν μέτρων τοῦ ἐν ταῖς προφυλακαῖς εὑρισκομένου λόχου αὐτοῦ. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη ἀπεστάλη εἰς τὸ ἀρχηγεῖον, ἐν ᾧ δὲ αὐτόθι συνεσκέπτοντο εἰσέτι περὶ τοῦ πρακτέου, ὁ αὐτὸς ταξίαρχος Δημόπουλος περὶ ὥραν 1.30′ τῆς πρωΐας ἀνήγγειλεν εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν : «Ὁ ἐχθρὸς προχωρεῖ πρὸς ἡμᾶς ἀνάπτων πυρά».

Πράγματι δὲ πολυάριθμα πυρὰ ἐφαίνοντο κινούμενα καὶ λάμποντα ἐπὶ τῆς πεδιάδος, ἠκούοντο δ' εὐκρινῶς ἐκ τῶν προφυλακῶν καὶ αὐταὶ αἱ βαρβαρικαὶ φωναὶ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Ἐκινεῖτο δὲ ἀτρέμα ὁ ἐχθρὸς οὐχὶ μόνον κατὰ μέτωπον, ἀλλὰ καὶ ἀριστερόθεν πρὸς τὴν πεδιάδα, ὁπόθεν ἐφαίνοντο ἐρχόμεναι δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐπικουρίαι τοῖς Ὀθωμανοῖς. Ὁ Χατζῆ Χαϊρῆ πασσᾶς, ὅστις κατήρχετο ἐκ Καρδίτσης, δὲν ἔπαυσε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς μάχης κινούμενος πρὸς τὴν ἄκραν δεξιὰν τοῦ Ἐτέμ, τὴν στιγμὴν δ' ἐκείνην κατέφθανε βαδίζων, ὅπως παρακάμψῃ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ἀποκόψῃ τὴν γραμμὴν τῆς ὑποχωρήσεως αὐτοῦ πρὸς Δομοκόν. Ὁ κίνδυνος ἦτο μέγας, διότι, ἐὰν ἀπεκόπτετο ἡ ὑποχώρησις, ἐπερχομένης τῆς ἡμέρας ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ εὑρίσκετο ἐν πολιορκίᾳ ἢ θὰ ἠναγκάζετο νὰ τραπῇ ἀποδεκατιζόμενος πρὸς Βελεστῖνον καὶ Ἁλμυρόν, ἀφίνων τοῖς Τούρκοις ἐλευθέραν τὴν πρὸς τὰς Ἀθήνας ὁδόν. Ἡ τακτικὴ ἐπέβαλλε τὴν ὑποχώρησιν.

Ἐὰν δὲ τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον ὑπὸ ἔποψιν στρατηγικῆς ἡττᾶτο διαρκῶς, δὲν δύναται νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ καὶ ὑπὸ ἔποψιν τακτικῆς.

Μετὰ μεγίστης φρονήσεως ὅθεν ἐλήφθησαν ἀμέσως τὰ διὰ τὴν ὑποχώρησιν κατάλληλα μέτρα. Ὁ δὲ στρατηγὸς Μακρῆς τὴν 2 $^1/_2$ ὥραν τῆς πρωΐας 24 Ἀπριλίου ἔλαβε τὴν ἑξῆς ἐπιστολὴν ὑπηρεσίας. «Ὑποχωρήσατε μετὰ τῆς δευτέρας ταξιαρχίας ὑμῶν διὰ τῆς ἁμαξιτοῦ ὁδοῦ Φαρσάλων - Δομοκοῦ, φροντίζοντες κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ὑμῶν νὰ προστατεύσητε τὴν διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ὑποχωροῦσαν δευτέραν μεραρχίαν. Τὸ πυροβολικὸν θὰ ὑποχωρήσῃ διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Τὴν πρώτην ταξιαρχίαν (Δημοπούλου) διατάξατε νὰ ὑποχωρήσῃ διὰ Κιτικίου πρὸς Δομοκόν». Ἅμα τῇ διαταγῇ ταύτῃ ἀπεσπάσθησαν ἰσχυραὶ ὀπισθοφυλακαί, αἵτινες παρέμειναν μέχρι τῆς αὐγῆς ἐπὶ τῆς κενωθείσης θέσεως. Ἡ δὲ ὑποχώρησις ἀρξαμένη τὴν τρίτην πρωϊνὴν ὥραν ἐγένετο ἐν πλήρει τάξει ἄνευ δυσαρέστων καθ'ὁδὸν ἐπεισοδίων, πλὴν τῆς λυπηρᾶς θέας τῶν ἀκολουθούντων τὸν στρατὸν θλιβερῶν καραβανίων τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλίας, οἱ ὁποῖοι παρηκολούθουν αὐτὸν φεύγοντες τὸν ἐχθρὸν δι' ὑποζυγίων καὶ ἁμαξῶν καὶ ἀραμπάδων, μετὰ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν ποιμνίων αὐτῶν θλιβερῶς βελαζόντων καὶ ἀτελευτήτως ἐξελισσομένων εἰς τὰς ἀνωφερείας τῆς πρὸς Δομοκὸν ἀγούσης. Ὁ Διάδοχος μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ὑποχωρήσεως μετέβη εἰς τὸ ὀροπέδιον Ῥυζίου καὶ ἐκεῖθεν ἔφθασεν εἰς Δομοκὸν περὶ τὴν μεσημβρίαν, ὅτε εἶχε συντελεσθῇ ἡ ὑποχώρησις ὅλων τῶν σωμάτων (*). Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως δ' ἐκ Φαρσάλων εἰδοποίησε περὶ τῆς ὑποχωρήσεως τηλεγραφικῶς τὴν ἐν Βελεστίνῳ ταξιαρχίαν Σμολένσκη, ὅπως πράξῃ τὸ αὐτό.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἠκολούθησαν τὴν νύκτα τοὺς ὑποχωροῦντας, ἀναμένοντες τὸν Χαϊρῆ πασσᾶν, ὅστις ἤλπιζον ὅτι τὴν πρωΐαν θὰ κατώρθου νὰ παρακάμψῃ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Καὶ τοιουτοτρόπως προσέθετον νέον σφάλμα εἰς τὸ σφάλμα τῆς

(*) Ὁδεύουσα ἀπὸ Ῥυζίου εἰς Δομοκὸν ἡ συνοδία τοῦ Διαδόχου, ἀπώλεσε τὴν ὁδὸν περὶ τὸ λυκαυγὲς καὶ περιεπλανήθη. Εἷς ἐκ τῶν ἐπιτελῶν ἐξήγαγε τότε τὸν χάρτην καὶ ἐζήτει, ἵνα τῇ βοηθείᾳ αὐτοῦ ἀνεύρῃ τὴν ὁδόν. Κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἠκούσθη ὁ Διάδοχος λέγων ὀξυχόλως πρὸς αὐτόν· —Ἀφήσατε τὸν χάρτην, διότι δι' αὐτοῦ θὰ μὲ ὁδηγήσητε εἰς Ἐλασσῶνα.— Ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τούτου καταφαίνεται ποίαν γνῶσιν τοῦ ἰδίου ἐδάφους εἶχον οἱ Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον.

κατὰ μέτωπον ἐπιθέσεως, ἣν εἶχον ἐνεργήσει τὴν προτεραίαν, παρέχοντες εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ πλεονέκτημα νὰ δράξωνται ἔτι ἅπαξ τῆς εὐκαιρίας, ἵνα ὀχυρωθῶσιν ἐν ὀρεινῇ χώρᾳ καὶ παραταχθῶσι μετ' ἐλπίδων ἀποκρούσεως τοῦ ἐχθροῦ. Τὴν πρωΐαν οἱ Τοῦρκοι παρετήρησαν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἀντίστασις. Μία δὲ ταξιαρχία ἐκ τῆς μεραρχίας τοῦ Χαμδῆ πασσᾶ διαβᾶσα τὸν ποταμὸν εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν καὶ κατέλαβεν αὐτὴν ἀμαχητεί. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἔσπευσε νὰ κατέλθῃ εἰς τὰ Φάρσαλα, ὁπόθεν αὐθωρεὶ ἐτηλεγράφησεν εἰς τὴν Πύλην: «Χθὲς μετὰ πεισματώδη μάχην πρὸ τῶν Φαρσάλων, ἥτις διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ὁ ἐχθρὸς κατιδὼν τὸ μάταιον πάσης ἀντιστάσεως ἀπέσυρε διαρκούσης τῆς νυκτὸς μέρος τῶν στρατευμάτων του. Τὴν πρωΐαν ὁ ἡμέτερος στρατὸς προσέβαλε τὰ Φάρσαλα, ἀπέκρουσέ τὸν ἐχθρὸν ἐν ἀταξίᾳ καὶ εἰσέβαλεν εἰς τὴν πόλιν. Ἡ μεραρχία τοῦ Χαϊρῆ καὶ τὸ ἱππικὸν καταδιώκουσι τὸν ἐχθρὸν ὑποχωροῦντα πρὸς τὸ Δομοκόν. Ἐκυριεύσαμεν μεγάλας ποσότητας πολεμεφοδίων καὶ τροφίμων». Ἐν τούτοις παρὰ τὴν ἔκθεσιν ταύτην τοῦ Τούρκου στρατάρχου ἡ πόλις κατελήφθη ἀμαχητεὶ καὶ καταδίωξις δὲν ἐγένετο. Οἱ κάτοικοι ὅλοι εἶχον φύγῃ, ἀφήσαντες τὰς οἰκίας των κενάς. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀπέστειλαν προσκόπους μόνον εἰς ἀπόστασιν μιλίου πρὸς μεσημβρίαν καὶ κατέλαβον τὸ πέραν τῶν Φαρσάλων χωρίον Βρυσά.

Τὴν 23 Ἀπριλίου, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, οἱ Τοῦρκοι ἐνήργησαν ταυτόχρονον ἐπίθεσιν καὶ κατὰ τῆς ἐν Βελεστίνῳ ταξιαρχίας. Ὁ ταξίαρχος Σμολένσκης ἐκ τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ ἀνέμενε τὴν ἐπίθεσιν ταύτην. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἡμερησίαν διαταγὴν τῆς 22ας Ἀπριλίου προσέθετεν· «Ἡ καλὴ ἔκβασις τῆς μάχης τῆς 18ης τ. μ. διὰ τὴν ὁποίαν σύσσωμον τὸ Ἔθνος εὐγνωμονεῖ ἡμᾶς, ὀφείλεται κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἀνδρείαν ὑμῶν καὶ κατὰ δεύτερον εἰς τὴν καλὴν διάταξιν τῶν ὑπ' ἐμὲ τμημάτων, ἀναλόγως τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους τοῦ πεδίου τῆς μάχης ταύτης.

»Ἑπομένως, πληροφορούμενος ὅτι ὁ ἐχθρὸς θέλει προσβάλῃ αὖθις ἡμᾶς καὶ βέβαιος ὢν ὅτι καὶ κατὰ τὴν μέλλουσαν ταύτην ἐπίθεσιν ἡ ἀνδρεία σας θέλει ἐξακολουθήσῃ νὰ ὑπάρχῃ ἀπαραμείωτος, ὀφείλω νὰ σᾶς συστήσω, ὅπως καθέξητε αὖθις καὶ ὑπερασπισθῆτε ἀκριβῶς τὰς αὐτὰς θέσεις, ἃς ὑπερησπίσθητε καὶ κατὰ τὴν 18ην ὑπερμεσοῦντος· ἐὰν δὲ δέον νὰ γείνῃ μεταβολή τις περὶ τὴν τοποθέτη-

σιν τῶν τμημάτων, αὕτη ὑποδειχθήσεται ὑμῖν ὑπὸ τῶν περιστάσεων καὶ διαταχθήσεται παρ' ἐμοῦ. Φροντίσατε ἐγκαίρως περὶ τῆς ἀναχορηγίας τῶν πυρομαχικῶν καὶ ὀχυρώσατε τὰς θέσεις, ἃς ἔχετε ἤδη ποτίσῃ διὰ τοῦ αἵματος ὑμῶν. Περὶ τροφῶν καὶ ὕδατος ἔχουσι διαταχθῇ τὰ δέοντα, ἅτινα δὲν ἀγνοεῖτε· ἐπομένως προτοῦ ν' ἀπευθύνησθε εἰς ἐμέ, ὀφείλετε ν' ἀπευθύνητε τὰς αἰτήσεις σας πρὸς τὸν ἀνθυπολοχαγὸν τῆς οἰκονομίας τῆς ταξιαρχίας κ. Σ. Μακρόπουλον, διαμένοντα εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Βελεστίνου καὶ ἁρμόδιον νὰ θεραπεύῃ αὐτάς· καθ'ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ πυρομαχικά, αἱ αἰτήσεις σας δέον ν' ἀπευθύνωνται πρὸς τὸν ἀξιωματικὸν τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ Στεφάνου, διαμένοντα ὡσαύτως εἰς τὸν αὐτὸν σταθμόν, ἀλλὰ πάντοτε ἐγκαίρως καὶ διὰ τῆς προϊσταμένης ὑμῶν ἀρχῆς, ἤτοι διὰ τοῦ σωματάρχου ὑμῶν. Ἐννοεῖται ὅτι τὰς θέσεις σας θέλετε ὑπερασπισθῇ μέχρις ἐσχάτων καὶ μὲ πᾶσαν θυσίαν, ἐὰν ὅμως, ὃ μὴ γένοιτο, ὁ ἐχθρὸς ὑπερισχύσῃ, τότε τὰ μὲν στρατεύματα, ἅτινα κατέχουσι τὸ Μεγαβοῦνι, θέλουσιν ὑποχωρήσῃ διὰ τῶν διαδοχικῶν λοφοσειρῶν πρὸς τὸν Βόλον, τὰ δὲ στρατεύματα τὰ κατέχοντα τἀνατολικὰ ἀντιστηρίγματα τοῦ ὄρους Καραδάγ, θέλουσιν ὑποχωρήσει ὡσαύτως διὰ τῶν διαδοχικῶν λοφοσειρῶν πρὸς τὸν Βόλον ἢ τοὺς λόφους μεταξὺ Βόλου καὶ Ἁλμυροῦ, ἔνθα θέλει λάβῃ χώραν ἡ συγκέντρωσις ἁπάσης τῆς τρίτης ταξιαρχίας. Τὰ ἐπὶ τῆς πεδιάδος καὶ ἐντὸς τοῦ δάσους Βελεστίνου στρατεύματα θέλουσιν ὑποχωρήσῃ κανονικῶς, ἀκολουθοῦντα τὴν εἰς Βόλον ἄγουσαν καὶ καταλαμβάνοντα τοὺς δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ αὐτῆς λόφους. Ἡ ὑποχώρησις αὕτη θέλει λάβῃ χώραν ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, μετὰ τῆς ὅσον οἷόν τε μεγαλειτέρας ψυχραιμίας, εἰς τρόπον ὥστε τὰ γενναῖα στρατεύματα τῆς 3ης ταξιαρχίας νὰ διαφιλονικήσωσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν καὶ προξενήσωσιν αὐτῷ, ὅσον τὸ δυνατὸν μείζονας ἀπωλείας· ἔχω δι' ἐλπίδος ὅτι καὶ ἐν προσεχεῖ συγκρούσει ὁ Ὕψιστος θέλει βοηθήσῃ τὰ στρατεύματα τῆς ταξιαρχίας, ὡς τὰ ἐβοήθησε καὶ κατὰ τὴν ἀξιομνημόνευτον μάχην τῆς 18ης ὑπερμεσοῦντος».

Καίτοι ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς 21ης κατὰ διαταγὴν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν ἐστάλησαν αὐτῷ πρὸς ἐνίσχυσιν διὰ τοῦ σιδηροδρόμου τὰ ἀγήματα τῆς ἐν Βόλῳ ὁρμούσης θωρηκτῆς μοίρας 500 περίπου ἄνδρες, ὁ Σμολένσκης δὲν ἐκράτησεν αὐτὰ καὶ περὶ τὴν με-

σημβρίαν τῆς 22ας τὰ ἀγήματα ἐπέστρεψαν εἰς Βόλον. Ὀλίγον ὅμως μετὰ τοῦτο οἱ πρόπται τοῦ ἐχθροῦ ἐφάνησαν κατερχόμενοι ἐκ Γκερλίου, ὡς εἶχον πράξῃ καὶ τὴν προτεραίαν, αἱ δὲ προφυλακαὶ τοῦ Σμολένσκη ὑπεδέχθησαν αὐτοὺς δι' ἀθρόου πυρός. Μικρὰ συμπλοκὴ ἐπῆλθεν ἐκ τούτου, ἥτις ἦτο μᾶλλον δοκιμαστικὴ τῶν δυνάμεων τοῦ Σμολένσκη ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Μεθ' ὃ ὁ ἐχθρὸς ὑπεχώρησεν οὐδεμίαν δεικνύων διάθεσιν, ὅπως ἐξακολουθήσῃ καὶ ἐπεκτείνῃ τὴν μάχην. Ἀλλὰ τὴν πρωΐαν τῆς 23ης ὁ ἐχθρὸς ἔδειξε τὰς διαθέσεις αὐτοῦ. Ὁ Τοῦρκος ἀρχιστράτηγος εἶχε διατάξῃ μέρος τῆς 3ης μεραρχίας τοῦ Μεμδοὺχ πασσᾶ νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ Χακκῆ κατὰ τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τοῦ τελευταίου, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ θὰ προσέβαλε τὸ ἐν Φαρσάλοις ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Τὸ σχέδιον ἄρα τῶν Τούρκων ἦν νὰ προσβάλωσι τὸ ἀριστερὸν τοῦ Σμολένσκη, ἔνθα θὰ συνειργάζοντο αἱ δύο μεραρχίαι πρὸς κατάληψιν τοῦ Βελεστίνου καὶ διάσπασιν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ. Τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη ἐξετείνετο ὡς καὶ ἐν τῇ μάχῃ τῆς 18ης ἀπὸ τῆς δυσμικῆς πλευρᾶς τοῦ δάσους τοῦ Βελεστίνου μέχρι τῶν παρωρειῶν τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν (Καραδάγ) καὶ τῆς κορυφῆς τῶν λόφων. Εἰδικώτερον δὲ ἀμέσως ἀριστερόθεν μετὰ τὸ δάσος τοῦ Βελεστίνου, ἔνθα ἦσαν τοποθετημένοι οἱ ἀκροβολισταί, καὶ τὸν Βαροὺς Μαχαλᾶν, συνοικισμόν, ἐφ' οὗ ὡς θὰ ἴδωμεν, ἔπιπτον κατὰ τὴν μάχην αἱ ὀβίδες τῶν Τούρκων, ἐξετείνετο ἡ λοφοσειρὰ Τάφος Παναγιᾶς, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας εἶχον τοποθετηθῇ δύο πυροβόλα. Εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς λοφοσειρᾶς ταύτης ἦσαν τεταγμένοι λόχοι ἰδίως τοῦ 7ου πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν Ρέγκλην ὄπισθεν φυσικῶν ὀχυρωμάτων καὶ ἀκροβολισταὶ ἐντὸς ταχυσκάπτων. Μετὰ τούτους ἀριστερόθεν ἤρχετο πυκνὴ παράταξις πεζικοῦ ἐπὶ τῶν κλιτύων βραχώδους λοφοσειρᾶς μετὰ ἰσχυρῶν ἐφεδρειῶν. Ἡ λοφοσειρὰ αὕτη ἐτέμνετο ἀποτόμως καὶ ἀπέναντι αὐτῆς παραλλήλως καὶ ἀριστερόθεν ὑψοῦτο ἑτέρα σειρὰ λόφων παρουσιαζόντων ῥάχιν ἀνάντη καὶ δύσβατον Ντισεγκλῆ καλουμένην, ἥτις ἔφερε πρὸς τὴν κορυφογραμμὴν τοῦ Καραδάγ. Εἰς τὸ μέρος τῆς τομῆς τῶν δύο λοφοσειρῶν ἀνοίγεται στενὴ χαράδρα καὶ δύσβατος, ἥτις καταλήγει εἰς λόφον βραχώδη, ἡ κορυφὴ τοῦ ὁποίου δεσπόζει ὅλης τῆς ὄπισθεν πρὸς τὸ Βελεστῖνον ἐκτάσεως καὶ τῆς κωμοπόλεως, διὸ καὶ περὶ τὴν κατάληψιν αὐτοῦ συνήφθη ὁ πλεῖστος ἀγών. Τὸν λόφον τοῦτον κατεῖχον

οἱ περὶ τὸν Νταβέλην, Τάκην καὶ Λεπενιώτην ἄνδρες. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δ' αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ῥάχεων τῶν ἑκατέρωθεν τῆς χαράδρας Ντισεγκλῆ εἶχον τοποθετηθῇ ὀρεινὰ πυροβόλα. Εἰς τὰς παρωρείας δὲ τῆς χαράδρας ὑπῆρχε πυκνὴ παράταξις εὐζώνων καὶ πεζῶν ὡς ἁλύσεις κλιμακηδόν, ἀλληλοϋπερασπιζομένας θαυμασίως. Μετ' αὐτὴν τέλος παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς χαράδρας καὶ ἀριστερόθεν πρὸς τὰς κλιτύας τοῦ Καραδὰγ ἦσαν τεταγμένοι εὔζωνοι ἀκροβολισταὶ ἐπὶ πρανῶν ἀποτόμων μετὰ ἰσχυρᾶς ἐφεδρείας. Ἀπὸ τῶν προπόδων τῶν λοφοσειρῶν, αἵτινες ἤδη περιεγράφησαν καὶ ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως Σμολένσκη, ἐκτείνονται ἀγροὶ ἐσπαρμένοι μέχρι τῆς κοίτης τοῦ Ξηριᾶ. χειμάρρου παραρρέοντος παρὰ τὰς κλιτύας ἑτέρας λοφοσειρᾶς βραχώδους ἀντικρὺ τῆς πρώτης ἐκ παραφυάδος τοῦ Καραδάγ, ἀποφρασσούσης τὴν πεδιάδα τῆς Λαρίσης. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λοφοσειρῶν σχηματίζεται φάραγξ βαθεῖα ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ χωρίου Κονιάρη καὶ ἀποτελοῦσα τὸ διάμεσον τῆς παρατάξεως τῶν δύο ἑλληνικῶν στρατοπέδων.

Ἐντὸς τῆς φάραγγος ταύτης τὴν 6ην πρωϊνὴν ὥραν ἐβάδισαν διὰ τῶν χωρίων Κονιάρη καὶ Μπίμπαση αἱ προορισθεῖσαι διὰ τὴν προσβολὴν τοῦ ἀριστεροῦ φάλαγγες τοῦ ἐχθροῦ, ἀποτελούμεναι ἐξ ὀκτακισχιλίων ἀνδρῶν καὶ πέντε πυροβολαρχιῶν. Αἱ φάλαγγες αὗται προχωρήσασαι παρετάχθησαν κατὰ μῆκος τῆς κοίτης τοῦ Ξηριᾶ ποταμοῦ καὶ ἀνεβίβασαν μίαν πεδινὴν πυροβολαρχίαν ἐπὶ τοῦ λόφου Σουβλερῆς Μαγούλας, ἀντικρύζουσαν τὰ ἐπὶ τοῦ λόφου Τάφου Παναγιᾶς ἑλληνικὰ πυροβόλα, ἅτινα ἅπαντα ἦσαν ὀρεινά, καὶ ἑτέραν ἐπὶ τοῦ λόφου Κιμπόμπασι βλέπουσαν πρὸς τὴν χαράδραν Ντισεγκλῆ καὶ τὰ ἑκατέρωθεν ταύτης διπλᾶ πυροβολεῖα, ἀποτελούμενα ὡσαύτως ἐξ οὐλαμῶν ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας Περὶ τὴν ἐννάτην ὥραν τῆς πρωΐας ἡ πρώτη γραμμὴ τῶν ἀκροβολιστῶν τῶν Τούρκων ἔφθασεν ἐντὸς βολῆς ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν θέσεων καὶ ἡ σύγκρουσις ἐπῆλθεν. Οἱ Τοῦρκοι προσέβαλον δι' ὅλων τῶν δυνάμεών του πλευρικῶς τὸ ἀριστερὸν τοῦ Σμολένσκη, ὅπως παραλύσωσι τὴν ἑνότητα τῆς ἀμύνης, καὶ ἐζήτησαν δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων πρὸς τὴν χαράδραν Ντισεγκλῆ νὰ παραβιάσωσιν αὐτὴν καὶ καταλάβωσι τὸν κλείοντα ταύτην λόφον, ἐφ' οὗ οἱ ἀντάρται, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐδέσποζον τοῦ Βελεστίνου ἐκ τῶν ὄπισθεν. Αἱ τοποθετηθεῖσαι ἐπὶ τῶν λόφων Σουβλερῆς Μαγούλας καὶ Κιμπόμπαση πεδιναὶ πυροβολαρχίαι ὑπεστήριζον διὰ ζωη-

ρου πυρὸς τὰς ἐφόδους τῶν πεζῶν, ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι τρεῖς ἔβαλλον ἀπὸ τῆς πεδιάδος καὶ τινων μικροτέρων ὑψωμάτων. Κατ' αὐτῶν ἐπάλαιον μόνον αἱ δύο ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι τοῦ Φραντζῆ καὶ τοῦ Μήτσα διανεμημέναι κατ' οὐλαμούς. Ἀλλὰ τὸ πῦρ αὐτῶν ἦν λίαν ἐπιτυχὲς καὶ παρηνώχλει τοὺς Τούρκους, τῶν ὁποίων αἱ ἔφοδοι ἀπεκρούοντο ἀποτελεσματικῶς. Οἱ Ἕλληνες ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῶν προτέρων νικῶν οὐδόλως ἐκλονίζοντο ἐκ τοῦ πολυαρίθμου τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ τοὐναντίον ἐμάχοντο καὶ ἐκτὸς τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν μετὰ θάρρους καὶ ἀνδρείας παραδειγματικῆς. Τὸ σύνταγμα τοῦ Ρέγκλη, τὰ ἔμπεδα τάγματα, οἱ ἀντάρται καὶ οἱ εὔζωνοι ἀνέπτυσσον φιλότιμον δρᾶσιν ἁμίλλης εὐγενοῦς καὶ ἠνάγκαζον τὸν ἐχθρὸν ν' ἀποχωρῇ ἑκάστοτε μετὰ πολλῶν ἀπωλειῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἀποτυγχάνοντες ἐκρύπτοντο ἐντὸς τῶν ἐσπαρμένων ἀγρῶν, ὧν οἱ στάχυες ὑπερέβαινον τὸ μέτρον, ἐκεῖθεν δ' ἐξορμῶντες καὶ πάλιν ἢ ἕρποντες προὐχώρουν πρὸς τὴν χαράδραν, καθ' ἧς διηυθύνοντο αἱ ἐπιθέσεις αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου αὐτῆς τεταγμένοι ἀκροβολισταὶ καὶ ἡ πυκνὴ παράταξις τῶν ἐπὶ τῶν βράχων πεζῶν ἐθέριζον αὐτούς. Περὶ τὴν δεκάτην ὥραν ἐξερράγη ῥαγδαία βροχὴ μετὰ χονδρῆς χαλάζης, πιπτούσης μετὰ πατάγου πολλοῦ ἐπὶ τῶν γυμνῶν βράχων καὶ ἐχούσης διεύθυνσιν κατὰ πρόσωπον τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν. Τὸ τοιοῦτον παρεκώλυε τὰς κινήσεις αὐτῶν, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι εὑρίσκοντο ἐν μέρει ἐν εὐδίᾳ. Τῆς εὐκαιρίας ταύτης ἐπωφεληθεὶς ὁ Τοῦρκος ἀρχηγὸς διέταξε γενικὴν ἔφοδον κατὰ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων καὶ δὴ κατὰ τῆς χαράδρας Ντισεγκλῆ, καθ' ἧς ἐπετέθη ὁλόκληρον σύνταγμα πεζῶν Τούρκων. Ἡ ἐπίθεσις ἦτο σφοδρὰ καὶ ἡ καταιγὶς ὑπεβοήθει αὐτήν, θυελλωδῶς συστρεφομένη περὶ τὰς ἑλληνικὰς τάξεις. Ἐκ τούτου τὸ πῦρ ἠραιώθη καὶ ὁ ἐχθρὸς ἐπωφελούμενος τῆς ἐκ τῆς θεομηνίας ἐνισχύσεως προὐχώρησεν ἐπὶ πολὺ ἐν πυκνῇ τάξει. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐπήρχετο τοῖς Ἕλλησιν ἐνίσχυσις οὐδαμόθεν ἀναμενομένη. Ὁ μετὰ τοῦ τάγματός του ἐν Ἀϊβαλῇ εὑρισκόμενος ταγματάρχης Ἀλέξανδρος Ἀλεξάνδρου πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη, παρετήρησεν ἀπὸ πρωΐας ὅτι αἱ ἐχθρικαὶ φάλαγγες ἔβαινον κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ταξιαρχίας ταύτης καὶ κατὰ μέτωπον τῶν ἐντεῦθεν ἐγκατεστημένων διμοιριῶν τοῦ τάγματος αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἕτερον τμῆμα ἐχώρει εἰς Ταχταλεσμὰν πρὸς παραβίασιν τῆς εἰς Ἀϊβαλῆ ἀγούσης. Διὸ σπεύσας εὐθὺς ἐγκατέστησε δύο λόχους τοῦ

τάγματός του, τὸν ὑπ' αὐτὸν λόχον τοῦ μηχανικοῦ καὶ τὸ ὑπὸ τὸν Λάζον σῶμα ἐθελοντῶν ἐκ Λαμίας εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς εἰρημένης ὁδοῦ μετὰ τῆς διαταγῆς ν' ἀναμείνωσιν ἐκεῖ τὴν ἐπιστροφήν του. Αὐτὸς δὲ παραλαβὼν τοὺς δύο ἑτέρους λόχους τοῦ τάγματός του ἔσπευσε μετὰ τάχους πρὸς τὸ ἀριστερὸν τῆς ἀμύνης Σμολένσκη. Ἵνα δὲ καταφθάσῃ ταχύτερον διέταξε καὶ ἐγκατέλειψαν οἱ ἄνδρες καθ' ὁδὸν τὰς κάππας καὶ τὰ κλινοσκεπάσματά των. Φθάσας δ' ἐκεῖ ἅμα τῇ ἀφίξει του καθώρισε τὰ ἀρχικῶς πρὸς κατάληψιν σημεῖα, ἐφ' ὧν οἱ Τοῦρκοι ἔβαινον,καὶ ἐνισχύσας τὸν κατὰ μέτωπον τῆς χαράδρας λόφον, ἐφ' οὗ ἵσταντο οἱ ἀντάρται, ἀντεπετέθη κατὰ τῶν ἐπερχομένων Τούρκων. Ἡ πάλη διήρκεσεν ἐπὶ πολύ, ὁ δὲ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸν ὑπολοχαγὸς Κοντούλης ἀποφασιστικῶς προκινδυνεύσαντες καὶ συναρπάσαντες καὶ τοὺς ἀντάρτας εἰς τὴν ἀντεπίθεσιν, ἰδίως δὲ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Λάζον ἐκ Τυρνάβου, Παπαστεφάνου καὶ Νταβέλην Μακεδόνας, ἐπέτυχον ν' ἀποκρούσωσι τὸν ἐχθρὸν καὶ ἐπανειλημμένως νὰ ἐκτοπίσωσιν αὐτόν. Τοσοῦτον δὲ ζωηρῶς διεξήχθη ὁ ἀνωτέρω ἀγών, ὥστε προὐκάλεσε τὴν προσοχὴν τοῦ Σμολένσκη, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ μετὰ τοῦ ἐπιτελάρχου του Χατζηανέστη περιερχόμενος καὶ ἐνθαρρύνων τὰς τάξεις τῶν μαχομένων ἐζήτησε δι' ἐκτάκτου διαγγελέως νὰ μάθῃ τὰ πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο συμβάντα. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ παρελθούσης καὶ τῆς θυέλλης τὸ ἑλληνικὸν πῦρ ἀποκατέστη πανταχόθεν ζωηρότερον, τὸ δὲ τουρκικὸν πεζικόν, ὅπερ εἶχεν εἰσχωρήσῃ ἐντὸς τῆς χαράδρας, εὑρεθὲν μεταξὺ τριῶν πυρῶν καὶ τῆς πυροβολαρχίας Μήτσα ἀπεδεκατίσθη. Θὰ κατεκόπτετο δὲ ἐξ ὁλοκλήρου,ἐὰν δὲν ὑπεστήριζον τὴν ὑποχώρησιν αὐτοῦ αἱ ἐπὶ τῶν καταντικρὺ λόφων τοποθετημέναι δύο πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, αἵτινες διηνεκῶς δι' ὁμοβροντιῶν βάλλουσαι κατὰ τῆς πυροβολαρχίας Μήτσα, ἠνάγκασαν αὐτὴν μετατοπιζομένην νὰ διακόψῃ τὸ κατὰ τῶν ὑποχωρούντων πῦρ. Οἱ Τοῦρκοι ἠδυνήθησαν οὕτω ν' ἀποσυρθῶσι μέχρι τοῦ χωρίου Κονιάρη, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἐκρύβησαν, ὅπως ἀνασχηματισθῶσιν. Ἐξηκολούθησαν δὲ μόνον πυρὰ ἀκροβολιστικὰ καὶ συμπυροκροτήσεις τοῦ ἀσυγκρίτως ἰσχυροτέρου τουρκικοῦ πυροβολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ καταστήσῃ ἄχρηστον ἓν τῶν πυροβόλων τῆς πυροβολαρχίας Μήτσα, φονευθέντος ἐξ ὀβίδος ἑνὸς πυροβολητοῦ καὶ τραυματισθέντων τεσσάρων ἄλλων, ἐν οἷς καὶ ὁ διοικῶν τὸ καταστραφὲν πυροβόλον λοχίας. Περὶ τὴν δευτέ-

ραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἐπῆλθεν ὕφεσις καὶ τῶν πυρῶν τοῦ πυροβολικοῦ, μετ' ὀλίγον δὲ ἡ μάχη διεκόπη. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ταγματάρχης Ἀλέξανδρος Ἀλεξάνδρου ἐπέστρεψε ταχέως πρὸς τοὺς ἐν καραδοκίᾳ ἐγκατεστημένους τρεῖς λόχους του ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ταχταλεσμὰν-Ἀϊβαλῆ καὶ λαβὼν τούτους ἐβάδισε διὰ τριῶν καθέτων γραμμῶν κατὰ τοῦ ἐκεῖ μεταβάντος ἐχθροῦ, ὅστις πρὶν καταφθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὑπεχώρησε. Καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τοῦτο τὸ δεξιὸν τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη ἐσίγα ἐκεῖθεν τοῦ Βελεστίνου ἀπὸ τοῦ δάσους μέχρι τῶν λόφων Ὠβρηᾶς καὶ Πιλὰφ - Τεπέ, ἔνθα ἦσαν παρατεταγμένα τὸ ὄγδοον πεζικὸν σύνταγμα ὑπὸ τὸν Γιαννηκώσταν καὶ δύο εὔζωνικὰ τάγματα, καθ' οἵαν καὶ κατὰ τὴν πρώτην μάχην τάξιν, ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τῆς πεδινῆς πυροβολαρχίας Πετρίδου. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς 18ης ἀπέσχον νὰ προσβάλωσι τὴν παράταξιν ταύτην κατὰ μέτωπον ἀπὸ τῆς πεδιάδος καὶ δεξιᾷ πρὸς τὴν Κάπραιναν.

Περὶ τὴν τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τὸ πῦρ ἐπανελήφθη, ἐθεάθη δὲ πρὸς τὸ μέρος τοῦ χωρίου Κονιάρη νέφος κονιορτοῦ καὶ μέλαινα γραμμὴ ἐπιμηκυνομένη πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἦσαν ἐπικουρίαι ἐρχόμεναι τοῖς ὀθωμανοῖς. Ὀλίγον ἀκόμη καὶ ἡ μάχη ἐπανήρχισε. Τὰ πυρὰ τῶν ἀκροβολιστῶν πυροβολούντων διὰ μέσου τῶν σταχύων ἐπυκνώθησαν, ὄπισθεν δ' αὐτῶν ἐθεάθησαν δύο σώματα πεζικοῦ διαβαίνοντα τὴν κοίτην τοῦ ῥεύματος καὶ μία πεδινὴ πυροβολαρχία καταλαμβάνουσα θέσιν ἐπὶ τοῦ πεδίου. Αἱ ἐνισχύσεις ἐξηκολούθουν καταφθάνουσαι, ὅτε τὰ ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Σουβλερῆς Μαγούλας ἓξ πεδινὰ τουρκικὰ πυροβόλα ἐπανήρχισαν κροτοῦντα κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρειβατικοῦ οὐλαμοῦ, τοῦ εὑρισκομένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου Τάφος Παναγιᾶς. Μετὰ δώδεκα δὲ βολὰς ἔβαλον κατ' αὐτοῦ μίαν ὁμοβροντίαν, τοιουτοτρόπως δὲ ἡ μονομαχία τοῦ πυροβολικοῦ ἐπανήρχισε καὶ μετ' αὐτῆς ἡ πάλη τῶν πεζῶν. Τὴν στιγμὴν ταύτην ἔσπευσε καὶ πάλιν ὁ Σμολένσκης μετὰ τῶν ἐπιτελῶν του καὶ τῆς ἀκολουθίας του νὰ ἐνισχύσῃ τοὺς μαχομένους διὰ τῆς παρουσίας του. Καὶ παρήλαυνεν εὐθυτενὴς μέσῳ τῆς γραμμῆς τοῦ πυρὸς διατάσσων καὶ ἐνθαρρύνων τοὺς πάντας, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατελθὼν ἐν τῷ ναΐσκῳ τῆς κωμοπόλεως μετὰ τὴν ἔκβασιν τῆς πρωϊνῆς μάχης ἥναψεν εὐλαβῶς κηρίον πρὸ τῆς εἰκόνος τοῦ ἑορτάζοντος μεγαλομάρτυρος, ὃν ἔφερον αἱ σημαῖαι τῶν ἑλληνικῶν στρατιῶν, ἐνσταλάζων

οὕτω τὴν εἰς τὰ πάτρια πίστιν τῶν ὑπ' αὐτὸν μαχητῶν. Αἱ ἐπιθέσεις τοῦ πεζικοῦ ἦσαν λυσσαλέαι, καὶ οἱ Τοῦρκοι συντριβόμενοι ἑκάστοτε ὠπισθοχώρουν καὶ ἀνεσχηματίζοντο, πυκνὸς δὲ καπνὸς ᾐωρεῖτο ὑπεράνω τῆς φάραγγος, ἥτις ἀντήχει συνεχῶς καὶ συνεκλονεῖτο ἐκ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων. Οἱ Ἕλληνες παντελῶς ἐστεροῦντο πεδινοῦ πυροβολικοῦ, τὸ δὲ πυροβολικὸν τῶν Τούρκων ὑπερεῖχε καὶ κατ' ἀριθμὸν καὶ καθ' ὁλκήν. Εἰς ἑκάστην ἐκπυρσοκρότησιν τῶν ἐπὶ τῆς Σουβλερῆς Μαγούλας καὶ Κιμπόμπασι πυροβολαρχιῶν ἡ φάραγξ ὅλη ἔβρεμεν, ὡσεὶ κατέπιπτεν ἐπ' αὐτῆς συγχρόνως δέσμη κεραυνῶν, αἱ δὲ δύο ἑλληνικαὶ ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι καίτοι γενναίως ἀνταποκρινόμεναι ὑπέφερον πολύ. Αἱ ὁμοβροντίαι τοῦ πυροβολικοῦ τῶν Τούρκων διεδέχοντο ἀλλήλας, αἱ δὲ ὀβίδες ἐσύριζον πανταχόθεν καὶ κατέπιπτον ἀθρόαι ἰδίως ἐπὶ τοῦ δεξιᾷ ἑλληνικοῦ πυροβολείου τοῦ λόφου Τάφος Παναγιᾶς. Τέσσαρες ὀβίδες ἐξερράγησαν πρὸ αὐτοῦ, ἄλλαι δύο ἐκτύπησαν ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ ἀναχώματος τῶν πυροβόλων καὶ ἕτεραι ἐφόνευσαν ἕνα πυροβολητήν, ἐτραυμάτισαν δύο καὶ ἐσκέπασαν τρίτον ὑπὸ τύμβον ἀνατιναχθέντος χώματος. Ἡμίονος φέρων πυρομαχικὰ τραυματίζεται ὑπὸ τεμαχίου ὀβίδος εἰς τὴν κοιλίαν καὶ κατακρημνίζεται μετ' αὐτῶν κάτω τοῦ ἀναχώματος. Ἐντὸς δὲ ἡμισείας ὥρας πλέον τῶν 50 ὀβίδων, ἐξ ὧν 18 βολιδοφόροι μετὰ πυροσωλήνων, ἐστάλησαν εἰς τὰς ἑλληνικὰς τάξεις ἐκ μόνης τῆς πυροβολαρχίας τῆς Σουβλερῆς Μαγούλας, διαρκῶς ἐκρηγνύμεναι ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν τῶν πυροβολητῶν καὶ τῶν μαχομένων. Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ἡ εὐστάθεια τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν ὑπῆρξε θαυμαστὴ καὶ ἡ μετ' αὐταπαρνήσεως ἐμμονὴ εἰς τὰς θέσεις των μετεῖχε τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ ἦν θεία τις ἔξαρσις μέθης καὶ ἀλλοφροσύνης ἐν ἐπιλησμοσύνῃ τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεώς των. Τῇ 6.10′ μετὰ μεσημβρίαν ἡ ἔφοδος τοῦ πεζικοῦ ἐπαναλαμβάνεται ὑποστηριζομένη ὑπὸ πυρίνης βροχῆς ὀβίδων, ὧν πλεῖσται πίπτουσιν ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως, ἰδίως δὲ εἰς τὸν Βχρούς Μαχαλᾶν. Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, ἐν ᾧ οἱ πεζοὶ ἐμάχοντο ἡρωϊκῶς, αἱ δύο ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι ἐπύκνωσαν τὸ πῦρ αὐτῶν, ὀβίδες δὲ τοῦ πυροβολείου Τάφου Παναγιᾶς ῥιφθεῖσαι διὰ μεγάλης κλίσεως ἐξερράγησαν εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ τουρκικοῦ πυροβολείου τῆς Σουβλερῆς Μαγούλας καὶ ἐπέφερον εἰς αὐτὸ μεγάλην φθοράν, διότι ἡ πεδινὴ ἐκείνη πυρο-

βολαρχία μετ' ὀλίγον ἐσίγησε καὶ μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων λεπτῶν τῆς ὥρας ἀναζεύξασα ἤλλαξε θέσιν.

Ἡ ἐπίθεσις καὶ ἡ ἀπόκρουσις ἐξηκολούθει πεισματωδῶς, διαρκῶς καὶ ἀδιαλείπτως ἑκατέρωθεν, ὅτε περὶ τὴν 6.25′ ἐπῆλθε σφοδρὸς ἄνεμος, ὃν ἐπηκολούθησε βροχὴ μετὰ χαλάζης, μὴ δυνηθεῖσα νὰ κατορθώσῃ τὴν διακοπὴν τῆς μάχης. Τὴν 6.40′ τὸ πῦρ ἐπερχομένου τοῦ σκότους ἠραιώθη ἐπαισθητῶς, τὴν δὲ 7.10′ τῆς ἑσπέρας κατέπαυσε, καθ' ἣν στιγμὴν εἰς τὴν ἐκεῖθεν τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν ἐκτεινομένην πεδιάδα ἔληγε καὶ ἡ μάχη τῶν Φαρσάλων. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἔφοδον τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἔρριψεν 22 ὀβίδας, ὧν αἱ πλεῖσται ἠστόχησαν. Ἀραιοί τινες πυροβολισμοὶ ἐξηκολούθησαν ἀκόμη, μέχρι τῆς ὥρας καθ' ἣν ἐνύκτωσεν. Εἶτα ἐπῆλθε σιγὴ καὶ ὁ ἐχθρὸς ἐφάνη βραδέως ἀποσυρόμενος. Αἱ ἀπώλειαι αὐτοῦ κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἐφόδους ἦσαν μέγισται. Ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὑπερέβαινε τοὺς χιλίους νεκροὺς καὶ τραυματίας. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐτέθησαν ἐκτὸς μάχης περὶ τοὺς 100, ἐξ ὧν δέκα νεκροί. Μεταξὺ δὲ τῶν τραυματιῶν ἠριθμοῦντο καὶ τέσσαρες ἀξιωματικοί, οἱ ἔφεδροι ἀνθυπολοχαγοὶ Κουρβέλης καὶ Δέγλερης, ὁ ἀνθυπασπιστὴς Ὀρφανάκος καὶ ὁ ὑπομοίραρχος Ἀνδρίτσου. Ὁ Σμολένσκης ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ καὶ τὴν νίκην ταύτην τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων εἰς τὰς Ἀθήνας μεταχειρισθεὶς τὴν φράσιν «Ἡ ταξιαρχία μου πλέει εἰς τὸ αἷμα», τὸ δὲ ὑπουργικὸν συμβούλιον διεβίβασεν αὐτῷ τὰς εὐχαριστίας του αὐθημερὸν διὰ τοῦ ἑξῆς τηλεγραφήματος. «Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον συγκεκινημένον ἐκφράζει ὑμῖν καὶ τῷ ὑφ' ὑμᾶς γενναίῳ στρατῷ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἔθνους διὰ τὰς λαμπρὰς ὑμῶν νίκας, δικαιωσάσας τὴν τιμὴν τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς χώρας».

Μετὰ τοῦτο ὁ Σμολένσκης ἀπεσύρθη εἰς τὴν σκηνὴν αὐτοῦ ἥσυχος, ὡς ἄνθρωπος ἐπιτελέσας τὸ καθῆκόν του, καὶ ἡ γαλήνη τῆς νυκτὸς ἐπεχύθη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Σώματά τινα ἐφεδρικὰ διετάχθησαν ν' ἀντικαταστήσωσι τὰς πρώτας γραμμὰς καὶ τὰς ἀλύσεις τῶν ἀκροβολιστῶν, οἵτινες τὴν ἑσπέραν ἐκείνην ἐτάχθησαν εἰς ἀπόστασιν 400 μέτρων ἀπὸ τοῦ μετώπου τῶν ταχυσκάπτων τῶν πρώτων γραμμῶν. Καὶ τὸ καταπεπονημένον στράτευμα ἀνεπαύετο, ἀγρυπνούντων μόνον τῶν περιπόλων, διότι ὁ ἐχθρὸς μετὰ τὴν μάχην ἀπεσύρθη πρὸς τὸ ὁρμητήριόν του καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς πεδιάδος,

ὁπόθεν ἐφαίνοντο ἐν τῷ σκότει λάμποντα τὰ πυρὰ τοῦ καταυλισμοῦ αὐτοῦ.

Ἀλλὰ τὴν τρίτην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥραν κατέφθανεν εἰς τὸν Σμολένσκην ἡ λυπηρὰ εἴδησις τῆς εἰς Δομοκὸν ὑποχωρήσεως τοῦ ἐν Φαρσάλοις στρατοῦ διὰ τηλεγραφήματος τοῦ Διαδόχου ἀποτελουμένου ἐκ δύο μόνον λέξεων: «Ὑπεχωρήσαμεν Δομοκόν. Κωνσταντῖνος Διάδοχος». Ὁ ταξίαρχος Σμολένσκης λαβὼν τὴν ἀπροσδόκητον εἴδησιν τῆς ὑποχωρήσεως ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ τηλεγραφικῶς τὰς ὁδηγίας τῆς κυβερνήσεως, καθ'ὅσον μάλιστα οὐδεμία αὐτῷ ἐδίδετο ὁδηγία ἐκ μέρους τοῦ ἀρχηγοῦ. Λέγεται δὲ ὅτι ἀναγινώσκων τὸ τηλεγράφημα τοῦ Διαδόχου ἐν πλήρει ὀργῇ ἀνεφώνησεν:«Οἱ στρατιῶται τοῦ Διαδόχου εἶνε ἴδιοι μὲ τοὺς ἰδικούς μου καὶ εἰμποροῦν νὰ κερδίσουν μάχας κατὰ τῶν Τούρκων, ἐὰν ἱκανὸς τοὺς ὁδηγῇ! »

Ἡ θέσις αὐτοῦ μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ ἐν Φαρσάλοις στρατοῦ ἦν ὄντως δυσκολωτάτη. Οἱ Τοῦρκοι κατερχόμενοι ἀκωλύτως διὰ τῶν Φαρσάλων καὶ τῆς ἔναντι αὐτῶν λοφοσειρᾶς ἠδύναντο οὐ μόνον νὰ πλευροκοπήσωσι τὸν στρατὸν αὐτοῦ ἐκ τῶν νώτων, ἀλλὰ καὶ ν' ἀποκόψωσι τὴν πρὸς Ἁλμυρὸν ὑποχώρησιν, ἣν εἶχεν ὑπ' ὄψει ἐν περιπτώσει ἥττης, κανονίσας αὐτὴν διὰ τῆς ἡμερησίας διαταγῆς του τῆς 22ας Ἀπριλίου. Τὸ δύσκολον τῆς θέσεώς του καταφαίνεται ἐξ ὅσων ὁ διὰ τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος φυλάσσων τὸ ἀριστερὸν τῆς ταξιαρχίας του ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου ἀπηύθυνεν αὐτῷ ἐκ Μουσαφακλῆ ὥρας τινὰς μετὰ τὴν λῆψιν τῆς ἀπαισίας εἰδήσεως τῆς ἐκ Φαρσάλων ὑποχωρήσεως : «Κύριε συνταγματάρχα, ἔγραφεν αὐτῷ, ὁ ταγματάρχης Ἀλεξάνδρου. Σῶμα τουρκικοῦ στρατοῦ διευθύνεται ἐπὶ τῶν πλησίον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς Φαρσάλων ὑψωμάτων, ἅτινα ταύτην τὴν στιγμὴν (ὥραν 9.20′ τῆς 24ης) ἀνέρχονται καὶ ἁπλοῦνται ἐντεῦθεν. Ἕτερον σῶμα μεγάλης δυνάμεως ὁδεύει δυτικῶς τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Φαρσάλων· ἕτερος στρατὸς ἀκινητεῖ ἄνωθεν τοῦ Τατάρ. Χθὲς τὴν νύκτα ἀραιὸς ἀριθμὸς Τούρκων ἐφάνη εἰς Ἀλχανί. Παρέλειψα εἰς τὴν προηγουμένην μου νὰ προσθέσω ὅτι καὶ ἐκ τοῦ χωρίου Ἰρινὶ διὰ τοῦ Τεκὲ Μπεχτατσίδων δύναται νὰ ὁδεύσῃ ὁ ἐχθρὸς πρὸς τὴν πεδιάδα Ἁλμυροῦ καὶ ὄπισθεν τοῦ Περσουφλῆ, τῇ ἀρωγῇ μάλιστα ἑξήκοντα περίπου τουρκοκαλογήρων. Ἐὰν νομίζετε καταλληλοτέρας καὶ ἐγγύτερον ὑμῶν θέσεις ἀμύνης τοῦ τάγματός μου, ἐπειδὴ ἀπέχομεν ἐξ ὑμῶν ἀρκετὰς ὥρας, διατά-

ξατε». Καὶ ἀμέσως εἰς ἑτέραν αὐτοῦ ἀναφοράν, ἀποσταλεῖσαν κατόπιν τῆς πρώτης ἐπειγόντως δι' ἀγγελιαφόρου, προσέθετε: «Κατόπιν τῆς προηγουμένης σημερινῆς ἀναφορᾶς μου θεωρῶ ἐπάναγκες, ὅπως παράσχω ὑμῖν καὶ τὰς ἀκολούθους πληροφορίας. Α') Ὅτι ὁ ἐχθρὸς ὅστις κατόπιν τῆς τελεσφόρου ὑμῶν ἀντιστάσεως αὐτόσε θ' ἀπηλπίσθη ἤδη περὶ τοῦ λυσιτελοῦς τῶν ἐκ Γκερλίου ὁρμωμένων ἐπιθέσεών του, ἤδη βεβαιότατα θὰ σπεύσῃ ἐκ τῆς ἔναντι τῶν Φαρσάλων λοφοσειρᾶς καὶ τῆς πεδιάδος, ἧς τυγχάνει κύριος νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐντεῦθεν προσβολὴν ὑμῶν, διασπῶν τὴν ἀντίστασιν, ἣν τὸ τάγμα μου θὰ ἐπιχειρήσῃ.

Β') Ὅτι ἡ ἐκ μέρους τοῦ τάγματός μου ἄμυνα, ἐὰν αἱ ἐχθρικαὶ δυνάμεις ὦσι πολὺ ὑπέρτεραι, δὲν θὰ ἰσχύσῃ ὅπως κρατήσῃ τὰς ἐνταῦθα θέσεις, αἵτινες ἄλλως τε δὲν εἶναι καὶ πρόσφοροι.

Γ') Ὅτι καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ἐπικρατήσωμεν ἐδῶ, ὁ ἐχθρὸς βεβαιότατα θέλει συνδυάσῃ τὴν καθ' ἡμῶν προσβολήν του μὲ προχώρησιν ὑπερφαλαγγικήν, ὁρμωμένην ἐκ τῆς πεδιάδος διὰ τοῦ χωρίου Τζαγγλί, ἵνα κατέλθῃ πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ ὄπισθεν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Περσουφλῆ, ὁπότε ἡ ἐμὴ ὑποχώρησις παρεμποδίζεται τελείως, ὁ δὲ ὑμέτερος στρατός, ὁ εἰς τὰ ὑψώματα τοῦ Βελεστίνου ἀμυνόμενος, εὑρεθήσεται εἰς δυσκολωτάτην θέσιν, ὅπως ἐκτελέσῃ ὑποχώρησιν. Ὑμεῖς δ' αὐτοί, ἐὰν ἔχητε βλέψεις πρὸς Ἁλμυρόν, θὰ παραιτηθῆτε τότε αὐτῶν.

Δ') Αὔριον μόλις θὰ ἔχω ἄρτον διὰ τοὺς ἄνδρας μου, καὶ

Ε') Μόλις ὀλίγα φορτία πυρομαχικῶν ἔχω.

Καὶ θὰ πράξῃ μὲν τὸ τάγμα μου τὸ καθῆκόν του, ὅπως μέχρι τοῦδε ἐπετέλεσεν αὐτό, καὶ τίποτε δὲν θέλει παραμεληθῇ ἐκ μέρους ἡμῶν, ἀλλὰ γνωστοποιῶν ὑμῖν ταῦτα πάντα, σᾶς παρακαλῶ, ὅπως μὲ διαφωτίσητε εἰς πᾶν ὅ,τι νομίσητε ἀναγκαῖον, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχω ἢ δὲν λάβω διαταγὰς τοῦ μεράρχου ἢ τοῦ ἀρχηγείου, καὶ εἰ δυνατὸν νὰ μάθω ποῦ θέλει τείνῃ ἐνδεχομένη τυχὸν ὑποχώρησις εἴτε ὁμοῦ, εἴτε τῶν περὶ τὸ Βελεστῖνον δυνάμεών σας».

Ἐκ τῶν ἐκθέσεων τούτων τοῦ ταγματάρχου Ἀλεξάνδρου καταφαίνεται πόσον δυσχερὴς καθίστατο ἡ διατήρησις τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη εἰς τὰς ἐν Βελεστίνῳ θέσεις της. Ἐν τούτοις ὁ Σμολένσκης ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῇ καὶ ἑτέραν μάχην ἐν Βελεστίνῳ, διότι ἅμα τῇ ἡμέρᾳ ὁ ἐχθρὸς κατῆλθε κατ' αὐτοῦ, ἡ δὲ ἔξοδος ἐκ

τῆς θέσεως ἐκείνης δὲν ἦτο δυνατὴ εἰμὴ κατὰ τρόπον μόνον δυνάμενον ν' ἀναστείλῃ πᾶσαν παρακολουθητικὴν καταδίωξιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ λαβὼν παρὰ τοῦ ὑπουργείου διαταγὴν νὰ ὑποχωρήσῃ ἐκ Βελεστίνου εἰς Βόλον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἁλμυρόν, ἵνα καταλάβῃ τὸ δεξιὸν τῆς νέας ἀμυντικῆς γραμμῆς Ἁλμυροῦ—Δομοκοῦ, ἐφρόντισε ν' ἀποσταλῶσιν οἱ ἐν Βελεστίνῳ τραυματίαι εἰς Βόλον, καὶ νὰ περισυλεχθῶσι καὶ ἑτοιμασθῶσι τὰ πυρομαχικὰ καὶ τὰ χειρουργεῖα διὰ τὴν ὑποχώρησιν. Ἐνίσχυσε προσέτι τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ πτέρυγα, καθ' ἧς ἐπέκειτο ὁ κίνδυνος νέας προσβολῆς καὶ τυχὼν τηλεγραφικῶς παρὰ τοῦ ὑπουργείου τῆς ἀδείας ν' ὑπαγάγῃ τὸ ἀπομεμονωμένον ὑπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου τάγμα καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ λόχον τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὰς διαταγάς του, ἀπέστειλεν αὐτῷ οὐλαμὸν ἱππικοῦ, παραγγείλας τῷ ταγματάρχῃ Ἀλεξάνδρου «νὰ τεθῇ δι' αὐτοῦ εἰς διηνεκῆ ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἐν Φαρσάλοις τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ πληροφορῇ αὐτὸν περὶ τῆς τοῦ ἐχθροῦ πορείας».Τὸ τάγμα δὲ τοῦτο εἶχε καταλάβῃ ἀπὸ τῆς αὐγῆς τῆς ἡμέρας ταύτης 24ης τὰ ἔνθεν τοῦ μυχοῦ Ἀϊβαλίου — Περσουφλῆ ὑψώματα διὰ τριῶν λόχων, ἐξασφαλίσαν οὕτω τὰ νῶτα τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη.

Ἡ θύελλα τῆς προτεραίας εἶχε παρέλθῃ καὶ ἡ πρωΐα τῆς 24ης ἀνέτειλε γλυκυτάτη. Τὸ πεδίον τῆς μάχης, ὅπερ χθὲς ἔτι εἶχε κηλιδώσῃ τὸ αἷμα, παρίστα γραφικὸν θέαμα. Δροσόλουστοι ἐφαίνοντο οἱ ἀγροὶ καὶ τὸ καταπράσινον αὐτῶν χρῶμα ἤρχετο εἰς θαυμασίαν ἁρμονίαν πρὸς τὸ βαθυκύανον τοῦ οὐρανοῦ, ἐν ᾧ εἰς τὸ βάθος ἐφαίνοντο μαρμαίρουσαι αἱ χιονοσκεπεῖς κορυφαὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὄσσης καὶ δεξιόθεν ἐξήστραπτον ὑπὸ τὰς πρώτας ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου τὰ ὕδατα τῆς λίμνης Βοιβηΐδος. Ἀλλὰ τὴν γραφικὴν ὄψιν τῆς φύσεως δὲν ἐβράδυνε νὰ ταράξῃ τὸ πῦρ τῆς μάχης. Τὴν ἕκτην πρωϊνὴν ὥραν οἱ Τοῦρκοι ἐν πληθύϊ δυνάμεων ἀναπτυχθέντες ἐκ Γκερλίου εἰς τὸ βάθος τῆς πεδιάδος ἀπὸ ἀποστάσεως τετρακισχιλίων μέτρων ἐβάδισαν καὶ αὖθις κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ Σμολένσκη συμποσούμενοι εἰς δεκαπεντακισχιλίους. Προηγοῦντο τρεῖς ἰσχυραὶ ἁλύσεις ἀκροβολιστῶν ἐπὶ μετώπου ἐκτάσεως δισχιλίων μέτρων ἐν ἀραιᾷ τάξει, ἀπεῖχον δὲ ἀλλήλων περὶ τὰ διακόσια μέτρα. Εἵποντο μετωπηδὸν καὶ κατὰ φάλαγγας ἓξ ἀλβανικὰ τάγματα καὶ μετ' αὐτὰ ἠκολούθουν αἱ γενικαὶ ἐφεδρεῖαι καὶ τὸ ἱππικόν. Μεταξὺ τῶν ἀκροβολιστῶν καὶ τῶν πεζικῶν φαλάγγων ἠκολούθουν, ὡς καὶ κατὰ τὴν προτεραίαν, τρεῖς

πεδιναὶ πυροβολαρχίαι καὶ δύο ὀρειβατικαὶ μετὰ στηριγμάτων ἐκ λόχων πεζικοῦ.

Συγχρόνως δὲ ἡ τουρκικὴ παράταξις ἀνειλίσσετο καὶ δεξιόθεν τοῦ Βελεστίνου, τοῦ τουρκικοῦ πεζικοῦ ἀναπτυσσομένου ὑπὸ τὴν προστασίαν ἴλης ἱππικοῦ. Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰς αὐτὰς οἵας καὶ τὴν προτεραίαν θέσεις, ἀνεπτύχθησαν ἀκροβολιστικῶς κατὰ μῆκος τῆς κοίτης τοῦ Ξηριᾶ ποταμοῦ, διέβησαν αὐτήν, εἰσῆλθον μέχρις ὀσφύος ἐντὸς τῶν σταχύων τῶν πρὸ τῶν ἑλληνικῶν θέσεων ἐσπαρμένων ἀγρῶν καὶ ἀπὸ ἀποστάσεως ἑκατὸν μέτρων ἤρξαντο τοῦ πυρός. Συγχρόνως δὲ ἀνεβίβασαν τὰ πυροβόλα αὐτῶν ἐπὶ τῶν λόφων Σουβλερῆς Μαγούλας καὶ Κιμπόμπασι καὶ ἐκεῖθεν ἤρξαντο μυδραλιοβολοῦντες τοὺς ἐπὶ τῶν καταντικρὺ λόφων ἑλληνικοὺς ὀρειβατικοὺς οὐλαμοὺς τῶν δύο πυροβολαρχιῶν, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον τὰς αὐτὰς θέσεις. Πρὸς τούτοις τὸ τουρκικὸν ἱππικὸν ἠπείλησε διάφορα σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως καὶ ἀπεπειράθη ἐπέλασιν κατὰ τοῦ ἐν τῇ χαράδρᾳ λοφίσκου. Ἀλλ' αἱ ὀβίδες τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων ἀνέκοψαν μετὰ φθορᾶς τὴν προέλασιν αὐτοῦ καὶ ἠνάγκασαν τοὺς Τούρκους ἱππεῖς ν' ἀποσυρθῶσι δρομαῖοι καὶ ἀναστρέφοντες νὰ πυροβολῶσιν ἔφιπποι διὰ τῶν ἐπαναληπτικῶν των ὅπλων ἀπὸ ὡρισμένης θέσεως.

Τὸ τουρκικὸν πεζικὸν ἐπεχείρησε τρεῖς ἀλλεπαλλήλους ἐφόδους πρὸς τὰ πρόσω, ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ σώματα τὰ παρατεταγμένα κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τῶν λόφων τοῦ Καραδὰγ κατεπυροβόλουν λίαν ἐπιτυχῶς τοὺς προελαύνοντας καὶ ἀνέκοπτον τὴν πορείαν αὐτῶν. Περὶ τὴν μεσημβρίαν οἱ Τοῦρκοι ἐπεχείρησαν ἀποφασιστικῶς νὰ διασπάσωσι τὸ κέντρον τῆς ἀριστερᾶς ἑλληνικῆς πτέρυγος, καὶ κατέλαβον λόφον ἐπὶ τῶν δυσμικῶν κλιτύων τοῦ Καραδάγ. Τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ὑπῆρξεν εὔστοχον, πεζικὸν δὲ καὶ πυροβολικὸν συνειργάσθησαν, ὅπως ἀναχαιτίσωσι τὴν μυρμηκιὰν τῶν Τούρκων, ἥτις ἐξώρμησεν ἀπὸ τοῦ ρεύματος, ἵνα καταλάβῃ τὰς ἑλληνικὰς θέσεις. Καθ' ὅσον προὐχώρουν, αἱ τάξεις αὐτῶν ἠραιοῦντο καὶ συνεκλονίζοντο,εὕρισκον δὲ τοιαύτην ἀντίστασιν, ὥστε ἠναγκάσθησαν καὶ πάλιν νὰ ὀπισθοχωρήσωσιν εἰς τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας προηγουμένως κατεῖχον. Οὐχ ἧττον οἱ Τοῦρκοι ἔμειναν κύριοι τοῦ ὑψώματος, τὸ ὁποῖον προηγουμένως εἶχον καταλάβῃ. Καὶ ἐξ αὐτοῦ μετὰ μικρὰν παῦσιν τοῦ πυρὸς ἐξώρμησαν καὶ αὖθις μυρμηκιῶντες, ὅπως κερδήσωσι τὰς ὑψηλοτέρας κορυφὰς τοῦ Καραδὰγ καὶ

εὑρεθῶσιν ἐκεῖθεν ἀντιμέτωποι τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ τῶν Ἑλλήνων δυσμικῶς. Αἱ Τουρκικαὶ πυροβολαρχίαι ἔβαλλον διαρκῶς δι' ὁμοβροντιῶν κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων. Καίτοι δὲ οἱ Ἕλληνες πυροβοληταὶ εἶχον ἐπιτύχῃ νὰ καταστρέψωσι δι' ὀβίδων δύο τουρκικὰ πυροβόλα, ἡ ἔφοδος ὑπεστηρίχθη καὶ ἐξετελέσθη. Ὁ ἐχθρὸς τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἶχε δεχθῇ ἐνισχύσεις δύο καὶ πλέον ταγμάτων ἐξ Ἀϊβαλίου, οἱ δὲ Ἀλβανοὶ στρατιῶται, ἀπαύστως ἐνισχυόμενοι, ἀνερριχήθησαν ὡς αἴγαγροι εἰς τὰς κλιτύας τοῦ ὄρους, ὅπως κυριεύσωσι τὴν ὑψηλὴν ὀροσειρὰν τοῦ Καραδὰγ πρὸς τὴν κορυφὴν τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν, πυροβολοῦντες ὕπερθεν τῶν ὤμων των. Μετ' ὀλίγον ὁλόκληρος ἡ κορυφογραμμὴ ἐκείνη ἀνέδιδε πολεμιστὰς καὶ ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῶν προπόδων ἐφαίνετο ἀκόμη μακρὰ μέλαινα γραμμή, ἀνελισσομένη καὶ ἕρπουσα διηνεκῶς ὡς γιγαντιαῖος ὄφις πρὸς τὴν κορυφήν. Οἱ Τοῦρκοι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐφόδου ἀνεβίβασαν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων καὶ ἄλλην ὀρειβατικὴν πυροβολαρχίαν καὶ ἐπύκνωσαν τὰ πυρὰ αὐτῶν. Αἱ δὲ πρῶται γραμμαὶ τῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων Καραδὰγ ἑλλήνων ἀκροβολιστῶν ἀποτελούμεναι ἐκ τῶν ἐμπέδων ἰλῶν καὶ τῶν ἀτάκτων ὑπὸ τοὺς ὁπλαρχηγοὺς Λεπενιώτην, Ζήσην καὶ Τάκην προσεβλήθησαν αἴφνης κατὰ πλευρὸν ὑπὸ τῶν ἀνελθόντων Τούρκων καὶ ἠναγκάσθησαν μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν νὰ ὑποχωρήσωσιν ἐκ φόβου ὑπερφαλαγγίσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Σμολένσκης ἑτοιμαζόμενος διὰ τὴν γενικὴν ὑποχώρησιν, ἐφ' ὅσον οἱ Τοῦρκοι προὐχώρουν πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀπέσυρε βραδέως τὴν ἀριστεράν του. Οἱ Τοῦρκοι ἐπὶ τῇ κινήσει ταύτῃ μεγάλως ἠλάλαξαν καὶ προὐχώρησαν πρὸς τὰ ἐμπρὸς μετ' ἀνεκλαλήτου ὅλως χαρᾶς. Περὶ τὴν πρώτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἡ κορυφὴ τοῦ ὄρους εἶχε καθ' ὁλοκληρίαν καταληφθῇ ὑπ' αὐτῶν. Ἀλλὰ καίτοι ἡ ἄκρα ἀριστερὰ τοῦ Σμολένσκη ἀπωθήθη πρὸς τοὺς χαμηλοτέρους λόφους, τὸ ἀριστερὸν κέντρον αὐτοῦ διετήρει τὰς θέσεις του καὶ οἱ ἄνδρες, ὡσεὶ ἦσαν ἐρριζωμένοι εἰς τοὺς βράχους, ἐπάλαιον μετ' ἀπιστεύτου τόλμης κατὰ τῶν ἐχθρῶν, τηροῦντες ἐν συστολῇ τοὺς ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἀλβανούς.

Ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τὴν τρίτην ὥραν ἤρξατο ἐπίθεσις ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ ἀρχικοῦ μετώπου καὶ τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ Σμολένσκη. Τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἐξελθὸν τοῦ δάσους τοῦ Ρυζομύλου ὑπεστήριξε σύγχρονον ἐπίθεσιν τοῦ πεζικοῦ καὶ ἤρχισε τὸ πῦρ κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κέντρου. Ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία τοῦ Πετρίδου

ἀπεκρίθη εἰς τὸ πῦρ αὐτῶν, ἀλλὰ τὰ τουρκικὰ τηλεβόλα ἦσαν μεγάλης ὁλκῆς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ παράταξις ὑπέφερε δεινῶς ἐξ αὐτῶν. Περὶ τὴν τετάρτην ὥραν τὸ ἀριστερὸν τοῦ Σμολένσκη εἶχεν ἀποσυρθῇ ἐν πλήρει τάξει ἀπώτερον ἐπὶ νέας γραμμῆς βλεπούσης πρὸς δυσμάς. Ἀλλ' ἡ ἐπίθεσις τῶν Τούρκων ἐκ βορρᾶ καὶ δυσμῶν ἦτο σφοδροτάτη, ἡ δ' ἐπὶ πλέον διατήρησις τῶν θέσεων ἀδύνατος. Αἱ μεγάλαι πεδιναὶ πυροβολαρχίαι τῶν Τούρκων κατεκεραυνοβόλουν τὰς ἑλληνικὰς τάξεις. Χάλαζα ὀβίδων, συνοδευομένη ὑπὸ τοῦ σφοδροῦ πυρὸς τοῦ πεζικοῦ, κατέκλυζε πανταχόθεν τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν κατέπιπτον ἐντὸς τοῦ Βελεστίνου καὶ μετέβαλλον εἰς ἐρείπια τὰς οἰκίας τῆς κωμοπόλεως. Τὸ δάσος ὁλόκληρον καὶ αἱ φάραγγες τῶν ὀρέων ἔβρεμον, ἀντήχουν καὶ συνεταράσσοντο ἐκ τοῦ τρομεροῦ θορύβου τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων. Ἡ ἀτμόσφαιρα ἦτο βαρεῖα ἐκ τῆς πυρίτιδος καὶ πυκνὸς καπνὸς ᾐωρεῖτο ὕπερθεν τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Ἐν ᾧ δὲ οἱ Τοῦρκοι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐνεδυναμοῦντο καὶ ἠπείλουν νὰ κατακλύσωσι τὰς ἑλληνικὰς θέσεις, τὰ πυρομαχικὰ τῶν ἑλληνικῶν πυροβολαρχιῶν εἶχον ἐξαντληθῇ. Τούτου ἕνεκα τὴν πέμπτην καὶ ἡμίσειαν μεταμεσημβρινὴν ὥραν ὁ Σμολένσκης διέταξεν ὅπως τὸ πυροβολικὸν ἀποσυρθῇ δεξιόθεν πρὸς τὸ στενὸν τοῦ Βόλου. Μετὰ μίαν δὲ ὥραν ἡ ὑποχώρησις ὑποστηριζομένη ὑπὸ ἰσχυρῶν ὀπισθοφυλακῶν ἐγενικεύθη. Οἱ Τοῦρκοι ἀντιληφθέντες τῶν κινήσεων τούτων ἐπύκνωσαν τὸ πῦρ αὐτῶν, ἀλλ' αἱ ὀπισθοφυλακαὶ μετὰ τῶν ἀτάκτων ἠμύνοντο γενναίως, μέχρις ὅτου ἐπῆλθε τὸ σκότος. Ὀλίγον πρὸ τῆς ἑβδόμης ὥρας ἀνεχώρησεν ἡ τελευταία ἁμαξοστοιχία ἐκ Βελεστίνου, διευθυνομένη εἰς Βόλον καὶ φέρουσα περὶ τοὺς διακοσίους τραυματίας καί τινας πρόσφυγας. Διερχομένη δὲ κατὰ μῆκος τῆς παρὰ τὸν Ριζόμυλον τουρκικῆς πυροβολαρχίας δὲν ἐνοήθη ὑπ' αὐτῆς καὶ εὐτυχῶς διέφυγε τὸν κίνδυνον. Τὴν ἑβδόμην δὲ ὥραν τῆς ἑσπέρας τὸ Βελεστῖνον κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ καὶ παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας, ἡ σιδηροδρομικὴ συγκοινωνία διεκόπη, καὶ ὁ στρατὸς τοῦ Σμολένσκη ἐδιχάσθη εἰς δύο, τροποποιήσαντος τὰς περὶ ὑποχωρήσεως ὁδηγίας του, συμφώνως πρὸς τὰς συνθήκας τῆς στιγμῆς ἐκείνης. Καὶ τὴν μὲν ἐπὶ τοῦ ὄρους Καραδὰγ ἀριστερὰν πτέρυγα αὐτοῦ ὡδήγησεν αὐτοπροσώπως διὰ μέσου τοῦ σκότους τῆς νυκτὸς καὶ τῆς ἐνσκηψάσης μετέπειτα φοβερᾶς καταιγίδος διὰ Περσουφλῆ, ἔνθα συνηντήθη μετὰ τοῦ 4 εὐζωνικοῦ, εἰς Ἁλμυρόν, ἐν καλῇ καταστάσει μὴ ἀπολέσας

οὔτε ἓν τῶν τηλεβόλων του καὶ ἐπιδείξας δύναμιν τακτικῆς. Ἡ δὲ δεξιὰ πτέρυξ αὐτοῦ ἐβάδισε διὰ τῶν διόδων τοῦ Πιλὰφ-Τεπὲ εἰς Βόλον. Ἡ νὺξ ἦτο βαθέως σκοτεινὴ καὶ ἡ ὁδὸς δύσβατος εἰς ἄκρον. Μέχρι τινὸς οἱ ἠλεκτρικοὶ προβολεῖς τῶν ἐν τῷ λιμένι τοῦ Βόλου ὁρμούντων πολεμικῶν πλοίων ὑπεβοήθησαν τοὺς ὑποχωροῦντας τῆς πτέρυγος ταύτης, καταυγάζοντες διὰ τοῦ φωτὸς αὐτῶν τὰ πέριξ. Ἀλλὰ βραδύτερον κατὰ τὸ ἄκρον τῆς εἰσόδου τῶν δυσβάτων στενῶν ἡ τάξις διεταράχθη καὶ ἐπῆλθε σύγχυσις ἐν τῇ ὑποχωρήσει, πολὺ ὅμως ἀπέχουσα τοῦ πανικοῦ, ὃν παρουσίασεν ἡ πρὸς τὴν Λάρισαν φυγή. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης ἡ πτέρυξ αὕτη ἔφθασε κατάκοπος εἰς Βόλον, ὁπόθεν διὰ θαλάσσης μετεφέρθησαν οἱ ἄνδρες αὐτῆς εἰς Ἀλμυρόν, ἔνθα συνεκεντρώθη καὶ πάλιν ὁλόκληρος ἡ ταξιαρχία. Ὁ ἐχθρὸς ὑποστὰς πολλὰς ἀπωλείας καὶ κατ' αὐτὴν ἔτι τὴν ὀπισθοχώρησιν δὲν ἐτόλμησε νὰ καταδιώξῃ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν καὶ εἰς τὴν πεδιάδα, λόγῳ τῶν ἰσχυρῶν προφυλακῶν αὐτοῦ, καὶ ἠρκέσθη μόνον εἰς τὴν κατάληψιν καὶ πυρπόλησιν τοῦ Βελεστίνου. Αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν μάχην ταύτην δὲν ἦσαν ὀλιγώτεραι τῶν τῆς προτεραίας. Ἐν γένει δὲ οἱ κατὰ τὸ Βελεστῖνον φονευθέντες ἀνέρχονται εἰς 74 καὶ οἱ τραυματίαι ἐν συνόλῳ εἰς 300. Ἀλλ' αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων εἶνε ἀσυγκρίτως ὑπέρτεραι, διότι ὑπολογίζεται ὅτι κατὰ τὰς διαφόρους μάχας ἀπωλέσθησαν καὶ ἐτέθησαν ἐκτὸς μάχης ὑπὲρ τοὺς τρισχιλίους καὶ πεντακοσίους.

Ὑποχωρήσαντος τοῦ Σμολένσκη ἡ πρὸς τὸν Βόλον ὁδὸς ἔμεινεν ἀναπεπταμένη τοῖς Τούρκοις. Ἡ πόλις αὕτη, πολλάκις μέχρι τοῦδε συγκλονισθεῖσα ἐκ τῶν τυχῶν τοῦ πολέμου, ἀπὸ τῆς 23 Ἀπριλίου διετέλει εἰς μεγίστῃ συγκινήσει, διότι ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἀναμενομένης μάχης ἐξηρτᾶτο ἡ τύχη αὐτῆς. Ἡ ἐπελθοῦσα νίκη καθησύχασεν ὀλίγον τὰ τεταραγμένα πνεύματα. Ἀλλ' αἱ ἀνησυχίαι ἐπανελήφθησαν τὴν ἐπιοῦσαν. Ὅταν δὲ περὶ τὴν ἑσπέραν ἐγνώσθη ἡ ὑποχώρησις τῶν περὶ τὸ Βελεστῖνον στρατευμάτων καὶ ἀφίκετο δρομαίως ἔκτακτος ἀγγελιαφόρος τοῦ Σμολένσκη πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στόλου ὑποναύαρχον Σταματέλλον, παραγγέλλων αὐτῷ νὰ ἐνεργήσῃ τὴν παραλαβὴν τῶν πυρομαχικῶν καὶ τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τὴν μεταφορὰν τῶν ὑποχωρούντων στρατευμάτων διὰ τῶν πλοίων εἰς Ἁλμυρόν, ἡ πόλις ὁλόκληρος κατελήφθη ὑπὸ ἀλλοφροσύνης καὶ ὁ πανικὸς ἐνέσκηψεν ὑπὸ τὴν φοβερωτέραν αὐτοῦ μορφήν. Καίτοι ἐν τῷ

λιμένι ἐναυλόχει ἀπὸ τῆς 18ης τοῦ μηνὸς ὁ ὑπὸ τοῦ ναύαρχον Σταματέλλον ἑλληνικὸς στόλος καὶ τέσσαρα ξένα πολεμικὰ σκάφη, ἀντιπροσωπεύοντα τὴν Γερμανίαν, τὴν Ἀγγλίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, οἱ κάτοικοι ἔντρομοι ἤρξαντο περισυλλέγοντες πᾶν ὅ,τι πολύτιμον εἶχον καὶ συγκεντρούμενοι εἰς τὴν παραλίαν, ὅπως σωθῶσιν ἐπὶ τῶν πλοίων. Οἱ δὲ χωρικοὶ τοῦ Πηλίου κατὰ χιλιάδας εἰσώρμησαν εἰς τὸν Βόλον συναποφέροντες τὰς ἀποσκευὰς αὐτῶν. Ἡ πόλις ὁλόκληρος κατέστη θέατρον ἀγρίων καὶ τραγικῶν ἐπεισοδίων. Τὰ καταστήματα ἔκλειον, τὰ παράθυρα καὶ αἱ θύραι αὐτῶν ἐκαρφώνοντο, αἱ οἰκίαι ἐκλείοντο ἑρμητικῶς, ὁ ἄρτος καὶ τὰ τρόφιμα ἔλειπον, πᾶσα ἀρχὴ κατελύθη, καὶ ἐν τῇ συγχύσει, τῷ θρήνῳ καὶ τῷ ὀλοφυρμῷ, ὅστις ἠκούετο ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον, αἱ μητέρες ἀνεζήτουν τὰ τέκνα των καὶ οἱ σύζυγοι ἔχανον τὰς συζύγους. Ἡ παραλία ὁλόκληρος ἐπληρώθη ἀνθρώπων ἐξεστηκότων τὰς φρένας. Γυναῖκες καὶ παιδία συνεσωρεύοντο ἐπὶ τῶν λέμβων καὶ τῶν μικρῶν ἱστιοφόρων καὶ στόλος ἐξ αὐτῶν πλήρης φυγάδων ἔπλεεν ἤδη πρὸς διαφόρους διευθύνσεις. Τὴν νύκτα ἡ πόλις δὲν ἐφωτίσθη, τοῦ καταστήματος τοῦ ἀεριόφωτος σταματήσαντος τὰς ἐργασίας αὐτοῦ, καὶ οἱ κάτοικοι περίτρομοι καὶ σωρηδὸν πρὸς τὴν παραλίαν συγκεντρούμενοι ἀνέμενον ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν νὰ μάθωσι τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ ἠλεκτρικοὶ προβολεῖς τῶν θωρηκτῶν ἔρριψαν ἐπί τινας ὥρας τὴν νύκτα εὐεργετικὸν φῶς ἐπὶ τῆς συνταρασσομένης πόλεως, ἀλλὰ τὸ σκότος καὶ ἡ ἀπελπισία ἐβασίλευεν ἤδη εἰς τὰς ψυχὰς τῶν κατοίκων αὐτῆς καὶ οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἐνθαρρύνῃ αὐτούς. Τὴν πρωΐαν τῆς ἐπιούσης οἱ πρόξενοι Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας ἐπεσκέφθησαν τοὺς κυβερνήτας τῶν ἐν τῷ λιμένι πλοίων καὶ ἐζήτησαν παρ' αὐτῶν ν' ἀποβιβάσωσι μικτὴν δύναμιν, ὅπως προστατεύσωσι τὴν ζωὴν τῶν κατοίκων καὶ ἐμποδίσωσι τὴν διαρπαγὴν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν κακοποιῶν στοιχείων, πρὶν ἢ ἐπέλθωσιν οἱ Τοῦρκοι. Πράγματι δὲ τὸ Γαλλικὸν πολεμικὸν ἀπεβίβασεν ἀγήματά τινα, τὰ ὁποῖα διέδραμον τὴν πόλιν καθησυχάζοντα τοὺς κατοίκους. Συγχρόνως δὲ κατόπιν διαταγῶν τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὰς ἐντοπίους ἀρχὰς καὶ τὸν ναύαρχον Σταματέλλον ἀπὸ κοινοῦ οὗτοι ἀνελάμβανον τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως καὶ τὴν διάσωσιν τῶν κατοίκων ἐπὶ τῶν σκαφῶν τοῦ στόλου καὶ τῶν πέντε ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων τῶν εὑρισκομένων ἐν τῷ λιμένι. Δύο ἐκ τῶν ἀτμοπλοίων τούτων διετάχθησαν νὰ παραλάβωσι τὰ διὰ τῶν

διόδων τοῦ Πιλὰφ-Τεπὲ ὑποχωρήσαντα στρατεύματα καὶ τὸ πλωτὸν νοσοκομεῖον ἡ «Θεσσαλία» τοὺς ἐν τοῖς νοσοκομείοις πολυαρίθμους τραυματίας καὶ τὰ χειρουργεῖα. Τῆς διαταγῆς τῆς ἐκκενώσεως δοθείσης ἡ πόλις παρέστησε φοβερὸν θέαμα. Τὰ προσεγγίσαντα εἰς τὴν ἀποβάθραν ἀτμόπλοια ἐπληρώθησαν ἐξ ἐφόδου παραχρῆμα, ἐν ᾧ οἱ ἵπποι τῶν ὑποχωρησάντων πυροβολαρχιῶν, οἱ ἡμίονοι, καὶ οἱ ἄνδρες ἔκειντο ἀναμὶξ κατάκοποι καὶ ἐξηντλημένοι ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου. Θρῆνοι καὶ κοπετοὶ ἀντήχησαν τότε ὡς ἐκ συνθήματος ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῶν ἀτμοπλοίων. Καὶ οἱ κλαυθμηρισμοὶ τῶν μικρῶν παιδίων καὶ αἱ ἀπέλπιδες κραυγαὶ τῶν γυναικῶν συνανεμίγησαν μετὰ τῶν οἰμωγῶν τῶν πληγωμένων. Δάκρυα ἔρρεον κρουνηδὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν κατοίκων ἐπὶ τῇ ἐγκαταλείψει τῆς πατρίδος των, ἣν ἀπὸ κώμης μικρᾶς καὶ εὐτελοῦς ἀνήγαγον εἰς περιωπὴν πόλεως καὶ εἰς πρώτης τάξεως λιμένα ἐντὸς δεκαπενταετίας ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας διὰ τῆς ἐργασίας των καὶ τῆς φιλοπονίας των. Καὶ ἐν ᾧ ἡ εὐδία ἐπανῆλθε μετὰ τὴν τρομερὰν καταιγίδα τῆς νυκτὸς καὶ ἡ φύσις ὅλη ἐμειδία εἰς αὐτοὺς ἀπὸ τῶν μαγικῶν καὶ ἰοχρόων κορυφῶν τοῦ Πηλίου, τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς ἥπλου τὸ πένθος εἰς τὰς καρδίας των καὶ τῆς ἀπελπισίας τὸ σκότος εἰς τοὺς ὀφθαλμούς των. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐμπορικὰ ἀτμόπλοια ἐπληρώθησαν, καὶ ὁ λαὸς ἐξηκολούθει ἀκόμη προσερχόμενος εἰς τὴν παραλίαν στιφηδόν, διετάχθησαν ἅπαντα τὰ πολεμικὰ σκάφη ν' ἀρχίσωσι παραλαμβάνοντα οἰκογενείας, πλὴν τῆς ναυαρχίδος «Ψαρρῶν», ἥτις πλησιάσασα πρὸς τὴν παραλίαν ἦν ἑτοίμη διὰ τῶν τηλεβόλων της νὰ προστατεύσῃ τὸν Βόλον ἐναντίον τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς. Ἡ συνώστησις τοῦ ἀπηλπισμένου πλήθους ἦν μεγίστη, καὶ αἱ λέμβοι, δι' ὧν ἐγίνετο ἡ ἐπιβίβασις, ὀλίγαι, διότι πλεῖσται ἐξ αὐτῶν ναυλωθεῖσαι ἔπλευσαν μετὰ οἰκογενειῶν πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Εὐβοίας καὶ τὰς νήσους τῶν βορείων Σποράδων. Οἱ δὲ λεμβοῦχοι δραττόμενοι τῆς περιστάσεως καὶ αἰσχροκερδοῦντες ἐκ τῆς συμφορᾶς τῶν ὁμοίων των ἐζήτουν ἀπίστευτα ποσὰ πρὸς μεταφορὰν τῶν φυγάδων, οὕτως ὥστε πολλοὶ μὴ ἔχοντες νὰ πληρώσωσι προυτίμων νὰ μείνωσι καὶ κατέφευγον εἰς τὰ προξενεῖα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ δὴ τὸ ἀγγλικόν, ἔνθα εὕρισκον μεγίστην προστασίαν παρὰ τοῦ φιλέλληνος προξένου Μέρλιν καὶ τῆς κυρίας αὐτοῦ. Ἡ αἰσχροκέρδεια τῶν λεμβούχων ἠνάγκασε τὸν ἀρχηγὸν τῆς μοίρας νὰ στείλῃ λέμβους τοῦ στόλου

πρὸς παραλαβὴν τοῦ πλήθους καὶ ἐπιταχύνῃ οὕτω τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως. Ἀγγαρεῖαι δ' ἐξ ὅλων τῶν πλοίων ἐστάλησαν εἰς τὴν πόλιν νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν διαφόρων πυρομαχικῶν καὶ τριῶν μεγάλων τοπομαχικῶν πυροβόλων Κροὺπ τῶν 27, εὑρισκομένων εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ ὑλικοῦ τοῦ πολέμου. Τὰ πυροβόλα ταῦτα ἔμενον ἄχρηστα, ὡς μὴ ὤφελε, διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, διότι οἱ ἐν Βόλῳ ἐπιτετραμμένοι τὴν διαχείρισιν τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ δὲν εὕρισκον εὔκολον τὴν μεταφορὰν αὐτῶν.

Καί τοι δὲ μετὰ πολλῶν κόπων μετεφέρθησαν εἰς τὴν παραλίαν, ἐκινδύνευον νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν αὐτόθι διὰ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν μέσων πρὸς μετακόμισιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀτμοπλοίων. Χάρις ὅμως εἰς τὴν ἐπιμονὴν ὑπαξιωματικῶν τινων τοῦ Ναυτικοῦ καὶ τοῦ πρῳρέως τῶν «Ψαρρῶν» κατωρθώθη ἡ μεταφορὰ τοῦ μὲν ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος καὶ τοῦ ἑτέρου ἐπὶ τῆς ὁπλιταγωγοῦ «Ἰωνίας», τοῦ τρίτου πεσόντος εἰς τὴν θάλασσαν, ἕνεκα ἀτυχήματος ἐπισυμβάντος κατὰ τὴν ἀνύψωσιν αὐτοῦ (*), καὶ τῶν ἐξαρτημάτων των ἐγκαταλειφθέντων ἄνευ λόγου εἰς τὴν ξηράν. Περὶ τὴν πέμπτην μεταμεσημβρινὴν ὥραν, ἐν ᾧ ἡ ἐπιβίβασις τῶν κατοίκων καὶ τῶν ἐκ τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου κατελθόντων ἐξηκολούθει εἰσέτι, ἀπερίγραπτος ταραχὴ ἠγέρθη εἰς τὴν πόλιν μετ' ἀλαλαγμῶν, βοῆς καὶ συγχύσεως ἐπὶ τῇ εἰδήσει ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰ πρόθυρα τῆς πόλεως. Ἡ εἴδησις ἐχαλκεύθη ὑπὸ κακοποιῶν στοιχείων καί τινων ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον προθέσεις λαφυραγωγήσεως τῆς πόλεως, ἀλλ' ἀπεδείχθη ἀναληθὴς καὶ οἱ κάτοικοι ἠδυνήθησαν νὰ ἐξακολουθήσωσι τὴν ἐπιβίβασιν αὐτῶν, μέχρις ὅτου ἐπῆλθεν ἡ νὺξ ἁπλοῦσα τὰς μελαίνας πτέρυγάς της ἐπὶ τῆς πρὸ ὀλίγου σφριγώσης καὶ νῦν νεκρᾶς πόλεως τοῦ Βόλου.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ πρόξενοι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων συνῆλθον εἰς διάσκεψιν καὶ ἀπεφάσισαν νὰ σταλῶσι δύο ἐξ αὐτῶν πρὸς τὸν Ἐτὲμ πασσᾶν, ὅπως παρακαλέσωσιν αὐτὸν νὰ καταλάβῃ εἰρηνικῶς τὴν ἀνυπεράσπιστον πόλιν καὶ φροντίσῃ περὶ τῆς μὴ διαρπαγῆς αὐτῆς. Πρὸ τούτου οἱ ἐπιφορτισθέντες τὴν ἐντολὴν ταύτην ἐπεσκέφθησαν τὸν ἕλληνα ναύαρχον καὶ ἠρώτησαν, ἐὰν προτίθεται νὰ βομβαρδίσῃ τὴν

(*) Τὸ τηλεβόλον τοῦτο ἀνείλκυσαν βραδύτερον μετὰ ἐπανειλημμένας ἀποτυχίας οἱ Τοῦρκοι κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἐνβὲρ πασσᾶ.

πόλιν ἅμα τῇ εἰσβολῇ τῶν Τούρκων. Ὁ ναύαρχος ἀπέφυγε νὰ δώσῃ αὐτοῖς ῥητὴν ὑπόσχεσιν, καθ' ὅσον ἐστερεῖτο ὁδηγιῶν, ἔδωκεν ὅμως αὐτοῖς νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι δὲν θὰ προέβαινεν εἰς ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν, ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν διεπράττοντο ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ βιαιοπραγίαι καὶ ἐμπρησμοί. Μετὰ τοῦτο οἱ δύο πρόξενοι, προπορευομένων 6 ναυτῶν φερόντων τὰς σημαίας τῶν ἐν Βόλῳ ὁρμούντων ξένων θωρηκτῶν, ἀκολουθούμενοι καὶ ὑπό τινων Εὐρωπαίων ἀνταποκριτῶν ἐξεκίνησαν μετὰ τὸ μεσονύκτιον τὴν 1ην ὥραν τῆς πρωΐας τῆς 26ης πρὸς συνάντησιν τοῦ τούρκου στρατάρχου. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς, ὅστις καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ πολέμου ἐφάνη ἀνίκανος νὰ συμπληρώσῃ τὰς νίκας του διὰ ταχείας ἐνεργείας, τὴν ἑσπέραν τῆς ἁλώσεως τοῦ Βελεστίνου κατελθὼν ἐκ Φαρσάλων ἐγκατέστησε προσωρινῶς τὸ στρατηγεῖόν του εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τῆς πυρποληθείσης κώμης, τάξας τοὺς προσκόπους αὐτοῦ ἥμισυ μίλιον πέραν αὐτῆς. Περὶ τὸ λυκαυγὲς δὲ διαταχθεῖσα ἐξεκίνησεν ἡ μεραρχία τοῦ Μεμδοὺχ πασσᾶ ἀριστερόθεν πρὸς μακρὰν πορείαν, ἵνα διὰ τοῦ Πηλίου κατέλθῃ εἰς Βόλον, παρακάμπτουσα τὴν δεξιὰν τοῦ ἐχθροῦ, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐπίστευον ὅτι οἱ Ἕλληνες κατεῖχον ἀκόμη τὰς διόδους τοῦ Πιλὰφ-Τεπέ. Ἀλλὰ μόλις εἶχεν ἐκκινήσῃ ἡ μεραρχία αὕτη καὶ αἱ προφυλακαὶ συνήντησαν τὴν ἐκ Βόλου ἐρχομένην καὶ βαδίζουσαν ἐν μέσῳ τοῦ σκότους πρεσβείαν τοῦ προξενικοῦ σώματος περὶ ὥραν τετάρτην πρωϊνήν. Ἡ ἄφιξις αὐτῆς ἀνηγγέλθη ἀμέσως εἰς τὸν Ἐτέμ, ὅστις μετὰ μίαν ὥραν ἐδέχθη αὐτὴν εἰς ἀκρόασιν. Οἱ πρόξενοι ἐζήτησαν ἐξ ὀνόματος τῆς πόλεως Βόλου, ὅπως ἡ κατάληψις αὐτῆς γίνῃ εἰρηνικῶς καὶ μετὰ πάσης ἐγγυήσεως περὶ ἀσφαλείας ζωῆς καὶ περιουσίας. Ὁ Ἐτὲμ ἀπεδέχθη τὴν αἴτησιν αὐτῶν καὶ ἡ πρεσβεία ἐξεκίνησεν ὀπίσω διὰ τὸν Βόλον συνοδευομένη παρὰ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο ὑπασπιστῶν τοῦ Σουλτάνου, ἐν ᾧ τὴν αὐτὴν ὥραν διετάσσετο σῶμα στρατοῦ ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν ταγμάτων καὶ ἴλης ἱππικοῦ νὰ προελάσῃ καὶ καταλάβῃ τὴν πόλιν.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ τῆς πόλεως Βόλου ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ πλοῖα, πλὴν τοῦ εἰσαγγελέως Θεοδωροπούλου, ὅστις ἐδήλωσεν εἰς τὸν ὑποναύαρχον Σταματέλλον, ὅτι θὰ παρέμενεν εἰς τὴν πόλιν μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ναῦταί τινες τῆς μοίρας ἀνετίναξαν τὴν σιδηροδρομικὴν γέφυραν, ἡ ὁποία εὑρίσκετο εἰς τὸ δισχιλιοστὸν χιλιόμετρον, αἱ ἀτμομηχαναὶ τοῦ σιδηροδρόμου κατέστησαν ἄχρηστοι, ἀφαιρεθέντων ὑπὸ τῶν μηχανικῶν

τοῦ στόλου τῶν σπουδαιοτέρων μηχανημάτων αὐτῶν, καὶ ἐγένετο τὸ αὐτὸ εἰς τοὺς ἀτμοκινήτους ἀλευρομύλους. Πρὸς δὲ διεσώθησαν τὸ ταμεῖον καὶ ὅλα τὰ ἀρχεῖα τῶν διαφόρων γραφείων καὶ ἀφέθησαν ἐλεύθεροι ν' ἀναχωρήσωσι μετὰ τοῦ πλήθους οἱ ἐλαφρόποινοι κατάδικοι. Περὶ τὴν πρωΐαν δὲ τῆς 26ης κατέφθασε τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν καὶ προέδρου τῆς κυβερνήσεως Ράλλη πρὸς τὸν ὑποναύαρχον, δι' οὗ οὗτος διετάσσετο ν' ἀφήσῃ ἀνενόχλητον τὸν τουρκικὸν στρατὸν νὰ καταλάβῃ τὸν Βόλον, ἵνα μὴ καταστραφῇ ἡ πόλις. Ὁ στόλος ἀπεσύρθη τῆς παραλίας καὶ ἠγκυροβόλησεν ἀπωτέρω ἐντὸς τοῦ κόλπου συνεπείᾳ τῆς διαταγῆς ταύτης. Περὶ δὲ τὴν ὀγδόην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἡμέρας ταύτης διεκρίθησαν μακρόθεν ἱππεῖς Τοῦρκοι, διευθυνόμενοι ἐν καλπασμῷ πρὸς τὴν πόλιν ὡς πρόοπται. Μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ὁ τουρκικὸς στρατὸς εἰσέβαλεν εἰς τὴν πόλιν, προηγουμένων διακοσίων ἱππέων μετ' ἀναπεπταμένων σημαιῶν καὶ ἠχουσῶν τῶν σαλπίγγων. Οὕτω ἡ πόλις, ἥτις ἠλευθερώθη ἐκ μακρᾶς δουλείας τὴν 2 Νοεμβρίου 1882 δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἔπιπτε καὶ πάλιν ὑπὸ τοὺς ὄνυχας τοῦ αὐτοῦ κατακτητοῦ, ὅστις ἀφῆκεν αὐτὴν κώμην τρισαθλίαν καὶ τὴν εὕρισκε μεγαλούπολιν ἀληθῆ. Τὸν κατακτητὴν, ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τῆς σκληρᾶς ἀνάγκης, ἐξελθόντες ὑπεδέχθησαν ὁ μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος, ὁ δήμαρχος καί τινες πρόκριτοι τῆς πόλεως, ζητοῦντες νὰ προλάβωσι διὰ κατευνάσεως τὰς ἔκπαλαι γνωστὰς ἀγρίας διαθέσεις τῶν Τούρκων. Τὰ καταστήματα ἦσαν κλειστὰ καὶ ἐκ τῶν κατοίκων ὀλίγοι εἶχον μείνει. Ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων συνταγματάρχης Ἐνβὲρ πασσᾶς, ὅστις εἶχε διορισθῇ ὑπὸ τοῦ στρατάρχου Ἐτὲμ γενικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως, διηυθύνθη εἰς τὸ Δημαρχεῖον, ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ ὁποίου ἀνεγνώσθη Γαλλιστὶ ἀνακοίνωσις, δι' ἧς ἐγίνετο γνωστὸν ὅτι ὁ Βόλος κατελαμβάνετο ἐν ὀνόματι τοῦ Σουλτάνου καὶ ὅτι ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος ἐκηρύσσετο ἀσφάλεια τιμῆς, ζωῆς καὶ περιουσίας συγκηρυσσομένου καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου. Πάντες οἱ ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ναῦται τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἐθεῶντο ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων αὐτῶν μετὰ πόνου καὶ ἐν σιγηλῷ μαρτυρίῳ, ἀνεκφράστου ψυχικῆς ὀδύνης, τὴν παρέλασιν τῶν ἐχθρικῶν τάξεων διὰ τῆς παραλιακῆς λεωφόρου τῆς πόλεως καὶ ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν ὅλων ἀνέβλυζε τῆς συντριβῆς τὸ δάκρυ. Εἰς τοῦτο λοιπὸν κατέληξαν ὅλαι αἱ ἐθνικαὶ παρα-

δόσεις; Καὶ ἀπὸ τοῦ ἀχανοῦς τοῦ παρελθόντος ἀνέκυπτον αἱ αὐστηραὶ μορφαὶ τῶν τεθνεώτων, ζητοῦσαι ἐξιλασμὸν ἀπὸ τοὺς σιγηλοὺς ἐκείνους σπαραγμοὺς τῶν συνειδήσεων. Μετ' ὀλίγον ἀνῆλθον ἐπὶ τῶν «Ψαρρῶν» πρόκριτοί τινες τῆς πόλεως, ἐκ τῶν παραμεινάντων, κατ' ἐντολὴν τοῦ Τούρκου διοικητοῦ. Ἠρώτα οὗτος τὸν Ἕλληνα ὑποναύαρχον τίνι τρόπῳ ἐπεθύμει νὰ εἰσέλθῃ ὁ στρατός του εἰς τὴν πόλιν, εἰρηνικῶς ἢ ἐχθρικῶς; Καθίστα προσέτι αὐτῷ γνωστὸν ὅτι οὗτος ἐπεθύμει τὸν πρῶτον τρόπον πρὸς τὸ συμφέρον ἀμφοτέρων, καὶ ὅτι ἐὰν ὁ Ἕλλην ναύαρχος συνεφώνει μὲ τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην, ἔδει ὁ στόλος ν' ἀποσυρθῇ ἐκτὸς βολῆς τηλεβόλου. Οἱ πρόκριτοι τοῦ Βόλου προσέθεσαν εἰς ταῦτα καὶ τὰς ἰδίας παρακλήσεις, ἵνα προλάβωσι πᾶσαν καταστροφὴν καὶ λαφυραγώγησιν τῆς πόλεώς των ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Ὁ δὲ ὑποναύαρχος Σταματέλλος, συμμορφούμενος μὲ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῶν καὶ τὰς διαταγὰς τῆς κυβερνήσεως, διέταξε τὸν στόλον ν' ἀποπλεύσῃ καὶ κατηυθύνθη εἰς Ἁλμυρὸν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη.

Οὕτως ἐπετελέσθη ἡ κατάληψις τοῦ Βόλου, ὁ δὲ Τοῦρκος στρατάρχης ἔσπευσε νὰ καταστήσῃ αὐτὴν γνωστὴν εἰς τὴν Πύλην καὶ τὸν Σουλτάνον διὰ τοῦ ἑξῆς τηλεγραφήματος:

«Σήμερον ὁ εἰς Βόλον ἀποσταλεὶς αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ συνταγματάρχου τῶν ἐπιτελῶν Ἐνβὲρ βέη καὶ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Χασὰν Βασφῆ βέη, ὅστις, εἰδήμων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τυγχάνων, εὐδοκίμους παρέσχεν ἡμῖν ὑπηρεσίας, εἰσῆλθε μετὰ μεγίστης τάξεως εἰς τὴν πόλιν, προϋπαντηθεὶς ὑπὸ τῶν κατοίκων εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας. Οἱ ῥηθέντες ἀξιωματικοί, μεταβάντες εἰς τὸ Δημαρχεῖον ἔλαβον συνέντευξιν μετὰ τῶν ἐντοπίων προκρίτων, καὶ ἡ πόλις, τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἐτάχθη ὑπὸ τὴν φιλοδικαίαν ὀθωμανικὴν διοίκησιν. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἐδήλωσαν πρὸς τοὺς κατοίκους ὅτι θέλει τηρηθῇ ἀγαθὴ πρὸς αὐτοὺς συμπεριφορά, αὐστηρῶς δὲ θὰ τιμωρηθῶσι μόνον οἱ δείξαντες ἐχθροπάθειαν πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν.

«Συνεπείᾳ ἀνακοινώσεων, διὰ τῶν προκρίτων τῆς πόλεως γενομένων, ἀπέπλευσαν τὰ ἐν τῷ λιμένι Βόλου ὁρμοῦντα ἑλληνικὰ πολεμικὰ καὶ ἀντὶ τῶν ἐκ τῶν ξένων πολεμικῶν ἀποβιβασθέντων εἰς τὴν ξηρὰν ἀγημάτων διὰ τὴν προστασίαν τῶν ξένων οἰκοδομῶν, ἐτοποθετήθη αὐτοκρατορικὸς στρατός, τὰ δὲ ἀγήματα ταῦτα ἐπανῆλ-

θον εἰς τὰ πλοῖα αὐτῶν. Τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἄνακτος ἄκρα τάξις καὶ ἡσυχία ἐπικρατεῖ. Ἐλήφθησαν δὲ λάφυρα ἐκ τῶν Ἑλλήνων 2.250 κιβώτια ὑλικοῦ τοῦ πεζικοῦ, ὑποκόπανα (κοντάκια) τριῶν τηλεβόλων τοῦ φρουρίου, δεκαεννέα ἅμαξαι πολεμεφοδίων καὶ ἄλλου ὑλικοῦ, τρία ἕτερα ὑποκόπανα διὰ τηλεβόλα τῶν 15 ὑφεκατομέτρων, 7 μεταγωγικαὶ ἅμαξαι ὑλικοῦ διὰ τηλεβόλα τῶν $10^1/_2$ ὑφεκατομέτρων, 4 ἅμαξαι ἰδιαίτεραι διὰ τοπομαχικὰ τηλεβόλα καὶ 2 μεγάλα τηλεβόλα, 445 κιβώτια ὑλικοῦ δι' ἀρχαῖα πολεμικὰ πλοῖα, 70 κιβώτια μύδρων διὰ τηλεβόλα τῶν 10 $^1/_2$ ὑφεκατομέτρων καὶ 1465 ὀβούζια».

Τὴν ἐπιοῦσαν δὲ τῆς καταλήψεως ὁ Τοῦρκος διοικητὴς ἐξέδοτο προκήρυξιν πρὸς τοὺς κατοίκους ἔχουσαν ὡς ἀκολούθως :

«Αἱ νέαι ὀθωμανικαὶ ἀρχαὶ παρέχουσι τὴν ἄδειαν εἰς τοὺς ἀναχωρήσαντας κατοίκους τῆς πόλεως Βόλου καὶ τῶν χωρίων Πηλίου, νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰς οἰκίας καὶ τὰς ἐργασίας των, καὶ θέλουσι καλῶς προστατευθῇ ἀπὸ πάσης ἐνοχλήσεως. Δὲν ἔχουσι νὰ διατρέξωσι κανένα κίνδυνον. Δύνανται δὲ νὰ ἐπανέλθωσι διὰ παντὸς πλοίου φέροντος ξένην σημαίαν, πλὴν τῆς ἑλληνικῆς, ἐπίσης καὶ δι' οἱουδήποτε πλοίου ἄνευ σημαίας».

Βόλος τὴν 27 Ἀπριλίου 1897.

Ὁ Πολιτικὸς καὶ Στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως
ΕΝΒΕΡ ΠΑΣΣΑΣ

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου
Ἰω. Ἀργύρης.

Συγχρόνως δὲ οἱ κατακτηταὶ προέβησαν εἰς φορολογικά τινα μέτρα, διώρισαν Γερμανόν τινα Ζέρλιγγερ διευθυντὴν τῶν σιδηροδρόμων Θεσσαλίας καὶ ἀνακαλύψαντες δύο ἀστέγους μηχανὰς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Τρίκκαλα καὶ λησμονηθεῖσαν ἁμαξοστοιχίαν πλησίον τῶν Φαρσάλων διωργάνωσαν σιδηροδρομικὴν ὑπηρεσίαν ἅπαξ τῆς ἡμέρας.

Ἡ πρὸς τὸν Δομοκὸν ὑποχώρησις τοῦ στρατοῦ τοῦ Διαδόχου, ἡ συμπληρώσασα τὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλίας εἰς τοὺς Τούρκους ἠκούσθη ἐν Ἀθήναις μετὰ τῆς αὐτῆς ἀγανακτήσεως, μεθ' ἧς καὶ ἡ ἐκ Λαρίσης φυγή. Πρὸς τῇ διαφορᾷ ὅτι αἱ νῖκαι τοῦ Σμολένσκη ἐν

Βελεστίνῳ ἐμετρίαζον τὴν ἐκ ταύτης ἐντύπωσιν, καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀπορθήτου τῆς εἰς τὸν Δομοκὸν θέσεως ἐνεστάλαζε τοῖς πᾶσι τὴν ἐλπίδα τῆς ἀντιτάξεως ἀπροσμαχήτου αὐτόθι ἀμύνης. Οὐχ ἧττον ἡ κατὰ τῆς δυναστείας καταφορὰ ἐξηκολούθει καὶ αἱ ἐφημερίδες δὲν ἔπαυον ζητοῦσαι τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἀποδειχθέντων ἀνικάνων, ὑποδαυλίζουσαι τὴν ἐπαναστατικὴν πυράν. Πρὸς δὲ τούτοις, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀπωλέσθη πᾶσα περὶ ἐπιθετικοῦ πολέμου ἐλπὶς καὶ ἐσχηματίσθη ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ πόλεμος προῆλθεν ἐκ διπλωματικῆς συμπαιγνίας καὶ παρεσκευάσθη ἡ ἧττα ἐξ ἀπορρήτου πολιτικοῦ — καὶ τὴν μόρφωσιν τῆς πεποιθήσεως ταύτης ὑπέθαλψαν αἱ ἐφημερίδες — ἡ προσέλευσις τῶν ἐθελοντῶν ἔπαυσε (*) καὶ οἱ πρὸς στρατολογίαν ὑπόχρεοι τῶν τελευταίων ἡλικιῶν ἐδυσχέραινον διὰ τὴν ἄδικον διανομὴν τῶν ἐκ ταύτης βαρῶν. Τὴν 23ην Ἀπριλίου, ἡμέραν τῆς μεγάλης ἐν Βελεστίνῳ μάχης, πεντακόσιοι καὶ πλέον ἔφεδροι φέροντες τὴν στολὴν τοῦ στρατιώτου διῆλθον τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, ζητοῦντες ἐπὶ ἀπειλῇ ἀπειθείας κατὰ τῶν ἀνωτέρων των τὴν πρόσκλησιν καὶ τῶν ἀπαλλαγέντων, οἵτινες ὑπῆρξαν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐπιστρατεύσεως ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου. Καὶ διελθόντες διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐπολιόρκησαν κατόπιν τὴν οἰκίαν τοῦ πρωθυπουργοῦ, ζητοῦντες ν' ἀποσπάσωσι παρ' αὐτοῦ τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην. Αἱ παραινέσεις τοῦ Ράλλη μόλις ἤρκεσαν νὰ προλάβωσι τὰς ὀχλαγωγίας, καὶ ἡ ἀναγγελία τῆς νίκης τοῦ Σμολένσκη τὴν ἔκρηξιν τῆς στάσεως.

Ἐν τούτοις παρὰ τὸν πνέοντα ἐπαναστατικὸν ἄνεμον, αἱ ἀλλεπάλληλοι ἧτται καὶ τὰ ἐκ τοῦ πολέμου δεινὰ — διότι ἤδη τὰς Ἀ-

(*) Οἱ ἐκ τῆς δούλης Ἑλλάδος ἐθελονταὶ οἱ καταταχθέντες εἴς τε τὸν τακτικὸν στρατὸν καὶ τὰ ἀνταρτικὰ σώματα ἀνῆλθον εἰς 9.770 περίπου. Ἤτοι ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας 1658, ἐξ Ἀτταλείας τῆς Μ. Ἀσίας 33, ἐξ Ἀμερικῆς 785, ἐξ Ἠπείρου 561, ἐξ Αἰγύπτου 847, ἐκ Μακεδονίας 541, ἐκ Ρουμανίας 1373, ἐκ Καυκάσου 694, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως 697, ἐκ Σμύρνης 587, ἐκ Μυτιλήνης 385, ἐκ Κυδωνιῶν 215, ἐκ Καλλιπόλεως 110, ἐκ Ρόδου 97, ἐκ Σάμου 217, ἐκ Σύμης 83, ἐκ Κύπρου 903, ἐκ Θάσου 201, ἐκ Κυζίκου 87, ἐξ Αὐστρίας 31, ἐκ Γερμανίας 12, ἐξ Ἀγγλίας 131, ἐξ Ἰταλίας 25, ἐκ Καλκούτας τῶν Ἰνδιῶν 5, ἐξ Ἑλβετίας 4 καὶ 2 ἐκ Βελγίου.

Οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα φιλέλληνες ἀνῆλθον εἰς 3.060. Ἤτοι κατ' ἐθνικότητας Ἰταλοὶ 2.783, Γάλλοι 187, Σουηδοὶ 7, Νορβηγοὶ 1, Βέλγοι 7, Ρῶσσοι 11, Ἄγγλοι 67 καὶ Γερμανοί 17.

θήνας ἐπλήρουν χιλιάδες δυστυχῶν οἰκογενειῶν ἐκ Θεσσαλίας καὶ ἡ συμφορὰ ἦν καταφανής, — πολλοὶ ἐκ τῆς πρωτοπορείας τοῦ ἔθνους ἤρξαντο ἀνανήφοντες καὶ ἀναγνωρίζοντες τὴν λογικὴν τῶν πραγμάτων. Καίτοι οἱ πολιτικοὶ τῶν καφενείων ἐδημοκόπουν εἰσέτι καὶ ἐπανελάμβανον ἀνὰ τὰς ῥύμας καὶ τὰς πλατείας τῆς πόλεως τὰς ἀφρώδεις κενολογίας καὶ τὰ στρατιωτικά των σχέδια, ὁ ἀληθὴς πατριωτισμός, δειλὸς ἀκόμη, ἀλλ' ὀρθοφρονῶν, προέβαλεν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξάψεως καὶ τῆς διαζευχθείσης πᾶσαν λογικὴν πατριωτικῆς παραφορᾶς. Καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐπιδιώξεως ἐντίμου εἰρήνης καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ κράτους ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν ἐκαλλιεργεῖτο ἤδη καὶ συνεζητεῖτο παρὰ πολλῶν, ἡ δ' ἐξακολούθησις τοῦ πολέμου ἐφαίνετο αὐτοῖς ματαία καὶ ἀνωφελὴς μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ τρίτου τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ καὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τῶν πολυαρίθμων αὐτοῦ στρατιῶν. Αἱ φωτειναὶ αὗται ἀκτῖνες ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κρατοῦντος μέχρι τοῦδε ζόφου ἐχρησίμευσαν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς κυβερνήσεως Ράλλη ἐν ταῖς προσπαθείαις αὐτῆς, ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὅπερ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦ καταρτισμοῦ αὐτῆς ἐπεδίωξεν.

Εἶνε γνωστὸν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων, ὅτι ἀπὸ τῆς 15/27 Ἀπριλίου, πρὸ τῆς παραιτήσεως τῆς Κυβερνήσεως Δηλιγιάννη, ὁ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Σκουζὲς εἶχε ζητήσῃ ὀλιγοήμερον διακοπὴν ἐχθροπραξιῶν, ἀπευθυνθεὶς εἰς τὰς τρεῖς προστάτιδας Δυνάμεις Ἀγγλίαν, Γαλλίαν καὶ Ρωσσίαν. Ἀλλ' ὁ Ἀνοτώ, ἐξ ὅσων ἐξάγεται ἐκ τῆς Κιτρίνης Βίβλου, ἀμφέβαλλεν ἐὰν ὁ Σουλτάνος θ' ἀπεδέχετο τὴν πρότασιν καὶ συνεβούλευε ν' ἀπευθύνῃ ὅ,τι τάχιον ἡ Ἑλλὰς ῥητὴν αἴτησιν μεσολαβήσεως. Ὁ δὲ Καμπὼν ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀνοτὼ ὅτι ἵνα ἡ ἀνακωχὴ ἐπιτευχθῇ, ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον νὰ ὑποσχεθῇ ἡ Ἑλλὰς τὴν ἄμεσον ἐκκένωσιν τῆς Κρήτης. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη ἐδίστασε νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν μεσολάβησιν τῶν Δυνάμεων καὶ τὰ διαβήματα αὐτῆς ἔμειναν ἄνευ ἀποτελέσματος, μέχρις ὅτου ἐπῆλθεν ἡ ὑπουργικὴ μεταβολή. Ἤδη ἀπὸ τῆς 20 Ἀπριλίου, τουτέστι τὴν ἐπιοῦσαν τῆς συγκροτήσεως τῆς Κυβερνήσεως Ράλλη, οἱ δύο ὑπουργοὶ οἱ ἀπελθόντες εἰς τὸ στρατόπεδον ἐτηλεγράφουν πρὸς τοὺς συναδέλφους των ἐκ Βόλου, ἔνθα εἶχον κατέλθῃ διὰ Βελεστίνου, ὅτι «ἐθεώρουν ἐπείγουσαν ὡς ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ στρατοῦ τὴν αἴτησιν τῆς μεσολαβήσεως καὶ τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπρα-

ξιῶν. Ἐθεωρήθη δὲ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τόσον ἐπείγουσα ἡ ἀναστολὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὥστε ἀμέσως τὴν ἰδίαν ἡμέραν τῆς 20ης Ἀπριλίου ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδης καὶ ὁ πρωθυπουργὸς Ράλλης ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς συναντήσεώς των μετὰ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας δὲν ἐδίστασαν νὰ θίξωσιν ἀμέσως τὸ ζήτημα τῆς μεσολαβήσεως. Καὶ τὴν μεσολάβησιν τῶν Δυνάμεων ἐπεδίωκεν ἡ κυβέρνησις, ὅπως μὴ ἀναγκασθῇ νὰ ζητήσῃ ἀπ' εὐθείας τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν παρὰ τοῦ νικητοῦ, ὡς ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ τῷ 1871 ἡ Γαλλία, παρ' ἧς ὡς πρῶτος ὅρος τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐζητήθη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἡ παράδοσις τῶν φρουρίων τῶν Παρισίων. Ἡ κυβέρνησις ἐγνώριζεν ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ ὅροι, τοὺς ὁποίους θὰ ἐπέβαλλον οἱ Τοῦρκοι, θὰ ἔτεινον νὰ καταστήσωσιν ἀδύνατον εἰς τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ἄμυναν ἐν περιπτώσει ἐπαναλήψεως τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Καὶ εἰς τὰς βλέψεις αὐτῆς ταύτας δὲν ἠπατήθη ἡ κυβέρνησις, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀπαντήσεως τῆς Ὑ. Πύλης εἰς τὴν μετέπειτα κοινὴν διακοίνωσιν τῶν δυνάμεων, καὶ ἐξ ἧς ἐξάγεται τίνας ὅρους θὰ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ἡ Ἑλλάς, ἐν ᾗ περιπτώσει ἀπετείνετο ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν νικητήν. Ἀλλ' ἐφρόνει πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ κυβέρνησις Ράλλη, ὅτι ἐπεβάλλετο εἰς αὐτὴν νὰ μὴ ζητήσῃ ἀπ' εὐθείας τὴν μεσολάβησιν, ἣν εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπε λαμβάνουσαν μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπεμβάσεως. Καθ' ὅσον ἐφοβεῖτο τὴν κοινὴν γνώμην καὶ τὴν ἔκρηξιν τῆς λαϊκῆς ὀργῆς, δὲν ἤθελε δέ, ὡς ἔγραφεν ὁ Βουρὲ πρὸς τὴν κυβέρνησίν του, «νὰ περάνῃ τὸν πόλεμον ἐπὶ κινδύνῳ ἐπαναστάσεως, ἥτις θ' ἀνέτρεπε τὸν θρόνον καὶ τὴν δυναστείαν». Ἐκτὸς τούτου ἡ κυβέρνησις δὲν ἤθελεν ὑποβάλλουσα τὴν αἴτησιν περὶ μεσολαβήσεως νὰ εὑρεθῇ ἀπέναντι προκαταρκτικοῦ ὅρου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκκένωσιν τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἀποδοχὴν ὅρων ἄνευ ἐπιφυλάξεως. Καὶ ἀκριβῶς ὅπως ἀποφύγῃ τὸ τοιοῦτον τὴν 21 Ἀπριλίου ἀπέστειλε διὰ τοῦ ὀπτικοῦ τηλεγράφου τὴν ἑξῆς διαταγὴν πρὸς τὸν συνταγματάρχην Βάσσον ἀρχηγὸν τοῦ ἐν Κρήτῃ στρατοῦ τῆς κατοχῆς: «Παραδώσατε ἀρχηγίαν στρατοῦ συνταγματάρχῃ Σταΐκῳ καὶ ἀπέλθετε ἀμέσως μετὰ ταγματάρχου Κωνσταντινίδου, παραλαμβάνοντες καὶ δώδεκα ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀξιωματικῶν». Ἡ διαταγὴ αὕτη ἐξετελέσθη ἀμέσως καὶ μετὰ πέντε ἡμέρας ὁ ἀρχηγὸς Βάσσος ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας μετὰ δώδεκα ἀξιωματικῶν τοῦ ἐν Κρήτῃ στρατοῦ, τοῦ ταγματάρχου Κωνσταντινίδου καὶ τοῦ ἀρχη-

γοῦ τοῦ ἐπιτελείου Θ. Λυμπρίτου. Τὴν ἀνάκλησιν ταύτην ἔσπευδεν αὐθημερὸν νὰ καταστήσῃ διὰ τηλεγραφήματος αὐτοῦ γνωστὴν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδης, διότι ὑπεδεικνύετο ὅτι μόνη ἡ ἀνάκλησις τοῦ Βάσσου ἤθελε θεωρηθῇ, ὅτι ἦτο ἐπαρκὴς ἱκανοποίησις διὰ τοὺς μηνίοντας καὶ δὴ τὴν Γερμανίαν. Ἀλλὰ καὶ τὸ μέτρον τοῦτο δὲν ἐθεωρήθη ἐπαρκὲς ἐν Εὐρώπῃ. Ὁ Γουλοχόφσκης τὴν 23 Ἀπριλίου ἐδήλου πρὸς τὸν ἐν Βιέννῃ ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος Μάνον, ὅτι «ἡ ἐξακολούθησις τοῦ πολέμου ἐπεδείνου τὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ μόνον ἐὰν αὕτη καθ' ἕνα ἢ ἄλλον τρόπον ἐδήλου, ὅτι ἀπεδέχετο τὴν μεσολάβησιν τῶν Δυνάμεων καὶ τὸν κύριον αὐτῆς ὅρον τὴν ἀνάκλησιν τοῦ στρατοῦ ἐκ Κρήτης, αἱ Δυνάμεις θὰ ἐμεσολάβουν»(*).

Ἐν ᾧ ταῦτα ἀντηλλάσσοντο, ἐπῆλθον αἱ μάχαι τῆς 23 Ἀπριλίου ἐν Βελεστίνῳ καὶ Φαρσάλοις, ἡ ἡρωϊκὴ ἄμυνα τοῦ Σμολένσκη καὶ ἡ ὑποχώρησις τοῦ στρατοῦ τῶν Φαρσάλων εἰς Δομοκόν. Ἡ δὲ κυβέρνησις βλέπουσα ὅτι, ὅπως προέλθῃ ἡ πρότασις ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων, ἀπῃτεῖτο χρόνος διὰ τὴν μεταξὺ αὐτῶν συνεννόησιν, ἀμέσως τὴν ἐπιοῦσαν τῶν μαχῶν τούτων ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ αὐτὴ τὴν μεσολάβησιν τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ καὶ τότε πάλιν ἐπῆλθε νέα χρονοτριβή, διότι ἡ Γερμανία, ἥτις προσεκλήθη, ὅπως συμπράξῃ μετὰ τῶν λοιπῶν Δυνάμεων, ἐζήτησεν ἵνα τεθῇ ὁ ὅρος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅπως ἡ Ἑλλὰς ὑποταχθῇ εἰς τὰ κελεύσματα τῆς Εὐρώπης καὶ ἀναθέσῃ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων της ἄνευ ἐπιφυλάξεως εἰς χεῖρας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅπως ἀποσύρῃ τὸν ἐν Κρήτῃ στρατόν της. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις φοβουμένη τὰ ἐκ τῆς βραδύτητος τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀποτελέσματα καὶ ἀποφασίσασα νὰ προβῇ εἰς πᾶσαν θυσίαν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εἰρήνης, τὴν 26 Ἀπριλίου ἐδήλου ἐπισήμως ὅτι ἀπεφάσισε τὴν «ἐν βραχεῖ ἀνάκλησιν τοῦ ἐν Κρήτῃ στρατοῦ» καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο «διέταξε τὴν ἄμεσον ἐπάνοδον τριάκοντα ἀξιωματικῶν καὶ δύο λόχων μηχανικοῦ, ἀποτελούντων ἐν ὅλῳ δύναμιν 400 ἀνδρῶν.» Συγχρόνως δὲ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδης ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις πρέσβεις τὴν ἑξῆς διακοίνωσιν τὴν 28/10 Μαΐου :

«Μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν περὶ τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὅπως συμμορφουμένη πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν Δυνάμεων

(*) Λευκὴ Βίβλος τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. ἐγγράφου 13.

ἀνακαλέσῃ τὸν ἐν Κρήτῃ στρατὸν αὐτῆς, λαμβάνω τὴν τιμὴν ν'ἀνακοινώσω εἰς τὴν Ὑμ. Ἐξοχότητα ὅτι, καθ'ἣν στιγμὴν ἡ ἀνάκλησις αὐτὴ πραγματοποιεῖται, λαμβάνω ὑπὸ σημείωσιν τὴν ὑπὸ χρονολογίαν 18 Φεβρουαρίου (2 Μαρτίου) δήλωσιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι ἀπόφασιν ἔχουσι νὰ προικίσωσι τὴν Κρήτην δι' αὐτονόμου πολιτεύματος, ἀπολύτως πραγματικοῦ, καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως δηλῶ, ὅτι αὕτη ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀναγνωρίσῃ τὸ ἐν λόγῳ πολίτευμα» (*). Ἐν τούτοις ὁ Μουράβιεφ τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ἐπιδόσεως τῆς διακοινώσεως ταύτης, ἀφ' οὗ συνέχαιρε τὸν ἐν Πετρουπόλει ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος Τομπάζην διὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς κυβερνήσεώς του, προσέθετεν, ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διὰ τῆς δηλώσεως περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ ἐν Κρήτῃ πολιτεύματος, ἔπραξε πλειότερον τῶν ζητουμένων, ἀφ' οὗ ἡ τύχη τῆς νήσου ἐξήρτητο ἐκ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἡ Ἑλλὰς δὲ οὐδεμίαν εἶχε ψῆφον ἐπὶ τοιούτου ζητήματος». (**) Εἰς τὴν παράδοξον ταύτην παρατήρησιν τοῦ Ῥώσσου καγκελλαρίου, ζητοῦντος ν'ἀνασκευάσῃ τὸ σφάλμα, εἰς ὃ ὑπέπεσεν ἡ Γερμανία, ὁ Ἕλλην ὑπουργὸς ἀπήντησε πολὺ ὀρθῶς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις «δὲν ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν αὐτονομίαν τῆς Κρήτης, εἰμὴ ἐπὶ τῇ ἐπιμόνῳ ἀπαιτήσει τῆς γερμανικῆς Κυβερνήσεως, ἥτις ἔθεσε τοῦτο ὡς ὅρον ἀπαράβατον τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς εἰς τὴν μεσολάβησιν»(***). Πράγματι δὲ τὸν προκαταρκτικὸν ὅρον τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς αὐτονομίας τῆς Κρήτης παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἔθεσεν ἡ Γερμανία, μὴ ἀναλογιζομένη ἴσως, ὅτι διὰ τούτου ἀνεγνώριζε τῇ Ἑλλάδι τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως αὐτῆς εἰς τὰ τῆς Κρήτης. Ὁ ὅρος δὲ οὗτος προὐκάλεσε νέας χρονοτριβὰς εἰς διαπραγματεύσεις τῶν Δυνάμεων πρὸς ἀλλήλας. Διότι αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν, ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν ἐκλαμβάνονσαι τὴν ἀναγνώρισιν, ἐθεώρουν τὸν ὅρον ἐκεῖνον ἥκιστα ὠφέλιμον εἰς τὰ σχέδια αὐτῶν, ὅτε διὰ παντὸς τρόπου ἐζήτουν νὰ ἐκτοπίσωσι τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Κρήτης. Καὶ ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι Δυνάμεις ἐβεβαίουν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὅτι ὁ ὅρος οὗτος οὐδεμίαν εἶχεν ἔννοιαν, οὔτε ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἀποδεκτός, αὕτη εὑρίσκετο πρὸ τῆς στερεοτύπου ἀπαντήσεως ὅτι ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας

(*) Λευκὴ Βίβλος, ἀριθ. ἐγγράφου 16.
(**) Αὐτόθι, ἀριθ. 21.
(***) Αὐτόθι, ἀριθ. ἐγγρ. 22.

δὲν εἶχε λάβῃ εἰσέτι τὰς ὁδηγίας τῆς Κυβερνήσεώς του εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς μεσολαβήσεως. Τὴν διπλωματικὴν ταύτην γλῶσσαν κατανοήσασα ἐπὶ τέλους ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἔσπευσε νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνωτέρω δήλωσιν τῆς ἀναγνωρίσεως, ἣν ἀπῄτει ἡ Γερμανία, ἐλπίζουσα ὅτι οὕτω θὰ ἔφθανε τέλος εἰς τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Πράγματι δὲ τὴν ἐπιοῦσαν τῆς δηλώσεως ταύτης ὁ πρεσβευτὴς τῆςΓερμανίας ἔλαβε τὰς πολυθρυλήτους ὁδηγίας τῆς κυβερνήσεώς του, ὅπως συμπράξῃ μετὰ τῶν συναδέλφων αὐτοῦ, καὶ αὐθημερὸν ὁ πρύτανις τοῦ διπλωματικοῦ σώματος Ὀνοῦ πρεσβευτὴς τῆς Ῥωσσίας, ἐπέδωκε τῷ Σκουλούδῃ τὴν ἑξῆς ταυτόσημον διακοίνωσιν τῶν ἓξ Μεγάλων Δυνάμεων:

«Οἱ Ἀντιπρόσωποι τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστροουγγαρίας ἀναθέτουσιν εἰς τὸν κ. Ὀνοῦ, πρύτανιν τοῦ διπλωματικοῦ σώματος ἐν Ἀθήναις, ὅπως ἐξ ὀνόματος τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς ῥωσσικῆς Κυβερνήσεως δηλώσῃ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ὅτι αἱ Δυνάμεις εἶναι ἕτοιμαι νὰ προσφέρωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν, ὅπως ἐπιτύχωσιν ἀνακωχὴν καὶ ἐξομαλύνωσι τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἔριδα, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάκλησιν τοῦ ἐν Κρήτῃ στρατοῦ αὐτῆς, ὅτι θὰ προσχωρήσῃ κατηγορηματικῶς εἰς τὴν αὐτονομίαν τῆς νήσου καὶ θ' ἀποδεχθῇ ἀνεπιφυλάκτως τὰς συμβουλάς, τὰς ὁποίας αἱ Δυνάμεις θὰ δώσωσι πρὸς τὸ συμφέρον τῆς εἰρήνης.

«Ὁ κ. Ὀνοῦ δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ βεβαιώσῃ τὸν κ. ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργόν, ὅτι ὑπὸ περιστάσεις τόσον κρισίμους καὶ κατεπειγούσας ἡ Ἑλλὰς δὲν θὰ ἠδύνατο καλλίτερον ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν φιλικὴν καὶ πλήρη στοργῆς πρωτοβουλίαν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἢ ἐγκαταλείπουσα εἰς αὐτὰς τὴν φροντίδα τῶν συμφερόντων της καὶ προσχωροῦσα ἀνεπιφυλάκτως εἰς τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς συστάσεις των».

Ὁ χρόνος ἀπέδειξε κατὰ πόσον ἦσαν ἀληθεῖς καὶ εἰλικρινεῖς αἱ ἐκδηλώσεις αὗται τῶν αἰσθημάτων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Πλὴν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἥτις μετ' ἀδημονίας ἐπὶ τοσαύτας ἡμέρας ἀνέμενε τὴν πρὸς ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐπέμβασιν τῶν Δυνάμεων, ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ αὐθημερὸν εἰς τὴν διακοίνωσιν ταύτην διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶνἘξωτερικῶν, ὅστις ἐδήλου ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ κυ-

βέρνησις προσχωρεῖ ῥητῶς εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνακοινώσεως καὶ μετ' ἐμπιστοσύνης ἀναθέτει τὴν φροντίδα τῶν συμφερόντων της εἰς χεῖρας τῶν ἕξ ΜεγάλωνΔυνάμεων».Οὕτω τὴν 30ὴν 'Απριλίου κατωρθώθη νὰ ὑποβληθῶσι καὶ πρὸς τὴν 'Υψηλὴν Πύλην καὶ τὸνΣουλτάνον τὰ ὑπομνήματα τῶν πρεσβευτῶν περὶ ἀμέσου ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς συνομολογήσεως τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης. Τὸ πρὸς τὴν 'Υψηλὴν Πύλην ὑποβληθὲν ὑπόμνημα διὰ τοῦ βαρώνου Κάλιτς περιεῖχε τὰ ἑξῆς:

«Τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐπικαλεσθείσης τὴν συνδρομὴν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρὸς ἐπίτευξιν ἀνακωχῆς,αἱ ἕξ κυβερνήσεις προσέφερον αὐτῇ τὴν μεσολάβησίν των, ὑπὸ τὸν ὅρον ἵνα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀναθέσῃ εἰς τὰς Μ. Δυνάμεις τὴν φροντίδα τῶν συμφερόντων της, ἐκκενώσῃ ἐν βραχυτάτῃ προθεσμίᾳ τὴν Κρήτην καὶ ἀναγνωρίσῃ τὸ αὐτόνομον πολίτευμα αὐτῆς. Τῆς 'Ελληνικῆς κυβερνήσεως προσχωρησάσης ἄνευ ἐπιφυλάξεως εἰς τοὺς ὅρους τούτους, οὓς ἤρξατο ἐκτελοῦσα, αἱ Μ. Δυνάμεις παρακαλοῦσι κατὰ συνέπειαν τὴν Αὐτοκρατορικὴν κυβέρνησιν νὰ διατάξῃ τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ ἐπιληφθῇ τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης. Οἱ πρέσβεις τῶν Μ. Δυνάμεων παρακαλοῦσι συνεπῶς τὴν Α. 'Εξοχότητα τὸν 'Υπουργὸν τῶν 'Εξωτερικῶν νὰ ὑποβάλῃ τὴν αἴτησιν αὐτῶν περὶ ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰς τὴν 'Οθωμανικὴν Κυβέρνησιν. Ποιοῦνται ἔκκλησιν εἰς τὰ εἰρηνικὰ αἰσθήματα τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐλπίζουσιν ὅτι διαταγαὶ θέλουσι δοθῇ ἄνευ βραδύτητος εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν 'Οθωμανικῶν στρατευμάτων, ὅπως ἀναστείλωσι πᾶσαν ἐχθρικὴν κίνησιν. Οἱ πρέσβεις τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Α. Ε. τοῦ 'Υπουργοῦ τῶν 'Εξωτερικῶν διὰ τὰ συναφῆ πρὸς τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν ζητήματα»(*).

Τὴν αὐτὴν ἔκκλησιν ἐποιοῦντο οἱ πρέσβεις διὰ τοῦ πρὸς τὸν Σουλτάνον ὑπομνήματος: «Τῆς προσεγγίσεως τῶν ἑορτῶν τοῦ Κουρμπὰν—Μπαϊράμ, ἔλεγον ἐν αὐτῷ, καθιστώσης ἰδιαιτέρως ἐπιθυμητὴν καὶ ἐπείγουσαν τὴν διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, οἱ πρέσβεις πεπεισμένοι περὶ τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων τῆς Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος ποιοῦνται ἔκκλησιν εἰς τὰ γενναῖα Αὐτῆς αἰσθήματα καὶ παρακαλοῦσιν Αὐτὴν νὰ δώσῃ ἄνευ ἀναβολῆς τὴν διαταγὴν τῆς διακοπῆς τῶν

(*) Λευκὴ Βίβλος, ἐν σελίδι 76.

ἐχθροπραξιῶν, ὅπως δοθῇ εἰς τοὺς πρέσβεις καιρὸς νὰ ἐπιληφθῶσι τῶν μετὰ τῆς Τουρκικῆς κυβερνήσεως διαπραγματεύσεων, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν, δι' ἧς εἶνε ἐπιφορτισμένοι».

Ἡ Πύλη ἀπήντησεν εἰς τὰ ὑπομνήματα ταῦτα τῶν πρέσβεων μόλις τὴν 2 Μαΐου, ἀλλὰ παραδόξως δὲν ἐδέχθη τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, εἰμὴ καθ' ὅσον ἡ Ἑλλὰς ἤθελεν ἀποδεχθῇ τοὺς ὅρους, οὓς προδιέγραφεν ἐν τῷ ὑπομνήματι αὐτῆς. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Μετὰ τὸ προφορικὸν διάβημα, εἰς ὃ εὐηρεστήθη νὰ προβῇ ἡ Α. Ε. ὁ πρύτανις τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων, ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ τε καὶ τῶν συναδέλφων του, παρὰ τῷ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργῷ τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου, πρὸς ἐπίσπευσιν τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὸ ὑπόμνημα, ὅπερ ἀπηύθυναν αἱ Αὐτῶν Ἐξοχότητες τὴν 12 ἱσταμένου (ν) περὶ τῆς παύσεως τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ νὰ τεθῶσιν αἱ βάσεις τῆς ἀνακωχῆς διὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης, ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου, ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ὁμόθυμον θέλησιν τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ ὅπως δοθῇ νέον τεκμήριον τῶν εἰρηνικῶν αὐτῆς αἰσθημάτων, σπεύδει κατωτέρω νὰ γνωρίσῃ εἰς τὰς Α. Ε. τοὺς πρεσβευτὰς τοὺς ὅρους, οἵτινες δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς βάσις τόσον διὰ τὴν χάριν τῆς ἀνακωχῆς ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης.

1ον Ἡ ἀναστολὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν ὑπαχθήσεται εἰς τὴν συνομολόγησιν τῆς ἀνακωχῆς καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν λιμένων Πρεβέζης καὶ Βόλου, διὰ πάσας τὰς διὰ θαλάσσης ἀποστολάς, τὰς προωρισμένας διὰ τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατόν.

2ον Νέα ὁροθεσία κατὰ τὴν ἀρχαίαν χάραξιν. Πᾶν τὸ ἐντεῦθεν τῆς γραμμῆς ταύτης ἔδαφος θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν κτῆσιν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὅτι ἡ ἐδαφικὴ παραχώρησις ἡ γενομένη τῇ Ἑλλάδι, ὡς συνέπεια τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν διαβεβαιώσεων τῶν τότε δοθεισῶν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων, ὅτι ἡ θυσία αὕτη θέλει θέσει τέρμα ὁριστικῶς εἰς τὰς δυσχερείας τὰς προκυπτούσας ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν ληστῶν εἰς τὰ σύνορα, ἀλλὰ τὰ γεγονότα ἀπέδειξαν ἐντελῶς τοὐναντίον. Πράγματι· ἀντὶ τῶν ἀσημάντων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν, αἵτινες ἄλλοτε ἐλάμβανον

χώραν ἐξ Ἑλλάδος, ἡ ἔκτασις αὕτη τῶν συνόρων ἔθετεν ἐν διηνεκεῖ κινδύνῳ τὰ δίκαια τῆς Τουρκίας, ἐνθαρρύνουσα τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὰς φιλοκτήμονας αὐτῆς ὁρμὰς κατὰ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς ἀποδεικνύουσιν οἱ προκαλέσαντες τὸν ὑφεστῶτα πόλεμον λόγοι. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν εἶνε σύμφωνος πρός τε τοὺς εἰρημένους λόγους καὶ πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν νικῶν, ἃς ἤρατο ἡ Τουρκία διὰ τοσούτων θυσιῶν ἀνδρῶν τε καὶ χρημάτων.

3ον Ἡ πληρωμὴ ἀποζημιώσεως ἐκ δέκα ἑκατομμυρίων (10,000,000) τουρκ. λιρῶν εἰς ἀντιστάθμισμα τῶν δαπανῶν, ἃς ἀπήτησεν ὁ πόλεμος καὶ τῶν ζημιῶν τῶν ἐκ τούτου γενομένων τῇ αὐτοκρατορικῇ κυβερνήσει.

4ον Ἐπειδὴ αἱ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας Συνθῆκαι εἰσὶ κατηργημέναι, ὡς ἐκ τοῦ πολέμου, ἡ ἀνανέωσις αὐτῶν δέον γενέσθαι κατὰ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

5ον Ἡ μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν συνομολόγησις Συμβάσεως ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου.

Τ'ἀνωτέρω ἀνακοινῶν ὁ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τοῖς Πρεσβευταῖς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, λαμβάνει τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσῃ αὐτούς, ὅτι ἡ πόλις τῶν Φαρσάλων ἐξελέγη ὡς τόπος τῆς συνελεύσεως τῶν πληρεξουσίων τῶν δύο ἐμπολέμων μερῶν, πρὸς διαπραγμάτευσιν κατ' ἀρχὰς μὲν τῆς ἀνακωχῆς, εἶτα δὲ πρὸς συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης.

«Εὐθὺς ὡς ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀποδεχθῇ τὰς προμνημονευθείσας σκέψεις, διαταγαὶ θέλουσι διαβιβασθῇ πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν αὐτοκρατορικῶν Στρατιῶν, πρὸς παραχρῆμα κατάπαυσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν».

Οἱ ἐν τῷ ἀνωτέρω ὑπομνήματι περιλαμβανόμενοι ὅροι(*) ἦσαν ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἤθελε συναντήσῃ, ἐν ᾗ περιπτώσει διέπραττε τὸ σφάλμα ν' ἀπευθυνθῇ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν νικητὴν πρὸς συνομολόγησιν τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης. Ἡ Γαλλία κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1871 ζητήσασα τὴν μεσολάβησιν τῶν Δυνάμεων δὲν ἐπέτυχεν αὐτὴν καὶ ἠναγκάσθη πρὸ τῆς ἀνάγκης νὰ κλίνῃ

(*) Λευκὴ Βίβλος ἐν σελίδι 87 τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως, καὶ 77 τῆς Γαλλικῆς.

12

τὴν κεφαλὴν εἰς παρομοίους ὅρους. Εὐτυχῶς ἡ μεσολάβησις τῶν Δυνάμεων ἐξήγαγε τὴν Ἑλλάδα τῆς δυσκόλου θέσεως καὶ τῆς ἀπ' εὐθείας δοκιμασίας ἐκ τῆς σκληρότητος τοῦ νικητοῦ.

Ἐν τούτοις ἡ ἀπάντησις τῆς Τουρκίας εἰς τὴν περὶ ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν πρόσκλησιν ἀπεκρύβη ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας τὴν ἐπιοῦσαν ἀκριβῶς τῆς ἐπιδόσεως αὐτῆς, τὴν 3 Μαΐου, ἔλεγε πρὸς τὸν ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος ἐν Πετρουπόλει, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κουρμπὰν-Μπαϊρὰμ θ' ἀπαντήσῃ ἡ Τουρκικὴ κυβέρνησις. Ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας μὲ τὴν συνήθη διπλωματικὴν ἐπιφύλαξιν ἔλεγεν, ὅτι ἀνησυχεῖ διὰ τὴν ἀργοπορίαν τῆς Τουρκίας εἰς τὸ ν' ἀπαντήσῃ. Καὶ οἱ λοιποὶ δὲ ὑπουργοὶ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ οἱ λοιποὶ πρεσβευταὶ τὴν αὐτὴν ἀνησυχίαν ἐδείκνυον. Ἐν ᾧ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀδημονοῦσα διὰ τὴν ἀργοπορίαν ταύτην καὶ ἐννοοῦσα ὅτι προὔκειτο περὶ δόλου κατήγγελλε τὸ τοιοῦτον πρὸς τὰς Μ. Δυνάμεις καὶ διετύπωνε διαμαρτυρίας, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐγγράφων τῆς Λευκῆς Βίβλου, βεβαιοῦσα αὐτὰς ὅτι καθ' ἡμέραν συνεκεντροῦτο μεγαλείτερος ἀριθμὸς τουρκικοῦ στρατοῦ, ὁ σιδηροῦς κύκλος, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ πρωθυπουργοῦ Ράλλη, ἔβαινε μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας πρὸς τὸ κέντρον. Ὁ δὲ δόλος τὸν ὁποῖον ἐφοβεῖτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, συνίστατο, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπεδείχθη, εἰς τὴν αὐτὴν μέθοδον, ἥτις ἐπέφερε τὰς ἀργοπορίας τῆς ἀποδοχῆς τῆς μεσολαβήσεως. Ἡ ἐπίτευξις τῆς ἀνακωχῆς ἀνεβάλλετο, διότι καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας ἰσχυρίζετο ὅτι δὲν εἶχε λάβῃ ἀκόμη ὁδηγίας, ὅπως μετάσχῃ τῶν διαβημάτων τῶν λοιπῶν συναδέλφων του παρὰ τῇ Πύλῃ. Καὶ οἱ πρεσβευταὶ ἐπέτρεπον εἰς τοὺς Τούρκους νὰ προχωρῶσιν, ἐν ᾧ ἡ Ἑλλὰς εἶχεν ὑποκύψει εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίᾳ τῆς Γερμανίας, ἥτις διὰ τῆς μεθόδου ταύτης παρεῖχε τῇ Τουρκίᾳ τὸν χρόνον νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς παλαιᾶς ὁροθετικῆς γραμμῆς, τὴν ὁποίαν αὕτη ἔθηκεν ὡς ὅρον τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐν τῇ διακοινώσει αὐτῆς τῆς 2ας Μαΐου. Οὕτως, ἀναβαλλομένης τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, ἐπῆλθον τὰ ἐν Γριμπόβῳ καὶ Δομοκῷ πολεμικὰ γεγονότα, περὶ ὧν ἤδη ὁ λόγος.

Ἡ κυβέρνησις παρακολουθοῦσα τὰς κινήσεις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, ὅστις καθ' ἑκάστην ἐδέχετο νέας ἐνισχύσεις, καὶ βλέπουσα παρατεινο-

μένας τὰς περὶ ἀνακωχῆς διαπραγματεύσεις, ἔσπευδε ν' ἀποστείλῃ ἐπικουρίας τινὰς ἐκ τῶν ἐφέδρων τῶν τελευταίων ἡλικιῶν εἰς τὸ ἐν Δομοκῷ ἀρχηγεῖον καὶ κατεγίνετο εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ὑπολειπομένων ἐν Ἀθήναις δυνάμεων τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων. Ἤδη εἶχε σχηματισθῇ ἐν Ἀθήναις Γαλλικὸν φιλελληνικὸν κομιτᾶτον ἐκ τῶν κατελθόντων ἐκ Γαλλίας φιλελλήνων Καβασῶ, πρώην λοχαγοῦ ἐν τῷ Γαλλικῷ στρατῷ,Βοκτλοῦ Δ''Απερμάν, ὑπολοχαγοῦ, καὶ Λουδοβίκου Δ'Οὐγράν, πρώην ὑπολοχαγοῦ τῆς ἐφεδρείας, οἱ ὁποῖοι κατεγίνοντο εἰς τὸν σχηματισμὸν «Γαλλικοῦ φιλελληνικοῦ Λεγεῶνος» ἐξ ἐθελοντῶν Γάλλων καὶ Ἑλλήνων,γνωριζόντων τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν καὶ μὴ ὑπαγομένων εἰς στρατιωτικὴν ὑποχρέωσιν. Ὡσαύτως κατηρτίσθη τὸ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Στρατηγοῦ Ριτσιώτη Γαριβάλδη σῶμα τῶν ἐρυθροχιτώνων Γαριβαλδινῶν,ἀποτελούμενον ἐκ 500 Ἰταλῶν καὶ συμπληρωθὲν ὑπὸ 400 Ἑλλήνων ἐθελοντῶν ἐρυθροχιτώνων μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς κυβερνήσεως διαταχθεῖσαν ἀπαγόρευσιν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα καθόδου τῶν ἀναμενομένων ἐκεῖθεν ἐθελοντῶν. Οἱ Γαριβαλδινοὶ κατηρτίσθησαν στρατιωτικῶς ὑπὸ ἰδίους ἀξιωματικοὺς ὅλων τῶν βαθμῶν καὶ ἰδιαίτερον ἐπιτελεῖον, ἠκολουθοῦντο δὲ ὑπὸ πολλῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἰταλικοῦ τύπου φερόντων τὴν ἐρυθρὰν στολήν, καὶ μιᾶς ἰταλίδος νοσοκόμου. Μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ σώματος εὑρίσκοντο καὶ 6 ἰταλοὶ φιλέλληνες βουλευταί, ἐν οἷς καὶ ὁ μετέπειτα ἐν Δομοκῷ πεσὼν ἰταλὸς βουλευτὴς Φράτης, ὁ Ἀμίλκας Κυπριάνης, ὁ ἕλλην βουλευτὴς Ζακύνθου Ἀλέξανδρος Ῥώμας καὶ ὁ Γάλλος βουλευτὴς Μπουχγιέ. Οὕτω καταρτισθὲν τὸ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γαριβάλδην σῶμα ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ τὴν ἐν Φαρσάλοις μάχην τὴν 26 Ἀπριλίου, κατευθυνόμενον εἰς Δομοκὸν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ στρατοῦ τοῦ Διαδόχου. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ἐξεπέμφθη πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ στρατοῦ τῆς Ἠπείρου, πλὴν τῶν ὑπὸ τὸν Μπαϊρακτάρην δυνάμεων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Μπερτὲ Γαριβαλδινῶν, ἕτερον ἐθελοντικὸν σῶμα ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ. Ἡ φάλαγξ αὕτη ἐσχηματίσθη τῇ πρωτοβουλίᾳ πατριωτῶν ἐξ Ἠπείρου, ἐπιθυμούντων νὰ ἐνισχύσωσι τὸν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος αὐτῶν ἀγῶνα, ἀπετελεῖτο δ' ἐκ χιλίων ὡς ἔγγιστα ἀνδρῶν, ἐν οἷς καὶ 25 ἰατροὶ καὶ νοσοκόμοι καὶ εἷς ἱερεὺς ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ὀνόματι Παπαφώτης Πάντου. Ἡ ὅλη δύναμις αὐτῆς διῃρέθη εἰς τέσσαρας λόχους. Ὁ πρῶτος λόχος,

ὅστις καὶ Ἀθηναϊκὴ φάλαγξ ὠνομάσθη, ἐκ 250 ἀνδρῶν, ἐτέθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ λοχαγοῦ τῆς φάλαγγος Πέτρου Πατριαρχέα. Ὁ δεύτερος λόχος ἐκ 204 ἀνδρῶν ἐτάχθη ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κων. Γρηγορόπουλον· ὁ τρίτος ἐκ 295 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Σάββαν Πάτσην καὶ ὁ τέταρτος ἐξ 140 ὑπὸ τὸν Λεωνίδαν Κάντζον. Τὴν διοίκησιν δὲ τῆς ὅλης φάλαγγος ἀνέλαβεν ὁ συνταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Μάρκος Βότσαρης, φερώνυμος τοῦ μεγάλου ἥρωος τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἔγγονος τοῦ Νώτη Βότσαρη. Ἠλπίζετο δὲ ὅτι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἤθελεν ἠλεκτρίσῃ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους πρὸς ἐπιτέλεσιν γενναίων κατορθωμάτων καὶ ἤθελεν ἐπιδράσει ὡσαύτως πολὺ καὶ ἐπὶ τῶν ἀλβανοφώνων κατοίκων τῆς Ἠπείρου. Εἶχε δὲ παρ' ἑαυτῷ ὁ Μάρκος Βότσαρης ὡς ὑπασπιστήν του τὸν ἔφεδρον ἀνθυπολοχαγὸν Τσαγκριώτην, ἀνθυπασπιστὴν τὸν Ἰωάννην Παπαϊωάννου, καὶ διαχειριστὴν τὸν ὑπολοχαγὸν τοῦ οἰκονομικοῦ Διονύσιον Μίλερ. Εἰς τὴν δύναμιν ταύτην προσετέθη κατόπιν ἕτερον σῶμα ἐκ 512 ἀνδρῶν, ἐφοδιασθὲν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας δι' ἱματισμοῦ, ὅπλων καὶ χρηματικῆς καταβολῆς ἐκ δραχμῶν 21.500. Τὸ σῶμα τοῦτο ἐστρατολογήθη ἐξ ἀνδρῶν τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν ὁπλαρχηγῶν Εὐαγγέλου Χοστέβα ἔχοντος περὶ αὐτὸν 200 ἄνδρας, Σπ. Καπούτση ἔχοντος 100 ἄνδρας, ἀνθυπομοιράρχου Σπ. Μήλιου ἔχοντα 67 ἄνδρας, Δημ. Λασκαρώνη ἄγοντα 56 ὁπλίτας, Γ. Καραθανάση ἀρχηγοῦντος 44 καὶ Κίτσου Πρίφτη ἐπὶ κεφαλῆς 40 Χειμαριωτῶν. Ἅπαντες οἱ ὁπλαρχηγοὶ οὗτοι ἐτέθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μάρκου Βότσαρη τῇ παρακλήσει τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, ἀντιπροσωπευομένης ὑπὸ τοῦ Μιχ. Λάμπρου. Οὕτως ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ ἀποτελουμένη ἐν συνόλῳ ἐκ 1500 ἀνδρῶν ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀθηνῶν τὴν 21 Ἀπριλίου πρὸ τῆς ἐν Φαρσάλοις μάχης πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον ἀγῶνος. Ἐν Πάτραις προσετέθη εἰς αὐτὴν ἕτερον τμῆμα ἐξ 80 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν δικηγόρον Μεϊντάνην. Ἐν Μενιδίῳ δὲ τρίτον σῶμα ἐκ 210 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Τάσσον Παπαναστασίου καὶ μία διμοιρία μηχανικοῦ ἐκ 58 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Σπηλιάδην. Ἐν Βονίτσῃ προσετέθησαν εἰς τὸ σῶμα τοῦτο μία διλοχία πεζικοῦ ἐκ 500 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γιοῦρον, ἀποτελουμένη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ Κερκυραίων καὶ τὸ ἐκ 200 ἀνδρῶν σῶμα τοῦ δικηγόρου Ζέρβα. Ἐπομένως ἡ δύναμις τῆς ὑπὸ τὸν Μάρκον Βότσαρην Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος, ὑπολογιζομένων

καὶ τῶν κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λούρου προστεθέντων 20 πεζοναυτῶν μετὰ δύο ἀποβατικῶν πυροβόλων ὑπὸ τὸν σημαιοφόρον Ρεδιάδην καὶ 200 ἑτέρων ἀνταρτῶν ἐκ διαφόρων μερῶν ἀνῆλθεν εἰς 2.660 ἄνδρας περίπου. Ἡ δύναμις αὕτη ἐτέθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἠπείρου Μάνου καὶ ἐτροφοδοτεῖτο ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας δυνάμει διαταγῆς(*). Τὰ χορηγηθέντα δ' εἰς αὐτὴν μέσα ἀναλόγως τῶν περιστάσεων ἦσαν πολλὰ καὶ ὑπέρτερα τῶν παρεχομένων εἰς τοὺς ἐφέδρους τοῦ στρατοῦ, διότι καὶ ἱματισμὸν καὶ κλινοστρωμνὰς καὶ τἄλλα ἐφόδια πλήρη εἶχον. Ἀλλὰ περὶ τὴν στρατολογίαν τῶν ἀνδρῶν ὡς ἐκ τοῦ ἐπείγοντος καὶ τῶν περιστάσεων δὲν κατεβλήθη ἡ δέουσα προσοχή, πλεῖστοι δὲ ἦσαν οἱ ἀποτελοῦντες τὸ διεφθαρμένον μέρος τοῦ ἐν ἐκστρατείᾳ σώματος. Διὰ τοῦτο, καίτοι ἡ πορεία αὐτῶν ὑπῆρξε μέχρις Ἀγρινίου ἀναπαυτική, τὸ ἀπὸ Ἀγρινίου μέχρι Κραβασαρᾶ δεκάωρον διάστημα, ὅπερ διήνυσαν πεζῇ, ἐφάνη εἴς τινας ἐξ αὐτῶν μέγα καὶ φοβερὸν καὶ κατελήφθησαν ὑπὸ ἀνίας καὶ κοπώσεως, ἥτις δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ, ἅμα τῇ πρώτῃ εὐκαιρίᾳ. Τὴν πρωτοπορείαν τοῦ σώματος εἶχεν ὁ ἀνθυπομοίραρχος Σ. Μήλιος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν, συναντήσας δὲ τὰ φορτηγὰ παρὰ τὴν Λεπενοῦν μετὰ τοῦ διπυρίτου καὶ τοῦ συσσιτίου ἀντὶ νὰ παραλάβῃ βαδίζων τὰ διὰ τὴν δύναμίν του ἀναγκαιοῦντα, συμπαρέλαβε πάσας τὰς προμηθείας μετὰ τῶν φορτηγῶν, ἐγκαταλείψας τὴν λοιπὴν φάλαγγα νῆστιν, καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Τὸ ἁπλοῦν ὅμως τοῦτο ἐπεισόδιον ἤρκεσεν εἰς τοὺς μὴ συνηθισμένους εἰς τὰς μακρὰς πορείας καὶ δυστροποῦντας νὰ προκαλέσῃ ταραχήν, μικρὸν διαφέρουσαν τῆς στάσεως. Ἐκ τούτου δ' ἐξ ἀρχῆς δὲν ἐφαίνετο αἴσιον τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας τοῦ σώματος τούτου, οὕτω πολυαρίθμου καὶ πολυκεφάλου ἄνευ συνεκτικοῦ δεσμοῦ καὶ ἄνευ πειθαρχίας. Ἐν τούτοις ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ ἔφθασε τὴν 28 Ἀπριλίου εἰς Μενίδιον τῆς Ἄρτης, ὁπότε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον στρατοῦ Μάνος ἀπηύθυνεν εἰς τὸν συνταγματάρχην Βότσαρην τὴν ἑξῆς τηλεγραφικὴν διαταγήν·

(*) Ἡ διαταγὴ αὕτη εἶχεν ὡς ἑξῆς· «Ἐθελοντὰς ὑπὸ ἀνθυπομοίραρχον Σ. Μήλιον καὶ λοιποὺς ὁπλαρχηγοὺς προσκολλῶμεν Ἠπειρωτικῇ φάλαγγι ὑπὸ συνταγματάρχην Μ. Βότσαρην, θέλει δὲ χορηγεῖσθαι εἰς αὐτοὺς ἡ ὁρισθεῖσα δι' ἄνδρας φάλαγγος τροφοδοσία ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς προσκολλήσεώς των. Ὑπουργὸς Τσαμαδός».

«Παραμείνατε ἐν Μενιδίῳ μετὰ τοῦ ὑφ' ὑμᾶς σώματος καὶ ἐστὲ ἕτοιμοι ἵνα αὔριον 3 μ. μ. ἀποβιβασθῆτε διὰ τοῦ ὑπὸ τὸν Τομπάζην στόλου εἰς ἐκβολὰς Λούρου. Βαδίσατε εἰς Φλάμπουρον, ἡ δὲ ἐνέργειά σας θέλει συνδυασθῇ μὲ τὴν ἡμῶν εἰς γέφυραν Λούρου».

Ἡ ἐνέργεια περὶ ἧς ὡμίλει ἐν τῇ ἀνωτέρω διαταγῇ του ὁ ἀρχηγὸς Μάνος συνίστατο εἰς νέον σχέδιον εἰσβολῆς εἰς τὴν Ἤπειρον πρὸς ἀνάκτησιν τῆς πεδιάδος τοῦ Λούρου καὶ τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας τοσάκις κατέλαβε καὶ τοσάκις ἐγκατέλειψεν ὁ ἑλληνικὸς στρατός. Ἀπὸ τῆς 21 Ἀπριλίου, καθ' ἣν συνετελέσθη ἡ τρίτη πρὸς τὴν Ἄρταν ὑποχώρησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀμφότεροι οἱ ἀντίπαλοι διετέλουν ἐν ἀπραξίᾳ. Οἱ Τοῦρκοι φοβούμενοι τὸ ἰσχυρὸν πυροβολικὸν τὸ προασπίζον τὴν Ἄρταν, καίτοι κατῆλθον εἰς Φιλιππιάδα καὶ Στρεβίναν καὶ ἀποκατέστησαν τὴν μετὰ τῆς Πρεβέζης συγκοινωνίαν, δὲν ἐτόλμησαν νὰ κατέλθωσιν εἰς τὰς ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου προτέρας θέσεις των. Ἐσχηματίσθη τοιουτοτρόπως εἶδός τι οὐδετέρας ζώνης, ἣν διέτρεχον ἑκάστοτε πρὸς κατόπτευσιν τό τε ἑλληνικὸν καὶ τὸ τουρκικὸν ἱππικόν. Εἷς δὲ λόχος τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Βασιλειάδην παρέμενε καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο, ὡς ἐρρήθη ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ(*), ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας πρὸς τὸ Ἰμαρέτ, ὡς προφυλακή, ἵνα εἰδοποιῇ τὸ ἀρχηγεῖον περὶ τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι θέλοντες νὰ ἐξασφαλίσωσι τελείως τὴν μετὰ τῆς Πρεβέζης συγκοινωνίαν καὶ τὰ νῶτα αὐτῶν, διαρκούσης τῆς σιωπηρᾶς ταύτης ἀνακωχῆς κατεγίνοντο νὰ θέσωσι τέρμα εἰς τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα, τὸ ὁποῖον μεθ' ὅλην τὴν ὑποχώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἠπείλει νὰ λάβῃ μεγαλειτέρας διαστάσεις. Πρὸς τοῦτο ὁ Ὀσμὰν πασσᾶς διέταξε δύο τάγματα νὰ προσβάλωσι τὴν Κάντζαν, ἧς οἱ κάτοικοι ἐπυροβόλησαν προηγουμένως τὸ πρὸς τὴν Πρέβεζαν χωροῦν τουρκικὸν ἱππικόν. Οἱ ἐπαναστάται κατέχοντες θέσεις ἐπὶ τῶν δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ Πρεβέζης συδδένδρων βουνῶν καὶ ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Παλαιοχώρας καὶ τοῦ Φλαμουρίου ἀπώθησαν τοὺς κατ' αὐτῶν βαδίζοντας καὶ συνήφθη ἀπεγνωσμένη συμπλοκή, μεθ' ἣν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν Κάντζαν καὶ ἐπυρπόλησαν αὐτήν. Μετὰ τοῦτο ἐν μακρᾷ ἀκροβολιστικῇ φάλαγγι ἐτράπησαν

(*) Βλέπε Α' τόμον, σελίδα 518.

κατὰ τοῦ διαμερίσματος τοῦ Σουλίου, οὗ οἱ κάτοικοι ἀντέστησαν πανταχοῦ ἐρρωμένως, τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παίδων αὐτῶν καταφυγόντων ὡς κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους τοῦ Σουλίου εἰς Ζάλογγον. Πολλὰ χωρία διηρπάγησαν καὶ ἄλλα κατεστράφησαν, πανταχοῦ δὲ ἐσημειώθησαν φρικαλεότητες καὶ ἀνοσιουργίαι. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον κατέφθασαν ἐπικουρίαι εἰς τὸν Τοῦρκον ἀρχιστράτηγον Ἀχμὲτ Χιφζὶ πασσᾶν ἐκ Βιτωλίων, ὀκτὼ τάγματα τῆς 6ης ταξιαρχίας τῶν Νιζάμηδων διανύσαντα πεζῇ 156 μίλια ἀπὸ Βιτωλίων εἰς Ἰωάννινα εἰς ἓξ ἡμέρας, ὀκτὼ τάγματα ῥεδίφηδων καὶ τρεῖς πεδιναὶ πυροβολαρχίαι, πρὸς δὲ τούτοις συγκατῆλθεν εἰς Ἰωάννινα καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Σααδεδὶν πασσᾶς, ὅστις ἀπεφασίσθη ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τῆς δυνάμεως ταύτης καὶ νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος διὰ τῆς παρὰ τὴν Πλάκαν γεφύρας, σκοπῶν νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, ἵνα προσβάλῃ τὴν Ἄρταν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σχεδίου τούτου προὔκειτο νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ Σααδεδὶν καὶ ὁ μέραρχος Ὀσμὰν πασσᾶς, ὅστις κατελθὼν εἰς Στρεβίναν, θὰ προὐχώρει μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν δυνάμεων ἀπὸ Χανοπούλου καὶ θὰ προσέβαλλε τὴν Ἄρταν καὶ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν κατὰ μέτωπον. Μέχρις ὅτου δὲ ἀναλάβωσιν ἐκ τῆς μακρᾶς ὁδοιπορίας καὶ ἀνασυνταχθῶσιν αἱ ἐν Ἰωαννίνοις δυνάμεις, διετάχθη ὁ Ὀσμὰν πασσᾶς νὰ ἐνισχύσῃ τὰς μεταξὺ Χανοπούλου καὶ Γριμπόβου θέσεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Συνεπείᾳ τούτου οἱ Τοῦρκοι ἀναφανέντες διὰ μικρῶν ἀνιχνευτικῶν τμημάτων εἰς τὰ ὕπερθεν τοῦ Ἰμαρὲτ ὑψώματα, ἤρξαντο ἀσχολούμενοι πυρετωδῶς εἰς κατασκευὴν ὀχυρωματικῶν ἔργων. Τὴν δὲ 24 Ἀπριλίου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν κατασκευὴν ὀχυρωμάτων καὶ ταχυσκάπτων καὶ κατωτέρω εἰς τὴν μικρὰν ἐλαιόφυτον πεδιάδα τῆς Γρεμενίτσης, ἀπέναντι καὶ ὀλίγον δεξιόθεν τῆς Ἄρτης. Αἱ ἐπὶ τοῦ Ἰμαρὲτ μένουσαι προφυλακαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰδοποίησαν τὸ ἀρχηγεῖον περὶ τούτου, τὸ ὁποῖον διέταξε τὰ πυροβολεῖα τοῦ Θεοτοκιοῦ νὰ βάλωσι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Αἱ ὀβίδες ἐξερράγησαν ἀκριβῶς εἰς τὸ μέρος ἔνθα εἰργάζοντο οἱ Τοῦρκοι καὶ διεσκόρπισαν αὐτοὺς μετὰ ἱκανῶν καταστροφῶν.

Καὶ τὰς μὲν κινήσεις ἐκείνας τῶν Τούρκων καὶ τὸν σκοπὸν τῆς πυρετώδους ὀχυρωματικῆς αὐτῶν ἐργασίας δὲν ἐνόησε τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον, ἀπεφάσισεν ὅμως, μετὰ τὰς ἐνισχύσεις τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἐξ Ἀθηνῶν, νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ τέταρτον ἤδη εἰσβολὴν εἰς Ἤπειρον, ὅπως

ἀνορθώσῃ τὸ πεπτωκὸς γόητρον τοῦ στρατοῦ καὶ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀνακωχῆς, αἱ περὶ τῆς ὁποίας προσπάθειαι τῆς κυβερνήσεως ἦσαν ἤδη γνωσταὶ τῷ ἀρχηγείῳ, εὑρεθῇ ἡ Ἑλλὰς ἔχουσα ἐν Ἠπείρῳ μικρὸν ἀντισήκωμα τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ ἡττῶν της. Πρὸς τοῦτο ὁ ἀρχηγὸς Μάνος συνέταξε σχέδιον ἐπιθέσεως, περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὁποίου γενικὴ πεποίθησις ἐγεννήθη ἐν τῷ στρατοπέδῳ, καὶ τὸ ὁποῖον ὄντως θὰ εἶχεν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα, ἐὰν ἐπακριβῶς ἐξετελεῖτο. Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο ἡ πρώτη ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη, ὅστις ἀντικατέστησε τὸν ἀνακληθέντα ταξίαρχον Χρ. Βότσαρην, ἐξερχομένη τῆς Ἄρτης, θὰ ἐκράτει ἄμυναν παθητικὴν ἀπέναντι τοῦ ἐν Γριμπόβῳ καὶ Χανοπούλῳ ἐχθροῦ. Ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει αἱ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἐχθρικαὶ δυνάμεις ἀπεφάσιζον νὰ δώσωσιν ἐνίσχυσιν πρὸς τὸν ἐν τῇ Γεφύρᾳ Λούρου ἐχθρικὸν στρατόν, τὰ πυροβολεῖα τοῦ Ἀμυντικοῦ στρατῶνος ἀπὸ τοῦ ὕψους αὐτοῦ διὰ συμπυροβολήσεων θὰ εἰδοποίουν τὸν ταξίαρχον Μπαϊρακτάρην, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐξησθένησε, καὶ τότε ἡ ταξιαρχία ἐπιτιθεμένη θὰ κατελάμβανε τὰς θέσεις αὐτοῦ.

Ἡ δὲ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Λεωνίδαν Γκολφινόπουλον δευτέρα ταξιαρχία κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον θὰ προσέβαλλε δι' ἐπιθέσεως τὴν σιδηρᾶν Γέφυραν Λούρου, προχσπιζομένην ὑπὸ ἰσχυρῶν ὀχυρωμάτων καὶ πυροβολείων καὶ θὰ ἐξεβίαζεν αὐτήν, τείνουσα νὰ ἑνωθῇ μετὰ τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος, ἥτις ἀποβιβαζομένη ταυτοχρόνως εἰς Νικόπολιν τῇ συνδρομῇ τοῦ στόλου θὰ προσέβαλλε τὰς ἀντιμετώπους τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου δυνάμεις, αἵτινες οὕτω θὰ ἐτίθεντο μεταξὺ δύο πυρῶν. Συγχρόνως δὲ ταυτόχρονος ἀπασχόλησις τοῦ ἐχθροῦ θὰ ἐγίνετο δι' ἐπιχειρήσεως κατὰ τὴν Πλάκαν διὰ τῶν ὑπὸ τὸν ταξίαρχον Δόξαν στρατευμάτων. Διότι πλὴν τῶν ὑπὸ τὸν Μπαϊρακτάρην ἐνισχύσεων, ἀποσταλέντων εἰς Ἄρταν ἐκ Μεσολογγίου δισχιλίων περίπου ἐφέδρων ἐκ τῶν τελευταίων ἡλικιῶν καὶ ἑνὸς τάγματος μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν Γονατᾶν, ὅστις ἀντικατέστησε τὸν ἐπιτελάρχην Λαπαθιώτην, κατέστη δυνατὴ ἡ συγκρότησις καὶ τρίτης ταξιαρχίας ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Δόξαν.

Τὸ σχέδιον ἦτο ὡς ἄριστον καὶ τὸ πολεμικὸν συμβούλιον τὸ συνελθὸν ἐν Ἄρτῃ ἀπεδέξατο αὐτό. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Μάνος τὴν 29 Ἀπριλίου, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἔδωκε διαταγάς, ὡς ἐρρήθη, εἰς τὴν ἐν Μενιδίῳ Ἠπειρωτικὴν φάλαγγα νὰ εἶνε ἑτοίμη πρὸς ἀπόβασιν, καλέσας εἰς τὸ τηλεγραφεῖον τὸν πρωθυπουργὸν Ράλλην ἀνεκοίνωσεν

αὐτῷ τὸ σχέδιον τοῦτο. «Προτιθέμεθα, ἔλεγεν αὐτῷ ἐν τηλεγραφικῇ συνδιαλέξει, νὰ ἐπιχειρήσωμεν κίνησίν τινα πρὸς κατάληψιν μέρους τῆς πεδιάδος μετ' ἐλπίδος ἐπιτυχίας, συνάμα δὲ, ὅπως ὁ κ. Λαπαθιώτης σᾶς εἶπε, νὰ ἐπιχειρήσωμεν ἀπόβασιν εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λούρου διὰ τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος τοῦ Βότσαρη· ἀλλ' ἡ τελευταία αὕτη φοβούμεθα ὅτι θὰ ματαιωθῇ ἕνεκα ἀπαιτήσεων τοῦ σώματος τούτου, ἃς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκπληρώσωμεν. Συγχρόνως δὲ σχεδιάζομεν καὶ ἀπόβασιν εἰς Σκετάδες ἐκ τῆς ἐν Ἀκτίῳ δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ αὕτη θὰ ἐξήρτᾶτο ἐκ τῶν διαθέσεων τῆς Ναυτικῆς δυτικῆς μοίρας. Ἀνακωχὴ δὲν ἀνεκοινώθη ἡμῖν. Διὰ τὴν ἐπιχείρησιν τὴν πρώτην τοὐλάχιστον ἔχετε διαταγήν τινα ; » Τοῦ δὲ πρωθυπουργοῦ διατυπώσαντος ἀμφιβολίας καὶ ἀντιρρήσεις τινάς, ὁ ἀρχηγὸς ἀνέλαβε νὰ διαφωτίσῃ αὐτὸν περὶ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῶν καθ' ἕκαστα τῆς ἐπιχειρήσεως, ἥτις ἐν τέλει ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, φρονούσης ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καταδικάσῃ εἰς ἀπραξίαν τὰς ἐν Ἠπείρῳ δυνάμεις, καίτοι ἐζήτει τὴν ἀνακωχὴν, καθ' ὃν χρόνον ὁ τουρκικὸς στρατὸς τῆς Θεσσαλίας συνεκεντροῦτο ἀπειλῶν νέαν ἐπίθεσιν. Οὕτως ἡ νέα ἐπιχείρησις ἀπεφασίζετο, ματαιοῦσα ἀνεπιγνώστως τὰ σχέδια τοῦ Σααδεδὴν πασσᾶ, περὶ εἰσβολῆς διὰ τῆς Πλάκας.

Καὶ κατὰ πρῶτον ὁ ἀρχηγὸς Μάνος διέτασσε τὴν ἀπόβασιν τῆς ἐν Μενιδίῳ Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λούρου, συνεννοούμενος περὶ τούτου μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ μοίρας. Ἀλλ' ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος συνταγματάρχης Μάρκος Βότσαρης ἐθεώρησε τὴν διαταχθεῖσαν ἀπόβασιν παράτολμον καὶ δὴ εἰς ἐχθρικὸν ἔδαφος, ὅπου δὲν ὑπῆρχεν ὑποχώρησις ἀσφαλής, διότι κατὰ τὰ νῶτα αὐτῆς ἡ φάλαγξ θὰ εἶχε τὸν ποταμὸν Λοῦρον, τὰ δὲ μέσα τῆς διαβάσεως αὐτῆς δὲν ὑπῆρχον. Διὸ καλέσας εἰς τηλεγραφικὴν συνεννόησιν τὸν ἀρχηγὸν ὑπέδειξεν εἰς αὐτὸν τὰ μειονεκτήματα ταῦτα, ἐπιμένοντος δὲ αὐτοῦ, ἐξητήσατο, μὴ δυνάμενος νὰ δηλώσῃ ἄρνησιν, ἓν τάγμα εὐζώνων πρὸς ἐνίσχυσιν, μίαν πυροβολαρχίαν, ἕνα λόχον μηχανικοῦ καὶ τὰ ἀναγκαιοῦντα μέσα ὑποχωρήσεως ἐν περιπτώσει ἀνάγκης, αὗται δὲ ἦσαν αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος, τὰς ὁποίας, ὡς ἔλεγεν εἰς τὸν πρωθυπουργὸν ὁ Μάνος, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκπληρώσῃ. Πράγματι δὲ δὲν ἐχορηγήθησαν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς φάλαγγος, εἰμὴ ἡ διλοχία τοῦ πεζικοῦ καὶ ἡ διμοι-

ρία τοῦ μηχανικοῦ, ἃς εἶχεν ἀρχικῶς παραλάβῃ εἰς τὴν δύναμίν του. Μετὰ τῶν στρατιωτικῶν τούτων δυνάμεων ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ τῇ 30 Ἀπριλίου περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἐπεβιβάζετο τοῦ ὑπὸ τὸν Τομπάζην στόλου καὶ τῶν ῥυμουλκουμένων ὑπ' αὐτοῦ πλοίων διὰ τὸν Λοῦρον.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν περὶ τὴν τετάρτην καὶ ἡμίσειαν μετὰ μεσημβρίαν ὥραν ἐξήρχετο τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἡ ὑπὸ τὸν Μπαϊρακτάρην πρώτη ταξιαρχία ἐν μεγίστῃ συρροῇ πλήθους,ζητωκραυγάζοντος τὰ παρελαύνοντα στρατεύματα. Ἡ μάχιμος δύναμις τῆς ταξιαρχίας ταύτης συνίστατο ἐκ τοῦ 6ου πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ἀλεξ. Δράκου, τοῦ 10ου Πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ἀντ. Μάνεση, ἔχοντος μόνον παρόντα δύο τάγματα τὸ 1ον ὑπὸ τὸν Μ. Γερογιάννην καὶ τὸ 3ον ὑπὸ τὸ Δαμιανόν, τοῦ 2ου ἐδρεύοντος ὑπὸ τὸν Γιοῦρον ἐν Βονίτσῃ· ἐκ τοῦ συντάγματος τῶν ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ συνταγματάρχου Σ. Μπαϊρακτάρη, ἐκ λόχου μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Α. Κοντόσταυλον, ἐκ δύο πυροβολαρχιῶν τοῦ 1ου συντάγματος τοῦ πυροβολικοῦ, ἤτοι τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Π. Τυπάλδον καὶ τῆς 3 πεδινῆς ὑπὸ τὸν Μ. Οἰκονόμου καὶ ἀποσπάσματος ἱππέων. Οὕτως ἡ μάχιμος δύναμις τῆς ταξιαρχίας ἀνήρχετο εἰς 134 ἀξιωματικοὺς καὶ 6.890 ὑπαξιωματικοὺς καὶ στρατιώτας.

Πρώτη εἰσέβαλεν ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τῆς ταξιαρχίας, ἧς ἡ κεφαλὴ ἀπετελεῖτο ἐξ ἀποσπάσματος 18 ἱππέων, διλοχίας τοῦ 1 τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος καὶ ἑνὸς οὐλαμοῦ τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας, καὶ ὁ ὄγκος ἐκ τοῦ ἐπιτελείου τοῦ 6ου συντάγματος, ἑτέρας διλοχίας τοῦ 1ου τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος, δύο οὐλαμῶν τῆς λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας καὶ τοῦ 2ου τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος. Τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν ἠκολούθησε διαδοχικῶς τὸ κύριον σῶμα, οὗτινος ὁ ὄγκος ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ ἐπιτελείου τῆς ταξιαρχίας, ἐξ ἱππέων ἀγγελιαφόρων, ἐκ τοῦ 3ου τάγματος τοῦ 6ου πεζικοῦ συντάγματος,ἐκ τῆς 3ης πεδινῆς πυροβολαρχίας τοῦ συντάγματος τῶν ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων,τοῦ 10ου συντάγματος πεζικοῦ καὶ ἑνὸς χειρουργείου 4ης τάξεως.Τὸ κύριον σῶμα ἔκλειεν ὀπισθοφυλακὴ ἀποτελουμένη ἐκ διλοχίας τοῦ δεκάτου συντάγματος. Ἡ ἐντολὴ ἡ δοθεῖσα εἰς τὴν ταξιαρχίαν Μπαϊρακτάρη

ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γενικοῦ σχεδίου ἣν «νὰ καταλάβῃ τὰς πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Χανοπούλου καὶ τὸν λόφον Ἰμαρὲτ καταλλήλους θέσεις καὶ νὰ ὀχυρωθῇ καὶ ἐγκατασταθῇ ἐν αὐταῖς, ὅπως καλύψῃ τὴν πρὸς Χαλικιάδες πορείαν τῆς 3ης ταξιαρχίας». Ἀμφότεραι δ' αἱ ταξιαρχίαι, κατὰ τὴν δοθεῖσαν διαταγήν, ἔδει «νὰ ἔχωσι πλήρη ἐπαφὴν πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ ὑποστηρίζωνται ἀμοιβαίως». Συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν ταύτην ἡ ταξιαρχία βαδίσασα ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τοῦ ἐχθροῦ περὶ τὰ 4 περίπου χιλιόμετρα διετάχθη ν'ἀνακόψῃ τὴν πορείαν της καὶ κατέλαβε τὰς ἑξῆς θέσεις, ἀφ' οὗ κατώπτευσε τὸ πέριξ ἔδαφος. Τὸ 6ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ ἐτάχθη ἐπὶ τῶν λόφων κάτω Ἰμαρέτ, ἄνω Ἰμαρὲτ καὶ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τοῦ κάτω Ἰμαρὲτ μεταξὺ τούτου καὶ τῆς Γρεμενίτσης. Ἔστησε δὲ τὰς προφυλακάς του εἰς καταλλήλους θέσεις ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Γρίμποβον διευθυνομένης σειρᾶς τῶν ὑψωμάτων, ἐπὶ τῆς πρὸς ἀριστερὰ τούτων ὁδοῦ πρὸς τὸ Χανόπουλον καὶ ἐπὶ τῆς δεξιόθεν κοιλάδος τῆς Γρεμενίτης διὰ τοῦ πρώτου τάγματος αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Παπαγιαννόπουλον, ὅστις ὤθησε τὰς προφυλακὰς αὐτοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Δαγκλῆν ἔτι προσωτέρω, τηρῶν τὴν δοθεῖσαν ἐντολὴν «ἵνα ἡ σειρὰ τῶν διπλῶν σκοπῶν μὴ ἀπέχῃ ἔλασσον τῶν 2 χιλιομέτρων ἐκ τῶν λόφων Κάτω Ἰμαρέτ, ἐφ' ὧν ἦσαν αἱ ἐφεδρεῖαι τῶν προφυλακῶν». Καὶ τοῦτο ἵνα μὴ αἱ προφυλακαὶ ὦσι πολὺ πλησίον τῶν προφυλακῶν τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐπέλθῃ πρόωρος συμπλοκή. Κατεῖχον δὲ αἱ προφυλακαὶ τοῦ ἐχθροῦ τὰ πρὸ τοῦ Γριμπόβου ὑψώματα, ἐν ᾧ ἡ κυρία γραμμὴ αὐτοῦ ἀρχομένη ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἀκρωρειῶν τοῦ ὄρους Γριμπόβου, ἀνήρχετο τὰς κλιτύας τῶν δύο ὑψηλῶν κορυφογραμμῶν αὐτοῦ καὶ ἐκεῖθεν πίπτουσα ἀποτόμως πρὸς τὴν ἀριστερὰν κλιτὺν κατέληγεν εἰς Χανόπουλον καὶ εἰς τὴν ἀπὸ Ἄρτης πρὸς Φιλιππιάδα ὁδόν.

Εἰς τὴν γραμμὴν τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν ἐτάχθη ἐν ἀρχῇ καὶ οὐλαμὸς πυροβολικοῦ τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Λέστον. Τὰ δὲ λοιπὰ σώματα ἤτοι τὸ ἓν τάγμα τοῦ 10ου συντάγματος, τὰ δύο τάγματα τοῦ συντάγματος τῶν ἀστυφυλάκων καὶ χωροφυλάκων καὶ αἱ δύο πυροβολαρχίαι κατηυλίσθησαν κλιμακωτῶς ἐν τῇ ὁδῷ καὶ ἐκρύβησαν ἐν τῷ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἐλαιῶνι. Ἀλλὰ περὶ τὴν ἕκτην καὶ ἡμίσειαν ὥραν αἱ προφυλακαὶ τοῦ τάγματος Παπαγιαννοπούλου προσεγγίσασαι κατὰ πολὺ τὰς προφυλακὰς τῶν Τούρκων ἤρξαντο ἄνευ διαταγῆς

πυροβολοῦσαι κατ' αὐτῶν. Οἱ πυροβολισμοὶ ἐγενικεύθησαν, βολὴ δὲ ῥιφθεῖσα ἐκ τοῦ πυροβολείου τοῦ Θεοτοκιοῦ ἔπεσεν ἀκριβῶς ἐγγὺς τῶν προφυλακῶν τῶν Τούρκων, συνταράξασα αὐτάς. Ταὐτοχρόνως ἠκούσθησαν κροτοῦντα καὶ τὰ πυροβόλα τοῦ Ἀμυντικοῦ στρατῶνος κατὰ τῶν ἐπὶ τῆς χαμηλοτέρας κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου ὀλίγων Τούρκων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τέσσαρας ἐπιτυχεῖς βολὰς ἐξετοπίσθησαν καὶ τραπέντες πρὸς τ' ἀριστερὰ κατήρχοντο τὴν κορυφογραμμὴν πρὸς τὸ Χανόπουλον. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ οὐλαμὸς τῆς λυομένης πυροβολαρχίας τῶν προφυλακῶν ἤρξατο βάλλων κατὰ τῶν τουρκικῶν προφυλακῶν. Τὰ βλήματα δὲ τῶν δύο τηλεβόλων αὐτοῦ καὶ τὰ πυρὰ τοῦ πεζικοῦ ἐξετόπισαν τοὺς ἄνδρας αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντὶ ν' ἀποσυρθῶσι πρὸς τὰ ὀπίσω ἐνήργησαν κλίσιν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἔσπευσαν νὰ ἑνωθῶσι πρὸς τοὺς ἀπὸ τῆς κορυφογραμμῆς κατερχομένους. Παρέσχον τοιουτοτρόπως κοινὸν σημεῖον βολῆς εἰς τὰ δύο τηλεβόλα τῆς λυομένης πυροβολαρχίας, ἐπὶ τέταρτον δὲ ὥρας ἔβαλλον ταῦτα κατ' αὐτοῦ διὰ πυκνοῦ πυρός, ὑποβοηθούμενα ὑπὸ τῶν τυφεκοβολισμῶν τοῦ πεζικοῦ. Μετ' ὀλίγον ἡ γραμμὴ τῶν προφυλακῶν τῶν Τούρκων ὑπεχώρησεν εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ προσβάλληται ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων, μὴ εὑρισκομένων εἰς ἀπόστασιν μεγαλητέραν τῶν 2,500 μέτρων. Τοῦτο παρατηρήσας ὁ ἐν Στρεβίνῃ ἑδρεύων μέραρχος Ὀσμὰν πασσᾶς ἀπέστειλε δύο λόχους πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὑποχωρησάντων προφυλακῶν. Ἀλλ' ἐπελθόντος τοῦ σκότους οἱ πυροβολισμοὶ ἠραιώθησαν καὶ περὶ τὴν $7^1/_4$ κατέπαυσαν ἐντελῶς, δοθείσης πρὸς τοῦτο διαταγῆς καὶ ἐκ μέρους τοῦ ταξιάρχου Μπαϊρακτάρη, ὅστις καὶ ἀνεκάλεσε πρὸς τὰ ὀπίσω τὸν οὐλαμὸν τοῦ πυροβολικοῦ, ἵνα ἑνωθῇ μετὰ τῆς πυροβολαρχίας του.

Καθ' ὅλην τὴν νύκτα οἱ Τοῦρκοι ἐνίσχυσαν τὴν γραμμὴν αὐτῶν ἀναβιβάσαντες καὶ ὀρεινὰ τηλεβόλα ἐπὶ τῆς ῥάχεως καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου, τῆς μόνης ἀτραποῦ τῆς φερούσης ἐπ' αὐτῆς ἀπροσβάτου οὔσης εἰς πεδινὰ πυροβόλα. Ἡ γραμμὴ τὴν ὁποίαν κατεῖχον οἱ Τοῦρκοι ὑψοῦτο δισχιλίους πόδας ὑπεράνω τοῦ ποταμοῦ, ἐν ᾧ ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ ἦτο χαμηλοτέρα, πλὴν ἐπροστατεύετο ὑπὸ τῶν βαρέων πυροβόλων τῶν πυροβολείων τῆς Ἄρτης. Τὴν πρωΐαν οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον ἰσχυρῶς τὴν κορυφὴν τοῦ Γριμπόβου, τὴν παραλλήλως τοῦ Ἰμαρὲτ διήκουσαν, τὸ χωρίδιον Γρίμποβον, τὰ πρὸ αὐτοῦ ἰσχυρὰ ὑψώματα, τὰς ὄπισθεν αὐτοῦ ἀποτόμους κλιτύας τοῦ

ὄρους Κελβερίνι, δύο ἐκκλησίδια μετὰ περιβολοτοίχων, ἀνατολικῶς τοῦ Γριμπόβου, καὶ βορειοανατολικῶς τὸ στενὸν τῆς Μπρενίτσης καὶ τὰς περὶ αὐτὸ κλιτύας τοῦ πρὸς τὴν Βλαχέρναν κατερχομένου συδδένδρου βουνοῦ. Ἐκεῖθεν δὲ πρὸς δυσμὰς καὶ ἀριστερᾷ τῆς ἀκρωρείας μέχρι Χανοπούλου, τὴν Στρεβίναν, τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς Φιλιππιάδα καὶ τὴν γέφυραν Λούρου (τοῦ Καλογήρου), ἣν ἐφρούρει ἑτέρα ἰσχυρὰ φάλαγξ.

Ἡ δ' ἑλληνικὴ παράταξις εἶχεν ὡς ἀκολούθως :

Τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς μάχης ἀπετέλουν τὸ 6ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ καὶ τὸ 10ον, διαιρεθέντος τοῦ μετώπου τῆς ἐνεργείας εἰς δύο. Καὶ εἰς μὲν τὸ 6ον σύνταγμα ἀνετέθη ἡ ἄμυνα τοῦ δεξιοῦ καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἰμαρὲτ πρὸς τὴν ὑψηλοτέραν κορυφὴν ἀριστερόθεν τοῦ Γριμπόβου διηκούσης λοφοσειρᾶς, εἰς δὲ τὸ 10ον σύνταγμα ἡ ἄμυνα τοῦ ἀριστεροῦ ἀπὸ τῆς αὐτῆς λοφοσειρᾶς μέχρι τῆς πρὸς Χανόπουλον ἀγούσης ὁδοῦ. Ὄπισθεν τῆς δυνάμεως ταύτης ἐτάχθησαν ὡς γενικὴ ἐφεδρεία τὰ τάγματα τῆς χωροφυλακῆς καὶ ἀστυφυλακῆς, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὴν δευτέραν γραμμὴν τῆς μάχης. Τὸ δὲ πυροβολικὸν ἐτάχθη ὡς ἑξῆς. Εἷς οὐλαμὸς τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Γ. Λέστον κατέλαβε θέσιν ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ ὄπισθεν τοῦ πρώτου τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος, τοποθετήσας τὰ πυροβόλα αὐτοῦ ἐπὶ λοφοσειρᾶς περὶ τὰ 200 μέτρα ἔμπροσθεν τοῦ ἄνω Ἰμαρέτ. Οἱ δύο δὲ ἄλλοι οὐλαμοὶ τῆς αὐτῆς πυροβολαρχίας ἐτάχθησαν ἐπὶ τοῦ λόφου κάτω Ἰμαρέτ. Ἡ δὲ πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μ. Οἰκονόμου κατέλαβε θέσιν παρὰ τὴν ὁδὸν Χανοπούλου εἰς τοὺς δεξιοὺς πρόποδας τοῦ Ἰμαρέτ, ἔχουσα ὡς στήριγμα τὸν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἀθ. Κοντόσταυλον λόχον τοῦ μηχανικοῦ. Κατὰ τὸ σχέδιον τῆς ἐπιχειρήσεως ἡ ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη ἔδει νὰ τηρήσῃ ἄμυναν παθητικήν, ἡ δ' ἐπίθεσις θὰ ἐγίνετο διὰ τῆς δευτέρας ταξιαρχίας κατὰ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου. Ὄντως δὲ ἡ ταξιαρχία αὕτη ὑπὸ τὸν διοικητὴν τοῦ ἐννάτου πεζικοῦ συντάγματος διορισθέντα ἤδη ταξίαρχον Λεωνίδαν Γκολφινόπουλον διῆλθε λίαν πρωῒ τὴν γέφυραν, καλυπτομένη ὑπὸ τῆς ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη, καὶ προχωρήσασα βραδέως κατέλαβε τὸ χωρίον Χαλκιάδες, ἔνθα ὠχυρώθη ἀμυντικῶς. Μετὰ τοῦτο ὤθησε τὰς προφυλακάς της πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς ἀπόστασιν χιλίων μέτρων ἀπὸ τοῦ χωρίου πρὸς τὴν πεδιάδα καὶ τὴν γέφυραν τοῦ Λούρου, πέραν τοῦ ἐλαιῶ-

νος ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου, ἐγγὺς δὲ αὐτῶν ἐτοποθετήθησαν καὶ αἱ δύο πυροβολαρχίαι Τρικούπη καὶ Μηλιώτου. Ἔμελλε δὲ ἡ ταξιαρχία Γκολφινοπούλου νὰ προσβάλῃ τὴν γέφυραν τοῦ Λούρου, ἣν ἐφρούρει ἡ ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ ἐχθρικὴ δύναμις, ἅμα ὡς ἐλάμβανε διαταγὰς παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ, ὅστις θὰ ἔδιδε ταύτας, ὅταν συνετελεῖτο ἡ ἀπόβασις καὶ ἡ πρὸς τὰ πρόσω πορεία τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς Νικοπόλεως. Δυστυχῶς ὅμως κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τὸ σχέδιον τοῦ Μάνου ἀπέτυχε δι' ἐσπευσμένης ἐνεργείας, διότι καὶ ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ δὲν ἔφθασεν ἐγκαίρως εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον καὶ ἡ ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη δὲν ἐτήρησε τὴν ὁρισθεῖσαν αὐτῇ θέσιν. Τὴν ἑβδόμην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥραν οὐλαμὸς ἱππέων ἀνιχνεύων τὴν πεδιάδα καὶ διευθυνόμενος πλαγίως πρὸς τὸ Χανόπουλον προσεβλήθη αἰφνιδίως ἐξ ἀποστάσεως χιλίων μέτρων ὑπὸ τουρκικῶν προφυλακῶν. Οἱ ἱππεῖς ἔστρεψαν ἀμέσως πρὸς τὰ ὀπίσω καλπάζοντες, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι κατεπυροβόλουν αὐτούς. Ἀλλ' αἱ ἑλληνικαὶ προφυλακαὶ δὲν ἀπήντησαν εἰς τοὺς πυροβολισμούς των, διότι ὁ ταξίαρχος λίαν πρωῒ εἶχε διατάξῃ τὰ ὑπ' αὐτὸν στρατεύματα νὰ τηρήσωσιν αὐστηρῶς ἀμυντικὴν στάσιν καὶ ν' ἀποφύγωσι νὰ δώσωσιν ἀφορμὰς τῷ ἐχθρῷ πρὸς συμπλοκήν. Ἀλλ' ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἀπεκαλύφθη ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐνισχύσῃ σπουδαίως τὴν θέσιν ταύτην καὶ ἐξηκολούθουν ἐνισχύοντες πάσας τὰς ἀπὸ τῆς ἀκρωρείας ἐκείνης μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου θέσεις των. Μετὰ ἡμίσειαν ὥραν οἱ Τοῦρκοι κανονίζοντες τὰς βολὰς τῶν κατὰ τὴν νύκτα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου ἀναβιβασθέντων πυροβόλων των ἔρριψαν ἐκεῖθεν κατὰ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων πέντε βολάς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρόκλησιν ταύτην τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν δὲν ἀπήντησε, καθ' ἃς εἶχε διαταγάς. Τὰ βλήματα δὲ τῶν Τούρκων ἔπεσον 300 περίπου μέτρα πρὸ τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν, διότι τὰ πυροβόλα αὐτῶν ἦσαν μικρὰ τῶν 5 ἑκατοστῶν.

Ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης μέχρι τῆς ἑνδεκάτης ἐπεκράτει πλήρης ἀπραξία μεταξὺ τῶν δύο στρατοπέδων, ἐν ᾧ ὁ ἀὴρ ἔφερε μακρόθεν μέχρις αὐτῶν τὰς βαρυπλήκτους βροντὰς βαρέων πυροβόλων. Οἱ κανονιοβολισμοὶ προήρχοντο ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Νικοπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐσήμαινεν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στόλος ὑπεβοήθει τὴν ἀπόβασιν καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἀραιοὶ πυροβολισμοὶ ἠκούσθησαν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Τούρκων — δεξιοῦ τῶν

Ἑλλήνων — σημειοῦντες τὸ ἀκρότατον σημεῖον τῆς παρατάξεως αὐτῶν. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπήντησαν μὲν εἰς τὰς βολάς των, ἔσπευσαν ὅμως ν' ἀναπτύξωσι μέχρις ἐκεῖ τὰς γραμμάς των διὰ τῆς ἀποστολῆς ἑνὸς λόχου πεζικοῦ ἐκ τοῦ 6ου συντάγματος πρὸς ἐπιτήρησιν τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ ἐκ τοῦ στενοῦ τῆς Μπρενίτσης καὶ ἐκ τοῦ πρὸς δεξιὰ ὑψώματος τῆς Βλαχέρνας. Οἱ Τοῦρκοι ἐξηκολούθουν ἐν τούτοις τὰς ἐνισχύσεις των καὶ μετὰ μίαν ὥραν περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ ἐν ταῖς προφυλακαῖς καὶ ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς Ἰμαρὲτ εὑρισκόμενος διοικητὴς τοῦ 1ου τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος εἰδοποίησε τὸν ταξίαρχον Μπαϊρακτάρην, «ὅτι οἱ Τοῦρκοι λαμβάνοντες ἐνισχύσεις ἀπὸ Χανοπούλου ἐφαίνοντο ἔχοντες ἐπιθετικὰς διαθέσεις», καὶ ἐζήτει τὴν ἄδειαν νὰ βάλῃ κατ' αὐτῶν διὰ τῶν δύο πυροβόλων τοῦ οὐλαμοῦ τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας. Ἀλλ' ὁ ταξίαρχος ἀπηγόρευσε καὶ πάλιν αὐστηρῶς πᾶσαν ἐπίθεσιν. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα ὑπὸ τὴν σκέπην ἱππικοῦ σώματά τινα τῶν Τούρκων ἐφάνησαν ἐπὶ τῆς ἀπὸ Στρεβίνης εἰς Κουμτσάδες ὁδοῦ, βαίνοντα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐπὶ τοῦ Γριμπόβου ταγμάτων. Τὸ ἑλληνικὸν πυροβολικὸν δὲν ἐπυροβόλησε κατ' αὐτῶν, ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ὥρας οἱ πυροβολισμοὶ τῶν Τούρκων ἐπανελήφθησαν εἰς τὸ δεξιὸν τῶν Ἑλλήνων προκλητικῶς. Αἱ ἑλληνικαὶ προφυλακαὶ δὲν ἀπήντησαν καὶ πάλιν καὶ οἱ πυροβολισμοὶ ἐξασθενήσαντες κατέπαυσαν μέχρι τῆς τρίτης καὶ ἡμισείας, ὅτε ἠκούσθησαν ἐκ νέου.

Τὴν φορὰν ταύτην αἱ προφυλακαὶ τοῦ τάγματος Κοκοτάκη ἤρχισαν ταχὺ πῦρ κατὰ τῶν προφυλακῶν τῶν Τούρκων, καίτοι διαταγὴ πρὸς ἐπίθεσιν δὲν εἶχε δοθῇ, ἀπεῖχον δ' ἀπ' ἀλλήλων τὰ δύο στρατόπεδα κατὰ τὸ μέρος τοῦτο εἰς ἀπόστασιν, καθ' ἣν ἡ βολὴ ἰδία τοῦ ἑλληνικοῦ ὅπλου ἦν ἀκίνδυνος. Ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο ἔδωκαν ἀντάρται τινές, οἱ ὁποῖοι προχωρήσαντες ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ταξιάρχου πρὸς τὸ βορειοανατολικὸν μέρος συνεπλάκησαν μετὰ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἀμέσως μετὰ τοῦτο ἤρξαντο ἐπιτιθέμενοι ἀκροβολιστικῶς κατὰ τοῦ δεξιοῦ κέρατος τῶν Ἑλλήνων, ἵνα κερδήσωσιν ἔδαφος πρὸς τὸ μέρος τοῦτο. Ἅπαξ δὲ ἀρξαμένου τοῦ πυρὸς ἐν ἑνὶ τμήματι ἡ καταστολὴ αὐτοῦ ἦν ἀδύνατος.

Ταχέως ἤρξαντο ἐπιτιθέμενοι καὶ αἱ πρὸς τὸ ἀριστερὸν προφυλακαὶ τοῦ πρώτου τάγματος, μετ' ὀλίγον δὲ γενικὸς πυροβολισμὸς ἐσημειώθη καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῶν ἀκροβολιστῶν καὶ ἡ μάχη ἤρ-

χισεν. Ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης βλέπων τὸ πῦρ λαμβάνον διαστάσεις ἔσπευσεν ἀμέσως πρὸς τὸ δεξιὸν κέρας καὶ διέταξε τὰ διάφορα σώματα νὰ λάβωσι τάξιν μάχης καὶ νὰ τηρήσωσιν ἀμυντικὴν ὅσον τὸ δυνατὸν στάσιν. Συγχρόνως δὲ ἐνίσχυσε τὸ κέρας τοῦτο δι' ἑνὸς οὐλαμοῦ τῆς 3ης λυομένης πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Βλαχάβαν. Ὁ δὲ ἐπιτελάρχης αὐτοῦ ταγματάρχης Δαγκλῆς κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἔσπευσε πρὸς τὸ ἀριστερὸν κέρας καὶ ἔδωκε διαταγὴν νὰ ταχθῇ πρὸς μάχην τὸ ἐν τῷ κέρατι τούτῳ 10ον σύνταγμα καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Οἰκονόμου πεδινὴ πυροβολαρχία, ἥτις ἤρξατο βάλλουσα ἀπὸ ἀποστάσεως 3.050 μέτρων κατὰ τῶν πρὸ τῆς Στρεβίνης τουρκικῶν πυροβόλων. Οὐλαμὸς προκεχωρημένος πεδινοῦ πυροβολικοῦ τῶν Τούρκων ἀπήντησεν εἰς τὰ πυρὰ αὐτῆς καὶ μετ' ὀλίγον ὅλαι αἱ τουρκικαὶ θέσεις ἀποκαλύπτονται ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν ὅπλων, ὅστις ἐδείκνυεν αὐτάς. Ἀλλ' ἐν τῇ ὁρμῇ τῶν ἑλλήνων στρατιωτῶν ἐνισχυομένων ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ταξιάρχου Μπαϊρακτάρη, διατρέχοντος ἐφίππου τὰς γραμμὰς τῶν μαχομένων, ἡ διαταγὴ τῆς παθητικῆς ἀμύνης ἐλησμονήθη καὶ ἡ θέσις τῆς ταξιαρχίας μετεβλήθη εἰς ἐπιθετικήν. Ταχέως διαταγῇ τοῦ ταξιάρχου ἐνισχύονται οἱ ἀκροβολισταὶ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου τάγματος καὶ τὰ πυροβόλα τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Λέστου, οὐλαμοῦ τῆς λυομένης πυροβολαρχίας, κροτοῦσι πρὸ τοῦ Ἰμαρὲτ συγχρόνως μετὰ τῶν τοῦ Ἀμυντικοῦ στρατῶνος καὶ τοῦ Θεοτοκιοῦ βαλλόντων κατὰ τοῦ Γριμπόβου. Ὁ ἕτερος οὐλαμὸς τῆς λυομένης πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Βλαχάβαν ἐτοποθετήθη εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Γρεμενίτσης, ὑποστηρίζων τὴν προέλασιν τοῦ πεζικοῦ τοῦ 2ου τάγματος. Προαγομένων δὲ τῶν δύο τούτων οὐλαμῶν ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης διέταξε νὰ ἐνισχυθῇ πᾶσα ἡ γραμμὴ τοῦ 6ου συντάγματος διὰ τῶν στηριγμάτων καὶ τῶν ἐφεδρειῶν αὐτῆς, ὅπως ὁλόκληρον τὸ δεξιὸν κέρας προχωρήσῃ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ καταλάβῃ θέσεις ὀχυρωτέρας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀμύνης τῆς ταξιαρχίας. Τούτου γενομένου σφοδροὶ τυφεκοβολισμοὶ ἀντηλλάγησαν ἑκατέρωθεν καθ' ὅλον τὸ δεξιόν, ἐν ᾧ εἰς τὸ ἀριστερὸν τῶν Ἑλλήνων διεξήγετο ἁπλῶς ἀγὼν πυροβολικοῦ, τοῦ ἐχθροῦ μὴ ἀποπειραθέντος προσβολὴν διὰ τοῦ πεζικοῦ του πρὸς τὸ μέρος τοῦτο. Ὁ ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος ταχέως ἤδη ὤθησε τοὺς λόχους αὐτοῦ κατὰ μέτωπον προελαύνων κατὰ τῶν τουρκικῶν θέσεων. Αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων μὴ ἀντέχουσαι εἰς τὴν

ἐπίθεσιν καὶ ὑποχωροῦσαι ἀνήρχοντο τὰς κλιτύας, παρακολουθούμεναι βῆμα πρὸς βῆμα ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν λόχων, ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ οὐλαμοῦ τῆς λυομένης πυροβολαρχίας. Οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον καὶ τὰς δύο κορυφὰς τῆς ὀρεογραμμῆς Γριμπόδου, αἵτινες ἐχωρίζοντο δι' ὁμαλῆς χαράδρας, τὴν ὑψηλοτέραν κορυφὴν καὶ τὴν ἀμέσως ταύτης ὑποκειμένην. Ἐξ ἀμφοτέρων δὲ κατεπυροβόλουν τοὺς κάτωθεν καὶ ἐπὶ ἀνοικτοῦ πεδίου ἱσταμένους ἑλληνικοὺς λόχους διὰ χαλάζης σφαιρῶν καὶ ὀβίδων ἐκ τῶν ἀναβιβασθέντων ἄχρις ἐκεῖ πυροβόλων των. Ἀλλ' οἱ ἄνδρες τῶν προφυλακῶν Παπαγιαννοπούλου ἐνισχυθέντες ἔσπευδον ἐν μακρᾷ ἀκροβολιστικῇ ἁλύσει νὰ κερδήσωσι τὴν κορυφὴν τῆς ῥάχεως καὶ ἀνερριχῶντο ὡς αἴγαγροι ὀρθίως πυροβολοῦντες τοὺς Τούρκους. Εἵπετο δ' ἐν συμπαγεῖ φάλαγγι ὁ λόχος τοῦ Βασιλειάδου, ὅστις φθάσας παρὰ τὴν ῥίζαν τῆς ῥάχεως ἀνεπτύχθη εἰς ἀραιὰν τάξιν καὶ ἀνερριχήθη ὡσαύτως πρὸς τὰ ἐπάνω. Οἱ Τοῦρκοι διὰ χαλαζώδους πυρὸς ἐκ τῶν ταχυσκάπτων καὶ τῶν ὀχυρωμάτων αὐτῶν προσεπάθουν ν' ἀναχαιτίσωσι τὴν κατὰ μέτωπον αὐτῶν ἑλληνικὴν προέλασιν, ἀλλὰ συνεκλονοῦντο διηνεκῶς ἐκ τῶν ὀβίδων τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων καὶ διηνεκῶς ἔχανον ἔδαφος. Μετ' ὀλίγον συνάπτεται λυσσώδης μάχη ἐξ ἀποστάσεως 500 περίπου μέτρων καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου, ἐφ' ἧς ἵσταντο, καταλαμβάνεται ἐξ ἐφόδου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Τοῦρκοι τόσον ἐκ τῶν ὀβίδων τοῦ πυροβολικοῦ, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἀθρόου πυρὸς τοῦ πεζικοῦ ἐξετοπίσθησαν ῥιφθέντες πρὸς τὰ ὀπίσω ἐπὶ κατωφερείας, ἐξ ἧς κατέστη μειονεκτικὴ ἡ θέσις αὐτῶν, ἐντὸς τῆς χαράδρας, ἥτις ἐμεσολάβει μεταξὺ τοῦ λόφου ἐκείνου καὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τοῦ Γριμπόδου. Ἔσπευσαν δὲ νὰ λάβωσι μετὰ τάχους τὰ πρανῆ τῆς ῥάχεως τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς καὶ νὰ ὀχυρωθῶσι καὶ πάλιν εἰς τὰ ἐκεῖ ὑπάρχοντα ταχύσκαπτα πρὸς τἀριστερά, ὅτε ὀβὶς βολιδοφόρος τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος ἀπεδεκάτισεν αὐτούς. Ἀλλὰ μεταξὺ τῆς καταληφθείσης κορυφῆς καὶ τῆς ὑπερκειμένης ταύτης διεξήγετο ἀληθὴς μονομαχία τῶν δύο πεζικῶν. Καὶ οἱ τέσσαρες λόχοι τοῦ πρώτου τάγματος κατεπυροβολοῦντο ὑπὸ τῶν ἄνωθεν ἱσταμένων Τούρκων καὶ ἦσαν ἐντελῶς ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ πυρὰ αὐτῶν.

Ἐν ᾧ δὲ ἡ μονομαχία αὕτη διεξήγετο κατὰ μέτωπον, τὸ 2ον τάγμα τοῦ ἕκτου συντάγματος προύχώρει διὰ τῆς κοιλάδος τῆς Γρεμενίτσης, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῶν δύο λυομένων πυροβόλων ὑπὸ τὸν

ἀνθυπολοχαγὸν Βλαχάβαν. Καὶ καταλαβὸν τὰς δεξιὰς κλιτύας τοῦ ἄνωθεν τῆς Γρεμενίτσης λόφου ἀντήλλασσε τὰ πυρὰ αὐτοῦ μετὰ τῶν ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου ἱσταμένων Τούρκων· διεξήγετο δὲ ζωηρὸς ἀγὼν μεταξὺ αὐτῶν ζητούντων νὰ διατηρήσωσι τὰς θέσεις των καὶ τῶν Ἑλλήνων προσπαθούντων νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν μετὰ τοῦ προελάσαντος ἀριστερόθεν τάγματος τοῦ Παπαγιαννοπούλου. Εἰς τὴν ζωηρότητα τοῦ ἀγῶνος προσετέθησαν τὰ πυρὰ τῶν τοπομαχικῶν πυροβόλων τῶν 10,5 τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος ἐξ ἀποστάσεως ἓξ καὶ πλέον χιλιάδων μέτρων. Μετὰ τέσσαρας δὲ βολὰς αὐτῶν ἐπιτυχεῖς οἱ Τοῦρκοι ἀπωθήθησαν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ τὸ τάγμα Κοκοτάκη καταλαβὸν τὸν λόφον ἥνωσε τὰ πυρὰ αὐτοῦ πρὸς τὸ σφοδρὸν πῦρ τῶν ἐπὶ τῆς ἁλωθείσης κορυφῆς ἀνδρῶν τοῦ πρώτου τάγματος. Προβὰν δ' ἔτι περαιτέρω κατώρθωσε μετὰ λυσσώδη πάλην νὰ ἀποδιώξῃ τὸν ἐχθρὸν ἐκ τῆς πρώτης κορυφογραμμῆς καὶ νὰ περιορίσῃ αὐτὸν εἰς τὰ παρὰ τὸ χωρίον Γρίμποβον ἰσχυρότερα ὑψώματα, προσεγγίσαν αὐτὸν μέχρι ἀποστάσεως 400 μέτρων περίπου. Κατὰ τὴν γενομένην ἔφοδον ἐτραυματίσθη ὁ ταγματάρχης Κοκοτάκης ἐλαφρῶς εἰς τὴν χεῖρα καὶ τὸν πόδα, ἀνέλαβε δὲ ἀμέσως τὴν διοίκησιν τοῦ τάγματος ὁ ἀρχαιότερος λοχαγὸς Ἀποκωρίτης. Τὸ δὲ τρίτον τάγμα τοῦ ἕκτου συντάγματος ἀποτελοῦν τὸ ἄκρον δεξιόν, κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐνήργησε κυκλοτερῆ κίνησιν, ἐν ᾧ δι' ἑνὸς τῶν τμημάτων αὐτοῦ ἀπησχόλει τὸν ἐκ τοῦ στενοῦ τῆς Πρενίτσης πλευροκοποῦντα αὐτὸ ἐχθρόν. Καὶ προχωρῆσαν κατώρθωσε διὰ μὲν τοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ν. Γκιόκαν λόχου αὐτοῦ νὰ ἐκτοπίσῃ τοὺς Τούρκους ἐκ δύο ὀχυρῶν θέσεων, ἐν αἷς καὶ ἐκ τοῦ περιβολοτοίχου τοῦ ἐκκλησιδίου οἱ Ἅγιοι Τεσσαράκοντα (ἢ Ἁγία Παρασκευή), διὰ δὲ τοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ὀδ. Μοσχόπουλον ἑτέρου λόχου νὰ καταλάβῃ δύο ἄλλας ἐπίσης ὀχυρὰς θέσεις πλησίον τῶν πρώτων.

Περὶ τὴν ἕκτην ὥραν τὸ πῦρ τῶν Τούρκων κατὰ μέτωπον καὶ δεξιόθεν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως κατέστη ζωηρότερον, ἐπειδὴ δὲ ὁλόκληρος ἡ δύναμις τοῦ ἕκτου συντάγματος συμμετεῖχε τοῦ ἀγῶνος, ἐδέησε κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην φάσιν αὐτοῦ ν' ἀποσταλῶσι πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων ἐκ τῆς ἐφεδρείας δύο λόχοι τῶν ἀστυφυλάκων καὶ ὁ 2ος λόχος τοῦ τάγματος τῶν χωροφυλάκων ὑπὸ τὸν ὑπομοίραρχον Γιαννακὸν Δουβουνιώτην. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν σωμάτων τούτων προηγήθη ἔφιππος αὐτὸς ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης ἐγκαρ-

διώνων τοὺς ἄνδρας καὶ παρακελεύων αὐτοὺς νὰ βαδίσωσι πρὸς τὰ ἐμπρὸς πρὸς ἅλωσιν τῶν κλονιζομένων τουρκικῶν θέσεων. Ὁ Ἀμυντικὸς Στρατὼν καὶ τὰ πυροβολεῖα τοῦ Θεοτοκιοῦ ἐπανέλαβον τὰ πυρὰ αὐτῶν καὶ ἡ μάχη, ἐν ᾧ ἐφαίνετο πρὸς στιγμὴν λήξασα, ἐνεδυναμώθη ἐκ νέου. Ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων ἦν ζωηρότερον εἰς τὸ κέντρον καὶ δεξιόθεν, ἐν ᾧ τὸ τῶν Τούρκων ἐφαίνετο ἀσθενέστερον καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν γραμμήν. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως ὁ ἀγὼν διεξήγετο διὰ τοῦ πυροβολικοῦ. Δύο πεδινὰ τουρκικὰ πυροβόλα τοποθετημένα πρὸς τὴν Φιλιππιάδα ἔβαλλον κατὰ τῆς ἀριστερᾷ τῆς ὁδοῦ παρατεταγμένης ταξιαρχίας Οἰκονόμου, μὴ ἐξικνούμενα μέχρι αὐτῆς, ἐν ᾧ αἱ βολαὶ αὐτῆς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπετύγχανον. Δύο δ' ἕτερα τοποθετημένα πρὸς τὴν Στρεβίναν ἔβαλλον ἐπιτυχῶς κατὰ τοῦ οὐλαμοῦ τῆς λυομένης πυροβολαρχίας, τοῦ διοικουμένου παρὰ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Λέστου, παρ' ᾧ ἵστατο μετὰ τοῦ διοικητοῦ τῆς πυροβολαρχίας ταύτης Τυπάλδου ὁ ἀρχηγὸς Μάνος παρακολουθῶν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀπροσδοκήτου μάχης. Ἀπὸ τῆς ἕκτης δὲ ὥρας ἥνωσε τὰ πυρά του πρὸς τὰ πυρὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς παρατάξεως τῆς πρώτης ταξιαρχίας τὸ πυροβολικὸν τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου ἐρχόμενον εἰς ἐνίσχυσιν, ἀλλὰ παρὰ πολὺ μακρόθεν. Ἡ μάχη ἐξηκολούθει οὕτω μέχρι τῆς ἑβδόμης ἑσπερινῆς, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐνισχυθέντες διὰ νέων δυνάμεων ἀποκατέστησαν ζωηρότερον τὸ πῦρ αὐτῶν καὶ ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς κορυφῆς, ἣν κατεῖχον, ἐπεχείρησαν ἔφοδον πρὸς κατάληψιν τῶν προτέρων αὐτῶν θέσεων. Αἱ φάλαγγες αὐτῶν ἀνελιχθεῖσαι δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν ἐβάδισαν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καταπυροβολοῦσαι τοὺς κάτωθεν ἱσταμένους καὶ ἐζήτησαν νὰ καταλάβωσι τὰ ὀχυρώματα, τὰ ὁποῖα πρὸ ὀλίγου εἶχον ἐγκαταλείψῃ. Οἱ ἑλληνικοὶ λόχοι ἔβαλλον κατ' αὐτῶν διὰ πυρῶν ὁμαδὸν καὶ ταχέων, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι προυχώρουν πάντοτε συντεταγμένοι καὶ συνώδευον τὴν ἐπίθεσιν αὐτῶν δι' ἰαχῶν καὶ ἀναφωνήσεων. Ἐν ᾧ δὲ ἡ ἔφοδος ἦν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς, συμπυροκροτήσεις ἐπανειλημμέναι τῶν τοπομαχικῶν τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος ἐθρυμμάτισαν τὰς τάξεις αὐτῶν καὶ πολλοὶ κατεκυλίσθησαν νεκροὶ κάτω εἰς τὴν χαράδραν, ἐν ᾧ ἡ πορεία τῶν λοιπῶν ἀνεστάλη καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν βαθμηδὸν κατέστη ἀραιότερον. Τὴν 7.45 τῆς ἑσπέρας ἐξεσφενδονίσθησαν τὰ τελευταῖα βλήματα τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἀμυνομένου πλέον ἀπὸ τῶν τελευταίων αὐτοῦ χαρακωμάτων. Ἐπί τινα χρόνον ἀκόμη ὁλό-

κληρος ἡ κορυφογραμμὴ τοῦ Γριμπόβου ἐστίζετο ὑπὸ ἀναλαμπῶν ἐν τῷ σκότει ἐκ τῶν ἀραιῶν τυφεκοβολισμῶν τῶν Τούρκων καὶ εἶτα ἡ νὺξ διεχώρισε τοὺς μαχομένους.

Οἱ Τοῦρκοι περιωρίσθησαν εἰς τὴν κεντρικὴν αὐτῶν θέσιν τουτέστιν εἰς τὰ παρὰ τὸ χωρίον Γρίμποβον ὑψώματα καὶ εἰς τὴν ὑψηλοτέραν κορυφὴν τῆς λοφοσειρᾶς Ἰμαρὲτ καὶ δυτικῶς τοῦ Γριμπόβου, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες ἔμειναν κύριοι τῶν θέσεων, ἃς ἐκυρίευσαν παρὰ τοῦ ἐχθροῦ. Μετὰ τὴν μάχην τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Σπυρ. Μπαϊρακτάρην τάγμα τῆς χωροφυλακῆς καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γ. Γκιόκαν τάγμα τῆς ἀστυφυλακῆς ἐστάλη πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ 6ου συντάγματος καὶ πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν κεκμηκότων τμημάτων τοῦ συντάγματος τούτου. Συγχρόνως δὲ διετάχθη ἡ ἀναχορηγία τῶν πυρομαχικῶν καὶ τὰ στρατεύματα ἔλαβον τὴν διαταγὴν νὰ διανυκτερεύσωσιν ἐπὶ τῶν καταληφθεισῶν θέσεων, ἀνασυντασσόμενα. Εἰς δὲ τὸ δέκατον σύνταγμα ἐδόθη ἡ ἐντολή, ὅπως δι' ἑνὸς τάγματος ἀναλάβῃ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀσφαλείας τοῦ πρὸς τὴν ὁδὸν Χανοπούλου ἐδάφους, τοῦ ἑτέρου τάγματός του καταυλισθέντος πρὸς τὰ ὀπίσω ἐν ἐφεδρείᾳ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ταξίαρχος Δ. Μπαϊρακτάρης ἀνήγγειλεν εἰς τὸν πρὸ τοῦ τέλους τῆς μάχης ἀπελθόντα εἰς Ἄρταν ἀρχηγὸν Μάνον τἀποτελέσματα τῆς μάχης καὶ ἐζήτησε τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ. Ὁ ἀρχηγὸς ἔσπευσε δι' ἐγγράφου του (*) ν' ἀπαντήσῃ, ἐπαινῶν τὴν γενναιότητα τῶν στρατευμάτων, καὶ διέταξεν ἵνα ταῦτα διατηρήσωσι τὰς καταληφθείσας παρὰ τοῦ ἐχθροῦ θέσεις καὶ ἀναμείνωσιν ἐν αὐταῖς τὰς διαταγάς του πρὸς περαιτέρω ἐνέργειαν. Συνεπείᾳ δὲ τῆς διαταγῆς ταύτης ὁ ταξίαρχος τὴν 1 $^{1}/_{2}$ ὥραν τῆς πρωΐας διέταξε τὰ στρατεύματα, ὅπως τηρήσωσιν αὐστηρὰν ἄμυναν ἐπὶ τῶν καταληφθεισῶν θέσεων καὶ ἀποφύγωσι πᾶσαν ἐπίθεσιν ἄνευ διαταγῆς του.

Ὁ ἀγὼν εἰς ὃν περιεπλάκη κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἡ ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη ἦν ἀπροσδόκητος. Ἡ θέσις αὐτῆς ἀπὸ ἀμυνομένης μετεβλήθη εἰς ἐπιθετικήν. Καίτοι δὲ ἡ μάχη εἶχε λήξῃ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, καταλαβόντων τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα τῶν Τούρκων, αἱ τάξεις αὐτῶν εἶχον ὑποστῇ ἱκανὰς ἀπωλείας καὶ ἡ ἐπίθεσις εἶχεν ἐκτελεσθῇ πρὶν ἢ ἡ ταξιαρχία Γκολφινοπούλου ἀναλάβῃ τὴν κατὰ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου προσβολήν. Τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἐματαιοῦτο τοι-

(*) Διαταγὴ ὑπ' ἀριθ. 6515, κοινοποιηθεῖσα τὴν 1 ὥραν τῆς πρωΐας.

ουτοτρόπως, διότι τὴν πρωΐαν, ὡς εἶχον τὰ πράγματα, ἀνεμένετο ἐπανάληψις τῆς κατὰ τὸ Γρίμποβον μάχης, ἡ δὲ ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη, ἡ τόσον ἡρωϊκῶς ἄλλως τε πολεμήσασα, εἶχεν ἀναπτύξῃ τοιουτοτρόπως τὰς δυνάμεις της, ὥστε ἐδεῖτο ἐνισχύσεων, ἐὰν τὴν ἐπιοῦσαν προσεβάλλετο ὑπὸ ἀνωτέρων τοιούτων. Αἱ ἐνισχύσεις δὲ μόνον ἐκ τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου ἠδύναντο νὰ ληφθῶσιν, ὁ δὲ ἀρχηγὸς φοβούμενος πάντοτε περὶ τῆς τύχης τῆς Ἄρτης ἤρχιζε νὰ συλλαμβάνῃ ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου του καὶ ἐν τέλει ἠναγκάζετο νὰ μεταρρυθμίσῃ αὐτό.

Διαρκούσης τῆς νυκτὸς κατέφθασαν τοῖς Τούρκοις ἐπικουρίαι ἀποσταλεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Ἀχμὲτ Χιφζῆ πασσᾶ, 8 τάγματα ἐν συνόλῳ μετὰ δύο πυροβόλων. Τὰ τάγματα ταῦτα διενεμήθησαν εἰς τὰς ἐπικαίρους θέσεις τῆς Τουρκικῆς παρατάξεως διὰ τῶν ὁδῶν Κουμουτσάδων καὶ Στρεβίνης, ἀπὸ τῆς 4ης δὲ καὶ ἡμισείας πρωϊνῆς ὥρας τῆς ἐπιούσης 2 Μαΐου, ἡ μάχη ἐπανελήφθη, ὡς προεβλέπετο. Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦται ἐνισχύσεις ἀφίκοντο τοῖς Τούρκοις, ἡ ἑλληνικὴ ἐπίθεσις εἶχεν ἐξασθενήσῃ ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς εἰς μεγαλητέραν γραμμὴν ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων αὐτῆς. Ἐκ φόβου μὴ οἱ Τοῦρκοι ἐπιχειρήσωσι νὰ ὑπερφαλαγγίσωσι καὶ κυκλώσωσι τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως κατερχόμενοι διὰ τῆς διόδου τῆς Μπρενίτσης πρὸς τὴν Ἄνω Βλαχέρναν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Γρεμενίτσαν, ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης διέταξε μέρος τῶν δυνάμεων τοῦ δεξιοῦ νὰ χωρήσῃ ἀνατολικώτερον πρὸς τὴν κορυφογραμμὴν τῆς Μπρενίτσης. Οὕτω δὲ ἡ ἑλληνικὴ παράταξις κατήντησε νὰ ἔχῃ κολοσσιαῖον μέτωπον. Ἤρχιζεν ἀριστερόθεν ἀπὸ τῆς πεδιάδος τῆς Ἄρτης πρὸς τὸ Χανόπουλον, ἔνθα ὁ διοικητὴς τοῦ 10ου συντάγματος ἀντισυνταγματάρχης Μάνεσης παρέταξε πρὸς μάχην τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κ. Δαμιανὸν 3ον τάγμα ἑκατέρωθεν τῆς πρὸς Χανόπουλον ἀγούσης ὁδοῦ, ἀφεὶς ὡς ἐφεδρείαν ὄπισθεν τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην 1ον τάγμα τοῦ αὐτοῦ συντάγματος. Ἐπεξετείνετο ἀκροβολιστικῶς καὶ ἐνιαχοῦ διακεκομμένως μέχρι τῆς χαμηλοτέρας κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου, τῆς ἁλωθείσης κατὰ τὴν προτεραίαν ὑπὸ τοῦ τάγματος τοῦ Παπαγιαννοπούλου, καὶ ἐκεῖθεν ἐχώρει ἀνατολικῶς πρὸς τὰ ὑψώματα τῆς Γρεμενίτσης, ἔνθα εὑρίσκετο τὸ δεξιὸν τῆς γραμμῆς τοῦ πυρός, τοῦ 6ου συντάγματος τοῦ πεζικοῦ μετὰ τῶν οὐλαμῶν τῆς λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας διατηρησάντων τὰς αὐτάς, ἃς καὶ κατὰ τὴν προ-

τεραίαν θέσεις, ὄπισθεν τῶν ὁποίων ἐτάχθη ὡς στήριγμα τὸ τάγμα τῆς χωροφυλακῆς. Ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς Γρεμενίτσης μέχρι τῆς θαμνώδους κορυφογραμμῆς τῆς Μπρενίτσης ἐξετείνετο τὸ ἄκρον δεξιόν. Ὁ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μοσχοβίτην λόχος τοῦ 3ου τάγματος κατέλαβε τὴν εἴσοδον τοῦ στενοῦ τῆς Μπρενίτσης, πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐκεῖθεν κατερχομένων ἐχθρῶν, ἔχων εἰς τὸ ἀριστερὸν αὐτοῦ τὸν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ν. Γκιόκαν λόχον καὶ ὄπισθεν ὡς στήριγμα τὸν ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Ἀργυράκην λόχον τοῦ αὐτοῦ τάγματος. Ἐκ δὲ τοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Σ. Μπαϊρακτάρην τάγματος τῆς χωροφυλακῆς, ἔχοντος τὴν ἐντολὴν νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἄκρον δεξιὸν κέρας, ὁ μὲν 2ος λόχος ὑπὸ τὸν ὑπομοίραρχον Δυοβουνιώτην ἠμύνετο ἐν τῷ περιβολοτοίχῳ τοῦ ἁλωθέντος ἐκκλησιδίου, ὁ 4ος λόχος ὑπὸ τὸν ἀνθυπομοίραρχον Ζήσιον Σαραβέλλαν ἐχρησίμευεν ὡς ἐφεδρεία τοῦ 3ου τάγματος καὶ δύο λόχοι (ὁ 1ος καὶ ὁ 3ος) ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ λοχαγοῦ Π. Βεντίκου ἔλαβον τὴν ἐντολὴν παρὰ τοῦ διοικητοῦ τοῦ τάγματος περὶ τὴν δευτέραν ὥραν τῆς πρωΐας, ὅπως καταλάβωσιν ἰσχυράν τινα πλευρικὴν θέσιν πρὸς ἀνατολάς, ἵνα ἀποκρούσωσιν ἐνδεχομένην ἐκεῖθεν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων. Συνεπείᾳ δὲ τῆς διαταγῆς ταύτης οἱ λόχοι οὗτοι ἀναχωρήσαντες πρὸ τῆς ἡμέρας κατέλαβον τὴν 5ην πρωϊνὴν ὥραν τὸ πέραν τῆς χαράδρας μεταξὺ Μπρενίτσης καὶ Βλαχέρνης διῆκον ὕψωμα.

Ἡ ἐπέκτασις αὕτη τῆς γραμμῆς ἐξησθένησε τὴν δύναμιν τῆς ἐπιθέσεως, ἐπήνεγκε σύγχυσιν εἰς τὴν τροφοδότησιν τῶν μαχομένων λόχων καὶ τὴν διανομὴν φυσιγγίων καὶ ὕδατος καὶ κατέστρεφεν ἐν γένει τὴν συνοχὴν τοῦ στρατεύματος. Πρὸς ἐπίμετρον δὲ τῆς ἀτυχίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ πρωΐας τῆς ἡμέρας ταύτης ὑπὸ οὐρανὸν ἀπελπιστικῶς συννεφώδη καὶ μολύβδινον ἤρξατο νὰ πίπτῃ βροχὴ ἄφθονος καὶ συνεχής, παραλύουσα τὰς κινήσεις τῶν σωμάτων καὶ ἐξαντλοῦσα τὸ μένος καὶ τὴν ὑπομονὴν τῶν ἀνδρῶν. Ὑπὸ τὴν βροχὴν δὲ ταύτην ἀντηλλάγησαν τὰ πρῶτα πυρὰ εἰς τὸ δεξιὸν τὴν τετάρτην καὶ ἡμίσειαν πρωϊνὴν ὥραν. Οἱ Τοῦρκοι κατέχοντες ὑψώματά τινα εἰς τὸ βάθος τῆς ἐλαιοφύτου κοιλάδος τῆς Γρεμενίτσης καὶ τὰς ὑπωρείας τοῦ Γριμπόβου, ἤρξαντο ζωηροῦ πυρὸς ἀπὸ τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν, ὧν τὴν θέσιν κατέστησαν ἀπόρθητον κατὰ τὴν νύκτα. Εἰς τὸ πῦρ αὐτῶν ἀπήντησαν τὰ λυόμενα πυροβόλα καὶ οἱ ἀκροβολισταὶ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων, μετ' ὀλίγον δὲ τοῦ πυρὸς καταστάντος ζωηροτέρου,

οἱ Ἕλληνες, καίτοι τὸ ἔδαφος εἶχε καταστῇ λίαν ὀλισθηρὸν ἐκ τῆς βροχῆς, ἐξετέλεσαν πλευρικὴν κίνησιν δεξιόθεν καὶ προσέβαλον ἐκ τοῦ πλαγίου τοὺς Τούρκους. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τὰ κατὰ μέτωπον τμήματα τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως ἐξετέλεσαν ἔφοδον κατὰ τῶν ὑψωμάτων, ἀφ' οὗ τὰ λυόμενα πυροβόλα τοῦ Βλαχάβα κατεσίγασαν δύο μικρὰ τουρκικὰ βάλλοντα ἀραιῶς. Οἱ Ἕλληνες στρατιῶται, καίτοι βαλλόμενοι διὰ πυκνοῦ πυρός, ταχέως ἀνῆλθον τὰ πρανῆ τῶν ὑψωμάτων, οἱ δὲ Τοῦρκοι προσβαλλόμενοι κατὰ μέτωπον καὶ πλευροκοπούμενοι δεξιόθεν ὑπεχώρησαν βραδέως ἐκ τῶν ὑψωμάτων αὐτῶν πρὸς τὸ βάθος τῆς χαράδρας, ἥτις ἔφερε πρὸς τὴν ὑψηλοτέραν κορυφὴν τοῦ Γριμπόβου ἀφέντες πανταχοῦ πολυαρίθμους νεκρούς. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ἠκολούθησαν αὐτοὺς τὰ πυρὰ τῶν Ἑλλήνων, καταλαβόντων τὰς κορυφὰς τῶν ἐχθρικῶν ὑψωμάτων καὶ καταπυροβολούντων ἐκεῖθεν τοὺς φεύγοντας. Τούτου ἕνεκα οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀπετόλμησαν νὰ λάβωσι τὴν ῥάχιν, ὅπως ἀνέλθωσι πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Γριμπόβου, ἔνθα τὸ κύριον σῶμα αὐτῶν, διότι θὰ ἦσαν λίαν ἐκτεθειμένοι. Ἀλλ' ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἐκαλύφθησαν ἐντὸς τῆς χαράδρας, ἄλλοι δ' ἐτράπησαν πρὸς τὸ δάσος τῶν ἐλαιῶν, ἔνθα ἔπεσαν ὑπὸ τὰ καταστρεπτικὰ πυρὰ τοῦ τάγματος τῆς χωροφυλακῆς καὶ δύο λόχων τοῦ πεζικοῦ, εὑρισκομένων ἐν καραδοκίᾳ.

Τὴν ἕκτην πρωϊνὴν ὥραν τὸ πῦρ ἐγενικεύθη καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν καὶ τὸ θέαμα τῆς μάχης ἦν ἀπείρως μελαγχολικὸν ἐν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ του ὑπὸ τὸν συννεφώδη καὶ διαρκῶς κλαίοντα ἐκεῖνον οὐρανόν. Τὰ πυροβολεῖα τοῦ Θεοτοκιοῦ καὶ τοῦ Ἀμυντικοῦ ἐκρότησαν ταυτοχρόνως, τεθέντος εἰς ἐνέργειαν καὶ τοῦ μεγάλου τοπομαχικοῦ πυροβόλου τῶν 15,5, τὸ ὁποῖον ἀπὸ ἀποστάσεως πέντε καὶ ἓξ χιλιάδων μέτρων ἔστελλε τὰς ὀβίδας του κατὰ τῶν ἐχθρικῶν τάξεων. Τὴν ἡμέραν δὲ ταύτην ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μάχην καὶ τὸ ἀριστερὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, ἔνθα κατὰ τὴν προτεραίαν διεξήχθη μόνον ἀγὼν πυροβολικοῦ. Οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον τὴν ἀκρώρειαν τοῦ Χανοπούλου (Μύτικα), τὴν ἀνερχομένην βαθμηδὸν μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Γριμπόβου, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες ἔμενον ἀκάλυπτοι ἐν τῇ πεδιάδι. Εἶχον δὲ καὶ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο σπουδαίως ἐνισχυθῇ οἱ Τοῦρκοι διὰ τριῶν ταγμάτων ῥεδίφηδων καὶ μιᾶς πεδινῆς πυροβολαρχίας τῶν 9. Διὸ περὶ τὴν ἑβδόμην πρωϊνὴν ὥραν ὁ ταξίαρχος Δ. Μπαϊρακτάρης ἠναγκάσθη νὰ διαθέσῃ καὶ τὸ ἐν ἐφεδρείᾳ 3ον τάγμα

τοῦ δεκάτου συντάγματος. Καὶ τὸν μὲν ἕνα λόχον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Μιχ. Χαραλάμπους διέταξε νὰ προχωρήσῃ δεξιόθεν ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς Ἰμαρὲτ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν τῇ κορυφῇ αὐτῆς μαχομένου 1ου τάγματος τοῦ 6ου συντάγματος. Ἕνα οὐλαμὸν τοῦ 2ου λόχου ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Ἀνδρ. Κουσόπουλον ἀπέστειλε πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν τῷ ἀριστερῷ κέρατι μαχομένου 1ου τάγματος τοῦ 10ου συντάγματος καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἐξ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος λόχου ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην διέταξε νὰ μεταβῇ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἄκρου δεξιοῦ κέρατος πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ στενοῦ τῆς Μπρενίτσης. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ταξιαρχία ἔμενε πλέον ἄνευ ἐφεδρικῶν στρατευμάτων ἐζητήθησαν ἐνισχύσεις παρὰ τῆς ἐν Χαλκιάδες εὑρισκομένης 3ης ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου, ἥτις ἀπέστειλεν ἀμέσως διλοχίαν τοῦ 9ου πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Κ. Λιαγκούαν, ταχθεῖσαν ὡς ἐφεδρείαν ὄπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ κέρατος. Ἀλλὰ καὶ ἡ διλοχία αὕτη δὲν ἐβράδυνε νὰ συμμετάσχῃ τῆς μάχης, ἐνισχύσασα τὰ μαχόμενα στρατεύματα τοῦ κέρατος τούτου. Συγχρόνως δὲ ἡ 3η ταξιαρχία διέθεσε πρὸς ἐπικουρίαν τῆς μαχομένης ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη τὴν πεδινὴν αὐτῆς πυροβολαρχίαν, ἥτις ταχθεῖσα εἰς κατάλληλον θέσιν ἀπησχόλει τὰ μεταξὺ Στρεβίνης καὶ Χανοπούλου ἐχθρικὰ πυροβόλα, ἅτινα ἠνώχλουν τὸ ἀριστερὸν ἑλληνικὸν κέρας. Ἐν τῷ μεταξὺ δ' ἔσπευσεν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐξ Ἄρτης καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ Μάνος, παρ' οὗ ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης ἐξῃτήσατο ὡσαύτως ἐνισχύσεις. Τῇ διαταγῇ δὲ αὐτοῦ ἀπεστάλησαν περὶ τὴν μεσημβρίαν εἰς τὰ μαχόμενα στρατεύματα ἐξ Ἄρτης τρεῖς λόχοι μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Δ. Νοταρᾶν καὶ 4 ὀρειβατικὰ πυροβόλα ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γ. Μῆτσον. Τὰ σώματα ταῦτα ἐτάχθησαν ἐπὶ τοῦ Ἄνω Ἰμαρὲτ καὶ ὄπισθεν τοῦ κέντρου τῆς παρατάξεως ὡς γενικὴ ἐφεδρεία τῆς μαχομένης ταξιαρχίας.

Τῆς μάχης δὲ λαμβανούσης τὴν ἡμέραν ταύτην διαστάσεις εἰς τὸ ἀριστερόν, ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία ἡ κατὰ τὸ κέρας τοῦτο τεταγμένη ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Οἰκονόμου προχωρήσασα ἀφανῶς ἀριστερόθεν τῆς ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ καταπυροβολουμένης ὁδοῦ Χανοπούλου καὶ κατὰ 500 περίπου μέτρα ἔμπροσθεν τῆς θέσεως, ἣν κατεῖχε κατὰ τὴν προτεραίαν, ἐτάχθη ὄπισθεν τῆς γραμμῆς τῆς μάχης τοῦ 10ου πεζικοῦ συντάγματος καὶ ἤρξατο περὶ ὥραν 5 $^3/_4$ βάλλουσα διὰ βολιδοφόρων καὶ συ-

νήθων ὀβίδων ἀπὸ ἀποστάσεως 2.600 μέτρων κατὰ τῶν ἀκροβολιστῶν τοῦ ἐχθροῦ, τῶν τεταγμένων ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκρωρείας (Μύτικα). Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐκέκτηντο πυροβόλα μεγαλειτέρου διαμετρήματος καὶ ἔβαλλον ἀπὸ θέσεώς τινος μεταξὺ Στρεβίνης καὶ Χανοπούλου τόσον ἐπιτυχῶς κατὰ τῆς πυροβολαρχίας ταύτης, ὥστε αὕτη ἠναγκάσθη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ κατὰ 500 μέτρα, καὶ καταλαβοῦσα περὶ τὴν ἑνδεκάτην πρωϊνὴν ὥραν ἑτέραν θέσιν ἐξηκολούθησε νὰ βάλῃ κατὰ τῶν πεζικῶν τμημάτων τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ δὲ ὀπισθοχώρησις ἐγένετο κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὸ ἐχθρικὸν πυροβολικὸν μὴ ἀντιληφθὲν αὐτῆς ἐξηκολούθησεν ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς ὥρας νὰ βάλῃ ἀβλαβῶς διὰ βολιδοφόρων ἰδίως ὀβίδων κατὰ τῆς πρώτης θέσεως τῆς πυροβολαρχίας, ἀφῆσαν ἀνενόχλητον τὸ ἐπὶ τῶν λόφων μαχόμενον ἑλληνικὸν πεζικόν. Ἐν ᾧ δὲ τοιαύτας φάσεις ἐλάμβανεν ὁ ἀγὼν κατὰ τὰ δύο κέρατα τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, τὸ κέντρον αὐτῆς, τὸ πρῶτον τάγμα τοῦ 6ου συντάγματος, μαχόμενον ἐπὶ τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας εἶχε καταλάβῃ τὴν προτεραίαν, καὶ ἐνισχυθέν, ὡς ἐρρήθη, δι' ἑνὸς λόχου τοῦ 10ου συντάγματος, συνεκρούετο λυσσωδῶς πρὸς ἅλωσιν τῶν ἐπὶ τοῦ Γριμπόβου τουρκικῶν θέσεων, ἡ κατάληψις τῶν ὁποίων θὰ ἐπέφερε τὴν ὑποχώρησιν ὁλοκλήρου τῆς γραμμῆς τοῦ ἐχθροῦ. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον ἰσχυρῶς τὴν κορυφὴν τοῦ Γριμπόβου διὰ τῶν ταγμάτων Ὀχρίδος καὶ Ἰωαννίνων καὶ ἄλλης ἐπικουρικῆς δυνάμεως ἐξ Ἀλβανῶν ὑπὸ τὸν Ἐσσὰτ πασσᾶν ἀρχηγὸν τῶν χωροφυλάκων, οἱ δ' Ἕλληνες κατέχοντες τὴν χαμηλοτέραν κορυφὴν ἦσαν πανταχόθεν ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ πυρὰ αὐτῶν. Ἔπρεπε νὰ κερδήσωσι τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν ἀνερχόμενοι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, καὶ βάφοντες αὐτὸ διὰ τοῦ αἵματός των, ὡς καὶ συνέβη. Ἡ βροχὴ καθίστα ἔτι δυσκολωτέραν τὴν θέσιν των καὶ προσέθετε νέον κάματον εἰς τὴν ἐκ τῆς μάχης τῆς προτεραίας ἐξάντλησιν αὐτῶν. Ἐπὶ πολὺν χρόνον οἵ τε Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἐξήρχοντο τῶν ὀρυγμάτων, καραδοκοῦντες ἀμφότεροι τὴν κατάλληλον στιγμὴν τῆς κατ' ἀλλήλων ἐπιθέσεως. Οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ μεταξὺ ἐτοποθέτησαν μικρὸν πυροβόλον ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ ἔβαλλον κατὰ τῶν δύο πυροβόλων τοῦ Λέστου, προσπαθοῦντες νὰ κατασιγάσωσιν αὐτά. Διὰ τοῦ πυροβόλου αὐτοῦ ἐξεσφενδόνιζον τὰς ὀβίδας αὐτῶν ἐγγὺς τῆς λυομένης πυροβολαρχίας καὶ τῶν ἀνδρῶν αὐτῆς, πέριξ τῶν ὁποίων ἠγείροντο νέφη κονιορτοῦ ἐκ τοῦ ἀνατινασσομένου χώματος. Μία δὲ τῶν

οβίδων τούτων ἀπέκοψε τὸν δεξιὸν πόδα λοχίου τινὸς τοῦ πυροβολικοῦ, Ἀνδρεοπούλου ὀνόματι. Ἀλλ' ἐπιτυχεῖς τινες βολαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ ἠνάγκασαν τοὺς Τούρκους νὰ μεταφέρωσι τὸ τηλεβόλον των δεξιώτερον, ἵνα βάλλωσι κατὰ τῶν ὑψωμάτων τῶν κυριευθέντων ὑπὸ τοῦ πεζικοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ δεξιοῦ κατὰ τὴν πρωΐαν. Καὶ ἐκεῖθεν ὅμως ὀλίγας βολὰς ἔρριψαν, διότι τὰ δύο πυροβόλα τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Βλαχάβα καὶ τὰ κατόπιν τοποθετηθέντα ἕτερα δύο τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Κανέλλου ἠνάγκασαν τὸ τουρκικὸν πυροβόλον νὰ σιγήσῃ. Τὴν ἐνάτην πρωϊνὴν οἱ Ἕλληνες τοῦ κέντρου κατέστησαν ζωηρότερον τὸ πῦρ αὐτῶν ἀπὸ τῆς ὑποκειμένης κορυφῆς, ἣν εἶχον καταλάβῃ, καὶ ὁ ταγματάρχης Παπαγιαννόπουλος ὤθησε τοὺς ἀκροβολιστὰς αὐτοῦ κάτω τῆς κορυφῆς πρὸς τὴν χαράδραν, ὁπόθεν ἔβαλλον ἐξ ἐγγυτέρας ἀποστάσεως κατὰ τῶν Τούρκων. Ταυτοχρόνως τὰ πυρὰ τοῦ Ἀμυντικοῦ στρατῶνος καὶ τῶν λοιπῶν πυροβολείων διηυθύνθησαν κατὰ τῶν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς χαρακωμάτων τῶν Τούρκων, τὰ ὁποῖα κατεκλύζοντο ὑπὸ ποικίλης βροχῆς βομβῶν, οβίδων καὶ σφαιρῶν. Ἐν καταλλήλῳ δὲ στιγμῇ τὸ ἑλληνικὸν πεζικὸν τοῦ μετώπου ἐπεχείρησεν ἔφοδον κατὰ τῶν τουρκικῶν θέσεων καὶ προὐχώρησε κατ' αὐτῶν. Οἱ Τοῦρκοι ὑπὸ τὸ πῦρ τῶν βαρέων πυροβόλων τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος συνεκλονίσθησαν πρὸς στιγμὴν καὶ ὑπεχώρησαν, ἀλλ' εἶτα συσπειρωθέντες ἐφώρμησαν πρὸς τὰ πρόσω καὶ ὑπεδέχθησαν τοὺς ἐπιτιθεμένους καὶ ἐφορμῶντας δι' ἀθρόου καὶ πυκνοῦ πυρὸς ἀπὸ τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν. Τὸ πῦρ ὑπῆρξε φονικὸν καὶ αἱ ἑλληνικαὶ τάξεις ἠραιώθησαν. Ἀλλὰ ταχέως καὶ πάλιν συσπειρωθεῖσαι ἐβάδισαν πρὸς τὰ ἐμπρός, τῶν στρατιωτῶν ἀναρριχωμένων τοὺς βράχους καὶ ὀρθίως πυροβολούντων. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἀντηλλάσσετο βροχὴ σφαιρῶν ὑπὸ βροχὴν ὕδατος καὶ τὸ θάρρος τῶν ἐφορμώντων ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἦν διπλασίως θαυμαστόν. Τὸ ἔδαφος ἐκερδίζετο σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν δι' ὑπερανθρώπου ἀγῶνος καὶ ἐβάφετο ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ὑπὸ τοῦ αἵματος τῶν πιπτόντων. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι ἐνισχύοντο ὄπισθεν διὰ τῶν Κουμουτσάδων καὶ ἀνερριχῶντο εἰς τὸ βουνόν, τὸ πῦρ αὐτῶν ἐτηρεῖτο σταθερόν, καὶ ἐφαίνοντο ἀσάλευτοι ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς καὶ προσκεκολλημένοι ἐπ' αὐτῆς. Ὑπὸ τὸ πῦρ δ' ἐκεῖνο τελείως ἐκτεθειμένοι οἱ ἐκτελοῦντες τὴν ἐπίθεσιν ἀνέπεσαν ὄπισθεν καὶ ἐστάθησαν ὀλίγον προσωτέρω τῶν προηγουμένως κατεχομένων θέσεων. Οἱ Τοῦρκοι ἠλάλαξαν εἰς

τὴν ὑποχωρητικὴν ταύτην κίνησιν, καίτοι κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀνακραυγῆς των οἱ ὀβίδες τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος συνέτριψαν τὰς τάξεις των. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔπεσαν πολλοί, οἱ δὲ νεκροὶ ἔμειναν ἐπὶ τῶν βράχων τοῦ βουνοῦ καθὼς ὁ ἀφρὸς τῶν κυμάτων ἐπὶ θαλασσοπλῆγος ἀκτῆς.

Κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐφόδου ταύτης τὸ ἄκρον δεξιὸν κατώρθωσε νὰ ἐκτοπίσῃ καὶ πάλιν τὸν ἐχθρόν. Μετὰ τὴν ἄφιξιν ἐν τῷ κέρατι τούτῳ τῶν ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην ἐνισχύσεων αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἀπώθησαν τὸν ἐχθρὸν ἐντὸς τοῦ στενοῦ τῆς Μπρενίτσης Μετὰ τοῦτο δὲ οἱ μαχόμενοι λόχοι τοῦ 6ου πεζικοῦ συντάγματος καὶ οἱ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γερογιάννην λόχοι τοῦ 10ου βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ λόχων τῆς χωροφυλακῆς καὶ ἀστυφυλακῆς ἐνήργησαν κυκλωτικὴν κίνησιν πρὸς ἀριστερὰ καὶ καταλαβόντες τὸ πλευρὸν τῆς κεντρικῆς ἐχθρικῆς τοποθεσίας κατώρθωσαν ν'ἀποδιώξωσι τὸν ἐχθρὸν ἐκ τοῦ ἀνατολικῶς τοῦ Γριμπόβου ὑψώματος, ἐκ τοῦ χωριδίου Γριμπόβου καὶ ἐκ τοῦ παρ' αὐτῷ ἐλαιῶνος, καὶ περιώρισαν αὐτὸν εἰς τὰ ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας πρὸς δυσμὰς κορυφῆς χαρακώματα αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν ὄπισθεν ταύτης αὐχένα. Τὰς ἀπολεσθείσας ταύτας θέσεις μάτην ἐπεχείρησαν οἱ Τοῦρκοι, ἐνισχυθέντες μετὰ μεσημβρίαν, ν'ἀνακτήσωσι δι' ἐπανειλημμένων ἐφόδων. Ὁ ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Βλαχάβαν οὐλαμὸς τῆς 3ης λυομένης ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας, παρακολουθήσας τὰς κινήσεις τῶν εἰρημένων λόχων καὶ προχωρήσας κατὰ διαταγὴν τοῦ ταξιάρχου ὄπισθεν τοῦ δεξιοῦ κέρατος, ἔβαλεν ἀπὸ ἀποστάσεως 1700 μέτρων κατὰ τοῦ ἄνωθι τοῦ Γριμπόβου ἐλαιῶνος,ἐν τῷ ὁποίῳ συνεκεντρώθη ὁ ἐχθρός,συντείνας εἰς τὴν ταχεῖαν καὶ ἐκεῖθεν ἐκδίωξίν του. Συγχρόνως δὲ καὶ ὁ ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Κανέλλον 3ος οὐλαμὸς τῆς αὐτῆς πυροβολαρχίας, ἔχων ὡς ὑποστήριγμα ἕνα οὐλαμὸν τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Κ. Πλατσῆν καὶ ταχθεὶς ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ προηγουμένου κατεστενοχώρει τὸν ἐχθρόν. Οἱ δύο δὲ οὗτοι οὐλαμοί, κατέχοντες ἤδη πλευρικὴν ὡς πρὸς τὸν ἐχθρὸν θέσιν, ἔβαλον μέχρι τέλους τῆς μάχης ἀπὸ ἀποστάσεως 2000 μέτρων κατὰ τῆς μόνης πλέον θέσεως, ἥτις ὑπελείφθη εἰς τοὺς Τούρκους, τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ δυτικῶς τοῦ χωρίου Γριμπόβου ὑψώματος, ἔνθα ἦσαν ἰσχυρῶς ὠχυρωμένοι καὶ ἐλάμβανον ἀκαταπαύστως ἐνισχύσεις.

Ταυτοχρόνως δὲ καὶ τὸ ἀριστερὸν ἑλληνικὸν κέρας κατώρθωσεν ὠ-

μος ἀνθυπολοχαγὸς Ζαρκιᾶς. 'Ο ὑπολοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ Τσουσόπουλος ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὴν μάχην ἐκ τραύματος διαμπεροῦς τῆς κοιλίας. 'Ετραυματίσθησαν δέ, πλὴν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Μάνεση καὶ τοῦ ταγματάρχου Κοκοτάκη, οἱ λοχαγοὶ Σπ. Βασιλειάδης, Σπ. Ροδίτης, 'Αριστείδης Τσακίρης, 'Οδυσσεὺς Μοσχοβίτης καὶ Τσάκας Κανάκης, οἱ ὑπολοχαγοὶ τοῦ πεζικοῦ Εὐθύμιος Σταθόπουλος, 'Ιωάννης Κωτσάκης, Κωνσταντῖνος Πλατσῆς τοῦ μηχανικοῦ, οἱ ἀνθυπομοίραρχοι Καστρινός, Σαραβέλλας καὶ Μανωλόπουλος, οἱ μόνιμοι ἀνθυπολοχαγοὶ Γεώργ. Μπίνας, Ν. Παπαϊωάννου, Δ. Δημόπουλος, Π. Παπακώστας, Γ. Κωνσταντόπουλος, Κ. Κουρέας, 'Αρ. Καλογερᾶς, Πυλαρινὸς Ν., Γραμμένος Σπ. καὶ οἱ ἔφεδροι ἀνθυπολοχαγοὶ 'Εμμ. Καρὲρ καὶ Κακογιάννης Γεώργιος. Ἤτοι ἐν συνόλῳ ἐφονεύθησαν 7 ἀξιωματικοί, ἐξ ὧν 1 ἀνώτερος, καὶ ἐπληγώθησαν 25, ἐξ ὧν δύο ἀνώτεροι, ἐφονεύθησαν δὲ ὑπαξιωματικοὶ 5 καὶ ἐπληγώθησαν 12. Οἱ Τοῦρκοι ἀνήγαγον τὰς ἀπωλείας αὐτῶν εἰς 200 νεκροὺς καὶ 366 πληγωμένους. 'Αλλ' ὁ ἐπίσημος οὗτος ὑπολογισμὸς εἶνε ἐπιεικὴς καὶ αἱ ἀπώλειαι αὐτῶν εἰς τὸ πραγματικὸν ἀνέρχονται τοὐλάχιστον εἰς τὸ διπλάσιον(*). 'Ιδίως τὰ 'Αλβανικὰ τάγματα 'Ιωαννίνων καὶ 'Οχρίδος εἶχον ὑποστῇ μεγάλην φθοράν. Τοῦ πρώτου ἐφονεύθη ὁ διοικητὴς καὶ δύο ἐκ τῶν λοχαγῶν του, τοῦ δὲ δευτέρου τὸ ἥμισυ τῶν βαθμοφόρων εἶχε τεθῆ ἐκτὸς μάχης. Αἱ θέσεις αὐτῶν καίτοι ὑψηλότεραι τῶν ἑλληνικῶν ἐδεσπόζοντο ὑπὸ τῶν ἀμυντικῶν πυροβολείων τῆς Ἄρτης, τὰ δὲ βλήματα πίπτοντα ἐντὸς τῶν χαρακωμάτων των προὐξένουν ἑκάστοτε μεγάλας φθοράς. Οἱ Ἕλληνες βαπτισθέντες ἅπαξ εἰς τὸ πῦρ εἶχον πολεμήσει ἀνδρείως καὶ ἡ ἀντοχὴ αὐτῶν διὰ πρώτην φορὰν ὑπερέβη πάντα ὑπολογισμόν. 'Εκτεθειμένοι ἐπὶ δύο ἡμέρας ὑπὸ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ, διαρκῶς κρυπτομένου ὑπὸ τὰ χαρακώματά του δὲν ἔπαυσαν ἐνεργοῦντες ἐφόδους καὶ κερδίζοντες τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμήν. Δὲν ἀπεδειλίασεν αὐτοὺς οὔτε τὸ μειονεκτικὸν τῆς θέσεως, οὔτε αἱ μεγάλαι ἀπώλειαι, ἃς ὑφίσταντο ἐπιτιθέμενοι, οὔτε ἡ ἔλλειψις τροφῶν, ἂν καὶ δύο ἡμερονύκτια ἔμειναν σχεδὸν νήστεις καὶ ἄνευ ὕδατος, ἕνεκεν τῆς κακῆς καταστάσεως τῆς ἐπιμελητείας καὶ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς γραμμῆς τοῦ πυρός.

(*) Τοῦτο παρατηρεῖ καὶ ὁ Νόρμαν, ὁ παρακολουθήσας τὴν τουρκικὴν στρατιὰν καὶ περιγράψας τὴν μάχην.

Οἱ Τοῦρκοι παρέταξαν τὴν μὲν πρώτην ἡμέραν πεντακισχιλίους ἄνδρας, τὴν δὲ δευτέραν ἄνω τῶν δεκακισχιλίων διὰ τῆς ἀφίξεως ὀκτὼ νέων ταγμάτων ἐξ Ἰωαννίνων. Οἱ Ἕλληνες μικρὰς μόνον ἐδέχθησαν ἐπικουρίας τὴν δευτέραν ἡμέραν, ὡς ἐρρήθη ἤδη, ἐκ τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου. Καίτοι δὲ μειούμενοι κατ' ἀριθμόν, διετήρησαν τὴν ἐπίθεσιν, ἐξεδίωξαν τὸν ἐχθρὸν ἐκ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας αὐτοῦ γραμμῆς καὶ ἴσως ἐπετύγχανον τὴν ὁλοσχερῆ αὐτοῦ ἐκτόπισιν ἐκ τῆς μόνης ὑπολειφθείσης αὐτῷ θέσεως τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς, ἐὰν δὲν ἐξησθένουν τὰς δυνάμεις των διὰ τῆς μεγάλης ἀναπτύξεως τῆς γραμμῆς των καὶ δὲν ἐπολεμοῦντο τόσον ἀγρίως ὑπὸ τῆς φύσεως, ἥτις δι' ἀνηλεοῦς βροχῆς ἐματαίου πάσας τὰς προσπαθείας των καὶ καθίστα τὸ ἔδαφος ὀλισθηρὸν ὑπὸ τοὺς πόδας των. Ἀκριβῶς δὲ κατὰ τὴν μάχην ταύτην κατεδείχθη, ὁποία ἠδύνατο νὰ εἶνε ἢ νὰ γείνῃ διὰ τὸ μέλλον ἡ στρατιωτικὴ ἐκείνη ζύμη, τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλλὰς παρέταξε κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον, διὰ συνεχοῦς καλλιεργείας καὶ πραγματικῆς μορφώσεως. Ἀλλ' ὁ ἡρωϊσμὸς καὶ ἡ ἀνδρεία αὐτῶν ἀπέβησαν εἰς μάτην, διότι αἱ μὲν τάξεις αὐτῶν ἠραιώθησαν ἐπαισθητῶς, ἰδίως δὲ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς βαθμοφόρους, ὧν ἡ ἔλλειψις καθίστα δύσκολον τὴν διοίκησίν των, καθ' ὅσον τὰ στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἦσαν ἀνεπαρκῆ, τὰ πλεῖστα δὲ τῶν ταγμάτων δὲν εἶχον οὐδὲ τὸ τρίτον τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν διοίκησίν των ἀξιωματικῶν. Ἡ δὲ ἐνίσχυσις τῶν Τούρκων καὶ ὁ ὑπερβολικὸς κάματος τῶν ἡμετέρων καθίστα ἀδύνατον πᾶσαν νέαν ἀπόπειραν πρὸς ἐπανάληψιν τῆς ἐπιθέσεως καὶ ἐματαίου τὰς κατὰ τὰς μάχας ταύτας ἐπιτυχίας τῆς ταξιαρχίας, ἐξ ὧν δὲν ἐπῆλθε μόνιμός τις ὠφέλεια πρὸς περαιτέρω ἐπιχειρήσεις. Ἄλλως τε τὸ σχέδιον τοῦ ἀρχηγείου εἶχεν ἐντελῶς πλέον ματαιωθῇ. Ἡ ταξιαρχία Γκολφινοπούλου, ἕνεκα τῆς ἐκτὸς τοῦ σχεδίου ἐπιθετικῆς στάσεως τῆς ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη, ἥτις περιεπλάκη τοιουτοτρόπως εἰς ἀπροσδόκητον ἀγῶνα, δὲν διετάχθη νὰ προσβάλῃ τὴν γέφυραν Λούρου, ἡ δὲ θέσις τῆς πρώτης ταξιαρχίας μετὰ τὴν διήμερον μάχην καὶ τὴν ἐκτεταμένην γραμμὴν αὐτῆς ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἐὰν συμπαγὴς ἐχθρικὴ δύναμις ἐπετίθετο κατ' αὐτῆς, ὅπερ ἦτο πιθανώτατον, διότι ὁ ἐχθρὸς θὰ ἐλάμβανε κατὰ τὴν νύκτα νέας ἐνισχύσεις, θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διάσπασίν της καὶ τὴν ἅλωσιν ἴσως τῆς Ἄρτης.

Διὰ τοῦτο ὁ ταξίαρχος Δ. Μπαϊρακτάρης εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην

νὰ διατάξῃ κατὰ τὴν 9ην ἑσπερινὴν ὥραν τὰ ἐπὶ τῶν ἀλωθεισῶν θέσεων διαμένοντα εἰσέτι στρατεύματα νὰ καταλείπωσι ταύτας καὶ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰς περὶ τοὺς λόφους τοῦ Ἰμαρὲτ προτέρας αὐτῶν ἀμυντικὰς θέσεις, ὅπως ἀνασυνταχθῶσιν ἐν αὐταῖς καὶ ἀποκρούσωσιν εὐχερέστερον ἐκεῖθεν τὴν ἀναμενομένην πρωϊνὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ. Τὰ στρατεύματα ἤρξαντο ἐκτελοῦντα τὴν κίνησιν ταύτην ἀπὸ τῆς 11 νυκτερινῆς ὥρας τμηματικῶς, καὶ ἡ πρὸς τὰς προτέρας θέσεις ἐπάνοδος αὐτῶν διήρκεσε μέχρι τῆς πρωΐας, ὁπότε ἀφίκετο καὶ τὸ τελευταῖον τμῆμα αὐτῶν, ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Βεντῖκον διλοχία τῶν χωροφυλάκων, ἡ τὴν προτεραίαν καταλαβοῦσα τὸ πρὸς τὴν Μπρενίτσαν δυτικὸν ὕψωμα. Τούτου δὲ γενομένου, διετάχθησαν οἱ ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Π. Νοταρᾶν τρεῖς λόχοι τοῦ μηχανικοῦ νὰ ταχθῶσιν ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ ἐπὶ τοῦ ἄνω Ἰμαρὲτ καὶ νὰ σχηματίσωσι τὰς προφυλακάς, εἰς τὸ 6ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ ἀνετέθη ἡ φύλαξις τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ καὶ εἰς τὸ 10ον ἡ τῆς ὁδοῦ Χανοπούλου ἐν τῷ ἀριστερῷ κέρατι, τῶν λοιπῶν σωμάτων διατεθέντων ὄπισθεν ἐν ἐφεδρείᾳ.

Τὴν πρωΐαν ἡ βροχὴ εἶχε κοπάσει, ἀλλὰ τὸ ἔδαφος ἦν λίαν ὀλισθηρόν, ὁμίχλη ἐπλανᾶτο ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ ὁ οὐρανὸς ἐξηκολούθει νὰ εἶνε μελαγχολικός. Καὶ ὑπὸ τὸν ἀρρήτως μελαγχολικὸν ἐκεῖνον οὐρανὸν ἤρξατο ἡ μετακομιδὴ τῶν τραυματιῶν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἄρτης καὶ ἡ πένθιμος παρέλασις τῶν φορείων, ἐφ' ὧν ἐτέθησαν οἱ νεκροὶ τῶν ἀξιωματικῶν καί τινων ὑπαξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν, οἱ ὁποῖοι συναπεκομίσθησαν μετ' αὐτῶν. Ἡ μετακομιδὴ αὕτη ὑπῆρξε δυσχερεστάτη ἕνεκεν τῶν πενιχρῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διετίθεντο πρὸς τοῦτο, διότι φορεῖα μὲν ὑπῆρχον ἐλάχιστα, ζῷα δὲ πολὺ ὀλίγα. Καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν πληγωμένων μετεφέροντο βαδίζοντες καὶ ὑποβασταζόμενοι ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν, τινὲς δὲ καὶ διὰ τῶν χειρῶν τῶν στρατιωτῶν αὐτῶν. Τὰ νοσοκομεῖα ἐπληρώθησαν τραυματιῶν. Διακοσίους ἑβδομήκοντα δύο τραυματίας ἐδέχθη τὸ στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον καὶ 82 ὁ Ἐρυθρὸς Σταυρός. Ἡ πόλις δὲ ὁλόκληρος συνέρρεε περὶ τὰ χειρουργεῖα καὶ ἐθλίβετο διὰ τὴν ἐπὶ ματαίῳ καταστροφὴν τοσούτων ἀνδρῶν. Τὴν πρωΐαν ἐτάφησαν εἰς κοινὸν τάφον οἱ γενναῖοι ἀνθυπολοχαγοὶ Ἀγγελόπουλος καὶ Παπανικολόπουλος. Μετὰ μεσημβρίαν δ' ἐγένετο ἡ ταφὴ τῶν λοιπῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν, μετενεχθέντων δι' ἀποκέντρων ὁδῶν εἰς τὸ κοιμη-

τήριον, ἔνθα ἠνεώγησαν κοινοὶ τάφοι. Σπαρακτικὸν ἦτο τὸ θέαμα τῆς παρατάξεως τοσούτων νεκρῶν, καλυπτομένων ὑπὸ στεφάνων δάφνης καὶ ῥόδων, κατατεθέντων ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου. Λόγος Γαριβαλδινῶν ἀπένειμε τὰς τιμὰς εἰς τοὺς ὑπὲρ πατρίδος πεσόντας, ὁ δὲ ἀρχηγὸς καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἐπιτελείου μετὰ χιλιάδων πολιτῶν παρίσταντο εἰς τὴν πένθιμον ταύτην καὶ θλιβερὰν τελετήν. Ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ ἀπηύθυνε συγκεκινημένος λέξεις τινὰς ἀποχαιρετιστηρίους ὁ τραυματίας ταγματάρχης Μάνεσης, ἐκ μέρους δὲ τῆς πόλεως Ἄρτης Χέλμης τις προσεφώνησε τοὺς νεκρούς, καταθέσας μυροβόλον στέφανον. Καὶ οἱ βάψαντες διὰ τοῦ αἵματός των τοὺς βράχους τοῦ Γριμπόβου πρὸς ἐξάγνισιν τῶν ἁμαρτημάτων τῶν συγχρόνων των κατεβιβάσθησαν εἰς τὸν τάφον ἐν μέσῳ ἀληθοῦς συντριβῆς καὶ ἀρρήτου θλίψεως. Ἡ πόλις ὁλόκληρος εἶχε βυθισθῇ εἰς τὸ πένθος.

Τὰ δὲ στρατεύματα τῆς ὑπὸ τὸν Δ. Μπαϊρακτάρην ταξιαρχίας, ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς ἡμέρας ταύτης ἀνασυνταχθέντα, εἶχον καταλάβῃ τὰς περὶ τοὺς λόφους τοῦ Ἰμαρὲτ νέας ἀμυντικὰς αὐτῶν θέσεις καὶ τὸ μηχανικὸν ἤρξατο ὀχυρῶνον πρὸς ἄμυναν τὸν λόφον τοῦ Ἄνω Ἰμαρέτ, ἐν ᾧ οὐλαμός τις ἐκ τοῦ εἰς τὴν ταξιαρχίαν ἀνήκοντος λόχου μηχανικοῦ ἀπεστάλη πρὸς κατασκευὴν ταχυσκάπτων ὀρυγμάτων ἐπὶ τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς λοφοσειρᾶς Ἰμαρέτ. Δυστυχῶς ὅμως μεθ' ὅλην τὴν ἀνασύνταξιν τὸ ἠθικὸν αὐτῶν εἶχεν ἐλαττωθῇ ἕνεκα τοῦ ὑπερβολικοῦ καμάτου κατὰ τὴν διήμερον μάχην, τῶν μεγάλων ἀπωλειῶν καὶ τῆς κακοκαιρίας. Πολλὰ τμήματα τῆς ταξιαρχίας ἐφαίνοντο λίαν ἀπρόθυμα, εἰς δὲ τὸ δέκατον σύνταγμα, οὗ οἱ ἄνδρες ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Κερκυραῖοι, παρετηρήθησαν καὶ κρούσματά τινα ἀντιπειθαρχικά. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία ὑπὸ τὸν Οἰκονόμου ἕνεκα τοῦ πηλώδους ἐδάφους, ὡς ἐκ τῆς ἀδιακόπου βροχῆς, δὲν εὕρισκε κατάλληλον θέσιν ἵνα ταχθῇ· διότι προχωροῦσα μὲν πολὺ ἐν τῇ δυτικῶς τῆς ὁδοῦ Χανοπούλου πεδιάδι, ἤθελεν ἐκτεθῇ εἰς τὰ δραστικώτερα πυρὰ τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ, βυθιζομένων συγχρόνως τῶν τροχῶν αὐτῆς ἐν τῷ πηλῷ, ὅπερ θὰ ἐδυσχέραινεν ἀναμφιβόλως τὰς κινήσεις της ἐν περιπτώσει ὑποχωρήσεως· τασσομένη δὲ μᾶλλον ὄπισθεν καὶ συμφώνως πρὸς τὴν νέαν διάταξιν τῶν στρατευμάτων ἤθελεν ἔχει μᾶλλον περιωρισμένην τὴν ἔκτασιν τῆς βολῆς αὐτῆς ἕνεκα τοῦ κεκαλυμμένου ἐκ δένδρων ἐδάφους. Τούτου ἕνεκα ἀπε-

φασίσθη νὰ μείνη αὕτη ἀχρησιμοποίητος ἐν περιπτώσει μάχης, ἐκτὸς ἐὰν αἱ φάσεις αὐτῆς ἤθελον ἐπιτρέψει τὸ τοιοῦτον. Ἀλλὰ καὶ ἡ 3η λυομένη ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία δὲν ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ παράσχῃ πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ταξιαρχίαν, διότι ἐστερεῖτο γομώσεων καὶ δὲν εἶχεν εἰμὴ 80 περίπου τοιαύτας. Μόλις δὲ βραδύτερον κατωρθώθη ν' ἀποσταλῶσιν αὐτῇ ἐξ Ἄρτης αἱ ὑπολειπόμεναι ἐκεῖ γομώσεις, αἵτινες ἀνῆλθον τοιουτοτρόπως εἰς 360. Οὕτω δὲ κατωρθώθη νὰ ταχθῶσιν ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ ἄνω Ἰμαρὲτ τέσσαρα λυόμενα ὀρειβατικὰ πυροβόλα, ἵνα βάλλωσιν ἐν ἀνάγκῃ τὴν ὁδὸν Χανοπούλου.

Εὐτυχῶς τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ ἐχθρὸς δὲν προσέβαλε τὰ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εὑρισκόμενα στρατεύματα τῆς ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη. Περιωρίσθη μόνον νὰ καταλάβῃ τὰς ἐγκαταλειφθείσας παρὰ τῶν Ἑλλήνων περὶ τὸ Γρίμποβον θέσεις, καὶ κατελθὼν ὀλίγον κατωτέρω τῶν θέσεων τούτων, ἤρξατο ἐνισχύων αὐτὰς διὰ συνεχῶν μετακινήσεων τμημάτων τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἐκ Στρεβίνης καὶ Χανοπούλου πρὸς τὰς περὶ τὸ Γρίμποβον θέσεις καὶ πρὸς τὴν ἐπιπροσθοῦσαν ἀκρώρειαν τοῦ Χανοπούλου (Μύτικα). Ὁμοίας κινήσεις ἐνήργει ὁ ἐχθρὸς ἐκ τοῦ στενοῦ τῆς Μπρενίτσης καὶ ἐπὶ τῶν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς θέσεις κλιτύων τοῦ ἀπὸ Μπρενίτσης εἰς Βλαχέρναν διήκοντος δασώδους βουνοῦ, σχεδιάζων τοιουτοτρόπως ἐπίθεσιν κατὰ τῆς ταξιαρχίας οὐ μόνον κατὰ μέτωπον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πλευρῶν. Τοιαύτη δὲ ἐπίθεσις, διὰ μεγάλων δυνάμεων ἐκτελουμένη, ἤθελεν ἔχει δυσάρεστα ἀποτελέσματα διὰ τοὺς Ἕλληνας, τὸ μὲν ἕνεκα τῆς ἀποθαρρύνσεως καὶ ἀποσυνθέσεως τῆς ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη, τὸ δ' ἕνεκα τοῦ δυσκόλου τῆς ὑποχωρήσεως, καθ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε πρὸς τοῦτο εἰμὴ μία μόνη ὁδός, μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ἄγουσα εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ Ἀράχθου δύο γεφύρας, δι' ὧν ἦτο ἠναγκασμένη νὰ ὑποχωρήσῃ ὡσαύτως καὶ ἡ ἐν Χαλκιάδες τρίτη ταξιαρχία Γκολφινοπούλου.

Τὸ δυσχερὲς τῆς θέσεως τῶν στρατευμάτων καὶ τὰς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης ἔσπευσε νὰ γνωστοποιήσῃ εἰς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ Μάνον, παρατηρήσας πρὸς αὐτὸν ὅτι ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω λόγων «ἐθεώρει ἀμφίβολον τὴν ἀποτελεσματικὴν ἄμυναν ἐν ταῖς θέσεσιν, ἃς κατεῖχε, καὶ ἀδύνατον τὴν ἐν τάξει ὑποχώρησιν, ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελεν ἐπιβληθῇ αὕτη ἕνεκα ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ διὰ μεγάλων δυνάμεων ἔκ τε τοῦ μετώπου καὶ ἐκ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ, καὶ παρεκάλει τὸ ἀρχηγεῖον, «λαμβάνον ὑπὸ

σπουδαίαν ἔποψιν τὴν κατάστασιν νὰ διατάξῃ τί ὤφειλε νὰ πράξῃ».

Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη ἦν ὄντως δεινὴ καὶ δι' ἄλλους λόγους. Τὴν ἑσπέραν τῆς ἡμέρας ταύτης, 3 Μαΐου, λόχοι τινὲς τοῦ δεκάτου συντάγματος τοῦ πεζικοῦ διαταχθέντες νὰ μεταβῶσιν εἰς τὰς προφυλακὰς ἐστασίασαν, σχεδὸν ἀρνηθέντες τοῦτο. Ὁ δὲ ταξίαρχος φοβηθεὶς μὴ τὰ ἀντιπειθαρχικὰ ταῦτα κρούσματα μετεδίδοντο καὶ εἰς τὸ λοιπὸν στράτευμα διέταξεν ὁλόκληρον τὸ 10ον σύνταγμα ν' ἀπέλθῃ εἰς Ἄρταν. Ἀλλὰ τούτου γενομένου, ἡ δύναμις τῆς ταξιαρχίας, ἥτις εἶχεν ἐλαττωθῆ ἀπὸ τῆς πρωΐας κατὰ τρεῖς λόχους πεζικοῦ τοῦ 9ου συντάγματος, οἵτινες ζητηθέντες παρὰ τῆς τρίτης ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου, εἰς ἣν ἀνῆκον, ἀπεστάλησαν αὐτῇ, ἐμειώθη ἐπαισθητῶς. Τὸ δὲ ἀρχηγεῖον βλέπον πάντα ταῦτα καὶ τὴν ὁλοσχερῆ ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖον ἐστήριζε καθ' ὑπερβολὴν εἰς τὴν ἐκεῖθεν τοῦ Λούρου ἐνέργειαν τῶν ἀτάκτων, ἀπεφάσισε τὴν ἀνάκλησιν ὁλοκλήρου τοῦ στρατοῦ εἰς Ἄρταν καὶ τὴν $9^1/_2$ ἑσπερινὴν ὥραν τῆς ἡμέρας ταύτης, 3 Μαΐου, ἐξέδοτο τὴν πρὸς τοῦτο διαταγήν. Ὁ ταξίαρχος Μπαϊρακτάρης κατόπιν τῆς διαταγῆς ταύτης διέταξε τὴν τμηματικὴν ἀναχώρησιν τῶν διαφόρων σωμάτων, ἵνα μὴ ἐπέλθῃ μεγάλη συσσώρευσις ἐν τῇ γεφύρᾳ τοῦ Ἀράχθου, καὶ ἀφῆκεν ὡς ὀπισθοφυλακὴν τὸ 3ον τάγμα τοῦ 6ου συντάγματος μετὰ τοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπίλαρχον Λαζαρίδην ἀποσπάσματος τοῦ ἱππικοῦ, δοὺς αὐτῷ διαταγὴν «νὰ μὴ καταλίπῃ τὴν θέσιν του πρὶν ἢ εἰδοποιηθῇ παρὰ τῆς ἐκ Χαλικιάδων ἀναχωρούσης ὡσαύτως 3ης ταξιαρχίας, ὅτι καὶ τὸ τελευταῖον αὐτῆς τμῆμα ἀνεχώρησε δι' Ἄρταν». Αἱ διαταγαὶ αὗται ἐξετελέσθησαν ἀκριβῶς καὶ ταχέως. Ὁ ὑπὸ τὸν ταξίαρχον Δ. Μπαϊρακτάρην στρατὸς εἰσῆλθε πρῶτος εἰς τὴν πόλιν, εἶτα δὲ καὶ ἡ ταξιαρχία Γκολφινοπούλου. Τὸ δὲ ἐν ὀπισθοφυλακῇ τάγμα τῆς πρώτης ταξιαρχίας, ἀναχωρῆσαν μετὰ τῶν προφυλακῶν τὴν 3ην πρωϊνὴν ὥραν τῆς 4 Μαΐου, δὲν εἰσῆλθεν εἰς Ἄρταν, ἀλλ' ἔμεινε κατόπιν διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου ἔξωθι τῆς γεφύρας, ἱδρῦσαν περὶ αὐτὴν δίκτυον προφυλακῶν ἐν τῷ ἐλαιῶνι καὶ ἐπὶ τῶν διασχιζουσῶν αὐτὸν διαφόρων ὁδῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία αὕτη ὑποχώρησις ἔσχε τὸν πανικόν της. Περὶ τὴν πρώτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τῆς ἡμέρας ταύτης, 4 Μαΐου, ἐν ᾧ βραδῦναν τμῆμα στρατοῦ διήρχετο τὴν γέφυραν, μετὰ τοῦ ἐν ταῖς προφυλακαῖς ἀποσπάσματος τοῦ ἱππικοῦ ἠκούσθησαν δύο — τρεῖς

πυροβολισμοὶ ἐντεῦθεν αὐτῆς, ῥιφθέντες, ὡς κατόπιν ἐβεβαιώθη, ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς ἐπανορθωτικαῖς φυλακαῖς κρατουμένων καταδίκων. Ὁ σκοπὸς ἐκάλεσε τὴν φρουρὰν εἰς τὰ ὅπλα. Ἀλλὰ πολίτης τις ἀκούσας τοὺς πυροβολισμοὺς καὶ τὴν κραυγὴν τοῦ σκοποῦ καὶ ἐκλαβὼν τὸν ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας ἐρχόμενον λόχον ὡς ἐχθρικόν, ἐτράπη ἔντρομος πρὸς τὴν πόλιν κραυγάζων: Τοῦρκοι! Τοῦρκοι! Εἰς τοῦτον προσετέθησαν πεφοβισμένοι τινὲς στρατιῶται, καὶ ἐπειδὴ τὰ πνεύματα τῶν κατοίκων ἦσαν προδιατεθειμένα, ὁ πανικὸς δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκραγῇ. Τὰ καταστήματα ἐκλείσθησαν πάραυτα, αἱ οἰκίαι ἐξεκενώθησαν, ὀρυμαγδὸς καὶ θόρυβος ἠγέρθη πανταχοῦ καὶ χιλιάδες πολιτῶν μετὰ γυναικῶν καὶ παιδίων ἐξῆλθον ἔντρομοι εἰς τὰς ὁδούς, ἀνακραυγάζοντες, κλαίοντες, ὀλοφυρόμενοι καὶ σπεύδοντες πρὸς τὴν ἔξοδον τῆς πόλεως. Ἐντὸς δέκα λεπτῶν τῆς ὥρας ἡ πόλις ἐξεκενώθη ἐν μεγίστῃ συγχύσει. Ὁλόκληρος ἡ πρὸς Κραβασσαρᾶν ὁδός, ἐκτάσεως πέντε περίπου χιλιομέτρων, ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς πόλεως ἐπληρώθη φυγάδων, καὶ παρίστα σπαραξικάρδιον θέαμα ἀνθρώπων ἐξεστηκότων τὰς φρένας ἐκ τοῦ φόβου καὶ κυλιομένων ἐπὶ τῆς κονιορτώδους ὁδοῦ ἐν τῷ συμφυρμῷ, τῷ συνωστισμῷ καὶ τῇ συνωθήσει τῶν ὄπισθεν ἐπερχομένων. Ἡμιονηγοὶ πολλοὶ καὶ ἁμαξηλάται κομίζοντες προμηθείας τοῦ στρατοῦ ἀπέζευξαν τοὺς ἵππους καὶ ἀναβάντες ἐπ' αὐτῶν ἐτράπησαν εἰς φυγήν, συμπαρασύροντες πᾶν τὸ προστυχόν. Ὁ καλπασμὸς δὲ αὐτῶν καὶ αἱ κραυγαὶ τῶν καταπατουμένων ἐπηύξανον τὸν πανικὸν καὶ ἐπέφερον ἀλλοφροσύνην εἰς τὴν σύγχυσιν τοῦ πλήθους, τὸ ὁποῖον ἐκινεῖτο πρὸς τὰ ἐμπρὸς ὡς τεράστιος ἄμορφος ὄγκος διὰ δυνάμεως εἰκοσακισχιλίων τοὐλάχιστον ποδῶν. Πρὸς τοὺς πολίτας συνηνώθησαν καί τινες στρατιῶται, ταχέως δὲ ὁμάδες φυγάδων ἀποσπασθεῖσαι ἐκ τοῦ κυρίου σώματος ἐκάλυψαν τὰ πέριξ ὑψώματα. Εὐτυχῶς ὅμως τὰ στρατεύματα ἀνερχόμενα εἰς δωδεκακισχιλίους περίπου ἄνδρας ἔμειναν εἰς τὰς θέσεις των, ἐκτὸς μικροῦ ἀριθμοῦ στρατιωτῶν, καὶ ὁ πανικὸς δὲν ἔλαβε μεγαλειτέρας διαστάσεις. Πολλοὶ ἀξιωματικοὶ ἐρρίφθησαν ξιφήρεις μέσῳ τῶν φευγόντων, τινὲς δὲ καὶ μὲ τὰ πιστόλια εἰς τὰς χεῖρας, προσπαθοῦντες ν' ἀναχαιτίσωσιν αὐτούς. Συγχρόνως ὁλόκληρον τὸ ἱππικὸν ἐξῆλθε πρὸς τὴν ὁδόν, εἰς ἣν διηυθύνετο τὸ πλῆθος, καὶ τοὺς μὲν στρατιώτας διὰ σπαθισμῶν ἠνάγκαζε νὰ ἐπιστρέψωσι τροχάδην εἰς τὴν πόλιν, τοὺς δὲ πολίτας καὶ τὰ γυναικόπαιδα ἐνεθάρρυνε, τῶν ἀξιωματικῶν διαβεβαιούντων ὅτι οὐδὲν συνέβαινε.

Πρὸς δὲ καὶ ὁ λόχος τῶν πεζοπόρων κατελθὼν ἀπὸ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος καὶ διὰ τῶν ἀκτηρίδων τῶν ὅπλων τύπτων τοὺς φεύγοντας πολίτας καὶ ἀόπλους στρατιώτας ἠνάγκαζεν εἰς ἐπιστροφήν. Καὶ ἐπειδή τινες ἐν ἀλλοφροσύνῃ ἐξηκολούθουν φεύγοντες ποδηνέμως ἐπυροβόλησεν ἐπανειλημμένως πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν, ἵνα ἀναχαιτίσῃ τὴν φυγήν. Ὁ δὲ τῶν Γαριβαλδινῶν λόχος μετὰ πολλῆς τῆς ψυχραιμίας κατελθών, κατέλαβε διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον τὰ προχώματα τῆς πόλεως καὶ ὁ τραυματίας ἀντισυνταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Μάνεσης, ἵνα ἐμψυχώσῃ τοὺς ἐπιστρέφοντας πρὸς τὴν πόλιν, ἱππεύσας διηυθύνθη πρὸς τὴν γέφυραν ὑπὸ τὰς ζητωκραυγὰς καὶ τὰ χειροκροτήματα τῶν περὶ αὐτὸν πολιτῶν. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ οἱ κρατούμενοι ἐν ταῖς ἐπανορθωτικαῖς φυλακαῖς ἐπωφεληθέντες τοῦ πανικοῦ καὶ τῆς φυγῆς τῆς φρουρᾶς, πλὴν τοῦ ἀξιωματικοῦ καὶ δύο στρατιωτῶν, διέρρηξαν τὰς πύλας καὶ ἐξελθόντες περὶ τοὺς διακοσίους ἀνεμίγησαν μετὰ τοῦ πλήθους καὶ ἀπέδρασαν. Ὁ πανικὸς ἐν τούτοις χάρις εἰς τὰς προσπαθείας τῶν ἀρχῶν ἐσκεδάσθη καὶ ἡ ἐπάνοδος τῶν κατοίκων ἐπετεύχθη, καθ' ἣν στιγμὴν βροχὴ ῥαγδαία μετὰ χαλάζης καταπεσοῦσα συνέτεινεν εἰς τὴν κατεύνασιν τῶν ἐξημμένων πνευμάτων καὶ τὴν κατάπαυσιν τοῦ θορύβου ἐν τῇ πόλει.

Ἐν ᾧ ὁ στρατὸς ἀπεσύρετο εἰς Ἰμαρὲτ καὶ ὑπεχώρει εἰς Ἄρταν, ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ, ἥτις ἔμελλε νὰ συνεργασθῇ μετὰ τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου, ματαιωθέντος τοῦ σχεδίου ἀπεμονοῦτο ἐκεῖθεν τοῦ Λούρου. Οἱ ἄνδρες τῆς φάλαγγος ταύτης ἤρξαντο ἐπιβιβαζόμενοι, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τῆς 30 Ἀπριλίου ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου», τῆς «Ἀμβρακίας», τῆς «Ἑλλάδος» καὶ «Ἑρμουπόλεως» καὶ ἄλλων τινῶν πλοιαρίων, ῥυμουλκουμένων ὑπὸ τοῦ στόλου, ὅπως ἡ ἀπόβασις ἐκτελεσθῇ νύκτωρ εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λούρου, συμφώνως πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ ἀρχηγείου. Ἀλλ' ἕνεκα τῆς μεγίστης ἀσυνταξίας καὶ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως πειθαρχίας εἰς τὰ ἄτακτα ἐκεῖνα στίφη, μεθ' ὧν τοσοῦτον παρατόλμως ἀπεφάσισε νὰ συνταυτίσῃ τὴν τύχην του ὁ συνταγματάρχης Μάρκος Βότσαρης, ἡ ἐπιβίβασις ἐβράδυνε καὶ μόλις τὴν πέμπτην πρωϊνὴν ὥραν κατωρθώθη ἡ συγκέντρωσις ὅλων τῶν μεταγωγικῶν πλοίων ἐκ Μενιδίου εἰς Σαλαώραν, ἔνθα ἀπεβιβάσθη τὸ ὑπὸ τὸν Μεϊντάνην ἐξ 80 ἀνδρῶν σῶμα, ἵνα παραμείνῃ ἐκεῖ ὡς ὀπισθοφυλακὴ πρὸς φρούρησιν

τῶν νώτων τῆς φάλαγγος. Τοιουτοτρόπως ἡ ἀπόβασις κατ' ἀνάγκην πλέον ἔμενε νὰ γείνῃ ἐν ἡμέρᾳ καὶ ὁ διοικῶν τὸν στόλον διέταξε τὰς κανονιοφόρους Α, Β, Γ, Δ, ὅπως εἰσπλεύσωσι πρὸ ταύτης εἰς τὸν κόλπον τῆς Νικοπόλεως καὶ κατοπτεύσωσιν ἅπασαν τὴν παραλίαν αὐτοῦ, δι' ἐπισκοπήσεως τῶν πυροβολείων καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐκεῖ ἐχθρικοῦ στρατοῦ, μετὰ τῆς ἐντολῆς νὰ μὴ βάλωσι κατ' αὐτῶν ἄνευ ἀνάγκης. Αἱ κανονιοφόροι ἐξετέλεσαν τὴν διαταγὴν ταύτην· καὶ ἡ μὲν Α παρέμεινε μακρὰν τῆς ἐκβολῆς τοῦ ποταμοῦ,αἱ δὲ Β καὶ Γ πρὸ τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ,καὶ ἀριστερόθεν τούτων ἡ Δ. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐφαίνοντο γνωρίζοντες τὸ σχέδιον τῆς ἀποβάσεως, διότι οἱ κυβερνῆται τῶν κανονιοφόρων τούτων μόλις φθάσαντες διέκρινον τὸν τουρκικὸν στρατὸν ὠχυρωμένον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν λόφων καὶ παρὰ τὸν πλησίον τῆς ἀκτῆς ναΐσκον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πέριξ τοῦ ὁποίου εἶχον κατασκευάσει ταχύσκαπτα. Παρὰ τὴν δοθεῖσαν ὅθεν εἰς αὐτοὺς διαταγὴν ἐπυροβόλησαν κατ' αὐτοῦ,ἵνα τὸν ἐκτοπίσωσι διὰ βολιδοφόρων ὀβίδων. Καὶ πράγματι μετ' οὐ πολὺ οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν, ἐγκαταλείποντες τὰ ταχύσκαπτα, νὰ ὀχυρωθῶσιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέπλευσαν τὰ φέροντα τὸν στρατὸν πλοῖα, πλὴν τοῦ «Ἀκτίου»,ἐφ' οὗ ἐπέβαινεν ὁ ἀρχηγὸς τῆς φάλαγγος Βότσαρης καὶ ὅπερ ἐβράδυνε παρὰ τὴν Σαλαώραν(*). Τὰ πλοῖα ταῦτα εἶχον τὴν διαταγὴν νὰ ἐνεργήσωσι τὴν ἀπόβασιν, ἡγουμένου τοῦ φέροντος τοὺς σκαπανεῖς, ἵνα οὗτοι ἀποβιβαζόμενοι ταχέως καταλάβωσι θέσιν παρὰ τὴν παραλίαν καὶ ὀρύσσοντες ταχύσκαπτα ἀποκρούσωσι πᾶσαν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ κατὰ τῆς ἀποβάσεως τοῦ λοιποῦ σώματος. Ἀλλὰ βραδύναντος τοῦ «Ἀκτίου» καὶ μὴ ὑπάρχοντός τινος νὰ ὁδηγήσῃ τὴν ἀπόβασιν, καθ' ὑπόδειξιν τῶν ἐπὶ τῆς κανονιοφόρου Β ἐπιβαινόντων χωρικῶν ἤρξατο αὕτη γινομένη οὐχὶ ἐπὶ τοῦ ὁρισθέντος μέρους παρὰ τοῦ ἀρχηγείου τοῦ στρα-

(*) Τὸ «Ἄκτιον», καὶ συνεπῶς ὁ ἐπ' αὐτῆς ἐπιβαίνων ἀρχηγὸς τῆς φάλαγγος, ἐβράδυνε, διότι ὡς φρουρὰ τῆς Σαλαώρας εἶχε κατ' ἀρχὰς διαταχθῇ νὰ παραμείνῃ ὁ λοχαγὸς τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ Παπαναστασίου μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν ἐθελοντικοῦ σώματος. Ἀλλὰ κατόπιν μετανοήσαντος τούτου καὶ ζητήσαντος νὰ συμμετάσχῃ τῆς πρὸς Λοῦρον ἐκστρατείας, ὁ Μ. Βότσαρης διέταξε τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ διὰ τοῦ ὁπλαρχηγοῦ Μεϊντάνη καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὁπαδῶν. Μέχρις ὅτου δὲ γείνῃ ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τῆς φρουρᾶς, τὸ «Ἄκτιον» ἐβράδυνε τὸν ἀπόπλουν αὐτοῦ.

τοῦ, ἤτοι πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Λούρου παρὰ τὴν Νικόπολιν, ἀλλὰ πρὸς τὴν δεξιὰν ὄχθην αὐτοῦ, καὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας ὑπεδείχθη ὕστερον ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκτελέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου τοῦ στρατοῦ δοθείσης διαταγῆς καὶ τῆς ἐξακολουθήσεως τῆς ἀποβάσεως εἰς τὸ ἀριστερόν. Καὶ τὸ χείριστον πάντων ἡ ἀπόβασις ἐγένετο μετὰ μεγίστης ἀταξίας, ἕνεκα τῆς μὴ συγχρόνου ἀποβάσεως τῶν ἀξιωματικῶν, οἱ δὲ ἀποβιβαζόμενοι διεσκορπίζοντο καθ' ὁμάδας, ἀτάκτως πυροβολοῦντες. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέπλευσεν ἐκ Σαλαώρας καὶ τὸ «Ἄκτιον», καθ' ἣν στιγμὴν τὸ πυροβολεῖον τῆς Νικοπόλεως ἤρξατο τοῦ πυρὸς κατὰ τῶν ἀποβιβαζομένων, ὡς καὶ οἱ ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὠχυρωμένοι Τοῦρκοι. Βλῆμα δὲ τοῦ πυροβολείου τῆς Νικοπόλεως πεσὸν ἐγγὺς τῶν ῥυμουλκουμένων πρὸς τὴν ἀκτὴν πλοιαρίων διετρύπησε χωρὶς νὰ διαρρήξῃ ἓν ἐξ αὐτῶν. Αἱ κανονιοφόροι διετάχθησαν τότε νὰ βάλωσι κατά τε τοῦ ὀχυρώματος καὶ τοῦ πεζικοῦ τῶν Τούρκων, αἱ δὲ βολαὶ αὐτῶν ταχέως ἐξουδετέρωσαν τὰ πυρά των. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀπόβασις ἐξηκολούθει διὰ καταδύσεως μέχρις ὀσφύος πάντων τῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν θάλασσαν, διότι αἱ λέμβοι ὡς ἐκ τοῦ ἀβαθοῦς τῶν ὑδάτων δὲν προσωρμίζοντο ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς τελματώδους παραλίας, τὰ δὲ ἀτάκτως ἀποβάντα πρῶτα τμήματα ἔλαβον καιρὸν νὰ συνταχθῶσιν ὁπωσδήποτε. Ἦσαν δὲ ταῦτα τὸ σῶμα τοῦ λοχαγοῦ Παπαναστασίου, ὁ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν τῆς φάλαγγος Σάββαν Πάτσην 3ος λόχος, ὁ ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Γρηγορόπουλον 2ος, ὁ ὑπὸ τὸν Λ. Κάντζον 4ος καὶ ἡ διμοιρία τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Σπηλιάδην. Ἔλαβον δ' ἐντολὴν τὰ τμήματα ταῦτα παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φάλαγγος Βότσαρη νὰ τηρήσωσι τὸν ἐχθρὸν εἰς ἀπόστασιν ἐκτὸς βολῆς τυφεκίου πρὸς ἐλευθέραν καὶ ἀσφαλῆ ἀπόβασιν τοῦ λοιποῦ σώματος.

Δυστυχῶς ὅμως καὶ ἐν τούτῳ ἐπεκράτησε μεγίστη σύγχυσις, ἕκαστος δ' ἔπραττεν ὡς ἐβούλετο. Τὰ διάφορα σώματα παραταχθέντα εἰς μάχην ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἔχων ἀσθενῆ τὴν πρώτην γραμμὴν αὐτοῦ ἤρξατο ὑποχωρῶν. Ἀντὶ δὲ ν' ἀρκεσθῶσιν οἱ ἄτακτοι εἰς τοῦτο, συμμορφούμενοι πρὸς τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχηγοῦ, τοὐναντίον, πλὴν τῆς διμοιρίας τοῦ μηχανικοῦ, ἐξ ὑπερβάλλοντος καὶ ἀκαίρου ζήλου κατεδίωξαν αὐτὸν πέραν τοῦ δέοντος, καὶ λησμονήσαντες τὸ λοιπὸν σῶμα διέθεσαν εἰς τὴν οὕτω πως δοθεῖσαν μάχην πᾶσαν τὴν δύναμιν αὐτῶν. Τοιουτοτρόπως ἐματαίωσαν τὴν

κανονικὴν σύνταξιν τοῦ ἀποβαίνοντος σώματος καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν καὶ ἀπεμακρύνθησαν τοῦ ἀναγκαίου αὐτῶν στηρίγματος. Τοσοῦτον δ' ἀσκόπως ἐπυροβόλουν ἐν τῇ ἐνεργείᾳ των ταύτῃ, ὥστε τινὲς ἐφονεύθησαν μεταξύ των. Συνέβη δὲ καὶ ἄλλο τι ἀκόμη. Τὸ μέρος τῆς ἀποβάσεως διὰ τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν καὶ τὴν Πρέβεζαν παραλίας σχηματίζει γωνίαν ἀμβλεῖαν, ἔχουσαν κορυφὴν τὰς ἐκβολάς, ἐφ' ὧν ἐνηργήθη ἡ ἀπόβασις. Συνεπῶς ὅσον τὰ τμήματα τῆς φάλαγγος προὐχώρουν, ἐπὶ τοσοῦτον τὸ τόξον τῆς γωνίας ηὔξανε καὶ ἐδεῖτο ἀριθμοῦ ἀνδρῶν μεγαλειτέρου πρὸς κατάληψιν. Διὰ τῆς ἀκαίρου δὲ πρὸς τὸ ἐνδότερον προελάσεως τῶν πρώτων τμημάτων, ἡ δύναμις αὐτῶν ἐξησθένησε καὶ ἠναγκάσθη ὁ συνταγματάρχης Βότσαρης νὰ διαθέσῃ κατόπιν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς μάχης, εὐθὺς κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν, ὁλόκληρον τὸ σῶμα τῆς φάλαγγος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀπόβασις ἐξηκολούθει καὶ ἐπειδὴ τὰ ἐχθρικὰ πυροβολεῖα, τὰ ὁποῖα πρὸς στιγμὴν εἶχον σιγήσει, ἐπισκευασθέντα ἤρξαντο ταχέος πυροβολισμοῦ, πρὸς ὃ μέρος ἐγίνετο ἡ ἀπόβασις, διετάχθη νὰ γίνῃ αὕτη διὰ τὰ λοιπὰ τμήματα εἰς μέρος ἀσφαλέστερον, 500 μέτρα δεξιώτερον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ. Ὑπὸ τὸ πῦρ δὲ τῶν ἐχθρικῶν πυροβολείων αἱ κανονιοφόροι ἐρρυμούλκησαν τὰ πλοιάρια μέχρι τοῦ ὑποδειχθέντος σημείου. Αὐτόθι ἐπανελήφθη ἡ ἀπόβασις ἐξελθόντος τοῦ συνταγματάρχου Μάρκου Βότσαρη μετὰ 40 ἐπιλέκτων ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Τσόγκαν καὶ τῆς σημαίας. Συγχρόνως δὲ ἀπεβιβάσθη ἡ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Γιοῦρον διλοχία τοῦ πεζικοῦ, ἡ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Π. Πατριαρχέαν Ἀθηναϊκὴ λεγομένη φάλαγξ ἢ Ιος λόχος καὶ ἡ ὑπὸ τοὺς ἀνθυπομοιράρχους Σ. Μήλιον, Δ. Λασκαρώνην, Κ. Πρίφτην, Γ. Καραθανάσην καὶ Χ. Ἀγόραν ὁμὰς ἐκ 300 ἀτάκτων τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, τουτέστι σταυραετῶν, ὡς προσφυῶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ μετέπειτα ἀπεκλήθησαν οἱ οὐδαμοῦ δράσαντες, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μισθοφόροι τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἀπόβασις καὶ τῶν τμημάτων τούτων συνετελέσθη τὴν 2αν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν, ἀμέσως δ' ἐζεύχθη ὁ Λοῦρος διὰ διπλῆς γραμμῆς λέμβων καὶ οἱ ἄνδρες αὐτῶν διέβησαν εἰς τὴν ἀντίπεραν ὄχθην, τὴν ἀριστεράν, ὅπως ἑνωθῶσι μετὰ τῶν ἐκεῖθεν αὐτῆς προαποβάντων σωμάτων, ἅτινα ἐξηκολούθουν συγκρουόμενα μετὰ τοῦ ἐχθροῦ. Καθ' ἃς παρά τε τοῦ ἀρχηγείου τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στολάρχου Κριεζῆ εἶχε

διαταγάς ἡ μοῖρα, ἅμα τῇ ἀποβάσει τῆς φάλαγγος ἔδει νὰ σπεύσῃ εἰς τὸν κόλπον Πρεβέζης, ὅπως ἐπιληφθῇ τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν φρουρίων της καὶ ἀπασχολήσῃ τὴν φρουράν της, ἵνα μὴ δώσῃ αὕτη χεῖρα βοηθείας εἰς τοὺς τεταγμένους τὴν φρούρησιν τῆς παραλίας τῆς ἀποβάσεως Τούρκους. Ἐν τούτοις παρὰ τὰς διαταγὰς ταύτας τὰ πλοῖα τοῦ στόλου παρέμειναν ἐν Νικοπόλει μέχρι τῆς 4 ὥρας μ. μ. Καὶ τοῦτο διότι ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης ἐφρόνει ὅτι ἡ ἀναχώρησις τοῦ στόλου ἐκεῖθεν ἤθελεν ἐπιφέρει, τὸ μὲν ἕνεκα τῆς ἐξαντλήσεως τῶν πολεμεφοδίων, τὸ δ' ἕνεκα τῆς μὴ ἐνθαρρύνσεως διὰ τῆς παρουσίας τῶν πλοίων, τὴν ταχίστην ἀποσύνθεσιν καὶ καταστροφὴν τῆς φάλαγγος, καθ' ὅσον μάλιστα καὶ τὸ πυροβολεῖον Νικοπόλεως ἔβαλλε συνεχῶς κατὰ τῶν εἰς τὴν ξηρὰν ἀποβάντων ἀνδρῶν. Διὸ διέταξε νὰ ἐπαναλάβωσι τὸ πῦρ ἐναντίον τοῦ πυροβολείου τούτου ἡ κανονιοφόρος Α καὶ ἡ «Ἀμβρακία», ἐν ᾧ τὸ «Ἄκτιον» κατεγίνετο πρὸς τακτοποίησιν τοῦ φέροντος τὰ πολεμεφόδια τῆς Φάλαγγος πλοιαρίου, τὸ ὁποῖον ἠγκυροβόλησε παρὰ τὴν παραλίαν μετὰ λέμβων τοῦ «Ἀκτίου» καὶ τῆς «Ἀμβρακίας» καὶ φρουρᾶς ναυτῶν. Ἡ «Ἀμβρακία» ἔβαλε κατὰ τοῦ πυροβολείου Νικοπόλεως βολὰς 3, ἐξ ὧν ἡ πρώτη ἦτο λίαν ἐπιτυχής, ἀλλὰ μὴ διαρραγεῖσα δὲν ἔφερεν ἀποτέλεσμα. Ἐπίσης ἡ κανονιοφόρος Α ἔρριψε βολάς τινας ἐπιτυχῶς. Κατόπιν δὲ καὶ ἡ κανονιοφόρος Δ ἔβαλε κατὰ τοῦ πυροβολείου τούτου, καί τινας μόνον βολὰς ἡ Β. Ὡσαύτως καὶ τὸ Ἄκτιον μετὰ τὴν τακτοποίησιν τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος ἔρριψε μίαν μόνον βολὴν βραχεῖαν. Μεθ' ὃ διὰ σήματος τοῦ ἀρχικυβερνήτου, παρελθούσης τῆς ὥρας, τὰ πλοῖα ἐγκαταλιπόντα τοὺς μαχομένους ἔπλευσαν εἰς Σαλαώραν, πλὴν τῶν κανονιοφόρων Β καὶ Γ, αἱ ὁποῖαι διετάχθησαν βραδύτερον νὰ ἐπαναπλεύσωσιν εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο πρὸς ἐπίβλεψιν. Σημειωτέον δὲ ὅτι καθ' ὅλον τὸν χρόνον τοῦτον τὴν ἀπόβασιν τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος ὑπεβοήθει καὶ ὁ ἐκτὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ στόλος, ὅστις συνεπείᾳ ἀλλεπαλλήλων τηλεγραφημάτων τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου πλεύσας ἀπὸ πρωΐας εἰς Νικόπολιν ἐπυροβόλει κατὰ τοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου Πρεβέζης πυροβολείου, τὸ ὁποῖον φέρον τέσσαρα πεδινὰ πυροβόλα ἔβαλλε κατά τε τῶν ἔσω καὶ τῶν ἔξω τοῦ κόλπου πλοίων. Κατὰ τὴν προσβολὴν δὲ ταύτην ὁ ἐξωτερικὸς στόλος ἐνήργησε καὶ μικρὰν ἀπόβασιν πρὸς τὸ μέρος τοῦτο πρὸς καταστροφὴν τῆς τηλεγραφικῆς γραμμῆς τῆς συνδεούσης τὴν Πρέβε-

ζαν μετὰ τῶν Ἰωαννίνων καὶ σιτοπομπῆς διερχομένης ἐκεῖθεν τὴν στιγμὴν ἐκείνην πρὸς ἐπισιτισμὸν τῆς Πρεβέζης, ὅπερ καὶ ἐγένετο φονευθέντων 4 φορτηγῶν ἵππων καὶ συλληφθέντων τῶν λοιπῶν μετὰ τῶν φορτίων, τὰ ὁποῖα ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὰ πρῶτα τμήματα τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος εἶχον προχωρήσει καὶ μάχη σθεναρὰ συνήπτετο μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς δευτέρας πλέον γραμμῆς τῶν Τούρκων, οὔσης ἀρκούντως ἰσχυρᾶς. Ὁ λοχαγὸς Παπαναστασίου διὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν μαχόμενος ἡρωϊκῶς εἶχε καταλάβῃ ἐξ ἐφόδου καὶ διὰ τῆς λόγχης τὸ χωρίον Μιχαλίτσι, ὀχυρωθεὶς δ' ἐντὸς αὐτοῦ ὑπερήσπιζεν αὐτὸ ἀμυντικῶς, διότι εἶχεν ἀπέναντί του τὸ κέντρον τῆς Τουρκικῆς παρατάξεως, ὅπερ ἐνισχυθὲν ἐζήτει νὰ ἐπανακτήσῃ δι' ἐφόδου τὸ χωρίον. Ἀριστερόθεν τούτου ἐμάχετο ὁ λόχος τοῦ Πάτση καὶ μετ' αὐτὸν ὁ λόχος τοῦ Κάντζου, διαφυλάσσων τὴν μεταξὺ Μιχαλιτσίου καὶ Πρεβέζης ἁμαξιτὸν ὁδὸν πρὸς ἀπόκρουσιν διαδοθείσης ἐπελάσεως ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ. Δεξιόθεν τοῦ κέντρου ἐμάχετο ὁ λόχος Γρηγοροπούλου, μετ' αὐτὸν ὁ ἀποσταλεὶς παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ, τῇ αἰτήσει τοῦ ταγματάρχου Γιούρου, λόχος τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Γκιόκαν καὶ δεξιώτερον τούτου παρὰ τὴν μικρὰν γέφυραν τοῦ χωρίου Φλάμπουρο ἀπεστάλη ἡ διμοιρία τοῦ μηχανικοῦ πρὸς κατασκευὴν ὀχυρώματος κατὰ τῶν ἐκ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων. Τὰ τμήματα εὑρέθησαν οὕτως αὐτοβούλως κατέχοντα τὰς θέσεις ταύτας καὶ ἐμάχοντο αὐτοβούλως ἄνευ προδιαγεγραμμένου σχεδίου καὶ ἄνευ σκοποῦ, διότι τίποτε δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποβάλῃ τὰς ἀτάκτους ἐκείνας ὁμάδας εἰς πειθαρχίαν. Ὁ δὲ συνταγματάρχης Μάρκος Βότσαρης, εὑρεθεὶς παρὰ προσδοκίαν πρὸ τοιαύτης παρατάξεως, ἀνέθηκε τὴν διεύθυνσιν τοῦ δεξιοῦ κέρατος εἰς τὸν ταγματάρχην Γιοῦρον καὶ προσεπάθησε νὰ σχηματίσῃ δευτέραν γραμμήν. Ὄπισθεν τῆς διμοιρίας τοῦ μηχανικοῦ ἀπέστειλε τὸν ὁπλαρχηγὸν Καραθανάσην, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ λόχου τοῦ πεζικοῦ τὸν Σ. Μήλιον, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ λόχου Γρηγοροπούλου τὸν Ἀγόραν, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ κέντρου, τὸν λόχον Πατριαρχέα, ὄπισθεν τοῦ λόχου τοῦ Πάτση τὸν ὁπλαρχηγὸν Πρίφτην, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Λ. Κάντζον τετάρτου λόχου τῆς φάλαγγος τὸν ὁπλαρχηγὸν Λασκαρώνην. Ἐκράτησε δὲ ὡς στήριγμα τὸν ἕτερον λόχον τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Τραυλὸν μετὰ τῶν ἐπιλέκτων, τῆς σημαίας, τῶν ἰατρῶν, τοῦ ἱερέως, στήσας τὸ ἀρχηγεῖόν του ἐγ-

γὺς τοῦ ναοῦ Μιχαλιτσίου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Τούρκων, μαχομένων ὑπὸ τὸν Φαϊζῆ Μπέην δὲν ἦτο ἀνώτερος τῶν δυνάμεων τῆς φάλαγγος(*), πλὴν ὁ ἀγὼν αὐτῶν ἦτο κρατερὸς καὶ ἐπετίθεντο λυσσωδῶς κατὰ μέτωπον πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ χωρίου,τὸ ὁποῖον προηγουμένως κατεῖχον.Τὸ δ' ἑλληνικὸν κέντρον εἶχεν ὑποχωρήσει ἐντὸς τοῦ χωρίου τούτου, τὸ ὁποῖον ὑπερήσπιζεν ὁ μετὰ ταῦτα πεσὼν λοχαγὸς Παπαναστασίου, καὶ συνήφθη ἐπὶ τρίωρον μάχη ἐκ τοῦ συστάδην, καθ'ἣν οἱ ἄτακτοι Ἕλληνες ὑπερίσχυσαν τοῦ ἐχθροῦ καὶ διέσπασαν τὸ κέντρον αὐτοῦ. Μετὰ τὴν διάσπασιν ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἐτράπησαν εἰς ὑποχώρησιν,ὀλίγον ἀπέχουσαν τῆς ἀτάκτου φυγῆς, οἱ ἄνδρες δὲ τῆς φάλαγγος κατεδίωξαν αὐτούς, ἀπὸ μὲν τοῦ κέντρου πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν οἱ λοχαγοὶ τῆς φάλαγγος Πατριαρχέας καὶ Πάτσης κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς Πρεβέζης, ἀπὸ δὲ τοῦ κέντρου δεξιόθεν πρὸς τὸν ποταμὸν οἱ λοχαγοὶ Παπαναστασίου καὶ Γρηγορόπουλος κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς Καμαρίνης καὶ Παραμυθίας. Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι ἐπολιόρκησαν τὸν ἐχθρὸν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Νικοπόλεως ἀπὸ τοῦ Ἰονίου Πελάγους μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ὀχυρωθέντες ἐντὸς τῶν ὀχυρωμάτων τῶν Τούρκων τῶν ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης λοφοσειρᾶς τῆς Νικοπόλεως εὑρισκομένων, ἀφ' οὗ διέκοψαν τὴν τηλεγραφικὴν συγκοινωνίαν. Οἱ δὲ δεύτεροι ἀπώθησαν τὸν ἐχθρὸν πρὸς τὴν γέφυραν τοῦ ποταμοῦ Λούρου.

Τὴν τετάρτην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἐντελῶς ἀποκρουσθῆ καὶ τὸ πῦρ ἠκούετο ἀραιῶς μόνον εἴς τινα σημεῖα, ἐν ᾧ τὰ πυροβολεῖα τῆς Νικοπόλεως, καθ' ὧν ἔβαλλεν ὁ στόλος, ἐξηκολούθησαν ἀποστέλλοντα τὰς ὀβίδας των κατὰ διαφόρους διευθύνσεις. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς φάλαγγος, ἐφοδιάσας τοὺς ἄνδρας μὲ τὰ ἀναγκαῖα πυρομαχικὰ καὶ τροφάς, διέταξε τότε τὴν μεταρρύθμισιν τῆς θέσεως τῶν διαφόρων τμημάτων κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, ὅπερ εἶχε τῆς παρατάξεως αὐτῶν, καὶ ὅπερ ὡς ἐκ τῆς ἀτάκτου ἀποβά-

(*) Αἱ δυνάμεις τῶν Τούρκων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀποβάσεως ἀπετελοῦντο ἐξ ἑνὸς τάγματος τοῦ Βερατίου, ἑτέρου τῆς Κερμαστῆς τῆς Προύσης, ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ὀρειβατικῶν ταγμάτων, ἐξ ἐντοπίων Τούρκων τῆς Πρεβέζης καὶ τοῦ ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ-βέην ἀτάκτου σώματος, ὅπερ διελύθη μετὰ τὴν λαφυραγώγησιν τῆς Καμαρίνης, ἤτοι ἐν συνόλῳ 2.500 ἄνδρες περίπου. Ἀλλὰ τὴν 2αν Μαΐου ἀπεστάλη κατὰ τῆς φάλαγγος ἓν ἀκόμη τάγμα ἐκ Λούρου καὶ τὴν 3ην Μαΐου 400 ἀκόμη ἄνδρες.

σεως δὲν ἐφηρμόσθη ἐν ἀρχῇ. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀντικατάστασις τῶν τμημάτων δὲν ἐξετελέσθη μετὰ τόσης εὐκολίας, διότι οἱ ἀνυπότακτοι ἄνδρες αὐτῶν, ἐκλαμβάνοντες τὴν μετακίνησιν ἐκ τῶν θέσεών των ὡς ὑποχώρησιν, ἤσχαλλον, παρήκουον καὶ ἠναντιοῦντο εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς. Ἀντικατέστησε δὲ ὁ ἀρχηγὸς τοὺς λόχους Πατριαρχέα καὶ Πάτση διὰ τοῦ λόχου Γρηγοροπούλου, διέταξε τὴν προχώρησιν τοῦ λόχου τοῦ Κάντζου μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς πολιορκίας καὶ ἐπηύξησε τὴν δύναμιν τῶν δύο τούτων λόχων διὰ μιᾶς διμοιρίας ὑπὸ τὸν οὐλαμαγὸν ἐνωμοτάρχην Χρυσοσπάθην καὶ τῶν ὁμάδων τῶν ὁπλαρχηγῶν Λασκαρώνη καὶ Πρίφτη, δοὺς εἰς πάντας τούτους τὴν διαταγὴν νὰ τηρήσωσι τὰς νέας θέσεις των διὰ πάσης θυσίας, ὡς τὰς παρέλαβον. Τοὺς δὲ λοχαγοὺς Πατριαρχέαν καὶ Πάτσην διέταξε νὰ ὁδεύσωσι πρὸς τὸ Φλάμπουρον, ὁ μὲν ἀριστερᾷ τούτου, ὁπόθεν ἤρχιζον ν'ἀκούωνται τὰ πυρὰ ἰσχυρότερα καὶ ὁ λοχαγὸς Παπαναστασίου εἰδοποίει ὅτι δύο τάγματα Τούρκων ἐπήρχοντο κατ' αὐτοῦ, ὁ δὲ δεξιᾷ τούτου πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀγγελλομένου ὡς κατερχομένου ἐκεῖθεν ἱππικοῦ, ὅπερ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπεδείχθη ἀνακριβές, διότι τὸ ἐπελαῦνον ἱππικὸν ἦν ἁπλούστατα ἀγέλη μεγάλη τουρκικῶν βοῶν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην μετεφέρθη εἰς τὸ ἀρχηγεῖον ὁ τὸ δεξιὸν κέρας διοικῶν ταγματάρχης Γιοῦρος, πληγεὶς διὰ τυφεκίου κατὰ τὸν πόδα. Ἐπελθούσης δὲ τῆς νυκτὸς τὸ πῦρ κατέστη ἀραιὸν καὶ τέλος ἐκόπασεν ἐντελῶς, ἑκάστου τμήματος παραμείναντος εἰς τὰς θέσεις του καὶ σχηματίσαντος τὰς ἀναγκαίας προφυλακάς. Ἡ φάλαγξ κατὰ τὴν πρώτην ταύτην μάχην ἔσχε σημαντικὰς ἀπωλείας ὡς ἐκ τοῦ ἀτάκτου πυρὸς καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐπιθέσεων ἐπὶ ἀνοικτοῦ πεδίου, δι' ὅλης δὲ τῆς νυκτὸς ἡ «Ἀφρόεσσα», ἡ τορπιλλοθέτις «Ναυπλία» καὶ ἡ ἀτμοτελωνὶς «Ἑρμούπολις», ἀποσταλεῖσαι εἰς τὴν παραλίαν παρὰ τοῦ ἀρχικυβερνήτου Τομπάζη μετέφερον τραυματίας εἰς Κραβασσαρᾶν καὶ Βόνιτσαν, ὡς καὶ ἡ κανονιοφόρος Δ. Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔσχον ὀλιγωτέρας ἀπωλείας, πλεῖστοι δὲ τραυματίαι μετεφέρθησαν εἰς Πρέβεζαν καὶ ἐπλήρωσαν τὰ Νοσοκομεῖα καὶ τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Ἡ φάλαγξ ὅμως ἀπὸ τοῦ πρώτου πυρὸς εἶχε καὶ ἄλλας τινὰς ἀπωλείας, εὐτυχῶς οὐχὶ σημαντικὰς ταύτας, τὰς ἀβαρείας τῶν τρεσάντων, οἵτινες κατήρχοντο, ὅπως σωθῶσι, πρὸς τὴν παραλίαν, ἀποτελοῦντες τὸ διεφθαρμένον μέρος τοῦ ἐν ἐκστρατείᾳ σώματος.

Περὶ τὸ λυκαυγὲς τῆς ἐπιούσης, 2 Μαΐου, ἡ μάχη ἐπανελήφθη καθ' ὅλην τὴν γραμμήν. Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ταύτην παρέσχον χεῖρα βοηθείας τοῖς μαχομένοις πάντα τὰ πλοῖα τοῦ στόλου συνεπείᾳ τηλεγραφήματος τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἠπείρου, διατάσσοντος νὰ μὴ ἀπομακρυνθῶσι τὰ πλοῖα τῆς Νικοπόλεως, ἀλλὰ νὰ παραμένωσιν ἐνισχύοντα τοὺς ἡμετέρους, παρέχοντα τὰ ἀναγκαῖα πολεμεφόδια καὶ προσβάλλοντα τὰ ὀχυρώματα αὐτῆς. Συμφώνως πρὸς ταῦτα ὁ στόλος εἰσέπλευσεν εἰς τὸν κόλπον τῆς Νικοπόλεως καὶ αἱ μὲν κανονιοφόροι ἠγκυροβόλησαν κατὰ μέτωπον καὶ πλησίον τῆς ἀκτῆς, ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπε τοῦτο ὁ βυθὸς τῆς θαλάσσης, τὸ δὲ «Ἄκτιον» καὶ ἡ «Ἀμβρακία» εἰς ἀπόστασιν δύο σχεδὸν μιλίων ἀπὸ ταύτης. Ἐπειδὴ δὲ ἀδύνατος ἦν ἡ διάκρισις τῶν ἐπὶ τοῦ πεδίου μαχομένων φιλίων ὁμάδων ἀπὸ τῶν ἐχθρικῶν, οἱ κυβερνῆται τῶν κανονιοφόρων σχίσαντες σημαίας ἐκ τῶν πλοίων διεμοίρασαν εἰς τοὺς τῆς φάλαγγος τεμάχια τῶν ἐθνικῶν χρωμάτων πρὸς διάκρισιν αὐτῶν καὶ ἵνα βάλλωσι κατὰ τῶν ἐχθρικῶν ὁμάδων τῶν μὴ φερουσῶν τὰ κυανόλευκα χρώματα. Μετὰ τοῦτο αἱ κανονιοφόροι ἔβαλλον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, τὸ δὲ «Ἄκτιον» καὶ ἡ «Ἀμβρακία» ἐκανονιοβόλουν τὸ ὀχύρωμα τῆς Νικοπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐξηκολούθει νὰ πυροβολῇ κατὰ τῶν μαχομένων.

Τὰ πυρὰ τῶν πλοίων ἐξετελοῦντο ἀραιῶς κατὰ μεγάλα διαστήματα ἐκ φειδοῦς τῶν πυρομαχικῶν καὶ ἰδίως διότι οἱ κυβερνῆται εἶχον ὑπ' ὄψει τὴν κατάστασιν τῶν πλοίων, ἥτις δὲν ἐπέτρεπε παρατεταμένην ἐνέργειαν, μετὰ τὸν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἄσκοπον καὶ ἀμέθοδον βομβαρδισμὸν τῶν φρουρίων καὶ ὀχυρωμάτων τῆς Πρεβέζης. Ἐν τούτοις τὸ «Ἄκτιον» εὑρὸν ἀκριβῶς τὴν ἀπόστασιν τῆς ἐπιτυχοῦς βολῆς (5.200 μέτρα) ἠγκυροβόλησε σημαντῆρα, εἰδοποίησε δὲ καὶ τὴν «Ἀμβρακίαν» περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἀποστάσεως, ἥτις ἔπραξε τὸ αὐτό, καταλαβοῦσα θέσιν παραπλεύρως. Ἡ ἀπόστασις αὕτη ἦτο ἐκτὸς βολῆς διὰ τὰ μικρᾶς ὁλκῆς τηλεβόλα τῆς Νικοπόλεως, μέχρι δὲ τῆς ἑσπέρας ἑκατέρα τῶν ἀτμοβαρίδων ἔβαλλε κατ' αὐτῶν ἀνὰ 4 βολὰς συνήθων ὀβίδων. Ἐκ τῶν βολῶν τούτων αἱ μὲν δύο τοῦ «Ἀκτίου» ἐξερράγησαν μόλις ἐκβληθεῖσαι, αἱ δ' ἕτεραι δύο ἦσαν λίαν ἐπιτυχεῖς. Ἡ «Ἀμβρακία» ἔσχεν ὡσαύτως δύο ἐπιτυχίας καὶ δύο βολὰς βραχείας. Ἐν τούτοις τὰ τηλεβόλα τῆς Νικοπόλεως ἐσίγησαν, καθ' ἣν στιγμὴν ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόλπου ἠκούσθησαν καὶ

οἱ κρότοι τῶν βαρέων πυροβόλων τῆς δυτικῆς μοίρας ὑπὸ τὸν Κριεζῆν, ἥτις κατ' αἴτησιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἠπείρου ἐκανονιοβόλει τὴν ἐξωτερικὴν παραλίαν πρὸς παρεμπόδισιν τῶν ἐκεῖθεν κατερχομένων Ἀλβανῶν. Περὶ τὴν μεσημβρίαν δὲ τῆς ἡμέρας ταύτης κατέφθασαν διὰ τῆς «Ἑρμουπόλεως» καὶ τὸ ἐκ Βονίτσης ὑπὸ τὸν δικηγόρον Ν. Ζέρβαν σῶμα καὶ ὁ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μ. Βότσαρη τεθεὶς οὐλαμὸς τῶν ἀποβατικῶν πυροβόλων, δύο τὸν ἀριθμόν, ὑπὸ τὸν σημαιοφόρον τοῦ ναυτικοῦ Ρεδιάδην, ὅστις διὰ τοῦ ἑνὸς τῶν πυροβόλων τούτων, τοποθετηθέντος εἰς ἀπόστασιν χιλίων μέτρων ἀπὸ τῶν ἐχθρικῶν πυρῶν, ἔβαλλε κατ' αὐτῶν πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν μαχομένων ἀνδρῶν τῆς φάλαγγος.

Καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο πεισματώδης ἀγὼν συνήπτετο ἐπὶ τῆς ξηρᾶς καθ' ὅλην τὴν ἀκτήν, τῶν Τούρκων ἐπαρκῶς ἐνισχυθέντων. Πεζικὸν σῶμα μεθ' ἱππικοῦ ἐκ Πρεβέζης ἐρχόμενον καὶ ἔχον προμαχῶνας ἀγέλην ὁλόκληρον βοῶν ἐπετέθη κατὰ τῆς γραμμῆς τῶν ἡμετέρων ἐν Νικοπόλει, ἀλλ' ἀπεκρούσθη ἐρρωμένως ὑπὸ τῆς δυνάμεως Γρηγοροπούλου καὶ Κάντζου καὶ τῶν μετ' αὐτῶν ὁπλαρχηγῶν καὶ ὑπεχώρησε πρὸς τὸν ἐλαιῶνα μετὰ πολλὰς ἀπωλείας. Ἕτερον ἐπίσης σῶμα πεζικοῦ μεθ' ἱππικοῦ μικρᾶς δυνάμεως ἐπετέθη κατὰ τῶν λόχων Κόγκα, Παπαναστασίου, Πατριαρχέα καὶ Μήλιου, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀποκρουσθὲν ὑπεχώρησε μετὰ πολύωρον ἀντίστασιν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου, ἐγκαταλεῖψαν πολλοὺς νεκροὺς καὶ τραυματίας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης(*). Κατὰ τὴν σύγκρουσιν ταύτην καὶ ἡ φάλαγξ ἔσχεν ἱκανὰς ἀπωλείας, ἔπεσε δὲ δυστυχῶς βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας ὁ κάλλιστος καὶ ἀνδρειότατος ἁπάντων τῶν ὑπὸ τὸν Μάρκον Βότσαρην ὁπλαρχηγῶν, ὁ λοχαγὸς Παπαναστασίου, ὑπερέχων σωματικῇ καλλονῇ, ἀνδρικῇ ῥώμῃ, ἀθλητικῇ τελειότητι, στρατιωτικῇ ἀρετῇ καὶ εὐγενείᾳ(**). Μετ' αὐτοῦ δὲ ἔπεσαν ἀγωνιζό-

---

(*) Κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ταύτην τῶν Τούρκων ὁ λοχίας τοῦ πρώτου λόχου τῆς φάλαγγος Νικόλαος Λάφης μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὸν διμοιρίας καταδιώξας τμῆμα Τούρκων, οἵτινες συνώδευον σημαίαν λόχου, ἐφόνευσε τὸν σημαιοφόρον καὶ ἔλαβε τὴν σημαίαν αὐτῶν, ἥτις κατετέθη εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Μουσεῖον τῆς Ἐθνολογικῆς καὶ Ἱστορικῆς Ἑταιρείας ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἠπειρωτικῆς φάλαγγος.

(**) Ὁ θάνατος τοῦ Παπαναστασίου λοχαγοῦ τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ ἐθρηνήθη γενικῶς παρ' ὅλων, ἡ δὲ κηδεία αὐτοῦ ἐγένετο ἐν Κραβασαρᾷ ἐν μεγί-

μενοι τὸν καλὸν ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνα ὁ γενναῖος ὁπλαρχηγὸς Ἀγόρας καὶ ὁ λοχίας Καβαλάρης. Περὶ τὴν ἑσπέραν διεκόπη τὸ πῦρ ἐν μέσῳ ῥαγδαιοτάτης βροχῆς, ἀρξαμένης ἀπὸ τῆς πρωΐας, ὑφ' ἣν ἐμάχοντο τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ αἱ κατὰ τὸ Γρίμποβον ἑλληνικαὶ δυνάμεις, βάφουσαι τὸ ἔδαφος δι' ἀφθόνου ἑλληνικοῦ αἵματος. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βότσαρης διετέλει ἐν ἀνησυχίᾳ ὑποκεκρυμμένῃ διὰ τὴν μὴ ἐμφάνισιν τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου, ἣν ἀνέμενεν ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας ἀπὸ τῆς προτεραίας, καὶ μεθ' ἧς θὰ συνέπραττε κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον. Ἡ ταξιαρχία Γκολφινοπούλου δὲν προήλασε κατὰ τῆς γεφύρας διὰ τοὺς ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐκτεθέντας λόγους, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τῆς φάλαγγος ἀγνοῶν αὐτοὺς ἀνησύχει ἔτι μᾶλλον, διότι ἀπὸ ὥρας οὐδὲ πυρὰ ἠκούοντο μεταξὺ τῶν δύο στρατευμάτων ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας. Καίτοι δὲ ἀπέκρυπτε τὴν ἀνησυχίαν του ταύτην, πολλοὶ ἐκ τῶν τῆς φάλαγγος συμμετέχοντες αὐτῆς, διότι τὸ σχέδιον εἶχε γνωσθῇ, ἐδείκνυον τάσεις ὑποχωρήσεως καὶ οὐκ ὀλίγοι ἐκ τῶν ἀποτεθαρρημένων συνεκεντροῦντο παρὰ τὰς ἀκτάς, τινὲς δὲ καὶ διηυθύνοντο μέσῳ τῶν ἑλῶν εἰς Σαλαώραν, ἔνθα ἦσαν ἀσφαλεῖς, καὶ ἄλλοι τέλος ἐζήτουν διὰ τῆς βίας νὰ ἐπιβιβασθῶσι τῶν λέμβων τῶν πολεμικῶν πλοίων, αἱ ὁποῖαι προσήγγιζον, ὅπως παραλάβωσι τραυματίας.

Τὴν ἐπαύριον, 3 Μαΐου, ἡ μάχη ἤρξατο καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ λυκαυγοῦς καθ' ὅλα τὰ σημεῖα. Καίτοι δὲ σφοδροτάτου βορείου ἀνέμου ἐπιγενομένου, αἱ κανονιοφόροι ἐπανέλαβον τὰ πυρὰ αὐτῶν, βάλλουσαι κατὰ διαφόρους διευθύνσεις πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μαχομένων, καὶ κατὰ τοῦ πυροβολείου τῆς Νικοπόλεως, ὅπερ ἔβαλλε κατὰ τῶν ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς ὑπὸ τὸν σημαιοφόρον Ρεδιάδην ἀποβατικῶν πυροβόλων. Οἱ Τοῦρκοι δ' ἐνισχυθέντες κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐκ τῆς στρατιᾶς Ἰωαννίνων ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἀσυντάκτων ἀνδρῶν τῆς φάλαγγος μετὰ μεγαλειτέρας σφοδρότητος. Ἡ μάχη ἦν κρατερὰ καθ' ἅπαντα τὰ σημεῖα ἀπὸ τῆς Νικοπόλεως μέχρι τῆς πρὸ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου γραμμῆς καὶ πρὸ πάντων ὅπου ἐμάχετο ὁ λόχος τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Κόγκαν καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Πατριαρχέαν Ἀθηναϊκὴ φάλαγξ, ἣν ἐνίσχυσεν ὁ συνταγματάρχης Βότσαρης πρὸς ἀριστερὰ μὲν

στη συρροῇ, σημαινουσῶν τῶν σαλπίγγων οὐχὶ πένθιμα σαλπίσματα, ἀλλὰ τὸ πολεμιστήριον σάλπισμα τῆς «Σημαίας».

διὰ τοῦ λόχου τοῦ Πάτση καὶ τῶν ἀποβατικῶν πυροβόλων, πρὸς δεξιὰ δὲ δι' ἑνὸς οὐλαμοῦ πεζικοῦ ἐκ τοῦ λόχου Τραυλοῦ, ὑπὸ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Δαλιάνην. Τὸν δ' ἐπίσης μαχόμενον λόχον τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Κόγκαν ἐνίσχυσε πρὸς δεξιὰ μὲν ὑπὸ τῆς διμοιρίας τοῦ μηχανικοῦ ὑπὸ τὸν ὑπολοχαγὸν Σπηλιάδην, πρὸς ἀριστερὰ δὲ ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπομοίραρχον Μήλιον σώματος. Ὑπεστηρίζοντο δὲ οἱ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο μαχόμενοι, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐρρήθη, ὑπὸ τῶν κανονιοφόρων τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ στόλου, βάλλοντος ἀπὸ τοῦ Ἰονίου κατὰ τῶν ἐκ Πρεβέζης τουρκικῶν στρατευμάτων. Διὰ τῶν ἐνισχύσεων τούτων κατωρθώθη ν' ἀποκρουσθῶσιν οἱ Τοῦρκοι, οἵτινες παρ' ὅλον τὸ ἀσύντακτον τῆς φάλαγγος δὲν ἠδυνήθησαν οὐδὲ σπιθαμὴν ἐδάφους νὰ κερδήσωσιν ἐξ ἐκείνου, ὅπερ εἶχον ἀπολέσῃ κατὰ τὰς πρώτας μάχας ἀπὸ γεφύρας Λούρου μέχρι Νικοπόλεως. Ἐν τούτοις πολλὰ ἦσαν τὰ ἄμαχα τμήματα τῆς φάλαγγος καὶ μεγίστη ἀταξία ἐπεκράτει ἐξ αὐτῶν. Οἱ ἄνδρες ἐμάχοντο ἐν μέσῳ ποικίλων φημῶν περὶ τῆς τύχης τοῦ ἐξ Ἄρτης στρατοῦ, ἡ δὲ μὴ ἐμφάνισις τῆς ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου εἰς τὴν γέφυραν Λούρου, καίτοι εἶχον παρέλθῃ τρεῖς ἡμέραι ἀπὸ τῆς ἀποβάσεως τῆς φάλαγγος, ἐνίσχυε καὶ καθίστα πιθανὰς τὰς φήμας ταύτας. Αἴφνης εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἐκεῖθεν τοῦ Λούρου ἐπεφάνη πολυάριθμον σῶμα στρατοῦ, ἀλλ' ἄγνωστον ἂν τουρκικοῦ ἢ ἑλληνικοῦ, μὴ διακρινόμενον ὡς ἐκ τῆς μεγάλης ἀποστάσεως. Καὶ ἡ ἀνησυχία ηὔξησε καὶ ὁ πόθος τῆς ὑποχωρήσεως ἐπεφάνη, πολλοὶ δ' ἐκ τῶν δειλῶν καὶ ἀπαισιοδόξων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπερεῖχον οἱ σταυραετοὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας, συνεκεντροῦντο ἀπέλπιδες παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ζητοῦντες εὐκαιρίαν ὅπως δραπετεύσωσι. Καὶ θὰ τὸ ἔπραττον, ἐὰν δὲν παρενέβαλεν εἰς αὐτοὺς ἀνυπέρβλητον ἐμπόδιον ὁ ποταμὸς Λοῦρος καὶ ἡ θάλασσα, καθ' ὅσον μάλιστα δύο πειραθέντες νὰ διέλθωσι τὸν ποταμὸν κολυμβῶντες, εὗρον τὸν θάνατον ὑπὸ τὰ ἰσχυρὰ αὐτοῦ ῥεύματα. Τινὲς ὅμως ἐξ αὐτῶν κατώρθωσαν νὰ ἐπιτύχωσι τὴν φυγήν των μετὰ τῶν τραυματιῶν, ἐπιβιβασθέντες ὡς τοιοῦτοι ἐπὶ τῶν παραλαμβανόντων αὐτοὺς πλοίων, ἐν οἷς καὶ πάντες οἱ σαλπιγκταὶ πλὴν δύο.

Ἐν ᾧ δὲ τοιαύτη σύγχυσις καὶ ταραχὴ ἐπεκράτει, ὁ συνταγματάρχης Μάρκος Βότσαρης περὶ τὴν 6ην ὥραν μετὰ μεσημβρίαν μεταβαίνων παρὰ τῷ ἀρχικυβερνήτῃ Τομπάζῃ ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου», ὅπως με-

ταδώσῃ αὐτῷ πληροφορίας τινάς, ἃς εἶχεν ἐκ Πρεβέζης, ἐλάμβανε τὸ ἀκόλουθον τηλεγράφημα τοῦ ἀρχηγοῦ Μάνου.

Συνταγματάρχην Βότσαρην.

«Καθ' ἃ συνεφωνήσαμεν, περιεμένομεν προέλασιν ὑμῶν πρὸς γέφυραν Λούρου πρὸς Φιλιππιάδα, ὅπου βραδύνει προέλασις καὶ τρίτης ταξιαρχίας, ἀναμενούσης ἐπικουρίας, αἵτινες αὔριον ἐλπίζω νὰ δοθῶσιν. Ἐν τούτοις καὶ παρ' ὑμῖν ἐγένετο ἀλλοίωσις σχεδίου μας καὶ ἐδῶ ἐπίσης, καθ' ὅτι ἡ πρώτη ταξιαρχία Μπαϊρακτάρη, σκοποῦσα ὑποστήριξιν τρίτης, περιεπλάκη εἰς ἀπροσδόκητον πεισματώδη ἀγῶνα ἀπὸ χθές, διαρκοῦντα καὶ σήμερον, ὅπερ ἐπιβραδύνει ἀρχικὸν σχέδιον πρὸς Λοῦρον. Ὅθεν ἂν δὲν δύνασθε πορευθῆναι Λοῦρον, ἐνισχυόμενοι ὑπὸ ἐντοπίων καὶ Σουλιωτῶν, καὶ ἂν δὲν δύνασθε παραμεῖναι Νικόπολιν, ὅπερ δὲν θὰ εἶνε δύσκολον, ἀφ' οὗ ἔχετε τόσην δύναμιν, τότε κατ' ἀνάγκην ὑποχωρήσατε θάλασσαν καὶ ἐπιβῆτε στόλου ἔσω ἢ ἔξω κόλπου, ἵνα προσέλθητε ἐδῶ καὶ συμμετάσχητε ἔργου τρίτης ταξιαρχίας. Μοίραρχος Κριεζῆς τηλεγραφεῖ χθὲς ἐκ Λευκάδος ὅτι ἠδυνήθη πλησιάσαι παραλίαν διὰ λέμβου καὶ λάβῃ εἰδήσεις ὑμῶν παρ' ἀνταρτῶν ἰδικῶν σας. Ὥστε ἔχετε βάσιν τὸν στόλον καὶ ὡς πρὸς τυχοῦσαν ὑποχώρησιν. Τοῦτο χθὲς ἐτηλεγραφήσαμεν Κριεζῇ καὶ Τομπάζῃ, ὥστε νὰ σᾶς ἐφοδιάζωσι διὰ πυρομαχικῶν καὶ τροφῶν ἐν ἀνάγκῃ. Καὶ σεῖς ἀπ' εὐθείας δύνασθε ν' ἀπευθύνεσθε Μενιδίου ἐπιμελητείαν καὶ ζητεῖτε ὅ,τι χρειάζεσθε. Ἐνίσχυσιν δὲν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν, ἀφ' οὗ ἔχομεν ἀνάγκην τοιαύτης ἤδη. Εἰδοποιήσατέ μας διὰ πεζῶν Καμαρινιωτῶν ἢ Καντζιωτῶν, σταλέντων ὑμῖν, ἂν θὰ προελάσητε Λοῦρον αὔριον διὰ νὰ κανονίσωμεν ἐνέργειάν μας. Ἀναγκαῖον στοιχεῖον ἡ ἐπανάστασις Σουλίου, ἀφ' οὗ εἶσθε ὑμεῖς αὐτοῦ. Ὁ στρατὸς Φιλιππιάδος λίαν θ' ἀπασχοληθῇ ἐκ τούτου. Προσπαθήσατε τηρῆσαι συγκοινωνίαν θαλάσσης, ἀλλὰ καὶ διὰ Βάλτου δύνασθε νὰ μᾶς στέλλετε ἐμπίστους ταχυδρόμους συχνά. Ἀρχηγὸς Μάνος».

Ὁ συνταγματάρχης Βότσαρης, καίτοι δὲν ἀνέμενεν ἐνίσχυσιν παρὰ Σουλιωτῶν ἢ ἄλλων, ἤλπισεν ἐν τούτοις, ὅτι θὰ ἐδίδοντο τὴν ἐπομένην ἐπικουρίαι πρὸς προέλασιν τῆς τρίτης ταξιαρχίας Γκολφινοπούλου καὶ ἀπεφάσισε νὰ μὴ ὑποχωρήσῃ εἰσέτι, ἀλλὰ ν' ἀναμείνῃ καὶ τὴν ἐπιοῦσαν. Κατόπιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης ἐνίσχυσε τὸν λόχον Γρηγοροπούλου πρὸς τὴν Νικόπολιν διὰ τοῦ ἡμίσεος λόχου τοῦ Κάντζου καὶ τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Ἰωάννου Παπαϊωάννου καὶ τὸν ἀν-

θυπομοίραρχον Μήλιον δι' ὀγδοήκοντα ἀνδρῶν. Ἐν τούτοις ἐπειδὴ εἶχεν ὑπ' ὄψει καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ὑποχωρήσεως, ἐπιβὰς τοῦ «Ἀκτίου», τὸ ὁποῖον πολλάκις ἔπραξε κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο πρὸς συνεννόησιν μετὰ τοῦ στολάρχου καὶ διαβίβασιν πληροφοριῶν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἠπείρου, ἐζήτησε συνεννόησιν περὶ τῆς ὑποχωρήσεως, ἐν ᾗ περιπτώσει ἀπεφασίζετο αὕτη. Ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης παρετήρησε τότε αὐτῷ τὸ δύσκολον τῆς ὑποχωρήσεως, καθ' ὅσον ἡ μοῖρα τοῦ Ἀμβρακικοῦ, μικρᾶς χωρητικότητος οὖσα, ἐλάχιστον μόνον ἀριθμὸν τοῦ σώματος ἠδύνατο νὰ παραλάβῃ. Ἐὰν δ' ἐγίνετο ἡ ἐπιβίβασις αὐτῶν διὰ μεταφορᾶς καὶ πάλιν πλοιαρίων ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Νικοπόλεως, μόνη ἡ παρουσία τῶν πλοιαρίων τούτων ἤθελεν ἀρκέσῃ πρὸς κατανόησιν τοῦ σκοποῦ παρὰ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐπιτιθέμενος τότε κατὰ τῆς ἀτάκτως ὑποχωρούσης φάλαγγος ἤθελε κατακόψει αὐτήν. Οὐχ ἧττον ὑπεδείχθη παρὰ τοῦ Τομπάζη ὁ μόνος τρόπος δυνατῆς ὑποχωρήσεως. Οἱ κυβερνῆται τῶν πλοίων, ἐξετάσαντες ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Λούρου μέχρι Σαλαώρας στενωτάτην μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τῆς λίμνης Τσουκαλοῦς παραλίαν, εὗρον αὐτὴν βατὴν κατὰ τὸ πλεῖστον. Ἡ ὑποχώρησις ὅθεν ἠδύνατο νὰ γείνῃ δι' αὐτῆς ζευγνυομένου τοῦ ποταμοῦ Λούρου κατὰ τὰς ἐκβολὰς αὐτοῦ διὰ λέμβων καὶ ἑτέρων τοιούτων ὑποβοηθουσῶν τὴν διάβασιν τῆς στενῆς λωρίδος τῆς παραλίας μεταξὺ λίμνης καὶ θαλάσσης κατὰ τὰ μᾶλλον δύσκολα αὐτῆς μέρη, ἐν ᾧ αἱ κανονιοφόροι τιθέμεναι παρὰ τὴν παραλίαν κατὰ διαστήματα θὰ ὑπεβοήθουν τὴν ἐπιβίβασιν τῶν ἀνδρῶν, βάλλουσαι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἐν τούτοις ὁ ἀρχικυβερνήτης Τομπάζης ἐξέφρασεν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς φάλαγγος τὴν ἰδέαν, ὅτι χάριν τῶν περιστάσεων, αἵτινες ἀπῄτουν τὴν κατοχὴν τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους, μέχρι τῆς ἀναμενομένης ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἀνακωχῆς, ἡ Φάλαγξ ἔδει, ἀφ' οὗ δὲν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ, νὰ ὀχυρωθῇ καταλλήλως καὶ νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ. Ταῦτα πάντα συνεμερίζετο ὁ συνταγματάρχης Μ. Βότσαρης, ὅστις ἤδη εἶχε λάβῃ τὴν ἀπόφασιν ν' ἀναμείνῃ καὶ τὴν ἐπιοῦσαν καὶ ἀποβάς, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ πῦρ τελείως εἶχε καταπαύσῃ, ἐφρόντισε περὶ τῆς ὀχυρώσεως τῆς φάλαγγος, διένειμε τὸ σύνθημα καὶ διέταξε νὰ σχηματισθῶσιν αἱ δέουσαι προφυλακαί. Ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τοῦτο ὁ συνταγματάρχης Μάρκος Βότσαρης ἔλαβε νέον τηλεγράφημα τοῦ ἀρχηγείου, ἔχον ὡς ἑξῆς: «Κατόπιν σημερινοῦ τηλεγραφήματός μου, φρονῶ, ὅτι διὰ

παντὸς τρόπου δέον νὰ ἔχητε ἐλπίδα ὑποχωρήσεως μόνον θάλασσαν, καθ' ὅσον ἡ ἐπιχείρησις ἡμῶν πρὸς γέφυραν Λούρου σχεδὸν ἐματαιώθη. Τηρήσατε διὰ παντὸς τρόπου συγκοινωνίαν μετὰ θαλάσσης καὶ ἔχετέ με ἐνήμερον κινήσεώς σας. Μάνος ἀρχηγός».

Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἐβεβαίου τὴν κυκλοφορήσασαν εἴδησιν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Μπαϊρακτάρη ὑπεχώρησεν εἰς Ἄρταν, καὶ συνεπῶς ὅτι τὸ φανὲν ὀλίγον πρὸ τῆς παύσεως τοῦ πυρὸς ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου σῶμα ἦτο τουρκικόν, ὅπερ θὰ προσετίθετο τὴν ἐπομένην εἰς τὴν μαχομένην ἐχθρικὴν κατὰ τῆς φάλαγγος δύναμιν, ἧς οἱ ἐναπομείναντες 1500 ἐμπόλεμοι ἄνδρες, καταπεπονημένοι καὶ ἀποτεθαρρημένοι κατόπιν τριημέρου διαρκοῦς μάχης θὰ εὑρίσκοντο ἀντιμέτωποι τριπλασίων ἐχθρικῶν δυνάμεων. Τούτου ἕνεκα ὁ ἀρχηγὸς τῆς Φάλαγγος ἀπεφάσισε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀρχηγείου διαταχθεῖσαν ὑποχώρησιν. Πρὸς τοῦτο ἐκάλεσε τοὺς πλησίον του κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην λοχαγοὺς Τραυλόν, Πατριαρχέαν, Πάτσην καὶ Γρηγορόπουλον καὶ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν τῆς Οἰκονομίας Μίλλερ, εἰς οὓς ἀνεκοίνωσεν ἀμφοτέρας τὰς διαταγὰς τοῦ Ἀρχηγείου, πάντες δ' ἐθεώρησαν ἀναγκαίαν τὴν ὑποχώρησιν. Ὁ ἀρχηγὸς διέταξε τότε τὸν ὑπολοχαγὸν Μίλλερ νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν ἀρχικυβερνήτην Τομπάζην νὰ ζεύξῃ διὰ λέμβων ἐπαρκῶν τὸν Λοῦρον μέχρι τῆς δεκάτης ἑσπερινῆς ὥρας· τὸν λοχαγὸν Τραυλὸν νὰ συγκεντρώσῃ τὴν διλοχίαν του μετὰ τῆς διμοιρίας τοῦ μηχανικοῦ μέχρι τῆς ὀγδόης ἑσπερινῆς καὶ νὰ σχηματίσῃ ζώνην ἀμύνης πρὸ τοῦ ναοῦ Μιχαλιτσίου, καταλαμβάνων τὴν ὕπερθεν αὐτοῦ κυκλοτερῆ ὀροσειρὰν πρὸς ἀσφαλῆ ὑποχώρησιν τοῦ σώματος, τοὺς δὲ λοχαγοὺς τῆς Φάλαγγος Πατριαρχέαν, Πάτσην καὶ Γρηγορόπουλον νὰ εἰδοποιήσωσι τὰ διάφορα τμήματα νὰ ὑποχωρήσωσι μετὰ προσοχῆς μέχρι τῆς δεκάτης ὥρας ἐπὶ τῆς κάτωθι τοῦ ναοῦ Μιχαλιτσίου παραλίας.

Ἐν ᾧ αἱ διαταγαὶ αὗται ἤρξαντο ἐκτελούμεναι, ὁ ὑπολοχαγὸς Μίλλερ, ἐπιβὰς τοῦ «Ἀκτίου», ἀντὶ νὰ ζητήσῃ, ὡς διετάχθη, λέμβους πρὸς ζεῦξιν τοῦ ποταμοῦ, ἐζήτει ἐκ παρανοήσεως λέμβους δι' ἐπιβίβασιν τοῦ σώματος ἐπὶ τῶν πλοίων, πρᾶγμα ἀδύνατον, διότι καὶ τὰ πλοῖα ἦσαν ἀνεπαρκῆ, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, δι' ὅλον τὸ σῶμα καὶ αἱ λέμβοι ὀλίγισται καὶ μικραί. Ἐκ τούτου ἐπῆλθε βραδύτης, τὰ δὲ τμήματα, γνωσθείσης τῆς ὑποχωρήσεως, κατελθόντα εἰς τὴν παραλίαν, προεξαρχόντων τῶν σταυραετῶν, ἐθορύβουν, ζητοῦντα ἐπιμόνως τὴν

ἐπὶ τῶν πλοίων ἐπιβίβασιν. Ἀποσταλείσης δὲ λέμβου μετὰ ἰατρῶν πρὸς παραλαβὴν τῶν τραυματιῶν, οἱ παρὰ τὴν παραλίαν θορυβοῦντες ἠρνήθησαν νὰ παραδώσωσιν αὐτοὺς πρὸ τῆς ἐπὶ τῶν λέμβων ἐπιβιβάσεως τῆς φάλαγγος καὶ ἐκακοποίησάν τινας τῶν ναυτῶν, κωλυόντων αὐτοὺς νὰ ἐπιβιβασθῶσι διὰ τῆς βίας. Ὁ ἀρχικυβερνήτης παρήγγειλε τότε διά τινος ἀξιωματικοῦ τῆς Οἰκονομίας νὰ εἰδοποιηθῇ ὁ ἀρχηγός, ὅπως ἐπισήμως διαβιβάσῃ τὰς ἀποφάσεις του, καθ' ὅσον ἐδυσπίστει μὴ ἡ διαβιβαζομένη αἴτησις περὶ ὑποχωρήσεως ἦν μονομερὴς καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀρχηγοῦ, ἀπεστάλη δὲ συγχρόνως αὐτῷ καὶ ἔγγραφον περὶ τούτου. (*) Ὁ συνταγματάρχης Βότσαρης ἔσπευσε συμμορφούμενος πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἀρχικυβερνήτου νὰ ἐπαναλάβῃ ἐγγράφως τὴν αἴτησίν του, καθορίζων αὐτὴν πρὸς ἄρσιν πάσης παρανοήσεως διὰ τὸ ζήτημα τῆς ζεύξεως τοῦ ποταμοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔγγραφον αὐτοῦ δὲν διεβιβάσθη ἐγκαίρως, διότι ὁ ἀξιωματικὸς τῆς φάλαγγος, εἰς ὃν ἐνεπιστεύθη τὸ ἔγγραφον, ὅπως μεταβῇ καὶ ἐγχειρίσῃ αὐτὸ εἰς τὸν Τομπάζην, ἐπιβὰς μετὰ τεσσάρων σταυραετῶν τῆς ἀναμενούσης λέμβου, ἀπώθησεν αὐτὴν πρὸς τὸν ποταμόν, ἐγκαταλιπὼν ἐπὶ τῆς ὄχθης τὸν ἱερέα τοῦ σώματος, ὅστις ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβιβασθῇ τοῦ «Ἀκτίου», καὶ τὸν ναύτην, εἰς χεῖρας τοῦ ὁποίου ἔμεινε τὸ

(*) Τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Πληροφοροῦμαι καὶ μάλιστα παρ' ἀξιωματικοῦ σας ὅτι πρόκειται νὰ δώσητε διαταγὴν ὑποχωρήσεως καὶ δὴ κατὰ τὴν νύκτα ταύτην. Δὲν πιστεύω τοσοῦτον ἐσπευσμένως νὰ ἐλάβετε τοιαῦτα μέτρα, καθ' ὅσον τὴν μεσημβρίαν δέν μοι ὑπεδείξατε τοῦτο ὡς ἀνάγκην ἀπόλυτον. Ἐπειδὴ φρονοῦμεν ὅτι τοῦτο γινόμενον μάλιστα κατὰ τὴν νύκτα ταύτην ὅλως αἰφνιδίως, θέλει φέρει τόσον λυπηρότερα ἀποτελέσματα, ὅσον περισσότερον τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατοῦ ἔχει καταπέσει. Τὴν δὲ νύκτα θὰ εἶναι δι' ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἡμετέρους ἀπὸ τοὺς πολεμίους, ὅπως ὑποστηρίξωμεν τὴν ὑποχώρησιν.

Φρονοῦμεν διὰ ταῦτα ὡς ἀναγκαῖον ἀπολύτως ν' ἀναβάλητε τοιαύτην ὀλεθρίαν ὑποχώρησιν, ἧς δὲν δυνάμεθα ν' ἀναλάβωμεν τὴν εὐθύνην. Καλὸν δὲ φρονοῦμεν νὰ ἐνθαρρύνητε τοὺς ὑφ' ὑμᾶς ἄνδρας, ὅπως τοὐλάχιστον ἀναβληθῇ ἡ ὑποχώρησίς των μέχρις οὗ, ὑποδεικνύοντες ὑμῖν τὰ μέσα τῆς δυνατῆς ὑποχωρήσεως, ἄνευ μεγάλων θυσιῶν, λάβωμεν καιρὸν νὰ παρασκευάσωμεν ταύτην. Ἀνάγκη ὅμως νὰ ἔχητε ὑπ' ὄψιν σας, ὅπερ κάλλιον ἡμῶν γνωρίζετε, ὅτι ὅσον τακτικωτέρα ἔσται ἡ ὑποχώρησις, τόσον περισσοτέρας ἐλπίδας ἐπιτυχίας δύναται νὰ παράσχῃ. Παρακαλῶ νὰ ἔχω ταχεῖαν ἀπάντησίν σας.

ΤΟΜΠΑΖΗΣ»

ἔγγραφον. Ἡ λέμβος ἐγκατελείφθη παρὰ τῶν σταυραετῶν εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐτράπησαν οὗτοι, ἀφ' οὗ ἐπυρπόλησαν μικρὰν χορτοκαλύβην, πρὸς τὴν Σαλαώραν μετὰ τοῦ φυγάδος ἀνωτέρου των. Μόλις δὲ περὶ τὴν δευτέραν μετὰ τὸ μεσονύκτιον διεβιβάσθη τὸ ἔγγραφον πρὸς τὸν ἀρχικυβερνήτην Τομπάζην δι' ἑτέρας λέμβου, ἐφ' ἧς ἐπέβη καὶ ὁ σημαιοφόρος Ρεδιάδης, ἣν ἀπέστειλεν ὁ ἀρχικυβερνήτης, ὑποθέσας ἐκ τῆς βραδύτητος ὅτι δυστύχημά τι συνέβη εἰς τὴν πρώτην λέμβον. Ἀπεστάλησαν τότε παρ' αὐτοῦ αἱ λέμβοι τοῦ «Ἀκτίου» καὶ τῆς «Ἀμβρακίας» μετά τινων ἐμπορικῶν, ἃς εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν της ἡ μοῖρα, νὰ ζεύξωσι τὸν ποταμόν, καὶ διετάχθησαν αἱ κανονιοφόροι, ὅπως πλησιάζουσαι εἰς τὴν ἀκτὴν πρὸς τὸ μέρος τῆς διαβάσεως τοῦ σώματος μεταχειρισθῶσι τὰ πυροβόλα των, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ ἐχθρὸς ἤθελε καταδιώξῃ τοὺς ὑποχωροῦντας ἄνδρας. Οὕτω κατωρθώθη νὰ ζευχθῇ ὁ ποταμὸς περὶ τὴν 3ην ὥραν τῆς πρωΐας, ὁπότε ἤρχισαν οἱ ἄνδρες τοῦ σώματος νὰ διαβαίνωσιν αὐτόν, διαπεραιούμενοι εἰς Σαλαώραν, διὰ τῶν τελμάτων τῆς λιμνοθαλάσσης εἰς ἣν ἐπὶ πεντάωρον ἐβυθίζοντο μέχρι τῆς ὀσφύος. Ἡ διάβασις τοῦ ποταμοῦ διήρκεσε μέχρι τῆς πρωΐας, τελευταῖαι δὲ πάντων τῶν τμημάτων διέβησαν τὸν ποταμὸν ἡ διλοχία τοῦ πεζικοῦ καὶ ἡ διμοιρία τοῦ Μηχανικοῦ μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ Μάρκου Βότσαρη. Ἀλλὰ τὴν πρωΐαν οἱ Τοῦρκοι ἐννοήσαντες τὴν ὑποχώρησιν ἤρξαντο κατερχόμενοι πρὸς τὰ παραλιακὰ ὑψώματα, ἀφ' ὧν κατεπυροβόλουν τοὺς ὑποχωροῦντας. Θὰ ἐπέφερον δὲ ἀληθῆ ὄλεθρον εἰς τὰ τελευταῖα τμήματα αὐτῶν, ἂν μὴ προσέβαλον αὐτοὺς αἱ κανονιοφόροι διὰ τῶν πυροβόλων των. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἐναπομείναντες ἐκεῖθεν τῆς ὄχθης ἄνδρες ἦσαν ὀλιγάριθμοι παρελήφθησαν ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου», ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς Φάλαγγος.

Περὶ τὴν 10 1)2 τῆς πρωΐας, ἀποπερατωθείσης τῆς ἐπιβιβάσεως, διὰ σήματος τοῦ ἀρχικυβερνήτου τὰ πλοῖα τοῦ στόλου ἀπέπλευσαν ἐκεῖθεν καὶ διηυθύνθησαν εἰς Σαλαώραν, ὅπου θὰ συνεκεντροῦντο τὰ διὰ ξηρᾶς ὑποχωρήσαντα σώματα. Αὐτόθι μέρος τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος ἐπεβιβάσθη ἐπὶ τῆς «Ἑλλάδος» μετὰ τῶν τραυματιῶν ὑπὸ τὴν συνοδίαν τοῦ ἰατροῦ Ζαχαριάδου καὶ μετηνέχθη εἰς Καβασαρᾶν. Ἡ διμοιρία τοῦ μηχανικοῦ, μεθ' ἧς καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς Φάλαγγος Μ. Βότσαρης, ἐπέβη τῆς ἀτμοτελωνίδος «Ἑρμουπόλεως». Τὰ ἀποβατικὰ πυροβόλα μετὰ τοῦ διοικοῦντος αὐτὰ σημαιοφόρου

Ρεδιάδου ἐπεβιβάσθησαν ἐπὶ τῆς τορπιλλοθέτιδος καὶ ἡ διλοχία τοῦ πεζικοῦ ἐπὶ τοῦ «Ἀκτίου» καὶ τῆς «Ἀμβρακίας», μετηνέχθησαν δὲ ἅπαντες εἰς Βόνιτσαν. Ἐν Σαλαώρᾳ ἐναπέμειναν 700 ἔτι ἄνδρες τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος. Καίτοι δὲ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἦν ἀρκετός, ὅπως διατηρήσῃ τὴν πολίχνην ταύτην τῇ βοηθείᾳ τοῦ στόλου, τοιοῦτος πανικὸς εἶχε καταλάβῃ αὐτούς, ὥστε ἐδέησε νὰ ἐπαναπλεύσῃ ἡ «Ἑλλάς» εἰς Σαλαώραν καὶ παραλαμβάνουσα αὐτοὺς νύκτωρ νὰ μεταφέρῃ εἰς Κραβασσαρᾶν. Τοιουτοτρόπως ἔληξεν ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος, ἥτις μεθ' ὅλην τὴν ἀποτυχίαν, τοῦ κατὰ τῆς γεφύρας τοῦ Λούρου σχεδιασθέντος κινήματος, ὅπερ κατέστρεψεν ἡ παρὰ τὸ Γρίμποβον μάχη, ἠδύνατο νὰ ἐπιτελέσῃ τι γενναιότερον, ἐὰν δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀσύντακτος καὶ ἀνοργάνωτος. Ἡ ἀσυνταξία αὕτη ἤθελεν ἔχει ὀλέθρια ἀποτελέσματα, ἐὰν ἡ Φάλαγξ δὲν εἶχεν ὡς στήριγμα τὸν στόλον, καὶ ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιτιθεμένων Τούρκων ἦν κατά τι ἀνώτερος. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς, οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ καὶ ὁ ταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Γιοῦρος, ὁ φονευθεὶς λοχαγὸς τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ Παπαναστασίου καὶ ὁ σημαιοφόρος Ρεδιάδης ἐπετέλεσαν ὅσον ἀνθρωπίνως ἦτο δυνατὸν τὸ καθῆκόν των, καὶ μάλιστα ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας. Ἀλλὰ τὸ πλεῖστον τῶν ἀνδρῶν τῆς Φάλαγγος ἀπετέλει τὸ διεφθαρμένον μέρος αὐτῆς, ἀποσυντεθὲν καὶ διασκορπισθὲν ἄνευ μάχης, μόλις δὲ τὸ τρίτον τῆς δυνάμεως ταύτης ἐπολέμησε μετὰ καρτεροψυχίας καὶ γενναιότητος. Ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον οἱ πραγματικοὶ ἄνδρες εἶχον τὸ σθένος νὰ μάχωνται διὰ τῆς λόγχης ἀποκρούοντες τὸν ἐχθρόν, οἱ ἀπόλεμοι ἐκ τῆς Φάλαγγος, οἱ στρατολογηθέντες χάριν ἁπλῆς ἐπιδείξεως, συνωθοῦντο ἀγενῶς καὶ ἀνάνδρως εἰς τὴν παραλίαν, ὅπως σωθῶσιν ἐπὶ τῶν πλοίων. Ἀληθῶς δὲ λυπηρὸν εἶνε ὅτι ὄνομα τοσούτῳ ἱερὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ὡς τὸ τοῦ Μάρκου Βότσαρη ἀνεμίγη καὶ συνεδέθη πρὸς σῶμα, οὗτινος ἡ ἐκστρατεία τοιοῦτον ἔσχε θλιβερὸν τέλος.

Ἐκ τῶν τεσσάρων λόχων τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος ἐφονεύθησαν 93 καὶ ἐπληγώθησαν 140. Ἐκ τῆς διμοιρίας τοῦ μηχανικοῦ ἐπληγώθησαν 7. Ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Μήλιου καὶ τῶν συνοπλαρχηγῶν του ἐφονεύθησαν 2 καὶ ἐπληγώθησαν 4, ἐκ τῆς διλοχίας τοῦ πεζικοῦ ἐφονεύθησαν 3 καὶ ἐπληγώθησαν 6. Ἐκ τοῦ σώματος τέλος τοῦ Παπαναστασίου ἐφονεύθησαν 6 καὶ ἐπληγώθησαν 9. Ἐπὶ πλέον

ἐτραυματίσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐσημειώθη, ὁ ταγματάρχης Γιοῦρος καὶ ἐφονεύθησαν ὁ λοχαγὸς Παπαναστασίου, ὁ ὁπλαρχηγὸς Ἀγόρας, ὁ λοχίας Καβελάρης Γεράσιμος καὶ 5 δεκανεῖς. Οὕτως ἐν συνόλῳ αἱ ἀπώλειαι τῆς Ἠπειρωτικῆς Φάλαγγος ἀνῆλθον εἰς 112 νεκροὺς καὶ 173 τραυματίας.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν 4 Μαΐου, καθ' ἣν ὁ στρατὸς ὑπεχώρει εἰς Ἄρταν καὶ ἡ Ἠπειρωτικὴ Φάλαγξ διὰ θαλάσσης εἰς Σαλαώραν καὶ Βόνιτσαν, ἐτίθετο τέρμα καὶ εἰς τὰς ἐκ τῶν βορείων Ἠπειρωτικῶν συνόρων ἐπιχειρήσεις. Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ ἀρχηγείου, τὸ περὶ προσβολῆς τῆς Γεφύρας Λούρου πρὸς κατάληψιν τῆς πεδιάδος, ἀπὸ τῶν βορείων Ἠπειρωτικῶν συνόρων ἔμελλον ν' ἀπασχολήσωσι τὸν ἐχθρὸν διὰ ταυτοχρόνου εἰσβολῆς καὶ τὰ ὑπὸ τὸν νέον ταξίαρχον Δόξαν στρατεύματα. Ὁ ταξίαρχος οὗτος μεταβὰς μετὰ τοῦ ἐπιτελάρχου Βακάλογλου εἰς τὴν κωμόπολιν τῶν Καλαρρυτῶν, κειμένην ἐπὶ τοῦ δυτικῶν καὶ ἀποτόμων κλιτύων τοῦ ὄρους Μπάρου, ἀπέναντι τοῦ τουρκικοῦ Συρράκου, ἐσκέφθη ἐκεῖθεν νὰ ἐνεργήσῃ ταυτόχρονον πρὸς τὸν στρατὸν τῆς Ἄρτης εἰσβολήν. Πρὸς τοῦτο δὲ συνεκέντρωσεν εἰς ἐπίκαιρον θέσιν παρὰ τὴν κωμόπολιν τρεῖς λόχους εὐζώνων ὑπὸ τοὺς λοχαγοὺς Γεώργιον Πισλῆν καὶ τοὺς λοχαγεύοντας ὑπολοχαγοὺς Ἰω. Φούνταν καὶ Ἰω. Θεοδοσίου. Τοὺς λόχους τούτους ἐνίσχυσε διὰ δύο οὐλαμῶν ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Ἰω. Εὐριπαῖον καὶ Παναγιώτην Σωτῆρχον, ἤτοι διὰ τεσσάρων πυροβόλων. Ὁ εἷς ἐκ τῶν οὐλαμῶν τούτων ἐτοποθετήθη ἄνωθεν τῶν Καλαρρυτῶν ἐπὶ θέσεως καλουμένης Παναγιᾶς, καὶ ὁ ἕτερος ἐπὶ τῆς κορυφῆς «Προφήτης Ἠλίας».

Ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἓν τάγμα ἐκ 1500 ἀνδρῶν ἐν Συρράκῳ καὶ δύο τάγματα ἐν Κοντοβράκι, χωρίῳ κειμένῳ οὐ μακρὰν αὐτοῦ καὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, μετὰ δύο τηλεβόλων ὀρειβατικῶν κατεχόντων τὴν ὑψηλὴν κορυφὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἥτις ἐδέσποζε τῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Ἐπειδὴ δὲ αἱ δυνάμεις αὗται τοῦ ἐχθροῦ ἦσαν ὑπέρτεραι τῶν ἑλληνικῶν κατὰ τὴν θέσιν ταύτην, πλειοτέρα δὲ δύναμις ἐκ τῆς β' ταξιαρχίας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποσπασθῇ, διότι αὕτη ἐφρούρει τὰς πολυωνύμους γεφύρας καὶ διόδους τῶν βορείων Ἠπειρωτικῶν συνόρων, ἀπεφασίσθη νὰ γείνῃ ψευδεπίθεσις ἐκ τῆς περιοχῆς Πραμάντων. Ὅταν δὲ ὁ ἐχθρὸς ἀποπλανώμενος ἀπέσπα πρὸς Δοβί-

τσαιναν μέρος τῶν δυνάμεων αὐτοῦ ἐκ Συρράκου καὶ ἐξησθένει, τότε ἡ μικρὰ ἑλληνικὴ δύναμις θὰ εἰσέβαλλε διὰ τοῦ ποταμοῦ Χρούσα, τοῦ διαχωρίζοντος τοὺς Καλαρρύτας ἀπὸ τοῦ Συρράκου, εἰς τὸ ὀθωμανικὸν ἔδαφος. Ἐν Πραμάντοις ἐφρούρουν δύο λόχοι εὐζώνων καὶ δύο οὐλαμοὶ πυροβολικοῦ ὑπὸ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Π. Κουγιτέαν καὶ Βασίλειον Γεωργίου. Διετάχθησαν δὲ οὗτοι νὰ ἐνεργήσωσι τὴν ψευδεπίθεσιν τὴν πρωΐαν τῆς 3 Μαΐου πυροβολοῦντες πρῶτοι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ περισπῶντες τὴν προσοχὴν αὐτοῦ. Τούτων οὕτω σχεδιασθέντων, τὴν νύκτα τῆς δευτέρας πρὸς τὴν τρίτην Μαΐου οἱ λόχοι τῶν εὐζώνων, οἱ συγκεντρωθέντες ἐν Καλαρρύταις, εἰσέβαλον διὰ τοῦ ποταμοῦ Χρούσα εἰς τὸ ὀθωμανικὸν ἀπαρατήρητοι, τοῦ ἐχθροῦ ὡς ἐκ τοῦ σκότους μὴ ἀντιληφθέντος τῶν κινήσεων αὐτῶν.

Ὁ ἀνθυπολοχαγὸς δὲ Τρυπογιῶργος, ὅστις εἶχεν ἐπιχειρήσῃ ὁμοίαν τολμηρὰν εἰσβολὴν καὶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ κατὰ τὴν Ἤπειρον πολέμου, προχωρήσας κατέλαβεν ἐπίκαιρον θέσιν εἰς τὰ ὕπερθεν τοῦ Συρράκου ὑψώματα, ἵνα προσβάλῃ ἐκεῖθεν τὴν πρωΐαν τὸ δεξιὸν τῶν Τούρκων πλευρικῶς. Ἑτέρα δὲ διμοιρία νυκτοπορήσασα κατέλαβεν ὁμοίαν ἐπίκαιρον θέσιν τοὺς «Ἁγίους Ἀποστόλους», κειμένην ὄπισθεν τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἣν κατεῖχον οἱ Τοῦρκοι. Διὰ τῆς καταλήψεως τῆς θέσεως ταύτης διεκόπτετο ἡ μεταξὺ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ χωρίου Κοντοβράκι συγκοινωνία, ἔνθα οἱ Τοῦρκοι εἶχον τὰς μεγαλειτέρας αὐτῶν δυνάμεις. Τὴν πρωΐαν τῆς τρίτης Μαΐου, ἐν ᾧ αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις κατεῖχον τὰς θέσεις ταύτας ἐπὶ ὀθωμανικοῦ ἐδάφους, περὶ τὸ Συρράκον, κατὰ τὰ συμπεφωνημένα οἱ ἀπὸ τῶν Πραμάντων ἤρξαντο τῆς ψευδεπιθέσεως διὰ σφοδροτάτου πυρός. Ὁ ἐχθρὸς πεισθεὶς ὅτι ἐκεῖθεν ἐσχεδιάζετο εἰσβολὴ παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἔσπευσε ν' ἀποσπάσῃ μέρος τῶν ἐν Συρράκῳ δυνάμεών του πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεως ἐκείνης καὶ ἐπύκνωσε τὰ πυρὰ αὐτοῦ πρὸς τὸ μέρος τῆς Δοβιτσαίνης. Γνωσθέντος τοῦ τοιούτου οἱ ἐν καραδοκίᾳ ἑλληνικοὶ λόχοι τῶν Καλαρρυτῶν ἀνεπτύχθησαν εἰς μάχην καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἐν Συρράκῳ Τούρκων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν πλευρῶν αὐτῶν χαρακωμάτων. Τὴν ἐπίθεσιν τῶν εὐζώνων ὑπεστήριξαν τὰ ἐν ταῖς θέσεσι «Παναγιᾷ» καὶ «Προφήτῃ Ἠλίᾳ» τοποθετημένα πυροβόλα, βάλλοντα κατὰ τῶν χαρακωμάτων τοῦ ἐχθροῦ καὶ τῶν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τουρκικῶν πυροβόλων. Ὁ ἐχθρός, προσβληθεὶς οὕτως ἐξαπίνης καὶ ἐκ θέσεων,

ἐξ ὧν δὲν ἀνέμενεν ἐπίθεσιν, ὑπεχώρησεν ἐκ τῶν πρὸ τοῦ Συρράκου ταχυσκάπτων καὶ ὠχυρώθη ἐντὸς τοῦ χωρίου καὶ ἐπὶ τῶν ὕπερθεν αὐτοῦ ὑψωμάτων. Οἱ εὔζωνοι κατεδίωξαν αὐτὸν ὑποχωροῦντα καὶ μετ' οὐ πολὺ ἐξηνάγκασαν αὐτὸν νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ἐξ ἄλλων θέσεων. Περὶ τὴν ἐνάτην πρωϊνὴν ὥραν ἐκ τῶν πρώτων τουρκικῶν θέσεων ἀντεῖχε μόνον ἡ κορυφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, καθ' ἧς οἱ ἑλληνικοὶ λόχοι ἤρξαντο ἐπιτιθέμενοι. Ἐὰν οἱ Τοῦρκοι ἐξεβάλλοντο ἐκεῖθεν, θὰ ἐτρέποντο τὴν πρὸς τὸ Κοντοβράκι ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου, ὅτε θὰ ἐτίθεντο μεταξὺ δύο πυρῶν, διότι τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων σημείων θέσιν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κατεῖχον οἱ ἄνδρες τῆς προαποσταλείσης διμοιρίας. Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ ἀπὸ τῆς πρωΐας συννεφώδης καὶ βεβαρημένος οὐρανὸς ἐξέσπασεν εἰς φοβερὰν καταιγίδα, ἥτις ἐμαίνετο ἀπὸ δύο ἡμερῶν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ Γριμπόβου. Ἡ φύσις ἤρχετο οὕτως ἀνελπίστως βοηθὸς τοῖς Τούρκοις, διότι οἱ ἑλληνικοὶ λόχοι δυσκόλως ἠδύναντο νὰ κινῶνται ἐπὶ τῶν ἀπροσίτων ἐκείνων δειράδων καὶ κορυφῶν, αἱ δ' ἔφοδοι αὐτῶν ἐματαιοῦντο. Ἡ καταιγὶς ἐξηκολούθει ἐφ' ὅλης τῆς ἡμέρας, οἱ δ' Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν νὰ παραμείνωσιν εἰς ἃς κατεῖχον θέσεις ἐν ἀδρανείᾳ σχεδόν. Ὁ ἐχθρὸς λαβὼν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπικουρίαν ἀνεθάρρησε καὶ ἡ ἐκτόπισις αὐτοῦ τὴν ἐπιοῦσαν θὰ ἦτο δύσκολος, ἂν ὄχι ἀδύνατος. Δι' ὃ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς μικρᾶς ἑλληνικῆς δυνάμεως χρέη ταγματάρχου ἐκτελῶν λοχαγὸς Γεώργιος Πισλῆς, ἐζήτησεν ὁδηγίας παρὰ τοῦ ταξιάρχου Δόξα διὰ τοῦ ἑξῆς ἐγγράφου, σταλέντος δι' ἐφίππου ἀγγελιαφόρου : «Ὁ καιρὸς μᾶς παρακωλύει πᾶσαν ἐνέργειαν. Τί διατάσσετε ; Νὰ προχωρήσωμεν, νὰ φυλάξωμεν τὰς θέσεις μας, ἢ νὰ ὑποχωρήσωμεν ;» Ὁ ταξίαρχος Δόξας, ἔχων ἤδη εἰδήσεις ἐξ Ἄρτης περὶ τῶν κατὰ τὴν μάχην τοῦ Γριμπόβου τελεσθέντων, διέταξε τὴν ὑποχώρησιν, ἥτις συνετελέσθη κανονικῶς τὴν πρωΐαν τῆς 4 Μαΐου, ὁπότε ἀπεσύρετο ἐκ τοῦ ὀθωμανικοῦ καὶ ὁ λοιπὸς στρατὸς τῆς Ἠπείρου. Οὕτως ἐξ ὅλων τῶν σημείων τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐσημειοῦτο ἡ ἀποτυχία τῆς τελευταίας κατὰ τὴν Ἤπειρον ἐπιχειρήσεως.

Ἐν τοσούτῳ ἡ ἀνακωχὴ δὲν ἐπήρχετο. Καὶ ἐν ᾧ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις ἔμενον ἐν ἀδρανείᾳ, ἀναμένοντες νὰ λάβῃ τὰς ὁδηγίας των καὶ ὁ Γερμανὸς αὐτῶν συνάδελφος, ἡ δὲ Τουρκία ἀφίνετο ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τῶν ἐν Δομοκῷ ἑλληνικῶν στρατευ-

μάτων, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὑφίστατο τὰς ἐπιπλήξεις τῶν Δυνάμεων διὰ τὰς ἐν Ἠπείρῳ ἐνεργείας της. Τὴν 4ην Μαΐου, καθ' ἣν ἡμέραν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπεχώρει εἰς Ἄρταν, ὁ Μουραβιὲφ ἐδήλου πρὸς τὸν ἐν Πετρουπόλει ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος Α. Τομπάζην, ὅτι ἀφ' οὗ ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις προέβαινεν εἰς διαβήματα, ἵνα ἐπιτύχῃ ὅ,τι τάχιον τὴν συνομολόγησιν τῆς ἀνακωχῆς, ὤφειλεν ἐν ταὐτῷ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς πολεμικὰς αὐτῆς ἐπιχειρήσεις ἐν Ἠπείρῳ, αἵτινες συνεπήγοντο τὴν ἄρνησιν τῆς Τουρκίας, ὅπως συνομολογήσῃ τὴν ἀνακωχήν. «Ἡ Αὐτοῦ ἐξοχότης—ἔγραφε πρὸς τὸν ἕλληνα ὑπουργὸν ὁ Τομπάζης—μοὶ ὡμίλησε διὰ μακρῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καταδεικνύουσα ὅτι, ἐὰν ἡ Β. Κυβέρνησις φρονῇ συμφέρον ἑαυτῆς νὰ συνομολογήσῃ ἀνακωχὴν, πρέπει νὰ πολιτευθῇ συνεπῶς πρὸς τοῦτο, πρέπει δηλαδὴ νὰ παραιτηθῇ νέων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, αἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἐπιφέρωσιν ἢ τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου»(*). Εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην τοῦ Μουράβιεφ ὁ Ἕλλην ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σ. Σκουλούδης ἀπήντα διὰ τοῦ ἑξῆς ἐγγράφου πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους τοῦ βασιλέως: «Ἐφ' ὅσον δὲν συμφωνηθῇ ἀναστολὴ ἐχθροπραξιῶν, τὰ στρατεύματα ἡμῶν κέκτηνται ἀναμφισβητήτως τὸ δικαίωμα νὰ ποιῶνται πᾶσαν ἐπιθετικὴν κίνησιν, ἣν τοῖς ἐπιβάλλει ἡ ἀσφάλεια τῆς χώρας ἢ ἡ προστασία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἐν Ἠπείρῳ. Ἐν τούτοις ὅπως δῷ νέον δεῖγμα σεβασμοῦ πρὸς τὰς ἓξ μεγάλας Δυνάμεις, αἷς ἡ Ἑλλὰς ἐνεπιστεύθη τὴν μέριμναν τῶν συμφερόντων αὐτῆς, καὶ ἐν τῇ βεβαιότητι ὅτι αὗται δὲν ἤθελον ἀνεχθῇ, ὅπως ἡ Τουρκία ὠφελουμένη ἐκ τούτου προσβάλῃ τὰς ἐνεστώσας ἡμῶν θέσεις, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις παρέσχεν ἄρτι ὁδηγίας εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ἵνα μέχρι νεωτέρας διαταγῆς εἰς μηδεμίαν προβῶσιν ἐπίθεσιν, πλὴν ἂν προσβληθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ». Μεθ' ὅλας ὅμως τὰς βεβαιότητας ταύτας ἡ Τουρκία βοηθουμένη ὑπὸ τῆς Γερμανίας ἄλλως ἐσκέπτετο. Καὶ τὴν ἐπιοῦσαν ἀκριβῶς τῆς διαβιβάσεως τοῦ ἀνωτέρω τηλεγραφήματος, ἤτοι τὴν 5 Μαΐου, ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἐπήρχετο μεθ' ὅλων τῶν δυνάμεων αὐτοῦ κατὰ τοῦ Δομοκοῦ, ἡ κατὰ τοῦ ὁποίου ἐπίθεσις δὲν ἦτο, ὡς ἐθεωρήθη τότε, ὁ ἀντίκτυπος τῆς μάχης τοῦ Γριμπόβου, ἀλλὰ στρατηγικὸν σχέ-

(*) Λευκὴ Βίβλος ἀριθ. ἐγγράφου 32.

διον μετὰ πολιτικοῦ ὑπολογισμοῦ, τεῖνον εἰς τὴν κατάληψιν τῆς παλαιᾶς ὁροθετικῆς γραμμῆς, ὅπως στερηθῇ ἡ Ἑλλὰς τῆς ἰσχυροτάτης καὶ τελευταίας ταύτης ἀμυντικῆς γραμμῆς καὶ ὑποταχθῇ εὐχερέστερον εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ νικητοῦ.

Τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον μετὰ τὴν ἐκ Φαρσάλων τακτικὴν εἰς Δομοκὸν ὑποχώρησιν, καίτοι ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀνεμένετο ἡ ἀνακωχή, κατέγινεν εἰς τὴν φύλαξιν τῶν ὀχυρῶν θέσεων καὶ τὴν ἐκ τῶν ἐνόντων ὀχύρωσιν τοῦ στρατοῦ, ἐνισχυθέντος διὰ τῶν Γαριβαλδινῶν, ἀνδρῶν τινων τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν τελευταίων ἡλικιῶν, μικρῶν ἐνόπλων ἀτάκτων ὁμάδων καὶ μιᾶς Γαλλικῆς κλάσεως τοῦ Λεγεῶνος τῶν φιλελλήνων, ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Καβασσώ. Καίτοι δὲ ἡ ὑποχώρησις ὑπῆρξε τακτικὴ ἐκ Φαρσάλων, ὁ στρατὸς ὡς ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων ὑποχωρήσεων ἐστερεῖτο τῶν ἀναγκαίων ἐφοδίων πρὸς καταυλισμόν, ἰδίως δὲ σκηνῶν. Οἱ στρατιῶται κατέκειντο εἰς τὰ χαρακώματα αὐτῶν ἀσκεπεῖς καὶ ἐκτεθειμένοι εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς μεταβολάς, καὶ τὸν ἀπὸ τῶν χιονοσκεπῶν ὀρέων πνέοντα παγερὸν ἄνεμον. Πρὸς ἐπίμετρον ὁ καιρὸς ἦν βροχερὸς καὶ οἱ ἄνδρες ὑφίσταντο τὰ πάνδεινα, λουόμενοι διαρκῶς ὑπὸ ἀφθόνου ὕδατος, τὸ ὁποῖον παρῆγε μετὰ ταῦτα ὑγρασίαν ἐξαντλητικήν. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐστεροῦντο χλαινῶν καὶ κλινοσκεπασμάτων, ἄλλοι ἔφερον ἁπλῆν ἐαρινὴν λινοστολὴν καί τινων τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ὑποδήματα, ὡς ἐκ τῆς μακρᾶς ἐκστρατείας, ἦσαν ἐπὶ τοσοῦτον ἐφθαρμένα, ὥστε οὔτε νὰ προφυλάσσωνται ἀπὸ τὸν παγερὸν ἄνεμον, οὔτε νὰ ὁδοιπορῶσιν ἠδύναντο. Τινὲς ἔφερον ἀντὶ πίλων μανδήλια εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ ἄλλοι εἶχον ταύτην ἐντελῶς ἀσκεπῆ. Καίτοι δὲ ὑπῆρχεν ἀφθονία προβείου κρέατος, ὡς ἐκ τῶν παρακολουθούντων τὸν στρατὸν ποιμνίων, ἕνεκα τῆς κακῆς ἐπιμελητείας ὁ ἄρτος ἐσπάνιζεν, ἐπεπόλαζον δὲ πυρετοὶ καὶ δυσεντερία, ἐξ ὧν εἶχον πληρωθῇ τὰ πρόχειρα νοσοκομεῖα ἐν Δομοκῷ καὶ Λαμίᾳ, ὁπόθεν ἐσιτίζετο πλέον καὶ ἐφωδιάζετο τὸ στράτευμα. Μεθ' ὅλα ταῦτα ὅμως ὁ στρατὸς ὑπέφερεν ἀγογγύστως τὰς κακουχίας καὶ μετὰ θάρρους ἀπέβλεπε πρὸς τὸ ὀχυρὸν τῆς θέσεως καὶ τὰ τρία μεγάλα τοπομαχικὰ πυροβόλα, τὰ ὁποῖα ἐστήθησαν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, διότι εἶχεν ἤδη δοκιμάσει τὴν δύναμιν τοῦ ἰσχυροῦ πυροβολικοῦ τοῦ ἐχθροῦ. Εἰς ταῦτα δ' ἀποβλέπων ὁ ἀρχηγὸς Διάδοχος τὴν 29 Ἀπριλίου ἐπήρχετο εἰς ἐπικουρίαν τοῦ θάρρους τούτου τοῦ στρατεύματος διὰ τῆς ἑξῆς ἡμερησίας διαταγῆς του.

Στρατιῶται,

Ὁ στρατὸς ἀπεσύρθη πρὸς Δομοκὸν ἕνεκα τῆς μὴ ὀχυρᾶς θέσεως, ἣν ἐν Φαρσάλοις κατεῖχεν ἀπέναντι πολὺ ὑπερτέρων δυνάμεων· ἀλλ' ἐνταῦθα αἱ θέσεις, ἃς νῦν κατέχετε, εἶνε τόσῳ φύσει ὀχυραί, ὥστε ἐνταῦθα ὁ στρατὸς δύναται νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν ἀκαταγώνιστον καὶ τὰς θέσεις ἀπορθήτους· ὥστε ἔχω πεποίθησιν ὅτι ἐνταῦθα θέλετε ὄχι μόνον ἀποκρούσει ἐπιτυχῶς πᾶσαν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ, ἔστω καὶ πολυαριθμοτέρου, ἀλλ' ὅτι θὰ δυνηθῆτε καὶ ν' ἀναλάβητε πλέον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τὴν ἐπίθεσιν διὰ νὰ ἀποδιώξωμεν τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Ἀναλογισθῆτε ὅτι ἐνταῦθα προασπίζεσθε τὸ ἱερὸν ἔδαφος τῆς πατρίδος, τὴν τιμὴν τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Ἔθνους καὶ ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν πρέπει οὔτε βῆμα πλέον νὰ προχωρήσῃ. Γνωρίζω τὰς στερήσεις καὶ κακουχίας, ἃς ὑπέστητε καὶ ὑφίστασθε, τὴν καταπόνησιν ὑμῶν, μαχομένων καὶ ὁδοιπορούντων σχεδὸν ἀδιακόπως, ἀλλὰ δυστυχῶς τὰ μέσα, ἅπερ διαθέτει τὸ Ἔθνος, εἰσὶ γλίσχρα καὶ ἀνεπαρκῆ.

Ἐν τούτοις, χάριν τῆς Πατρίδος καὶ τῆς τιμῆς τοῦ στρατοῦ, δέον νὰ ἐπιδείξητε ἅπασαν τὴν ὑπομονήν σας πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν στερήσεων καὶ κακουχιῶν σας μὲ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐκτελεῖτε τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα καθῆκόν σας.

Ἡ παροῦσα ἀναγνωσθήτω πρὸς ἅπαντα τὰ ὑπ' ἐμὲ σώματα ὑπὸ τὰ ὅπλα.

Κωνσταντῖνος, Διάδοχος.

Ἦν δ' ἀληθῶς φύσει ὀχυρὰ θέσις ὁ Δομοκὸς καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἰσχυροτάτη. Εἰς τὸ τέρμα τῆς Φαρσαλικῆς πεδιάδος, ἐκτεινομένης εἰς μῆκος δέκα μιλίων περίπου καὶ εἰς πλάτος πέντε, ἐγείρεται φράσσουσα αὐτὴν πρὸς νότον εἰς ὕψος 1200 ποδῶν σύνοφρυ ὕψωμα, σχηματιζόμενον ἐκ τῶν ἀποτόμων βορείων πλευρῶν τῆς Ὄθρυος. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος τούτου εἶνε ἐκτισμένη ἡ κωμόπολις τοῦ Δομοκοῦ, οἱ Θαυμακοὶ τῆς ἀρχαιότητος, δούσης εἰς αὐτὴν τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τῆς θαυμασίας ἀπόψεως, ἥτις ἀνοίγεται ἐκεῖθεν τῷ περιηγητῇ, καὶ ἣν ἐθαύμασαν καὶ ἐξῆραν νέοι τε καὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἐπισκεφθέντες τὸ φυσικὸν ἐκεῖνο φρούριον, ὅπερ δεσπόζει τῆς εἰς τοὺς πόδας του ἁπλουμένης καταπρασίνης πεδιάδος. Τῆς κωμοπόλεως δεσπόζει ὑψηλότερος λόφος, ἐφ' ἧς ὑπάρχει μεσαιωνικὸν φρούριον, δεξιόθεν δὲ καὶ ἀριστερόθεν τοῦ Δομοκοῦ κατέρχονται ἐν ἀλληλουχίᾳ

πρὸς τὴν πεδιάδα ἀλλεπάλληλα ὑψώματα ἀπότομα, ἀποτελοῦντα φυσικὴν ἅλυσιν μετὰ μακρῶν ἐπικλινῶν πλευρῶν καὶ ἀνωφερειῶν. Πρὸς ἀνατολὰς τὰ ὑψώματα ταῦτα ἀναδιπλούμενα ἀπὸ τῶν κυρίων βουνῶν σχηματίζουσι μακρὰν κορυφογραμμήν, ἥτις ἀπολήγει εἰς γυμνὴν κορυφήν, ἥτις λέγεται Κασιδιάρης, καὶ εἰς στενὴν χαράδραν, ὁπόθεν διέρχεται ἡμιονικὴ ὁδός, ἡ δίοδος τοῦ Κιτικίου, χωρίου κειμένου εἰς ἀπόστασιν 6 μιλίων ἀνατολικῶς τοῦ Δομοκοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Κασιδιάρη. Πρὸς δυσμὰς δὲ τὰ ὑψώματα βαθμηδὸν ταπεινοῦνται καὶ τὸ ἔδαφος πλατύνεται, μέχρις ὅτου χαμηλοτέρα σειρὰ λόφων ὁδηγεῖ πρὸς τὴν μεγαλοπρεπῆ σειρὰν τῆς Πίνδου. Αὐτόθι δὲ σχηματίζεται ἑτέρα κλεισώρεια ἢ δίοδος, ἡ τοῦ Τσαμασίου καλουμένη, ἡ ὁποία φέρει ὄπισθεν τοῦ Δομοκοῦ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Νταουκλῆ, κειμένην μεταξὺ Ὀμβριακῆς καὶ Νεζεροῦ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην τῆς Ξυνιάδος λίμνης καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ὄθρυν. Ἡ δημοσία ὁδὸς ἀπὸ Λαμίας εἰς Φάρσαλα στρέφεται βορείως τῆς πόλεως τοῦ Δομοκοῦ, περιελίσσεται κάτωθεν τῶν διαδοχικῶν τῆς πεδιάδος ὑψωμάτων καὶ κατερχομένη εἰς τὸ ἐπίπεδον ἔδαφος στρέφεται δυσμικῶς πρὸς τὴν βάσιν τοῦ Κασιδιάρη. Διὰ τῆς διόδου τοῦ Κιτικίου δὲν ἠδύνατο νὰ διέλθῃ πεδινὸν πυροβολικὸν καὶ ἱππικόν, ἡ δὲ διάβασις ἦτο ἐκεῖθεν δυσκολωτάτη. Τοὐναντίον ἠδύνατο νὰ γείνῃ διὰ τῆς διόδου τοῦ Τσαμασίου, ὁπόθεν ὁ ἐχθρὸς διὰ μακρᾶς φάλαγγος προερχόμενος ἠδύνατο νὰ προσβάλῃ τὰ νῶτα τοῦ Δομοκοῦ καὶ ν' ἀποκόψῃ τὴν πρὸς τὴν Λαμίαν ὑποχώρησιν. Ἀλλ' ἡ δίοδος τοῦ Τσαμασίου δὲν εὑρίσκετο εἰς τὴν γραμμὴν τῶν κυρίων συγκοινωνιῶν αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο οὗτος προὐτίμησε νὰ ἐνεργήσῃ τὴν ὑπερφαλάγγισιν, ὡς θέλομεν ἴδῃ, διὰ τῆς ἑτέρας διόδου τοῦ Κιτικίου, παρὰ τὰς βλέψεις καὶ τὰς προσδοκίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου. Ὁπωσδήποτε τρία ἦσαν τὰ κύρια σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἔδει νὰ τηρήσῃ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, χάριν τῆς ἀμύνης τοῦ Δομοκοῦ, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω τοπογραφικῆς περιγραφῆς. Τὴν δίοδον τοῦ Κιτικίου μετὰ τῶν σχετικῶν αὐτῆς διακλαδώσεων πρὸς δεξιά, τὴν ἀπὸ Φαρσάλων εἰς Δομοκὸν δημοσίαν ὁδὸν κατὰ μέτωπον, δι' ἧς ἡ προέλασις τοῦ ἐχθροῦ ἦτο φύσει ἀδύνατος, ὡς δεσποζομένης ὑπὸ τοῦ Δομοκοῦ, καὶ τὴν δίοδον τοῦ Τσαμασίου μετὰ τοῦ στενοῦ τῆς Ἀγόριανης πρὸς ἀριστερά. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Δομοκὸς ὡς κέντρον καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ὑψώματα ὡς πλευραὶ εἶχον σχῆμα ἡμικυκλίου, οὗ τὸ

τόξον ἔβλεπε πρὸς βορρᾶν, τοιοῦτον σχῆμα κατ' ἀνάγκην ἔλαβεν ἡ ἑλληνικὴ παράταξις, τῆς ὁποίας τὸ δεξιὸν ἐστηρίζετο εἰς τὸ Κιτίκι, τὸ κέντρον εἰς τὰ πρὸ τῆς πόλεως τοῦ Δομοκοῦ ὑψώματα, καὶ τὸ ἀριστερὸν εἰς τὸ Τσαμάσι.

Τὴν παράταξιν εἶχε κανονίση ὁ Διάδοχος ἀπὸ τῆς 25 Ἀπριλίου δι' ἐμπιστευτικῆς διαταγῆς αὐτοῦ(*) πρὸς τοὺς δύο μεράρχους, ἔχουσαν οὕτως. «Ἐντέλλομαι ὑμᾶς, ὅπως, ἅμα τῇ λήψει τῆς παρούσης, ἡ μὲν πρώτη μεραρχία διατάξῃ τὴν μίαν τῶν ταξιαρχιῶν νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Βοῦζι καὶ Γερακλῆ, καταλάβῃ δὲ ἀμυντικῶς διὰ τῶν ταγμάτων τοῦ ἑνὸς συντάγματος τὰ χωρία Καρατσόλι, Τσατμᾶ καὶ τὸ στενὸν Κιτικίου. Τὴν δ' ἑτέραν ταξιαρχίαν ἵνα ἐγκατασταθῇ ἐπὶ τοῦ ἀριστερόθεν τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ - Φαρσάλων ὑψώματος καὶ εἰς τὰ χωρία Λεῦκαν, Ἄνω καὶ Κάτω Ἀλχάνι, θέλει δὲ διατάξῃ ἓν ἐκ τῶν εὐζωνικῶν ταγμάτων της νὰ ἐγκατασταθῇ ἀμυντικῶς πρὸς τὸ Κουτσελὶ καὶ ἐν καταλλήλῳ θέσει. Ἡ μεραρχία αὕτη θέλει διανείμῃ τὰς ὀρειβατικὰς πυροβολαρχίας καὶ εἰς τὰς δύο ταξιαρχίας.... Οἱ διοικηταὶ τῶν 2 συνταγμάτων τοῦ πυροβολικοῦ θέλουσιν ἀπὸ κοινοῦ ἐκτελέσῃ αὐθωρεὶ ἀναγνώρισιν τῶν πέριξ λόφων, καὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν διαίρεσιν τοῦ ἐδάφους καὶ τὰς δύο μεραρχίας, μοὶ ὑποβάλλωσιν ἐντὸς τῆς σήμερον ἔκθεσιν περὶ τῶν καταλλήλων θέσεων πρὸς τάξιν τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, αἵτινες ἐντὸς τῆς σήμερον θέλουσι καταλάβῃ τὰς θέσεις ταύτας. Ἡ πυροβολαρχία τῶν 8,7 θέλει διαταχθῇ, ὅπως αὐθωρεὶ ταχθῇ πρὸς πυροβόλησιν ἐπὶ τοῦ φρουρίου ὡς τοπομαχικὴ καὶ προσωρινῶς θέλει παραδώσῃ τοὺς ἵππους της εἰς τὴν ἑτέραν πεδινὴν πυροβολαρχίαν τοῦ συντάγματός της... Οἱ διοικηταὶ τῶν μεραρχιῶν θέλουσιν ἐκτελέσῃ ὡς τάχιστα τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀνήκοντος εἰς αὐτάς, καθ' ὅσον τὸ μὲν ἔδαφος τὸ πρὸς δεξιὰ τῆς ὁδοῦ Φαρσάλων - Δομοκοῦ καὶ Λαμίας θέλει καταληφθῇ ὑπὸ τῆς πρώτης Μεραρχίας (Μακρῆ), τὸ δὲ πρὸς τἀριστερὰ παρὰ τῆς δευτέρας μεραρχίας (Μαυρομιχάλη), ἥτις θὰ ἔχῃ καὶ τὴν ἄμυναν τῶν διόδων πρὸ τοῦ μετώπου καὶ δυτικῶς αὐτοῦ . . . . Ἐν Δομοκῷ 25 Ἀπριλίου. Κωνσταντῖνος, Διάδοχος».

Ἡ διάταξις αὕτη συνεπληρώθη τὴν 27 Ἀπριλίου δι' ἑτέρας διαταγῆς(**), ἐχούσης ὡς ἑξῆς. «Ἡ διάταξις πρὸς μάχην, ἐν περιπτώσει

(*) Ὑπ' ἀριθ. 114.
(**) Ὑπ' ἀριθ. 118.

ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ, στηριχθήσεται ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς πόλεως λοφοσειρᾶς. Τὸ μέτωπον θὰ ἐκτείνηται ἀπὸ Σκαρμίτσης καὶ ἐπὶ τῶν ἄνωθι τοῦ Πουρνάρι λόφων. Ἡ τετάρτη ταξιαρχία (Ψαρροδήμου) τῆς δευτέρας Μεραρχίας (Μαυρομιχάλη) θέλει καταλάβῃ τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως καὶ τὸ κέντρον. Καὶ τὸ μὲν χωρίον Σκάρμιτσα καὶ τὰ περὶ αὐτὸ ὑψώματα θ' ἀποτελῶσι τὸ στήριγμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς μάχης, τὸ δὲ δεξιὸν θὰ στηρίζηται ἐπὶ τοῦΠετρωτοῦ καὶ τῶν συνεχομένων αὐτῷ ΒΑ. λόφων καὶ θὰ προστατεύηται ἀπὸ πάσης ὑπερφαλαγγίσεως τοῦ ἐχθροῦ διὰ τῶν πρὸς Τσατμᾶ καὶ Γερακλῆ ἡμιονικῶν ὁδῶν παρὰ τῆς δευτέρας ταξιαρχίας τῆς πρώτης μεραρχίας, ἥτις θὰ κατέχῃ καὶ τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς μάχης. Αἱ δύο πεδιναὶ τῶν 7, 5 καὶ τῶν 2 συνταγμάτων θὰ τοποθετηθῶσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς παρατάξεως ἑκάστης μεραρχίας εἰς θέσεις ἐκλεχθησομένας παρὰ τῶν διοικητῶν τῶν συνταγμάτων καὶ συμφώνως ταῖς δοθείσαις αὐτοῖς γενικαῖς ὁδηγίαις. Τὸ πεζικὸν θὰ καταλάβῃ τοὺς λόφους ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως διὰ πλειόνων ὅσον ἔνεστι δυνάμεων, μὴ διατηροῦν δι' ἐφεδρείας παρὰ μόνον τὸ ἓν τέταρτον τῆς δυνάμεως, ὥστε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἔχῃ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πυρός. Καὶ οἱ μὲν ἀκροβολισταὶ θὰ καταλάβωσι τοὺς πρόποδας καὶ τὰς κλιτύας, τὰ δὲ ὑποστηρίγματα προφυλασσόμενα ὄπισθεν τῆς κορυφογραμμῆς ἢ τῆς ὀφρύος θὰ μένωσι κεκρυμμένα μέχρι τῆς προσεγγίσεως τοῦ ἐχθροῦ, ὅτε θ' ἀναφανῶσι καὶ θὰ δεχθῶσιν αὐτὸν διὰ συμπυροβολήσεων. Δέον νὰ συστηθῇ εἰς τὸ στράτευμα, ὅπως μὴ βάλῃ ἀπὸ τῶν μεγίστων ἀποστάσεων, διότι τὸ τοιοῦτο καὶ σπατάλην ἄσκοπον καὶ μεγίστην ἐπιφέρει πυρομαχικῶν καὶ ἠθικῶς ἐνθαρρύνει μὲν τὸν ἐχθρόν, ὅστις προχωρεῖ χωρὶς νὰ ὑφίσταται μεγάλας ἀπωλείας, ἐλαττοῖ δὲ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀμυνομένων, οἵτινες βλέπουσι προχωροῦντα τὸν ἐχθρόν, καίτοι παρ' αὐτῶν καταπυροβολούμενον. Τὰ ὑποστηρίγματα δέον νὰ διατεθῶσιν, ἐὰν ᾖ δυνατόν, ἐν ἀνεπτυγμένῃ παρατάξει καὶ ἐνεργῶσι πάντοτε διὰ συμπυροβολήσεων κατὰ παράγγελμα καὶ μὲ κεκανονισμένην παρὰ τῶν ἀξιωματικῶν βολήν.... Οἱ λόχοι τοῦ μηχανικοῦ θὰ ἐνεργήσωσιν ὡς πεζικόν, τιθέμενοι ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν πλησιεστέρων διοικητῶν τῶν σωμάτων. Ἡ δευτέρα θέσις τῆς μάχης, ἐκτεινομένη ἐπὶ τῆς ὄπισθεν τῆς πρώτης θέσεως λοφοσειρᾶς καὶ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων Ψηληρράχη (ὑψόμετρα 390 καὶ 498) μέχρι τοῦ ὄπισθεν τοῦ λόφου Πετρωτοῦ

κειμένου ὑψώματος, ἕξει ὡς ἀποστολὴν νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ τῆς πρώτης γραμμῆς στρατεύματα καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῶν θέσεών των ἐν περιπτώσει ὑποχωρήσεως, ἣν καὶ θὰ προστατεύσωσι. Τὴν δευτέραν γραμμὴν τῆς μάχης θ' ἀποτελέσῃ ἓν σύνταγμα τῆς πρώτης ταξιαρχίας (Δημοπούλου) τῆς πρώτης μεραρχίας, τὸ δ' ἕτερον σύνταγμα τῆς αὐτῆς ταξιαρχίας ἔσται ὡς γενικὴ ἐφεδρεία παρὰ τὴν θέσιν 'Αλατόγια (παρὰ τὸν Ξηρόκαμπον). Γραμμὴ ὑποχωρήσεως, διαταχθησομένης παρ' ἡμῶν ὁρίζεται δι' ἁπάσας μὲν τὰς πεδινὰς πυροβολαρχίας καὶ τὴν δευτέραν μεραρχίαν ἡ ἁμαξιτὸς ὁδὸς Δομοκοῦ - Λαμίας, διὰ δὲ τὴν δευτέραν ταξιαρχίαν τῆς πρώτης μεραρχίας ἡ ἡμιονικὴ ὁδὸς Ματασιᾶς-Χάνι Παλαμᾶ, καὶ διὰ τὴν πρώτην ταξιαρχίαν ἡ ἡμιονικὴ ὁδὸς Λεύκας-Κάτω 'Αλχάνι-Χάνι Παλαμᾶ.

'Η ὑποχώρησις γενήσεται διαδοχικῶς κατὰ κλίμακα, τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν ὑποστηριζουσῶν ἐν ἀνάγκῃ ἑκάστοτε τὴν ὑποχώρησιν διὰ καταλαμβανομένων παρὰ τὴν ὁδὸν θέσεων μέχρι τῆς δευτέρας θέσεως τῆς ἀμύνης. Τὰ στρατεύματα θὰ καταλάβωσιν ὡς δευτέραν θέσιν ἀμύνης τὴν παρὰ τὴν παλαιὰν ὁροθετικὴν γραμμὴν θέσιν Δερβὲν-Φοῦρκαν, τῆς μὲν πρώτης μεραρχίας τασσομένης δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ, τῆς δὲ δευτέρας μεραρχίας τασσομένης ἀριστερόθεν αὐτῆς μὲ μέτωπον πάντοτε ἐννοούμενον πρὸς τὸν ἐχθρόν».

Τὴν 29 'Απριλίου ἐτοποθετήθησαν δύο πυροβολαρχίαι τῶν 7,5 τοῦ τρίτου συντάγματος παρὰ τῇ γενικῇ ἐφεδρείᾳ, τῇ ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ἀρχηγοῦ διατελούσῃ ἐν περιπτώσει μάχης. Καὶ διὰ νεωτέρας διαταγῆς (ὑπ' ἀριθ. 8.357) τὸ ἀρχηγεῖον ἔθεσεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ συντάγματος τῆς πρώτης ταξιαρχίας τὰ ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 6 ἀνεξάρτητα τάγματα καὶ τὴν φάλαγγα Γαριβάλδη. 'Η εἰρημένη ταξιαρχία κατὰ τὴν διαταγὴν ταύτην θ' ἀπετέλει μετὰ τῶν δύο αὐθυπάρκτων ταγμάτων καὶ τῆς φάλαγγος Γαριβάλδη τὴν γενικὴν ἐφεδρείαν, ἥτις μόνον δι' εἰδικῆς διαταγῆς τοῦ Διαδόχου θὰ διετίθετο. 'Αλλὰ τὴν 30 'Απριλίου διὰ νέας διαταγῆς του (8.437) τὸ ἀρχηγεῖον διέταξεν, ὅπως ἡ φάλαγξ Γαριβάλδη τεθῇ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῆς δευτέρας μεραρχίας (Μαυρομιχάλη), ἡ δὲ πρώτη ταξιαρχία (Δημοπούλου) ὁλόκληρος, ὡς γενικὴ ἐφεδρεία τοῦ στρατοῦ διατελοῦσα ὡς καὶ τὰ τάγματα 6 καὶ 10 καὶ τὰ ἐκ τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη ἀνακληθέντα τμήματα, ταχθῶσιν, ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν τελευ-

ταίων εἰς τὰς θέσεις τῆς τελευταίας γραμμῆς. Οὕτω δὲ διαθέσας τὰ τῆς παρατάξεως τοῦ στρατοῦ ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος τὴν 2 Μαΐου ἔγραφε τῷ στρατηγῷ Μακρῇ: «Δέον νὰ ἔχητε ὑπ' ὄψει σας καὶ νὰ ἐμπνεύσητε καὶ εἰς τὸ στράτευμα τὴν ἀπόφασιν, ὅτι ἕνεκα τοῦ ὀχυροῦ τῆς ἐνταῦθα θέσεως καὶ τῶν κινδυνευόντων ὑπερτάτων συμφερόντων τῆς πατρίδος ἡ ἀντίστασις δέον νὰ προβῇ μέχρις ἐσχάτων, καὶ μόνον ὡς λίαν ἐσχάτη ἀνάγκη καὶ κατόπιν ειδικῆς διαταγῆς μου δύναται νὰ γίνῃ ὑποχώρησις, ἥτις τότε γενήσεται συμφώνως πρὸς τὰς διὰ τῆς ἐπὶ παρατάξεως πρὸς μάχην ὑπ' ἀριθ. 118 διαταγῆς μου ὁρισθείσας γραμμὰς ὑποχωρήσεως». Τὴν ἰδίαν ἡμέραν συνεπληροῦτο ἡ παράταξις τοῦ δεξιοῦ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ ἀποστολῆς τῆς ὑπὸ τὸν Ζούκην ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας εἰς Βοῦζι, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς δευτέρας ταξιαρχίας, ὡς καὶ τοῦ 4ου αὐθυπάρκτου τάγματος τοῦ πεζικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐλλείψει στελεχῶν συνεχωνεύθη εἰς τὸ 4ον καὶ 5ον σύνταγμα.

Οὕτως ἐν συγκεφαλαιώσει κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης τοῦ Δομοκοῦ ἡ παράταξις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἶχεν ὡς ἀκολούθως: Τὸ ἄκρον δεξιὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ τῆς πρώτης μεραρχίας, ἥτις διὰ τοῦ 7ου εὐζωνικοῦ τάγματος κατέλαβε τὸ χωρίον Κουτσελὶ πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν πρὸ αὐτοῦ στενῶν, δι' ὧν διέρχεται δίοδος ἐκ Φαρσάλων προερχομένη καὶ ἐκτεινομένη πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Δομοκοῦ· δι' ἑνὸς τάγματος τοῦ 4ου συντάγματος τὸ στενὸν Κιτικίου, δι' οὗ διέρχεται δίοδος ἐκ τοῦ ὀροπεδίου Ρυζίου καὶ δι' ἑτέρου τὰ στενὰ τὰ πρὸ τοῦ χωρίου Τσατμᾶ, δι' ὧν διέρχονται δύο ἕτεροι δίοδοι τοῦ Ρυζίου, καταλήγουσαι εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἔνθα καὶ αἱ τοῦ Κιτικίου καὶ Κουτσελί· διὰ τοῦ 5ου συντάγματος τὸ χωρίον Γερακλί. Ἡ ὑπόλοιπος δύναμις τῆς ταξιαρχίας ταύτης ἐσχημάτισε τὴν ἐφεδρείαν τῆς πρώτης γραμμῆς. Τὰ εἰς Κουτσελί, Κιτίκιον καὶ Τσατμᾶν τάγματα διετάχθησαν νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἀντὶ πάσης θυσίας τὰς διόδους, τὰς ὁποίας κατεῖχον ἐν συνοχῇ πρὸς ἄλληλα. Ἐπειδὴ δὲ αἱ διὰ τοῦ χωρίου Τσατμᾶ διερχόμεναι δύο δίοδοι ἀπῄτουν μείζονα δύναμιν τοῦ διατεθέντος ἐκεῖ τάγματος, ὁ ταξίαρχος ἐνίσχυσε ταύτην διὰ δύο εἰσέτι λόχων τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος, οὗ οἱ δύο ἕτεροι λόχοι ἔμειναν εἰς τὸ χωρίον Καρατζάλι, ἵνα ὑποστηρίξωσιν ἐν ἀνάγκῃ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἐν Κουτσελὶ καὶ Κιτικίῳ ταγμάτων. Μία διλοχία εἰσέτι, ἀφαιρεθεῖσα ἐκ τῆς ἐφεδρείας

κατέλαβε τὴν δεξιώτερον τοῦ χωρίου Κουτσελὶ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Δομοκοῦ εἰς Παλαιοδερελὶ ὑπάρχουσαν ἑτέραν δίοδον, καὶ μία πυροβολαρχία πεδινὴ ἤδρευε μετὰ τοῦ ταξιάρχου καὶ τῶν ἐφεδρειῶν εἰς τὸ χωρίον Βοῦζι, δύο ὥρας μακρὰν τῶν προφυλακῶν, ἔνθα εἶχον κατασκευασθῇ ὡς καὶ ἐν τῷ χωρίῳ Τσατμᾶ ὀρύγματα πεζικοῦ. Ἐντεῦθεν τῶν χωρίων Τσατμᾶ καὶ Γερακλὶ μέχρι τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ-Φαρσάλων ὑπῆρχεν ἕτερον τμῆμα στρατοῦ τῆς πρώτης μεραρχίας ὑπαγόμενον ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ. Ἤτοι δύο πεδιναὶ πυροβολαρχίαι ὑπὸ τὸν Ἠπίτην δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ-Φαρσάλων. Εἷς οὐλαμὸς τῆς πρώτης πεδινῆς πυροβολαρχίας τοῦ 3ου συντάγματος ἐπὶ τῶν δεξιῶν λόφων τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ-Φαρσάλων. Τὸ 2ον εὐζωνικὸν τάγμα ἐπὶ τῶν ὄπισθεν καὶ δεξιόθεν ὑψωμάτων τοῦ πρὸς Δομοκὸν χωρίου Πουρνάρι. Τὸ 10ον αὐθύπαρκτον τάγμα εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ Πετρωτοῦ λόφου. Τὸ πρῶτον αὐθύπαρκτον κατέχον τὸν Πετρωτὸν λόφον μέχρι τῆς λοφοσειρᾶς τῶν ἀνατολικῶς αὐτῷ κειμένων χωρίων. Τὸ 6ον αὐθύπαρκτον τάγμα ὑπερασπίζον τὸ δεξιὸν τοῦ ἀνωτέρω λόφου καὶ τὸ 11 εὐζωνικὸν κατέχον τὸν λόφον Ἀλατόγια. Ἡ δύναμις τοῦ δεξιοῦ ἀνήρχετο εἰς 13.000 ἄνδρας περίπου. Ἡ δὲ δευτέρα ταξιαρχία τῆς πρώτης μεραρχίας ὑπὸ τὸν Δημόπουλον μετὰ τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος καὶ δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν ἀπετέλει τὴν γενικὴν ἐφεδρείαν ὄπισθεν τοῦ Δομοκοῦ εἰς θέσιν Ἀλατόγια. Ἐν ἑνὶ λόγῳ τὸ μέτωπον τῆς πρώτης μεραρχίας ὑπὸ τὸν Μακρῆν, ἀποτελούσης τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως, ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ-Φαρσάλων καὶ κατέληγεν εἰς τὸ χωρίον Κουτσελί, ἄκρον δεξιὸν τῆς παρατάξεως.

Εἵπετο τὸ κέντρον τῆς παρατάξεως, τὸ ὁποῖον ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ὁδοῦ Δομοκοῦ-Φαρσάλων μέχρι τοῦ χωρίου Βελισσιῶτες (ἀνατολικῶς τοῦ Δομοκοῦ), ἔχον ὡς μέσον τὸ χωρίον Σκάρμιτσα. Ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ τῆς 2ας ταξιαρχίας τῆς ὑπὸ τὸν Μαυρομιχάλην Β′ μεραρχίας (ἤτοι τῆς 4ης ταξιαρχίας), δυνάμεως περίπου 6 χιλιάδων ἀνδρῶν μετὰ τριῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, μιᾶς λυομένης, ἑνὸς λόχου μηχανικοῦ καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Κυπριάνην Γαριβαλδινῶν, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον θέσιν τινὰ μεταξὺ τοῦ χωρίου Πουρνάρι καὶ τῆς θέσεως Μύλων. Τὴν διοίκησιν τῶν στρατευμάτων τούτων εἶχε προσωπικῶς ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης, ἐκτείνων τὴν δικαιο-

δοσίαν του ἀπὸ ἄκρου ἀριστεροῦ μέχρι κέντρου, ταξίαρχος δὲ ἦν ὁ ἀντισυνταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Ψαρροδῆμος, ἀντικαταστήσας τὸν ἀνακληθέντα συνταγματάρχην Ἀντωνιάδην. Κύριος δὲ σκοπὸς τῶν στρατευμάτων τούτων ἦν ἡ ὑπεράσπισις τοῦ Δομοκοῦ ἀπὸ τῆς ἀπ' εὐθείας προσβολῆς τοῦ ἐχθροῦ διὰ τῆς ἁμαξιτοῦ ὁδοῦ καὶ τῶν ἡμιονικῶν.

Ἀπὸ τοῦ χωρίου Βελισσιῶτες καὶ ἐκεῖθεν ἐξετείνετο τὸ ἀριστερὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, ὑποστηριζόμενον διὰ δυνάμεως πολὺ μεγαλειτέρας τῆς τοῦ δεξιοῦ, ἀποτελουμένης ἐκ μηχανικοῦ, πυροβολικοῦ, τῆς εἰδικῆς ταξιαρχίας Κακλαμάνου, τῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γαριβάλδην Γαριβαλδινῶν, τοῦ Λεγεῶνος τῶν Φιλελλήνων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Τερτίπην στρατιωτικῶν σωμάτων, ἅτινα ἔκλειον τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως. Πάντα τὰ σώματα ταῦτα κατεῖχον τὰς ἀπορθήτους θέσεις Βελισσιῶτες, ἄνω καὶ κάτω Ἀγόριανην, Μασλῆ, Ἀμαρλάρ, Τσαμάσι καὶ τὴν ἔξοδον τῆς διόδου «Πέντε Μύλων», δυνάμεως ἐν συνόλῳ 16 καὶ πλέον χιλιάδων ἀνδρῶν. Τρεῖς ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι εἶχον ταχθῇ ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς παρατάξεως ὑψωμάτων, τῶν ἀρχομένων ἀπὸ τῆς Ἀγόριανης καὶ ὑποστηριζομένων ὑπὸ τῶν Φιλελλήνων καὶ Γαριβαλδινῶν. Τὸ δὲ ἱππικὸν ὁλόκληρον ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Κ. Γρίβαν ἐτάχθη συνεπείᾳ διαταγῆς τοῦ Διαδόχου εἰς Βελισσιῶτες, ἔνθα εἶχε διαταχθῇ νὰ μεταβῇ μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ Τρικκάλων, πρὸς τὰ ὁποῖα εἶχε βαδίσῃ πρὸ τῆς μάχης τῶν Φαρσάλων μετὰ τοῦ ταγματάρχου Τερτίπη. Εἶχε δὲ διαταγὴν νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὸ Τσιφλικάκη ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς κυρίως μάχης καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν ἀνάγκῃ τὴν ὑποχώρησιν τῶν σωμάτων. Ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τοῦ ἱππικοῦ ἦν πλημμελής, διότι σφηνωθέν, ὡς μὴ ὤφελεν, εἰς τὸ κέντρον τῆς παρατάξεως τῶν στρατευμάτων δὲν ἠδυνήθη, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐδὲν νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ, τὸ ὁποῖον πολὺ φυσικῶς εὑρέθη κατὰ τὴν μάχην εἰς τὸ δεξιὸν κέρας τῆς Τουρκικῆς παρατάξεως. Ἐὰν τὸ ἑλληνικὸν ἱππικὸν εὑρίσκετο εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως, ἔνθα ἦν καὶ ἡ ἐνδεδειγμένη θέσις του καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν Δομοκῷ παραμονῆς τῶν στρατευμάτων μεγίστας θὰ παρεῖχεν ὑπηρεσίας διὰ τῶν εὐρυτέρων ἀναγνωρίσεών του καὶ κατὰ τὴν μάχην θὰ ἐδίδετο ἀφορμὴ νὰ πράξῃ τι γενναῖον, διότι θ' ἀντεπεξήρχετο κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ ἀποτελούμενον ἐξ 8

περίπου ἰλῶν ἐπετέθη κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀριστεροῦ, καὶ εὗρεν ἀντίστασιν μόνον παρὰ τοῦ ἐκεῖ εὑρισκομένου μοναδικοῦ οὐλαμοῦ ὑπὸ τὸν ἀνθυπίλαρχον Καραπετόπουλον. Τοιαύτη ἦτο ἐν συνόλῳ ἡ ἑλληνικὴ παράταξις, τὴν ἄμυναν τῆς ὁποίας συνεπλήρουν τὰ τρία τοπομαχικὰ τῶν 15 ὑφ.,ἐξ ὧν τὸ ἓν ἦν τοποθετημένον ἐπὶ τοῦ φρουρίου, καὶ τὰ ἄλλα δύο ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου ὑψώματος εἰς τὴν προεκβολὴν τοῦ Δομοκοῦ. Ἐν ἑνὶ λόγῳ τεσσαράκοντα χιλιάδες ἄνδρες περίπου κατεῖχον ἔκτασιν ὀκτὼ ὁλοκλήρων ὡρῶν, ἤτοι 34 περίπου χιλιομέτρων. Τὸ κέντρον τῆς παρατάξεως εἶχεν ἐνισχυθῇ ὑπερμέτρως, ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ ἑτέρου τῶν κεράτων, καὶ δὴ τὸ ἄκρον ἀριστερὸν τὸ πρὸς τὸ Τσαμάσι,τὸ ὁποῖον ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀναπτύξεως ἐτέθη σχεδὸν ἐκτὸς μάχης, τῶν Τούρκων μὴ ἀποβλεψάντων πρὸς τὸ Τσαμάσι, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη καὶ ὡς δειχθήσεται πληρέστερον κατωτέρω, ἀλλὰ πρὸς τὸ δεξιόν. Τὸ κέρας δὲ τοῦτο ἀκριβῶς ἦν ἐπισφαλές, διότι ἀνετέθη ἡ φρούρησις αὐτοῦ εἰς τὸ μᾶλλον ἀπόλεμον μέρος τοῦ στρατεύματος τὴν ταξιαρχίαν Μαστραπᾶ, ἥτις εἶχεν ἀπολέσῃ τὸ ἠθικόν της ἕνεκεν τῶν ἀλλεπαλλήλων ὑποχωρήσεων, καὶ δὴ εἰς τὸ 4ον πεζικὸν σύνταγμα, ὅπερ ἔσχεν ἀλλεπαλλήλους ἀποτυχίας.

Τὸ ἀρχηγεῖον πρὸς στιγμὴν ἐφάνη κατανοῆσαν τὸ σφάλμα του, ἀλλὰ μὴ ἐννοοῦν νὰ ἐξασθενήσῃ τὸ κέντρον,ἐζήτησεν ὅπως ἔλθῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ δεξιοῦ ἡ ταξιαρχία Σμολένσκη. Ἡ ταξιαρχία αὕτη μετὰ τὴν ἐκ Βελεστίνου πρὸς Ἁλμυρὸν ὑποχώρησίν της κατέλαβε τὰς ἀπὸ Μπαλακλὶ θέσεις μέχρι τοῦ στενοῦ τῆς Σούρπης, δι' οὗ καὶ μόνου θὰ ἠδύνατο ἡ ταξιαρχία αὕτη νὰ ἑνωθῇ εἰς τὸ μέλλον μετὰ τοῦ ἐπιλοίπου τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Αὐτόθι δὲ ἀπέβαλε μέρος τῆς δυνάμεώς της, διότι ἀνεκλήθησαν εἰς Δομοκὸν τὸ 4ον εὐζωνικὸν τάγμα ὑπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου, τὸ 1ον αὐθύπαρκτον πεζικόν, αἱ ἔμπεδοι ἶλαι ὑπὸ τὸν ἐπίλαρχον Λ. Μεταξᾶν, ὁ πυροσβεστικὸς λόχος καὶ ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία τοῦ Πετρίδου, ἥτις μετέβη διὰ θαλάσσης εἰς Στυλίδα καὶ ἐκεῖθεν εἰς Δομοκόν, ὡς μὴ δυναμένη νὰ χρησιμοποιηθῇ κατὰ τὰ ὀρεινὰ ἐκεῖνα μέρη. Οὕτως ἡ δύναμις αὐτῆς ἠλαττώθη εἰς ἑπτακισχιλίους ἄνδρας μόνον, ἐν ᾧ ἡ κατ' αὐτῆς κινουμένη φάλαγξ ἐκ Περσουφλῆ καὶ Βελεστίνου συνίστατο ἐξ ὁλοκλήρου μεραρχίας ὑπὸ τὸν Χακκῆ πασσᾶν. Τὸ ἀρχηγεῖον ἐφρόνει, ὅτι κατὰ τὰ ὀρεινὰ καὶ δύσβατα ἐκεῖνα μέρη ἤρκει πρὸς φύλαξιν τοῦ στενοῦ τῆς Σούρπης μικρὸν μόνον τμῆμα τοῦ ὑπὸ τὸν Σμολένσκην στρατοῦ, ἐν ᾧ

τὸ ὑπόλοιπον τῆς δυνάμεως ἠδύνατο νὰ δράμῃ εἰς Δομοκὸν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ δεξιοῦ τῆς παρατάξεως τοῦ αὐτόθι στρατοῦ. Διὸ καὶ διετάχθη πρὸς τοῦτο ὁ Σμολένσκης, τοῦ ὁποίου εἶχεν ἤδη ἀποφασισθῇ ἡ εἰς ὑποστράτηγον προαγωγὴ κατόπιν τῆς ἡρωϊκῆς αὐτοῦ ἐν Βελεστίνῳ ἀμύνης, διότι ἤδη εἶχε κερδήσῃ τὴν δημοτικότητα ἐν Ἑλλάδι καὶ τὸ ὄνομά του μετὰ τῶν εἰκόνων του ἐφέρετο ἀνὰ τὰ στόματα πάντων ὡς τὸ φωτεινότερον σημεῖον τοῦ παρόντος πολέμου. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς Σμολένσκης, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ κινούμενος κατ'αὐτοῦ στρατὸς ἦν ἀνώτερος τῶν δεκαπεντακισχιλίων ἀνδρῶν καὶ φρονῶν ὅτι ἔπρεπε ν' ἀντιταχθῇ ἰσχυρὰ ἄμυνα ἐκεῖθεν, ὅπως ἐξασφαλισθῇ τὸ στενὸν τῆς Σούρπης καὶ τὰ νῶτα τοῦ ἐν Δομοκῷ στρατοῦ, ἐζήτησεν ἵνα ἐν περιπτώσει μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς Δομοκόν, ἀπαλλαγῇ τῆς εὐθύνης τῆς φρουρήσεως τῶν περὶ τὸν Ἁλμυρὸν θέσεων καὶ ἀνηνέχθη πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ἥτις ἔλυσεν ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ ζήτημα, διατάξαντος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου νὰ παραμείνῃ εἰς ἃς θέσεις κατεῖχεν ἡ ταξιαρχία Σμολένσκη. Καὶ εἶνε μὲν δίκαιον νὰ παρατηρηθῇ ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐν Δομοκῷ μάχης σύγκρουσις μόνον προφυλακῶν συνέβη μετὰ τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη καὶ ὅτι τὸ πλεῖστον τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ἔμεινε κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἀχρησιμοποίητον. Ἀλλ' ὄχι ὀλιγώτερον ἀληθὲς εἶνε ὅτι, ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατώρθου νὰ διατηρήσῃ τὸν Δομοκὸν δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας ἀκόμη, χωρὶς νὰ ὑποχωρήσῃ κατὰ τὴν πρώτην προσβολήν, αἱ θέσεις τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη θὰ μετεβάλλοντο εἰς νέον Βελεστῖνον. Διότι πλὴν τῆς πρώτης ταξιαρχίας τῆς μεραρχίας τοῦ Χακκῆ πασσᾶ, ἥτις ἠκολούθησε τὸν στρατὸν τοῦ Σμολένσκη ἐκ Βελεστίνου, τὴν 2αν Μαΐου προήλασε κατ' αὐτοῦ καὶ ἡ δευτέρα ταξιαρχία τῆς αὐτῆς μεραρχίας. Τὴν δὲ νύκτα τῆς 3ης Μαΐου ἀνεχώρησε πρὸς τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν καὶ ἡ Μεραρχία τοῦ Μεμδοὺκ πασσᾶ, προχωρήσασα ἐπὶ τῆς δεξιᾶς οὐραγίας του. Οἱ δὲ Τοῦρκοι συγκεντροῦντες εἰς Ἁλμυρὸν δύο ὁλοκλήρους μεραρχίας σκοπὸν εἶχον νὰ παραβιάσωσι διὰ πάσης θυσίας τὸ στενὸν τῆς Σούρπης (*).

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς

(*) Βλέπε Clive Bigham, With the Turkish Army in Thessaly σελ. 95. Ὁ Μπίγκαμ παρέχει δι' ὅλου του τοῦ ἔργου τὰς αὐθεντικωτέρας πληροφορίας περὶ τῶν κινήσεων τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ.

μάχης διετήρησε τὴν αὐτὴν παράταξιν τῶν στρατευμάτων, εἶχε δὲ τὴν κρυφίαν ἐλπίδα ὅτι μάχη ἐν Δομοκῷ δὲν θὰ ἐδίδετο καὶ ὅτι αὐτόθι θὰ συνετελεῖτο ἡ ἀνακωχή. Τὴν 4 Μαΐου εἶχε λήξῃ τὸ Κουρμπὰν Μπαϊράμ, ἠλπίζετο δὲ ὅτι ἡ Πύλη θ' ἀπήντα εἰς τὴν περὶ ἀνακωχῆς πρότασιν τῶν πρέσβεων τὴν ἐπιοῦσαν, 5 Μαΐου. Ἀλλ' ἡ Πύλη κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἔκρινε καλλίτερον ν' ἀπαντήσῃ διὰ τῶν ὅπλων της πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς σχεδίου. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς καθ' ὅλον τὸ ἀπὸ τῆς μάχης τῶν Φαρσάλων διάστημα εἶχε στήσῃ αὐτόθι τὸ ἀρχηγεῖόν του, τὸ δ' ἐπιτελεῖον ἔμενεν ἐν Τεκὲ τῶν Φαρσάλων. Τὴν 4ην Μαΐου τὸ τουρκικὸν ἐπιτελεῖον κατῆλθεν ἐκεῖθεν, καὶ αἱ προφυλακαὶ ἐνισχύθησαν διὰ μιᾶς ταξιαρχίας ἱππικοῦ. Περὶ τὴν ἑβδόμην δ' ἑσπερινὴν ὥραν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἐτέθησαν εἰς πορείαν καὶ περὶ τὸ μεσονύκτιον κατηυλίσθησαν ἐντὸς 5 ἢ 6 μιλίων ἀπὸ τοῦ Δομοκοῦ. Καὶ τὴν πρωΐαν περὶ τὴν 6ην ὥραν ἐπανέλαβον τὴν πορείαν των. Προήλαυνον δὲ φαλαγγηδόν. Τὴν ἄκραν δεξιὰν τῶν Τούρκων κατεῖχεν ὁ Χαϊρῆ πασσᾶς μετὰ τῆς 1ης μεραρχίας, ἥτις ἐκάλυπτε τὸ πυροβολικόν. Ἀριστερόθεν αὐτοῦ ὁ Νεσσὰτ πασσᾶς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς 2ας μεραρχίας, ἧς ἡ 1η ταξιαρχία ἔφερεν ὅπλα Μάουζερ. Πέραν τούτου ἤρχετο ὁ Χαμδῆ, καὶ δύο μίλια ὄπισθεν τοῦ τελευταίου ὁ Χαϊδὰρ πασσᾶς ὡς ἐφεδρεία. Ὁ Μεμδοὺκ πασσᾶς, ὅστις ἐβάδιζεν, ὡς ἐσημειώσαμεν, ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μετώπου τοῦ κατὰ τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη ἐκπεμφθέντος Χακκῆ, ἀπετέλει τὴν ἄκραν ἀριστερὰν τῆς παρατάξεως ταύτης. Ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς διέθετε τὴν ἡμέραν ταύτην εἰς τὴν ἐμπροσθίαν γραμμὴν αὐτοῦ ὀγδοήκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν, ἤτοι τὸ διπλάσιον τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως, καὶ τὸ σχέδιον αὐτοῦ ἦν ν' ἀποκόψῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῆς κυρίας βάσεώς των τῆς Λαμίας, ἀποκλείων αὐτοῖς πᾶσαν ὑποχώρησιν. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέλεξε τὸ δεξιὸν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως καὶ οὐχὶ τὸ ἀριστερὸν πρὸς τὸ Τσαμάσι, ὡς ἐπίστευε τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον, καθ' ὅτι ἐκεῖνο ἀπεῖχεν ἐφ' ἱκανὸν τῶν συγκοινωνιῶν αὐτοῦ. Τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐβράδυνε νὰ καταδείξῃ, διότι μόλις αἱ τουρκικαὶ φάλαγγες εἰσῆλθον εἰς τὴν πεδιάδα, ὁ Χαμδῆ πασσᾶς μετὰ τῆς μεραρχίας του ἤρξατο ἀναρριχώμενος τοὺς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἐσχατιὰν τῆς κοιλάδος λόφους τοῦ Κασιδιάρη, βαδίζων πλαγίως πρὸς τὸ Κιτίκιον κατὰ τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ.

Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἡ μεραρχία τοῦ Χαϊρῆ πασσᾶ ἐκινήθη

πρὸς τὰ δεξιὰ κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀφ' οὗ προέβη περὶ τὰ τρία χιλιόμετρα, ἔστη ὄπισθεν πλατέος τινὸς γηλόφου, ἀπέχοντος τῶν προπόδων τοῦ Δομοκοῦ περὶ τὰ 1.500 μέτρα. Ὁ Χαϊδὰρ πασσᾶς, ὁ ταχθεὶς ὡς ἐφεδρεία, καὶ ὁ Ριζᾶ μετὰ τοῦ κεντρικοῦ πυροβολικοῦ ἔμειναν εἰς τὴν εἴσοδον τῆς πεδιάδος. Ἡ δὲ δευτέρα μεραρχία ὑπὸ τὸν Νεσσὰτ πασσᾶν προωρίσθη διὰ τὴν κατὰ μέτωπον ἐπίθεσιν.

Αἱ κινήσεις αὗται τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ παρατηρηθεῖσαι ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν προφυλακῶν ἀνηγγέλθησαν τὴν 8 $^3/_4$ τῆς πρωΐας εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον, τὸ ὁποῖον διέταξε τὰ διάφορα σώματα νὰ παραταχθῶσιν εἰς μάχην. Τὴν 10 $^1/_2$ πρωϊνὴν ὥραν αἱ φάλαγγες τοῦ Χαϊρῆ πασσᾶ ἐφαίνοντο πλέον καταφανῶς ἐκ τοῦ Δομοκοῦ, προχωροῦσαι δεξιώτερον πρὸς Βελισσιῶτες καὶ Τσαμάσι κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Ἑλλήνων. Τὰ τουρκικὰ τάγματα ἐβάδιζον διὰ μέσου τῶν ἐσπαρμένων ἀγρῶν, ὧν τὸ καταπράσινον χρῶμα ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μελανίζουσαν γραμμὴν αὐτῶν. Κατελάμβανον τὰ πρὸ τοῦ Δομοκοῦ χωρία,ἐπυρπόλουν αὐτά, ἐχάνοντο ἐν τῷ μέσῳ τῶν σιτώνων καὶ ἐνεφανίζοντο εἰς τὴν ἑτέραν ἄκραν αὐτῶν ἐν πλήθει. Ὅταν ἔφθασαν εἰς τὸ χωρίον Τσουφλάρ, ἤρξαντο παρατασσόμενοι εἰς μάχην, ἐκεῖθεν δὲ ὁ Χαϊρῆ πασσᾶς προήγαγε μίαν πυροβολαρχίαν, ἥτις ἔρριψε κατὰ τῶν ἑλληνικῶν τάξεων δώδεκα βολὰς δοκιμαστικὰς ἀπὸ ἀποστάσεως 6000 μέτρων. Αἱ ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι δὲν ἀπήντησαν, διότι τὰ πυροβόλα των δὲν ἔφθανον μέχρις ἐκεῖ. Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἀφ' οὗ ἐκανόνισαν τὰς βολὰς αὐτῶν, ἐσίγησαν. Ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης θεώμενος τῶν κινήσεων τούτων τοῦ ἐχθροῦ μετὰ τοῦ ταξιάρχου Ψαρροδήμου καὶ φοβηθεὶς ὅτι οὗτος θὰ προσέβαλλεν ἀπο φασιστικῶς τὸ ἀριστερᾷ τοῦ κέντρου καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶν χιλιομέτρων περίπου χωρίον Βελισσιῶτες, μεθ' οὗ δὲν εὑρίσκετο εἰς πλήρη ἐπαφὴν τὸ ἀριστερὸν τοῦ κέντρου ἐλλείψει δυνάμεων, καὶ τὸ ὁποῖον ὑπεστηρίζετο μόνον ὑπὸ δύο ταγμάτων, ἐζήτησε τηλεγραφικῶς ἐνίσχυσιν διὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο. Ἀλλ' ἐν ᾧ τοιαύτην διάγνωσιν ἐποιεῖτο ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης, ἀπατηθεὶς ἐκ τῶν πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐπιδείξεων τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποκαλύψει ὁριστικῶς τὰς προθέσεις του, ἑτέρα φάλαγξ ἐχθρικὴ ἐφάνη βαδίζουσα ὀφιοειδῶς καὶ ἀνελισσομένη εἰς τὴν δημοσίαν ὁδὸν Φαρσάλων-Δομοκοῦ. Ἦν ἡ πρώτη ἡ ταξιαρχία τοῦ Ἰσλὰμ πασσᾶ τῆς β' μεραρχίας

ὑπὸ τὸν Νεσσάτ, ἥτις ἐβάδιζε μετὰ περισσῆς ἐπιδείξεως ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ καὶ ἀνήρχετο πρὸς Δομοκόν. Δύο ἐκ τῶν ταγμάτων αὐτοῦ, ἐκτεινόμενα εἰς ἀκροβολιστικὴν γραμμὴν ἤρξαντο ἀραιοῦ πυρὸς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν, τῶν εὑρισκομένων ἐπὶ τῶν κλιτύων καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βράχου τοῦ Δομοκοῦ, ἵνα δώσωσι καιρὸν εἰς τὰ στρατεύματα τῆς ἀριστερᾶς των νὰ προχωρήσωσι καὶ διατηρήσωσι τὴν κλίμακα τῆς παρατάξεως. Πράγματι δὲ τὴν στιγμὴν ἐκείνην οἱ προεξάρχοντες λόχοι τοῦ Χαμδῆ, ἐκτελέσαντες μακρὰν καὶ ἐπίπονον πλαγίαν πορείαν, ἐφάνησαν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων πλησίον τοῦ δεξιοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἤρξαντο πυρὸς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν, ἐν ᾧ τουρκικαὶ ὀρειναὶ πυροβολαρχίαι, τεθεῖσαι εἰς ἐνέργειαν ἐπὶ τῶν κορυφογραμμῶν τοῦ Κασιδιάρη, ἐμάστιζον τὰς τάξεις αὐτῶν. Τὴν αὐτὴν δὲ ὥραν περὶ τὴν ἐνδεκάτην ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἀνέφερε πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν εἰς Τσατμᾶν: «Σῶμα ἐχθρικὸν ἴσον πρὸς σύνταγμα βαδίζει ἐκ Φαρσάλων εἰς Μπεκλερί, ἕτερον ἐφάνη κορυφογραμμὰς Κομμένου Τζαμί, βαδίζον πρὸς τὸ αὐτὸ μέρος. Αἱ προφυλακαὶ ἡμῶν πρὸς Κασιδιάρην συνεπλάκησαν». Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ φάλαγξ τοῦ Ἰσλὰμ ἐξηκολούθει ἀνερχομένη τὴν δημοσίαν ὁδόν, ἐδόθησαν διαταγαὶ εἰς τὰ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κλεομένην καὶ τοὺς ἀνθυπολοχαγοὺς Μακκᾶν, Κρίσπην καὶ Κοντόπουλον τρία τοπομαχικὰ πυροβόλα νὰ βάλωσι κατὰ τῶν Τούρκων, ἅμα ὡς οὗτοι ἔφθανον ἐντὸς τῆς βολῆς των. Μετ' ὀλίγον οἱ Τοῦρκοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πρωτοπορείαν τῆς φάλαγγος, ἐφάνησαν ἐγγύτερον ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ ἐν πλήθει ὡς σκώληκες ἀναρίθμητοι, ἕρποντες πρὸς τὰ πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ ἀναρριχώμενοι αὐτά. Παραυτα τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἐκρότησαν τὰ τοπομαχικὰ πυροβόλα καὶ αἱ μεγάλαι ὀβίδες αὐτῶν συρίζουσαι κατέπιπτον ἐν τῷ μέσῳ τῶν τουρκικῶν φαλάγγων. Αἱ τάξεις αὐτῶν συνεκλονίσθησαν πρὸς στιγμὴν καὶ ἀνέπεσαν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὰ τοπομαχικὰ πυροβόλα ἐκρότησαν καὶ ἐκ δευτέρου καὶ μετ' αὐτῶν ἠκούσθησαν οἱ κρότοι τῆς πυροβολαρχίας Γαργαλίδου, ἧς τὰ πυροβόλα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς τηλεβόλα θέσεως καὶ μετ' αὐτὰ τέλος αἱ ἐκπυρσοκροτήσεις δύο πυροβολαρχιῶν, εὑρισκομένων ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ, αἱ ὁποῖοι συνεκράτησαν τὸ λοιπὸν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ. Καὶ ἡ μάχη ταχέως ἐγενικεύθη ὑπὸ τὰς ζητωκραυγὰς τῶν πεζῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐφεδρειῶν αὐτοῦ, ἐξ ὧν ἱκανοὶ ἄνδρες ἐγκαταλι-

πόντες, χάρις εἰς τὴν χαλαρὰν πειθαρχίαν, τὰς ἐπὶ τῶν κλιτύων τῆς κοιλάδος καλῶς προφυλαττομένας θέσεις των, ἀνῆλθον εἰς πᾶσαν κορυφὴν, ἵνα παρακολουθήσωσι καλλίτερον τὴν μάχην. Τὴν στιγμὴν δ' ἐκείνην ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης καὶ ὁ ταξίαρχος Ψαρροδῆμος, ἱππεύσαντες μετὰ τῶν ἐπιτελείων των, ἐτράπησαν ὁ μὲν ὅπως διευθύνῃ τὴν μάχην εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ κέντρου, ὁ δὲ εἰς τὸ ἀριστερόν. Τὸ πῦρ τῶν τοπομαχικῶν ἐπανελήφθη πολλάκις, ἡ δὲ ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ φάλαγξ μαστιζομένη ὑπ' αὐτοῦ ὑπεχώρησεν ἐν τάχει κάτω τῆς ὁδοῦ καὶ ἀλλάξασα κατεύθυνσιν εἰσῆλθεν ἐντὸς τῶν ἐσπαρμένων ἀγρῶν. Μετ' ὀλίγον ἡ φάλαγξ τοῦ Ἰσλὰμ ἐθεάθη μετ' ἀπιστεύτου γενναιότητος παρατασσομένη ἐκεῖθεν πρὸς μάχην καὶ βαδίζουσα κατὰ τοῦ κέντρου ἑλληνικοῦ στρατεύματος παρὰ τὴν διάγνωσιν τοῦ Μαυρομιχάλη. Ἓξ τάγματα τουρκικὰ ἐν γραμμῇ τετραγωνικῶν φαλάγγων μετέβαλον τὸν σχηματισμόν των εἰς γραμμὴν ὑπὸ τὸ πῦρ τῶν ἑλληνικῶν πυροβόλων, ὧν αἱ ὀβίδες ἐπήνεγκον ἀποτελέσματα καταστρεπτικά, διότι οἱ Ἕλληνες πυροβοληταὶ εἶχον σταθμίσει καλῶς τὴν ἀπόστασιν. Δύο πυροβολαρχίαι τοῦ ἐχθροῦ προὐχώρησαν τότε πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἤρχισαν νὰ βομβαρδίζωσι τὰ ἑλληνικὰ χαρακώματα, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος, διότι ἦσαν ἐκεῖθεν ἀόρατα τοῖς Τούρκοις. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν ἱππικὸν παρατεταγμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ μετώπου ἠναγκάσθη νὰ μεταβάλῃ θέσιν πρὸς τὸ δεξιὸν αὐτοῦ, ἵνα ἐπιχειρήσῃ ἐπέλασιν ἐκεῖθεν, ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις προὐχώρει. Καὶ ἐν ᾧ ἐξετελεῖτο ἡ κίνησις αὕτη, αἱ τουρκικαὶ πυροβολαρχίαι παρηκολούθουν αὐτὸ διὰ βολιδοφόρων ὀβίδων. Οἱ ἱππεῖς τριποδίζοντες διήρχοντο τὴν κοιλάδα κατ' ἴλας διὰ κινήσεων πλαγιαστῶν καὶ ἔτρεχον ὑπὸ τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ, μέχρις ὅτου ἐκαλύφθησαν εἰς θέσιν ἀσφαλῆ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κατὰ μέτωπον προέλασις τοῦ ἐχθροῦ ἐξηκολούθει καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων ἑλληνικὰ πυροβόλα ἔβαλλον κατ' αὐτοῦ διὰ φονικοῦ πυρός. Αἱ φάλαγγες τῆς ἐπιθετικῆς δυνάμεως τῶν Τούρκων ἠραιοῦντο ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν. Ἐν ᾧ δὲ ἡτοιμάζοντο νὰ ἐπεκταθῶσι πρὸς τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ ἐν τῇ πεδιάδι ὑψώματος, ἀλλεπάλληλοι ἐπιτυχεῖς ὀβίδες ἀνέκοψαν τὴν πορείαν των, ἀφήσασαι κατὰ γῆς γραμμὴν ὁλόκληρον νεκρῶν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην, προληφθείσης τῆς ἐπεκτάσεως τῶν Τούρκων, ὁ ταγματάρχης Ἠπίτης, μοίραρχος δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, παρετήρησεν ὅτι εἰς τὸ πρὸ τῆς θέσεώς των ἔδαφος ὑπῆρχον ταχύσκαπτα καὶ ὅτι οὐδὲν στράτευμα

ὑπῆρχε πρὸς ὑποστήριξίν του. Ἔσπευσεν ὅθεν νὰ καταστήσῃ τοῦτο γνωστὸν εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, ὅστις κατὰ διαταγὴν τοῦ Διαδόχου ὤθησε πρὸς τὰ ἐκεῖ τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 10 καὶ 6 ἀνεξάρτητα τάγματα, ἀποστείλας ἀνὰ ἕνα οὐλαμὸν εἰς ἕκαστον πρὸς ὑποστήριξίν του. Βραδύτερον δὲ διετάχθη καὶ ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία Πετρίδου νὰ τοποθετηθῇ δεξιᾷ τῆς μοίρας εἰς τὸ διάσελον τοῦ βουνοῦ, ἵνα βάλῃ ἐκεῖθεν κατὰ τοῦ προχωροῦντος ἐχθρικοῦ πεζικοῦ.

Ἡ προέλασις δὲ τοῦ πεζικοῦ τούτου ἦν ἀποφασιστική. Οἱ Τοῦρκοι ζητήσαντες ἐν ἀρχῇ νὰ ἐνεργήσωσι πλαστὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ μετώπου, ἵνα διευκολύνωσι τὴν κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ δεξιοῦ προέλασιν τοῦ Χαμδῆ πασᾶ, ἠναγκάσθησαν νὰ μεταβάλωσιν αὐτὴν εἰς πραγματικήν, ἐν ᾧ ἦτο προφανὲς ὅτι τοιαύτη ἐπίθεσις δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀποτελέσματα, καθ' ὅσον, μεθ' ὅλον τὸ ἰσχυρὸν αὐτῶν πυροβολικόν, τὸ πεζικόν των θὰ ὑφίστατο ἐν τῇ προελάσει ταύτην μεγάλην φθοράν. Καὶ πράγματι ἐνωρὶς ἤδη τὸ ἐν πέμπτον τῆς ταξιαρχίας τοῦ Ἰσλὰμ πασσᾶ, ἥτις ἦτο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς ἐπιθέσεως, εἶχε τεθῇ ἐκτὸς μάχης. Καίτοι δὲ ἡ γενναιότης τῶν ἀνδρῶν αὐτῆς ἦτο ἀξιοθαύμαστος, τόσον αἱ τάξεις αὐτῶν εἶχον κλονισθῇ, ὥστε οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν ν' ἀποστείλωσι πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῆς καὶ δευτέραν ταξιαρχίαν, ὤθησαν δὲ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ὁλόκληρον τὸ σῶμα τοῦ κεντρικοῦ πυροβολικοῦ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἔμενε μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πεδιάδος, πλησίον τῶν ὑπὸ τὸν Χαϊδὰρ πασσᾶν ἐφεδρειῶν. Δώδεκα πυροβολαρχίαι τοῦ σώματος τούτου ἐκινήθησαν τότε πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ 72 πυροβόλα σχεδὸν ταυτοχρόνως ἤρξαντο βάλλοντα δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χαρακωμάτων, ὅπως καλύψωσι τὴν προέλασιν τῆς δευτέρας ταξιαρχίας, ἥτις ἀνήρχετο μετὰ σχετικῆς ταχύτητος τὴν κοιλάδα, ὅπως φθάσῃ εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν μετὰ τῆς πρώτης καὶ ἀποδεκατισθείσης τουρκικῆς φάλαγγος. Τὸ πῦρ τοῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ ἀπὸ τῶν χαρακωμάτων αὐτοῦ κατέστη μανιῶδες, ἀλλὰ τὰ πυροβόλα αὐτοῦ, πλὴν τῶν τοπομαχικῶν, μικροτέρου ὄντα διαμετρήματος, μόλις ἐξικνοῦντο εἰς ἀπόστασιν τετρακισχιλίων μέτρων, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἔβαλλον ἀπὸ ἑξακισχιλίων περίπου. Ἐν τούτοις ὀβὶς ἑλληνικὴ ἐκραγεῖσα ἐπὶ τουρκικῆς πυροβολαρχίας δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ προὐξένησε τόσην ζημίαν, ὥστε δύο τῶν τηλεβόλων αὐτῆς ἐσίγησαν. Δυστυχῶς οἱ Τοῦρκοι ἔδωκαν ἀμέσως τὰ ἀντίποινα, διότι τουρκικὴ πυροβολαρχία ἐκ τῶν πρὸς τἀριστερὰ τῆς

ὁδοῦ ἀνακαλύψασα τὴν θέσιν τῆς ὡς τοπομαχικῆς χρησιμευούσης καὶ τεταγμένης δεξιόθεν ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ Δομοκοῦ πυροβολαρχίας Γαργαλίδου, αὐτῆς ἐκείνης ἥτις ἔσχεν ἀπωλείας καὶ ἐν Ρεβενίῳ,ἐξαπέστειλε κατ' αὐτῆς δέσμην ὀβίδων. Μία ἐξ αὐτῶν ἐμπαγεῖσα κάτωθεν τῆς βλητοφόρου ἁμάξης τῆς πυροβολαρχίας ἀνετίναξεν αὐτήν. Τρομερὸς κρότος ἐκπυρσοκροτήσεως ἠκούσθη πάραυτα, φλόγες δὲ καὶ καπνὸς ὀπαλιόχρους ἐσημείωσαν τὸν τόπον τοῦ δυστυχήματος. Ὁλόκληρος ὁ σιδηροῦς ἐκεῖνος ὄγκος τῆς βλητοφόρου ἁμάξης ἀνετινάχθη αἱ δ' ἐντὸς αὐτῆς εὑρισκόμεναι ὀβίδες ἐξερράγησαν, ἐνσπείρουσαι πανταχοῦ τὸν ὄλεθρον. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατέκειντο τὰ κατεσπαραγμένα λείψανα 6 πυροβολητῶν, καὶ τῶν ἵππων, ἐν μέσῳ δ' αὐτῶν 24 τραυματίαι ὁπλῖται καὶ ὑπαξιωματικοὶ καὶ ὁ διοικητὴς τῆς πυροβολαρχίας. Τὸ θέαμα ἦτο θλιβερόν, ἀλλ' ἡ μάχη οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν διακοπεῖσα ἐξηκολούθει μετὰ τῆς αὐτῆς ὁρμῆς κατὰ μέτωπον. Πῦρ χαλαζῶδες ἐξηκοντίζετο ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ὀχυρωμάτων, ἐν ᾧ τὸ πεδίον τῆς μάχης ἐσείετο ἐκ τῶν ἐκπυρσοκροτήσεων τοῦ πυροβολικοῦ καὶ αἱ ὀβίδες ἀντηλλάσσοντο βροχηδόν. Ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ διηυθύνετο κυρίως κατὰ τοῦ μετώπου τοῦ κέντρου καὶ δὴ κατὰ τοῦ χωρίου Σκάρμιτσα, καθ' οὗ ὤθησε τὸ πλεῖστον τῶν δυνάμεών του, ἐν ᾧ κατὰ τοῦ χωρίου Βελισσιῶτες, ἔνθα ὁ μέραρχος Μαυρομιχάλης ἀπέστειλε τὰς ἐνισχύσεις, οἱ Τοῦρκοι ἐπετέθησαν δι' ἐλαχίστων δυνάμεων. Αἱ ἐνισχύσεις αὗται ἔφθασαν ἐσπευσμένως εἰς τὴν ὁρισθεῖσαν θέσιν τὴν 11.30' π. μ. ὁλόκληρον τὸ 1ον σύνταγμα ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Ρούβαλην ἐκ τῆς γενικῆς ἐφεδρείας τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου. Ὁ δὲ ταξίαρχος Ψαρροδῆμος, καίτοι ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα ἦν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἀσθενὴς καὶ ἁπλουστάτη ἐπασχόλησις, διέταξεν ἀμέσως τὰ μὲν δύο τάγματα νὰ παραμείνωσιν εἰς Βελισσιῶτες, τὸ δὲ τρίτον νὰ συνδέσῃ τὸ χωρίον μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ κέντρου, ὅπου δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ σφοδρότης τῆς ἐπιθέσεως, καὶ ἰδίως ἐν θέσει Σκαρμιτσορράχῃ, ἣν κατεῖχον τὸ ὑπὸ τὸν Ἀξελὸν τάγμα καὶ διλοχία τοῦ 11ου αὐθυπάρκτου τάγματος. Τὰ στηρίγματα καὶ αἱ ἐφεδρεῖαι τοῦ ἐχθροῦ εἶχον ἀσφαλῆ προκαλύμματα τὸν ἐν τῇ πεδιάδι βραχώδη λόφον καὶ τὰ χωρία Βαρδαλὶ καὶ Γιαχαρόμπα διὰ τὴν προσβάλλουσαν τὸ δεξιὸν τοῦ κέντρου φάλαγγα, καὶ τὰ χωρία Μπεκριλέρ, Τσόμπα καὶ λόφον Γυναικόκαστρον διὰ τὴν προσβάλλουσαν τὸ ἀριστερόν. Ὁ διευ-

θύνων τὸ ἀριστερὸν τοῦ κέντρου ταξίαρχος Ψαρρόδημος, βλέπων ἐκ τῆς θέσεως, ἣν κατεῖχεν ἐπὶ τῆς Σκαρμιτσορράχης ἡ ὑπὸ τὸν Βυζάντιον λυομένη πυροβολαρχία, τὸν ἐχθρικὸν ὄγκον διευθυνόμενον κατὰ τῶν σχετικῶς ἐλαχίστων δυνάμεών του, ἔσπευσεν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν ὀχυρωμάτων μετὰ τοῦ ὑπασπιστοῦ λοχαγοῦ Καμπάνη, τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ Λιναρᾶ καὶ τοῦ ἀνθυπιλάρχου Μηλιώτη πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν μαχομένων. Καίτοι δὲ τὰ αὐτόθι εὑρισκόμενα τάγματα Ἀξελοῦ καὶ Πίκουλα ἀνθίσταντο γενναίως κατὰ τοῦ μέχρις ἀποστάσεως 200 μέτρων προχωροῦντος καὶ ὁλονὲν ἐνοχλητικοῦ καὶ ἐπικινδύνου καθισταμένου ἐχθροῦ, ἐδέησε ν' ἀποσταλῇ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ τάγματος τοῦ Ἀξελοῦ μία διλοχία ἐκ τοῦ ἐν ἐφεδρείᾳ τάγματος τοῦ 3ου συντάγματος, παραμεινάντων ἀνεπάφων μέχρι τέλους τῆς μάχης δύο λόχων τοῦ συντάγματος τούτου καὶ ἑνὸς τάγματος τοῦ 11ου πεζικοῦ συντάγματος, πλὴν ἑνὸς λόχου αὐτοῦ.

Περὶ τὴν τετάρτην καὶ ἡμίσειαν μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε ἡ μάχη ἦν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς, τουρκικὸν ἱππικὸν ἐξορμῆσαν ἐκ τῆς πρὸς τὰ Φάρσαλα ὁδοῦ ἐτράπη δυσμικῶς πρὸς τὸ ἀριστερὸν τῶν Ἑλλήνων, ἔνθα ἡ μάχη ἐλάμβανεν ὡσαύτως διαστάσεις. Αὐτόθι ἐπετίθεντο μετὰ λύσσης αἱ φάλαγγες τοῦ Χαϊρῆ πασσᾶ, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐκείνην ἐν σχήματι τόξου, οὗ τὸ κοῖλον ἦν ἐστραμμένον πρὸς βορρᾶν. Τὸ ἄκρον τοῦ τόξου τούτου ἐζήτει ν' ἁλώσῃ ἐξ ἐφόδου τὴν πρὸς τὴν Ἀγόριανην κλιτὺν καὶ τὸν λόφον τὸν κείμενον ἔμπροσθεν καὶ ὀλίγον δεξιόθεν τοῦ χωρίου Χατζημῆρι. Τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου τούτου κατεῖχον Γαριβαλδινοὶ μετὰ εὐζώνων. Οἱ Τοῦρκοι μετὰ στερρᾶς ἀποφασιστικότητος ἐβάδισαν πρὸς τὰ ἐμπρός, ἵνα ἁλώσωσι τὸν λόφον διὰ τῆς λόγχης καὶ διασπάσωσι τὴν ἑνότητα τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' οἱ Γαριβαλδινοὶ καὶ οἱ μετ' αὐτῶν τεταγμένοι εὔζωνοι ὑπέστησαν καρτερικῶς τὴν ἔφοδον καὶ ἀντέταξαν αὐτοῖς ἀθρόον πῦρ, βοηθούμενοι ὑπὸ τῆς ἄνωθεν τεταγμένης πυροβολαρχίας ὑπὸ τὸν Π. Μαυρογένην. Ἡ φάλαγξ τῶν Τούρκων ἐκλονίσθη καὶ μετ' ὀλίγον εὐρέα χάσματα ἠνοίχθησαν μεταξὺ αὐτῆς. Ἀλλὰ νέα τάγματα ἐπλήρωσαν ταχέως τὰ κενὰ καὶ ἡ ἔφοδος ἐπανελήφθη. Τὴν φορὰν ταύτην κατῆλθον εἰς ἐπικουρίαν τῶν Γαριβαλδινῶν οἱ ὑπὸ τὸν Βαρατάσσην φιλέλληνες. Ὁ λεγεὼν αὐτῶν μέχρι τῆς ὥρας ταύτης εὑρίσκετο πλησίον τῶν ἀνδρῶν τοῦ Τερτίπη, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ διηυθύνετο πολὺ μακρὰν, δεξιόθεν,

τῇ συγκατανεύσει τοῦ Τερτίπη ὁ Βαρατάσσης παραλαβὼν τοὺς ἄνδρας του ὥδευσε πρὸς τὸ σημεῖον ἔνθα ἐγίνετο ἡ πρὸς τοὺς Γαριβαλδινοὺς συμπλοκὴ καὶ ἔφθασεν αὐτόθι κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς δευτέρας ἐφόδου. Οἱ φιλέλληνες κατέλαβον πάραυτα τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου ἐγγὺς τῶν Γαριβαλδινῶν, παραταχθέντες κατὰ κλάσεις εἰς μίαν γραμμὴν ἐπὶ γυμνοῦ καὶ κατωφεροῦς ἐδάφους ἄνευ οὐδενὸς καλύμματος. Δὲν ἐβράδυναν δὲ νὰ ἑνώσωσι τὰ πυρὰ αὐτῶν πρὸς τὰ τῶν Γαριβαλδινῶν καὶ ἡ ἔφοδος ἀπεκρούσθη μετὰ σφοδρὸν πῦρ, ἐξ οὗ ἔπεσαν ἱκανοὶ ἑκατέρωθεν. Ἐκ δὲ τῶν Φιλελλήνων τοῦ Λεγεῶνος πρῶτος ἐπληγώθη εἷς στρατιώτης τῆς Σλαυϊκῆς κλάσεως. Ὁ διοικητὴς αὐτοῦ Βαρατάσσης ἔσπευσε πρὸς τὸν τραυματίαν καὶ ἐπειδὴ περὶ τὸ στῆθος αὐτοῦ κανονικῶς διπλωμένον τὸ κλινοσκέπασμά του ἠνώχλει αὐτόν, ὁ Βαρατάσσης ἵνα μετριάσῃ τὴν ἀγωνίαν ἐκείνου ἔκυψε, τὸ ἀφήρεσε καὶ τὸ ἐφόρεσεν ὁ ἴδιος. Ἀλλὰ τὸ κλινοσκέπασμα ἐκεῖνο ὑπῆρξε θώραξ διὰ τὸν Βαρατάσσην, διότι μετ' ὀλίγον ἔπληξεν αὐτὸν σφαῖρα, ἥτις διαπεράσασα τὸ κλινοσκέπασμα ἐσταμάτησεν ἐπὶ τῆς στολῆς του.

Οἱ Τοῦρκοι ἀποκρουσθέντες καὶ ἐκ δευτέρου ὑπεχώρησαν, τὸ πῦρ δ' ἐπαισθητῶς ἐχαλαρώθη. Ὁ ἐχθρὸς ὅμως εἶχε μεγάλας δυνάμεις καὶ μετ' ὀλίγον ἀπὸ τὰ βάθη τῆς πεδιάδος, ἔνθα ἔμενον αἱ ἐφεδρεῖαι ὑπὸ τὸν Χαϊδὰρ πασσᾶν, ἐξεπέμφθησαν κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ 6 τάγματα τουρκικοῦ στρατοῦ, ἑξακισχίλιοι περίπου ἄνδρες ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ πυροβολικοῦ καὶ ἱππικοῦ. Τὰ τάγματα ταῦτα στραφέντα πρὸς δυσμὰς ἐπήρχοντο μακρόθεν ὡς νέφος ἐγκυμονοῦν τὴν καταιγίδα καὶ προὐχώρουν μετὰ τάχους φαλαγγηδόν. Αἰφνιδίως δὲ ἀλλάξαντα μέτωπον ἐξέπεμψαν δύο τάγματα, ὅπως καταλάβωσι λόφον τινὰ κείμενον κατέναντι τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας ἐσκόπουν νὰ προσβάλωσιν. Ὁ στρατηγὸς Γαριβάλδης παρατηρήσας τὴν κίνησιν ταύτην ὤθησε τοὺς Γαριβαλδινοὺς πρὸς τὰ πρόσω.

— «Ἂν προλάβωσιν οἱ Τοῦρκοι νὰ καταλάβωσι τὸν λόφον, εἶπε πρὸς τοὺς περὶ ἑαυτόν, οὐδὲ εἷς ἐξ ἡμῶν θὰ σωθῇ». Καὶ ἐρρίφθη πρῶτος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του. Οἱ Γαριβαλδινοὶ ἐτέθησαν εἰς ταχεῖαν πορείαν καὶ ἀναπτυχθέντες μὲ τὴν λόγχην ἐφ' ὅπλου κατέλαβον τὸν λόφον, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι προὐχώρουν ἐκ τοῦ ἀντιθέτου. Αὐτόθι παρετάχθησαν εἰς μάχην, οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ κατὰ διαταγὴν τοῦ Γαριβάλδη ἀφίππευσαν πλὴν τοῦ Ἰταλοῦ ἀντισυνταγματάρχου Σκότη καὶ

τοῦ ἕλληνος ἀνθυπολοχαγοῦ Περικλέους Γραβάνη, ὅστις, ὑπασπιστὴς ὢν τοῦ Τερτίπη καὶ κομίζων πρὸς τὸν Γαριβάλδην διαταγάς, ἔτυχε νὰ παρευρεθῇ ἐκεῖ τὴν στιγμὴν ἐκείνην. Τοὺς Γαριβαλδινοὺς παρηκολούθησε καὶ τμῆμα τοῦ ὑπὸ τὸν Βαρατάσσην Λεγεῶνος, ὅστις, ἀφεὶς εἰς τὰς προτέρας θέσεις τὰ λοιπὰ τμήματα, ἐβάδισεν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ μικροῦ ἀποσπάσματος, ὅπως πολεμήσῃ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Γαριβαλδινῶν. Ἐπολέμησαν δὲ ἅπαντες μετὰ τοσούτου θάρρους καὶ ἀποφασιστικότητος τοιαύτης, ὥστε οἱ Τοῦρκοι, μὴ δυνηθέντες ν'ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἀντεπίθεσιν ταύτην ἐτράπησαν εἰς φυγήν, ἀποκρουσθέντος καὶ τοῦ ἱππικοῦ αὐτῶν ὑπὸ ἑκατὸν Γαριβαλδινῶν λαμπρῶς ἀγωνισαμένων. Ὁ Ριτσιώτης Γαριβάλδης διέταξε τότε τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ νὰ ἐνεργήσωσιν ἔφοδον διὰ τῆς λόγχης κατὰ τῶν διεσπαρμένων τουρκικῶν τάξεων, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι μαστιζόμενοι ὑπὸ τοῦ κατὰ τὰ νῶτα αὐτῶν κροταλίζοντος πυρὸς τῶν τουφεκίων τῶν Γαριβαλδινῶν, ὑπεχώρησαν μετὰ σπουδῆς πρὸς τὸ βάθος τῆς πεδιάδος. Κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην, ἥτις ὑπῆρξε πεισματώδης, ἔπεσε νεκρὸς ὁ Ἰταλὸς βουλευτὴς Φράττης γενναίως ἀγωνισθεὶς καὶ ἐπληγώθη θανασίμως εἰς τὴν κοιλιακὴν χώραν ὁ διοικητὴς τοῦ Λεγεῶνος τῶν Φιλελλήνων Βαρατάσσης, καθ' ἣν στιγμὴν εὑρίσκετο πλησίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξάνδρου. Γαριβαλδινοί τινες καὶ ὁ λοχίας τῶν εὐζώνων Μπαλάνος ἔσπευσαν ν' ἀνεγείρωσι τὸν πεσόντα διοικητὴν καὶ ἀπεκόμισαν αὐτὸν ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς μάχης, εἰς τὸ χωρίον Χατζημῆρι, ἔνθα περὶ τὸ λυκαυγὲς ἐξέπνευσεν.

Ἐν ᾧ ἡ σύγκρουσις αὕτη ἐλάμβανε χώραν περὶ τὸ σημεῖον τοῦτο, ἡ κυρία ἐπίθεσις ἐξηκολούθει κατὰ τοῦ μετώπου. Καίτοι ἡ ταξιαρχία τοῦ Ἰσλὰμ πασσᾶ εἶχε κατακοπῆ, ὁ διευθύνων τὴν ἐπίθεσιν μέραρχος Νεσσὰτ πασσᾶς ὤθησεν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, καὶ τὴν δευτέραν ταξιαρχίαν αὐτοῦ, ἥτις περὶ τὴν πέμπτην ὥραν κατεῖχε τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ δεχθεὶς νέας ἐπικουρίας παρὰ τοῦ Χαϊδὰρ ἐξηκολούθει τὴν ἐπίθεσιν κάτωθεν τοῦ Δομοκοῦ. Αἱ τουρκικαὶ φάλαγγες ἐκινοῦντο πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἔφθανον μέχρις ἀποστάσεως 400 καὶ πολλάκις 200 μέτρων ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν ὀχυρωμάτων. Αἱ δὲ κεντρικαὶ πυροβολαρχίαι τοῦ Ριζᾶ διηύθυνον τὰ βλήματά των κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χαρακωμάτων καὶ πολυάριθμοι τραυματίαι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀνεσύροντο ἐκεῖθεν, ἀποκομιζόμενοι ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Παρὰ τὴν ἀκαταγώνιστον ὅμως ὑπεροχὴν τοῦ τουρκικοῦ πυ-

ροβολικοῦ οἱ Ἕλληνες ἔμενον καρτερικῶς εἰς τὰ χαρακώματα αὐτῶν καὶ ἀπέκρουον τὰς ἐφόδους τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ δὲ μέραρχος Μαυρομιχάλης ἐνισχύσας τὴν γραμμὴν τῶν μαχομένων ἀνδρῶν διὰ τῶν ἐφεδρικῶν στρατευμάτων, διήρχετο ἔφιππος τὰς τάξεις αὐτῶν καὶ εἰς τὸν ἐλάχιστον κλονισμόν των ὤθει τὸν ἵππον του εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ πυρός, δίδων τὸ παράδειγμα τῆς αὐτοθυσίας καὶ τοῦ θάρρους εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας. Εἰς τοιαύτην δέ τινα στιγμήν, καθ' ἣν ἡ ἐπίθεσις τῶν Τούρκων κατέστη ἰσχυροτέρα καὶ τὸ πῦρ σφοδρότερον, ὑπὲρ τὸ δέον ἐκτεθεὶς ἐπλήγη εἰς τὸν μηρὸν ὑπὸ σφαίρας. Ἀλλ' ἵνα μὴ κλονίσῃ τοὺς μαχομένους ἀπεσύρθη ἡσύχως ὄπισθεν τοῦ ὑψώματος καὶ ἐκεῖ ἀπέστειλε σημείωσιν πρὸς τὸν ἐν τῷ ἀριστερῷ τοῦ κέντρου εὑρισκόμενον συνταγματάρχην Ψαρροδῆμον, δι' ἧς ἀνέθετεν εἰς αὐτὸν τὴν διοίκησιν τῆς μεραρχίας ὡς ἀρχαιότερον ταξίαρχον, ὁ ἴδιος δὲ μετηνέχθη ἐπὶ φορείου εἰς Λαμίαν. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ στιγμὴν ἔπιπτε καὶ ὁ ἀνθυπίλαρχος Γεώργιος Μαυρομιχάλης, ὅστις, ἀγγελιαφόρος ὢν καὶ διασχίζων ἔφιππος τὰς τάξεις τῶν μαχομένων πρὸς ἐκτέλεσιν διαταγῆς, ἐπλήγη ὑπὸ τεμαχίου ὀβίδος εἰς τὸ μέτωπον καὶ κατέπεσε τοῦ ἵππου του. Τὸ εὐγενὲς ζῷον ἔστη ὑπὸ τὸν ἀναβάτην καὶ οἱ στρατιῶταί του ἔσπευσαν ν' ἀνεγείρωσι τὸν ἀξιωματικόν, ὃν μετεκόμισαν ἐφ' ἁμάξης, ἣν ἔσυρον οἱ ἴδιοι, εἰς Λαμίαν, ἔνθα καὶ ἐξέπνευσεν ἐκ τοῦ τραύματος. Ὁ δὲ ταξίαρχος Ψαρροδῆμος, λαβὼν τὴν σημείωσιν τοῦ πληγωθέντος μεράρχου, ἔσπευσε μετὰ τοῦ ἐπιτελείου τῆς ταξιαρχίας εἰς τὴν θέσιν τοῦ πληγωθέντος συνταγματάρχου ὑπὸ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἐξ ὧν ἐπληγώθη ὁ ἵππος του καὶ ἐφονεύθη ὁ τοῦ διαγγελέως του ἀνθυπιλάρχου Μηλιώτου. Παρατηρήσας δὲ ὅτι οἱ κατέχοντες τὸ κάτωθεν τοῦ λόφου Περιστερᾶς Γαριβαλδινοὶ (οὐχὶ οἱ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γαριβάλδην) μετὰ τὸν τραυματισμὸν τοῦ Κυπριάνη εἶχον ἐγκαταλίπῃ αὐτό, λόγῳ ἐλλείψεως πυρομαχικῶν διέταξε τὴν ἐκ νέου κατάληψιν αὐτοῦ δι' ἑνὸς τῶν λόχων τοῦ 11ου συντάγματος(*). Ἐπειδὴ δὲ κατόπιν ὑπεχώρησε προώρως καὶ ἡ πυροβολαρχία Γεωργακοπούλου καὶ μετ' αὐτῆς αἱ δύο ἕτεραι πυροβολαρχίαι, χωρὶς ν' ἀναφέρωσιν εἰς τὸν μέραρχον τὸν λό-

(*) Ὁ Κυπριάνης πληγεὶς κατὰ τὸ γόνυ καὶ πίπτων εἶπεν εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν μετ' ἀρχαϊκῆς ὅλως μεγαλοπρεπείας :

— Ἐπληγώθην. Ἀγγείλατε τοῖς Ἕλλησιν ὅτι καὶ διὰ τὸν ἄτρωτον Κυπριάνην εὑρέθη σφαῖρα !

γον τῆς κινήσεώς των ταύτης, διέταξε τὴν κατάληψιν καὶ τῶν θέσεων, ἃς κατεῖχον αὗται δι' ἑνὸς τῶν λόχων ἐπίσης τοῦ 11ου συντάγματος. Οἱ δὲ Τοῦρκοι βλέποντες τὴν ἡμέραν πλησιάζουσαν πρὸς τὸ τέρμα της ἐπανέλαβον καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τὰς λυσσώδεις αὐτῶν ἐφόδους. Καίτοι δὲ αἱ φάλαγγές των ἐθραύοντο ὡς κύματα εἰς τοὺς βράχους τοῦ Δομοκοῦ, αἱ τάξεις των ἀνενεοῦντο. Κατὰ τὴν ἐσχάτην των δὲ ταύτην ἀπόπειραν τοσοῦτον σφοδρὸν ἦν τὸ πῦρ αὐτῶν, ὥστε εἴς τινα σημεῖα οἱ ἡμέτεροι ἀπώλεσαν τὰ χαρακώματα τῆς πρώτης γραμμῆς καὶ δὴ ἐντεῦθεν τῆς Κάτω 'Αγόριανης καὶ πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς, ἔνθα ἠμύνετο διλοχία μηχανικοῦ καὶ διλοχία πεζικοῦ.

Οἱ ἄνδρες τῶν σωμάτων τούτων μὴ δυνηθέντες ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἐπίθεσιν πολυαριθμοτάτου ἐχθροῦ, ὑπεχώρησαν ἀτάκτως παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ λοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ Παπάζογλου καὶ τοῦ πρὸς ἐνίσχυσιν σταλέντος διοικητοῦ ἑνὸς λόχου τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ τάγματος λοχαγοῦ Βασιλείου 'Ιωαννίδου, ὅστις ἠναγκάσθη νὰ τύπτῃ τοὺς φεύγοντας. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ὁ διευθύνων τὰ ἐκεῖ στρατεύματα ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Χόρς, εἰδοποίησε τὸν ταγματάρχην 'Αλεξάνδρου τοῦ 4ου εὐζωνικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε σταλῇ ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Διαδόχου πρὸς ἐνίσχυσιν. Οὗτος δ' ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ 200 ἄνδρας τοῦ τάγματός του εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα, ἀφ' ὧν ἠδυνήθησαν ν' ἀναχαιτίσωσι τὸν ἐχθρόν, πληγωθέντος ἐκ τῆς δυνάμεως ταύτης ἑνὸς ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ 4 στρατιωτῶν. Οὕτω καὶ ἡ τελευταία ἔφοδος τῶν Τούρκων πρὸς τὸ ἀριστερὸν καὶ κατὰ μέτωπον ἀπεκρούσθη.

Ἤδη ὁ ἥλιος εἶχε πλέον δύσει, νεφέλη καπνοῦ ὑψοῦτο ὑπεράνω τῆς πεδιάδος καὶ ἡ νὺξ ἐπήρχετο νὰ διαχωρίσῃ τοὺς μαχομένους, ἐν ᾧ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σκότους ἤστραπτον αἱ λάμψεις τῶν τελευταίων τυφεκοβολισμῶν καὶ τῶν ὑστάτων ἐκπυρσοκροτήσεων. Πυραὶ πολλαὶ κατηύγαζον τὴν πεδιάδα καὶ αἱ φλόγες αὐτῶν ἐδείκνυον τὰ σημεῖα, μέχρι τῶν ὁποίων εἶχον προχωρήσει οἱ Τοῦρκοι. Αἱ πυραὶ αὗται ἐφαίνοντο πλειότερον προηγμέναι δεξιόθεν ἐπὶ τῶν κορυφῶν καὶ τῶν λόφων τοῦ Κασσιδιάρη καὶ αἱ ὠχραὶ λάμψεις αὐτῶν ἐδείκνυον ὅτι, ἂν οἱ Ἕλληνες γενναίως μαχόμενοι εἶχον κατορθώσῃ νὰ τηρήσωσι τὰς θέσεις των εἰς τὸ ἀριστερὸν καὶ τὸ κέντρον,

ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΜΑΧ

ΤΟΥΡΚΟΙ ΕΡΥΘΡΟΝ
ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΛΑΝ

ἔνθα ἤραντο ἐπιφανεῖς ἐπιτυχίας, τὸ δεξιὸν αὐτῶν εἶχε δυστυχῶς ὑποκύψῃ.

Ἡ παράταξις τοῦ δεξιοῦ τῶν Ἑλλήνων, ὅπερ εἶχεν ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ, περιεγράφη ἀνωτέρω καὶ ἐγένετο μνεία τοῦ τουρκικοῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖον ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ὑπερφαλαγγίσεως τοῦ δεξιοῦ τῶν Ἑλλήνων. Καθ' ὃν χρόνον ἡ μάχη ἐλάμβανε διαστάσεις κατὰ μέτωπον καὶ πρὸς τὸ ἀριστερόν, ἡ μεραρχία τοῦ Χαμδῆ, λαμβάνουσα καιρόν, ἐξηκολούθει τὴν ἐπίπονον ἀνάβασιν αὐτῆς ἐπὶ τοῦ Κασιδιάρη καὶ αἱ φάλαγγες αὐτῆς διχασθεῖσαι προσέβαλλον τὰς διόδους Κουτσελί, Κιτικίου καὶ Τσατμᾶ. Ἀπὸ τῆς ἑνδεκάτης ὥρας αἱ ἑλληνικαὶ προφυλακαὶ συνεπλάκησαν μετὰ τῆς πρωτοπορείας τοῦ ἐχθροῦ, περὶ τὴν μεσημβρίαν δὲ ἡ ἐπίθεσις ἐλάμβανε σφοδρότερον χαρακτῆρα καὶ ζωηρὸν πῦρ τοῦ ἐχθροῦ ἐμάστιζε τὰς χθαμαλωτέρας γραμμὰς τῶν ἑλληνικῶν προφυλακῶν. Περὶ τὴν 2 ὥραν μετὰ μεσημβρίαν αἱ φάλαγγες τοῦ Χαμδῆ πασσᾶ ἀνεπτύχθησαν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τοῦ δεξιοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ γενικὴ ἐπίθεσις ἐπηκολούθησε. Σφοδρῶς ἰδίως προσεβάλλοντο αἱ δίοδοι Κουτσελίου καὶ Τσατμᾶ. Οἱ Τοῦρκοι χυθέντες ἀνὰ τὰς κορυφὰς τῶν λόφων ἐζήτουν ν' ἁλώσωσιν ἐξ ἐφόδου τὰς δύο ταύτας διόδους, διότι τὸ πυροβολικὸν αὐτῶν μὴ δυνάμενον νὰ ἐνεργήσῃ ὡς ἐκ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους ἐλάχιστα ὑπεβοήθει αὐτάς. Ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς, εὑρισκόμενος ἐν Βοῦζι καὶ πληροφορηθεὶς τὰ τῆς ἐπιθέσεως, ἀπέστειλεν εἰς Τσατμᾶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν αὐτόθι ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Βρεττὸν μαχομένων δύο λόχους ἐκ τῆς ἐφεδρείας. Ἀλλὰ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ἀπὸ τῆς ἐπιθέσεως, ἤτοι τὴν 2 $^1/_2$ μετὰ μεσημβρίαν, τὸ ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ ταγματάρχου Βρεττοῦ 4ον σύνταγμα ἐν τῷ αὐχένι Τσατμᾶ καὶ ἡ ἐν Κουτσελὶ ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Λοῦρον προφυλακή, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ 7ου τάγματος τῶν εὐζώνων, πιεσθέντα ἰσχυρῶς ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ὑπεχώρησαν παρὰ τὰς διαταγὰς τὰς ὁποίας εἶχον, καὶ ὑποχωροῦντα συμπαρέσυραν εἰς ὁμοίαν ὑποχώρησιν καὶ τὴν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Λούρου ἀποσταλεῖσαν ὀρειβατικὴν πυροβολαρχίαν. Μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Μιμῆκον τάγμα ἐμάχετο ἐν Κουτσελὶ ἀνδρείως ἀποκροῦον τὸν ἐχθρόν. Ἀλλ' ἡ ὑποχώρησις τῶν ἑκατέρωθεν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ ταγμάτων τοῦ Λούρου καὶ τοῦ Βρεττοῦ, καὶ ἰδίως τοῦ πρώτου, ἐξηνάγκασε καὶ τὸ τάγμα τοῦ Μιμήκου πρὸς ὑποχώρησιν. Καὶ ἡ ὑποχώρησις αὕτη ἐξετελέσθη ἐγκαίρως, διότι οἱ Τοῦρκοι

προβαίνοντες ἐκ τῶν δύο ἄλλων διόδων θὰ ἐπετύγχανον μετ' ὀλίγον τὴν κύκλωσιν καὶ αἰχμαλωσίαν αὐτοῦ, καθ' ὅσον οἱ ὑποχωρήσαντες δύο πρῶτοι σωματάρχαι δὲν ἐφρόντισαν νὰ εἰδοποιήσωσι τὸ ἐν Κουτσελὶ μαχόμενον τάγμα περὶ τῆς ὑποχωρήσεώς των, ἣν ἐν τῇ κρισίμῳ στιγμῇ ἀντελήφθη μόνος ὁ ταγματάρχης Μιμῆκος (*). Οἱ Τοῦρκοι ἀμέσως μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ Βρεττοῦ καταλαβόντες τὸν Τσατμᾶν ἤρξαντο καταπυροβολοῦντες καὶ τὰς ἐν Γερακλῇ ἑλληνικὰς δυνάμεις, ἀποτελουμένας ἐκ 2 λόχων τοῦ 5ου πεζικοῦ συντάγματος, οἱ ὁποῖοι μεθ' ὅλον τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ διετήρουν τὰς θέσεις των. Ὑποχωρήσαντος δὲ καὶ τοῦ τάγματος Μιμήκου ἐκ Κουτσελίου, οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον καὶ τὰ τρία ταῦτα σπουδαῖα σημεῖα καὶ στήσαντες ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων αὐτῶν τὰ πυροβόλα των, παρηκολούθουν διὰ χαλάζης σφαιρῶν καὶ ὀβίδων τοὺς ἀτάκτως ὑποχωροῦντας.

Ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς εὑρισκόμενος μετὰ τῶν ἐν Βοῦζι ἐφεδρειῶν ἔσπευσεν, ἀντιληφθεὶς τὴν ὑποχώρησιν, νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν στρατηγὸν Μακρῆν γράφων πρὸς αὐτόν: «Τὸ τάγμα Κουτσελὶ προσβληθὲν ὑπὸ 4.000 Τούρκων ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ. Ὁ ὑποφαινόμενος παρέλαβον ἐφεδρείαν πλὴν δύο λόχων καὶ διευθύνομαι πρὸς δεξιόν, ἵνα ὑποστηρίξω ὑποχώρησιν». Ἦν δὲ ὥρα 4.10′ μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε ἐλήφθη ἡ ἀναφορὰ αὕτη, μετὰ εἴκοσι δὲ λεπτὰ τῆς ὥρας ὁ ἀρχηγὸς Διάδοχος διέταξεν ἓν τάγμα ἐφεδρείας ἐκ τῆς πρώτης ταξιαρχίας νὰ βαδίσῃ πρὸς Κουτσελὶ εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ. Καὶ συγχρόνως διέταξε τὸν ταξίαρχον Δημόπουλον, συνεπείᾳ τῶν ἀτυχημάτων τῆς ταξιαρχίας ταύτης, νὰ ἐνισχύσῃ καὶ φυλάσσῃ τὴν δίοδον Κακούρας. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ ὄντως ὁ ταξίαχος Μαστραπᾶς παραλαβὼν τὰς ἐφεδρείας, πλὴν δύο λόχων, ἔσπευσε πρὸς συνάντησιν τῶν ὑποχωρούντων καὶ ὑποστήριξιν τῆς ὑποχωρήσεως, διατάξας συγχρό-

(*) Εἰς τοιοῦτον λόγον ὀφείλεται καὶ ἡ κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Κασιδιάρη γενομένη αἰχμαλωσία τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Ἰω. Φανοῦ, ὅστις ἀνήκων εἰς τὸ 4ον αὐθύπαρκτον τάγμα εἶχε σταλῇ μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὸν διμοιρίας πρὸς φύλαξιν τοῦ αὐτόθι στενοῦ καὶ καταρτισμὸν προφυλακῆς. Ἡ διμοιρία κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ τάγματος δὲν εἰδοποιήθη καὶ ὑποστᾶσα μόνη τὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ ἀπεδεκατίσθη, διασωθέντος μόνον τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Φανοῦ, ὅστις ἔπεσε τετραυματισμένος εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, μετὰ ἕνδεκα ἄλλων συστρατιωτῶν του καὶ ἦν ὁ μόνος αἰχμαλωτισθεὶς Ἕλλην ἀξιωματικὸς κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον.

νως, ὅπως τὴν ὑποχώρησιν τῆς ἐν Τσατμᾷ δυνάμεως ὑποστηρίξῃ ἡ πρὸς τὸ χωρίον Γερακλῆ ὑπάρχουσα δύναμις. Ἦτο δὲ τόσον ἄτακτος ἡ ὑποχώρησις, ὥστε ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἐδέησε νὰ κάμῃ χρῆσιν τοῦ πολυκρότου αὐτοῦ, ὅπως ἀναχαιτίσῃ τοὺς φυγάδας καὶ ἀνασυντάξῃ αὐτοὺς εἰς τὰ πρὸ τοῦ Βουζίου σημεῖα. Ἔγραφε δὲ περὶ τῆς ἀπελπιστικῆς ταύτης καταστάσεως τὴν 6.40′ τῆς ἑσπέρας πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν. «Ἐξ ὅλων τῶν σημείων ὑποχώρησις. Ἔσπευσα εἰς Καρατσάλι νὰ κρατήσω· δὲν ἠδυνήθην. Ὑποχωρῶ, ἄς σπεύσωσι πρὸς ὑποστήριξίν μου». Ἀλλ' ἐνῷ ἔγραφε ταῦτα, ἔφθανεν εἰς Βοῦζι τὸ παρὰ τοῦ Διαδόχου ἀποσταλὲν εἰς ἐνίσχυσιν τάγμα τοῦ 2 πεζικοῦ συντάγματος ὑπὸ τὸν Ῥεντίναν, τὸ ὁποῖον καὶ διέθεσεν ἀμέσως εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως τοῦ κέρατος τούτου, ἤτοι εἰς τὴν ἄνωθεν τοῦ χωρίου Γερακλῆ λοφοσειρὰν καὶ μέχρι τοῦ δεξιοῦ τῆς παρατάξεως τῆς 2 Μεραρχίας. Ταυτοχρόνως δὲ κατέφθασε καὶ ἑτέρα ἐνίσχυσις ἐκ μιᾶς πεδινῆς πυροβολαρχίας, ὁ δὲ Μαστραπᾶς διέθετεν οὕτω τὰς δυνάμεις του, ἵνα δυνηθῇ ν' ἀντιστῇ εἰς τὰς ἐξακολουθούσας ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ. Ἓν τάγμα κατέλαβε τὸ Ματασιᾶ ἵνα παρεμποδίσῃ πᾶσαν ὑπερφαλάγγισιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἔμπροσθεν τοῦ Βουζίου κατέλαβε τοὺς λόφους ἕτερον τάγμα καὶ ἡ πεδινὴ πυροβολαρχία. Ἀριστερᾷ δὲ τοῦ Βουζίου καὶ πρὸς τοὺς λόφους Γερακλῆ ἐτέθησαν ἓν τάγμα καὶ μία ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία, ἵνα ἐμποδισθῇ ἡ κάθοδος τοῦ ἐχθροῦ ἐκ Τσατμᾶ καὶ Γερακλῆ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπῆλθεν ἡ νὺξ καὶ τὸ πῦρ ἔπαυσεν, ὁ δὲ Μαστραπᾶς τὴν 6 ¾ τῆς ἑσπέρας ἐπέστελλεν εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν· «Ἅπαντα σημεῖα ὑπεχώρησαν εἰς Βούζιον, ἔνθα θὰ συγκεντρωθῶμεν ἀπόψε, ἵνα ὑπερασπίσωμεν τὸ δεξιὸν μέτωπον τῆς παρατάξεως, ἀλλὰ δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ματαιώσωμεν τὴν πρόοδον τοῦ ἐχθροῦ καὶ λάβετε τὰ μέτρα σας. Ἐν ἀνάγκῃ θὰ ὑποχωρήσωμεν πρὸς Παλαμᾶν».

Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ὁ ἀνθρωποκτόνος ἀγὼν εἶχε παύσῃ καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν καὶ ἡ μάχη ἀνεμένετο νὰ ἐπαναληφθῇ τὴν ἐπιοῦσαν. Ἀλλ' ἐν ᾧ τὰ πρὸ τοῦ μετώπου τοῦ Δομοκοῦ τουρκικὰ στρατεύματα, ἅτινα εἶχον ὑποστῇ τὴν μεγαλειτέραν φθοράν, κεκμηκότα καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἕξεις των ἐφησύχαζον ὅπου εὑρέθησαν, δίχως νὰ σκεφθῶσι κἂν ν' ἀνεγείρωσι μικρὰ προχώματα πρὸς κάλυψίν των, ὁ ἐχθρὸς προυχώρει ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ καὶ τοῦ δεξιοῦ. Τὴν 7 ½ τῆς

νυκτὸς ὁ ἀντισυνταγματάρχης Ρούβαλης ἀνέφερε πρὸς τὸ ἀρχηγεῖον ὅτι «ἀριστερόθεν ἤτοι πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου Βελισσιῶτες ἐχθρικαὶ φάλαγγες ὑπερέβησαν τὸ κέρας, καλυφθεῖσαι ὄπισθεν λοφίσκων. Δέον ἐξασφαλισθῆναι ἀριστερὸν ἡμῶν, ἤτοι βορειοδυτικὸν πόλεως». Ὁ δὲ ταξίαρχος Μαστραπᾶς τὴν 8$^1/_4$ ἐπέστελλε πρὸς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν. «Αἱ προφυλακαὶ ἡμῶν εὑρίσκονται ἔμπροσθεν Βουζίου. Εἰδοποιῶ ὅτι φάλαγγες ἐχθρικαὶ κατέρχονται ἐκ Τσατμᾶ, ὅτι προχωροῦσιν ἐπίσης ἐκ Καρατσάλι πρὸς τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως. Ὁ ἐχθρὸς ἐκ Τσατμᾶ βάλλει ἐναντίον χωρίου Γερακλῆ, $^1/_4$ ἀπέχοντος Βουζίου δι' ὀρειβατικῶν πυροβόλων. Κύριος σκοπὸς τοῦ ἐχθροῦ εἶνε νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὴν ταξιαρχίαν μου ἐκ δεξιῶν διὰ Ματασιᾶς καὶ ν' ἀποκόψῃ οὕτω ς ἡμετέραν ὑποχώρησιν, ἀκολουθῶν τὴν εἰς Παλαμᾶν ἄγουσαν. Ἐπίσης ἐξ ἀριστεροῦ διὰ Τσατμᾶ προτίθεται νὰ προσβάλῃ τὸ χωρίον Γερακλῆ καὶ δι' αὐτοῦ νὰ προχωρήσῃ πρὸς Δομοκόν. Οὐδεμίαν πεποίθησιν ἔχω πρὸς τὸν στρατόν, ὅστις ἐγκατέλειψεν ἰσχυροτάτας θέσεις Τσατμᾶ, Κιτίκι καὶ Κοτσελῆ καὶ ὑπεχώρησεν ἀτάκτως». Ἡ ἀναφορὰ αὕτη τοῦ ταξιάρχου Μαστραπᾶ, παριστῶσα τὴν κατάστασιν τοῦ δεξιοῦ κέρατος, ἐκλόνισε τὸ ἀρχηγεῖον, τὸ ὁποῖον ἐφοβεῖτο, ὅτι τὴν πρωΐαν ἀφεύκτως ἤθελε διασπασθῇ ἐντελῶς τὸ δεξιόν, καὶ τοῦ ἐχθροῦ προχωροῦντος ἐκ τῶν νώτων τοῦ Δομοκοῦ ἤθελεν ἀποκοπῇ ἡ πρὸς Λαμίαν ὑποχώρησις καὶ περικυκλωθῇ ὁλόκληρος ὁ στρατός. Ἐν ᾧ δὲ ἐσκέπτετο περὶ τοῦ πρακτέου ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω εἰδήσεων, ἀφίκετο ἐκ Βουζίου κατὰ διαταγὴν τοῦ Μαστραπᾶ ὁ ταγματάρχης Χατζόπουλος, ὅπως παραστήσῃ τὴν κατάστασιν προφορικῶς. Ἀνήγγελλε δὲ ὁ Μαστραπᾶς δι' αὐτοῦ ὅτι «τὸ ἕβδομον τάγμα τῶν εὐζώνων κατὰ διαβεβαίωσιν αὐτοῦ τοῦ διοικητοῦ του ἀντισυνταγματάρχου Λούρου εἶνε ἀνίκανον πάσης δράσεως ὡς καὶ τὸ 4ον πεζικὸν σύνταγμα, καὶ ὅτι ἐὰν ἡ διαταχθεῖσα διλοχία παρὰ τοῦ ταξιάρχου Δημοπούλου δὲν ἤθελε μεταβῇ πρὸς ἐνίσχυσιν ἀπεξεδύετο πᾶσαν εὐθύνην».

Αἱ εἰδήσεις αὗται ἦσαν ἀπελπιστικαί, φανερὸν δὲ ἦτο ὅτι τὸ δεξιὸν ἦτο ἀνίσχυρον νὰ διατηρήσῃ τὴν ἄμυναν καὶ ὅτι αἱ φάλαγγες τοῦ ἐχθροῦ προὐχώρησαν μέχρι τοῦ Βουζίου, τὴν πρωΐαν δ' ἀφεύκτως μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν θὰ προσέβαλλον τὸν Δομοκὸν ἐκ τῶν ὄπισθεν. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑποχωρήσεως ἦτο ἐπιτακτικὴ καὶ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον μία ὑπελείπετο γραμμὴ ἀμύνης, ἡ τῆς Ὄθρυος, ἥτις ἔδει

νὰ καταληφθῇ πρὶν ἢ ὁ ἐχθρὸς καταστήσῃ τοῦτο ἀδύνατον. Ὁ Διάδοχος ἔσπευσε πάραυτα μετὰ τοῦ ἐπιτελάρχου του νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῆς κυβερνήσεώς του, τὴν δὲ $11^1/_3$ ἐξεδόθη ἡ περὶ ὑποχωρήσεως εἰς Δερβὲν-Φοῦρκαν διαταγὴ τοῦ ἀρχηγείου ἀπευθυνθεῖσα καὶ πρὸς τοὺς δύο μεράρχους καὶ ἔχουσα ὡς ἑξῆς: «Ἅμα τῇ παραλαβῇ τῆς παρούσης ἐκδώσατε τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας, ὅπως ἅπαντα τὰ ὑφ' ὑμᾶς σώματα ἀρχίσωσι τὴν ὑποχώρησιν τὴν 2 ὥραν μετὰ τὸ μεσονύκτιον. Ἐξαιρετικῶς τὸ πεδινὸν πυροβολικὸν καὶ τῶν δύο μεραρχιῶν θέλει ἀρχίσῃ τὴν ὑποχώρησίν του ἀκριβῶς τὸ μεσονύκτιον, ὅπως προπορευθῇ καὶ συνταχθῇ πρὸς πυροβόλησιν ἐπὶ τῆς δευτέρας γραμμῆς τῆς ἀμύνης ποὸς ὑποστήριξιν τῶν ἄλλων σωμάτων. Ἡ δευτέρα ταξιαρχία, μεθ' ἧς θέλει συγχωνευθῇ καὶ ἡ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πρώτης ἀποσταλεῖσα δύναμις, θέλει ὑποστηρίξῃ τὴν ὑποχώρησιν μὴ καταλείπουσα τὰς θέσεις της παρὰ μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἄλλων σωμάτων».

Ἡ διαταγὴ τῆς ὑποχωρήσεως μετεδόθη ἀστραπιαίως εἰς τὸ στράτευμα, καὶ πρὸ τῆς ὁρισθείσης ὥρας ὁ Δομοκὸς ἤρξατο ἐκκενούμενος. Τὸ πυροβολικὸν κατ' ἐξαίρεσιν, συνεπείᾳ τῆς ἀνωτέρω διαταγῆς, ἐξεκίνησε διὰ τὴν Δερβὲν-Φοῦρκαν ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου, καὶ τούτου προεπορεύθη τὸ ἀρχηγεῖον, ἀφ' οὗ ἔδωκε τὰς τελευταίας πρὸς τὰ διάφορα σώματα διαταγὰς καὶ τὰ τελευταῖα πρὸς τὴν κυβέρνησιν τηλεγραφήματα. Συγχρόνως ἤρξατο ἡ ἀποστολὴ εἰς Λαμίαν διὰ παντὸς μέσου τῶν τραυματιῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκάλυπτον τὸ ἔδαφος εἰς ἔκτασιν ἑκατοντάδων μέτρων, καὶ ἐτύγχανον τῶν περιποιήσεων τῶν νοσοκόμων καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἰατρῶν, μέχρις ὅτου ἐπιβιβασθῶσι τῶν ἁμαξῶν, τοῦ Διαδόχου ἐπιδείξαντος ἰδιαιτέραν δι' αὐτοὺς μέριμναν. Ἀνήρχοντο δὲ οἱ τραυματίαι εἰς 390, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πολλοὶ βαθμοφόροι. Νεκροὶ ἐσημειώθησαν 96, ὧν οἱ πλεῖστοι μέχρι τῆς ὥρας, καθ' ἣν διετάχθη ἡ ὑποχώρησις, ἔκειντο ἄταφοι ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Ὁ δὲ λεγεὼν τῶν Φιλελλήνων ἔσχεν 27 νεκροὺς καὶ τραυματίας, ἱκαναὶ δὲ ἦσαν καὶ αἱ ἀπώλειαι τῶν Γαριβαλδινῶν. Τῶν Τούρκων ὅμως αἱ ἀπώλειαι ἦσαν ἀνυπολόγιστοι. Ἡ μεραρχία τοῦ Νεσσὰτ πασσᾶ ἀπώλεσε κατὰ τὴν γενομένην ἔφοδον τὸ πέμπτον τῆς δυνάμεώς της, μία δὲ ταξιαρχία, ἡ τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὑπὸ τὸν Ἰσλὰμ πασσᾶν σχεδὸν κατεκόπη.

Γνωστῆς γενομένης τῆς πρὸς ὑποχώρησιν διαταγῆς ἡ ἐπιμελητεία

ἤνοιξε τὰς ἀποθήκας καὶ ἤρξατο διανέμουσα τὰ ἐν αὐτοῖς καὶ δὴ τὸν ἄρτον εἰς τοὺς προσερχομένους ἄνδρας. Ἀλλὰ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν τόσον κατάκοποι καὶ ἐξηντλημένοι, ὥστε προὐτίμων νὰ κατακλιθῶσιν,ὅπου εὕρισκον καταφύγιον,μέχρι τῆς 2ας ὥρας μετὰ τὸ μεσονύκτιον, ὁπότε θὰ ἐξεκίνουν τὰ σώματα πρὸς τὴν Δερβὲν-Φοῦρκαν. Οἱ ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Κλεομένην ἄνδρες προσεπάθησαν νὰ καταβιβάσωσιν ἀπὸ τῶν θέσεών των τὰ μεγάλα τοπομαχικὰ πυροβόλα, ὅπως μὴ πέσωσιν εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ τὰ μὲν δύο κατεβιβάσθησαν καὶ ἐζεύχθησαν, ἀλλὰ τὸ τρίτον τὸ ἐπὶ τοῦ φρουρίου ἀνετράπη ὑπὸ τὸ κολοσσιαῖον βάρος του, καθ' ἣν στιγμὴν ἐσύρετο εἰς τὸν κατηφορικὸν δρόμον καὶ ἐφόνευσε δύο πυροβολητάς. Μετ' ὀλίγον ἡ ὁδὸς Δομοκοῦ-Λαμίας ὑπὸ τὸ μελιχρὸν φῶς πλησιφαοῦς σελήνης παρίστα τὸ θλιβερὸν θέαμα τῆς μετοικεσίας καὶ τῆς φυγῆς. Αἱ θεσσαλικαὶ οἰκογένειαι, αἱ παρακολουθοῦσαι χάριν ἀσφαλείας τὸν στρατόν, ὥδευον προηγούμεναι αὐτοῦ εἰς Λαμίαν καὶ ὄπισθεν αὐτῶν ἠκούετο ἐπερχόμενος ἀπειλητικῶς ὁ ποδοβολητὸς τῶν ἵππων καὶ ὁ κροταλισμὸς τῶν βλητοφόρων ἁμαξίων, τὰ ὁποῖα ἐσύροντο ἐπὶ τῆς ἀνωφερείας, πολλάκις ὑπὸ δύο ἵππων, τοῦ ἑτέρου ζεύγους φονευθέντος. Ποίμνια προβάτων θλιβερῶς βελαζόντων, αἰγῶν καὶ βοῶν,παρηκολούθουν τοὺς φεύγοντας ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ, καταπατούμενα πολλάκις ὑπὸ τῶν ἐπερχομένων ὄπισθεν κάρρων καὶ τῶν ἁμαξῶν. Σειρὰ ἀτελεύτητος τοιούτων παρελάσεων καθίστα ἀδύνατον τὴν διάβασιν τῆς ὁδοῦ καὶ τὰ πάντα ἐφέροντο πρὸς νότον ἐν συμφυρμῷ παραδόξῳ.Καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ Δομοκοῦ μέχρι τῆς Δερβὲν Φούρκας διὰ τῆς πεδιάδος τοῦ Νταουκλῆ ἔκτασιν ἐβασίλευεν ἡ εἰκὼν τῆς συμφορᾶς, καὶ τὰ βελάσματα τῶν ποιμνίων ἐμίγνυντο πρὸς τὰς οἰμωγὰς καὶ τοὺς στεναγμοὺς τῶν παρερχομένων καὶ βραδέως μετακομιζομένων τραυματιῶν τοῦ πολέμου. Οὐχὶ δὲ σπανίως σιγηλὴ καὶ πένθιμος συνοδία, διερχομένη ἐν τῷ μέσῳ τῶν μετοικούντων καὶ φευγόντων, ἐσημείου τὴν παρέλασιν ἐπισήμου τινὸς νεκροῦ, ὃν ἐπὶ φορείου πενθίμως κεκαλυμμένου μετεκόμιζον πρὸς ταφὴν εἰς Λαμίαν. Ὅμιλοι στρατιωτῶν ἐξηντλημένων ἐκ τῆς πορείας καὶ ἀπεσπασμένων ἐν τῇ πρωτοπορείᾳ κατέκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὡς νεκροὶ ἐνιαχοῦ τῆς ὁδοῦ, καὶ πολλάκις ἠκούοντο θρῆνοι καὶ κοπετοὶ γυναικῶν καὶ παιδίων,ἀποχωρισθέντων τῶν οἰκείων αὐτῶν ἐν τῇ πλήρει συγχύσεως καὶ ταραχῆς προελάσει τοῦ ἀμόρφου ἐκείνου ὄγκου. Αὐτὸς δὲ ὁ ἀρχιστράτηγος

τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ Διάδοχος Κωνσταντῖνος, ἀναχωρήσας μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ μικρᾶς φρουρᾶς ἱππέων πρὸς τὴν Φοῦρκαν, ἠναγκάσθη νὰ καταυλισθῇ καὶ νὰ διέλθῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς νυκτὸς ἐπὶ ὑψώματός τινος τῆς Ὄθρυος. Καὶ κατέκειτο ἐκεῖ μέχρι τῆς πρωΐας κατάκοπος, ἐξηντλημένος, ὑπομένων τὸ ψῦχος τῆς νυκτὸς καὶ τὴν ὑγρασίαν, ὡς ὁ ἔσχατος τῶν στρατιωτῶν, ὁ πορφυρογέννητος, ὁ συγκεντρῶν τὰς ἐλπίδας ἐξ ἑκατομμυρίων λαοῦ καὶ τὰς παραδόσεις ὁλοκλήρων αἰώνων. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην αἱ ἐλπίδες εἶχον ὠχριάσῃ καὶ ἀφανισθῇ, ὡς οἱ ἀστέρες εἰς τὸ βάθος τοῦ οὐρανοῦ, καὶ αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις κατέκειντο συντετριμμέναι πρὸ τῶν ποδῶν του ὡς τὰ πρὸ αὐτοῦ ἡμικατεστραμμένα ἐκ τῶν ὀβίδων τοῦ ἐχθροῦ πυροβόλα, ἵνα ὡς ταῦτα ῥιφθῶσιν ἐκ νέου καὶ ἐκεῖναι εἰς τὸ ἐθνικὸν καμινευτήριον, ἐξ οὗ θὰ προέλθωσι τὰ ἐκδικητήρια ὅπλα τοῦ μέλλοντος.

Τὴν 2αν ὥραν τῆς πρωΐας 6ης Μαΐου, ὁ Δομοκὸς εἶχεν ἐξ ὁλοκλήρου ἐγκαταλειφθῇ καὶ πάντα τὰ στρατιωτικὰ σώματα ἐτέθησαν ἐν πορείᾳ. Τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος ὑποχωρησάσης διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Ἀγόριανης, ὁ Λεγεὼν τῶν Φιλελλήνων ἀπετέλεσε τὴν ὀπισθοφυλακήν, καὶ ἡ Ἀγγλικὴ κλάσις αὐτοῦ ἐτέθη εἰς τὴν οὐραγίαν τῆς ὀπισθοφυλακῆς. Ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν δὲ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Σπυροπούλου ἀναπληρώσαντος τὸν πεσόντα διοικητήν, ὁ λεγεὼν ἔφθασεν εἰς Δρανίσταν, ὅπου ἐτάφη ὁ νεκρὸς τοῦ ἀειμνήστου Βαρατάσση, καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κομποτάδες. Ἐκ δὲ τῶν ἀξιωματικῶν αὐτοῦ τὴν αὐτὴν νύκτα ὁ Σουηδὸς ὑπολοχαγὸς Σίγκλαιρ καὶ ὁ Ἰταλὸς ὑπολοχαγὸς Γκουαντανίνη μεταβαίνοντες εἰς Δομοκόν, ὅπως ἀγγείλωσιν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τὸν θάνατον τοῦ διοικητοῦ τοῦ Λεγεῶνος μετὰ τοῦ τελευταίου ἐγγράφου αὐτοῦ, περιέπεσαν εἰς τὰς ἐχθρικὰς προφυλακάς. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐφονεύθη βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας ἐκ τῶν ὄπισθεν, ὁ δὲ δεύτερος ἐπληγώθη τετράκις καὶ ἐν πλήρει ἐξαντλήσει ἔφθασεν εἰς τὸ ἀρχηγεῖον. Τὰ δὲ στρατεύματα τῆς πρώτης μεραρχίας ἤρξαντο ἀφικνούμενα εἰς τὸ στόμιον τοῦ στενοῦ τῆς Δερβὲν-Φούρκας τὴν ἐννάτην πρωϊνὴν ὥραν τῆς ἐπιούσης 6 Μαΐου, ἀφ' οὗ αἱ δύο ταξιαρχίαι αὐτῆς συνηντήθησαν προηγουμένως εἰς Χάνι Παλαμᾶ. Αὐτόθι δέ, κατὰ τὰς θέσεις Δραχμὰν-Ἀγᾶ ὁ ἐπιτελὴς τοῦ ἀρχηγοῦ ὑπολοχαγὸς Λοῦρος εἰδοποίησε τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, ὅτι κατὰ διαταγὴν τοῦ ἀρχηγείου τὰ στρατεύματα τῆς πρώτης μεραρχίας ἔπρεπε νὰ ταχθῶσι δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν τῆς ὁδοῦ Δερβὲν-Φούρκας, χωρὶς νὰ ὑπερ-

βῶσι τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῆς διαβάσεως, ὁπόθεν ἤρχετο ἡ πρὸς Ταράτσαν καὶ Λαμίαν ἐξακολούθησις τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἐντεῦθεν τῆς ὁδοῦ ταύτης κλιτύας. Ἡ ὁδὸς Δερβὲν-Φούρκας ἦν πλήρης μεταγωγικῶν καὶ ἰδιωτικῶν κάρρων καὶ φορτηγῶν, ἡ στάσις δὲ τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἐπέφερε τὴν ἀκινησίαν ὅλων. Τούτου ἕνεκα τὰ στρατεύματα εἶχον καταυλισθῆ ἐν τῷ στενῷ καὶ ἑκατέρωθεν τῆς δι' αὐτοῦ διερχομένης ὁδοῦ. Τὸ πυροβολικὸν εὑρίσκετο ἐκεῖθεν τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου πρὸς τὴν Λαμίαν, ἐπίσης δὲ καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ ἱππικοῦ. Ἐν ᾧ δὲ εἰς τοιαύτην θέσιν εὑρίσκετο ἡ πρώτη μεραρχία, ὁ στρατηγὸς Μακρῆς περὶ τὴν 11.30′ π. μ. ἔλαβε παρὰ τοῦ Δημοπούλου τὴν ἑξῆς ἀναφοράν: «Κατ' εἰδήσεις ἀνθυπολοχαγοῦ ἱππικοῦ κατὰ τὴν γενομένην παρ' αὐτοῦ περιπολίαν ἐθεάθη εἰς τὴν πεδιάδα Δαουκλῆ περιπολία ἐχθρικὴ ἐξ ἱππικοῦ καὶ πεζικοῦ δυνάμεως 2 ταγμάτων περίπου». Ἡ εἴδησις ἦν σοβαρά, διότι ὁ ἐχθρὸς παρακολουθήσας τὴν ὑποχώρησιν θὰ ἐνεφανίζετο ὅσον οὔπω πρὸ τοῦ στενοῦ, τοῦ εἰς Λαμίαν ἄγοντος. Διὸ ὁ στρατηγὸς Μακρῆς διέταξεν ἐν τάχει τοὺς ταξιάρχους Μαστραπᾶν καὶ Δημόπουλον, ἵνα ὁ μὲν πρῶτος καταλάβῃ διὰ τῶν στρατευμάτων του τὰς δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ Λαμίας κορυφογραμμάς, ὁ δὲ δεύτερος τὰς ἀριστερόθεν τοιαύτας. Πρὸς δὲ παραλαβὼν τοὺς ταξιάρχους τούτους καὶ τὸ ἐπιτελεῖόν του μετέβη μετ' αὐτῶν πρὸς τὸ ἀμέσως μετὰ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον ἔδαφος τῆς ὁδοῦ, τῆς κατερχομένης ἐκ Δερβὲν-Φούρκας εἰς Ταράτσαν, ἔνθα εὑρίσκετο ὁ Διάδοχος. Γενομένης δ' ἐκεῖ συσκέψεως μεταξὺ αὐτῶν ὁ Διάδοχος ἐξέδοτο τὴν ἑξῆς διαταγήν:

«Ἡ πρώτη μεραρχία θέλει ἀναλάβῃ τὴν ἄμυναν τῆς διόδου Δερβὲν-Φούρκας. Εἰς τὴν διάθεσιν τῆς πρώτης μεραρχίας τίθεται τὸ 3ον σύνταγμα τοῦ πυροβολικοῦ, ὅπερ θέλει διαθέσῃ 2 πεδινὰς πυροβολαρχίας διὰ τὴν ἄμυναν τῆς στενωποῦ. Ὁ διοικητὴς τοῦ ἱππικοῦ θέλει θέσῃ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης μεραρχίας μίαν ἴλην ἱππέων δι' ἀνιχνεύσεις καὶ ἔρευναν τοῦ ἐδάφους, τὸ δὲ λοιπὸν ἱππικὸν θέλει διατελῇ ὑπὸ τὰς διαταγάς μου συγκεντρωμένον εἰς θέσιν Ταράτσαν. Ἅπασαι αἱ ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι καὶ τῶν δύο συνταγμάτων θέλουσι τεθῇ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης μεραρχίας διὰ τὴν ἄμυναν τῆς στενωποῦ, αἱ δὲ λοιπαὶ πεδιναὶ τοῦ 3ου συντάγματος ὡς καὶ αἱ τοῦ 2ου θέλουσι διατεθῇ εἰς τὴν πρὸς τὴν Λαμίαν ἔξοδον τῆς στενωποῦ πρὸς προστασίαν ἐν-

δεχομένης ὑποχωρήσεως καὶ ἔξουσι μέτωπον πρὸς τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ. Τὸ σύνταγμα τοῦ μηχανικοῦ τάσσεται ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης μεραρχίας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὀχυρωτικῶν ἔργων πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀμύνης τῆς στενωποῦ Δερβὲν-Φούρκας. 6 Μαΐου ὥρα $3^1/_2$ μ. μ. Κωνσταντῖνος Διάδοχος».

Ἀλλὰ τὴν ὥραν καθ' ἣν ἐξεδίδετο ἡ ἀνωτέρω διαταγή, κανονιστικὴ τῆς ἀμύνης τῆς Δερβὲν - Φούρκας, ἐπεφάνη ὁ ἐχθρός, ὅστις παρὰ τὴν συνήθειαν αὐτοῦ ἐκκινήσας ἀπὸ τῆς ἐννάτης πρωϊνῆς ὥρας ἐκ Δομοκοῦ ἐβάδισεν, ὅπως προσβάλῃ τοὺς Ἕλληνας ἀσυντάκτους εἰς τὴν δευτέραν αὐτῶν γραμμήν. Ὁ Μαστραπᾶς συμφώνως πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν διαταγὴν τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ κατέλαβε διὰ τοῦ 4ου καὶ 5ου συντάγματος τὴν γραμμὴν τῆς οροσειρᾶς ἀπὸ τοῦ αὐχένος Δερβὲν-Φούρκας, ἔνθα διέρχεται ἡ ἁμαξιτὸς ὁδὸς Δομοκοῦ-Λαμίας μέχρι τῆς μονῆς Ἀντινίτσης. Διέθεσε δ' ἀμέσως ἀπὸ τοῦ λόφου Παλαιοκαζάρμα μέχρι Ἀντινίτσης, τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Βρεττὸν 4ον σύνταγμα, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὰς ἐκ Παλαιοπαλαμᾶ καὶ Ἀβαρίτσης πρὸς Λαμίαν ἀγούσας διόδους· ἐκ δὲ τοῦ ἐντεῦθεν τοῦ λόφου Παλαιοκαζάρμας ἑτέρου λόφου εἰς ἀπόστασιν χιλίων καὶ πλέον μέτρων μέχρι τοῦ αὐχένος Δερβὲν Φούρκας τὸ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Καθενιώτην 5ον πεζικὸν σύνταγμα. Ἀριστερόθεν τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ καὶ πρὸ τοῦ μετώπου αὐτῆς παρετάχθησαν εἰς πρώτην γραμμὴν τὰ σώματα τῆς ὑπὸ τὸν ταξίαρχον Δημόπουλον ταξιαρχίας, ἧς πάλιν τὴν πρώτην γραμμὴν ἀπετέλουν ὁλόκληρον τὸ 2ον σύνταγμα τοῦ πεζικοῦ καὶ τὰ τάγματα 3ον καὶ 4ον τοῦ πρώτου πεζικοῦ συντάγματος. Μόλις εἶχε περατωθῇ ἡ παράταξις αὕτη τῶν σωμάτων καὶ ὁ ἐχθρὸς πλησιάσας ἐπετέθη κατὰ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου, ὅστις διηύθυνεν ἐρρωμένως καὶ μετὰ γενναιότητος τὴν ἄμυναν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὑπ' αὐτὸν στρατευμάτων. Τὸ πυροβολικὸν τοῦ ἐχθροῦ τοποθετηθὲν ἐπὶ λόφου ἤρξατο βάλλον κατὰ τοῦ μαχομένου στρατεύματος, συγχρόνως δ' ἕτερον σῶμα αὐτοῦ ἤρξατο ν' ἀνέρχηται τὸν λόφον «Κούλια Παλαμᾶ», ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἦν τεταγμένον μέρος τοῦ τετάρτου πεζικοῦ συντάγματος. Δυστυχῶς ὅμως τὸ σύνταγμα τοῦτο μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴν ὀλίγων πυροβολισμῶν ὑπεχώρησε, κατευθυνόμενον ἐν ἀτάκτῳ φυγῇ εἰς Λαμίαν. Τὸ γεγονὸς ἀνηγγέλθη ἀμέσως, ἀκριβῶς τὴν 4ην ὥραν, εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν, δι' ὑπαξιωματικοῦ ἀπεσταλμένου, ἐν ᾧ

ταυτοχρόνως ὁ ταξίαρχος Μαστραπᾶς ἀπέστειλε τὸν παρ' αὐτῷ ὑπολοχαγὸν Δ. Ἀναγνωστόπουλον, ἵνα μεριμνήσῃ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ διοικητοῦ τοῦ συντάγματος Βρεττοῦ πρὸς ἀποκοπὴν τῆς ὑποχωρήσεως, ἀνασχηματισμὸν δὲ καὶ ἐπαναφορὰν τῶν ἀνδρῶν εἰς τὰς θέσεις των, ἐν ἀποτυχίᾳ δὲ νὰ μεταβῇ εἰς Ταράτσαν, ἔνθα εὑρίσκετο ὁ Διάδοχος καὶ εἰδοποιήσῃ αὐτόν. Ὁ Διάδοχος μαθὼν τὸ γεγονὸς ἀπέστειλε κατὰ τοῦ ὑποχωρήσαντος συντάγματος τὸ ἱππικόν. Ὁ δὲ στρατηγὸς Μακρῆς ἅμα τῇ εἰδήσει ἵππευσε καὶ μετέβη μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του,ὅπως ἀντιληφθῇ ἐπὶ τόπου τὰ συμβάντα καὶ ἀναστείλῃ τὴν ὑποχώρησιν. Μὴ δυνηθεὶς δὲ νὰ προφθάσῃ ταύτην καὶ ἐπανελθὼν εἰς τὴν προτέραν θέσιν του, ἀπέστειλε τὸν ἐπιτελάρχην του συνταγματάρχην Ζαφειράκην νὰ εἰδοποιήσῃ τὸ πρὸς τὰ ὑψηλότερα τῆς Δερβὲν-Φούρκας ὁδεῦον 11 εὐζωνικὸν νὰ σταματήσῃ καὶ κατέλθῃ πρὸς τὴν εἴσοδον τῆς Δερβὲν-Φούρκας. Αὐτὸς δὲ ὁ στρατηγὸς ἔσπευσε πρὸς τὴν πρώτην ταξιαρχίαν, ἀφ' οὗ διέταξε τὸν πρὸς τὰ ὑψηλότερα μέρη κατευθυνόμενα σώματα νὰ καταλάβωσι τὰς ἐγκαταλειφθείσας θέσεις, καὶ τὸ πυροβολικὸν νὰ βοηθήσῃ τὸν ἤδη ἀρξάμενον ἀγῶνα εἰς τὰ ὑψώματα ταῦτα. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἐπιτελάρχης Ζαφειράκης ἐκτελῶν τὴν ἐντολὴν τοῦ στρατηγοῦ, διέταξε τὸ μὲν 2ον εὐζωνικόν, τὸ ὁποῖον συνήντησε δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Δ. Δημητριάδην, καὶ τὸ πρῶτον ἀνεξάρτητον τάγμα ν'ἀνέλθωσι καὶ καταλάβωσι τὰς ἐγκαταλειφθείσας θέσεις, τὴν ὀρειβατικὴν πυροβολαρχίαν Ζούκη νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν δίοδον Δερβὲν-Φούρκας καὶ τὴν πεδινὴν πυροβολαρχίαν ὑπὸ τὸν Γενήσαρλην νὰ πράξῃ τὸ αὐτό. Αἱ πυροβολαρχίαι ἤρξαντο βάλλουσαι κατὰ τοῦ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐπιτιθεμένου ἐχθροῦ, ἡ δ' ἑτέρα τούτων ἡ τοῦ Ζούκη κατὰ διαταγὴν τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ κατῆλθεν εἰς τὴν χαράδραν καὶ κατεπυροβόλει ἐκεῖθεν τὸ εἰς τὸν ἀπέναντι λόφον πυροβολικὸν τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ δὲ διοικητὴς τοῦ 2ου εὐζωνικοῦ τάγματος Δημητριάδης ἔχων ἕνα μόνον λόχον, διότι οἱ ἄλλοι τρεῖς εἶχον προηγηθῇ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, ἤρξατο ἀνερχόμενος πρὸς τὴν ὑποδειχθεῖσαν παρὰ τοῦ ἐπιτελάρχου Ζαφειράκη θέσιν,ἣν εἶχεν ἐγκαταλείψει τὸ 4ον πεζικὸν σύνταγμα.Ἀλλ' ἐκ τῆς ἐπικρατούσης συγχύσεως ὡς ἐκ τῶν ἀδιακόπως ῥιπτομένων ὀβίδων τῶν ἐχθρικῶν πυροβόλων ἡ ὁδὸς ἐφράσσετο ἐκ στρατιωτῶν διαφόρων ὅπλων, ἀποχωρισθέντων τῶν τάξεών των, ἐκ φορτίων πυρομαχικῶν, μεταγωγικῶν ἁμαξῶν καὶ ἄλλων τοιούτων.

Ἠναγκάσθη ὅθεν ὁ λόχος τοῦ 2ου εὐζωνικοῦ νὰ λάβῃ διαφόρους ἀτραποὺς καὶ νὰ φθάσῃ ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἐχθρὸς εὑρὼν ἐλευθέραν τὴν δίοδον ἀπὸ Παλαμᾶ εἰς Ἀντινίτσαν, ἕνεκα τῆς φυγῆς τοῦ 4ου συντάγματος, εἶχεν ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Παλαιοκαζάρμας καὶ ἐπλευροκόπει ἐκεῖθεν οὐ μόνον τὸ 5ον σύνταγμα, ἀλλὰ καὶ τὸ πεζικὸν τῆς πρώτης ταξιαρχίας. Ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς ὁ ταγματάρχης Δημητριάδης εὗρε καὶ τοὺς δύο ἑτέρους λόχους τοῦ τάγματός του, τοῦ ἑτέρου λόχου, τοῦ 2ου, συμπαρασυρθέντος εἰς τὴν φυγὴν ὑπὸ τοῦ 4ου πεζικοῦ συντάγματος. Διὰ τῶν τριῶν δὲ τούτων λόχων ὁ ταγματάρχης Δημητριάδης κατέλαβεν ἐπίκαιρα σημεῖα καὶ ἀντετάσσετο δι' αὐτῶν κατὰ τῶν ἐρρωμένων ἐπιθέσεων τοῦ προελαύνοντος ἐχθροῦ. Ἀλλὰ τοιοῦτον δεινὸν πλευροκόπημα ὑφίστατο ἐκ τοῦ λόφου τῆς Παλαιοκαζάρμας τὸ πεζικὸν τῆς πρώτης ταξιαρχίας, ὥστε ἡ θέσις αὐτοῦ καθίστατο δύσκολος καὶ ἐζητήθη ἐνίσχυσις, ἥτις καὶ ἀπεστάλη παρὰ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ τῇ 6.45′ τῆς ἑσπέρας, διαταχθέντος πρὸς τοῦτο τοῦ πρώτου αὐθυπάρκτου πεζικοῦ τάγματος. Ἀλλ' ὁ ἐχθρός, ζητῶν ἐκ παντὸς τρόπου νὰ καταλάβῃ τὴν ἀμυντικὴν γραμμὴν τῆς Ὄθρυος, ἐξηκολούθει τὰς λυσσώδεις ἐπιθέσεις αὐτοῦ, ἀπαύστως ἐνισχυόμενος. Δύο τῶν λόχων τοῦ εὐζωνικοῦ ἐξετοπίσθησαν ἐντὸς ὀλίγου, οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὸν παλαιὸν στρατῶνα Δερβὲν-Φούρκας καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ἀντήλλασσον πυροβολισμοὺς μετὰ τοῦ μείνοντος ἑτέρου λόχου τῶν εὐζώνων, διευθυνομένου ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου Δημητριάδου. Ἡ ὀρειβατικὴ πυροβολαρχία μετά τινας βολὰς ἔπαυσε καὶ αὕτη τὸ πῦρ αὐτῆς καὶ κατηυθύνθη διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλιτύος πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὴν ὑποχώρησιν ἠκολούθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ πυροβολαρχίαι αὐτοβούλως, μέχρι δὲ τῆς ὀγδόης ὥρας τῆς ἑσπέρας τὸ πῦρ τῶν Τούρκων ἐξηκολούθει καὶ αἱ φλόγες τῆς καταληφθείσης καὶ πυρποληθείσης μονῆς τῆς Ἀντινίτσης κατηύγαζον τὰ πέριξ. Τὴν ὥραν δὲ ταύτην ἐν τῇ ἐπικρατούσῃ συγχύσει καὶ ἐν ᾧ ἡ πρώτη ταξιαρχία τοῦ Δημοπούλου ἐμάχετο εἰσέτι, τμῆμα στρατοῦ ὑπὸ ἔφεδρον ἀνθυπολοχαγὸν ἀπεχωρίσθη ἐκ τῶν ὑψωμάτων τῆς ταξιαρχίας ταύτης καὶ ἤρξατο ὑποχωροῦν. Ἐρωτωμένου δὲ τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ ἀπαντῶντος ὅτι τὴν ὑποχώρησιν διέταξεν ὁ ταξίαρχος, μεγίστη ἐπῆλθε ταραχὴ καὶ εἰς τὰ στρατεύματα τῆς δευτέρας γραμμῆς τῆς ταξιαρχίας ταύτης. Καὶ ὁ μὲν ἰσχυρισμὸς τοῦ τρέσαντος ἀνθυπολοχαγοῦ ἦν καὶ

ἀπεδείχθη ψευδής, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ ἐγενικεύθη ἡ πρὸς φυγὴν τάσις, τὸ 2ον δὲ τάγμα τοῦ πρώτου συντάγματος πτοηθὲν καὶ ἐξ ὀβίδος, ἥτις ἔπεσε πλησίον αὐτοῦ διαρκούσης τῆς μάχης, διεσκορπίσθη, καὶ ὅτε ὁ ταξίαρχος ἔλαβεν ἀνάγκην ν' ἀναζητήσῃ αὐτό, εὗρε μετὰ δυσχερείας «μόνον τοὺς 2 λόχους ἔνθεν κἀκεῖθεν μετὰ τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν».

Μετὰ τὴν ὀγδόην ὥραν τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ ἕνεκεν τῆς νυκτὸς ἔπαυσεν, ὁ δὲ μέραρχος Μακρῆς καὶ οἱ ταξίαρχοι Δημόπουλος καὶ Μαστραπᾶς, βλέποντες τὴν κατάστασιν τοῦ στρατοῦ, συνῆλθον εἰς διάσκεψιν περὶ τοῦ πρακτέου καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ὑποχωρήσωσι διὰ διαδοχικῆς ἀμύνης, διότι ἡ δύναμις, ἣν διέθετον, ἦν ἀνεπαρκὴς καὶ τὰ πλευρὰ αὐτῶν διὰ τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ 4ου Συντάγματος καὶ τῶν λοιπῶν ἦσαν γυμνά. Τὴν ἀπόφασίν των ταύτην ἀνεκοίνωσαν ἀμέσως δι' ἐκτάκτου ἀπεσταλμένου εἰς τὸν ἐπιτελάρχην Πάλλην, ὅστις διέταξεν αὐτοὺς νὰ ὑποχωρήσωσι διεκδικοῦντες τὸ ἔδαφος σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν καὶ ἀνήγγειλεν αὐτοῖς πρὸς ἐνθάρρυνσιν ὅτι τὴν ἐπαύριον κατέφθανον ἐπικουρίαι ὑπὸ τὸν ἀνακληθέντα ἐκ Κρήτης συνταγματάρχην Βάσσον. Ὁ στρατηγὸς Ν. Μακρῆς, ὅστις κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ἔδειξεν ἔκτακτον ἱκανότητα καὶ ἡρωϊσμὸν ἀληθῆ, καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ Δραχμὰν-Ἀγᾶ μέχρι τοῦ αὐχένος Δερβὲν-Φούρκας μάχην, διευθύνων προσωπικῶς αὐτὴν καὶ διατρέχων ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ τοῦ πυρὸς τὰς τάξεις τῶν μαχομένων, ἐπιθυμῶν καὶ μετὰ τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἄμυναν ἐτέθη ἐν τῇ ὀπισθοφυλακῇ. Διὰ τῆς παρουσίας δὲ αὐτοῦ εἰς τὸ μᾶλλον ἐπικίνδυνον μέρος, πρὸς δὲ διὰ γενναίων λόγων καὶ πατριωτικῶν ἐπικλήσεων κατώρθωσε νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς πεφοβισμένους ἄνδρας καὶ νὰ συγκρατήσῃ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς τὴν ἄμυναν, ἐπιβραδύνων τὴν πρόοδον τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ὡς κύριον σκοπὸν τῆς προελάσεως αὐτοῦ εἶχε θέσῃ τὴν Λαμίαν, χάριν τῆς εὐκολίας τοῦ ἐπισιτισμοῦ του καὶ τῆς κατοχῆς πλείονος ἐδάφους κατὰ τὴν ἐπικειμένην διομολόγησιν τῆς ἀνακωχῆς. Καὶ ἂν ἡ πόλις αὕτη ἐσώθη ἐκ τῆς καταστρεπτικῆς κατοχῆς αὐτοῦ, τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν σύνεσιν καὶ τὸν ἡρωϊσμὸν τοῦ γηραιοῦ στρατηγοῦ.

Περὶ ὄρθρον βαθὺν τῆς ἐπιούσης 7ης Μαΐου, ἡ οὐραγία τῆς α' μεραρχίας μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ εὑρίσκετο ὄπισθεν τῶν ὑψωμάτων τῆς Δερβὲν-Φούρκας, πρὸς τὴν Ταράτσαν, ὅτε ὁ ἐχθρὸς ἐπεχεί-

ρησε κατ' αὐτῆς ἐπιθετικὴν δίωξιν διὰ πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην αἱ τάξεις τοῦ στρατεύματος συνεκλονίσθησαν καὶ πάλιν, ἀλλ' ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἐκτεθεὶς εἰς βέβαιον κίνδυνον καὶ ζητῶν μίαν σφαῖραν τοῦ ἐχθροῦ καὶ δι' αὐτόν, ὡς ἔλεγε κραυγάζων πρὸς τοὺς λιποψύχους στρατιώτας, ἀνέστρεψε τὸ μέτωπον τῶν τάξεων, ὤθησεν αὐτοὺς πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κατέλαβε θέσεις τινάς, τὰς ὁποίας κατεῖχον πρότερον, ἐκεῖ δὲ δι' ἑνὸς τάγματος τοῦ 5ου συντάγματος καὶ λόχων τινῶν εὐζωνικῶν κατώρθωσε ν' ἀναχαιτίσῃ τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ προλάβῃ τὴν φυγὴν τοῦ στρατεύματος, ἧς συντελουμένης ἡ πόλις τῆς Λαμίας ἤθελε περιέλθῃ εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐχθροῦ πρὸ τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως, καταλαβόντες λόφους τινὰς δεσπόζοντας τῶν ἐκτεθειμένων ἑλληνικῶν θέσεων, κατεπυροβόλουν ἐκεῖθεν τοὺς ἀνθισταμένους, οἵτινες μεθ' ὅλας τὰς παροτρύνσεις τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ ἔχανον διαρκῶς ἔδαφος, παρακολουθούμενοι ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Περὶ ὥραν ὀγδόην τῆς πρωΐας διεβιβάσθη ἐκ τοῦ ἀρχηγείου ἡ εἴδησις περὶ τῆς ἐκ μέρους τῆς Πύλης ἀποδοχῆς τῆς ἀνακωχῆς καὶ διετάχθη, ὅπως διὰ τῶν σαλπίγγων προσκληθῇ ὁ ἐχθρὸς εἰς παῦσιν τοῦ πυρός. Ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει ὁ ἐχθρὸς δὲν συνεμορφοῦτο πρὸς τοῦτο ἡ διαταγὴ τοῦ Διαδόχου προσέθετεν: «Ὑποχωρεῖτε βραδέως εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἔχητε ἀπωλείας, καὶ προσέχετε πολὺ μὴ κυκλωθῆτε». Ἅμα τῇ διαταγῇ ταύτῃ αἱ σάλπιγγες ἐσήμαινον «παύσατε πῦρ», καὶ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἔπαυσαν πυροβολοῦντες. Ἀλλ' ὁ ἐχθρός, καίτοι ἐγνώριζε τὸ σάλπισμα, ἐξηκολούθει πυκνὸν πῦρ, σπεύδων νὰ φθάσῃ εἰς Λαμίαν, μέχρι τῆς 9 1)2 πρωϊνῆς ὥρας, ὅτε ἐθεάθη μετὰ λευκῆς σημαίας ἅμαξα, ἐφ' ἧς ἐπέβαινεν ὁ νομάρχης Λαμίας Κωνσταντῖνος Ἔσλιν. Τότε δὲ μόλις οἱ Τοῦρκοι ἔπαυσαν τὸ πῦρ. Ὁ νομάρχης προβὰς μέχρι τῶν τουρκικῶν τάξεων ἐζήτησε τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν προελαυνόντων Τούρκων, ὅστις ἦν ὁ Σεϊφουλλὰχ πασσᾶς καὶ κατέστησεν αὐτῷ γνωστὸν ἐν τῇ ἐπισήμῳ ἰδιότητί του, ὅτι ἀνακωχὴ συνωμολογήθη μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων καὶ ὅτι συνεπείᾳ ταύτης αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ τῶν δύο ἐμπολέμων στρατῶν ἐν Ἠπείρῳ ἀνεστάλησαν. Ὁ Τοῦρκος ἀρχηγὸς εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὅτι οὐδεμίαν εἶχεν εἴδησιν περὶ τούτου, τοὐναντίον δὲ εἶχε διαταγὴν νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῆς Λαμίας, τὴν ὁποίαν ἐσκόπει νὰ καταλάβῃ πρὸ τῆς λήξεως τῆς ἡμέρας. Ὁ νομάρχης Λαμίας ἠναγκάσθη οὕτω νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος,

κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἐκινήθησαν καὶ κατὰ τοῦ Δομοκοῦ. Τὴν νύκτα τῆς 4ης Μαΐου, αἱ προφυλακαὶ τοῦ Χακκῆ πασσᾶ εἶχον καταλάβῃ τὸν Ἁλμυρόν, τὸ μεσονύκτιον δὲ οἱ ἀπὸ τῆς ναυαρχίδος «Ψαρρῶν» ἀνακαλύψαντες τὸ τοιοῦτον τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἠλεκτρικοῦ φωτός, ἐβομβάρδισαν τὴν κωμόπολιν, ῥίψαντες κατ' αὐτῆς τρεῖς βολὰς δύο τῶν 15 καὶ μίαν τῶν 28, ἥτις ἐπέτυχε θαυμασίως ἀναφλεχθεῖσα εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 6,800 μέτρων ἀπὸ τοῦ πλοίου. Αἱ βολαὶ αὗται προὐξένησαν ἱκανὰς ζημίας τοῖς Τούρκοις, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ κρυβῶσιν εἰς διαφόρους πτυχὰς τοῦ ἐδάφους. Καὶ τὴν ἐπιοῦσαν 5 Μαΐου, καθ' ὃν χρόνον συνήπτετο ὁ πρὸς τὸν στρατὸν τοῦ Διαδόχου ἀγών, αἱ προφυλακαὶ τῶν Τούρκων συνεπλάκησαν πρὸς τὰς προφυλακὰς τοῦ Σμολένσκη, τηρήσαντος τὰς θέσεις του. Ἀλλὰ τὴν νύκτα τῆς ἐκ Δομοκοῦ ὑποχωρήσεως διετάχθη παρὰ τοῦ ἀρχηγείου καὶ τῆς κυβερνήσεως τηλεγραφικῶς νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ὁ Σμολένσκης εἰς Λαμίαν, ἵνα μὴ κυκλωθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἡ ὑποχώρησις αὕτη ἐξετελέσθη τακτικῶς διὰ ξηρᾶς, τοῦ 7ου συντάγματος ἀποτελέσαντες τὴν οὐραγίαν τῆς ταξιαρχίας. Ὁ Σμολένσκης ἐβάδισε διὰ Σούρπης εἰς Στυλίδα, τὸ ἐπίνειον τῆς Λαμίας, κείμενον εἰς τὴν βορείαν ἀκτὴν καὶ παρὰ τὸν μυχὸν τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου, πλὴν ἑνὸς τάγματος εὐζώνων τῆς ταξιαρχίας του, ὅπερ ἔμεινεν εἰς Γαρδίκιον, ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν ὑποχώρησιν καὶ τὸ ὁποῖον παρέλαβε καὶ μετέφερεν ἐκεῖθεν εἰς Μῶλον τὴν αὐτὴν ἡμέραν τὸ τορπιλλοφόρον «Κανάρης». Ὁ Σμολένσκης ἐκ Στυλίδος ἔσπευσεν εἰς Λαμίαν περὶ τὴν 3½ μ.μ. τῆς 7 Μαΐου, καθ' ἣν στιγμὴν αὕτη εὑρίσκετο εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἀτάκτων στιφῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν κακοποιῶν στοιχείων. Κατέλαβε δ' ἀμέσως τὴν κενὴν πόλιν, ἐπανέφερε τὴν τάξιν καὶ ἐπανίδρυσε τὴν τηλεγραφικὴν συγκοινωνίαν. Αὐτόθι δὲ ὁ Διάδοχος ἀνήγγειλεν αὐτῷ αὐτὴν ἐκείνην τὴν στιγμὴν τὸν προβιβασμόν του εἰς ὑποστράτηγον διὰ τὰς πρὸς τὴν πατρίδα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ὑπηρεσίας του καὶ τὸν διορισμόν του εἰς τὴν θέσιν τοῦ διοικητοῦ τῆς πρώτης μεραρχίας, ἀντὶ τοῦ ὑποστρατήγου Νικολάου Μακρῆ, ἀποστρατευομένου λόγῳ ὁρίου ἡλικίας. (*) Ὁ στόλος παρηκολούθησε τὴν ὑποχώρησιν

(*) Εἰς τὸν ἀποστρατευθέντα στρατηγὸν αὐθημερὸν ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος ἐξέφρασε τὴν εὐαρέσκειαν αὐτοῦ διὰ τῆς ἑξῆς ἡμερησίας διαταγῆς του·

ΤΑΣ ΘΕΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙ
Κατὰ τὴν συνομολ
Α Λ Β Α
ΙΟΝΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΚΛΙΜΑΞ ΕΙΣ ΑΓΓΛΙΚΑ
0
10
20

τῆς ταξιαρχίας Σμολένσκη θαλασσίως, καθ' ἣν δὲ στιγμὴν αὕτη ἔφθανεν εἰς Στυλίδα καὶ Λαμίαν, εἰσέπλεεν οὗτος εἰς τὸν Μαλιακόν, ἔνθα ὑπεβοήθησε τὴν ἀπόβασιν τοῦ ὑπὸ τὸν Βάσσον καὶ Λυμπρίτην ἐπικουρικοῦ στρατοῦ, ὅστις ἔφθανεν ἀργὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἐπιβαίνων ἑπτὰ ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων. Ἀλλ' ὁ στρατὸς ἐκεῖνος δὲν ἔμελλε νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ παράπαν, διότι, καθ' ἣν στιγμὴν ἀπεβιβάζετο εἰς Μῶλον, ἡ ἀνακωχὴ εἶχε συντελεσθῇ ἐπὶ τῆς Ταράτσας.

«Εἰς τὸν ὑποστράτηγον διοικητὴν τῆς 1ης Μεραρχίας Μακρῆν Ν. ἀποστρατευόμενον λόγῳ ὁρίου ἡλικίας καὶ ἀπερχόμενον ἐκ τῆς Μεραρχίας του καὶ ἐκ τοῦ στρατοῦ τῆς Θεσσαλίας, ἐκφράζω τὴν ἄκραν μου εὐαρέσκειαν διὰ τὰς ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ ὑπηρεσίας του, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὰς ἐν Δερβὲν-Φούρκᾳ συμπλοκάς, καθ' ἃς διὰ τοῦ παραδείγματός του καὶ τῆς ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ τῆς μάχης παραμονῆς του, προκινδυνεύσαντος ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, ἐνεθάρρυνε τὸ στράτευμα καὶ ἀνεχαίτισε τὸν ἐχθρόν.

Ἡ παροῦσα διαταγὴ ἀναγνωσθήτω διὰ τῆς ἡμερησίας διαταγῆς τῶν σωμάτων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Διάδοχος»

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΑΙ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Η ΕΙΡΗΝΗ

Τὰ κατὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς ἀνακωχῆς.—Τὸ τηλεγράφημα τοῦ Τσάρου Νικολάου.—Ἡ ἀνακωχὴ ἐν Ἠπείρῳ.—Ἡ ἀνακωχὴ ἐν Ταράτσᾳ.—Ἡ οὐδετέρα ζώνη.—Ὁ στρατὸς ἐν Θερμοπύλαις.—Οἱ δημαγωγοὶ τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν.—Ὑποκινήσεις κατὰ τῆς δυναστείας.—Διαβήματα τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ὑπὲρ τῆς δυναστείας.—Καθησυχαστικαὶ διαβεβαιώσεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.—Συνεννοήσεις τῶν ἀνακτοβουλίων περὶ τῶν ὅρων τῆς Εἰρήνης.—Αἱ ἐκ τῶν ἀρχαίων συνθηκῶν προνομίαι (Capitulations).—Τὸ ζήτημα τῆς ἀμοιβαίας ἐκδόσεως.—Ἔναρξις τῶν διαπραγματεύσεων τῶν πρέσβεων ἐν Κωνσταντινουπόλει. — Παράτασις τῆς ἀνακωχῆς.—Ἄρσις τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν τουρκικῶν παραλίων.—Βάσεις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαπραγματεύσεων.—Πλάγιαι κινήσεις τῶν Τούρκων.—Ἡ γραμμὴ τοῦ Πηνειοῦ.—Ἔκκλησις τοῦ Σουλτάνου πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης.—Ἡ πολεμικὴ ἀποζημίωσις.—Τὸ ζήτημα τοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος.—Στάσις τῆς Γερμανίας.—Συμβουλαὶ τοῦ Ἀνοτώ.—Πολιτικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.—Ἄρσις τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Κρήτης.—Ἡ προκαταρκτικὴ εἰρήνη.—Ὑπουργικὴ μεταβολὴ ἐν Ἀθήναις.—Ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη.—Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἐν Κωνσταντινουπόλει —Ἡ ὁριστικὴ εἰρήνη.—Γενικὸν συμπέρασμα καὶ ἐπίλογος.

Τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς δι' ὅλων αὐτοῦ τῶν δυνάμεων ἐπήρχετο κατὰ τοῦ Δομοκοῦ, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, πληροφορηθεῖσα τὸ τοιοῦτο διὰ τηλεγραφήματος τοῦ Διαδόχου, ἔμεινε κατά-

πληκτος ἐπὶ τῇ εἰδήσει, διότι ἀκριβῶς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀνέμενε ν' ἀπαντήσῃ ὁ Τεφὴκ πασσᾶς, ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, εἰς τὴν περὶ ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν πρότασιν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεων. Διὸ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Στέφανος Σκουλούδης αὐθημερὸν, διὰ τηλεγραφήματος αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους τῆς Ἑλλάδος, ἀπηύθυνε πικρὰ παράπονα κατὰ τῶν Δυνάμεων, ὧν προκαταβολικῶς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχεν ἀποδεχθῇ τοὺς ἐπὶ τῇ διομολογήσει τῆς ἀνακωχῆς ὅρους. «Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων — ἔλεγεν ἐν τῇ διακοινώσει του — ὑπεσχέθησαν νὰ ἐνεργήσωσι ταχέως. Ἀλλ' ἐν ᾧ διέρρεεν ὁ χρόνος ἄνευ οὐδενὸς πρακτικοῦ ἀποτελέσματος, ἀφορῶντος εἰς τὸν διὰ τῆς τῶν Δυνάμεων μεσολαβήσεως ἐπιδιωκόμενον σκοπόν, οἱ Τοῦρκοι ἐπωφελούμενοι τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος ἐξηκολούθουν ἐνισχύοντες τὰς ἑαυτῶν γραμμὰς καὶ ὀχυροῦντες τὰς ἑαυτῶν θέσεις ἔν τε τῇ Θεσσαλίᾳ καὶ τῇ Ἠπείρῳ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐγκαταστήσωσι περὶ τὰ ἡμέτερα στρατεύματα ἀδιάσπαστον κύκλον καὶ ν' ἀναγκάσωσιν αὐτὰ νὰ δεχθῶσι τὸν ἀγῶνα ἐν περικλείστῳ πεδίῳ ὅλως εὐνοϊκῷ τῷ ἐχθρῷ. Ἡ Β. Κυβέρνησις ἐπεσπάσατο ἐντόνως καὶ ἐπιμόνως τὴν προσοχὴν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων ἐπὶ τῶν ἐπικινδύνων τούτων τεχνασμάτων τῶν ἡμετέρων ἀντιπάλων, καὶ ὅτε τὴν 1)13 τοῦ ἐνεστῶτος μηνὸς ὁ Ἀρχηγὸς τῆς ἐν Ἄρτῃ μεραρχίας, τοῦτο μὲν ὅπως ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου, ἐν ᾧ προσεπάθουν νὰ ἐγκλείσωσιν αὐτόν, τοῦτο δὲ ὅπως πορευθῇ εἰς διάσωσιν πολυαρίθμων χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ἐκδιωχθεισῶν ἐκ τῶν πυρποληθέντων αὐτῶν χωρίων καὶ ἐκτεθειμένων εἰς τὰς κακώσεις τοῦ ἐχθροῦ, προσεπάθησε νὰ βαδίσῃ πρὸς τὰ πρόσω ἐξ Ἄρτης, προσήφθη ἡμῖν ἡ μομφὴ ὅτι ἠθελήσαμεν νὰ προσβάλωμεν τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἐδίδετο ἡμῖν νὰ ἐννοήσωμεν, εἶχον ἤδη λάβῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸ κέλευσμα, ὅπως οὐδαμῶς προσβάλωσι τὰς θέσεις μας, καὶ τῶν ὁποίων ἡ κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας ἀπραξία ἐν Θεσσαλίᾳ, ἦτο, ὡς ἐλέγετο ἡμῖν, τεκμήριον τούτου . . . Ἐν τούτοις αἱ εἰδήσεις, ἃς ἄρτι ἐλάβομεν ἐκ Δομοκοῦ, καταδεικνύουσι πόσον ἡ Β. Κυβέρνησις ἦν δεδικαιολογημένη, ἐπιμόνως ἀρνηθεῖσα νὰ παρανοήσῃ τὴν φαινομενικὴν ἀπραξίαν τῶν Τούρκων καὶ πόσον ἡ ἐκδηλωθεῖσα ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἐπιθυμία τοῦ νὰ ἴδωσιν ἡμᾶς παραμένοντας ἐν ἀμύνῃ ὑπῆρξεν ἡμῖν ἐπιβλαβής. Ὅπως συμμορφωθῇ πρὸς τὰς συμβουλὰς ταύτας ὁ ἡμέτερος στρατὸς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Σαβ-

βάτου οὐδεμίαν ἐπεχείρησεν ἐπιθετικὴν κίνησιν, δι' ἧς ἠδύνατο εἴτε νὰ διασπάσῃ τὰς συγκοινωνίας τῶν ἐχθρικῶν γραμμῶν, εἴτε νὰ ἐγείρῃ προχώματα δυσχεραίνοντα τὴν ἑαυτῶν θέσιν. Ἐκ τούτου προέκυψεν ὅτι ἡ γενομένη σήμερον ὑπὸ τῶν Τούρκων προσβολὴ κατὰ τοῦ ἐν Δομοκῷ στρατεύματος εὑρίσκει τοῦτο ἐν καταστάσει, ἧς αἱ εὐθῦναι οὐδαμῶς δύνανται νὰ ἀποδοθῶσιν ἡμῖν. Ἡ κατάστασις αὕτη εἶνε ἡ φυσικὴ συνέπεια τῆς ὑποχρεώσεως εἰς ἣν ὑπεβλήθημεν, ὡς ἀνωτέρω ἀνεπτύχθη, ὑπὸ τῶν συμβουλῶν τῶν Μ. Δυνάμεων, ὅπως μὴ ποιήσωμεν ἐπιθετικὰς κινήσεις κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας».

Καὶ τὴν ἐπιοῦσαν τῆς ἐν Δομοκῷ μάχης, καθ' ἣν ἐγίνετο ἡ πρὸς Δερβὲν - Φοῦρκαν καταδίωξις, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν διὰ τοῦ ἐν Παρισίοις Ἕλληνος πρεσβευτοῦ ἔσπευδεν ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ του νὰ διαβιβάσῃ τὰς αὐτὰς διαμαρτυρίας πρὸς τὸν Ἀνοτώ : «Ἐν ᾧ ἡ Β. Κυβέρνησις, προσέθετε, παρέσχε ταῖς μεσολαβούσαις Δυνάμεσι πάσης τῆς ἀγαθοπιστίας αὐτῆς τὰς ἀποδείξεις, αἵτινες ἠδύναντο μέχρι τοῦδε νὰ ζητηθῶσι παρ' αὐτῆς, λυπεῖται ἀφ' ἑτέρου βλέπουσα ὅτι μέχρι τῆς ὥρας ταύτης οὐδὲν προσεπορίσθη ἐκ τῶν ὠφελημάτων ἐκείνων, ἅτινα αἱ Δυνάμεις τῇ παρεῖχον τὴν ἐλπίδα νὰ καρπωθῇ, ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελε προσχωρήσῃ εἰς τὰς προτροπάς των καὶ ἀναθέσῃ αὐταῖς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἑαυτῆς συμφερόντων. Τοιαύτη ἡ ἀληθὴς κατάστασις. Ἡμεῖς μὲν προσεχωρήσαμεν πάραυτα εἰς ἅπαντας τοὺς πόθους τῶν Δυνάμεων, αἱ δὲ Δυνάμεις οὐδὲν ἔκτοτε ὑπὲρ ἡμῶν διέπραξαν»(*). Αἱ διαμαρτυρίαι αὗται τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως οὐδόλως θὰ ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψει, ἐφ' ὅσον ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲν ἐλάμβανε τὰς ὁδηγίας του, ἡ μὴ λῆψις τῶν ὁποίων παρεκώλυε κοινὸν διάβημα παρὰ τῇ Πύλῃ, καθ' ὅσον ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία εἰς πᾶσαν περίστασιν, ἵνα ἐνεργήσῃ, εἶχεν ἀνάγκην καὶ τῶν 6 τροχῶν αὐτῆς. Ἀλλὰ τὴν 5 Μαΐου, ἀκριβῶς τὴν ἡμέραν τῆς ἐν Δομοκῷ μάχης, ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ῥωσσίας Νικόλαος Β', ἄγων τὴν ἑορτήν του, ἐλάμβανε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς προσωπικῆς του ἐπεμβάσεως, ἵνα εὐαρεστήσῃ τῷ βασιλεῖ Γεωργίῳ, ἐκ μητρὸς θείῳ αὐτοῦ, καὶ ἀπέστελλε πρὸς τὸν Σουλτάνον τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα :

(*) Λευκὴ Βίβλος 34 καὶ 38.

Τσάρσκοετ Σέλο, 5/17 Μαΐου 1897.

«Ἡ ὑμετέρα Αὐτοκρατορικὴ Μεγαλειότης δὲν θὰ ἐκπλαγῇ, ἐὰν αἱ μεταξὺ ἡμῶν ὑπάρχουσαι σχέσεις εἰλικρινοῦς φιλίας καὶ ἀγαθῆς γειτνιάσεως μ' ἐνθαρρύνωσιν, ἵνα κάμω ἔκκλησιν εἰς τὰ εὐγενῆ αὐτῆς αἰσθήματα, καὶ μοὶ ἐμπνεύσωσι τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης δὲν θὰ βραδύνῃ νὰ ἐπισφραγίσῃ τὰς ἃς ὁ γενναῖος στρατός της ἤρατο νίκας ἐν ἡρωϊκῷ ἀγῶνι, διὰ τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν μετριοπαθῶν καὶ εἰρηνικῶν διαθέσεων, ἃς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου διεκήρυξεν. Ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης ἀναστέλλουσα τὴν ἐν Ἑλλάδι πορείαν τῶν στρατευμάτων της καὶ εὐνοϊκῶς ἀποδεχομένη τὴν ἐπέμβασιν τῶν Δυνάμεων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης, διὰ νέου θὰ περιεβάλλετο τίτλου ὑψίστης ἐκτιμήσεως καὶ θὰ ἐπετέλει πρᾶξιν βαθείας φρονήσεως, ἧς προσωπικῶς θὰ διατηρήσω ἐσαεὶ τὴν ἀνάμνησιν.

Παρακαλῶ τὴν Ὑμετέραν Αὐτοκρατορικὴν Μεγαλειότητα νὰ πιστεύσῃ εἰς τὴν ἀμετάβλητον φιλίαν μου. Νικόλαος».

Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο τοῦ Τσάρου δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ ἔχῃ τἀποτελέσματά του καὶ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον ἤδη ἡ τελευταία γραμμή, ἣν ἔθετο ὡς σκοπὸν ἡ Τουρκία, εἶχε περιέλθῃ εἰς χεῖρας τοῦ Ἐτέμ, καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς τῆς Γερμανίας, τοῦ σκοποῦ τούτου ἐπιτελεσθέντος, ἐδήλωσε τοῖς λοιποῖς πρεσβευταῖς τὴν 6 Μαΐου, καθ' ἣν οἱ Τοῦρκοι ὀλίγα χιλιόμετρα ἀπεῖχον τῆς Λαμίας, ὅτι εἶχε τέλος πάντων λάβῃ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ. Καὶ ἐν ᾧ τὴν ἡμέραν ταύτην πάντες οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ τῶν Δυνάμεων ἐλάμβανον ἐντολὴν νὰ προβῶσιν εἰς κοινὸν διάβημα παρὰ τῇ Πύλῃ, ἵνα διατάξῃ τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὁ Σουλτάνος αὐθημερὸν ἀπήντα πρὸς τὸν Τσάρον διὰ τοῦ ἑξῆς τηλεγραφήματος:

«Ἐπιτραπήτω μοι νὰ εὐχαριστήσω ἐπὶ ταῖς διαβεβαιώσεσι τῆς ὑμετέρας φιλίας καὶ τοῖς συγχαρητηρίοις ἐπὶ ταῖς ἐπιτυχίαις τῶν στρατιωτῶν μου, νὰ ἐπαναλάβω δὲ τὴν ἔκφρασιν τῶν αἰσθημάτων τῆς φιλίας μου. Ὑπ' ὄψιν λαμβάνων τὴν παρέμβασιν τῆς Υ. Μ. καὶ θέλων ν' ἀποδείξω, ὅτι ἄσμενος ἀνταποκρίνομαι εἰς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν, ὅπως περατωθῇ σπουδαία πολεμικὴ ἐνέργεια καὶ παύσῃ ἡ αἱματοχυσία, διέταξα τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ μου νὰ διακό-

ψωσι τὰς ἐχθροπραξίας. Παρακαλῶ τὴν Υ. Μ. νὰ λάβῃ εὐμενῶς γνῶσιν τῆς ἐνδοτικότητός μου πρὸς τὴν φιλικὴν παρέμβασιν τῶν Δυνάμεων καὶ ἐλπίζω, ὅτι θὰ τηρηθῶσι τὸ δικαίωμα καὶ τὸ γόητρον τῆς κυβερνήσεώς μου. Ἀβδοὺλ Χαμίτ».

Ὄντως δὲ τὴν ἡμέραν ταύτην, 6 Μαΐου, ἐν Ἠπείρῳ, ἐν ᾧ τὰ πυροβολεῖα τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος καὶ τοῦ Θεοτοκιοῦ ἐπυροβόλουν ἐναντίον λόχων τουρκικῶν κατερχομένων ἐκ τοῦ Γριμπόβου, ἐπλησίασαν ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας πρὸς τὰς ἑλληνικὰς προφυλακάς, σείοντες λευκὴν σημαίαν, ἀπεσταλμένοι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων μετὰ τοῦ ἐν Ἄρτῃ τούρκου προξένου καὶ ἀνήγγειλαν πρὸς τὸν ἐξελθόντα πρὸς ὑπάντησίν των ταγματάρχην τοῦ μηχανικοῦ Δρόσον, ὅτι διετάχθησαν παρὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σερασκεράτου νὰ συνομολογήσωσιν ἀνακωχὴν μετὰ τοῦ Ἕλληνος ἀρχηγοῦ ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ νὰ ἐκκενωθῇ τὸ κατειλημμένον παρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τουρκικὸν ἔδαφος ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸν ἀρχηγεῖον δὲν εἶχε λάβῃ τοιαύτην διαταγὴν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ τηλεγραφικῶς ὁδηγίας ἐξ Ἀθηνῶν. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐπειγομένη εἰς τὴν διομολόγησιν τῆς ἀνακωχῆς, διέταξε τὸν ἐν Ἄρτῃ ἀρχηγὸν τοῦ στρατοῦ ν' ἀποδεχθῇ τὸν ὅρον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐν Ἠπείρῳ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ν' ἀποσυρθῇ ὁ πέραν τῆς γεφύρας τοῦ Ἀράχθου ἑλληνικὸς στρατὸς ἐντεῦθεν αὐτῆς. Τὰς διαταγὰς ταύτας τὴν 6 $^{1}/_{4}$ μ. μ. τῆς αὐτῆς ἡμέρας διετάχθη νὰ κομίσῃ πρὸς τὸ γενικὸν ἀρχηγεῖον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὁ ἐπίλαρχος Ἀλέξανδρος Σοῦτσος. Προήλασε δ' οὗτος μέχρι 2 χιλιομέτρων ἐπὶ τοῦ Ὀθωμανικοῦ ἐδάφους καὶ παραμείνας μέχρι τῆς 7. 20′ μ. μ. ἐσάλπιζε διαρκῶς, ὅπως εἰδοποιήσῃ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐν Ἠπείρῳ τουρκικῶν στρατευμάτων, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐνεφανίσθη, ἐπερχομένης τῆς νυκτός, ἀπεσύρθη. Πληροφορηθεῖσα ταῦτα ἡ κυβέρνησις διέταξε τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἐν Ἄρτῃ στρατοῦ συνταγματάρχην Νικόλαον Σμόλενιτς, πρώην ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ ἀδελφὸν τοῦ ταξιάρχου Σμολένσκη, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀντικαταστήσῃ τὸν Μάνον, ἀνακληθέντα μετὰ τὴν ἐν Γριμπόβῳ ἀποτυχίαν, ὅπως ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου τὴν ἐπαύριον (7 Μαΐου) ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκπέμψῃ τὸν ἐπίλαρχον Ἀλέξανδρον Σοῦτσον πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς τῆς κυβερνήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ διατάξῃ τὴν ὑποχώρησιν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων

ἐντεῦθεν τῆς γεφύρας. Ὁ ἐπίλαρχος Σοῦτσος μετέβη λίαν πρωὶ τὴν ἐπιοῦσαν εἰς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον, ὅπως ἀνακοινώσῃ τὴν ἐντολήν του, ἀλλ' ἔλαβεν ὡς ἀπάντησιν, ὅτι αἱ περὶ ἀνακωχῆς διαπραγματεύσεις ἔδει νὰ διεξαχθῶσιν ἐπὶ τῆς γεφύρας τοῦ Ἀράχθου καὶ ἀφ' οὗ οἱ δύο στρατοὶ ἐπανήρχοντο εἰς τὰς πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου θέσεις των. Ἡ κυβέρνησις, ἥτις ἔλαβε γνῶσιν τούτων, διέταξε καὶ πάλιν τὸ ἀρχηγεῖον νὰ ἐκκενώσῃ τὸ τουρκικὸν ἔδαφος καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς Τούρκους νὰ καταλάβωσι τὰς πρὸ τοῦ πολέμου θέσεις των. Πράγματι δὲ μετὰ μεσημβρίαν ὁ ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας φρουρῶν λόχος ἐγκατέλιπε τὸ τουρκικὸν ἔδαφος, διελθὼν τὴν γέφυραν, ἐπὶ δὲ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος ὑψώθη λευκὴ σημαία καὶ οἱ ἑκατέρωθεν ἀπεσταλμένοι ὑπέγραψαν τὸ πρωτόκολλον τῆς ἀνακωχῆς, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς ἑξῆς :

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπίλαρχος Ἀλ. Σοῦτσος, κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων τῆς Ἠπείρου, καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ Μουσταφᾶ βέης καὶ Σαλὴχ βέης, ταγματάρχαι τοῦ Ἐπιτελείου, ἐξουσιοδοτημένοι ὑπὸ τοῦ γενικοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Ὀθωμανικῶν στρατευμάτων τῆς Ἠπείρου, δηλοῦσιν, ὅτι ἔλαβον τὰς ἑπομένας διαταγὰς παρὰ τῶν ἑκατέρωθεν Ἀρχηγῶν καὶ ὅτι συνεφώνησαν τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν ὡς ἕπεται :

Α') Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, ὥρᾳ 1 μ. μ. τῆς 7)19 Μαΐου 1897, συνομολογεῖται ἀνακωχὴ μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων μερῶν.

Β') Τὰ Ὀθωμανικὰ στρατεύματα θὰ καταλάβουν τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας κατεῖχον πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ἀπὸ σήμερον 7]19 Μαΐου 1897 ὥρᾳ 7 μ. μ.

Γ') Τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα θὰ ἀποσυρθῶσι πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην καὶ θὰ καταλάβουν ὡσαύτως τὰς προτέρας θέσεις των.

Τὸ παρὸν ἐγένετο εἰς διπλοῦν ληφθέντος παρ' ἑκάστου ἑνὸς ἀντιγράφου.

Ἰμαρὲτ 7]19 Μαΐου 1897.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα

Ὁ ἐπίλαρχος Ἀλέξανδρος Σοῦτσος

Διὰ τὴν Τουρκίαν

Οἱ ταγματάρχαι Μουσταφᾶς καὶ Σαλήχ.»

Ὁ πρωθυπουργὸς Ράλλης, λαβὼν τηλεγραφικῶς γνῶσιν τοῦ κειμένου τῆς διομολογηθείσης ἀνακωχῆς ἐν Ἠπείρῳ, ἔσπευσε νὰ διαβι-

βάσῃ τῷ ἀρχηγῷ τοῦ κατὰ τὴν Θεσσαλίαν στρατοῦ Διαδόχῳ Κωνσταντίνῳ τὰς ἑξῆς ὁδηγίας:

«Κατ' ἐντολὴν τῆς κυβερνήσεως θέλετε ἀνακοινώσῃ διά τινος τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ὑμετέρου ἐπιτελείου πρὸς τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀπέναντι ὑμῶν τουρκικοῦ στρατοῦ τὴν ἑξῆς σύμβασιν, ὑπογραφεῖσαν σήμερον 7)19 Μαΐου 1897 μεταξὺ τοῦ ἐπιλάρχου Ἀλεξάνδρου Σούτσου κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ ἐν Ἠπείρῳ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ Μουσταφᾶ μπέη καὶ Σαλὴχ μπέη ταγματαρχῶν τοῦ ἐπιτελείου, ἀπεσταλμένων τοῦ στρατηγοῦ ἀρχηγοῦ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τῆς Ἠπείρου, ἔχουσαν αὐτολεξεὶ ὡς ἑξῆς». (Ἕπεται τὸ κείμενον τοῦ ἀνωτέρω πρωτοκόλλου).

«Θέλετε δ' ἐπιρρίψῃ τὴν εὐθύνην διὰ πᾶσαν παράβασιν τῆς συνομολογηθείσης συμβάσεως περὶ ἀνακωχῆς εἰς τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ δηλώσῃ ὅτι ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης θέλετε διακόψῃ τὰς ἐχθροπραξίας, οὐδ' ἀναλάβῃ αὐτάς, εἰ μὴ ἀμυνόμενος κατὰ πάσης τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐπιθέσεως. Θέλετε δὲ καλέσῃ τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπέναντι ὑμῶν, ὅπως ἀναστείλῃ πᾶσαν ἐπίθεσιν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 7 Μαΐου 1897.

Ἐν ὀνόματι τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου
Ὁ πρόεδρος
Δ. ΡΑΛΛΗΣ»

Ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος μόλις ἔλαβε τὰς ἀνωτέρω ὁδηγίας ἀπέστειλε τὸν λοχαγὸν τοῦ Μηχανικοῦ Κοντογιάννην μετὰ κηρύκων ἐχόντων λευκὴν σημαίαν πρὸς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον περὶ τὴν 3 1)2 ὥραν μ.μ. τῆς 7 Μαΐου, καθ' ἣν στιγμὴν ἀντετάσσετο ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ ἐν Ταράτσᾳ ἡ τελευταία ἄμυνα, ἥτις ἔσωσε τὴν ἱερὰν πόλιν, ἐν ᾗ ἐμαρτύρησεν ὁ Ἀθανάσιος Διάκος, ἀπὸ τῆς βεβηλώσεως. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο μαχομένου τουρκικοῦ στρατοῦ ἦν ὁ Σεϊφουλλάχ, ὅστις ἐπὶ τῇ ἐπιδείξει τοῦ κειμένου τῆς ἐν Ἠπείρῳ συνομολογηθείσης ἀνακωχῆς ἔστερξεν εἰς τὴν συνομολόγησιν εἰκοσιτετραώρου ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν, μέχρις ὅτου λάβῃ διαταγὰς παρὰ τοῦ ἀρχιστρατήγου Ἐτὲμ πασσᾶ, ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ διαπραγματευθῶσι τὴν ἐπαύριον ἐκεχειρίαν διαρκεστέραν. Μόλις δὲ τὴν ἐπιοῦσαν, 8 Μαΐου, ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ὥρισε τοὺς ἀντιπρο-

σώπους αὐτοῦ καὶ ὑπεγράφη τὸ πρωτόκολλον τῆς ἀνακωχῆς, ἀορίστου χρόνου ὡς καὶ ἐν Ἠπείρῳ, ἔχον ὡς ἀκολούθως:

«Σήμερον ὥρᾳ 3 καὶ 1)2 μ.μ. ἐπὶ τῶν λόφων τῆς Ταράτσας πλησίον τῆς Λαμίας, ἀφ' ἑνὸς οἱ ταγματάρχαι τῶν Ἐπιτελῶν Ἰτζὲτ βέης καὶ Ριζᾶ βέης ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἐτέμ, καὶ Π. Κοντογιάννης λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Διαδόχου ἀφ' ἑτέρου, συνωμολόγησαν τὰ ἑξῆς:

1) Ἀπὸ τῆς τρίτης καὶ τέταρτον τῆς 8 Μαΐου 1897 συνομολογεῖται ἀνακωχὴ μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων μερῶν.

2) Οἱ δύο στρατοὶ θὰ παραμείνουν εἰς τὰς θέσεις τῶν προφυλακῶν, τὰς ὁποίας ἤδη κατέχουν.

3) Ἀπαγορεύονται εἰς τοὺς στρατοὺς αἱ πλάγιαι κινήσεις, καὶ

4) Ἀξιωματικοὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στρατῶν θὰ κανονίσωσι τὴν οὐδετέραν ζώνην.

Τὸ παρὸν ἐγένετο εἰς διπλοῦν, ἑκάτερον δὲ τῶν μερῶν ἔλαβεν ἀνὰ ἕν.

Ταράτσᾳ Λαμίας 8 Μαΐου 1897.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα: Π. Κοντογιάννης.
Διὰ τὴν Τουρκίαν: Ἰτζὲτ βέης, Ριζᾶ βέης.

Τὸ πρωτόκολλον τοῦτο τῆς ἀνακωχῆς, δι' οὗ ἐτίθετο τέρμα εἰς τὸν τριακονθήμερον μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας πόλεμον, κατετίθετο αὐθημερὸν εἰς χεῖρας δύο ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Γ.Θεοτόκη καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Α. Εὐταξίου, οἱ ὁποῖοι κατ' ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ συμβουλίου εἶχον φθάση ἐκεῖ διὰ θαλάσσης τὴν 7ην Μαΐου, ὅπως ἀντιληφθῶσιν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν κατάστασιν μετὰ τὴν ἐκ Λαμίας φυγὴν καὶ ἐμψυχώσωσι διὰ τῆς παρουσίας των τὸ ἀρχηγεῖον καὶ τὰ στρατεύματα. Μετὰ δύο δὲ ἡμέρας τὴν 10 Μαΐου συνηντήθησαν εἰς Ταράτσαν, ἀφ' ἑνὸς οἱ ἀξιωματικοὶ Αἰμίλιος Καρμπούνης ἴλαρχος καὶ Πάτροκλος Κοντογιάννης λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ, ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἕλληνος ἀρχιστρατήγου, καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ στρατάρχου Ἐτὲμ πασσᾶ Ἰτζὲτ βέης ταγματάρχης τῶν ἐπιτελῶν καὶ Ριζᾶ βέης ὡσαύτως, καὶ συνεφώνησαν μετ' αὐτῶν τὰ τῆς οὐδετέρας ζώνης, ἥτις ἔμελλε νὰ χωρίζῃ τὰ δύο ἀντιμέτωπα στρατεύματα. Κατὰ τὸ συνταχθὲν πρωτόκολλον στρατηγικὸν μέτωπον διὰ τοὺς δύο

στρατοὺς ὡρίζετο ἡ γραμμὴ τῆς ῥοῆς τῶν ὑδάτων ἐπὶ τῆς Ὄθρυος, τῆς ὁποίας αἱ διαβάσεις ἐκηρύχθησαν οὐδέτεραι, ἐκτὸς τῆς Δερβὲν-Φούρκας, τὴν ὁποίαν κατεῖχον οἱ Τοῦρκοι, οὕτως ὥστε ἀκρότατα σημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς παρατάξεως δυτικῶς ὡρίσθησαν αἱ ὑπώρειαι τοῦ προφήτου Ἠλία κορυφῆς Ὄθρυος, καὶ τῆς Τουρκικῆς τὸ ὕπερθεν τῆς Ταράτσας χωρίον Δαϊτσᾶ καὶ οἱ Τσοπανλάτες. Ἀνατολικῶς δὲ δι' ἀμφότερα τὰ στρατεύματα ἡ κοιλὰς Μαῦρο Μαντῆλι, σχηματιζομένης μεταξὺ αὐτῶν ζώνης μέχρις ἀποστάσεως 400 μέτρων περίπου. Οἱ Τοῦρκοι ἀντιπρόσωποι τὴν φορὰν ταύτην ἐνόουν ὡρισμένην χρονικῶς τὴν ἀνακωχὴν καὶ ἐδήλωσαν ὅτι αὕτη ἰσχύει διὰ 15 ἡμέρας, ἐπὶ τῇ αἰτήσει δὲ τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων ἐδέχθησαν ν' ἀντικαταστήσωσιν ἐκ τῶν προφυλακῶν αὐτῶν τοὺς Γκέκηδας, δι' ἑτέρων σωμάτων, καθ' ὅσον οἱ Ἀλβανοὶ οὗτοι ἐκ τῆς μέθης τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν εἶχον καταστῇ προκλητικώτατοι.

Μετὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον τῆς ὁριστικῆς ἀνακωχῆς, οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς προελάσεως αὐτῶν μέχρι Λαμίας εἶχον γείνῃ κύριοι ὁλοκλήρου τῆς Θεσσαλίας πλὴν τῶν περὶ τὰ Ἄγραφα καὶ τὴν Πίνδον ὀρεινῶν μερῶν, ἐνισχύσαντες τὰς πρώτας γραμμὰς αὐτῶν ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν διὰ παντὸς θεμιτοῦ καὶ ἀθεμίτου μέσου τῆς καταχτηθείσης χώρας, ἐφαρμόσαντες ἴδιον διοικητικὸν σύστημα, τὴν φορολογίαν τῆς δεκάτης καὶ τὸν τελωνιακὸν δασμὸν τῶν 8 $^0/_0$ ἐπὶ τῶν εἰσαγομένων. Τὰ δ' ἑλληνικὰ στρατεύματα, τοῦ Διαδόχου στήσαντος τὸ ἀρχηγεῖον αὐτοῦ εἰς τὸ χωρίον Ἰμίρβεη, ἀπεσύρθησαν εἰς τὰς Θερμοπύλας καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ὀχύρωσιν αὐτῶν. Τὸ ἀθάνατον στενὸν μετὰ πάροδον τοσούτων αἰώνων, καί τοι ἀλλοιωθὲν ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ εὐρυνθὲν διὰ τῶν προσχώσεων τοῦ Σπερχειοῦ καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς θαλάσσης, ἐκηρύσσετο ὡς ἡ μόνη ὑπολειφθεῖσα ἀμυντικὴ γραμμὴ καὶ ἡ πύλη τῆς Ἑλλάδος, ἣν ἔδει διὰ πάσης θυσίας νὰ ὑπερασπίσωσι τὰ τέκνα αὐτῆς, διότι τῶν ἐχθρῶν διερχομένων ἐκεῖθεν κατελύετο τὸ ἔργον τῶν πατέρων αὐτῶν καὶ ἡ ἡμισέληνος θ' ἀνεστηλοῦτο καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος. Τὰ ἱερὰ ὀνόματα τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν 300 Σπαρτιατῶν καὶ τοῦ ὀλίγον περαιτέρω εἰς τὴν γέφυραν τῆς Ἀλαμάνας ἀγωνισθέντος Διάκου ἀνέκυπτον εἰς τὴν μνήμην τῶν ἐκεῖ συγκεντρωθέντων Ἑλλήνων ὁπλιτῶν, καὶ ἡ θέσις αὐτῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐκείνων ἐπέφερε συντριβὴν καρδιῶν καὶ σπάραγμα συνειδήσεων. Διότι οἱ πάντες

ᾐσθάνοντο ὅτι τὰ στενὰ ἐκεῖνα δὲν ἔμελλον ποτὲ ν' ἀντηχήσωσιν ἐκ πολεμικῶν κλαγγῶν, καὶ νικητηρίων παιάνων, καὶ ὅτι ἀντιπρόσωποι αὐτοὶ ἁμαρτωλοῦ γενεᾶς τὸ καλλίτερον, ὅπερ εἶχον νὰ πράξωσιν, ἦν νὰ διασώσωσι τὸ ἔργον τῶν πατέρων των δι' ἐντίμου εἰρήνης, καταλείποντες εἰς τὰς μελλούσας γενεὰς τὴν τιμὴν τῆς ἐκδικήσεως, καὶ παρασκευάζοντες δι' αὐτὴν ἐν μετανοίᾳ τὰ ἐκδικητήρια ὅπλα τοῦ μέλλοντος. Ἐν τούτοις, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ἐνδεχομένου καὶ ἀπεγνωσμένου ἀγῶνος, πᾶσαι αἱ ἐπίκαιροι θέσεις κατελήφθησαν, διατεθεισῶν πρὸς τοῦτο καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Βάσσον ἀφικομένων ἐπικουριῶν, καὶ κατὰ σχέδιον τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Λυμπρίτου ἤρξατο ἡ πυρετώδης ὀχύρωσις τῶν στενῶν διὰ κατασκευῆς ὀχυρωμάτων καὶ ὑπονόμων καὶ τοποθετήσεως ἐφ' ὅλων τῶν ὑψωμάτων μεγάλων πυροβόλων. Πρὸς δὲ τούτοις ἐγένετο καὶ μερικὴ ἀντικατάστασις τῶν σωματαρχῶν μετὰ τῆς ἐλπίδος ὅτι καὶ διὰ τούτου ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ ἀναπτέρωσίς τις τοῦ πεσόντος ἠθικοῦ τῶν ἀνδρῶν.(*)

Τὸ ἄγγελμα τῆς νέας ἐν Δομοκῷ ἥττης καὶ τῆς προελάσεως τῶν ἐχθρῶν μέχρι Λαμίας ἤχησε θλιβερῶς εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν καρδίαν. Κατάπληξις κατέλαβε τοὺς ἐν Ἀθήναις διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς τέως ἀπροσμαχήτου θεωρουμένης θέσεως τοῦ Δομοκοῦ, καὶ ἡ ἀπόγνωσις ἐκ τῆς καταπατήσεως τῆς ὀχυρᾶς παλαιᾶς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐξεδηλοῦτο εἰς τὰς ἀπελπιστικὰς κραυγὰς περὶ προδοσίας, αἵτινες ἠκούοντο πανταχοῦ τῆς πρωτευούσης. Ἡ συντελεσθεῖσα ἐν Ταράτσᾳ ἀναχωρὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν διεσκέδασεν ἐν μέρει τοὺς φόβους περὶ τῆς περαιτέρω καὶ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν προελάσεως τοῦ ἐχθροῦ. Ἀλλ' οἱ δημαγωγοὶ καὶ ἀδιόρθωτοι πατριῶται, οἱ μὴ διακρίνοντες εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἀποτυχίας εἰμὴ μόνον τὴν προδοσίαν, ἀνερρίπιζον τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ προσεπάθουν νὰ στρέψωσιν αὐτὴν κατὰ τῆς δυναστείας. Διαθέσεις ἐπαναστατικῶν κινημάτων ἐξεδηλοῦντο

(*) Μέραρχος τῆς Α΄ Μεραρχίας διωρίσθη, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, ὁ ὑποστράτηγος Κ. Σμολένσκης ἀντὶ τοῦ ὑποστρατήγου Μακρῆ, τεθέντος εἰς ἀποστρατείαν ἕνεκα ὁρίου ἡλικίας, τῆς δὲ Β΄ ὁ συνταγματάρχης Ἰωάν. Δημόπουλος ἀντὶ τοῦ Γ. Μαυρομιχάλη, διατελοῦντος ἐν θεραπείᾳ καὶ προαχθέντος εἰς ὑποστράτηγον.

Ταξίαρχος δὲ τῆς Α΄ ταξιαρχίας διωρίσθη ὁ συνταγματάρχης Ι. Σολιώτης, τῆς Β΄ ὁ Δημοσθ. Στάικος, τῆς Γ΄ ὁ Κ. Βυζάντιος καὶ τῆς Δ΄ ὁ Ν Γιαννηκώστας, ἀντὶ τῶν Ἀντωνιάδου καὶ Μαστραπᾶ.

καὶ αὖθις καὶ διὰ μίαν στιγμὴν αἱ Ἀθῆναι ἐκινδύνευσαν νὰ παρουσιάσωσι τὰς θλιβερὰς σκηνὰς τῆς 15ης Ἀπριλίου. Εὐτυχῶς τὴν φορὰν ταύτην ἠκούσθησαν ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς δημοσιογραφίας λόγοι φρονήσεως, εὐσταθείας, ψυχραιμίας καὶ γενναιότητος καὶ τὸ πολὺ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεφάσιζε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν συμφορὰν μετ' ἀνδρικοῦ σθένους καὶ μεγαλοψυχίας. (*)

Ἐντούτοις ὁ ὑπόκωφος ἀναβρασμὸς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις τῆς χώρας εἵλκυον τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀνακτοβουλίων ἀντηλλάσσοντο διάφοροι σκέψεις πρὸς περιφρούρησιν τῆς ἑλληνικῆς δυναστείας. Ἀπὸ τῆς 6 Μαΐου ἤδη ὁ Γάλλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀνοτὼ ἐν συνομιλίᾳ αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἐν Παρισίοις πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος Ν. Δηλιγιάννη ἐξέφραζε τὴν ἐλπίδα, ὅτι «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μετὰ τὴν πρώτην συγκίνησιν ἐκ τῶν ἡττῶν τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ θὰ κατανοήσῃ, ὅτι, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν, δυνηθῇ δὲ νὰ ὑπολογίζῃ ἐπὶ τῆς ἀποτελεσματικῆς ὑποστηρίξεως τῶν μοναρχουμένων Μεγάλων Δυνάμεων, τῶν ὁποίων αἱ δυναστεῖαι συγγενεύουσι πρὸς τὴν ἑλληνικήν, ἀνάγκη εἶνε νὰ μείνῃ εὐσταθῶς ἀφωσιωμένος εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ τὴν δυναστείαν του, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ κατὰ τὰς κρισίμους στιγμὰς ἃς διέρχεται». Δύο δὲ ἡμέρας μετὰ ταῦτα τὴν 8ην Μαΐου ὁ αὐτὸς πρεσβευτὴς ἔγραφε πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Στέφανον Σκουλούδην ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου : «Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργὸς (Ἀνοτὼ) μοὶ εἶπεν, ἐμμένων πάντοτε ἐπὶ τῆς ἀγαθῆς ὑπὲρ ἡμῶν προαιρέσεως τῆς Γαλλίας, ὅτι, ἐὰν κατὰ ταύτην

(*) Οὕτως ἔγραφεν ἡ «Ἀκρόπολις» τὴν 8 Μαΐου.

«Αὐτὴ ἡ εὐστάθεια, αὐτὴ ἡ ψυχραιμία, αὐτὴ ἡ γενναιότης ἀπαιτεῖται σήμερον ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν λαόν. Μᾶς ἐνίκησαν στρατιωτικῶς. Ἀλλοίμονον ἂν νικηθῇ καὶ ἡ ψυχή μας!

»Ἡ Ἑλλὰς αὐτὴ ὑπέκυψε πολλάκις εἰς ξένους κατακτητάς. Τί ἄλλο εἶνε ἡ ἱστορία της ἀπὸ πολέμους μὲ ἥττας ; Ἀλλ' ἡ ψυχή της ἔμεινεν ἀήττητος ! Καὶ διὰ τοῦτο ἐπέζησεν εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ ὅλας τὰς κατακτήσεις. Δὲν ἀτιμάζει ἡ ἧττα Μὴ δὲν ἡττήθησαν οἱ Ἰταλοί ; Μὴ δὲν ἡττήθησαν οἱ Γερμανοί ; Μὴ δὲν ἡττήθησαν οἱ Αὐστριακοί ; Μὴ δὲν ἡττήθησαν οἱ Γάλλοι ; Ὅλα τὰ ἔθνη νικοῦν καὶ νικῶνται. Οἱ σήμερον νικηταί μας ἦσαν τὸ ἐξουθένωμα τῶν Ἐθνῶν. Ἀτιμάζει μόνον ὁ τρόπος καθ' ὃν δέχεται ἕνας λαὸς τὴν ἧττάν του».

Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἔγραφον καὶ αἱ πλεῖσται ἐκ τῶν ἄλλων ἐφημερίδων.

τὴν στιγμὴν αἱ Δυνάμεις, ὧν τὰς συμπαθείας τοσαῦτα ἐπ' ἐσχάτων ἔπραξεν ἡ Ἑλλάς, ὅπως ἀποξενωθῇ, τεκμηριῶσι μέγα ὑπὲρ αὐτῆς ἐνδιαφέρον καὶ προσπαθῶσι νὰ μειώσωσι κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὸ βάρος τῶν σφαλμάτων αὐτῆς, προφυλάξωσι δὲ τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὸ μέλλον της, πράττουσι τοῦτο κυρίως καὶ πρὸ πάντων χάριν τῆς ἡμετέρας Δυναστείας καὶ χάριν τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως, ὅστις ἀπολαύει τῆς γενικῆς ἐκτιμήσεως τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς βαθείας συμπαθείας πασῶν τῶν Κυβερνήσεων καὶ ὅστις, προσέθηκεν ὁ Ἀνοτώ, εἶνε τὸ παλλάδιον ἡμῶν κατὰ τὰς κρισίμους περιστάσεις, ἃς διερχόμεθα, τοῦθ' ὅπερ οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ ἐννοήσωσιν. Ὁ Ἀνοτὼ ἐπέμεινε νὰ τηλεγραφήσω ὑμῖν ἐπὶ λέξει τὴν φράσιν αὐτοῦ». Τὰς ἰδέας ταύτας τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ συνεμερίζοντο καὶ πᾶσαι αἱ κυβερνήσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἐν τέλει, αὐξανομένων τῶν φόβων περὶ ἀντιδυναστικοῦ ἐν Ἑλλάδι κινήματος, ἀπηύθυναν κοινὴν διακοίνωσιν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν περὶ τῆς δυναστείας διὰ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀντιπροσώπων αὐτῶν,πρὸς οὓς ὁ ὑπουργὸς τῶν ἘξωτερικῶνΣκουλούδης ἔσπευσε νὰ παράσχῃ διαβεβαιώσεις καθησυχαστικάς. Τὴν δὲ 14ην Μαΐου ὁ ἐν Πετρουπόλει ἐπιτετραμμένος τῆς Ἑλλάδος ἐτηλεγράφει πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν περὶ τούτου· «Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς (Μουράβιεφ) μοὶ ὡμίλησε διὰ μακρῶν περὶ τῆς ἐγκυκλίου, ἣν αἱ Μ. Δυνάμεις ἀπηύθυναν τῇ Β. Κυβερνήσει σχετικῶς πρὸς τὴν ἡμετέραν Δυναστείαν, ὡς καὶ πρὸς τὰς διαβεβαιώσεις, ἃς ἡ Ὑμετέρα Ἐξοχότης ἐπροθυμοποιήθη νὰ παράσχῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων. Προσέθετο δ' ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἐὰν πρωτίστως δὲν προνοήσῃ περὶ τῆς διαφυλάξεως τῆς δυναστείας, θέλει ἀποξενωθῇ καθ' ὁλοκληρίαν τῶν συμπαθειῶν τῶν Δυνάμεων καὶ δὲν θὰ δικαιοῦται πλέον νὰ ἐλπίζῃ ἐπὶ τὴν ὑποστήριξιν αὐτῶν».

Εἰς τὰς αὐτὰς δηλώσεις προέβαινε καὶ ἡ Γερμανικὴ κυβέρνησις δεικνύουσα τὴν αὐτὴν μέριμναν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς δυναστείας, ὁ δὲ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος Ραγκαβῆς ἐτηλεγράφει περὶ τούτου τῷ Σκουλούδῃ: «Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς εἶπε σήμερον εἰς συνάδελφόν μου, ὅτι ἀκόμη ἀνησυχεῖ διὰ τὴν ἡμετέραν δυναστείαν, ἐξ ἧς ἤρτηται ἡ ἡμετέρα ὕπαρξις». Τὰς αὐτὰς ἀνησυχίας ἐξέφραζε καὶ ὁ Μουράβιεφ, ὅστις τὴν 17 Μαΐου δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπαναλάβῃ ὅτι «ἡ Ἑλλὰς ἀπώλεσε τὰς συμπαθείας τῆς Εὐρώ-

πης, ἥτις δὲν ὑποστηρίζει αὐτὴν τοῦ λοιποῦ, εἰ μὴ χάριν τῆς δυναστείας». Καὶ ὁ ἐν Παρισίοις Ἕλλην πρεσβευτὴς Ν. Δηλιγιάννης ἐτηλεγράφει ἐκ νέου τὴν 8 Μαΐου πρὸς τὸν Σκουλούδην: «Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν μοὶ ἐζήτησε μετ' ἐνδιαφέροντος πληροφορίας περὶ τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῆς χώρας ἡμῶν, λέγων μοι ὅτι βλέπει μετ' ἀνησυχίας τὰς δυσαρέστους εἰδήσεις, αἵτινες φθάνουσιν ἐξ Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς ἐξακολουθήσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ τῶν πνευμάτων καὶ ἐνίων προσπαθειῶν πρὸς διέγερσιν ἀντιδυναστικοῦ κινήματος. Μοὶ εἶπεν ὅτι ἡ ἐλαχίστη προσβολὴ κατὰ τῆς δυναστείας ἤθελε προκαλέσῃ ἀναμφισβητήτως διὰ τῶν ἑαυτῆς συνεπειῶν τελείαν ἐν Ἑλλάδι ἀναρχίαν καὶ ἤθελεν ἔχῃ τὰς σοβαρωτέρας συνεπείας δι' αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τῆς χώρας. Ἐξήγησα τῷ ὑπουργῷ, ὅτι τὰ νομιμόφρονα αἰσθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μὴ στερουμένου διορατικότητος καὶ πατριωτισμοῦ, δὲν μετεβλήθησαν, ἀλλ' ὅτι συνεπείᾳ τῆς συρροῆς ἀτόμων κατελθόντων ἐξ ἁπάντων τῶν σημείων τῆς ὑφηλίου, ὅπως συμπράξωσιν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀμύνης, κακοποιά τινα στοιχεῖα εὑρίσκονται νῦν ἐν Ἀθήναις, ἅτινα παρέχουν ὕλην εἰς τὰς ὑπερβολικὰς ταύτας εἰδήσεις καὶ ὅτι ἡ καταλληλοτέρα ὑπηρεσία, ἣν αἱ Δυνάμεις δύνανται νὰ παράσχωσιν εἰς τὴν χώραν καὶ εἰς τὸν Μονάρχην αὐτῆς, εἶνε νὰ ἐπιτύχωσι διὰ τὸν διακανονισμὸν τῆς εἰρήνης τοὺς εὐνοϊκωτέρους ὅρους».

Τὸ ἐπίμονον τῶν περὶ τῆς δυναστείας παρατηρήσεων τῶν Δυνάμεων βλέπουσα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἀπηύθυνεν αὐθημερὸν διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδη πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους αὐτῆς τὴν ἑπομένην ἐγκύκλιον:

«Περιῆλθεν εἰς γνῶσιν τῆς Β. Κυβερνήσεως, ὅτι ἀλλεπάλληλοι ψευδεῖς εἰδήσεις, ἀφορῶσαι εἰς τὴν χώραν, ἐτέθησαν ἐν κυκλοφορίᾳ κατ' αὐτὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Αἱ εἰδήσεις αὗται παριστῶσι τὴν δημοσίαν ἐν Ἑλλάδι τάξιν ὡς ἀπειλουμένην ὁτὲ μὲν ὑπὸ ἀντιδυναστικῶν τοῦ λαοῦ κινημάτων, ὁτὲ δὲ ὑπὸ διαφωνιῶν ἀναφυομένων μεταξὺ τοῦ Στέμματος καὶ τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἄλλοτε ὑπὸ ἄλλων αἰτίων, τόσον τούτων, ὅσον καὶ ἐκείνων φαντασιωδῶν. Πάντες οἱ θρῦλοι οὗτοι, καὶ τῆς ἐλαχίστης στερούμενοι ὑποστάσεως, εἰσὶ ῥιζικῶς ψευδεῖς, καὶ οὐδόλως ἤθελον κρίνῃ ἐπάναγκες νὰ προκαλέσω ὑμᾶς, ὅπως προβῆτε εἰς κατηγορηματικωτάτην αὐτῶν διὰ τοῦ τύπου διάψευσιν, ἐὰν ἡ Β. Κυβέρνησις δὲν ἐφρόνει ὅτι διαβλέπει ἐν τῇ ἐπινοήσει καὶ

κυκλοφορίᾳ τῶν διαδόσεων τούτων ἰδιοτελῆ πρόθεσιν, τείνουσαν νὰ ψυχράνῃ τὰς πρὸς τὴν Ἑλλάδα συμπαθείας τῶν λαῶν καὶ τῶν δυναστειῶν τῆς Εὐρώπης καὶ διὰ τῶν συκοφαντικῶν καὶ ψευδῶν τούτων δημοσιεύσεων παρεμβάλῃ προσκόμματα εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν κυβερνήσεων, αἵτινες τὴν στιγμὴν ταύτην χρῶνται τῇ ἑαυτῶν ἐπιρροῇ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ταχείας συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας». (*)

Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ πρὸς ἔναρξιν τῶν πρὸς συνομολόγησιν τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης διαπραγματεύσεων συνεννοήσεις τῶν Δυνάμεων ἐξηκολούθουν. Ἡ Πύλη διὰ τοῦ ἀπὸ 2)14 Μαΐου ὑπομνήματος αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὰς εἶχε προβάλῃ διὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης τοὺς ἑξῆς ὅρους, ὡς ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ ἐρρήθη. (**) 1ον) Νέαν ὁροθεσίαν κατὰ τὴν ἀρχαίαν χάραξιν. 2ον) Πληρωμὴν ἀποζημιώσεως δέκα ἑκατομμυρίων λιρῶν τουρκικῶν, εἰς ἀντιστάθμισμα τῶν δαπανῶν, ἃς ἀπῄτησεν ὁ πόλεμος. 3ον) Ἀνανέωσιν τῶν διὰ τοῦ πολέμου καταργηθεισῶν συνθηκῶν κατὰ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καὶ 4ον) Συνομολόγησιν συμβάσεως ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου. Τὰς ἀξιώσεις ταύτας τῆς Πύλης εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς αἱ Δυνάμεις ἐθεώρησαν ὡς ὑπερβολικάς, ὁ δὲ Ἀνοτὼ ἀπὸ τῆς ὀγδόης Μαΐου καθίστα γνωστὸν εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Ἕλληνα πρεσβευτήν, ὅτι «κατὰ τὰς σκέψεις τῶν Δυνάμεων οἱ ὅροι τῆς Εἰρήνης θὰ περιελάμβανον τὴν διαρρύθμισιν στρατηγικῶν τινων σημείων τῆς μεθοριακῆς γραμμῆς, τὴν διατήρησιν τῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων συνθηκῶν ἀπορρεόντων δικαιωμάτων μετά τινων ἴσως τροποποιήσεων ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἰθαγενείας, καὶ ὁρισμὸν πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος».

Ἡ δὲ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις προέβαινε καὶ ἔτι παραιτέρω, δηλοῦσα κατηγορηματικῶς πρὸς τὰς λοιπὰς Δυνάμεις ὅτι «θὰ ἔπαυε μετέχουσα τῆς εὐρωπαϊκῆς συμφωνίας, ἐὰν αἱ λοιπαὶ Δυνάμεις ἀπεδέχοντο τὴν προσωρινὴν κατοχὴν τῆς Θεσσαλίας μέχρι τῆς καταβο-

---

(*) Περὶ πάντων τούτων βλέπε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα τῆς Λευκῆς Βίβλου ὑπ' ἀριθ. 39, 46, 58, 64, 67, καὶ 70.

(**) Βλέπε σελίδα 176.

λῆς τῆς ἀποζημιώσεως»(*). Ἐπὶ τούτων στηριχθεῖσα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπηύθυνε διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδη τὴν 13 Μαΐου τὸ ἑξῆς ὑπόμνημα πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπους αὐτῆς, ἵνα ἀνακοινωθῇ ταῖς κυβερνήσεσι τῶν Μ. Δυνάμεων, πρὸς διαφώτισιν αὐτῶν καὶ στήριξιν τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος :

«Ἐκ πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας πολλαχόθεν ἀρύομαι, εἰκάζεται ὅτι αἱ Δυνάμεις μελετῶσι τὰ ἑξῆς θέματα, ἅτινα, λέγουσι, προὐτάθησαν ὑπὸ τῆς Πύλης ὡς ὅροι τῆς εἰρήνης.

1) Ἠγγυημένη πολεμικὴ ἀποζημίωσις, καταβληθησομένη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος. 2) Ἐπανόρθωσις τῶν ὁρίων ὑπὲρ τῆς Τουρκίας, τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς καταλαμβανούσης στρατηγικά τινα σημεῖα, ἄνευ παραχωρήσεως μερῶν κατῳκημένων. 3) Τὸ πρώην καθεστώς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς προνομίας, ἐπὶ πιθανῇ ἴσως διορθώσει τῶν ἀνωμαλιῶν δι' εἰδικῆς συνθήκης. Καὶ 4) Σύμβασις ἐκδόσεως. Εἰ καὶ οὐδεμία ἐπίσημος ἀνακοίνωσις ἐγένετο ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, νομίζομεν οὐδὲν ἧττον ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει αἱ πληροφορίαι αὗται εἰσιν ἀκριβεῖς, ἐπιβάλλεται τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει νὰ ὑποβάλῃ ὡς τάχος τὰς ἑξῆς κρίσεις της εἰς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις :

1) Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας εἶνε ἀρκούντως γνωστή, ὥστε νὰ μὴ ἐνδιατρίψῃ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ὅλῃ του τῇ λεπτομερείᾳ. Ἡ ἐπαισθητὴ ἐλάττωσις ὅλων τῶν προσόδων κατόπιν τῆς στάσεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἡ ἐπελθοῦσα βλάβη εἰς τὴν γεωργίαν καὶ εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς, ἕνεκα τῆς κινητοποιήσεως μεγάλου μέρους τοῦ ῥωμαλεωτέρου πληθυσμοῦ, ἡ ἀπώλεια τῶν ἐσόδων τῆς Θεσσαλίας διαρκούσης τῆς κατοχῆς αὐτῆς ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, αἱ προξενηθεῖσαι εἰς τὴν χώραν ταύτην ζημίαι ἐκ τῆς καταστροφῆς ὅλης αὐτῆς τῆς ἀκινήτου καὶ κινητῆς περιουσίας, ἡ ὑποχρέωσις ἐπὶ τέλους, εἰς ἣν εὑρίσκεται τὸ Κράτος, νὰ προνοῇ εἰς τὸ μέλλον ἐπὶ μακρὸν χρόνον δι' ἐξόδων του εἰς τὴν συντήρησιν ὁλοκλήρου σχεδὸν τοῦ Θεσσαλικοῦ πληθυσμοῦ καὶ μέρους τοῦ τῆς Ἠπείρου, ὅλαι αὗται αἱ περιπτώσεις θὰ προκαλέσωσιν ἀπὸ τῆς σήμερον καὶ ἐπὶ διάστημα μακρᾶς σειρᾶς ἐτῶν, αἰσθητὰ ἐλλείμματα ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ Κράτους. Ὅθεν, ἐὰν δι' ἐπιβολῆς οἱασδήποτε πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἡ κατάστασις

(*) Βλέπε ἔγγραφα Λευκῆς Βίβλου ἑλλ. ἐκδ. ὑπ' ἀριθ. 46 καὶ 54.

ἐπεδεινοῦτο, θὰ δημιουργηθῶσι διὰ τὴν Ἑλλάδα δυσχέρειαι τοιαῦται, αἱ ὁποῖαι αὐτὴν τὴν ὕπαρξίν της ὡς Κράτους θὰ ἐξέθετον. Οὐδὲν ἧττον, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ποιουμένη τὴν ἔκθεσιν, τὴν συνοπτικὴν μέν, ἀλλ' εἰλικρινῆ, τῶν οἰκονομικῶν της, δὲν σφάλλεται, ὥστε νὰ ὑποθέσῃ ὅτι δὲν θὰ ἀναγκασθῇ ἴσως νὰ ὑποβληθῇ, κατὰ τὰς παρούσας συνθήκας, εἰς πολεμικὴν ἀποζημίωσιν. Κατόπιν παραστάσεων, χαρακτῆρος ὅλως φιλικοῦ καὶ ἀφορωσῶν εἰς τὴν διεθνῆ νομολογίαν, ἥτις τείνει νὰ γενικευθῇ καὶ ἥτις κανονίζει διὰ πολεμικῆς ἀποζημιώσεως τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν νεωτέρων πολέμων, ἡ Κυβέρνησις τοῦ Βασιλέως δὲν ἔλειψε ν' ἀπαντήσῃ ὅτι δὲν προὐκάλεσεν οὔτε ἐκήρυξεν αὐτὴ τὸν παρόντα πόλεμον, ὅτι ὑφίσταται ἤδη ὑπὸ οἰκονομικὴν ἔποψιν τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματά του καὶ ὅτι, κατὰ δίκαιον λόγον, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπεύθυνος καὶ νὰ ὑποβληθῇ ἐπὶ πλέον εἰς πολεμικὴν ἀποζημίωσιν. Ἀλλ' ἐν ἀνάγκῃ δύνασθε νὰ ἐπιστήσητε ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπὶ τῶν ἑξῆς θεμάτων. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἐπειδὴ ἡ κατάστασις τῆς πίστεώς της, κατόπιν τῶν γνωστῶν περιστάσεων, δὲν ἐπιτρέπει τὴν σύναψιν ταχέως καὶ εὐχερῶς, ἐσωτερικοῦ ἢ ἐξωτερικοῦ δανείου, καὶ ἐπειδὴ νομίζει ὅτι, ἕνεκα τῶν προκειμένων περιστάσεων, δὲν δύναται νὰ σκεφθῇ αὔξησιν φορολογίας, ἐπαχθοῦς ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου, ἐν ὁμαλῇ τῶν πραγμάτων καταστάσει, δυσβαστάκτου δ' εἰς τὸ μέλλον, οὐδένα ἄλλον πόρον ἔχει νὰ διαθέσῃ ἢ τὸ ποσὸν μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου, διὰ τοῦ ὁποίου πρὸ τοῦ πολέμου ἐμελετᾶτο ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τῶν πιστωτῶν μας. Τὸ χρεώλυτρον τοῦτο, κεφαλαιούμενον ἐπὶ λογικῷ τόκῳ, ἔσται μόνος πόρος, ὃς δύναται νὰ διατεθῇ, χωρὶς νὰ κατασυντριβῇ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς χώρας, ὑπὲρ πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ἐν σκληρᾷ ἀνάγκῃ. Προϋποτίθεται ὅμως πάντοτε, ὅτι τὰ ἔσοδα τῆς Θεσσαλίας θ' ἀνέρχωνται εἰς τὸ μέλλον εἰς τὸν αὐτὸν ἀριθμόν, εἰς ὃν καὶ πρότερον, ὅπερ φαίνεται ἀπίθανον κατὰ τὰ πρῶτα τοὐλάχιστον μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης ἔτη. 2) Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, ἐν τῇ ὑπάτῃ αὐτῶν δικαιοσύνῃ καὶ ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτῶν τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς ἡσυχίας ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ, ἐπὶ μακρὸν καὶ σταθερὸν χρόνον ἐπισήμως ὥρισαν, κατὰ τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου, νέαν ὁροθετικὴν γραμμὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἧς αἱ γενικαὶ γραμμαὶ διετυπώθη-

σαν ἐν τῷ 13 πρωτοκόλλῳ. Ἡ Ἑλλάς, λαβοῦσα σημείωσιν τούτων καὶ προσηκόντως ἐκτιμῶσα τὰ πηγάζοντα ἐκ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ πρωτοκόλλου δίκαια, περιέμενε μεθ' ὑπομονῆς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ληφθεισῶν ἀποφάσεων. Ἡ ὑπὸ τοῦ Βερολινείου Συνεδρίου ὁρισθεῖσα ὁροθετικὴ γραμμή, εἰ καὶ δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τοὺς ὅρους τῆς πλήρους ἀσφαλείας τῆς χώρας μας, ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ μετὰ δύο ἐτῶν ἀνωφελῆ προσδοκίαν, ἡ συνεδρίασις τοῦ Βερολίνου καθώρισε λεπτομερέστερον τὴν εἰρημένην γραμμήν. Ἀλλ' ἡ Πύλη κατώρθωσε καὶ πάλιν νὰ ὑπεκφύγῃ τὰς ἀποφάσεις τῶν Δυνάμεων. Μόλις δὲ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1881, ὅτε αἱ Δυνάμεις ἀνεκοίνωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι, ἐπειδὴ αἱ ὑπὸ τῆς τελικῆς πράξεως τῆς συνεδριάσεως τοῦ Βερολίνου καθορισθεῖσαι ἀποφάσεις δὲν ἔλαβον κῦρος ἐφαρμογῆς, ἕνεκα τῆς βίας τῶν πραγμάτων, ἀνέθεσαν εἰς τοὺς ἐν Κων)πόλει ἀντιπροσώπους των τὸν καθορισμὸν τῆς γραμμῆς. Τὰ συμπεράσματα τῶν ἐν Κων)πόλει Πρεσβευτῶν, ὑποκαταστήσαντα ῥητῶς τὰ τῆς πράξεως τῆς 1ης Ἰουλίου 1880, μετέβαλον ῥιζικῶς τὴν γραμμὴν τοῦ συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, ἣν ἀντικατέστησαν διὰ νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς, μὴ παρεχούσης, κατὰ μέγα μέρος, οὐδεμίαν ἀσφάλειαν καὶ στερουμένης φυσικῆς ἀμύνης. Ἡ Ἑλλὰς ἔσπευσε νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν τῶν Δυνάμεων εἰς τὰς ἐλλείψεις, ἃς παρουσίαζεν ἡ γραμμὴ αὕτη· ἀλλά, παρὰ τὰς παρατηρήσεις μας, ἡ νέα γραμμή, ἥτις εἶνε ἡ νῦν ὁροθετικὴ γραμμή, ἐγένετο ἀποδεκτή, ἐπὶ ζημίᾳ τῆς χώρας μας ὑπὸ στρατηγικὴν ἔποψιν. Ἡ εὐχέρεια, μεθ' ἧς ὁ τουρκικὸς στρατὸς εἰσήλασεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, κατὰ τὰ τελευταῖα γεγονότα, τρανὴ πρόκειται ἀπόδειξις. Διὰ τῆς παραχωρήσεως νέων στρατηγικῶν σημείων εἰς τὴν Τουρκίαν ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης, παραδίδεται τελείως ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν πρὸς βορρᾶν γειτόνων της. Ἡ ὑφεστῶσα γραμμὴ σημαντικῶς ἤδη εἶνε ἐλαττωματικὴ ὑπὸ ἔποψιν ἀσφαλείας. Ἐὰν δὲ περισσότερον ἐξησθενεῖτο, ἡ Ἑλλὰς ἤθελε παραστῇ εἰς τὴν ἀνάγκην, ἐξ αἰσθήματος καὶ καθήκοντος τῆς αὐτοσυντηρήσεώς της, νἀποδυθῇ, εὐθὺς ὡς μεταβληθῇ ἡ ὁροθετικὴ γραμμή της, καθὰ νῦν μελετᾶται, εἰς μέτρα ἱκανὰ νὰ μειώσωσι τοὺς ἐκ τῆς μεταβολῆς ταύτης κινδύνους. Θὰ ἀναγκασθῇ νὰ θεραπεύσῃ τὴν ἀπώλειαν στρατηγικῶν σημείων τῶν συνόρων της διὰ μεγάλων ὀχυρωματικῶν ἔργων, δι' αὐξήσεως τῆς συνήθους δυνάμεως τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ πολεμικοῦ

ὑλικοῦ, διὰ τῆς λήψεως πολλῶν ἄλλων μέτρων, τῶν ὁποίων αἱ δαπάναι, καίπερ ἀπαραίτητοι, θἀποβῶσιν ὀλέθριαι εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Κράτους καὶ εἰς τὸ μέλλον τῆς χώρας. Ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς εἰσήλαυνεν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Ἐλασσῶνος τόσον εὐχερῶς, ὡς ὁ τουρκικὸς εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τότε μόνον ἠδύναντο νὰ προβληθῶσι παρὰ τῆς Τουρκίας ἀξιώσεις πρὸς διαρρύθμισιν τῶν συνόρων της, ὅτε καὶ αἱ ἀξιώσεις αὗται ἠδύναντο νὰ τύχωσιν ἴσως τῆς ἐγκρίσεως τῶν Δυνάμεων. Ἀλλ' ἀκριβῶς συνέβη τὸ ἐναντίον, τούτου δ' ἕνεκα πᾶσα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀξίωσις τῆς Τουρκίας εἶναι ἀδικαιολόγητος.

3) Ἐπειδὴ ἡ διαχείρισις τῆς Δικαιοσύνης ἐν Τουρκίᾳ παρέχει εἰς τὰς Δυνάμεις συχνὰς εὐκαιρίας, ἐπιρρωννυούσας τὴν πεποίθησίν των περὶ τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης τῶν προνομιῶν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, δὲν θὰ ἀναλάβωμεν τὴν ὑπεράσπισιν αὐτῶν. Ἡ ἐπιβαλλομένη αὕτη ἀνάγκη τόσον εἶνε ἐπαισθητή, ὥστε αἱ Δυνάμεις ὑπέδειξαν εἰς τὴν Πύλην, πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν τῶν ὑπηκόων της, τὴν ἐφαρμογὴν μεταρρυθμίσεων, ἀποτελουσῶν ἐγγύησιν κατὰ τοῦ αὐθαιρέτου τῶν Τουρκικῶν δικαστηρίων. Ἐὰν ἄρα αἱ Δυνάμεις ζητῶσιν ἐγγυήσεις διὰ τοὺς ὑπηκόους τῆς Πύλης, δὲν δικαιοῦνται νἀρνηθῶσιν, ὅτι αἱ ἐγγυήσεις αὗταί εἰσιν ἀπαραίτητοι διὰ τοὺς εὐρωπαίους ὑπηκόους, κυρίως διὰ τοὺς ἐν Τουρκίᾳ διαμένοντας Ἕλληνας. Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Βασιλέως εἶνε βεβαία, ὅτι αἱ Δυνάμεις ἐν αὐτῷ τῷ συμφέροντι τῶν ὑπηκόων των, δὲν θὰ ἐπιτρέψωσιν οὔτε τὴν κατάργησιν τοῦ δικαιώματος τῆς Ἑλλάδος ἐν ταῖς προνομιακαῖς συνθήκαις, δικαιώματος ἀναγνωρισθέντος ὑπὸ διεθνῶν πράξεων, οὔτε τὴν μεταρρύθμισιν ἐφ' οἱουδήποτε τύπου καὶ ὑφ' οἱονδήποτε λόγον καὶ ἂν γένηται αὕτη, καθ' ὅσον μάλιστα πᾶσα μεταρρύθμισις θὰ ἐδημιούργει ἐπικίνδυνον προηγούμενον καὶ θὰ ἐμείου τὴν σημασίαν τῶν προνομίων τούτων, τῶν πολυτίμων διὰ πάντα εὐρωπαῖον διαμένοντα ἐν Τουρκίᾳ. Οἱ ἐν Τουρκίᾳ Ἕλληνες ὑπήκοοί εἰσι πολλοί, πολὺ περισσότεροι ὅλων ὁμοῦ τῶν ὑπηκόων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἐὰν αἱ προνομιακαὶ συνθῆκαι δὲν παρέμενον ἰσχύουσαι καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν ἀκεραιότητα, οἱ ὑπήκοοί μας εἰς ἀδιακόπους θὰ ἐκτεθῶσι καταδιώξεις, καὶ θὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸν ὄλεθρον. Ἡ Πύλη, ἵνα ἀποκρύψῃ τὸν κατὰ τῶν προνομιῶν ἀγῶνα αὐτῆς, προέτεινεν, ἐὰν ἀληθεῖς ὦσιν αἱ πληροφορίαι μου, εἰς τὰς Δυνάμεις τὴν βελτίωσιν ἀνωμαλιῶν τινων δι' εἰδικῆς

συνθήκης. Ἀλλ' ἐὰν ὑπάρχωσιν ἀνωμαλίαι ἐν τῇ διαχειρίσει τῆς Δικαιοσύνης ἐν Τουρκίᾳ, αἱ Δυνάμεις δὲν ἀγνοοῦσι παρὰ τίνων διεπράχθησαν.

4) Ἡ Πύλη ἐπιμένει νὰ ἐπιτύχῃ παρὰ τῆς Ἑλλάδος σύμβασιν ἐκδόσεως. Ἂν καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις πάντοτε ἐξεδήλωσε τὴν ἀπέχθειάν της κατὰ πάσης περὶ ἐκδόσεως συνθήκης, οὐδὲν ἧττον τὸ Κράτος συνωμολόγησε πολὺ ὀλίγας τοιαύτας μετὰ πεπολιτισμένων ἐθνῶν καὶ μετὰ χωρῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις ὑφίστανται ὅλαι τῆς δικαίας ἀπονομῆς τοῦ νόμου αἱ ἐγγυήσεις.

Ἀλλ' ἐν Τουρκίᾳ οὐδεμία τοιαύτη ἐγγύησις ὑφίσταται. Τοὐναντίον οὐδεὶς ἀγνοεῖ, ὅτι ὁ νόμος δὲν διέπει τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, ἀλλ' ἡ αὐθαιρεσία, καὶ ὅτι κατὰ χιλιάδας δύνανται νἀριθμηθῶσι τὰ θύματα φοβερῶν καταδιώξεων. Ταῦτα ἀρκοῦσιν, ἵνα καταδείξωσι διατὶ οὐδεμία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, οὐδὲν πεπολιτισμένον ἔθνος συνωμολόγησέ ποτε συνθήκην ἐκδόσεως μετὰ τῆς Πύλης.

Τὰ αὐτὰ αἴτια δὲν ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν νὰ ἐκβιάσωμεν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, συνομολογοῦντες συνθήκην ἐκδόσεως μετὰ χώρας, ἧς ἡ δικαιοσύνη ἐπ' ἐσχάτων ἀκόμη, κατὰ τὰς ἀρμενικὰς δίκας, παρέσχε τόσα ἀξιοθρήνητα δείγματα.

Παρακαλεῖσθε ν' ἀνακοινώσητε τὸ τηλεγράφημα τοῦτο εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν.

Σκουλούδης.»

Διὰ τοῦ ἀνωτέρω ὑπομνήματος ἡ Ἑλλὰς ἐζήτει ν' ἀποφύγῃ τὴν ὑπέρογκον καταβολὴν πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, καὶ τὴν διαρρύθμισιν τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς, ἥτις, καὶ ὡς εἶχεν ἤδη, ἦτο ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς Τουρκίας, κατεχούσης τὰ πλεῖστα τῶν ἐπικαίρων σημείων καὶ ὑψωμάτων, ἐξ οὗ καὶ ἡ εὐχέρεια μεθ' ἧς εἰσέβαλεν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον. Ἀλλὰ τὸ κυριώτατον πάντων ἡ Ἑλλὰς ἐζήτει ν' ἀποφύγῃ τὴν κατάργησιν τῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων Συνθηκῶν (Capitulations) προνομιῶν τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων ὑπηκόων δι' ὅπερ καὶ μακρὸν ὑπόμνημα ὑπέβαλε πρὸς τὰς Δυνάμεις, ὡς καὶ τὴν σύναψιν συμβάσεως περὶ ἐκδόσεως τῶν ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου. Ἡ Ἑλλὰς ἠρύετο τὸ δικαίωμα τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς εἰς τὰ ἐκ τῶν Capitulations ὠφελήματα ἐκ τοῦ ἐν Λονδίνῳ καταρτισθέντος πρωτοκόλλου παρὰ τῶν πληρεξουσίων Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσσίας τὴν 22 Ἰανουαρίου (3 Φεβρουαρίου) 1830, δι' οὗ ἀνε-

κηρύσσετο ἡ Ἑλλὰς Βασίλειον ἀνεξάρτητον καὶ ὅπερ ἀπεδέχθη ἡ Υ. Πύλη τὴν 12 Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1 Ζιλκαδὲ 1245). Τὸ 1ον ἄρθρον τοῦ πρωτοκόλλου τούτου ὥριζεν ὅτι : «ἡ Ἑλλὰς θ' ἀποτελέσῃ ἀνεξάρτητον κράτος καὶ θ' ἀπολαύῃ πάντων τῶν διοικητικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν συμπαρομαρτούντων εἰς πλήρη ἀνεξαρτησίαν»· τὸ δὲ τέταρτον ἀνέγραφε τὰ ἑξῆς: «Ἅμα τὰ ἄρθρα τοῦ παρόντος πρωτοκόλλου ἤθελον γνωστοποιηθῇ εἰς τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη, ἡ μεταξὺ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς Ἑλλάδος εἰρήνη θέλει θεωρεῖσθαι ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος ἀποκατεστημένη, καὶ ἑκάτερα τὰ κράτη θέλουσι προσφέρεσθαι πρὸς τοὺς ὑπηκόους ἑκατέρου ἀμοιβαίως ὡς πρὸς τὰ δίκαια τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ὡς εἰς τοὺς ὑπηκόους τῶν λοιπῶν ἐπικρατειῶν, τῶν ἐν εἰρήνῃ μετὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς Ἑλλάδος». Δυνάμει τοῦ πρωτοκόλλου τούτου οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι ἐν Τουρκίᾳ ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου μέχρι τῆς 27ης Μαΐου 1855, ὅτε συνήφθη ἡ ἐν Κάνλιντζᾳ συνθήκη, ἀπέλαυον οἱ ἐμπορευόμενοι ἢ ἄλλως συναλλασσόμενοι τῶν ἐκ τῶν Συνθηκῶν (Capitulations) προνομίων ἄνευ ἀντιρρήσεως καὶ ἄνευ εἰδικῆς συμβάσεως μετὰ τῆς Τουρκίας. Ἀλλὰ τῇ 27 Μαΐου 1855, συναφθείσης τῆς ἐν Κάνλιντζᾳ τοῦ Βοσπόρου συνθήκης, τὰ δικαιώματα τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων ὑπηκόων ἀνεγνωρίσθησαν καὶ διὰ τῆς ἐν τῇ συνθήκῃ ταύτῃ περιλαμβανομένης ῥήτρας τοῦ πρώτου ἄρθρου, «ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀπολαύει ἐν Τουρκίᾳ τῶν δικαιωμάτων τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους». Ἡ γενικὴ ἀρχὴ ἡ διέπουσα τὰ προνόμια (Cupitulations) εἶνε ὅτι «οἱ ἐν Τουρκίᾳ ὑπήκοοι τῶν προνομιούχων κρατῶν ὑπάγονται εἰς τὴν ἀπόλυτον δικαιοδοσίαν τῶν προξένων καὶ δικάζονται κατὰ τοὺς νόμους τῆς πατρίδος των.» Τοῦ κανόνος τούτου ἐξαιροῦνται α΄) αἱ πραγματικαὶ ἔννομοι σχέσεις, αἱ πηγάζουσαι ἐξ ἀκινήτων ἐν Τουρκίᾳ, ρυθμιζόμεναι κατὰ τοὺς ἐγχωρίους νόμους, καὶ β΄) αἱ μετὰ τῶν Ὀθωμανῶν ὑπηκόων ἐμπορικαὶ καὶ πολιτικαὶ δίκαι, ὑπαγόμεναι εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν μικτῶν δικαστηρίων ἢ ἐμποροδικείων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως συμπαρίστανται οἱ διερμηνεῖς τῶν προξενείων ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς προξενικῆς ἀρχῆς τοῦ διαδίκου, ἐφορῶντες τὴν κατὰ τοὺς κειμένους νόμους ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης καὶ προσυπογράφοντες εἰς τὴν ἐκδιδομένην ἀπόφασιν, ἵνα αὐτὴ ἔχῃ κῦρος. Τὰ προνόμια ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῆς ἀποτόμου διαφορᾶς, ἥτις

ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθίμων, τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν χωρίζει τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ἀπὸ τοῦ μουσουλμανικοῦ, καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας τῶν μωαμεθανῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ νόμου (chéri), ὅστις ἔχει ὅλως διαφορετικὰς ἀρχὰς καὶ βάσεις τῶν διεπουσῶν τὰς εὐρωπαϊκὰς νομοθεσίας καὶ ἑρμηνεύεται ἀνεξελέγκτως ὑπὸ τοῦ θεματοφύλακος τοῦ ἱεροῦ νόμου, τοῦ Σεϊχουλισλάμη. Αἱ σπουδαῖαι αὗται διαφοραὶ καὶ ἡ δυσπιστία τῆς Εὐρώπης ὡς πρὸς τὴν ἀμερόληπτον διανομὴν τῆς τουρκικῆς δικαιοσύνης πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ χριστιανοὺς ὑπηγόρευσαν τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως τῶν Capitulations (Συνθηκῶν), αἵτινες, οὖσαι ἐν ἀρχῇ γενναιοδωρίαι τῶν Σουλτάνων πρὸς φίλους ἡγεμόνας, χάριν τῶν ἐν ταῖς χώραις τῆς Αὐτοκρατορίας βιούντων ὑπηκόων αὐτῶν, ἀπετέλεσαν κατὰ μικρὸν πράξεις διεθνεῖς ἀδιαρρήκτους, αἱ ἐκ τῶν ὁποίων προνομίαι ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τοὺς ὑπηκόους ἄλλων χριστιανικῶν Κρατῶν. Ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐρρήθη, ἠρύετο τὸ ἐπὶ τῶν Capitulations δικαίωμα ἐκ πράξεως διεθνοῦς, τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἣν ἡ Πύλη δὲν ἠδύνατο νὰ καταργήσῃ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς συναινέσεως τῶν Δυνάμεων. Ἡ δὲ συνθήκη τοῦ Κάνλιντζα, ἡ ἀναγνωρίσασα τὰ δικαιώματα ταῦτα, μὴ ἔχουσα ὡρισμένην διάρκειαν, ἤθελεν ἰσχύει ἐπ' ἀόριστον ἢ τοὐλάχιστον ἐφ' ὅσον καὶ αἱ πρὸς τὰ χριστιανικὰ Κράτη ἀρχαῖαι διομολογήσεις. Ἀλλ' ἡ Τουρκία, ἐκδηλώσασα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διαθέσεις νὰ περικόψῃ καὶ περιστείλῃ τὰ νομίμους τίτλους κεκτημένα δικαιώματα τῶν ἀλλοδαπῶν, ἐν τῷ ἀπὸ 2 Μαΐου πρὸς τοὺς πρεσβευτὰς ὑπομνήματι αὐτῆς περὶ τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης ἰσχυρίσθη, ὅτι αἱ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας συνθῆκαι κατηργήθησαν ὡς ἐκ τοῦ πολέμου, καίτοι ἡ γενικῶς παραδεδεγμένη ἀρχὴ τοῦ Διεθνοῦς δικαίου ὅλως τὸ ἐναντίον ἀποφαίνεται. Ἠξίωσε δὲ ὅπως ἡ ἀνανέωσις αὐτῶν γείνῃ κατὰ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ Διεθνοῦς δικαίου, ἵνα στερήσῃ τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους ἐν Τουρκίᾳ παντὸς προνομίου, καταργήσῃ δὲ κυρίως τὸ δικαίωμα, ὅπως οἱ Ἕλληνες διερμηνεῖς παρίστανται ἐνώπιον τῶν Ὀθωμανικῶν δικαστηρίων ἐν ταῖς μικταῖς δίκαις, διότι ἡ παρουσία αὐτῶν ἦν φραγμὸς κατὰ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῆς Τουρκικῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἀξίωσις αὕτη τῆς Τουρκίας, ἥτις ὑπέκρυπτε τὸν πόθον τῆς καταδιώξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἀφιεμένων εἰς τὴν διάκρισιν τῆς

κακοπιστίας τῶν Ὀθωμανικῶν δικαστηρίων καὶ τῆς αὐθαιρεσίας τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως, ἀνῄρει συγχρόνως καὶ τὴν γενικὴν βάσιν, ἐφ' ἧς ἐρείδονται αἱ Capitulations καὶ παρεῖχεν εἰς τὴν Τουρκίαν ἀφορμὴν ν' ἀμφισβητήσῃ βαθμηδὸν καὶ τὰ προνόμια τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων πολιτῶν, ἐπὶ τῶν αὐτῶν συνθηκῶν στηριζόμενα. Δυστυχῶς αἱ κυβερνήσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων παρεῖδον πάντα ταῦτα καὶ οὐ μόνον ἔστερξαν νὰ γείνωσιν αἱ συνθῆκαι ἀντικείμενον συζητήσεως ἐν ταῖς διαπραγματεύσεσι τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, ἀλλ' ἐθεώρησαν συζητητέαν καὶ τὴν ἑτέραν ἀξίωσιν τῆς Πύλης, ὅπως ἡ Ἑλλὰς ὑποχρεωθῇ εἰς σύμβασιν ἐκδόσεως μετὰ τῆς Τουρκίας παρὰ τὴν γενικὴν ἀρχὴν τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, θεωροῦντος ἀναμφισβήτητον δικαίωμα, πηγάζον ἐκ τῆς κυριαρχίας ἑκάστου Κράτους ἀνεξαρτήτου, τὸ παρέχειν ἐλευθερίαν καὶ ἀσυλίαν εἰς τοὺς ἐν τῷ ἐδάφει αὐτοῦ καταφεύγοντας, ἀρχὴν ἣν ἀπεδέξατο καὶ τὸ ἐν Λονδίνῳ συνέδριον, ὅτε διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνταχθέντος πρωτοκόλου τῆς 9|21 Ἰουλίου **1832** ἡ Πύλη ἀπῄτει μεταξὺ τῶν ἄλλων νὰ ὑποχρεωθῇ ἡ Ἑλλὰς νὰ ἐκδίδῃ τοὺς εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον προσφεύγοντας ὑπηκόους της. Ἄλλως τε δὲ ἡ Ἑλλάς, ἔχουσα ἐξ αὐτῶν τῶν Συνθηκῶν (Capitulations) τὸ κεκτημένον δικαίωμα τοῦ ἀπαιτεῖν τὴν παράδοσιν τῶν ἐγκληματούντων καὶ εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν ἔδαφος καταφευγόντων ὑπηκόων της, οὐδὲν ἀντάλλαγμα ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ, συνάπτουσα σύμβασιν ἐκδόσεως μετὰ τῆς Τουρκίας, ἣν ἀπέκρουε πάντοτε ἡ κοινὴ συνείδησις ἐν Ἑλλάδι ἐκ λόγων ἰδιαζόντων τῷ ἑλληνικῷ λαῷ. Ἀλλ' αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, εἰς ὧν τὰς χεῖρας ἐνεπιστεύθη ἡ Ἑλλὰς τὰ συμφέροντά της, μὴ ἔχουσαι διάθεσιν, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀνοτώ, νὰ ἐπιχειρήσωσιν ἐκστρατείαν, ὅπως ἐξαναγκάσωσι τὴν Τουρκίαν εἰς ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεών των, ἐφέροντο πρὸς αὐτὴν μετ' ἄκρας λεπτότητος καὶ ἐφαίνοντο ὑπενθυμίζουσαι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ τοῦ Βρέννου, οὐαὶ τοῖς ἡττηθεῖσι. Καὶ τὴν 19 Μαΐου, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ αὐτῶν, ἀνοίγοντες μετὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης τὰς περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις, ἐπέδιδον εἰς αὐτὴν τὴν ἀκόλουθον διακοίνωσιν, ἐν ᾗ ἔθετον τὰς βάσεις τῆς συζητήσεως.

«Οἱ πρεσβευταὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων λαμβάνουσι τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωσιν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν παραλαβὴν τοῦ ὑπομνήματος, τὸ ὁποῖον εὐηρεστήθη νὰ ἀπευθύνῃ αὐτοῖς τὴν 14)26

Μαΐου καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ὑποδεικνύονται οἱ ὅροι, ἐφ' οἷς ἡ αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις θὰ συγκατετίθετο εἰς τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα.

»Τῆς ἀναστολῆς ταύτης ἀποκατασταθείσης ἔκτοτε, οἱ πρεσβευταὶ παρακαλοῦσι τὸν Τεουφὴκ πασσᾶν νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν Σουλτάνον, ὅτι ἔδωκε δεῖγμα τῶν εἰρηνικῶν αὐτοῦ διαθέσεων, ἀποδεχόμενος τὴν πρότασιν αὐτῶν. Αἱ Δυνάμεις παρεκάλεσαν τοὺς Πρεσβευτάς, ὅπως ἀσκήσωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν ἐπὶ σκοπῷ τῆς ταχίστης συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης καὶ πρὸς τοῦτο ἐξουσιοδότησαν αὐτούς, ὅπως διαπραγματευθῶσι μετὰ τῆς ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως. Ἐπὶ τούτῳ τιθέμενοι εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Πύλης οἱ Πρεσβευταὶ κρίνουσιν οὐχ ἧττον καθῆκον αὐτῶν, ὅπως ἐπ' ὀνόματι τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν ὑποβάλωσι παρατηρήσεις τινάς,προερχομένας ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὑπομνήματος τῆς 14)26 τρέχ.

»Δὲν παραγνωρίζουσι τὸ συμφέρον τῆς Τουρκίας, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὴν γραμμὴν τῶν συνόρων αὐτῆς ἐναντίον ἐπιχειρήσεων καὶ τολμημάτων κατὰ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ θεωροῦσιν ὡς δεδικαιολογημένην ποιάν τινα διαρρύθμισιν τῆς μεθορίου γραμμῆς, βασιζομένην ἐπὶ στρατηγικῶν κυρίως λόγων.

»Δὲν ἀπαρνοῦνται ὁμοίως τὸ δικαίωμα τοῦ νικητοῦ,ὅπως ἀπαιτήσῃ ἀποζημίωσιν διὰ τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου καὶ τὰς ζημίας τὰς γενομένας ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ πιστεύουσιν ὅτι ἡ ἀποζημίωσις αὕτη δὲν πρέπει νὰ ὑπερβῇ τὸ ὅριον τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες δὲν ἐπαρκοῦσιν εἰς τὸ βάρος τοῦ ποσοῦ τοῦ σημειουμένου ἐν τῷ ὑπομνήματι τῆς Πύλης.

»Ἀφ' ἑτέρου,καθ'ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶΤουρκίας συνθήκας,αἱ Κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων φρονοῦσιν ὅτι, ἂν αὗται κατὶ ἀρχὴν κατηργήθησαν μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν ἕνεκα τοῦ πολέμου κα' δέον νὰ ἀνανεωθῶσιν, ἀλλ' ὅμως προνόμιά τινα καὶ παραχωρήσεις γενόμεναι εἰς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους δυνάμει συνθηκῶν μεταξὺ τῶν Δυνάμεων, δὲν δύνανται ν' ἀκυρωθῶσιν ἕνεκα τῆς διαρρήξεως τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Οἱ πρεσβευταὶ συνιστῶσι τὰς παρατηρήσεις ταύτας εἰς τὴν προσοχὴν τῆς Πύλης, εἶνε δ' ἕτοιμοι, ὅπως ἀρχίσωσι τὰς συζητήσεις ἐπὶ τῶν διαφόρων τούτων σημείων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὁριστικῆς εἰρήνης μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ

τῶν Ἐξωτερικῶν ἢ μετὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ορισθησομένων ἐπὶ τούτῳ εἰδικῶν προσώπων».

Ἡ Τουρκία, ἐν τῷ γνωστῷ ὑπομνήματι αὐτῆς περὶ τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, ἐζήτει ὅπως ἔλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις περὶ αὐτῆς ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ πράγματι, καθ' ἣν ἡμέραν τὸ πρωτόκολλον τῆς ἀνακωχῆς ὑπεγράφη ἐν Ταράτσᾳ καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφὴν οἱ Τοῦρκοι ἀντιπρόσωποι ἐν ἰδιαιτέραις συνδιαλέξεσιν εἶπον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀντιπροσώπους, ὅτι κατὰ τὰς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ληφθείσας ὁδηγίας, ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς ἀνέμενεν ὅπως ὁ πρίγκιψ τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῇ ἰδιότητι αὐτοῦ ὡς ἀρχηγοῦ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων, τῷ πέμψῃ ἐπιτρόπους, ὅπως διαπραγματευθῶσι μετ' αὐτοῦ ἐν Φαρσάλοις τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης. Ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἥτις εἶχε προΐδῃ, ὅτι ἡ Πύλη ἤθελεν ἐπιζητήσῃ ν' ἄρξηται κατ' εὐθεῖαν διαπραγματεύσεων μετ' αὐτῆς, εἴτε πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ὑπεκφύγῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν Δυνάμεων, εἴτε πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ παρατείνῃ τὰς διαπραγματεύσεις, εἶχεν ἐγκαίρως προειδοποιήσῃ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ὅτι ὤφειλον ἐπιμελῶς ν' ἀποφύγωσι τοιαύτης φύσεως διαπραγμάτευσιν. Συνεπῶς οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἀπήντησαν εἰς τὰς εἰσηγήσεις τῶν Ὀθωμανῶν, ὅτι ὁ Διάδοχος οὐδεμίαν εἶχεν ἐπὶ τούτῳ ὁδηγίαν. Ἡ Πύλη προκαλουμένη ἤδη διὰ τῆς ἀνωτέρω διακοινώσεως νὰ ὁρίσῃ τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῆς ὅπως διαπραγματευθῶσι μετὰ τῶν πρεσβευτῶν τὰ τῆς εἰρήνης, εὑρίσκετο εἰς δυσχερῆ θέσιν, καὶ ἐν ᾧ ἀνέβαλλε τὴν ἀπάντησιν, ἐξέφραζε τὴν ἐπιμονὴν νὰ διαπραγματευθῇ καὶ ὑπογράψῃ ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς Ἑλλάδος νέαν πρᾶξιν ἀνακωχῆς, διισχυριζομένη ὅτι ἡ ὑπογραφεῖσα ἐν Ταράτσᾳ κατὰ τὴν προφορικὴν δήλωσιν τῶν ὑπογραψάντων αὐτὴν Τούρκων ἀξιωματικῶν εἶχε διάρκειαν δεκαπενθήμερον καὶ ἑπομένως ἔληγε τὴν 22 Μαΐου. Ἡ Πύλη διὰ τῆς ἀξιώσεώς της ταύτης ἐσκόπει νὰ δημιουργήσῃ θέματα διαπραγματεύσεων διαμέσων πρὸς παρεμβολὴν προσκομμάτων εἰς τὴν ἔναρξιν τῶν διαπραγματεύσεων καὶ τὴν ταχεῖαν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης. Τὰς προθέσεις ταύτας τῆς Πύλης κατανοοῦσα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν ἔλειψεν ἀπὸ τοῦ νὰ προκαλέσῃ ἐπὶ τούτων τὴν προσοχὴν τῶν Δυνάμεων, ἐπικαλουμένη ἀμφότερα τὰ πρωτόκολλα τῆς ἀνακωχῆς, τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν ὥριζον προθεσμίαν. Αἱ Δυνάμεις προέβησαν παρὰ τῇ Πύλῃ εἰς ἐνεργείας, ὅπως θεωρήσῃ τὴν ἀνακωχὴν διαρκοῦσαν μέχρι

τῆς ἀποπερατώσεως τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαπραγματεύσεων.
Ἀλλ'ἐπειδὴ ἡ Τουρκία ἐπέμενε νὰ συνάψῃ νέαν πρᾶξιν ἀνακωχῆς, ἐπὶ τῇ ἀπειλῇ ὅτι τὴν 22 Μαΐου, ὅτε ἐθεώρει ταύτην λήγουσαν, θὰ διέτασσε τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, πᾶσαι αἱ Δυνάμεις ἀνεξαιρέτως συνεβούλευσαν τὴν Ἑλλάδα νὰ μὴ ἐπιμείνῃ εἰς τοὺς τύπους καὶ ν' ἀποστείλῃ ἐπὶ τούτῳ ἀντιπροσώπους της παρὰ τῷ Ἐτέμ. Κατόπιν τῶν συμβουλῶν τούτων ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, λαβοῦσα παρὰ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι δὲν προέκειτο ἢ περὶ ὑπογραφῆς ἀνακωχῆς καθαρῶς στρατιωτικῆς, καὶ φοβουμένη μήπως ματαιωθῇ ἡ ἔναρξις τῶν διαπραγματεύσεων, ἥτις ὡρίσθη διὰ τὴν 22 Μαΐου, διεβίβασε τὴν 20 Μαΐου εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς ἀμφοτέρων τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων τὴν διαταγὴν ν' ἀποστείλωσιν εἰς τὰ ὀθωμανικὰ στρατόπεδα ἀντιπροσώπους, ὅπως ὑπογράψωσι γενικὴν ἀνακωχὴν κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν δι' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν διὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας εἰρήνης διαπραγματεύσεων (*). Ὄντως δὲ τὴν 22 Μαΐου οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν δύο ἀρχιστρατήγων συνηντήθησαν ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς τῆς Ταράτσας καὶ ὑπέγραψαν νέαν πρᾶξιν ἀνακωχῆς ἔχουσαν οὕτω :

Σύμβασις ἀνακωχῆς.

Σήμερον τὴν 22 Μαΐου 1897 τὴν 3 $^1/_2$ μετὰ μεσημβρίαν, ἐπὶ τῆς λοφοσειρᾶς τῆς Ταράτσας παρὰ τὴν Λαμίαν, οἱ ὑπογεγραμμένοι, ἀφ' ἑνὸς ὁ ταγματάρχης τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν Ἰζὲτ βέης καὶ ὁ λοχαγὸς τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν Ῥιζᾶ βέης, ἀπεσταλμένοι τοῦ Στρατάρχου τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ Ἐτὲμ-πασσᾶ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ συνταγματάρχης τοῦ Πεζικοῦ Δ. Στάϊκος καὶ ὁ λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ Δούσμανης, ἐπίτροποι τῆς Α. Β. Υ. τοῦ πρίγκιπος Κωνσταντίνου, Ἀρχιστρατήγου τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, δηλοῦσιν ὅτι ἔλαβον τὰς ἑπομένας διαταγὰς παρὰ τῶν οἰκείων Ἀρχηγῶν καὶ ἐξετέλεσαν ταύτας ὡς ἕπεται :

1ον) Πάντες οἱ ὅροι οἱ μνημονευόμενοι ἐν τῇ προηγουμένῃ Συμβάσει σχετικῶς πρὸς τὰς μεθορίους γραμμὰς παραμένουσιν ἔγκυροι.

2ον) Ἡ ἀνακωχὴ ἐπεκτείνεται κατά τε γῆν καὶ θάλασσαν.

(*) Περὶ πάντων τούτων βλέπε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ἐν τῇ ἑλλ. ἐκδ. τῆς Λευκῆς Βίβλου ὑπ' ἀριθ. 71—75, 77 καὶ 80—89.

3ον) Ἡ ἀνακωχὴ θὰ διαρκέσῃ μέχρι τέλους τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης τῶν δύο ἐμπολέμων.

4ον) Ἐν ᾗ περιπτώσει αἱ διαπραγματεύσεις πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων δὲν ἤθελον τελεσφορήσῃ, οἱ ἐμπόλεμοι ἀναλαμβάνουσιν ἀμοιβαίως τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως γνωστοποιήσωσιν ἀλλήλοις τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐχθροπραξιῶν 24 ὥρας πρότερον.

5ον) Αἱ τὴν κατὰ θάλασσαν ἀνακωχὴν ἀποβλέπουσαι λεπτομέρειαι θὰ καθορισθῶσιν αὔριον, 23 Μαΐου, ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐπιτρόπων ἐν τῇ αὐτῇ τοποθεσίᾳ, τὴν 2αν μετὰ μεσημβρίαν ὥραν. Ἐννοεῖται ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ συνέντευξις τῆς αὔριον, ἡ σχετικὴ πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς κατὰ θάλασσαν ἀνακωχῆς, δὲν κατέληγεν εἰς συνεννόησιν μεταξὺ τῶν εἰρημένων πληρεξουσίων, ἡ Σύμβασις αὕτη ἔσται ἄκυρος.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα
Δ. Στάϊκος
Β. Δούσμανης
Διὰ τὴν Τουρκίαν
Ἰζὲτ
Ριζᾶ.»

Ὡς ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου καταφαίνεται, καί τοι ἐν αὐτῷ γίνεται μνεία ὅτι ἡ ἀνακωχὴ ἐκτείνεται κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, συνωμολογήθη εἰδικῶς διὰ τοῦ 5ου ἄρθρου, ὅτι αἱ λεπτομέρειαι τῆς κατὰ θάλασσαν ἀνακωχῆς ἤθελον καθορισθῇ ἐν νέᾳ συνεντεύξει τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δύο στρατευμάτων. Ἡ συνέντευξις αὕτη ἐγένετο τὴν ἐπιοῦσαν. Καί τοι δὲ οἱ Ὀθωμανοὶ στρατιωτικοὶ ἀντιπρόσωποι εἶχον δηλώσῃ τὴν προτεραίαν ἐν τῷ ὑπ' αὐτῶν δοθέντι σημειώματι (*), ὅτι προτείνοντες τοὺς ὅρους τῆς κατὰ θάλασσαν ἀνακωχῆς, οἵους προκαταβολικῶς ἀνέγραφον ἐν τῷ σημειώματι ἐκείνῳ, ἀπέβλεπον εἰς τὰ μέσα τῆς διὰ θαλάσσης ἐξαγωγῆς τῶν ἀντικειμένων, ὅσα εἶχον νὰ ἐξαγάγωσιν, οἷον τραυματίας κτλ., καὶ ὅτι οὐδαμῶς προὐτίθεντο νὰ εἰσαγάγωσι διὰ τῶν ἐν λόγῳ λιμένων στρατεύματα καὶ πολεμεφόδια, ἠρνήθησαν νὰ δεχθῶσι τὴν παρὰ τῶν Προξένων τῶν Δυνάμεων ἐπίβλεψιν τῶν καταπλεόντων πλοίων, εἰς ἣν ἐπέμενον οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι. Τοὐναντίον οἱ Ὀθωμανοὶ ἀντι-

(*) Βλέπε Λευκὴν Βίβλον σελ. 81.

πρόσωποι ἐδήλωσαν αὐτοῖς ὅτι, ἐὰν ἐπέμενον νὰ περιλάβωσιν ἐν τῇ συμβάσει τὸ δικαίωμα ἐλέγχου, ἐξασκουμένου ὑπὸ τῶν Προξένων τῶν Δυνάμεων, ἀπόφασιν εἶχον νὰ παραιτηθῶσι καὶ νὰ ζητήσωσι προθεσμίαν 24 ὡρῶν, ὅπως οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἐξακολουθήσωσι τὰς διαπραγματεύσεις μετ' ἄλλων προσώπων τοῦ Ἐτέμ. Ἐπὶ τῇ δηλώσει ταύτῃ, ἥτις πράγματι δὲν ἦτο ἡ προειδοποίησις διαρρήξεως τῆς ἀνακωχῆς, οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἀπεφάσισαν νὰ ὑπογράψωσι τὴν προσθήκην, ὡς ἐζητεῖτο παρὰ τῶν Τούρκων, ὅπως μὴ ἀναλάβωσι τὴν εὐθύνην τῆς διαρρήξεως, ἀφ' ἧς αἱ Μ. Δυνάμεις τόσον ζωηρῶς ἀπέτρεψαν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν.

«Προσθήκη

Εἰς τὴν παράγραφον 5 τῆς ἐν Ταράτσᾳ περὶ ἀνακωχῆς συμβάσεως τῆς 22 Μαΐου 1897.

1ον) Ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ὀφείλει νὰ ἐγκαταλίπῃ τὰ ὀθωμανικὰ ὕδατα καὶ τὰ τῶν κατεχομένων παραλίων.

2ον) Τὰ ὑπὸ ὀθωμανικὴν ἢ ξένην σημαίαν πλοῖα ἔχουσιν ἐλευθέραν εἴσοδον καὶ ἔξοδον εἰς ἅπαντας τοὺς ὀθωμανικοὺς λιμένας καὶ εἰς τοὺς εὑρισκομένους πρὸς βορρᾶν τῆς καθορισθείσης, διὰ τῆς περὶ ἀνακωχῆς συμβάσεως τῆς 22 Μαΐου (3 Ἰουνίου) 1897 γραμμῆς καὶ δὲν ὑπάγονται εἰς ἐπίσκεψιν.

3ον) Ἡ ναυσιπλοΐα μένει ἐλευθέρα διὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῶν δύο ἐμπολέμων μερῶν, ἐφ' ὅσον τὰ μνησθέντα ἐμπορικὰ πλοῖα δὲν εἰσέρχονται εἰς τοὺς λιμένας τοῦ ἀντιπάλου.

4ον) Ἡ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἄρτης ναυτιλία μένει ἐλευθέρα δι' ἀμφότερα τὰ μέρη.

5ον) Ἡ Ὀθωμ. Κυβέρνησις ὑποχρεοῦται νὰ μὴ ἐνισχύσῃ διὰ θαλάσσης τὰ στρατεύματά της κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, εἰσάγουσα εἴτε πολεμεφόδια ἢ πολεμικὰ μηχανήματα εἴτε στρατεύματα.

6ον) Ἡ ἐπισίτισις τοῦ στρατοῦ γενήσεται δὶς τῆς ἑβδομάδος διὰ τῶν ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν δεσποτείαν τελούντων λιμένων.

7ον) Πᾶσα παραβίασις ἐδάφους ἐθνικοῦ ἢ διατελοῦντος ὑπὸ κατοχήν, γενομένη ὑπὸ ἀτάκτων σωμάτων, ὧν ὁ ὑπὸ τοῦ Κράτους σχηματισμὸς δύναται ν' ἀποδειχθῇ, θέλει θεωρεῖσθαι ὡς παραβίασις τῆς ἀνακωχῆς ταύτης.

8ον) Ἡ παράβλεψις μιᾶς ἢ περισσοτέρων παραγράφων ἢ ῥητρῶν

τῆς ῥηθείσης Συμβάσεως καὶ τῆς Προσθήκης αὐτῆς συνεπάγεται τὴν διάρρηξιν τῆς ἀνακωχῆς, τὸ δὲ προκαλέσαν τὴν παραβίασιν κράτος ὑπέχει πᾶσαν τὴν ἐκ τούτου εὐθύνην.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα
Δ. Στάϊκος
Β. Δούσμανης
Διὰ τὴν Τουρκίαν
Ἰζὲτ βέης
Ῥιζᾶ».

Διὰ τῆς προσθήκης ταύτης ἐλύετο καὶ ὁ κατὰ θάλασσαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἀποκλεισμός, ὅστις ἄλλως τε κατὰ τύπους ὑφίστατο μέχρι τοῦδε, ἡ δὲ Ἑλλὰς ἀφῃρεῖτο τὰ μέσα, δι' ὧν ἤθελεν, ἐξελέγχῃ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ Τουρκία θὰ ἐξεπλήρου τὴν ὑποχρέωσιν αὐτῆς περὶ τῆς μὴ ἐνισχύσεως διὰ θαλάσσης τοῦ στρατοῦ αὐτῆς.

Συντελεσθείσης δὲ τῆς γενικῆς ἀνακωχῆς, τῇ 22 Μαΐου, κατὰ τὰ ἀποφασισθέντα, ἤρξαντο ἐν Κωνσταντινουπόλει αἱ διαπραγματεύσεις πρὸς συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν αὐτόθι πρεσβευτῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ τῆς Τουρκίας Τεουφὴκ πασσᾶ, παρισταμένου ὡς αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου. Ἀμέσως δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης συνεδριάσεως οἱ πρεσβευταὶ ἔσπευσαν νὰ περικόψωσι τὰς λίαν ὑπερβολικὰς ἀξιώσεις τῆς Τουρκίας, θέτοντες τὰς βάσεις, ἐφ' ὧν ἔμελλον νὰ συζητήσωσιν. Ἦσαν δ' αὗται· 1) Διαρρύθμισις τῶν συνόρων πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας διὰ παραχωρήσεως αὐτῇ ἀκατοικήτων τινῶν στρατηγικῶν σημείων· 2) Μετρία πολεμικὴ ἀποζημίωσις, ἀνάλογος πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος· 3) Τροποποιήσεις τῶν Συνθηκῶν. Προέτειναν δὲ οἱ πρεσβευταί, ὅπως διὰ μὲν τὸν πρῶτον ὅρον διορισθῇ ἐπιτροπὴ ἐκ Στρατιωτικῶν ἀκολούθων πρὸς καθορισμὸν τῶν συνόρων, διὰ δὲ τὸν δεύτερον ὅπως οἱ πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων ἐν Κωνσταντινουπόλει λάβωσι τὴν ἐντολήν, ἵνα ἐπιληφθῶσι τῶν ἐπενεκτέων μεταρρυθμίσεων ἐν ταῖς ἀρχαίαις συνθήκαις. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν καθορισμὸν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, οἱ πρεσβευταὶ ἐζήτησαν ὅπως ἀνατεθῇ οὗτος εἰς ἐπιτροπὴν εἰδημόνων, ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Λόου Ἄγγλου ἐμπορικοῦ ἀκολούθου, Πρέσκικ, ἀντιπροσώπου τῆς Αὐστροουγγαρίας ἐν τῷ Συμβουλίῳ τοῦ δημοσίου χρέους, Ντιντιώ, διευθυντοῦ τοῦ δημοσίου χρέους, καὶ Τέστα, πρώτου διερμηνέως τῆς γερμανικῆς Πρε-

σβείας. Ὁ Τεουφὴκ πασσᾶς ἀπέσχε ν'ἀποδεχθῇ ἀμέσως τὰς προτάσεις ταύτας, δηλώσας ὅτι ἤθελε ζητήσῃ ἐπὶ τούτων τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλτάνου. Ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις, πληροφορηθεῖσα ἐν τῷ μεταξὺ τὴν ἀπόφασιν τῶν Δυνάμεων, ὅπως ἐπιβάλωσιν αὐτῇ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν, καὶ τὰς ὑπερβολικὰς ἐπὶ τούτου ἀξιώσεις τῆς Τουρκίας, ἔσπευσε δι' ἐγκυκλίου αὐτῆς πρὸς τὰς ἐν Παρισίοις, Λονδίνῳ, Βιέννῃ, Βερολίνῳ, Πετρουπόλει καὶ Ρώμῃ Ἑλληνικὰς Πρεσβείας ν' ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτῶν, παριστῶσα διὰ γλώσσης μεμετρημένης τὸ ἄδικον τῶν ἀξιώσεων τῆς Πύλης καὶ τὸ δυσβάστακτον μεγάλης ἀποζημιώσεως διὰ τὰ κατεστραμμένα οἰκονομικὰ τοῦ Κράτους. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἶχεν ὡς ἀκολούθως.

«Πρὸ μικροῦ μόλις, διὰ τοῦ τηλεγραφήματός μου τῆς 13)25, ἐπέστειλα ἡμῖν περὶ τῆς πιθανότητος τοῦ νὰ ἴδωμεν τὴν Πύλην ἐπιμένουσαν εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τὴν πληρωμὴν πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ὅρον προαπαιτούμενον τῆς συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης.Εἰς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις βεβαίως ἀπόκειται νὰ ἐκτιμήσωσιν ἐν τῇ ὑψηλῇ αὐτῶν εὐθυδικίᾳ τὰς ἀπαιτήσεις, ἃς ἤθελε διατυπώσῃ ἡ Τουρκία. Ἐν τούτοις ἐν περιπτώσει καθ' ἥν, καίπερ ὁ πόλεμος δὲν ἐκηρύχθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἤθελε γίνῃ κατ' ἀρχὴν ἀποδεκτὴ ἡ πληρωμὴ πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις φρονεῖ ὅτι ἐκπληροῖ καθῆκόν της ἐκθέτουσα ἐκ νέου σκέψεις τινὰς περὶ τούτου, ἐπαναλαμβάνουσα συνάμα τὰς προτέρας αὐτῆς δηλώσεις, ὅτι θὰ παραδεχθῇ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, οὓς αἱ Δυνάμεις ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἤθελον συμβουλεύσῃ αὐτὴν νὰ παραδεχθῇ. Ἂν ἡ ἀπαίτησις ἀποζημιώσεως ἀποβλέπῃ ἁπλῶς εἰς ἀντιστάθμισιν τῶν ὑπὸ τοῦ πολέμου προξενηθεισῶν δαπανῶν, θὰ ἦτο δίκαιον νὰ περιορισθῇ ἡ ἀπαίτησις αὕτη εἰς εὔλογα ὅρια καὶ νὰ ληφθῇ ἐπίσης ὡς ὁδηγός, ἐν τῇ διακανονίσει τοῦ ζητήματος τούτου, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος, ἥτις, λίαν δυσάρεστος οὖσα ἤδη πρότερον, δὲν θὰ ἠδύνατο μετὰ τὸν πόλεμον νὰ ὑποφέρῃ πρόσθετον βάρος, χωρὶς νὰ ὑποστῶσι βαρεῖαν βλάβην οἱ οὐσιώδεις ὅροι τῆς ὑπάρξεως τῆς χώρας ταύτης ὡς Κράτους. Ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς πληρωμῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἀποβαίνῃ κατὰ τοὺς σημερινοὺς χρόνους ὁσημέραι γενικωτέρα, δὲν λησμονεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη βασίζεται κατὰ μέγα μέρος, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀμείβειν τὸν σεβασμὸν τὸν ἐπιδεικνύμενον κατὰ τοὺς σημερινοὺς πολέμους πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν πε-

ριουσίαν. Ἀλλὰ γίνεται τοῦτο ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει;

»Ἐνῷ ἀφ' ἑνὸς ἡ Τουρκία ἀπαιτεῖ ἀποζημίωσιν πρὸς κάλυψιν τῶν ἐξόδων της, ἀφ' ἑτέρου δὲν ἔδειξε κατὰ τὸν πόλεμον τὸν πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν σεβασμόν, τῶν στρατευμάτων της καταστρεψάντων πᾶν ὅ,τι συνήντησαν ἐν τῇ ὁδῷ των. Ἂν ἐγίνετο καταγραφὴ τῶν ἀπαχθέντων κτηνῶν, τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν οἰκιῶν, αἵτινες ἐλεηλατήθησαν ἢ ἐπυρπολήθησαν, τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, ἅτινα κατεστράφησαν ἢ ἐκλάπησαν, τῶν καλλιεργημένων ἀγρῶν, οἵτινες ἐδῃώθησαν, καὶ τῶν σιταποθηκῶν, αἵτινες ἐδημεύθησαν, θὰ ἀπεδεικνύετο, ὅτι αἱ ζημίαι αἱ προξενηθεῖσαι ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν, κινητὴν καὶ ἀκίνητον, ἀνέρχονται μόνον ἐν τῇ Θεσσαλίᾳ εἰς 200,000,000 δραχμῶν. Ἀπέναντι τῶν γεγονότων τούτων, αἱ σημεριναὶ ἀρχαὶ τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως δύνανται ἆρά γε νὰ ἐφαρμοσθῶσι μετὰ δικαιοσύνης; Θὰ ἦτο δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς νὰ ὠφεληθῇ ἡ Τουρκία ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων, ζητοῦσα ἀποζημίωσιν, ἀφοῦ ἠνέχθη τὴν ὑπὸ τῶν στρατευμάτων της καταστροφὴν τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν;

»Εἰς τὰ προηγούμενα τηλεγραφήματά μου ἐφρόντισα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ κ. ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπὶ ἑτέρου τινὸς κινδύνου, ὅστις ἀπειλεῖ τὸν πληθυσμὸν τῆς Θεσσαλίας, τὸν τόσας δοκιμασίας ὑποστάντα, τὸν κίνδυνον τῆς ἀπωλείας τῆς ἐφετεινῆς ἐσοδείας, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα δὲν ἤθελον ἀποσυρθῇ πρὸ τοῦ θερισμοῦ. Εὐαρεστήθητε νὰ ὑπομνήσητε εἰς τὴν Α. Ε., ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς ἐσοδείας ταύτης, προστιθεμένη εἰς ὅλας τὰς ἄλλας συμφορὰς τοῦ πολέμου, θέλει ἐπενέγκῃ ὑπὸ τὴν μᾶλλον ἀξιοθρήνητον αὐτοῦ ὄψιν τὴν πεῖναν εἰς τὸν Θεσσαλικὸν πληθυσμόν.

»Ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις τρέφει εἰσέτι τὴν ἐλπίδα, ὅτι αἱ Κυβερνήσεις τῶν Μ. Δυνάμεων θὰ εὐαρεστηθῶσιν, ἐν τῇ βαθείᾳ αὐτῶν συνέσει, νὰ ἔχωσιν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ ταχεῖα ἐκκένωσις τῆς Θεσσαλίας θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτελέσματα τὴν σωτηρίαν τῆς ἐσοδείας καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἀπὸ τελείας καὶ ἀνεπανορθώτου καταστροφῆς. Εὐαρεστήθητε ν' ἀναγνώσητε τὸ τηλεγράφημα τοῦτο εἰς τὸν κ. ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ν' ἀφήσητε αὐτῷ ἀντίγραφον, ἐὰν ἡ Ἐξοχότης του τὸ ἐπιθυμῇ. Σκουλούδης.»

Ἕτερον δὲ μακρὸν ὑπόμνημα περὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῶν ἀρχαίων συνθηκῶν καὶ προνομίων μετὰ παρατηρήσεων ἐπὶ

τῆς ἑτέρας ἀξιώσεως τῆς Πύλης περὶ συνομολογήσεως συνθήκης περὶ ἐκδόσεως ὑπέβαλε τὴν 31 Μαΐου ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, διὰ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀντιπροσώπων αὐτῆς, πρὸς τὰς Μ. Δυνάμεις, ἐπικαλουμένη ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰς διεθνεῖς πράξεις πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἰσχυρισμῶν τῆς Πύλης(*). Ἀλλ' ἡ Πύλη ἐπέμενεν εἰς τὰς ἀξιώσεις καὶ παρεμβάλλουσα ποικίλα προσκόμματα πρὸς παρέλκυσιν τῶν διαπραγματεύσεων, ἐφέρετο ἐν τῷ μεταξὺ ὡς κυρία τῆς χώρας ἐν Θεσσαλίᾳ, ὑποβάλλουσα αὐτὴν εἰς ἴδιον διοικητικὸν σύστημα, δημεύουσα τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν καὶ ἐπιτρέπουσα πᾶσαν δῄωσιν καὶ λεηλασίαν. Οὕτω τὴν 29 Μαΐου, ὁ στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητὴς τοῦ Βόλου Ἐνβὲρ πασσᾶς ἐξέδοτο προκήρυξιν περὶ δημεύσεως τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ κινητῶν καὶ ἀκινήτων κτημάτων, ἐν ᾗ περιπτώσει οἱ καταφυγόντες ἀλλαχόσε ἰδιοκτῆται δὲν ἤθελον ἐπανέλθῃ μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των εἰς τὰς ἑστίας των ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἐκδόσεως τῆς προκηρύξεως(**).

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις οὐδὲν ἄλλο ὅπλον ἔχουσα πλὴν τῆς διαμαρτυρίας, ἔσπευσε νὰ διαμαρτυρηθῇ καὶ πάλιν εἰς τὰς Δυνάμεις διὰ τὴν νέαν ταύτην αὐθαιρεσίαν τῶν Τούρκων, ἡ δὲ προξενηθεῖσα ἐξ αὐτῆς ἐντύπωσις ἦτο τοιαύτη, ὥστε αἱ Μ. Δυνάμεις ἔσπευσαν ν' ἀναγκάσωσι τὴν Πύλην ν' ἀνακαλέσῃ τὸ μέτρον τοῦτο. Ἀλλ' ἡ Τουρκία ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτῆς, ὅπως ἴδῃ τὴν ὑπὸ τὴν προσωρινὴν δεσποτείαν της χώραν προσαρτωμένην εἰς τὰς κτήσεις της, ἔθηκε καὶ ἄλλο μέσον εἰς ἐνέργειαν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ της. Ἐζήτησε νὰ παραστήσῃ ὅτι τὴν διατήρησιν τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν ἐξουσίαν ἐζήτουν αὐτοὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς, πρὸς τοῦτο δ' ἐβίαζε πολλοὺς τῶν ἐν τῇ Θεσσαλίᾳ Κουτσοβλάχων καὶ ἄλλους Θεσσαλοὺς νὰ ὑπογράψωσιν ἀναφορὰς πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, δι' ὧν ἐζητεῖτο

(*) Βλέπε Λευκὴν Βίβλον ἑλλ. ἐκδ. ἐν σελίδι 101.

(**) «Κατὰ διαταγὴν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, τὰ κτήματα κινητὰ καὶ ἀκίνητα τῶν ἀναχωρησάντων ἐκ Θεσσαλίας καὶ καταφυγόντων ἀλλαχόσε, οἵτινες δὲν ἤθελον ἐπανέλθῃ μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των εἰς τὰς ἑστίας των ἐντὸς δεκαπέντε ἡμερῶν ἀπὸ σήμερον, θὰ δημευθῶσιν ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ Κράτους.

Ἐν Βόλῳ τῇ 29 Μαΐου 1897.

Ὁ πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων

ΕΝΒΕΡ ΠΑΣΣΑΣ»

ἡ ἀπόδοσις τῆς ἐπαρχίας ταύτης εἰς τὴν Τουρκίαν. Εὗρε δὲ μίσθιόν τι ὄργανον τῶν σκοπῶν της, τὸν αὐστριακὸν ὑπήκοον βαρῶνον Βίντερ, ὅστις ἀκολουθούμενος ὑπὸ δύο ἰσραηλιτῶν καὶ ὑπὸ Τούρκων στρατιωτῶν περιήρχετο τὰ χωρία τοῦ Πηλίου καὶ τὰ ἄλλα μέρη τῆς Θεσσαλίας, ἐξαναγκάζων τοὺς κατοίκους ὁτὲ μὲν δι' ἀπειλῶν, ὁτὲ δὲ διὰ τοῦ δόλου νὰ ὑπογράφωσι τὰς ἀναφοράς, δι' ὧν ἐζητεῖτο ἡ παλινόρθωσις τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Ἦν δὲ ὁ ἐν λόγῳ Βίντερ μισέλλην χρησιμεύσας τοῖς Τούρκοις ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἀνταποκριτοῦ τῆς Βιενναίας **Fremdenblatt** ὡς ἀνιχνευτής. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπεστέλλετο ὑπ' αὐτῶν ὡς πρόδρομος διαρκουσῶν τῶν ἐχθροπραξιῶν, μεταβὰς ἰδίᾳ εἰς Βόλον καὶ Ἁλμυρόν, ἔνθα συνελήφθη ὡς κατάσκοπος ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τοῦ στρατηγοῦ Σμολένσκη. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν συνελήφθη, ἀνευρέθη ἐπ' αὐτοῦ πλὴν ἄλλων ἐπισήμων ἐγγράφων ἀναφορά, τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ χειρὶ γεγραμμένη, κατὰ τὸ πνεῦμα ἐκείνων, ἃς κατεγίνετο ἤδη νὰ ἐπιβάλῃ τοῖς χωρικοῖς, ὡς καὶ δύο σφραγῖδες ἀνήκουσαι εἰς τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, ἃς ὑπεξήρεσεν ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐπιθέσῃ ταύτας ἐπὶ τῶν ἀναφορῶν, εἴτε ἵνα δι' αὐτῶν ἑλκύσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν χωρικῶν, εἴτε ἵνα περιβάλλῃ τὰς ὑπογραφὰς δι' ὁμοιώματός τινος ἐπικυρώσεως. Μετενεχθεὶς δὲ ὑπὸ συνοδίαν εἰς Ἀθήνας, ἀπελάθη μετά τινας ἡμέρας τῆς χώρας ἐπὶ ταῖς φιλικαῖς καὶ ὅλως ἰδιαιτέραις παραστάσεσι τοῦ ἐπιτετραμμένου τῆς Αὐστρίας, πρὸς ὃν ἡ κυβέρνησις ἠθέλησε νὰ φανῇ προσωπικῶς εὐάρεστος. Ἀλλ' ὁ Βίντερ μεταβὰς ἐκ νέου εἰς Θεσσαλίαν εἰργάσθη ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ καὶ τῇ συνδρομῇ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν ὑπέβαλε τηλεγραφικῶς πρὸς τὰς Δυνάμεις ἀναφορὰς τῶν δῆθεν Κουτσοβλάχων καὶ τῶν Ἑβραίων, φερούσας τὰς ὑπογραφὰς 18,000 κατοίκων τῆς Θεσσαλίας πρὸς ἀπόδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν Τουρκίαν. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δι' ἐπανειλημμένων ἐγγράφων ἔσπευσε νὰ καταδείξῃ εἰς τὰς Κυβερνήσεις τῶν Μ. Δυνάμεων τὴν πλαστότητα τῶν ἀναφορῶν τούτων καὶ τὴν ποιότητα τοῦ διενεργοῦντος αὐτὰς προσώπου, ὡς ἐξάγεται δ' ἐκ τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τῶν περιλαμβανομένων ἐν τῇ Λευκῇ Βίβλῳ, οὐδεμία ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων παρέσχε πίστιν καὶ προσοχὴν εἰς αὐτάς.

Ἐν ᾧ δ' ἐν τῷ μεταξὺ αἱ περὶ προκαταρκτικῆς εἰρήνης διαπραγματεύσεις ἐξηκολούθουν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ τῶν πρεσβευτῶν

καὶ τοῦ Τεουφὴκ πασσᾶ, πάντοτε νέα παρεμβάλλοντος προσκόμματα καὶ παρέλκοντος τὰς συζητήσεις, τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς νέας ἐν Ταράτσᾳ ἀνακωχῆς ἐξετέλεσαν ἐν Θεσσαλίᾳ πλαγίας κινήσεις, ἀποτελούσας ῥῆξιν τῶν διατάξεων τῆς ἀνακωχῆς. Διὰ τῶν πλαγίων τούτων κινήσεων τὴν 25 Μαΐου κατέλαβον διὰ δύο συνταγμάτων τὰ χωρία Χαλαβρέζι, Λουτρὸ καὶ Παλιοῦρι ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ Σοφάδων. Τὴν δὲ 26ην, ἀπόσπασμα ὑπὸ ἀρχηγίαν ταγματάρχου κατέλαβε τὸ χωρίον Θρεψίμον, καταλειπὸν εἰς Λαμάρ, πρὸς νότον, σῶμα στρατιωτικὸν πολυάριθμον. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἄλλος στρατὸς κατέλαβε τὸ Ἀμαρλὰρ καὶ τὸ Τζαμάσι καὶ ἐβάδισε πρὸς τὴν Ρεντίναν, ἀφ' οὗ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται ἀφήρπασαν τὰ ποίμνια τῶν χωρικῶν. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, εἰς γνῶσιν τῆς ὁποίας περιῆλθον ταῦτα, διεμαρτυρήθη πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, διὰ τὴν συστηματικὴν παραβίασιν τῆς περὶ ἀνακωχῆς συμβάσεως τῆς 8)20 Μαΐου, κυρωθείσης διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 22 Μαΐου 13 Ἰουνίου, ἥτις ἐν τῷ ῥητῷ ἄρθρῳ αὐτῆς περιελάμβανε τὴν διάταξιν, ὅτι «αἱ πλάγιαι κινήσεις εἰσὶν ἀπολύτως ἀπηγορευμέναι εἰς ἀμφότερα τὰ στρατεύματα». Συγχρόνως δὲ καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων Διάδοχος Κωνσταντῖνος διεμαρτυρήθη ἐγγράφως διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πρὸς τὸν στρατάρχην Ἐτὲμ πασσᾶν, ὅστις μὴ διαμφισβητῶν τὸ γεγονός, ἀλλ' ἐπιζητῶν νὰ δικαιολογήσῃ αὐτό, ἀπηύθυνε τὴν 9 Ἰουνίου τὴν ἀκόλουθον πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἐπιστολήν.

«Ὑψηλότατε,

Ἀπαντῶν εἰς τὴν ἀπὸ 6)18 Ἰουνίου 1897 ἐπιστολήν, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ γνωστοποιήσω τῇ Ὑμετέρᾳ Βασιλικῇ Ὑψηλότητι, ὅτι τὰ χωρία Χαλαμπρέζι, Λουτρὸ καὶ Παλιοῦρι κατελήφθησαν πρωτίστως πρὸς ἐπανόρθωσιν δυσαρέστων τινῶν γεγονότων, ἅτινα ἐστοίχισαν τὴν ζωὴν στρατιωτῶν τινων, διεξαγόντων ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν μεταξὺ Δομοκοῦ καὶ Καρδίτσης, κατελήφθησαν δὲ πολὺ πρὸ τῆς συνομολογήσεως τῆς ἀνακωχῆς. Ἔπειτα τὰ εἰρημένα χωρία κεῖνται ἐν τῷ μέσῳ τῶν θέσεων, ἃς κατέλαβον διάφορα σώματα τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ πρὸ τῆς ἀνακωχῆς καὶ ἐπὶ τῆς συνενούσης τὰς θέσεις ταύτας γραμμῆς. Ἡ κατάληψις τῶν σημείων τούτων δέον καθ' ἡμᾶς νὰ μὴ χαρακτηρισθῇ ὡς πλαγία κίνησις. Ἀπ' ἐναντίας ἡ ἀποστολὴ ἐνόπλων δυνάμεων εἰς Ἄγραφα, ἐπεκτείνασα τὸ ἀριστερὸν

τοῦ Βασιλικοῦ στρατοῦ, οὗτινος ἡ συγκέντρωσις πρὸς νότον τῆς Φούρκας κατὰ τὴν 6ην καὶ 8ην Μαΐου ἦν πασίγνωστος, παρίσταται ὡς ἐνέχουσα τὴν ἔννοιαν καθ' ὁλοκληρίαν πλαγίας κινήσεως, ἥτις παρέχει καὶ ἡμῖν ἐπίσης τὸ αὐτὸ δικαίωμα, ὅπως ἐξασφαλίσωμεν τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν. Ἐξ ἄλλου λαμβάνω τὴν ἐλευθερίαν νὰ παρατηρήσω ὅτι κατέχοντες τὰ πολιτικὰ κέντρα καὶ τὰ στρατηγικὰ σημεῖα τῆς Θεσσαλίας, ἐκκενωθείσης ἤδη ὑπὸ τοῦ Βασιλικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐπιστεύομεν ὅτι ἐδικαιούμεθα ν' ἀξιῶμεν τὴν κατοχὴν τούτων, χωρὶς νὰ ὑπέχωμεν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καταλαμβάνωμεν στρατιωτικῶς ἕκαστον σημεῖον τοῦ διαμερίσματος τούτου. Ἐπειδὴ ἄγνωστος ἐτύγχανεν ἡμῖν ἡ ἀκριβὴς ὁροθεσία τῶν νέων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, ἐφαίνετο ἡμῖν φυσικὸν νὰ κρίνωμεν τὴν ἱστορικὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν τῆς Θεσσαλίας ὡς διάμεσον γραμμὴν τῶν προσωρινῶν κτήσεων τῶν ἐμπολέμων κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνακωχῆς. Ἐν τούτοις ἵν' ἀποφύγωμεν πᾶσαν ἐνδεχομένην παρεξήγησιν καὶ ἵνα διευκολύνωμεν τὴν καταστροφὴν τῆς ληστείας, ἥτις διέπραξεν ἀρκετὰ ἤδη ἀποτρόπαια κατορθώματα, προσχωρῶ εἰς τὴν πρόσκλησιν τῆς Ὑμετέρας Βασιλικῆς Ὑψηλότητος, δηλῶν ἐμαυτὸν πρόθυμον, ἵνα καθορίσω ὅριον ἀνταποκρινόμενον εἰς τὰ στρατηγικὰ συμφέροντα τῶν δύο στρατῶν μεταξὺ τῶν ζωνῶν, τὰς ὁποίας τὰ ἑκατέρωθεν ἀποσπάσματα ὀφείλουσι νὰ κατέχωσι, καὶ ἑπομένως λαμβάνω τὴν ἐλευθερίαν νὰ παρακαλέσω τὴν Ὑμετέραν Βασιλικὴν Ὑψηλότητα, ἵνα ἐξουσιοδοτήσῃ ἕνα ἀξιωματικόν, ὅπως διαπραγματευθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου μετὰ τοῦ ταγματάρχου Ἰζὲτ βέη τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου μου, καὶ νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ διατάξῃ καὶ καθορίσῃ τὴν συνάντησιν τῶν ἀξιωματικῶν τούτων.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς, Ὑψηλότατε, ὅπως ἀξιώσητε νὰ δεχθῆτε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ὑπερεξόχου ὑπολήψεώς μου.

Ἐτὲμ πασσᾶς
Στρατάρχης, ἀρχηγὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ
Ὀθωμανικοῦ στρατοῦ.»

Κατόπιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης καὶ τῆς ἐν αὐτῇ προσκλήσεως καὶ μετά τινας ἄλλας διαμοιβὰς καὶ συνεννοήσεις διωρίσθη ὑπὸ τοῦ Διαδόχου ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ ὁ λοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Γεώργιος Χατζηανέστης, ὅστις τῇ 19ῃ Ἰουνίου συνηντήθη μετὰ τοῦ Ἰζὲτ βέη καὶ καθώρισαν τὰ τῆς οὐδετέρας ζώνης ὡς ἑξῆς:

«1) Ἡ καθ' αὐτὸ οὐδετέρα ζώνη ὁρίζεται ἀπὸ τοῦ χωρίου Γιαννιτσοῦς μέχρι τοῦ χωρίου Τσοπανλάτες.

2) Ἐπίσης εἰς τὴν οὐδετερότητα συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ χωρίον Ρεντίνα.

3) Αὐστηρῶς ἀπαγορεύεται ἡ εἴσοδος στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στρατοπέδων ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος τῆς ὁρισθείσης οὐδετέρας ζώνης ἐπὶ οἱᾳδήποτε αἰτίᾳ ἢ προφάσει.

4) Ἐλευθέρως ἐπιτρέπεται ἡ εἴσοδος καὶ διέλευσις διὰ τῆς ὁρισθείσης οὐδετέρας ζώνης εἰς τοὺς χωρικοὺς ἀμφοτέρωθεν καὶ

5) Ὅλαι αἱ διατάξεις αἱ κανονισθεῖσαι διὰ τῆς ἀνακωχῆς ἰσχύουσι καὶ κατὰ τὸ διαμέρισμα τῆς οὐδετέρας ζώνης.»

Ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον συνέβαινον ταῦτα μεταξὺ τῶν δύο στρατῶν, οἱ δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις διεπραγματεύοντο μετὰ τοῦ Τεουφὴκ πασσᾶ καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἀκόλουθοι τῇ ἐντολῇ αὐτῶν καθώριζον τὴν νέαν ὁροθετικὴν γραμμὴν διὰ τῆς ἁπλῆς μεταρρυθμίσεως τῶν παλαιῶν συνόρων, ἡ Τουρκία προέβαινεν εἰς ἀπεγνωσμένας ἐνεργείας, ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν παρακράτησιν τῆς Θεσσαλίας ὁλοκλήρου ἢ τοὐλάχιστον τὴν γραμμὴν τοῦ Πηνειοῦ, τὴν ὁποίαν ἐν τέλει ἐζήτησεν ὑπὲρ ἑαυτῆς. Πρὸς τοῦτο δὲ διεβίβαζεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἀντιπροσώπους αὐτῆς, ὑπερμαχοῦσα τῶν δικαιωμάτων της καὶ ἀξιοῦσα ὑπὲρ ἑαυτῆς τὰ πλεονεκτήματα τοῦ νικητοῦ: «Ἡ Τουρκία—ἔλεγεν ἡ ἐγκύκλιος αὕτη —ἔχει ἰσχυροὺς λόγους νὰ παραπονῆται, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξε κακὴ γείτων, μηδέποτε εὐχαριστουμένη ἐξ ὅσων ἔλαβε, πάντοτε περισσότερα ζητοῦσα, ἄτακτος καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν αὐτῆς. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις οὐδέποτε κατέβαλε σπουδαίαν προσπάθειαν νὰ χαλιναγωγήσῃ τὰς ἐκνόμους ἀπαιτήσεις τοῦ λαοῦ, καὶ μόνον μετὰ μακροχρόνιον ὑπομονὴν ὁ Σουλτάνος ἔθηκε τὸν στρατόν του εἰς κίνησιν. Ὁ πόλεμος ἐξεῤῥάγη καὶ ἡττήθη ἡ Ἑλλάς, ἀλλ' ἵνα νικήσῃ ἡ Τουρκία ὑπέστη μεγάλας θυσίας. Ἡ Ἑλλὰς ἦτο εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Σουλτάνου, ἀλλ' οὗτος διέταξε νὰ παύσωσιν αἱ ἐχθροπραξίαι, χαριζόμενος εἰς τὴν ἔκκλησιν τοῦ Τσάρου, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ἡ Εὐρώπη. Θ' ἀπέλθῃ τώρα ἡ Τουρκία ἔχουσα κενὰς τὰς χεῖρας; Καὶ ἡ Ἑλλὰς δὲν θ' ἀπολέσῃ ἀπολύτως ἔδαφος; Πῶς θὰ κάμῃ ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις τοὺς ὑπηκόους αὐτῆς νὰ ἐννοήσωσι τοῦτο; Πῶς θὰ ἐξηγήσῃ εἰς τοὺς στρατιώτας τοὺς πολεμήσαντας καὶ χύσαντας αἷμα

διὰ τὸν προφήτην,ὅτι μάτην ἐπολέμησαν, καὶ ὅτι ἡ Τουρκία δὲν εἶνε καλλιτέρα ἢ ἐὰν ἡττᾶτο; Οὐδέποτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πολέμων νικητὴς ἔτυχε τοιαύτης ἀδίκου μεταχειρίσεως ὑπὸ εὐμενῶν οὐδετέρων». Συγχρόνως δὲ ὁ Σουλτάνος ἀπηυθύνετο προσωπικῶς διὰ τηλεγραφημάτων πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ζητῶν ἐν ὀνόματι τῆς φιλίας των νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνωτέρω ἀνακοίνωσιν τῶν πρεσβευτῶν του. Εἰς τὴν ἔκκλησιν ταύτην τοῦ Σουλτάνου ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ πρῶτος ὁ Τσάρος Νικόλαος Β', ὅστις ὑπέδειξεν εἰς τὸν Σουλτάνον,ὅτι «ἡ ἀντίστασις τῆς Τουρκίας εἰς τὰς θελήσεις τῆς Εὐρώπης ἠδύνατο νὰ ἔχῃ σοβαρωτάτας συνεπείας δι' αὐτήν». Ὁ δὲ Φραγκῖσκος Ἰωσὴφ τῆς Αὐστρίας ἀπήντησε κατὰ λέξιν ὡς ἑξῆς·

«Ἡ εἰλικρινὴς καὶ πιστὴ φιλία, τὴν ὁποίαν τρέφω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα καὶ τὴν ὁποίαν εὐλόγως ἐπεκαλέσθητε, κατὰ τὰς σημερινὰς περιστάσεις, μοὶ ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον νὰ συμβουλεύσω ὑμᾶς, ἐν τῷ ἰδίῳ ὑμῶν συμφέροντι καὶ τῷ συμφέροντι τῆς Ὑμετέρας Αὐτοκρατορίας, τὴν ταχεῖαν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅρων τῶν διατυπωθέντων ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν. Ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, ἡ κανονισθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς τῶν στρατιωτικῶν ἀκολούθων, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς στρατηγικῆς διαρρυθμίσεως, ἣν ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης ἀπεδέχθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀποτελεῖ δὲ μετὰ τῶν ἄλλων τῆς εἰρήνης ὅρων τὸ ἀνώτατον ὅριον τῶν παραχωρήσεων, αἵτινες ἐκρίθησαν ὡς δίκαιαι ὑπὸ τῆς ὁμοφωνίας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἥτις, εὐσταθὴς εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς, ἐπιζητεῖ κυρίως τὴν δημιουργίαν καθεστῶτος, παρέχοντος εἰς τὴν Εὐρώπην σταθερὰς ἐγγυήσεις εἰρήνης καὶ ἡσυχίας. Ἑπομένως παρακαλῶ τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα, ὅπως λάβῃ τὰς συμβουλάς μου ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν».

Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀπήντησαν καὶ οἱ λοιποὶ ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης, ἡ δὲ Ρωσσία πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀπηύθυνε διὰ τοῦ κόμητος Μουράβιεφ ἐγκύκλιον πρὸς τὰς λοιπὰς Μεγάλας Δυνάμεις, προτείνουσα, ἵνα ἐπιμένωσιν ἐνεργῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως ἡ καθαρῶς στρατηγικὴ διαρρύθμισις τῶν συνόρων γένηται ἀποδεκτὴ παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἡ δὲ εἰρήνη συνομολογηθῇ τὸ ταχύτερον κατὰ τοὺς παρὰ τῶν Δυνάμεων προταθέντας ὅρους(*). Αἱ Κυβερνήσεις τῶν

(*) Λευκὴ Βίβλος ἀριθ. ἐγγρ. 131.

Μεγάλων Δυνάμεων ἀπεδέχθησαν τὴν Ρωσσικὴν πρότασιν καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ αὐτῶν τῇ 1 Ἰουλίου ἐπέδωκαν πρὸς τὴν Τουρκίαν ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν κοινὴν διακοίνωσιν, ἧς τὸ κείμενον εἶχεν ὡς ἀκολούθως.

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι πρεσβευταὶ λαμβάνουσι τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσωσι τὴν Α. Ἐξοχότητα τὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργόν, ὅτι συνεπείᾳ τῶν ἀναβολῶν τῆς Πύλης εἰς τὸ ζήτημα τῆς διαρρυθμίσεως τῶν Θεσσαλικῶν συνόρων ἔλαβον ὁδηγίας παρὰ τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν νὰ προβῶσιν ὁμοφώνως καὶ κατηγορηματικῶς εἰς τὴν ἑξῆς δήλωσιν :

»Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἀπεδέχθησαν τὸ σχέδιον τῆς στρατηγικῆς διαρρυθμίσεως, ὅπως ἐξεπονήθη ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀκολούθων καὶ ἀνεκοινώθη εἰς τὴν Πύλην. Συνεπῶς συνεφώνησαν νὰ βεβαιώσωσι τὴν Ὀθωμανικὴν Κυβέρνησιν, ὅτι ἔχουσιν ὁριστικῶς ἀποφασίσῃ νὰ θέσωσι τέρμα εἰς κωλυσιεργίαν, μόνος σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶνε ἡ παρεμπόδισις τῆς συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης, ἥτις εἶνε σπουδαιοτάτη εὐρωπαϊκὴ ἀνάγκη.»

Μετὰ τὴν δήλωσιν ταύτην, δι' ἧς ἡ συνομολόγησις τῆς εἰρήνης ἀνεκηρύσσετο σπουδαιοτάτη εὐρωπαϊκὴ ἀνάγκη, οἱ πρεσβευταὶ προσεκάλεσαν τὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸν τῆς Τουρκίας Τεουφὴκ πασσᾶν νὰ δηλώσῃ κατηγορηματικῶς, ἐὰν ἀποδέχηται ἢ ὄχι τὰς ἀποφάσεις τῶν Δυνάμεων. Τὸ ἔντονον τοῦτο διάβημα ἠνάγκασεν ἐπὶ τέλους τὴν Τουρκίαν νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀναβλητικῆς πολιτικῆς, ἣν μέχρι τοῦδε ἠκολούθει, καὶ τὴν 10 Ἰουλίου ὁ Τεουφὴκ πασσᾶς παρέσχε τὴν ζητηθεῖσαν δήλωσιν, ὅτι ἡ Τουρκία ἀπεδέχετο τὸ σχεδιογράφημα τῶν Στρατιωτικῶν ἀκολούθων, ἐκτὸς τινων τροποποιήσεων, τὰς ὁποίας ἐζήτησε καὶ ἀπεφασίσθη νὰ ἐπενέγκωσιν ἐπὶ τόπου ἀπὸ κοινῆς συμφωνίας οἱ εἰδικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ νέον κώλυμα ἐπεπρόσθει εἰς τὴν πρόοδον τῶν διαπραγματεύσεων. Ὁρισθείσης τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως εἰς 4 ἑκατομμύρια λιρῶν ἐπρόκειτο νὰ κανονισθῇ τὸ ζήτημα τῆς ἐξασφαλίσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θεσσαλίας. Τοῦτο ἔφερεν εἰς τὸ μέσον τὸν ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος ἔλεγχον, τὸν προταθέντα ὑπὸ τῆς Γερμανίας, κατόπιν τῆς στάσεως τῆς Ἀγγλίας, ἥτις ἠπείλησε νὰ ἐξέλθῃ τῆς Εὐρωπαϊκῆς συμφωνίας, ἐὰν ἀφίετο εἰς χεῖ-

ρας τῆς Τουρκίας ἡ Θεσσαλία, ἔστω καὶ λόγῳ προσωρινῆς κατοχῆς. Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν διαπραγματεύσεων ἐρρίφθη ἡ ἰδέα μεταξὺ τῶν Δυνάμεων νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς ἐπίβλεψιν αἱ πρόσοδοι ἐκεῖναι, αἵτινες ἤθελον ἀφιερωθῇ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου τῆς ἀποζημιώσεως. Ὁ δὲ Ἀνοτὼ γνωρίζων τὰς κρατούσας διαθέσεις ἔδιδεν ὑπαινιγμοὺς τινας εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Ἕλληνα πρεσβευτὴν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ κανονισμοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλ᾽ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν ἐνόμιζεν εὔθετον τὸν καιρόν, ὅπως ἐπιληφθῇ διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν συμβιβασμοῦ μετὰ τῶν δανειστῶν της, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἐκρίνετο ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ τύχη μιᾶς ὁλοκλήρου ἐπαρχίας αὐτῆς καὶ τὸ σπουδαῖον ζήτημα τῆς εἰρήνης ἀπησχόλει αὐτήν. Τὰς ἐπὶ τούτου δὲ σκέψεις της ἀποδεικνυει τὸ ἀκόλουθον τηλεγράφημα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδη πρὸς τὸν ἐν Παρισίοις Ἕλληνα πρεσβευτὴν Ν. Δηλιγιάννην.

«Ἔλαβον τὸ τηλεγράφημά σας τῆς 28 Μαΐου. Μετὰ τὴν ἀνεπίσημον καὶ ὅλως ἰδιωτικὴν συνομιλίαν, τὴν ὁποίαν ἐλάβετε μετὰ τοῦ κ. Ἀνοτώ, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ἁπλῶς ὡς ἰδίαν γνώμην ἐξέφρασεν, ὅτι θεωρεῖ πολὺ μᾶλλον ἐπεῖγον καὶ ἐπωφελὲς δι᾽ ἡμᾶς νὰ κανονίσωμεν τὸ ζήτημα τῶν παλαιῶν δανειστῶν πρὸ τοῦ ζητήματος τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, παρατηρῶν, ὅτι ἡ Α. Ἐξ. ἐπανῆλθεν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου κατὰ τὴν συνέντευξιν ὑμῶν τῆς 4 Ἰουνίου, παρακαλῶ ὑμᾶς, ὅπως ἐπωφεληθῆτε τῆς πρώτης εὐκαιρίας, ἵνα δηλώσητε αὐτῷ εἰς συνομιλίαν ὅλως ἰδιαιτέραν καὶ ἀνεπίσημον ὡσαύτως, ὅτι ἡ σημερινὴ Κυβέρνησις ζωηρῶς ἐπιθυμεῖ νὰ ἔλθῃ εἰς εὔλογον συμβιβασμὸν πρὸς τοὺς δανειστὰς ἡμῶν, διότι φρονεῖ εἰλικρινῶς, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνόρθωσις τῆς χώρας οὐσιωδῶς ἐξαρτᾶται σήμερον εἴπερ ποτὲ ἄλλοτε, ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πίστεως ἡμῶν, ἥτις πάλιν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ συμβιβασμοῦ.

»Ἐμπεφορημένη τῶν ἰδεῶν τούτων ἡ Κυβέρνησις ἀπεφάσισεν, ἅμα ὡς συνομολογηθῇ ἡ εἰρήνη καὶ ἐκκενωθῇ τὸ πάτριον ἔδαφος, νὰ παράσχῃ πρὸς τοὺς δανειστὰς ἡμῶν ἀποδείξεις ἀγαθῆς θελήσεως, ὅπως συνομολογήσῃ δίκαιον καὶ ἱκανοποιητικὸν συμβιβασμόν. Ἀλλὰ πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ἡ Α. Ἐξ. θὰ εὐαρεστηθῇ ν᾽ ἀναγνωρίσῃ ὅτι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ προέλθωμεν εἰς διαπραγματεύσεις συμβιβασμοῦ, ἀφοῦ ἀ-

γνοοῦμεν σπουδαῖον παράγοντα τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς χώρας, τὴν ἐτησίαν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως.

»Ἄλλως δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ, ὅτι, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶνε ἡ ἀμφοτέρωθεν ἐκδηλουμένη προθυμία, διαπραγματεύσεις πρὸς ἐπίτευξιν συμβιβασμοῦ μετὰ τῶν δανειστῶν, διεξαγόμεναι πρὸ τῆς συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν, θὰ καταναλώσωσι πολὺν χρόνον, ὁ χρόνος δ' οὗτος θὰ παρετείνετο ἀναγκαίως κατόπιν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀνάγκης, ὅπως ὑποβάλωμεν εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἔγκρισιν τῆς Βουλῆς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἡμετέρας συνεννοήσεως. Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι διαπραγματεύσεις τοιαύτης φύσεως δυνατὸν νὰ τερματισθῶσι ταχέως καὶ εἶνε πρόδηλον, ὅτι ἡ συνομολόγησις τῆς εἰρήνης θ' ἀνεβάλλετο, τοῦτο δὲ θ' ἀπέβαινεν ἡμῖν καταστρεπτικόν, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἐξαρτηθῇ αὕτη ἐκ τῶν διαπραγματεύσεων τούτων. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν γινώσκει τοὺς ἐπείγοντας καὶ ἀνωτέρας τάξεως λόγους, τοὺς ἐπιβάλλοντας εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὸ καθῆκον νὰ συγκεντρώσῃ ἤδη πᾶσαν αὐτῆς τὴν μέριμναν καὶ πᾶσαν τὴν δραστηριότητα εἰς ἓν καὶ μόνον σημεῖον, τὸ τῆς ταχείας συνομολογήσεως τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων».

Ἀλλ' ἀντιθέτως πρὸς τὰς σκέψεις ταύτας τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως οἱ ὁμολογιοῦχοι προέβαινον ἤδη εἰς ἐνεργείας, ζητοῦντες τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Κράτους, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἀνακοινώσεων, εἰς τὰς ὁποίας προέβαινε τὴν 12 Ἰουνίου ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Ρωσσίας κόμης Μουράβιεφ πρὸς τὸν αὐτόθι ἐπιτετραμμένον τῆς Ἑλλάδος Τομπάζην.

«Ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέσον, — ἐτηλεγράφει ὁ Τομπάζης, — δι' οὗ ἡ Ἑλλὰς θὰ δυνηθῇ ὅσον οἷόν τε ταχύτερον νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀποτίσεως τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ἡ Αὐτοῦ Ἐξοχώτης μοὶ εἶπεν, ὅτι, κατὰ τὰς πληροφορίας του, οἱ κεφαλαιοῦχοι διστάζουσι νὰ διευκολύνωσι τὴν συνομολόγησιν δανείου, ἐκ δυσπιστίας πρὸς τὸ ἡμέτερον Σύνταγμα, τουτέστι τὴν ἐξουσίαν, διὰ τῆς ὁποίας εἶνε περιβεβλημένη ἡ ἑλληνικὴ Βουλή, ὁπωσδήποτε δ' αἱ ἐγγυήσεις ἔπρεπε νὰ εἶνε ἐπαρκεῖς, ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ δανείου. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν μοὶ ἐδήλωσε πρὸς τούτοις, ὅτι οἱ ὁμολογιοῦχοι τῶν ἑλληνικῶν δανείων ζητοῦσι τὴν ἐγκα-

τάστασιν ἐλέγχου ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν, ἀλλ' ἡ αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις, μὴ ἐνδιαφερομένη εἰς τὸ ζήτημα, ἐπιθυμεῖ νὰ μὴ ἀναμιχθῇ».

Τὰς ἐνεργείας ταύτας τῶν ὁμολογιούχων καὶ τὰς διαθέσεις τῆς Γερμανίας ἔχων ὑπ' ὄψει ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας Ἀνοτῶ, ἐπανελάμβανε καὶ πάλιν καθαρώτερον ἐν φιλικῷ πνεύματι τὰς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν συστάσεις αὐτοῦ διὰ τοῦ Ἕλληνος πρεσβευτοῦ, ὅστις ἐτηλεγράφει τὴν 20 Ἰουνίου πρὸς τὸν Σκουλούδην· «Σπεύδω νὰ φέρω εἰς γνῶσιν ὑμῶν, ὅτι ὁ κ. ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν μὲ ἠρώτησεν, ἐὰν ἀπηντήσατε εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τῶν μετ' ἐμοῦ συνομιλιῶν του περὶ τῆς ἀνάγκης νύξεων πρὸς τὰς Δυνάμεις περὶ τοῦ ἐλέγχου. Ἐπὶ τῇ ἀπαντήσει μου, ὅτι πιστῶς μετεβίβασα ὑμῖν τὴν ἰδιαιτέραν συνομιλίαν μας καὶ τὴν συμβουλήν, ἣν εὐηρεστήθη νὰ παράσχῃ ἡμῖν, ἀλλ' ὅτι ἀκόμη δὲν ἔλαβα ἀπάντησιν τῆς Ὑμ. Ἐξοχότητος, μὲ προέτρεψε νὰ σᾶς ἐπαναλάβω τὰς συμβουλάς του, προσθέσας, ὅτι ἀνάγκη ἦτο νὰ κατανοήσωμεν τὰς δυσχερείας περὶ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ταχείας ἐκκενώσεως τῆς Θεσσαλίας, ἂν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μὴ ἀνελάμβανεν εἰλικρινῶς νὰ ὑποβάλῃ εἰς τὰς Δυνάμεις σύστημα πρὸς ἐγγύησιν τῆς ἀποτίσεως καὶ πληρωμῆς τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως καὶ τοῦ μετὰ τῶν δανειστῶν συμβιβασμοῦ, ἄνευ τοῦ ὁποίου οὐδεμία σοβαρὰ πίεσις ἠδύνατο ν' ἀσκηθῇ ἐπὶ τῶν Τούρκων πρὸς ὑπογραφὴν τῆς εἰρήνης καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κατεχομένου ἐδάφους, οὐδεμίαν δ' ἔχομεν πιθανότητα συνομολογήσεως τοῦ ἀπαραιτήτου διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς ἀποζημιώσεως δανείου. Τῇ αἰτήσει τοῦ κ. Ἀνοτῶ, ὑπεσχέθην αὐτῷ, ὅτι θ' ἀνεκοίνουν ὑμῖν τηλεγραφικῶς τὴν νέαν αὐτοῦ ἀνακοίνωσιν».

Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει διαπραγματεύσεις παρετείνοντο, ἡ δὲ Γερμανία ἔφερε πάντοτε εἰς τὸ μέσον τὸ ζήτημα τῶν παλαιῶν χρεῶν, ἀξιοῦσα νὰ ἐπιβληθῇ ἐπίβλεψις καὶ ἐπὶ τῶν προσόδων, αἵτινες ἔδει ν' ἀφιερωθῶσι διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν παλαιῶν δανείων, ὁ Ἀνοτῶ δὲν ἔπαυε συμβουλεύων τὴν Ἑλλάδα ὅπως «σπεύσῃ ν' ἀνακοινώσῃ ταῖς Δυνάμεσι τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐσκόπει νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἐγγυηθῇ τὴν ἀπότισιν τῆς ἀποζημιώσεως πρὸς τὴν Τουρκίαν». Ὁ δ' ἐν Παρισίοις πρεσβευτὴς ἐτηλεγράφει καὶ πάλιν πρὸς τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸν τὴν 28 Ἰουνίου περὶ τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Ἀνοτῶ. «Ὁ κ. Ἀνοτῶ, τὴν φορὰν ταύτην, χωρὶς νὰ μοὶ ὁμιλήσῃ πλέον κατηγο-

ρηματικῶς περὶ ἐλέγχου, προσέθηκεν, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὀφείλει ν' ἀνακοινώσῃ πρὸς τὰς Δυνάμεις τὴν πρόθεσιν αὐτῆς, ὅπως συνεννοηθῇ μετὰ τῶν δανειστῶν της διὰ συμβιβασμοῦ δικαίου, ἱκανοποιοῦσα οὕτω πρὸ πάντων τὴν Γερμανίαν, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν εὐμενῆ αὐτῆς μεσολάβησιν, καὶ ἐπέμεινε λέγων, ὅτι κίνδυνος ὑπῆρχεν, ἐὰν ἡ Κυβέρνησις δὲν ἐλάμβανε τὰ δύο ταῦτα μέτρα, νὰ διαιωνισθῶσιν αἱ διαπραγματεύσεις, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον προσήγγιζεν ἡ ὥρα τῆς ἐπ' ἀδείᾳ ὡς συνήθως ἀναχωρήσεως τῶν πρεσβευτῶν. Ὑπεσχέθην εἰς τὸν κ. Ἀνοτώ, ὅτι τηλεγραφικῶς θ' ἀνεκοίνουν ἡμῖν τὰς παρατηρήσεις καὶ τὰς συμβουλάς του».

Ὁ Ἕλλην ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, βλέπων τὴν ἐπιμονὴν τοῦ Ἀνοτὼ εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς ἀνάγκης τοῦ συμβιβασμοῦ, πρὸς δὲ καὶ τὴν ἐπιβράδυνσιν τῶν διαπραγματεύσεων, ἀπήντα τὴν 1 Ἰουλίου διὰ τοῦ Ἕλληνος πρεσβευτοῦ· «Εὐαρεστήθητε νὰ εἴπητε εἰς τὴν Αὐτ. Ἐξοχότητα τὸν κ. ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἔλαβεν ὑπὸ σοβαρωτάτην ἔποψιν τὰς καλὰς αὐτοῦ συμβουλὰς καὶ ἐπεφόρτισεν ὑμᾶς νὰ διαβιβάσητε αὐτῷ τὰς εὐχαριστίας της. Ἡ Κυβέρνησις ἀσχολεῖται ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῶν στοιχείων, δι' ὧν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκπονήσῃ σχέδιον δυνάμενον νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς δανειστὰς ἡμῶν καὶ νὰ παράσχῃ ἡμῖν συγχρόνως τὰ μέσα πρὸς ἐξεύρεσιν τοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ποσοῦ, ἅμα τὸ ποσὸν τοῦτο γνωσθῇ ἡμῖν ἀκριβῶς».

Ἀλλ' ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνησις, ἥτις φιλικῶς διὰ συμβουλῶν ἐζήτει νὰ σώσῃ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ ἐλέγχου, δὲν εὕρισκεν ἐπαρκεῖς τὰς διαβεβαιώσεις ταύτας τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ συνίστα πρὸς τὸν Ἕλληνα πρεσβευτήν, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις προσπαθήσῃ ἵνα ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν ἐξασφαλίσῃ τὴν παραχρῆμα πληρωμὴν μέρους τοὐλάχιστον τῆς ἀποζημιώσεως καὶ γνωρίσῃ εἰς τὰς Δυνάμεις τὰ μέσα, δι' ὧν ἐσκόπει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πληρωμὴν τῶν ὑπολοίπων, ταυτοχρόνως δὲ καὶ τὴν ἀπόφασιν αὐτῆς, ὅπως συνομολογήσῃ δίκαιον συμβιβασμὸν μετὰ τῶν δανειστῶν της. «Ὁ κ. Ἀνοτὼ μοὶ παρετήρησεν — ἐτηλεγράφει ὁ Ἕλλην πρεσβευτὴς — ὅτι μὴ εἰσερχόμενοι ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ὁδὸν τῶν οἰκονομικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα πολλάκις ὑπέδειξεν ἡμῖν φιλικῶς καὶ ἐμπιστευτικῶς, ὅπως δυνηθῶμεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν αὐτῶν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον, διαπράττομεν τὸ αὐτὸ λάθος, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν Κρήτῃ, ὅτι δὲ διὰ τῆς ἀναποφασι-

στου ἡμῶν διαγωγῆς βαδίζομεν κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν ἔλεγχον, ἐνῷ θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν αὐτὸν καὶ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ταχεῖαν ὑπογραφὴν τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἄμεσον ἐκκένωσιν τῆς Θεσσαλίας, ἐπιφορτίζοντες π. χ. ὁμάδα Ἑλλήνων τραπεζιτῶν, διαμενόντων ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, νὰ ἐπιληφθῇ συνεννοήσεων πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους τραπεζίτας καὶ διαπραγματευθῇ δάνειον, τῇ συνδρομῇ τῶν Κυβερνήσεων, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δικαίου μετὰ τῶν δανειστῶν ἡμῶν συμβιβασμοῦ».

Τὰς αὐτὰς συστάσεις παρεῖχε τῇ Ἑλλάδι καὶ ἡ Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις, ὅσον ἀφορᾷ τὸν διακανονισμὸν τῶν παλαιῶν χρεῶν, ἡ δ' Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, κατανοοῦσα νῦν μόλις ὅτι ἔδει ν' ἀκολουθήσῃ τὰς συμβουλὰς τοῦ Ἀνοτώ, τὴν 16 Ἰουλίου, μετὰ παρέλευσιν δύο σχεδὸν μηνῶν, ἀφ' ἧς οὗτος εἶχε δώσει τὰς πρώτας νύξεις, ἐτηλεγράφει διὰ τοῦ κ. Σκουλούδη εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Ἕλληνα πρεσβευτήν. «Παρακαλῶ ὑμᾶς, ὅπως ἄνευ ἀναβολῆς φέρετε εἰς γνῶσιν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅτι, συμφώνως πρὸς τὰς ὑποδείξεις, τὰς ὁποίας ἡ Α. Ἐξοχ. εὐηρεστήθη ν' ἀνακοινώσῃ ὑμῖν, ἡ Κυβέρνησις προέβη ἤδη εἰς διαβήματα, τῶν ὁποίων θὰ γνωρίσῃ αὐτῷ ἀμέσως τὸ ἀποτέλεσμα, κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς συνομιλίας τὴν ὁποίαν ἔσχετε χθὲς μετ' αὐτοῦ, ὅπως ἐξεύρῃ τὸ δάνειον τῆς ἀποζημιώσεως, ἐπὶ τῇ βάσει δικαίου μετὰ τῶν δανειστῶν ἡμῶν συμβιβασμοῦ. Λαμβάνουσα τὴν ἀπόφασιν τοιούτων διαβημάτων ἡ Κυβέρνησις, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς γνώμης τῆς Α. Ἐξ., ὅτι θὰ ἠδυνάμεθα οὕτω ν' ἀποφύγωμεν τὸν διεθνῆ ἔλεγχον καὶ ὅτι συγχρόνως θὰ ἐτυγχάνομεν τῆς ἠθικῆς ὑποστηρίξεως τῶν Κυβερνήσεων, ὅπως ἐξεύρωμεν καὶ διαπραγματευθῶμεν τὸ ἐν λόγῳ δάνειον.»

Ταὐτοχρόνως δὲ βλέπουσα, ὅτι ὁ κίνδυνος τοῦ ἐλέγχου ἐπεκρέματο ἀπὸ μέρους τῆς Γερμανίας, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐζήτει νὰ ἐξευμενίσῃ αὐτὴν καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδης ἐτηλεγράφει πρὸς τὸν Ραγκαβῆν τῇ 17 Ἰουλίου: «Ἀπαντῶν εἰς τὸ χθεσινὸν ὑμῶν τηλεγράφημα, ἐν σχέσει πρὸς τὸ λεχθὲν ὑμῖν ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅτι ἡ Γερμανία, μὴ δυναμένη ν' ἀνεχθῇ, ὅπως οἱ δανεισταὶ ὑποστῶσι νέας ζημίας, προέτεινε τὸν ἔλεγχον, ὡς τὴν μόνην δυνατὴν λύσιν, διαβεβαιώσατε τὴν Α. Ἐξ., ὅτι ὄχι μόνον μακρὰν τῆς Κυβερνήσεως κεῖται ἡ ἰδέα νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τοὺς δανειστὰς αὐτῆς νέας ζημίας, ἀλλὰ γνωρίζουσα ὅτι ἡ πίστις τοῦ Κράτους δὲν ἠδύνατο

ν' ἀνυψωθῇ καὶ ἑπομένως τὸ ποσὸν τῆς ἀποζημιώσεως ἐξευρεθῇ, χωρὶς νὰ προβῇ ταὐτοχρόνως εἰς κανονισμὸν τοῦ ἀρχαίου χρέους, ἔδωκεν ἤδη τὰς ἀπαιτουμένας ὁδηγίας, ὅπως φθάσῃ εἰς τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα. Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ σκεφθῇ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τοὺς δανειστὰς τῆς χώρας νέας ζημίας, θὰ καθίστα ἀκόμη δυσχερεστέραν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, τουτέστι τῆς συνομολογήσεως δανείου καὶ τοῦ ταυτοχρόνου μετὰ τῶν ἀρχαίων δανειστῶν συμβιβασμοῦ. Ἀλλ' ἡ Α. Ἐξ. θὰ συγκατανεύσῃ νὰ παραδεχθῇ βεβαίως ὅτι, ὑπὸ τὰς σημερινὰς περιστάσεις, πᾶσα δυσχέρεια, πᾶσα βραδύτης εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ διπλοῦ τούτου σκοποῦ θὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνόρθωσιν τῆς ἡμετέρας πίστεως ἐπὶ βλάβῃ τῶν συμφερόντων τῆς τε χώρας καὶ τῶν δανειστῶν, τοῦτο δὲ προσπαθεῖ διὰ παντὸς τρόπου ν' ἀποφύγῃ ἡ Κυβέρνησις.» Ἀλλὰ μεθ' ὅλας τὰς διαβεβαιώσεις ταύτας ἡ Γερμανία ἐπέμενεν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ἐλέγχου τινὸς οἱουδήποτε ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν, ἐδικαιολόγει δὲ τὴν πρότασιν αὐτῆς προβάλλουσα τὴν ἀνάγκην τῆς διευκολύνσεως τῆς τοῦ δανείου συνομολογήσεως καὶ τῆς ταχείας ἐκκενώσεως τῆς Θεσσαλίας.

Ὁ δὲ Nisard, διευθυντὴς τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων ἀναπληρῶν τὸν ἀπουσιάζοντα εἰς Vichy Ἀνοτῶ, ἐδήλου εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Ἕλληνα πρεσβευτήν, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐκινεῖτο λίαν ἀργά.« Ὁ κ. Nisard μοὶ εἶπεν, — ἐπέστελλε πρὸς τὸν Σκουλούδην ὁ Δηλιγιάννης — ὅτι, ἐὰν ἡ Κυβέρνησις εἶχε λάβῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην πρὸ δέκα πέντε ἡμερῶν, θὰ εἶχε πολλῷ πλείονας πιθανότητας ἐπιτυχίας ἢ ὅσας ἔχει νῦν, διότι παρῆλθεν ἔκτοτε χρόνος καὶ αἱ διαπραγματεύσεις ἀπέναντι τῆς ἀδρανείας τῆς Βασιλικῆς Κυβερνήσεως προέβησαν κατὰ πολύ, ποιούμενος ἴσως νύξιν τοῦ σήμερον δημοσιευθέντος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τηλεγραφήματος τῶν τηλεγραφικῶν πρακτορείων, τοῦ ἀγγέλλοντος ὅτι ἐπῆλθε συμφωνία μεταξὺ τῶν πρεσβευτῶν ὡς πρὸς τὴν σύνταξιν τῆς περὶ ἀποζημιώσεως ῥήτρας, σύνταξιν ἱκανοποιοῦσαν τὴν Γερμανίαν. Παρετήρησα τῷ κ. Nisard, ὅτι, ἀφ' οὗ ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις ἀπεδέχετο τὴν φιλικὴν συμβουλὴν τὴν διὰ τοῦ Ἀνοτῶ διαβιβασθεῖσαν αὐτῇ, δίκαιον εἶνε, ὅπως οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ εἰς μηδεμίαν προβῶσιν ἀπόφασιν ὁριστικὴν ἐπὶ τῶν προτάσεων τῆς Γερμανίας περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, πρὶν ἢ ἴδωσι

τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἡμετέρων διαβημάτων, ὅπως πορισθῶμεν τὸ δάνειον τῆς ἀποζημιώσεως ἐπὶ τῇ βάσει δικαίου συμβιβασμοῦ μετὰ τῶν δανειστῶν, καὶ ὅτι ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνησις ἔδει νὰ δώσῃ ὡς τάχιστα ὁδηγίας κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείαν. Διότι θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητον,ἐὰν αἱ Δυνάμεις ἐλάμβανον μέτρον προσβάλλον τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ παραβλάπτον τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς ἡμετέρας χώρας, ἀκριβῶς καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Β. Κυβέρνησις ἀπεφάσισε ν' ἀκολουθήσῃ τὰς παρὰ τῶν Δυνάμεων, αἵτινεςμᾶλλον συμπαθοῦσιν ἡμῖν,δοθείσας συμβουλάς.... Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ῥωσσίας, μεθ' οὗ συνωμίλησα περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος,μοὶ εἶπεν ὅτι δυστυχῶς ἡ Β. Κυβέρνησις λίαν ἀργὰ ἠκολούθησε τὰς φιλικὰς καὶ ἐμπιστευτικὰς συμβουλάς, αἵτινες πρὸ χρόνου τῇ εἶχον διαβιβασθῇ, καὶ ὅτι, ἐὰν πρὸ δύο ἑβδομάδων εἶχε πράξῃ τοῦθ' ὅπερ ἀγγέλλει ἐν τῷ τηλεγραφήματι αὐτῆς, ὅτι σκοπεῖ νὰ πράξῃ νῦν, θὰ εἴχομεν λίαν πιθανῶς ἐπιτύχῃ ν' ἀποφύγωμεν τὴν ὑπ' ὄψει λῆψιν τῶν προτεινομένων καὶ ἐπιμόνως ὑπὸ τῆς Γερμανίας ὑποστηριζομένων μέτρων».

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σκουλούδης εἰς ἀπάντησιν τῶν ἀνωτέρω ἀπέστειλε μακρὸν ὑπόμνημα πρὸς τὴν ἐν Παρισίοις πρεσβείαν, δικαιολογούμενος διὰ τὴν βραδύτητα καὶ παρετήρει ὅτι αἱ συμβουλαὶ τοῦ Ἀνοτὼ δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν, διότι ἐσκόπουν ἐμμέσως τὸν ἔλεγχον, ὅστις ὑφ' οἱανδήποτε μορφὴν δὲν μετέβαλλε φάσιν διὰ τὴν χώραν. Ἐν τούτοις τὴν 24 Ἰουλίου δι' ἐγκυκλίου αὐτοῦ πρὸς τὰς παρὰ ταῖς αὐλαῖς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρεσβείας ἔσπευδε ν' ἀναγγείλῃ,ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις προέβη εἰς ἀπ' εὐθείας διαβήματα παρὰ τοῖς δανεισταῖς αὐτοῖς πρὸς συμβιβασμόν· «Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον — ἔλεγεν ἡ ἐγκύκλιος — ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐξέπεμψεν εἰς Βερολῖνον ἀντιπρόσωπον, ἐντολὴν ἔχοντα νὰ ἐκθέσῃ πρὸς τοὺς δανειστὰς τὰς βλέψεις τῆς Κυβερνήσεως, ἀπόφασιν ἐχούσης νὰ προσφέρῃ τόσον εἰς τοὺς παρόχους τοῦ διὰ τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν δανείου, ὅσον καὶ εἰς τοὺς παλαιοὺς πιστωτὰς πᾶσαν εὐκταίαν ἐξασφάλισιν, ἤτοι συγκέντρωσιν ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ τῶν Μονοπωλίων τῶν προσόδων, τῶν ὡρισμένων πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ νέου δανείου καὶ τῶν παλαιῶν χρεῶν, παραχώρησιν εἰς τοὺς δανειστὰς τοῦ δικαιώματος τοῦ διορίζειν ἀντιπροσώπους ἐν τῷ διοικητικῷ συμβουλίῳ τῆς ἐν λόγῳ Ἑταιρείας, καὶ μετὰ ψήφου μάλιστα κατισχυούσης καὶ ἀνα-

γνώρισιν διὰ τῆς συνομολογήσεως τοῦ συμβιβασμοῦ, ἐπικεκυρωμένης διὰ νόμου ὡς ἰδιοκτησίας τῶν πιστωτῶν, παντὸς ποσοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ μονοπωλίου, ἅμα ὡς τοῦτο εἰσέλθῃ εἰς τὸ ταμεῖον τῆς ἑταιρίας, μέχρι τῆς καλύψεως τῶν ποσῶν, τῶν ὀφειλομένων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐν λόγῳ δανείων. Ἐν ταυτῷ, προσφέρουσα πρὸς τοὺς δανειστὰς πληρεστάτας ἐγγυήσεις πρὸς εἴσπραξιν τῶν ἐτησίων τόκων, ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ προτεινομένου συστήματος, περιβάλλει τὰς ἐγγυήσεις ταύτας διὰ πάσης τῆς δυνατῆς ἀσφαλείας. Καθόσον, τῶν ποσῶν τῶν καταβαλλομένων εἰς χεῖρας τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δανειστῶν, μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης εἰς τὴν κυριότητα τῶν δανειστῶν, δυνάμει συμβάσεως καθιερωθησομένης διὰ νόμου, οὐδεὶς δύναται νὰ ἐγγίσῃ ταῦτα, προστατευόμενα ὑπὸ τοῦ διέποντος τὴν χώραν Συντάγματος, ὅπερ κηρύττει ἀπολύτως ἀπαραβίαστον τὴν ἰδιοκτησίαν. Προφανὲς εἶνε ὅτι ἐγγυήσεις, οὕτω πως παρεχόμεναι, ἀνταποκρίνονται εὐρύτατα εἰς τὰς μέχρι τοῦδε διατυπωθείσας ὑπὸ τῶν δανειστῶν ἀξιώσεις καὶ ἱκανοποιοῦσι πληρέστατα τὰ συμφέροντά των. Θέλων τις νὰ προχωρήσῃ περαιτέρω διὰ τῆς ἐπιβολῆς διεθνοῦς ἐλέγχου, θὰ κατέφευγεν εἰς μέτρα, ἅτινα, χωρὶς νὰ προσθέσωσί τι εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῶν δανειστῶν, θὰ ἔθιγον τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ τόπου καὶ θὰ προσέβαλλον τὰ νόμιμα δικαιώματα τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτοῦ, θὰ ἔσπειρον δὲ τὰ σπέρματα ταραχῶν καὶ μνησικακιῶν, ἐξ ὧν θὰ ἠπειλεῖτο ἡ δημοσία τάξις, καὶ θὰ ἔθετον ἐν κινδύνῳ αὐτὰ τὰ συμφέροντα τῶν πιστωτῶν, περὶ τῶν ὁποίων εὐλογοδικαία ἤδη φαίνεται ὅτι καταβάλλεται φροντίς. Ἡ Κυβέρνησις ἐλπίζει ὅτι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, αἵτινες τοσάκις ἐξεδήλωσαν τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα συγκατάβασίν των, εὐμενῶς θ' ἀποδεχθῶσι τὰς παρατηρήσεις ταύτας, ἃς ὑπαγορεύει εἰλικρινὴς καὶ εὔλογος πόθος ἱκανοποιήσεως τῶν δικαίων ἀπαιτήσεων τῶν δανειστῶν, τῶν ὁποίων τὸ συμφέρον στενῶς συνδέεται πρὸς τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐημερίαν τῆς χώρας».

Ὁ ἐκπεμφθεὶς εἰς Βερολῖνον ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, περὶ οὗ ποιεῖται λόγον τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον, ἦν ὁ Ἕλλην κεφαλαιοῦχος Ἀνδρέας Συγγρός, ὅστις εἶχε τὴν ἰδιωτικὴν ἐντολὴν νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῶν δανειστῶν, εἰς οὓς προσφέρων τὴν ἐπιχείρησιν ἐπρόκειτο ν' ἀναλάβῃ καὶ μέρος αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ Συγγρὸς μεταβὰς εἰς Βερολῖνον οὐδένα ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ, πρὸς τὸν ὁποῖον νὰ διαπραγ-

ματευθῇ τὸν συμβιβασμόν, διότι πάντες οἱ ὁμολογιοῦχοι πρὸς οὓς ἀπετάθη, ἀπέφευγον, λέγοντες ὅτι εἶχον ἀναθέσει τὰ συμφέροντα αὐτῶν εἰς τὴν Γερμανικὴν Κυβέρνησιν. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις παρήγγειλε τότε εἰς τὸν ἐν Βερολίνῳ Ἕλληνα πρεσβευτὴν νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ Γερμανοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν συνέντευξιν ὑπὲρ τοῦ Συγγροῦ, ὡς ἀπεσταλμένου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, διὰ τὴν συνομολόγησιν τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τοῦ δανείου τῆς ἀποζημιώσεως. Ἀλλ' ὁ Γερμανὸς ὑπουργὸς ἀπεποιήθη νὰ παράσχῃ ἀκρόασιν, ἰσχυρισθεὶς ὅτι τοῦτο ἦτο ὅλως διόλου περιττόν, διότι ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνησις ἐγνώριζεν ἤδη ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις πρεσβείας τὰς προτάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἄλλως τε δὲ προσέθετεν, ὅτι ἦτο ἤδη πολὺ ἀργά, διότι τὸ ζήτημα εἶχεν ἀνατεθῇ εἰς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτάς. Οὕτως οἱ μὲν Γερμανοὶ ὁμολογιοῦχοι ἀπέκρουσαν πᾶσαν συνεννόησιν πρὸς συνομολόγησιν τοῦ συμβιβασμοῦ, διότι εἶχον τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἤθελον ἐπιτύχῃ τὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τοῦ ὁποίου προσεδόκων καὶ τὸ ἄμεσον κέρδος τῆς ὑψώσεως τῶν χρεωγράφων. Ἡ δὲ Γερμανικὴ Κυβέρνησις ἐπέμενεν εἰς τὴν πρότασιν, διότι τὸ ζήτημα τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν δανείων καὶ τοῦ συμβιβασμοῦ ἐθεώρει ὡς ζήτημα ἐσωτερικῆς τάξεως ἐν Βερολίνῳ, καθ' ὅσον ἐπρόκειτο νὰ διεξαχθῶσιν αὐτόθι ἐκλογαὶ καὶ ἐζήτει νὰ κερδοσκοπήσῃ ἐκλογικῶς διὰ τῆς προστασίας τῶν ὁμολογιούχων. Ὁ δ' ἀπεσταλμένος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, εὑρεθεὶς πρὸ τῆς χρηματιστικῆς καὶ πολιτικῆς κερδοσκοπίας καὶ μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐπιτύχῃ τι ἐν Βερολίνῳ, μετέβη εἰς Παρισίους. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν Παρισίων ἠκολούθει κατὰ πόδας τὴν ἀγορὰν τοῦ Βερολίνου. Οὕτω δὲ ἐπήρχετο ὁ χρόνος νὰ ἐννοήσωσιν οἱ Ἕλληνες πολιτικοὶ ὁποῖον σφάλμα διέπραξαν, μὴ ζητήσαντες νὰ κανονίσωσιν ὁπωσδήποτε τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα, δι' ἐντίμου συμβιβασμοῦ πρὸ τοῦ πολέμου, ἐν ᾧ ἡ πτώχευσις τοῦ κράτους εἶχε κηρυχθῇ ἀπὸ τοῦ 1893. Ἡ Ἑλλὰς ἔπιπτεν ἤδη ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ θῦμα κερδοσκοπίας, ὁ δ' ἔλεγχος, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐματαιώθη πᾶσα προσπάθεια τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἦν πλέον ἀποφασισμένος. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Ἰταλίας, παραδεχόμενος τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἀντιρρήσεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ὡς δικαίας, συνεβούλευεν οὐχ ἧττον ἐν διαλέξει μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔδει νὰ ὑποβληθῇ μετ' ἐγκαρτερήσεως εἰς πάσας τὰς δυνατὰς

θυσίας, ἀφ' οὗ σκληρά, ἀλλ' ἀναπόδραστος ἀνάγκη ἐπέβαλλεν αὐτῇ ταύτας». Ὁ δὲ Ἀνοτὼ ἐπαναλαμβάνων, ὅτι αἱ προτάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἤρχοντο λίαν ἀργά, ἐδήλου ὅτι «εἰς ὃ σημεῖον περιῆλθον ἤδη τὰ πράγματα, ὤφειλεν αὕτη νὰ ἐννοήσῃ ὅτι ἐπρόκειτο ἢ νὰ διατηρήσῃ τὴν Θεσσαλίαν μετὰ τοῦ ἐλέγχου ἢ νὰ τὴν ἀπολέσῃ χωρὶς ν' ἀποφύγῃ τὸν ἔλεγχον».

Ἐν τούτοις ἔδιδε τῇ Ἑλλάδι, ὡς ἔλεγεν, ὑστάτην τινὰ φιλικὴν συμβουλὴν νὰ ἐξεύρῃ πρὸ τῆς παρελεύσεως 15 ἡμερῶν ἐν τοὐλάχιστον ἑκατομμύριον ὀθωμανικῶν λιρῶν, ἵνα πληρώσῃ τὴν πρώτην δόσιν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, ὅπως προβῶσιν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν ἐκκένωσιν τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀποφύγῃ αὕτη τὴν πλήρη καταστροφήν. «Ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ, ὅτι θὰ ἐτροποποιοῦντο ἴσως ἐπαισθητῶς αἱ διατάξεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸν συμβιβασμὸν μετὰ τῶν παλαιῶν δανειστῶν καὶ θὰ ἐπεσπεύδετο ἡ λῆξις τῶν διαπραγματεύσεων.» Τὴν συμβουλὴν ταύτην περὶ ἐξευρέσεως τῆς πρώτης δόσεως τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἔδιδεν ὁ Ἀνοτὼ, διότι τὸ ἕκτον ἄρθρόν τῆς εἰρήνης εἶχε διατυπωθῇ ὡς ἑξῆς ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν: «Ἅμα τῇ καταβολῇ τοῦ πρώτου τρίτου τῆς ἀποζημιώσεως τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα ἤθελον ἐκκενώσει τὴν πρὸς βορρᾶν τοῦ Πηνειοῦ ὁδόν, ἀκολουθοῦντα τὸν ῥοῦν τοῦ ποταμοῦ μέχρι Γουνίτσης, θὰ κατεῖχον δὲ στρατιωτικῶς τὰς πόλεις Λάρισαν καὶ Βόλον.» Ὁ Ἰταλὸς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Βισκόντη Βενόστας διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἰταλοῦ πρεσβευτοῦ δουκὸς Δ' Ἀβάρνα συνεβούλευεν ἐπὶ τούτοις τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν νὰ δηλώσῃ ὅτι ἀπεδέχετο ἐπὶ τέλους τὸν ἔλεγχον, ἵνα δυνηθῇ νὰ ἐξεύρῃ παρὰ τῶν ὁμολογιούχων τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὴν πρώτην δόσιν ἑκατομμύριον λιρῶν καὶ οὕτω νὰ συνομολογηθῇ ἡ προκαταρκτικὴ εἰρήνη καὶ ἄρξηται ἡ ἐκκένωσις τῆς Θεσσαλίας. Ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, γνωρίζουσα ὅτι αἱ Δυνάμεις ἐπόθουν, ὅπως ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἐλέγχου προταθῇ πρῶτον ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἵνα ἀποφύγωσι τὴν μομφὴν ὅτι ἐπέβαλον αὐτῇ τὸν ἔλεγχον, ξένον πρὸς τὰς περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις, ἐδήλου διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ φέρῃ ἀκέραια ἐνώπιον τῆς Βουλῆς πάντα τὰ ζητήματα τὰ ἀφορῶντα τὴν προκαταρκτικὴν εἰρήνην καὶ ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἀποδοχὴ τοῦ ἐλέγχου δὲν ἤθελεν ἔχῃ πρακτικὴν ἀξίαν ἄνευ τῆς ἐπικυρώσεως τῆς Βουλῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ ἐπήρχετο ἡ ἄρνησις τῆς Ἀγγλίας

νὰ ὑπογράψῃ τὰ προκαταρκτικὰ τῆς εἰρήνης, μὴ ἀποδεχομένης τὴν βαθμιαίαν ἐκκένωσιν τῆς Θεσσαλίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν καταβολὴν τῶν δόσεων τῆς ἀποζημιώσεως. Καὶ τοῦτο, καθ' ὅσον ἐφρόνει, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἠδυνάτει ν' ἀποτίσῃ τὴν εἰς τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ἀφορῶσαν ὑποχρέωσιν, καὶ συνεπῶς ὅτι ἡ προσχώρησις τῶν Δυνάμεων εἰς τοιοῦτον ὅρον ἤθελεν ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παράτασιν τῆς κατοχῆς τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων. Ἡ στάσις αὕτη τῆς Ἀγγλίας ἐπήνεγκε νέαν παράτασιν τῶν διαπραγματεύσεων, ὁ δὲ λόρδος Σώλσβαρυ, ἐπιδιώκων τὴν ἀναθεώρησιν τῶν ἄρθρων 2 καὶ 6 τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης, προέτεινεν εἰς τὰς Δυνάμεις νὰ ἐρωτηθῇ ἡ Ἑλλὰς τίνας προσόδους ἠδύνατο νὰ ὁρίσῃ πρὸς ὑπηρεσίαν δανείου ἑνὸς ἑκατομμυρίου λιρῶν καὶ ποῖον διεθνῆ ἔλεγχον ἠδύνατο νὰ δεχθῇ, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην. Ἡ πρότασις αὕτη τοῦ λόρδου Σώλσβαρυ ἐπήνεγκεν ἀληθῆ ἀναστάτωσιν μεταξὺ τῶν Δυνάμεων. Ἡ Ρωσσία καὶ ἡ Γαλλία δὲν ἔβλεπον τὴν χρησιμότητα αὐτῆς, ἡ δὲ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία τὴν ἀπέκρουον ἐναργέστερον. Ἐν τούτοις τὴν 18 Αὐγούστου οἱ ἐν Ἀθήναις ἀντιπρόσωποι Ρωσσίας καὶ Γαλλίας ἐπεφορτίσθησαν ὑπὸ τῶν κυβερνήσεών των νὰ βολιδοσκοπήσωσι δι' ἡμιεπισήμου διαβήματος τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλλ. Κυβερνήσεως ἐπὶ τῶν ἐρωτήσεων τοῦ λόρδου Σώλσβαρυ, ἐὰν αὗται ἀπηυθύνοντο αὐτῇ ἐπισήμως. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπήντησεν, ὅτι ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ δανείου τῆς ἀποζημιώσεως τὴν πρόσοδον τοῦ χαρτοσήμου, ἀνερχομένην κατὰ μέσον ὅρον εἰς ἓξ ἑκατομμύρια χρυσῶν φράγκων κατὰ τὴν τρέχουσαν τότε τιμὴν τοῦ συναλλάγματος. Ὡς πρὸς τὸν ἐνδεχόμενον δ' ἔλεγχον τῆς ἐναποταμιεύσεως τῆς προσόδου ταύτης παρεδέχετο, ὅπως οἱ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἐγκεκριμένοι ἀντιπρόσωποι τῶν δανειστῶν ἐπιθέτωσιν ἐφ' ἑκάστου φύλλου τοῦ ἐνσήμου χάρτου, παρὰ τῷ σήματι τοῦ Κράτους, σφραγῖδα ἢ εἰδικόν τι σημεῖον, ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν ἤθελε θεωρεῖσθαι ὡς χαρτόσημον, οὔτε γίνεσθαι δεκτὸν ὡς τοιοῦτον. Ἀλλ' ἐπειδὴ κατόπιν ἡ διαθεσιμότης τοῦ ὅλου ποσοῦ τῆς προσόδου ταύτης ἠμφισβητήθη, ὡς ὑπεγγύου διὰ τὰ παλαιὰ δάνεια, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις προσηνέχθη τὴν 26 Αὐγούστου νὰ ὑποκαταστήσῃ εἰς τὸν ὁρισμὸν τῆς ἐκ τοῦ χαρτοσήμου προσόδου τὸν τοῦ ἐγγείου φόρον ἐπὶ τῆς Κορινθιακῆς σταφίδος, τοῦ εἰσπραττομένου κατὰ τὴν ἐν τοῖς τελωνείοις ἐξαγωγήν, — ἀνερχομένου δὲ

21

κατὰ μέσον ὅρον εἰς 4,526.000 δραχμὰς—τῶν ἐν τοῖς τελωνείοις τῶν Ἰονίων νήσων εἰσπραττομένων ἐξαγωγικῶν δικαιωμάτων,—ἀνερχομένων κατὰ μέσον ὅρον εἰς 1.729.000 δραχμὰς—τοῦ ἐν τοῖς τελωνείοις κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰσπραττομένου ἐγγείου φόρου ἐπὶ τῶν σύκων—ἀνερχομένου κατὰ μέσον ὅρον εἰς 450,000 δραχμὰς—τῶν ἐν τοῖς τελωνείοις εἰσπραττομένων δικαιωμάτων ἀγκυροβολίας (573, 000 δρ.)· τῶν ἐκ τῶν γραμματοσήμων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν δελταρίων (1.570.000) καὶ τῶν εἰσπράξεων τοῦ τελωνείου Λαυρείου ἀνερχομένων κατὰ μέσον ὅρον εἰς 1.392.000 δραχμάς. Αἱ καθ' ὁλοκληρίαν καὶ ἀναμφισβητήτως ἐλεύθεραι αὗται ἐγγυήσεις, ἀντιπροσωπεύουσαι σύνολον ἐκ 10.240.000 δραχμῶν, ἦσαν δαψιλῶς ἐπαρκεῖς πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ τοκοχρεωλυσίου τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως. Ἀλλ' ἡ Γερμανία οὐδὲν ἔκρινε ἐπαρκὲς ἄνευ τοῦ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἐλέγχου; πάντες δὲ οἱ ὁμολογιοῦχοι, ἀποβλέποντες ἄνευ ἐξαιρέσεως εἰς τὴν ἄμεσον κερδοσκοπίαν ἐκ τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ, ἄφινον τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐπαιτῇ εἰς μάτην, πανταχοῦ ὅπου ὑπῆρχον χρεώγραφα ἑλληνικά, τὸ αἰτηθὲν ἑκατομμύριον διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θεσσαλίας. Τῶν δὲ προστατίδων Δυνάμεων μὴ δεικνυουσῶν οὐδεμίαν διάθεσιν νὰ ἐγγυηθῶσι τὸ δάνειον, ἡ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας ἐπεκράτει καὶ ἡ ἡττηθεῖσα Ἑλλὰς ἐγκατελείπετο παρὰ πάντων, ἀντλοῦσα θλιβερὰ διδάγματα ἐκ τῆς συμφορᾶς της. Καὶ αὐτὸς τέλος ὁ λόρδος Σώλσβαρυ, βλέπων τὰς ἄλλας Δυνάμεις μεμψιμοιρούσας ἐπὶ τῇ παρατάσει τῶν διαπραγματεύσεων, προέτεινεν, ὅπως συνδυάσῃ τὴν προτέραν πρότασιν αὐτοῦ περὶ τῆς ἀμέσου ἐκκενώσεως, τὰ ἑξῆς: 1ον) ἀντικατάστασιν τοῦ 6 ἄρθρου διὰ διατάξεως, καθ' ἣν ἑκάστη τῶν Δυνάμεων ἤθελε διορίσει ἕνα ἀντιπρόσωπον, ἐπιτετραμμένον τὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν τόκων τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως καὶ τῶν προγενεστέρων χρεῶν, ἅπερ ἤθελον ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων, τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς καθοριζούσης διὰ νόμου τὸ εἶδος τῶν προσόδων, αἵτινες ἤθελον ὁρισθῇ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῶν· καὶ 2ον) τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἤθελον ἐκκενώσει τὴν Θεσσαλίαν ἐντὸς τοῦ μηνὸς τοῦ ἐπακολουθήσοντος τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς ψήφισιν τοῦ εἰρημένου νομοσχεδίου. Ἡ πρότασις αὕτη τοῦ Σώλσβαρυ μετά τινας τροποποιήσεις, ἐπενεχθείσας ὑπὸ τῆς Ρωσσικῆς Κυβερνήσεως, ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ἡ προκαταρκτικὴ εἰρήνη ὑπεγράφη ἐν τέλει ὑπὸ τοὺς ἐπαχθεστέρους ὅρους

τὴν 9)21 Σεπτεμβρίου παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τῶν Δυνάμεων καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ τῆς Τουρκίας, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Σουλτάνου, Τεουφὴκ πασσᾶ (*).

Ὀλίγον δὲ πρὸ τούτου τῇ προτάσει τῶν ναυάρχων ἤρετο ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς νήσου Κρήτης, ἧς ἡ κατοχὴ ὑπὸ τῶν διεθνῶν δυνάμεων ἐξηκολούθει καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ πολέμου καὶ τῶν διαπραγματεύσεων, καθ' ὅσον αἱ Δυνάμεις ἐχώρισαν τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπὸ τῆς ἑλληνοτουρκικῆς διαφορᾶς, ἀποφασίσασαι νὰ ἐπανέλθωσιν ἐπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ Τουρκία ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῶν νικῶν της ἀπεφάσισε νὰ ἐπωφεληθῇ ἐκ τῆς εὐνοϊκῆς θέσεώς της καὶ ἀπέστειλε τὴν 7 Ἰουλίου εἰς Κρήτην τὸν Τζεβὰτ πασσᾶν, ὅπως διαπραγματευθῇ ἀπ' εὐθείας πρὸς τοὺς Κρῆτας καὶ πείσῃ αὐτοὺς ν' ἀποκηρύξωσι τὴν μεσολάβησιν τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι καὶ ἡ Εὐρώπη ἔμειναν ἀνένδοτοι, καὶ ἐν ᾧ αἱ Δυνάμεις εἰς τὰς ἐπανειλημμένας ἐπιμόνους παραστάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Τζεβὰτ πασσᾶ ἐδήλουν ὅτι οὐδεμίαν ἀπέδιδον σημασίαν εἰς τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ, οἱ Ναύαρχοι προέβαινον εἰς ἐνεργείας τεινούσας εἰς ἀπομάκρυνσιν τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος ἐπὶ τῆς νήσου, προέβαινον εἰς σχηματισμὸν διεθνοῦς στρατιωτικῆς καὶ δικαστικῆς ἐπιτροπῆς, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας ὑπῆγον τὰς ἐντὸς τῶν ζωνῶν τῆς κατοχῆς διαπραττομένας εἴτε ὑπὸ Τούρκων, εἴτε ὑπὸ χριστιανῶν κολασίμους πράξεις, καὶ ἠμπόδιζον τὴν ἀποβίβασιν Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐπὶ τῆς νήσου. Ἐξέφραζον δὲ τοὐναντίον τὴν χαρὰν αὐτῶν ἐπὶ τῇ διὰ ψηφίσματος δηλώσει τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως, ὅτι ὁ Κρητικὸς λαὸς ἐδέχετο τὴν ὑπὸ τῆς Εὐρώπης προσφερομένην αὐτονομίαν ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ Κρήτης καὶ τοῦ τελευταίου Τούρκου στρατιώτου.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Στέφανος Σκουλούδης ἐλάμβανε τὴν 15 Σεπτεμβρίου διὰ τοῦ πρυτάνεως τοῦ ἐν Ἀθήναις διπλωματικοῦ σώματος, πρεσβευτοῦ τῆς Ῥωσσίας Ὀνού, τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπογραφεῖσαν πρᾶξιν, τὴν περιέχουσαν τὰ προκαταρκτικὰ τῆς εἰρήης μετὰ

(*) Βλέπε τὰ περὶ τοῦ ἐλέγχου σχετικὰ ἔγγραφα ἐν τῇ Λευκῇ Βίβλῳ τῆς ἑλλ. ἐκδ. ὑπ' ἀριθ. 115, 121, 128, 138, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165—169, 175, 176, 178, 180, 182.

κοινῆς διακοινώσεως τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἐχούσης ὡς ἑξῆς :

«Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1897.

»Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ρωσσίας, Μεγάλης Βρεττανίας, Γερμανίας, Αὐστροουγγαρίας, Γαλλικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἰταλίας.

Πρὸς τὴν Α. Ε. τὸν κύριον Σκουλούδην, Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν.

«Τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἀποδεξαμένης διὰ διακοινώσεως αὐτῆς τὴν 29 Ἀπριλίου (11 Μαΐου) ἐ. ἔ. τὴν μεσολάβησιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ ἐπαφείσης ἐν χερσὶν αὐτῶν τὴν ὑπὲρ τῶν ἑαυτῆς συμφερόντων μέριμναν, οἱ ὑπογεγραμμένοι ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων λαμβάνουσι τὴν τιμὴν ν' ἀνακοινώσωσι τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει, κατ' ἐντολὴν τῶν ἑαυτῶν Κυβερνήσεων, τὴν πρᾶξιν τὴν περιέχουσαν τὰ προκαταρκτικὰ τῆς εἰρήνης, συνομολογηθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ τῶν Πρεσβευτῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τοῦ Ὀθωμανοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργοῦ.

»Τῆς πράξεως ταύτης κυρωθείσης παρὰ τῆς Α. Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου καὶ διὰ τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως καθισταμένης ἐκτελεστῆς, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις προσκαλεῖται, ὅπως εὐαρεστουμένη συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τῆς εἰρημένης πράξεως, ἀποστείλῃ εἰς μὲν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐντὸς τῆς προβλεπομένης προθεσμίας Πληρεξουσίους πρὸς διαπραγμάτευσιν τῆς ὁριστικῆς Συνθήκης καὶ τῶν εἰς συμπλήρωσιν αὐτῆς προωρισμένων Συμβάσεων, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλίαν στρατιωτικοὺς ἀπεσταλμένους, ὅπως προβῶσιν εἰς καθορισμὸν τῶν μεθορίων.

»Ὡσαύτως ὑπάρχει περίπτωσις, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπὸ τοῦδε συνεννοηθῇ μετὰ τῶν Δυνάμεων πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διὰ τοῦ ἄρθρου 2 τεταγμένων μέτρων.

»Οἱ ὑπογεγραμμένοι λαμβάνουσι τὴν τιμὴν νὰ προσθέσωσιν, ὅτι τὸ Προσάρτημα Γ. ἀναγόμενον εἰς τὴν ἀμνηστίαν δὲν ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Α. Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου· τὸ ζήτημα τοῦτο ἀφέθη εἰς τὰς διαπραγματεύσεις τῆς ὁριστικῆς Συνθήκης.

»Οἱ ὑπογεγραμμένοι δράττονται τῆς εὐκαιρίας ὅπως ἐπαναλάβωσι

τῷ κυρίῳ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργῷ τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου αὐτῶν ὑπολήψεως.

Ὀνοῦ, Ἔτζερτον, Πλέσσεν, Βούριαν, Μωρουάρ, Νόβιλι».

«Προκαταρκτικοὶ ὅροι τῆς εἰρήνης

»Τῆς Ἑλλάδος ἐμπιστευθείσης ταῖς Μεγάλαις Δυνάμεσι τὴν φροντίδα τῶν ἑαυτῆς συμφερόντων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας, καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἀποδεχθείσης τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν, οἱ ἑπόμενοι ὅροι, οἵτινες θέλουσι χρησιμεύσῃ ὡς κυρία καὶ ὁριστικὴ βάσις εἰς τὰς μελλούσας τῶν δύο χωρῶν σχέσεις, συνωμολογήθησαν μεταξὺ τῶν Αὐτῶν Ἐξοχοτήτων τῶν Ἀντιπροσώπων τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ρωσσίας ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς Αὐτοῦ Ἐξοχότητος τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Α. Α. Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου ἀφ' ἑτέρου.

»Ἄρθρον 1. Τὰ Ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα θέλουσι διαρρυθμισθῇ συμφώνως τῷ ἐνδεικνυμένῳ ἐπὶ τοῦ συνημμένου ὧδε χάρτου διαγράμματι, συνοδευομένῳ ὑπὸ λεπτομεροῦς περιγραφῆς.

»Ὑπονοεῖται ὅτι ἐλαφραί τινες τροποποιήσεις ὑπὸ στρατηγικὴν ἔποψιν δύνανται νὰ ἐπενεχθῶσιν αὐτῷ ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τῇ συμφωνίᾳ τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης κατὰ τὴν ἐπὶ τόπου ἐφαρμογὴν τοῦ διαγράμματος.

»Αἱ λεπτομέρειαι τῆς ὁροθεσίας ταύτης θέλουσιν ὁρισθῇ ἐπὶ τόπου ὑπὸ Ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἐξ ἐπιτρόπων τῶν δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν καὶ ἐκ στρατιωτικῶν ἐπιτρόπων τῶν πρεσβειῶν τῶν μεσολαβουσῶν Δυνάμεων.

»Ἡ ἐπὶ τῆς ὁροθεσίας Ἐπιτροπὴ ὀφείλει νὰ συνέλθῃ ἐν διαστήματι δεκαπέντε ἡμερῶν ἢ ταχύτερον, ἐὰν τοῦτο εἶνε ἐφικτόν, ἀπὸ τῆς χρονολογίας τῆς πράξεως ταύτης, καὶ θέλει ἀποφασίζῃ κατὰ πλειονοψηφίαν τῶν τριῶν ἐπιλαμβανομένων μερῶν.

»Ἄρθρον 2. Ἡ Ἑλλὰς θέλει καταβάλῃ τῇ Τουρκίᾳ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ἐκ 4 ἑκατομμυρίων λιρῶν Τουρκικῶν.

»Ὁ ἀναγκαῖος διακανονισμός, ὅπως διευκολυνθῇ ἡ ταχεῖα καταβολὴ τῆς ἀποζημιώσεως, γενήσεται τῇ συγκαταθέσει τῶν Δυνάμεων

κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ μὴ προσβάλῃ τὰ κεκτημένα δικαιώματα τῶν ἀρχαίων δανειστῶν, κατόχων τίτλων τοῦ δημοσίου χρέους τῆς Ἑλλάδος.

»Πρὸς τοῦτο θέλει ἱδρυθῇ ἐν Ἀθήναις Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν μεσολαβουσῶν Δυνάμεων, ἑκάστης αὐτῶν διοριζούσης ἀνὰ ἓν μέλος. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θέλει προκαλέσῃ τὴν ψήφισιν νόμου, ἐκ τῶν προτέρων ἀρεστοῦ ταῖς Δυνάμεσι, κανονίζοντος τὴν λειτουργίαν τῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ καθ' ὃν ἡ εἴσπραξις καὶ ἡ διάθεσις προσόδων ἐπαρκῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ διὰ τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν δανείου καὶ τῶν ἄλλων ἐθνικῶν χρεῶν θέλουσι τεθῇ ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς εἰρημένης Ἐπιτροπῆς.

»Ἄρθρον 3. Μὴ θιγομένης τῆς ἀρχῆς τῶν ἀτελειῶν καὶ προνομίων, ὧν οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι ἀπέλαυον πρὸ τοῦ πολέμου ἐν ἴσῃ μοίρᾳ πρὸς τοὺς ὑπηκόους τῶν ἄλλων Κρατῶν, εἰδικαὶ συμφωνίαι θέλουσι συνομολογηθῇ πρὸς πρόληψιν καταχρήσεως τῶν προξενικῶν ἀτελειῶν, πρὸς παρακώλυσιν τῶν προσκομμάτων εἰς τὴν κανονικὴν διεξαγωγὴν τῆς δικαιοσύνης, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐκδεδομένων ἀποφάσεων καὶ πρὸς προφύλαξιν τῶν συμφερόντων τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ξένων ὑπηκόων ἐν ταῖς μετὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων διαφοραῖς αὐτῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν πτωχεύσεων.

»Ἄρθρον 4. Δεκαπέντε ἡμέρας μετὰ τὴν κύρωσιν τῶν προκαταρκτικῶν τούτων τῆς εἰρήνης ἢ ταχύτερον, ἐὰν τοῦτο ᾖ ἐφικτόν, Ἕλληνες ἀπεσταλμένοι φέροντες τὴν ἀπαιτουμένην πληρεξουσιότητα, θέλουσιν ἀφιχθῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπως προβῶσι μετὰ τῶν Ὀθωμανῶν Πληρεξουσίων, εἰς τὴν ἐκπόνησιν καὶ ὑπογραφὴν τῆς ὁριστικῆς Συνθήκης τῆς εἰρήνης. Ἡ Συνθήκη αὕτη θέλει συνομολογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συμπεφωνημένων διὰ τῆς παρούσης πράξεως καὶ θέλει πρὸς τούτοις περιέχῃ ῥήτρας περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἐν πολέμῳ αἰχμαλώτων, περὶ ἀμνηστίας, περὶ ἐλευθέρας μεταναστεύσεως τῶν κατοίκων τῶν ἀντιπαραχωρουμένων διαμερισμάτων, ὡς καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ἰδιωτῶν κατὰ λόγον τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων προξενηθεισῶν ζημιῶν. Θέλει περιέχῃ ἐπίσης διατάξεις περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ταχυδρομικῶν καὶ τηλεγραφικῶν σχέσεων, συμφώνως πρὸς τὰς γενικὰς συμφωνίας, αἵτινες κανονίζουσι τὸ θέμα.

»Ἄρθρον 5. Διαπραγματεύσεις ἄρξονται ἐπίσης ἐν Κωνσταντινου-

πόλει, ὅπως ἐντὸς προθεσμίας τριῶν μηνῶν συνομολογηθῶσιν αἱ ἑπόμεναι συμφωνίαι:

»α΄) Σύμβασις κανονίζουσα τὰ ζητήματα τῶν διαμφισβητουμένων ἐθνικοτήτων ἐπὶ ταῖς βάσεσι τοῦ κατὰ τὸ 1876 συζητηθέντος μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος σχεδίου.

»β΄) Προξενικὴ Σύμβασις κατὰ τοὺς ὑπὸ τοῦ 3ου ἄρθρου προβλεπομένους ὅρους.

»γ΄) Σύμβασις ἐκδόσεως πρὸς ἀμοιβαίαν παράδοσιν τῶν ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου, καὶ

»δ΄) Σύμβασις πρὸς καταστολὴν τῆς ληστείας ἐπὶ τῶν κοινῶν συνόρων.

»Ἄρθρον 6. Ἡ ἐμπόλεμος κατάστασις μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος θέλει καταπαύσῃ εὐθὺς ὡς ὑπογραφῇ ἡ παροῦσα πρᾶξις.

»Ἡ ἐκκένωσις τῆς Θεσσαλίας θέλει πραγματωθῇ ἐν διαστήματι ἑνὸς μηνός, ἀφ' ἧς στιγμῆς αἱ Δυνάμεις ἀναγνωρίσωσιν ὡς ἐκπληρωθέντας τοὺς ὅρους τοὺς προβλεπομένους ἐν ταῖς δυσὶ τελευταίαις παραγράφοις τοῦ 2ου ἄρθρου καὶ ὁρισθῇ ὑπὸ τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς ἡ ἐποχὴ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ διὰ τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν δανείου συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ οἰκονομικοῦ κανονισμοῦ τοῦ μνημονευομένου ἐν τῷ ῥηθέντι ἄρθρῳ.

»Ὁ τρόπος τῆς ἐκκενώσεως καὶ τῆς παραδόσεως εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀρχὰς τῶν ἐκκενωθεισῶν χωρῶν θέλει καθορισθῇ ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν τῇ συνδρομῇ τῶν ἀπεσταλμένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

»Ἄρθρον 7. Ἅμα τῇ ὑπογραφῇ καὶ κυρώσει τῆς προκειμένης πράξεως θέλουσιν ἐπαναληφθῇ αἱ ὁμαλαὶ σχέσεις μεταξὺ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος· οἱ ἑκατέρου τῶν Κρατῶν ὑπήκοοι, ὧν ἡ ἐνώπιον τοῦ νόμου θέσις εἶνε κανονική, θὰ δύνανται νὰ διαμένωσι καὶ ταξειδεύωσιν ἐλευθέρως, ὡς καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἑτέρας Ἐπικρατείας καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας θ' ἀποκατασταθῇ ἀμοιβαίως.

»Ἀμφότερα τὰ μέρη ἐπιφυλάσσονται, ὅπως συνομολογήσωσιν ὑστέραν Συνθήκην ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας.

»Ἄρθρον 8. Ἅμα τῇ κυρώσει τῆς προκειμένης πράξεως, τὰ Προξενεῖα θὰ δύνανται ν' ἀποκατασταθῶσι καὶ νὰ λειτουργήσωσιν ἐν ταῖς δυσὶ χώραις, τῇ συνδρομῇ τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων τῶν

ἐπιφορτισμένων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τὰ συμφέροντα τῶν ὁμοεθνῶν αὐτῶν.

»Μέχρι τῆς συνομολογήσεως καὶ ἄρξεως τῆς ἰσχύος τῆςΣυμβάσεως, περὶ ἧς προνοεῖ τὸ ἄρθρον 5 § β', οἱ Πρόξενοι θὰ ἐνασκῶσι τὰ διοικητικὰ αὐτῶν καθήκοντα ἐπὶ τῶν αὐτῶν καὶ πρὸ τοῦ πολέμου βάσεων.

»Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις μεταξὺ ὑπηκόων Ὀθωμανῶν καὶ ὑπηκόων Ἑλλήνων, αἱ μὲν εἰσαχθεῖσαι ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων πρὸ τῆς ἡμερομηνίας τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου θὰ ἐξακολουθήσωσι διεπόμεναι ἐν Τουρκίᾳ ὑπὸ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου ἰσχυόντων, αἱ δὲ ὑποθέσεις αἵτινες ἀνεφύησαν μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου, θὰ διέπωνται ἐν Τουρκίᾳ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τουρκοσερβικῆς Συμβάσεως τῆς 22 Φεβρουαρίου (9 Μαρτίου) 1896.

»Ἄρθρον 9. Ἐν περιπτώσει διαφωνιῶν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, τὰ διαμφισβητούμενα θέματα θὰ δύνανται νὰ ὑποβληθῶσιν ὑπὸ τοῦ μὲν ἢ ὑπὸ τοῦ δὲ τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν εἰς τὴν διαιτησίαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὧν αἱ ἀποφάσεις ἔσονται ὑποχρεωτικαὶ δι' ἀμφοτέρας τὰς Κυβερνήσεις. Ἡ διαιτησία αὕτη θὰ δύναται ν'ἀσκῆται ἢ ἀπὸκοινοῦ ἢ τῇειδικῇ ὑποδείξε τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε δι' εἰδικῶν ἐπιτρόπων.

»Ἐν περιπτώσει ἰσοψηφίας, οἱ διαιτηταὶ θέλουσιν ἐκλέγῃ ἐπιδιαιτητήν.

»Ἄρθρον 10. Αἱ διατάξεις τῆς συνομολογηθείσης τῇ 24 Μαΐου 1881 Συμβάσεως περὶ παραχωρήσεως τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα διατηροῦνται, πλὴν τῶν διὰ τῆς παρούσης πράξεως τροποποιουμένων.

»Ἡ Πύλη ἐπιφυλάσσεται νὰ προσαγάγῃ τὰς προτάσεις αὐτῆς πρὸς κανονισμὸν τῶν ἀπὸ τῆς ῥηθείσης Συμβάσεως ἀπορρεόντων ζητημάτων ἐνώπιον τῶν Δυνάμεων, αἵτινες ὑπέγραψαν αὐτὴν καὶ ὧν τὰς ἀποφάσεις ὀφείλει ν' ἀποδεχθῇ ἡ Ἑλλάς.

»Ἄρθρον 11. Ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ τήρησις σχέσεων ἀγαθῆς γειτονείας μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν, αἱ Κυβερνήσεις τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος θ' ἀναλάβωσι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ ἀνέχωνται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῶν ἐνεργείας φύσεως τοιαύτης, ὥστε νὰ διαταράσσηται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ τάξις ἐν τῷ γείτονι Κράτει.

»Τελικὸν ἄρθρον. Εὐθὺς ὡς ἡ παροῦσα πρᾶξις περιβληθῇ τὴν ἐγ-

κρισιν τῆς Α. Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου, ἥτις δοθήσεται ἐντὸς ὀκταημέρου προθεσμίας, αἱ ἐν αὐτῇ περιεχόμεναι ῥῆτραι θέλουσιν ἀνακοινωθῇ παρὰ τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῷ Ἀνακτοβουλίῳ τῶν Ἀθηνῶν καὶ καταστῇ ἐκτελεσταί.

»Ἐγένετο εἰς διπλοῦν ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ 6)18 Σεπτεμβρίου 1897.

Τ. Σ. **Τεβφὴκ**

Τ. Σ. Κάλιτς, Νελίδωφ, Π. Καμπών, Φίλιππος Κάρρυ, Σάουρμα, Πάνσα.

Πιστοποιεῖται σύμφωνον τῷ πρωτοτύπῳ.

Ἐν Βαθυρρύακι, τῇ 9)21 Σεπτεμβρίου 1897.

Ὁ Πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας
Τ. Σ. Κάλιτς»

Λ΄.

Δήλωσις προσηρτημένη εἰς τὴν προκαταρκτικὴν πρᾶξιν τῆς εἰρήνης τῆς 6)18 Σεπτεμβρίου 1897.

»Προβαίνων εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῶν ὑπὸ σημερινὴν ἡμερομηνίαν προκαταρκτικῶν τῆς εἰρήνης ἡ Αὐτοῦ Ἐξοχότης ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου δηλοῖ, ὅτι ἐν τῷ πνεύματι τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως ἡ μεσολάβησις, ἥτις ἐξησκήθη ἄρτι ὑπὸ τῶν ἓξ Μεγάλων Δυνάμεων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης καὶ πρὸς καθορισμὸν τῆς βάσεως τῶν μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος σχέσεων ἐν τῷ μέλλοντι, οὐδαμῶς θέλει ἐπηρεάσῃ τὴν πρὸς διαιτησίαν ἐντολήν, ἣν δύνανται νὰ κληθῶσι τυχὸν οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν ῥηθεισῶν Δυνάμεων ν' ἀσκήσωσι δυνάμει τοῦ 9ου ἄρθρου τῶν προκαταρκτικῶν τούτων τῆς εἰρήνης, καὶ ὅτι συνεπῶς οἱ διαιτηταὶ θέλουσιν ἔχῃ, κατὰ κανόνα, πληρεστάτην ἐλευθερίαν ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν θεμάτων ἢ τῶν ζητημάτων, ἅτινα ἤθελον ὑποβληθῇ αὐτοῖς ὑπὸ τῶν μερῶν.

»Αἱ Αὐτῶν Ἐξοχότητες οἱ Πρεσβευταὶ λαμβάνουσιν ὑπὸ σημείωσιν τὴν παρατήρησιν ταύτην καὶ ἀναγνωρίζουσιν ὅτι εἶνε σύμφωνος τῇ ἐννοίᾳ τοῦ 9ου ἄρθρου.

Τεβφὴκ

Κάλιτς, Νελίδωφ, Π. Καμπών, Φίλιππος Κάρρυ, Σάουρμα, Πάνσα.»

Β'.

Δήλωσις προσηρτημένη είς τὴν προκαταρκτικὴν πρᾶξιν τῆς εἰρήνης τῆς 6)18 Σεπτεμβρίου 1897.

»Εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῶν προκαταρκτικῶν τῆς εἰρήνης αἱ ἐν Θεσσαλίᾳ Ὀθωμανικαὶ ἀρχαὶ θέλουσι προσκληθῆ νὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπεσταλμένων, ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὴν εἰς τὰς ἑστίας αὐτῶν παλιννόστησιν τῶν Θεσσαλῶν μεταναστῶν.

Ἐν περιπτώσει δυσχερειῶν θέλουσι προστρέξει εἰς ἐπιτρόπους τῶν μεσολαβουσῶν Δυνάμεων.

Τεβφὴκ

Κάλιτς, Νελίδωφ, Π. Καμπὼν, Φίλιππος Κάρρυ, Σάουρμα, Πάνσα.

Γ'.

Δήλωσις προσηρτημένη εἰς τὴν προκαταρκτικὴν πρᾶξιν τῆς εἰρήνης τῆς 6)18 Σεπτεμβρίου 1897.

»Τὸ 4 ἄρθρον τῶν προκαταρκτικῶν καθορίζει ὅτι ἡ ὁριστικὴ Συνθήκη θέλει περιλαμβάνῃ ῥήτραν σχετικὴν πρὸς τὴν ἀμνηστίαν.

»Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ἐπαναλήψεως τῶν σχέσεων καὶ πρὸς ἐπιτάχυνσιν τῆς ἐπανόδου τῶν οἰκείων ὑπηκόων, συνεφωνήθη ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν κύρωσιν τῆς προκαταρκτικῆς πράξεως τῆς εἰρήνης γενικὴ ἀμνηστία θέλει προκηρυχθῆ ἀμφοτέρωθεν διὰ τοὺς ὑπηκόους τῶν δύο χωρῶν τοὺς ἐνοχοποιηθέντας ἕνεκα τοῦ πολέμου.

Τεβφὴκ

Κάλιτς, Νελίδωφ, Π. Καμπὼν, Φίλιππος Κάρρυ, Σάουρμα, Πάνσα.

»Ἡ ἄνωθι ὑπογραφὴ τοῦ Ὀθωμανοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργοῦ, ἐκ πλάνης τυπωθεῖσα, δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄκυρος καὶ μὴ ὑπάρχουσα.

Τῇ 15)27 Σεπτεμβρίου 1897.

Ὁ ἐξουσιοδοτημένος πρύτανις

(ὑπογ.] **Ὄνου.**

»Ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς προκαταρκτικῆς πράξεως τῆς εἰρήνης τῆς

6)18 Σεπτεμβρίου 1897 ἀντί: «τῆς Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας» ἀνάγνωθι «τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας».

Τῇ 17)29 Σεπτεμβρίου 1897.

Ὁ ἐξουσιοδοτημένος πρύτανις
[ὑπογ.] **Ὄνου**.

Γενικὴ περιγραφὴ

»Γενικὴ περιγραφὴ τῆς νέας Ἑλληνοτουρκικῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸν εἰς κλίμακα 1/50000 χάρτην τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων, ἐκπονηθέντα διὰ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς ὁροθεσίας τοῦ 1881.

»Ἡ νέα ὁροθετικὴ γραμμὴ ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ χειμάρου Ποταμούλη, ἀκολουθεῖ τὸν χείμαρρον τοῦτον μέχρι τοῦ σημείου Παππαποῦλι, εἶτα κατευθύνεται βορειοδυτικῶς ἐπὶ τῆς ἀρχαίας μεθορίου, ἣν συναντᾷ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Καραγάτσια (ὑψόμετρον 1063 ποδῶν) ἀφιεμένη τὰ Καλύβια Αἰγανιώτικα τῇ Ἑλλάδι.

»Διευθύνεται ἀκολούθως πρὸς τὴν Κρανιὰν καὶ τὴν Ραψάνην, ἀφιεμένη τὰ δύο ταῦτα χωρία εἰς τὴν Ἑλλάδα. Περιβάλλει πρὸς νότον τὰς κορυφὰς Ἀναλήψεως Ῥαψανιωτικῆς (3263 π.) καὶ τοῦ Σοποτοῦ (4072 π.). Ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Σοποτοῦ κατευθύνεται πρὸς τὸν Νεζερόν, ἀκολουθοῦσα σχεδὸν τοὺς πρόποδας τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς λίμνης Νεζεροῦ κλιτύων καὶ συναντᾷ τὴν ἀρχαίαν χάραξιν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Νεζεροῦ.

»Ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου κατέρχεται αὖθις πρὸς νότον, ἀκολουθοῦσα τοὺς πρόποδας τῶν πρὸς δυσμὰς τῆς λίμνης τοῦ Νεζεροῦ κλιτύων μέχρι συναντήσεως τοῦ ῥείθρου Κοδριτσιώτικο· ἐκεῖθεν διευθύνεται πρὸς τὸ ὕψωμα τῆς Κοκκινόπετρας νοτιοανατολικῶς τοῦ Γοδαμάν. Ἀπὸ τῆς Κοκκινόπετρας διευθύνεται δυτικῶς, διασχίζει τὴν κοιλάδα τῆς Ἀργυρουπόλεως, συναντᾷ τὸ ἀντέρεισμα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Βαλέτσικο (3671 π.) εἰς ἀπόστασιν περίπου δύο χιλιομέτρων τῆς κορυφῆς ταύτης. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἀκολουθεῖ γραμμὴν σχεδὸν παράλληλον τῆς ἀρχαίας μεθορίου καὶ ἀπέχουσαν ἀπ' αὐτῆς δύο περίπου χιλιόμετρα, παρέρχεται δὲ τὰς κορυφὰς τοῦ Μενεξὲ καὶ τοῦ αὐχένος Μελούνας μέχρι σημείου πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Λυγαριά.

»Εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου περίπου δυτικῶς τῆς Λυγαριᾶς κατευθύνεται πρὸς νότον ἐπὶ μήκους περίπου τριῶν χιλιομέτρων, εἶτα ἀναλαμβάνει τὴν δυτικὴν διεύθυνσιν καὶ συναντᾷ τὴν ἀρχαίαν μεθόριον πρὸς βορρᾶν τοῦ Κουρτσιόβαλι (1900 π.). Ἐκεῖθεν περιβάλλει τὸ χωρίον Κουρτσιόβαλι δυτικῶς καὶ ἀναλαμβάνει πρὸς νότον τοῦ χωρίου τούτου τὴν ἀνατολικὴν διεύθυνσιν, διερχομένη πρὸς βορρᾶν τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (2066 π.)· περιβάλλει κατόπιν τὸ συμπαγὲς τοῦ ὄρους Λοσφάκι, ἀκολουθοῦσα τοὺς πρόποδας τῶν κλιτύων τοῦ συμπαγοῦς τούτου ἀνατολικῶς, ἀφίνουσα τῇ Ἑλλάδι τὴν ἀπὸ Τυρνάβου εἰς Μελοῦναν ὁδόν. Ἡ γραμμὴ συναντᾷ τὴν ἀρχαίαν μεθόριον ἐπὶ τῆς κορυφῆς (1200 π.) εἰς ἀπόστασιν τριῶν περίπου χιλιομέτρων βορειοδυτικῶς τοῦ Τυρνάβου.

»Ἀποχωρίζεται ἐκ νέου τοῦ ἀρχαίου ὁρίου ἐν Μπέη Δερβένι, εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Τιταρησίου (Ξεριᾶ), περιβάλλει πρὸς ἀνατολὰς τὸ συμπαγὲς τοῦ ὄρους Σιδεροπάλουκο (1694 π.) καὶ συναντᾷ τὸν Πηνειὸν εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου πρὸς δυσμὰς τῆς Γουνίτσης· ἐκεῖθεν διευθύνεται πρὸς νότον καὶ νοτιανατολικῶς τοῦ Κουτσοχέρου καὶ ἀλλάσσει διεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς διερχομένη εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου περίπου πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου τούτου. Διέρχεται ἐκ νέου τὸν Πηνειὸν καὶ ἀκολουθεῖ τοὺς πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ πρόποδας τῶν κλιτύων, διευθυνομένη πρὸς δυσμὰς μέχρι τῆς κορυφῆς Μπαμποῦ (2147 π.), ἣν περιβάλλει πρὸς νότον· ἀνέρχεται εἶτα πρὸς βορρᾶν, ἀκολουθοῦσα τὴν γραμμὴν τῶν ἀποτόμων ὑψωμάτων, ἀφίνει πρὸς ἀνατολὰς τὴν κορυφὴν τοῦ Μπαμποῦ καὶ ἐξακολουθεῖ βαίνουσα πρὸς βορρᾶν μέχρις ἀποστάσεως ἑνὸς χιλιομέτρου νοτιοδυτικῶς τῆς κορυφῆς (1600 π.)· διευθύνεται εἶτα δυτικῶς, ἀκολουθοῦσα γραμμὴν ἀπέχουσαν δύο χιλιόμετρα περίπου τῆς ἀρχαίας μεθορίου, ἣν συναντᾷ εἰς τὴν ὑπὸ ταύτης σχηματιζομένην γωνίαν πρὸς βορρᾶν τοῦ Γκριτζάνου.

»Ἡ νέα γραμμὴ τέμνει πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἐλευθεροχωρίου τὴν γωνίαν, ἧς ἡ κορυφὴ εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ ὑψώματος (1741 π.).

»Ἡ μεθόριος ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν χάραξιν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Γκόρζας (3196 π.). Ἐκεῖθεν δὲ διευθύνεται πρὸς βορρᾶν ἐπὶ τοῦ τριγωνομετρικοῦ σημείου Βαρβέρι, ἔνθα συναντᾷ τὴν παλαιὰν μεθόριον. Ἀκολουθεῖ ταύτην μέχρι Πυκνάδας καὶ εἶτα διευθύνεται πρὸς τὴν κορυφὴν τῆς Μυτρίτζας (4418 π.),

»Ἐκ Μυτρίζας ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν χάραξιν μέχρι τῆς κορυφῆς Νασάδικα, κειμένης νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου Κερασιὰ Σίνου. Ἐκ δὲ τοῦ Νασάδικα διευθύνεται πρὸς δυσμὰς πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Κουτζουροῦ (1916 π.), ἔνθα συναντᾷ τὴν παλαιὰν χάραξιν, διερχομένη εἰς ἴσην ἀπόστασιν τοῦ χωρίου Κριτσοτάδες καὶ τῆς κορυφῆς (2555 π.), ἥτις ἀφίεται τῇ Τουρκίᾳ. Ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Κουτζουροῦ ἀκολουθεῖ τὴν παλαιὰν χάραξιν μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Ἠλία· ἐκ τοῦ σημείου τούτου διευθύνεται κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὴν κορυφὴν Δζούμα-Ψητή, διερχομένη πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Κερασιά.

»Ἐκ Δζούμας-Ψητῆς ἀκολουθεῖ τὴν παλαιὰν χάραξιν μέχρι τῆς κορυφῆς Βούλγαρη. Ἐκεῖθεν δὲ διευθύνεται σχεδὸν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν πρὸς τὴν κορυφὴν τῆς Τζουμανάλτας (3091 π.) βορειοδυτικῶς τοῦ Νοστροβοῦ, ἔνθα συναντᾷ τὴν παλαιὰν χάραξιν, ἣν καὶ ἀκολουθεῖ μέχρι τῆς γωνίας, ἣν σχηματίζει εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου Σαγιάδα.

»Ἐκ τῆς γωνίας ταύτης, ἡ νέα ὁροθετικὴ γραμμὴ διευθύνεται νοτιοδυτικῶς πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Γριμπόβου (4786 π.), ἣν περιβάλλει, κατὰ νότον, λαμβάνει ἐφεξῆς τὴν δυτικὴν διεύθυνσιν, διέρχεται εἰς ἀπόστασιν 500 μέτρων πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Γενεράλι, εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου πρὸς βορρᾶν τῆς κορυφῆς (4000 π.), παρέρχεται τὸ ὀροπέδιον, εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου εὕρηται ἡ κορυφὴ αὕτη, διέρχεται εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου νοτίως τῆς κορυφῆς (4200 π.), κατέρχεται εἶτα κατ' εὐθεῖαν πρὸς νότον, διερχομένη εἰς ἀπόστασιν 500 μέτρων πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου Μαλακάσι, διαβαίνει τὸν Πηνειὸν εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου δυτικῶς τῆς παρὰ τὸ ὑψόμετρον 2180 γεφύρας, διέρχεται εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς χιλιομέτρου ἀνατολικῶς τῆς κορυφῆς (3700 π.), συναντᾷ τὸν ἐκ τῆς κορυφῆς Δοκίμι κατερχόμενον χείμαρρον πρὸς δυσμὰς τῆς κορυφῆς τοῦ Κιζὶλ-Τεπέ. Ἀκολουθεῖ τὸν ῥοῦν τοῦ χειμάρρου τούτου μέχρι τῆς κορυφῆς Δοκίμι (6244 π.), ἔνθα συναντᾷ τὴν παλαιὰν χάραξιν, καὶ ἔνθα περατοῦται ἡ διαρρύθμισις τῶν συνόρων.

Τεθφηκ

Κάλιτς, Νελίδωφ, Π. Καμπών, Φίλιππος Κάρρυ,
Σάουρμα, Πάνσα.

Πιστοποιεῖται σύμφωνον τῷ πρωτοτύπῳ.

Ἐν Βαθυρρύακι, τῇ 9)21 Σεπτεμβρίου 1897.

Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας [ὑπογ.] Κάλιτς».

Ἡ δημοσίευσις τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης ἐπέφερε γενικὴν ἔκπληξιν ἐν Ἑλλάδι. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐνεπιστεύθη τὰ συμφέροντα αὐτῆς εἰς χεῖρας τῶν Δυνάμεων, ἀκριβῶς ὅπως ἀποφύγῃ τοὺς ἐπαχθεῖς ὅρους, οὓς ἤθελε προβάλῃ ὁ νικητής. Ἀλλ' αἱ Δυνάμεις ὑπερέβησαν τὴν ἐντολὴν αὐτῶν, ἐπιληφθεῖσαι καὶ ζητημάτων, ἅτινα ἔκειντο ἐκτὸς τοῦ θέματος τῶν διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης μεταξὺ τῶν δύο ἐμπολέμων. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς εὑρέθη αἴφνης εἰς ἥσσονα θέσιν ἐκείνης, εἰς ἣν εὑρέθησαν πολλὰ ἄλλα κράτη ἀτυχήσαντα ἐν πολέμοις κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα. Διὰ τῆς γενομένης στρατηγικῆς διαρρυθμίσεως τῆς μεθορίου, ἡ ὁποία καὶ πρότερον εἶχε χαραχθῆ ὑπὲρ τῆς Τουρκίας, ἡ Ἑλλὰς ἐστερεῖτο παντὸς φυσικοῦ συνόρου, ἀποδοθέντων εἰς τὴν Τουρκίαν ὅλων τῶν ὑψωμάτων καὶ αὐτῆς τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Γουνίτσης, διὰ τῆς ὁποίας αὕτη κατέρχεται πλέον μέχρι τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Πηνειοῦ. Ἐπεβλήθη εἰς αὐτὴν ἀποζημίωσις 4.000.000 λιρῶν δυσανάλογος πρὸς τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους τῆς χώρας, μειωθέντας εἰς τὸ ἐλάχιστον ὡς ἐκ τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου, καὶ πρὸς ἐπίμετρον προσετέθη ἡ ὑποχρέωσις τῆς εἰς ἰδιώτας ἀποζημιώσεως, παρὰ πᾶν δίκαιον, διότι οἱ Τοῦρκοι εἰσβαλόντες εἰς τὴν Θεσσαλίαν δὲν ἐσεβάσθησαν τὴν ἰδιωτικὴν περιουσίαν, ἀλλ' ἐδήωσαν καὶ κατέστρεψαν καὶ ἐλεηλάτησαν παντοειδῶς τὴν χώραν, διαπράξαντες φρικαλεότητας, ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὁποίων κατέχει ὁλοκλήρους σελίδας τῆς Λευκῆς βίβλου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Κυριώτατον δὲ πάντων ἡ Ἑλλὰς εὑρέθη διὰ τῶν ὅρων τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης πρὸ τοῦ μᾶλλον ἀπολύτου ἐλέγχου. Καὶ ἐν Τουρκίᾳ καὶ ἐν Σερβίᾳ, χώραις ἀτυχησάσαις οἰκονομικῶς, ἐπεβλήθη ὁ ξενικὸς ἔλεγχος. Ἀλλ' ἐν μὲν τῇ Τουρκίᾳ τὸ συμβούλιον τοῦ δημοσίου χρέους ἀποτελεῖται ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν ὁμολογιούχων, διαχειριζόμενον ἀπολύτως μὲν τὰς διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δανείων ἀφορισθείσας προσόδους, συμφώνως πρὸς τοὺς ἐν τῷ κράτει νόμους καὶ κανονισμούς, ἀλλὰ μὴ ἐκτεινόμενον πέραν τοῦ κύκλου τούτου. Ἐν δὲ τῇ Σερβίᾳ τὴν διαχείρισιν τῶν προσόδων, τῶν ὁρισθεισῶν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους, ἀσκεῖ ἐπιτροπὴ μικτὴ ἐκ δύο ὑπηκόων Σέρβων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως διοριζομένων, ἐκ δύο πληρεξουσίων τῶν δανειστῶν καὶ ἐκ τοῦ διοικητοῦ καὶ ὑποδιοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Σερβίας, οἵτινες αὐτοδικαίως προεδρεύουσι τῆς ἐπιτροπῆς, ὑποχρεουμένης νὰ παραδίδῃ

εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον πᾶν πλεόνασμα τῶν δημοσίων προσόδων. Ἀλλὰ τῇ Ἑλλάδι ἐπεβλήθη ἔλεγχος, ὁ μᾶλλον ἀπόλυτος, ἔχων ἕνα μόνον αὐστηρότερον, τὸν τῆς Αἰγύπτου, ἔνθα ἡ διεθνὴς ἐπιτροπεία, ἡ ἀσκοῦσα αὐτόν, ὑποκαθίσταται καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν εἰς τὸ κράτος, τιθέμενον τοιουτοτρόπως ὑπὸ κηδεμονίαν. Ἀντὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ὁμολογιούχων ὡρίσθη ἐπιτροπὴ διεθνὴς ἀποτελουμένη ἐκ πληρεξουσίων τῶν 6 Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἐπεβλήθη ἡ ὑποχρέωσις νὰ ψηφίσῃ ἡ ἑλληνικὴ Βουλὴ νόμον ἐκ τῶν προτέρων ἀρεστὸν ταῖς Δυνάμεσιν, ὅστις ἤθελεν ἀποδώσῃ ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς εἰρημένης ἐπιτροπῆς ἐπαρκεῖς ὑπεγγύους προσόδους διὰ τὴν ὑπηρεσίαν πάντων τῶν παλαιῶν δανείων καὶ τοῦ νέου δανείου τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως. Τουτέστι διὰ τοῦ εἴδους τοῦ ἐπιβληθέντος ἐλέγχου, ἀνατρέποντος ἐκ τῶν βάσεων τοὺς θεσμοὺς τῆς χώρας, ἐτέθη χεὶρ περιοριστικὴ ἐπὶ τῶν κοινοβουλευτικῶν προνομιῶν καὶ τῶν προνομιῶν τοῦ στέμματος, διότι ἐξηρτήθη ἡ ψήφισις νόμου παρὰ τῆς Βουλῆς καὶ ἡ κύρωσις αὐτοῦ παρὰ τοῦ Βασιλέως ἐκ τῆς ἐγκρίσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Καὶ πρὸς τούτοις ἐξηρτήθη ἡ ἐκκένωσις τῆς Θεσσαλίας ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἐν τῷ ἄρθρῳ 2 ἀναγραφομένων, τουτέστιν ἐκ τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἐλέγχου καὶ τοῦ παρὰ τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς ἐκδόσεως τοῦ νέου δανείου. Καὶ ταῦτα πάντα, ἀφ' οὗ ἐψαλιδίσθησαν ἐπαισθητῶς τὰ ἐν Τουρκίᾳ προνόμια τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων καὶ ὑπεχρεώθη ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις νὰ λύσῃ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ἐχθροῦ πάντα τὰ ζητήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν μέχρι τοῦ πολέμου διηνεκὴς ἔρις μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν, συνάπτουσα α΄) σύμβασιν κανονίζουσαν τὰ ζητήματα τῶν διαμφισβητουμένων ἐθνικοτήτων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κατὰ τὸ 1876 συζητηθέντος μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος σχεδίου· β΄) προξενικὴν σύμβασιν κατὰ τοὺς ὑπὸ τοῦ 3ου ἄρθρου προβλεπομένους ὅρους· γ΄) σύμβασιν ἐκδόσεως πρὸς ἀμοιβαίαν παράδοσιν τῶν ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου, ἣν ἀπέκρουεν ἡ κοινὴ συνείδησις ἐν Ἑλλάδι, καὶ δ΄) σύμβασιν πρὸς καταστολὴν τῆς ληστείας ἐπὶ τῶν κοινῶν συνόρων.

Οἱ ὅροι οὗτοι ἦσαν βαρύτατοι καὶ ἐτίτρωσκον καιρίως τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν. Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ τὸ βάρος τῶν ἰδίων σφαλμάτων καὶ νὰ πληρώσῃ αὐτὰ ἀκριβά. Ὁ πρόεδρος τῆς τότε Κυβερνήσεως Ῥάλλης, λαμβάνων γνῶσιν τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης,

δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ πρὸς ἕνα τῶν πρεσβευτῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι ἡ εἰρήνη αὕτη ἦτο καταχθόνιον μηχάνημα (une machine infernale) πρὸς ἀπόπνιξιν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἀφ' ἑνὸς οἱ προκαταρκτικοὶ ὅροι τῆς εἰρήνης ἐκηρύσσοντο ἐκτελεστοὶ καὶ ὑποχρεωτικοὶ ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἐκ τῶν προτέρων εἶχον δηλώσῃ ὅτι ἡ μὴ ἀποδοχὴ ἤθελεν ἔχῃ βαρυτάτας συνεπείας διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀπόρριψις ὡς ἄμεσον συμπαρακολούθημα ἤθελεν ἔχῃ τὴν ἄμεσον ἐπανάληψιν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Καὶ ὁ ἐχθρὸς εὑρίσκετο πρὸ τῶν προθύρων τῆς Λαμίας, διαθέτων 150.000 ἀνδρῶν εἰς τὰς πρώτας γραμμὰς αὐτοῦ καὶ πολυάριθμα ἐφόδια καὶ πυροβόλα, ἐν ᾧ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, καταπεπονημένος καὶ ἐξηντλημένος ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ὑποχωρήσεων καὶ τῶν κακουχιῶν, ζήτημα ἦτο, ἂν θὰ ἠδύνατο ν' ἀντίσχῃ ἐπὶ πολὺ ἐν Θερμοπύλαις. Ἡ ὀργάνωσις νέων στρατιῶν, λόγῳ ἐλλείψεως στελεχῶν καὶ ἀνεπαρκείας πόρων χρηματικῶν καὶ στερήσεως ἐφοδίων, ἦν ἀπολύτως ἀδύνατος. Ὑπελείπετο μόνον ὁ ἄτακτος καὶ ὁ ὀρεινὸς πόλεμος, ὁ ὁποῖος θὰ συνεπήγετο τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν πόλεων καὶ αὐτῆς τῆς πρωτευούσης, τὴν μετάθεσιν τοῦ κέντρου πάσης ἐνεργείας εἰς Πελοπόννησον καὶ τὴν καταφυγήν, ὥς ποτε ἐπὶ Θεμιστοκλέους εἰς τὰ ξύλινα τείχη. Ἀλλὰ τοιοῦτος πόλεμος φυλετικός, ἐξοντωτικός, ὅστις θὰ ἔκλειε πιθανῶς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος διὰ τῶν κατορθωμάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐλάμπρυναν τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, ἦτο μὲν ἴσως σύμφωνος πρὸς τὴν τρωθεῖσαν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν, τῆς ὁποίας πολλοὶ ἦσαν καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ οἱ ὑπέρμαχοι, ἀλλὰ δὲν ἦτο σύμφωνος πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους, ὅπερ ἐξ ἁπλῆς φιλοτιμίας δὲν ἐπετρέπετο νὰ θυσιάσῃ τὰ τιμαλφέστερα συμφέροντα αὐτοῦ καὶ νὰ ἴδῃ καταστρεφομένην τὴν συγκομιδὴν τῶν 67 ἐτῶν τῆς ἐλευθερίας του καὶ τὸ ἔργον τῶν πατέρων του καταλυόμενον. Διὰ πάντας ὅθεν τοὺς λόγους τούτους ἓν μόνον ὑπελείπετο ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ τῇ Ἑλλάδι: νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἀναπόδραστον καὶ σκληρὰν ἀνάγκην.

Τὴν 18 Σεπτεμβρίου, τουτέστιν ἡμέρας τρεῖς μετὰ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ κειμένου τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης, συνῆλθεν ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, ὅπως συζητήσῃ καὶ ψηφίσῃ τοὺς ὅρους αὐτῆς. Ἡ συνεδρία ἐκείνη εἶχε πολλὴν τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν συνεδρίαν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Γαλλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν 28 Φεβρουαρίου 1871, ὅτε

ἐτέθησαν ἐνώπιον αὐτοῦ οἱ σκληροὶ ὅροι τῆς μετὰ τῆς Γερμανίας κλεισθείσης εἰρήνης. Ὁ πρωθυπουργὸς Ῥάλλης, φέρων εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τοὺς ὅρους τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης, δὲν ἀπέκρυψεν ἀπ' αὐτῶν ὅτι οἱ ὅροι οὗτοι ἦσαν ἐπαχθέστεροι ἀφ' ὅσον ἠδύναντο νὰ φαντασθῶσι. Καὶ ἀναλύσας ἕνα πρὸς ἕνα αὐτούς, ἔφερεν ἐνώπιον αὐτῶν τὸ σκληρὸν δίλημμα, τὸ ὁποῖον ἐκαλοῦντο νὰ λύσωσι.

«Πρὸ τοιούτων ὅρων, εἶπε, δύο ὑπάρχουσιν ὁδοί, ἡ ἀπόρριψις ἢ ἡ παραδοχή. Ἡ ἀπόρριψις, δὲν πρέπει νὰ πλανώμεθα, ταχύτερον ἢ ἀργότερον ἄγει εἰς τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Καὶ τότε πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν ὑπὸ τίνας ὅρους θέλουσιν αὗται ἐπαναληφθῇ. Μὲ τὸν πρῶτον πυροβολισμὸν πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Λαμία καὶ ὅλη ἡ πεδιὰς τῆς Λαμίας. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ διαπράξωμεν τὸ σφάλμα νὰ περιορισθῶμεν εἰς ἀμυντικὸν πόλεμον, πρέπει νὰ θυσιάσωμεν καὶ τὸν Βόλον. Ὅ,τι ἀπέμεινεν ἐν Θεσσαλίᾳ, θέλει ἐκριζωθῇ. Τώρα ἴσως ἐννοεῖτε τί ἐζήτουν οἱ Τοῦρκοι παρασπονδοῦντες τὴν 7ην Μαΐου· ἐζήτουν ἀκριβῶς νὰ καταστήσωσι τὴν ἄμυναν ἡμῶν ἀδύνατον διὰ τῆς καταλήψεως τῆς παλαιᾶς ὁροθετικῆς γραμμῆς. Ἐντεῦθεν τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς δὲν ἔχετε ἢ ἓν μέρος εἰς τὸ ὁποῖον δύνασθε νὰ ἀμυνθῆτε, τὰς Θερμοπύλας καὶ τὰ Δύο Βουνά, θυσιάζοντες τὸ ὅλον σχεδὸν τῆς Φθιώτιδος. Καὶ πρὸς τίνας δυνάμεις ἔχετε νὰ πολεμήσητε; Ἀπὸ Δομοκοῦ μέχρι Ταράτσας εἶνε ἐστρατοπεδευμέναι τέσσαρες μεραρχίαι Τουρκικαί, 20 πυροβολαρχίαι τῶν 9 καὶ 7. Ἐν Βελεστίνῳ ἕνεκα τῶν ἀσθενειῶν τῶν ἐνσκηψασῶν εἰς τὸν Τουρκικὸν στρατὸν ἐζητήθη ἡ ἀποστολὴ 40 ταγμάτων νέων. Καὶ εἰς τὸν στρατὸν αὐτὸν ἀνερχόμενον κατὰ τοὺς μετριωτέρους ὑπολογισμοὺς εἰς 150,000 ἀνδρῶν, ἔχετε ν' ἀντιτάξητε τὰς 35,000 ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται ἐν Θερμοπύλαις καὶ ἐν Δύω Βουνοῖς. Εἶμαι πεπεισμένος, ὅτι ὁ στρατὸς ἡμῶν θέλει πολεμήσῃ γενναίως καὶ θέλει ἀμυνθῇ μέχρι τέλους, ἀλλὰ πολλὰ παθὼν ὁ στρατὸς αὐτὸς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου, ἀποβαλὼν τὸ πλεῖστον ὑλικὸν τοῦ πολέμου κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Λαρίσσης καὶ τοῦ Βόλου, ἰδὼν τὴν ἐπιμελητείαν αὐτοῦ παρημελημένην, ἐὰν εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ ἀμυνθῇ, δὲν εἶνε βεβαίως εἰς κατάστασιν νὰ ἐπιληφθῇ πολέμου ἐπιθετικοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶνε τὸ ζήτημα ἡμῶν. Τὸ ζήτημα ἡμῶν εἶνε νὰ ἐπανακτήσωμεν τὴν Θεσσαλίαν. Ὁπλίτας ἄλλους εὐκόλως εὑρίσκετε,

22

ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν εὑρίσκετε, εἶνε τὰ στελέχη, καὶ εἰς τὴν εὕρεσιν τῶν στελεχῶν πᾶσα προσπάθεια ἀναδιοργανώσεως τοῦ στρατοῦ ἀπέβη ματαία. Ἐὰν θέλητε νὰ κατορθώσητε νὰ δώσητε ὁπωσδήποτε μορφὴν στρατοῦ, εἰς τὸν στρατὸν τῆς Ἠπείρου, κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐκθέσεις τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ ἐκείνου, καὶ γνωρίζετε ὅτι μεταξὺ τῶν ἐπιτελῶν εἶνε ὁ Κωνσταντινίδης, εἷς τῶν διαπρεπεστέρων ἀξιωματικῶν ἡμῶν, χρειάζονται 15 ἀνώτεροι ἀξιωματικοί, 30 λοχαγοί, 25 ὑπολοχαγοί, 90 ἀνθυπολοχαγοί. Εὕρετέ τους! Διὰ τὸν στρατὸν Φθιώτιδος ἔχετε ἀνάγκην ὄχι διπλασίου ἀριθμοῦ βαθμοφόρων, ἔχετε ἀνάγκην τοὐλάχιστον ἴσου ἀριθμοῦ. Εὕρετέ τους! Δὲν πλάττονται οἱ βαθμοφόροι ἀπὸ τῆς παραμονῆς μέχρι τῆς ἐπαύριον.

»Αὐτὴ δὲ ἡ ἔλλειψις, ἣν ἡ ἀνεπανόρθωτος ἔλλειψις διὰ τὸν στρατὸν τῆς Γαλλίας κατὰ τὸ 1871. Ἡ Γαλλία εἶχεν πληθυσμὸν 39 ἑκατομμύρια, τὰ $^{2}/_{3}$ αὐτῆς δὲν εἶχε πατήσει ὁ ποὺς ὁ Γερμανικός· ἐν ὅλῳ ὑπῆρχε στρατὸς Γερμανικὸς ἐν ταῖς χώραις ταῖς κατεχομέναις ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ στρατοῦ 800,000 ἀνδρῶν, καὶ ἐν τούτοις διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν στελεχῶν, τὰ ὁποῖα ἐξέλιπον ἐν Γαλλίᾳ κατόπιν τῆς αἰχμαλωσίας τῶν δύο μεγάλων στρατῶν αὐτῆς, ἠναγκάσθη ἡ Γαλλία ἡ μεγάλη, ἡ Γαλλία τοῦ 1789, ἡ Γαλλία τῶν ἐπαναστάσεων, ἡ Γαλλία τῶν μαχῶν καὶ τῶν νικῶν τῆς πρώτης αὐτοκρατορίας, νὰ ὑποστῇ τὸν νόμον τοῦ νικητοῦ. Παρέδωκεν εἰς τὸν νικητὴν δύο μεγάλας καὶ πλουσίας ἐπαρχίας, 1,600,000 κατοίκων, 14,000 χιλιόμετρα τῆς γῆς αὐτῆς, δύο μεγάλα φρούρια πρώτης τάξεως καὶ 5 δισεκατομμύρια ἐκ τοῦ πλούτου αὐτῆς, καὶ τοῦτο, ἔλεγεν ὁ Θιέρσος, ὁ ὁποῖος ἐδέχθη τοὺς φοβεροὺς ἐκείνους ὅρους τῆς εἰρήνης, δι' ἔλλειψιν στελεχῶν. Ἐγένετο προσπάθεια ἐν τῷ πολεμικῷ ἐκείνῳ ἔθνει πρὸς ἀναδιοργάνωσιν στρατῶν καὶ διωργανώθη τοιοῦτος στρατὸς παρ' ἐξόχου στρατηγοῦ, ὁ στρατὸς τοῦ Βούρβαχη, ἀλλ' εἰς πρώτην σύρραξιν ὁ στρατὸς ἐκεῖνος ἐκρίθη ἀνίκανος καὶ ἠναγκάσθη νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ Ἑλβετικὸν ἔδαφος, ὅπου ᾐχμαλωτίσθη παρὰ τῶν Ἑλβετῶν ἐθνοφρουρῶν. Τὰ πάντα δύνασθε νὰ δημιουργήσητε στιγμιαίως, ἀλλὰ στρατὸν δὲν δύνασθε.

»Καὶ ὅταν οὕτω παριστῶ ὑμῖν τὰ πράγματα, δύνασθε νὰ ἐννοήσητε μεθ' ὅλην τὴν φοβερὰν περιγραφήν, τὴν ὁποίαν ἔκαμα ὑμῖν τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, τίς ἡ γνώμη τῆς Κυβερνήσεως. Ἡ ἐπανάληψις τῶν ἐχθροπραξιῶν δύναται νὰ ἀγάγῃ εἰς συμφοράς, τὰς ὁποίας οὐδεὶς δύ-

ναται νὰ συλλογισθῇ χωρὶς ἀληθῶς νὰ γείνῃ ἔκφρων. Ἐκ τοῦ στρατοῦ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῶν δύω Βουνῶν θὰ ἐξαρτᾶται ἡ ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Ἐὰν δὲ ἤθελέ ποτε διασπασθῇ ἡ ἄμυνα ἐκεῖ τῶν Θερμοπυλῶν, τί θὰ ἐγίνοντο πᾶσαι αἱ μεγαλοπόλεις τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ Λαμίας καὶ κάτω; Τί θὰ ἐγίνοντο αἱ Ἀθῆναι; Τί θὰ ἐγίνετο ὁ Πειραιεύς; Ἀληθῶς τότε, ὡς εἷς τῶν διακριθέντων, ἢ ὁ διακριθεὶς μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ μας, μοὶ ἔλεγε πρὸ 3 ἡμερῶν, ἀληθῶς τότε ἠθέλομεν καταργήσει τὸ ἔργον τῶν πατέρων ἡμῶν τὸ ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι σήμερον καὶ ἠθέλομεν καταναγκασθῇ νὰ προσφύγωμεν εἰς τὰ ὄρη, ὅπως ἐπαναρχίσωμεν τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Τοιοῦτον ἀγῶνα οὐδέποτε θέλω συμβουλεύσει ὑμῖν.

»Ἀλλὰ συμβουλεύω ὑμᾶς εἰς τὴν ἀποδοχὴν οὐχὶ διότι δὲν θέλω νὰ ὑποτεθῇ ὅτι θὰ δοθῇ τὸ δικαίωμα νὰ τεθῇ χεὶρ καὶ ἐπὶ τὰς προνομίας τῆς Βουλῆς, ἐπὶ τὰς προνομίας τοῦ Στέμματος, καὶ διὰ τοῦτο ἡ Κυβέρνησις ὑποβαλοῦσα τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης δὲν ὑπέβαλεν ἡμῖν νομοσχέδιον πρὸς κύρωσιν. Κυροῦντες τὴν εἰρήνην διὰ νομοσχεδίου, ἠθέλετε δεσμεύσει ἐπὶ τὸ μέλλον τὴν ψῆφον ὑμῶν καὶ τὴν ἀπόφασιν ὑμῶν, ἠθέλετε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωσιν, ἅμα ὡς ἠθέλετε κυρώσῃ διὰ τῆς ψήφου ὑμῶν σήμερον τὸ ἄρθρον 2, τοῦ νὰ δεχθῆτε τὸν νόμον ἐκεῖνον, περὶ τοῦ ὁποίου προβλέπει τὸ ἄρθρον 2, ἄνευ ἀντιλογίας, ἄνευ τροπολογίας, ἄνευ συνειδήσεως. Καὶ ψηφίζοντες τυφλῶς ἠθέλετε πράξει κάτι τι περιπλέον, ἠθέλετε καταδικάσει καὶ τὸ Στέμμα εἰς τὸ ν' ἀποβάλῃ τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας ὡς πρὸς τὸν νόμον ἐκεῖνον. Ἀλλὰ δὲν ἔχετε καμμίαν ἀνάγκην νὰ προβῆτε εἰς τὴν ἀποδοχήν, διότι σᾶς ἀπήλλαξα τῆς ὑποχρεώσεως αὐτῆς.

»Ἀποβλέπουσα δὲ ἡ Κυβέρνησις εἰς τὸ νὰ διασώσῃ τοὐλάχιστον ὅ,τι εἶνε δυνατὸν νὰ διασωθῇ, διεκδικεῖ πρὸς τὴν Βουλὴν τὸ ὀδυνηρότατον καθῆκον τοῦ νὰ θέσῃ ἑαυτὴν ὑπεύθυνον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς συμβάσεως αὐτῆς. Σῴζοντες οὕτως ὅ,τι, ὡς εἶπον, δύναται νὰ σωθῇ, σῴζοντες τὰς προνομίας τῆς Βουλῆς καὶ τὰς προνομίας τοῦ Στέμματος, ἀφίνοντες δὲ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν εὐθύνην, ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διαπραγματευθῇ, ὅπως φέρῃ ἐνώπιον ὑμῶν πλῆρες τὸ σύστημα — τὴν Κυβέρνησιν τὴν Ἑλληνικὴν ἐννοῶ, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν Βουλήν, — ὅπως φέρῃ ὑμῖν πλήρεις τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ Κράτους καὶ ὅπως δυνηθῆτε ἐν τελείᾳ πλέον συνειδήσει τῶν ὑποχρεώσεων αὐτῶν ν' ἀποφασίσητε, διεκδικεῖ ἡ σημερινὴ Κυβέρνησις

πρὸς τὴν Βουλὴν τὸ ὀδυνηρὸν καθῆκον τοῦ ν' ἀναλάβῃ αὕτη ὁλόκληρον τὴν εὐθύνην τῆς ἐκτελέσεως τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, καὶ διὰ τοῦτο ζητεῖ παρ' ὑμῶν, πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, ψῆφον ἐμπιστοσύνης. Μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὀδυνηροῦ τούτου καθήκοντος ἐτερματίσθη ἡ ἐντολὴ τῆς Κυβερνήσεως».

Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἤκουσαν μετὰ προσοχῆς τὰς φοβερὰς ἀνακοινώσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ, κύπτοντες τὴν κεφαλὴν ὑπὸ τὸ βάρος τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἀνεπανορθώτου συμφορᾶς, προελθούσης ἐκ πολιτικῆς ἀλογίστου. Ὁ δὲ ἡγέτης τῆς πλειονοψηφίας καὶ πρώην πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης καλῶς ἐξέφρασε τὰς σκέψεις αὐτῶν εἰπών:

«Ἐὰν οἱ ὅροι τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης δὲν ἐκηρύσσοντο εὐθὺς ἐκτελεστοί, καὶ ἐὰν ἑπομένως εἴχομεν τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς κρίνωμεν, βεβαίως δὲν θὰ ἐδίδομεν ψῆφον ὑπὲρ αὐτῶν, ἀλλὰ θὰ ἐλέγομεν εἰς τὴν Βουλήν: Ψηφίζοντες τὸ β' ἄρθρον τῆς συνθήκης, ὑπερβαίνετε τὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν ἔχετε ὑπὸ τοῦ Συντάγματος.

»Ἀλλ' εὑρισκόμεθα πρὸ γεγονότος τετελεσμένου, τὸ ὁποῖον ἀνακηρύσσομεν ὡς ἄδικον, καὶ τοῦ ὁποίου φοβούμεθα τὰς συνεπείας. Καὶ ἐνῷ πρὸ τοιούτων ἀποφάσεων ἱστάμεθα, ἀνομολογοῦμεν τὴν ἀνικανότητα ἡμῶν πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου. Ἐὰν τὰ δυστυχήματα δύνανται νὰ ἀποβῶσιν ὠφέλιμα, ἂς εὐχηθῶμεν νὰ διδαχθῇ ἡ πατρὶς ἐξ αὐτῶν.

»Ἡ Ἑλλὰς εὑρέθη εἰς ἥσσονα θέσιν ἐκείνης, εἰς ἣν εὑρέθησαν πολλὰ ἄλλα Κράτη. Δὶς ἡττήθη ἡ Σερβία, μίαν φορὰν ὑπὸ τῆς Τουρκίας καὶ μίαν ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας. Ἀλλ' οὔτε ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου, οὔτε ἡ ἐν Βουκουρεστίῳ γενομένη ἐπέβαλον εἰς αὐτὴν τοιούτους ὅρους. Ὅλαι αἱ ἐντὸς τοῦ αἰῶνος τούτου γενόμεναι τοιαῦται συνθῆκαι δὲν ἦσαν βαρύτεραι ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλουσιν εἰς ἡμᾶς.

»Ἀλλ' ἡ Εὐρώπη ἤδη ἐκήρυξε τοὺς ὅρους ἐκτελεστούς, ὀρθῶς δὲ ἔπραξεν ὁ κ. πρωθυπουργός, ζητήσας ν' ἀναλάβῃ μόνη ἡ Κυβέρνησις αὐτοῦ τὴν εὐθύνην τῆς ἀποδοχῆς τῆς εἰρήνης καὶ οὐχὶ ἡ Βουλή. Καθῆκον ἔχομεν ἡμεῖς τώρα νὰ περιμείνωμεν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης. Ἡ συνθήκη ἀνεκοινώθη εἰς τὴν Βουλήν. Οἱ ὅροι

αὐτῆς εἶνε ἐπαχθέστατοι, ἀλλ' ἐπιβάλλονται εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῶν Δυνάμεων.

»Πρέπει νὰ ὑποκύψωμεν; Ἐγὼ φρονῶ ὅτι πρέπει, καὶ διότι τοιαύτην γνώμην ἐξέφρασεν ἡ ἁρμοδία πρὸς τοῦτο Κυβέρνησις, καὶ διότι τοιαύτη εἶνε ἡ γνώμη μου.»

Οὕτως ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ σιωπηρῶς καὶ ἄνευ ψήφου τυπικῶς ἐκπεφρασμένης ἀπεδέχετο τὴν ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος καταρτισθεῖσαν προκαταρκτικὴν εἰρήνην ὡς ἀναπόδραστον ἀνάγκην. Ἀλλὰ διὰ τῆς αἰτήσεως ψήφου ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν ὁ πρωθυπουργὸς Ράλλης, ἐδημιουργεῖτο ζήτημα κυβερνητικόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύναντο νὰ λησμονήσωσιν οἱ ἐν τῇ κομματικῇ διαπάλῃ γηράσαντες. Διὰ τοῦτο ὁ ἀρχηγέτης τῆς πλειονοψηφίας Δηλιγιάννης, χωρίσας τὸ ἓν ζήτημα ἀπὸ τοῦ ἑτέρου, διὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὸν λεπτῆς ἐπιτηδειότητος, ἐπελήφθη τῆς εὐκαιρίας, ὅπως ρίψῃ τὴν Κυβέρνησιν καὶ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἐν πλήρει ἐπιλησμοσύνῃ τῆς θέσεως αὐτοῦ καὶ τῶν κρισίμων περιστάσεων, τὰς ὁποίας διήρχετο ὁ τόπος. Διὸ εὐθὺς μετὰ τὰ ἀνωτέρω προσέθηκεν.

«Ὁ κ. πρωθυπουργὸς ἐζήτησεν ὑπὲρ αὐτοῦ ψῆφον ἐμπιστοσύνης. Ὑπέθετον ὅτι δὲν ἦτο ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ ζητήσῃ αὐτήν. Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ σκοπὸς αὐτοῦ· ὁ σκοπὸς οὗτος εἶνε ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶπε πρὸ ὀλίγου· «ἔλθετε νὰ καθίσητε εἰς τὰ ἑδώλια ταῦτα». Ὁμολογῶ ὅτι καθ' ὅλον τὸ μέχρι τοῦδε διάστημα ἡμεῖς παρέσχομεν ἐξαιρετικὸν παράδειγμα λειτουργίας κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος.

»Δὲν θέλω νὰ εἴπω, ποία ἦτο ἡ πολιτεία τῆς παρούσης Κυβερνήσεως· διότι εἴχομεν μετ' αὐτῆς κοινὴν πολιτικὴν τύχην. Ἀλλ' ἀπαιτεῖται μέγα θάρρος διὰ νὰ σταυρώσῃ τις τὰς χεῖρας καὶ νὰ μεταδίδῃ τὴν ἐξουσίαν εἰς ἄνδρας, μεθ' ὧν δὲν τυγχάνει ἐν πολιτικῇ ἐπικοινωνίᾳ. Διὰ τῆς αἰτήσεως τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ, ὅπως δοθῇ εἰς αὐτὸν ψῆφος ἐμπιστοσύνης, εἰσερχόμεθα εἰς νέον στάδιον πλῆρες περιπλοκῶν. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι εἰς τὸ στάδιον τοῦτο δὲν θὰ ἔχωμεν τὸ θάρρος ἡμεῖς νὰ ἐξακολουθῶμεν ὑπέχοντες εὐθύνας.»

Τεθέντος οὕτως ἄνευ συστολῆς τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος, ἡ πλειονοψηφία τῆς Βουλῆς ἐξέφρασεν ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ ψήφων 93 κατὰ 30, τεσσαράκοντα καὶ ἑνὸς ἀρνηθέντων.

Οὕτως ἐν μέσῳ τῶν χαλεπῶν περιστάσεων,ἃς διήρχετο τὸ ἔθνος,ἐνέσκηψεν ἡ ὑπουργικὴ κρίσις,ἥτις διήρκεσε μέχρι τῆς 21 Σεπτεμβρίου, ὁπότε ἐσχηματίσθη νέα Κυβέρνησις. Ὁ Βασιλεὺς ὀρθῶς σκεφθεὶς ἀπέφυγε νὰ καλέσῃ ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τὸν ἄνδρα,ὅστις ὑπέχει τὴν μεγαλειτέραν ἐκ τοῦ πολέμου εὐθύνην, διότι, ἐνῷ δὲν ἤθελεν αὐτόν, δὲν ἠδυνήθη καὶ δὲν ἔστερξε νὰ τὸν ἐμποδίσῃ, καὶ προὐκάλεσεν αὐτόν, ἀνέθηκε δὲ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ὑπουργείου εἰς τὸν τέως Πρόεδρον τῆς Βουλῆς Ἀλέξανδρον Θ. Ζαΐμην, βουλευτὴν ἐκ Καλαβρύτων, υἱὸν τοῦ ἄλλοτε πολιτευτοῦ τῆς Ἑλλάδος Θρασυβούλου Ζαΐμη, πρώτην φορὰν καλούμενον ἐπὶ τὸ ἀξίωμα τοῦτο.

Τὸ νέον ὑπουργεῖον ἀποτελεσθὲν οὕτως ἐκ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη, προέδρου τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, Κωνσταντίνου Σμολένσκη, ὑποστρατήγου, ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, Στεφάνου Στρέϊτ, διοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, Γεωργίου Κόρπα, συνταγματάρχου καὶ βουλευτοῦ Κέας, ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, Ἀνδρέου Παναγιωτοπούλου, βουλευτοῦ Αἰγιαλείας, ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας,Ἀλοϊσίου Τόμαν, βουλευτοῦ Σύρου, ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης,καὶ Κωνσταντίνου Χατζηκυριάκου, ἀντιπλοιάρχου,ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, ἐνεφανίσθη τὴν 23 Σεπτεμβρίου ἐνώπιον τῆς Βουλῆς καὶ ἔλαβε τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. Μετὰ τοῦτο ἡ νέα Κυβέρνησις διὰ διακοινώσεως αὐτῆς πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐδήλωσε τὴν ἀποδοχὴν τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης καὶ τὸ πρόθυμον αὐτῆς, ὅπως προέλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις μετ' αὐτῶν πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν μέτρων τῶν διαγραφομένων διὰ τοῦ ἄρθρου δευτέρου τοῦ πρωτοκόλλου τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης. Πρὸς δὲ τούτοις πρὸς ἔναρξιν τῶν μετὰ τῆς Πύλης διαπραγματεύσεων πρὸς συνομολόγησιν τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης διώρισε πληρεξουσίους ἀντιπροσώπους αὐτῆς τὸν πρῴην πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει Νικόλαον Μαυροκορδᾶτον καὶ τὸνΔιονύσιον Στεφάνου, ἄλλοτε ὑπουργὸν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης. Ἀμφότεροι μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν ἀνεχώρησαν τὴν 4 Ὀκτωβρίου διὰ Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα ἅμα φθάντες ἔσχον συνέντευξιν μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας Τεουφὴκ πασσᾶ καὶ τοῦ μεγάλου βεζύρου Χαλὴλ Ριαφαὰτ πασσᾶ, πρὸς οὓς ἡ ἄφιξις τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων ἐγνώσθη διὰ κοινῆς διακοινώσεως τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει

πρεσβευτῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ὁ Σουλτάνος ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν Ἑλλήνων ἀπεσταλμένων ὥρισεν ἀντιπροσώπους αὐτοῦ δι' ἰραδὲ τὸν ὑπουργὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας Τεουφὴκ πασσᾶν καὶ τὸν Χασὰν Φεχμῆ πασσᾶν, πρόεδρον τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου τῆς Τουρκίας, μετ' αὐτῶν δὲ ἤρξαντο αἱ διαπραγματεύσεις πρὸς συνομολόγησιν τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Κυβέρνησις Ζαΐμη ἀπέλυσε τοὺς ἐφέδρους τῶν ἐτῶν 1887, 1888 καὶ 1889 ὡς καὶ τοὺς ἐργάτας θαλάσσης τῶν ἀπογραφῶν 1890—1894, ἔθηκεν εἰς παροπλισμὸν τὰ πλοῖα τοῦ στόλου καὶ διώρισεν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν νομαρχῶν Φθιώτιδος Κωνσταντίνου Ἔσλιν, Κυκλάδων Μιχαὴλ Δουρούτη καὶ τέως Λαρίσης Νικολάου Μπουκλάκου, ἥτις ἀπῆλθεν εἰς Δομοκὸν πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἐτὲμ πασσᾶ, ὅπως συνεννοηθῇ μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς παλιννοστήσεως τῶν Θεσσαλῶν προσφύγων εἰς τὰς ἑστίας των. Ἑτέρα ἐπιτροπὴ διωρίσθη, ὅπως προβῇ μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Πύλης εἰς τὸν κανονισμὸν τῶν ὁρίων καὶ τὴν χάραξιν τῆς νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης κανονιζόμενα. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν Ζ. Ζαφειροπούλου, ἀντισυνταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ, καὶ Ἰωάννου Κωνσταντινίδου, ταγματάρχου τοῦ πεζικοῦ, Γεωργίου Χατζηανέστη, λοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ, καὶ Κωνσταντίνου Νίδερ, ὑπολοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ, ὡς βοηθῶν τῶν δύο πρώτων. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἔχουσα, ὡς γραμματέα τὸν ἀκόλουθον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικῆς Πρεσβείας Καλέργην, ἀνεχώρησε τὴν 7 Ὀκτωβρίου εἰς Βόλον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Λάρισαν, ἔνθα συναντηθεῖσα μετὰ τῶν Τούρκων ἀπεσταλμένων καὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τῶν Μ. Δυνάμεων ἐπελήφθη τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος, θεωρηθείσης πλέον περιττῆς τῆς ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῆς Φθιώτιδος παρουσίας αὐτοῦ, παρέδωκε τὴν ἀρχηγίαν τῷ συνταγματάρχῃ Γ. Καλαμάνῳ καὶ ἐπέστρεψε τὴν 28 Σεπτεμβρίου εἰς Ἀθήνας, ἀφανῶς καὶ ἀνεπισήμως ὡς ἀνεχώρησε, μεῖον τῶν ζητωκραυγῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐπλήρουν τὰς Ἀθήνας. Ἀναχωρῶν δ' ἐκ τοῦ στρατοπέδου ἀπηύθυνε πρὸς τὸ στράτευμα τὴν ἑξῆς ἀποχαιρετιστήριον ἡμερησίαν διαταγήν:

«Παραδίδων τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ὑπ' ἐμὲ στρατεύματος θεωρῶ ἐπι-

βαλλόμενον καθῆκον νὰ ἐκφράσω τὴν εὐαρέσκειάν μου πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας τοῦ στρατοῦ τῆς Θεσσαλίας, τοὺς μετ' ἐγκαρτερήσεως καὶ αὐταπαρνήσεως ἐπιτελέσαντας τὸ ἑαυτῶν καθῆκον καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας.

»Ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται!

»Τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου καὶ αἱ κατ' αὐτὸν κακουχίαι ἀρρήκτως μὲ συνέδεσαν μεθ' ὑμῶν. Ἡ ἀτυχὴς ὅμως ἔκβασις αὐτοῦ ἂς μὴ σᾶς ἀποθαρρύνῃ· τοὐναντίον ἡ θλῖψις, ἣν ἕκαστος ἡμῶν αἰσθάνεται διὰ τὰ ἀτυχήματα, ἅτινα ὑπέστη ἡ πατρὶς καὶ τὰ ἐκ τούτου προκύψαντα σκληρὰ διδάγματα, ἔστωσαν ὑμῖν ἡ ἀφετηρία νέας ζωῆς.

»Μὴ λησμονήσητέ ποτε τὰς φρικαλεότητας, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διήλθετε, μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ἀνάμνησις αὐτῶν θέλει διατηρῇ ἐν ὑμῖν ἀκμαῖον τὸ αἴσθημα τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα, τῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ τῆς ὑπακοῆς πρὸς τοὺς νόμους, ἔχετε δὲ ὑπ' ὄψει, ὅτι, ταῦτά εἰσιν αἱ ῥίζαι, αἵτινες θέλουσι συντελέσῃ, ὅπως ἐκ τοῦ ἀποκοπέντος σήμερον κορμοῦ ἀναφυῇ ὁ νέος εὔχυμος καὶ ἀειθαλὴς βλαστός, ὁ μέλλων στρατὸς τῆς πατρίδος, ὅστις, διδασκόμενος ἐκ τῶν τελευταίων ἀτυχημάτων, θέλει καταστῇ ἄξιος νὰ διεκδικήσῃ τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

»Ἀποχαιρετίζων ὑμᾶς ἀπομακρύνομαι τοῦ Ἀρχηγείου μὲ εὐέλπιδα προσδοκίαν διὰ τὸ μέλλον, πεποιθὼς εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν φιλοπατρίαν σας».

Καὶ ἡ ἡμερησία αὕτη διαταγὴ ἐπεσφράγισε τὴν κατὰ τὸν παρόντα ἀτυχῆ πόλεμον δρᾶσιν τοῦ Διαδόχου, ὃν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του κατηύγαζον αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις, αἱ τόσον οἰκτρῶς συντριβεῖσαι νῦν. Ἔστωσαν ὅμως αἱ ἀνωτέρω ἐπαγγελίαι αὐτοῦ ὡς ἀρραβὼν διὰ τὸ μέλλον, καὶ τὰ σφάλματα, ὧν ἐξιλαστήριον θῦμα ἔγεινε πρωτίστως ἡ σεπτὴ αὕτη κορυφή, ἂς χρησιμεύσωσιν ὡς μαθήματα οὐχὶ μόνον εἰς τὸν λαὸν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν καθήμενον ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τὸν μέλλοντα νὰ λάβῃ αὐτὸν ὡς πατρικὴν κληρονομίαν.

Δύο μετὰ τὴν προκαταρκτικὴν εἰρήνην μῆνας, τὴν 22 Νοεμβρίου, ὑπεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀπεσταλμένων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Σουλτάνου ἡ ὁριστικὴ μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν εἰρήνη, ἧς τὸ κείμενον εἶχεν ὡς ἀκολούθως:

«Συνθήκη περὶ εἰρήνης μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας

22 Νοεμβρίου (4 Δεκεμβρίου) 1897.

«Ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων και ἡ Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικὴ Μεγαλειότης ὁ Σουλτάνος, Αὐτοκράτωρ τῶν Ὀθωμανῶν, συμφωνήσαντες ὅπως συμπληρώσωσι καὶ μετατρέψωσιν εἰς ὁριστικὴν περὶ εἰρήνης συνθήκην τοὺς προκαταρκτικοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης τῆς 6)18 Σεπτεμβρίου 1897, ὑπογραφέντας παρὰ τῶν Αὐτῶν Ἐξοχοτήτων τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Γερμανίας, τῆς Αὐστροουγγαρίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Μεγάλης Βρετανίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ῥωσσίας, ἐνεργούντων ἐν ὀνόματι τῆς Ἑλλάδος ἀφ' ἑνός, καὶ παρὰ τῆς Αὐτοῦ Ἐξοχότητος τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ τῆς Α. Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου ἀφ' ἑτέρου, ὥρισαν πρὸς τοῦτο ὡς πληρεξουσίους των, ἤτοι·

Ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων.

»Τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν κ. Νικόλαον Μαυροκορδᾶτον, Ἔκτακτον Αὐτοῦ Ἀπεσταλμένον καὶ Πληρεξούσιον Ὑπουργόν, Ἀνώτερον Ταξιάρχην τοῦ Βασιλικοῦ Τάγματος τοῦ Σωτῆρος κτλ. κτλ.

»Καὶ τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Κύριον Διονύσιον Μ. Στεφάνου, Ἔκτακτον Αὐτοῦ Ἀπεσταλμένον καὶ Πληρεξούσιον Ὑπουργόν, Ταξιάρχην τοῦ Βασιλικοῦ Τάγματος τοῦ Σωτῆρος κτλ. κτλ.

»Ἡ δὲ αὐτοῦ Αὐτοκρατορικὴ Μεγαλειότης ὁ Σουλτάνος

»Τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Τεφὴκ πασσᾶν, ὑπουργὸν Αὐτοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, τετιμημένον διὰ Αὐτοκρατορικῶν παρασήμων τοῦ Ὀσμανιὲ καὶ τοῦ Μετζηδιὲ ἀδαμαντοκολλήτων καὶ τῶν μεταλλίων τοῦ Ἰμτιὰζ χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ κτλ. κτλ. Καὶ τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Χασὰν Φεχμῆ πασσᾶν, πρόεδρον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, τετιμημένον διὰ τῶν Αὐτοκρατορικῶν παρασήμων τοῦ Ἰφτιχάρ, τοῦ Ὀσμανιὲ καὶ τοῦ Μετζηδιὲ ἀδαμαντοκολλήτων καὶ τῶν μεταλλίων τοῦ Ἰμτιὰζ χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ κτλ. κτλ. Οἵτινες ἀφοῦ ἀντήλλαξαν τὰ πληρεξούσια αὐτῶν ἔγγραφα, εὑρεθέντα ἐν τάξει, συνέθεντο τὰ ἑπόμενα :

»Ἄρθρον 1 Τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα διαρρυθμίζονται συμφώνως τῷ διαγράμματι τῷ ἐπισυνημμένῳ μετὰ λεπτομεροῦς περιγρα-

φῆς ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ προσηρτημένου εἰς τοὺς προκαταρκτικοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, ὡς ἕπεται :»

[Ἕπεται τὸ λεπτομερὲς διάγραμμα τῆς διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων].

«Ἡ ὁροθεσία αὕτη θέλει καθορισθῇ ἐπὶ τόπου ὑπὸ ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐξ ἐπιτρόπων τῶν δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν καὶ ἐκ στρατιωτικῶν ἐπιτρόπων τῶν Πρεσβειῶν τῶν μεσαζουσῶν Δυνάμεων. Ἡ ἐπὶ τῆς ὁροθεσίας ἐπιτροπὴ ὀφείλει, συνερχομένη πάραυτα, νὰ μεταβῇ ἐπὶ τόπου καὶ ἄρξηται τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἄνευ ἀναβολῆς. Θέλει δὲ ἀποφασίζει κατὰ πλειονότητα τῶν ψήφων τῶν τριῶν ἀποτελούντων μερῶν. Κατὰ τὴν ἐπὶ τόπου ἐφαρμογὴν τοῦ διαγράμματος, ἐλαφραί τινες τροποποιήσεις ὑπὸ στρατηγικὴν ἔποψιν δύνανται νὰ ἐπενεχθῶσιν αὐτῷ ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διὰ συμφωνίας τῶν ἐπιτρόπων τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Υ. Πύλης. Ἡ ὁριστικὴ περὶ ὁροθεσίας πρᾶξις μετὰ τοῦ ταύτῃ προσαρτηθησομένου χάρτου, ἅτινα θέλουσι συνταχθῇ καὶ ὑπογραφῇ παρὰ τῆς ἐπὶ τῆς ὁροθεσίας ἐπιτροπῆς, ἀποτελέσουσι μέρος ἀναπόσπαστον τῆς Συνθήκης ταύτης.

»Ἄρθρον 2. Ἡ Ἑλλὰς θέλει καταβάλῃ τῇ Τουρκίᾳ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ἐκ 4,000,000 λιρῶν τουρκικῶν, συμφώνως τοῖς ὅροις, περὶ ὧν ἐπρονόησε τὸ ἄρθρον 2 τῶν προκαταρκτικῶν τῆς εἰρήνης.

»Ἄρθρον 3. Ἡ ἐκκένωσις τῆς Θεσσαλίας θέλει ἐπιτελεσθῇ κατὰ τοὺς ἐν τῷ ἄρθρῳ 6 τῶν προκαταρκτικῶν ἀναγραφέντας ὅρους τῆς εἰρήνης· γενήσεται ἐντὸς ἑνὸς μηνὸς ἀφ' ἧς στιγμῆς αἱ Δυνάμεις ἀναγνωρίσωσιν ὡς ἐκπληρωθέντας τοὺς ὅρους τοὺς προβλεπομένους ἐν τοῖς δυσὶ τελευταίοις ἐδαφίοις τοῦ ἄρθρου 2 τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, καὶ ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἐποχὴ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ δανείου τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ὁρισθῇ ὑπὸ τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς, συνῳδὰ ταῖς διατάξεσι τοῦ ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ μνημονευομένου οἰκονομικοῦ διακανονισμοῦ. Ὁ τρόπος τῆς ἐκκενώσεως καὶ τῆς παραδόσεως τῶν ἐκκενουμένων χωρῶν θέλει καθορισθῇ ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων τῶν δύο ἐνδιαφερομένων μερῶν τῇ συνδρομῇ ἐπιτρόπων τῶν Μ. Δυνάμεων.

»Ἄρθρον 4. Οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου θέλουσιν ἀποδοθῇ ἀμφοτέρωθεν ἀμέσως μετὰ τὴν κύρωσιν τῆς Συνθήκης ταύτης.

»Ἄρθρον 5. Πλήρης καὶ τελεία ἀμνηστία δίδεται ἀμφοτέρωθεν

εἰς πάντας τοὺς ἐνοχοποιηθέντας κατὰ τὰ πρὸ τῆς κηρύξεως ἢ μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου συμβάντα.

»Ἄρθρον 6. Οἱ ἑκατέρου τῶν δύο κρατῶν ὑπήκοοι, ὧν ἡ θέσις ἐνώπιον τοῦ νόμου εἶνε κανονική, δύνανται νὰ διαμένωσι καὶ κυκλοφορῶσιν ἐλευθέρως ὡς κατὰ τὸ παρελθόν, ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ ἑτέρου, ἑκατέρου τῶν δύο ὑψηλῶν συμβαλλομένων μερῶν ἐπιφυλάσσοντος ἑαυτῷ ἐξουσίαν ν' ἀρνῆται τὴν εἰς τὴν χώραν αὐτοῦ εἴσοδον εἰς ἐκείνους τῶν ὑπηκόων τοῦ ἑτέρου, οἵτινες ἔχουσιν ὑποστῇ καταδίκας ποινικῆς φύσεως διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως ἢ καθ' ὧν ἔχει ἐκδοθῇ ἀπόφασις ἀπελάσεως ἕνεκα τῶν προηγουμένων αὐτῶν ἀδικημάτων τοῦ κοινοῦ δικαίου. Οὐχ ἧττον περὶ αὐτῶν θέλει γίγνεσθαι προηγουμένως ἀναγγελία εἰς τὰς οἰκείας Πρεσβείας.

»Ἄρθρον 7. Οἱ Μουσουλμάνοι κάτοικοι τῆς Θεσσαλίας ἢ καταγόμενοι ἐξ αὐτῆς, οἵτινες, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 13 τῆς συμβάσεως τῆς 24 Μαΐου 1881 εἶχον ἀποκτήσῃ ἢ οὐ τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, ἔσονται ἐλεύθεροι νὰ μεταναστεύσωσιν ἢ νὰ ὁρίσωσι τὴν κατοικίαν αὐτῶν ἐν Τουρκίᾳ. Ὅσοι δὲ ἀπέκτησαν τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, δύνανται νὰ ἐκλέξωσι τὴν Ὀθωμανικὴν ἰθαγένειαν δυνάμει προηγουμένης δηλώσεως, γενησομένης πρὸς τὴν ἁρμοδίαν Ἀρχήν, ἐντὸς τριῶν ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐπικυρώσεων τῆς πράξεως ταύτης. Ἅπαντες οἱ μετανάσται οὗτοι θὰ ἐξακολουθήσωσι νὰ καρπῶνται ἀπολύτως καὶ ἄνευ οὐδενὸς προσκόμματος συμφώνως τῇ εἰρημένῃ Συμβάσει, τῶν ἐν Ἑλλάδι κειμένων ἀκινήτων αὐτῶν κτημάτων καὶ νὰ διαχειρίζωνται αὐτά. Τὰ αὐτὰ πλεονεκτήματα παρέχονται ἐπ' ἀμοιβαιότητι εἰς τοὺς κατοίκους τῶν συνεπείᾳ τῆς νέας διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων ἐπανεκχωρουμένων τῇ Τουρκίᾳ μερῶν καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἐκ τῶν μερῶν αὐτῶν καταγομένους ἢ εἰς τοὺς τανῦν ἔχοντας ἐν αὐτοῖς τὴν κατοικίαν των. Οἱ αὐτοὶ κάτοικοι ἢ καταγόμενοι ἐκ τῶν ἐπανεκχωρουμένων τῇ Τουρκίᾳ μερῶν ὡς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐν αὐτοῖς ὑπαρχόντων ἱδρυμάτων ἢ κοινοτήτων, οἵτινες κέκτηνται ἀκίνητα κτήματα ἐν Θεσσαλίᾳ, ἔσονται ἐλεύθεροι νὰ διέρχωνται τὴν μεθόριον γραμμήν, ἵνα καλλιεργῶσι, διαχειρίζωνται καὶ ἐκμισθῶσι ταῦτα, ὡς κατὰ τὸ παρελθόν, χωρὶς νὰ παρεμβάλληται αὐτοῖς τούτου ἕνεκεν οὐδὲν πρόσκομμα. Τὰ αὐτὰ πλεονεκτήματα παρέχονται εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλίας ἢ τοὺς ἐξ αὐτῆς καταγομένους ὡς καὶ εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἐν

αὐτῇ ἱδρυμάτων ἢ κοινοτήτων, οἵτινες ἤθελον ἔχῃ ἀκίνητα κτήματα ἐντὸς τῶν ἐπανεκχωρουμένων τῇ Ὀθωμανικῇ Αὐτοκρατορί μερῶν.

»Ἄρθρον 8. Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἄρθρου 4 τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης, ἡ Ἑλλὰς θέλει καταβάλῃ τῇ Τουρκίᾳ διὰ τὴν ἀποζημίωσιν τῶν ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων προσγενομένων εἰς ἰδιώτας ζημιῶν τὸ ποσὸν ἑκατὸν χιλιάδων λιρῶν τουρκικῶν. Τὸ ποσὸν τοῦτο θὰ καταβληθῇ καθ' ὃν καὶ ἡ πολεμικὴ ἀποζημίωσις χρόνον.

»Ἄρθρον 9. Μὴ θιγομένης τῆς ἀρχῆς τῶν ἀτελειῶν καὶ προνομιῶν, ὧν οἱ Ἕλληνες ἀπέλαυον πρὸ τοῦ πολέμου ἐν ἴσῃ μοίρᾳ πρὸς τοὺς ὑπηκόους τῶν ἄλλων Κρατῶν, εἰδικαὶ συμφωνίαι θέλουσι συνομολογηθῇ μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας, σκοποῦσαι τὴν πρόληψιν τῆς καταχρήσεως τῶν προξενικῶν ἀτελειῶν, τὴν παρακώλυσιν τῶν προσκομμάτων εἰς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῆς δικαιοσύνης, τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐκδιδομένων ἀποφάσεων καὶ τὴν περιφρούρησιν τῶν συμφερόντων τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ξένων ὑπηκόων, κατὰ τὰς διαφορὰς των πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν περιπτώσεων πτωχεύσεως. Μέχρι τῆς συνομολογήσεως καὶ ἄρξεως τῆς ἰσχύος τῆς συμβάσεως, περὶ ἧς προνοεῖ τὸ ἄρθρον 5 (§ β') τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης, οἱ Ἕλληνες πρόξενοι ἐν Τουρκίᾳ καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ πρόξενοι ἐν Ἑλλάδι θὰ ἐνασκῶσι τὰ διοικητικὰ αὐτῶν καθήκοντα ἐπὶ τῶν αὐτῶν καὶ πρὸ τοῦ πολέμου βάσεων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις μεταξὺ ὑπηκόων Ἑλλήνων καὶ ὑπηκόων Ὀθωμανῶν, αἱ μὲν εἰσαχθεῖσαι ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων πρὸ τῆς ἡμερομηνίας τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου θὰ ἐξακολουθήσωσι διεπόμεναι ἐν Τουρκίᾳ κατὰ τὰ πρὸ τοῦ πολέμου κρατοῦντα, αἱ δὲ ὑποθέσεις, αἵτινες ἀνεφύησαν μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου, θὰ διέπωνται ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Τουρκοσερβικῆς Συμβάσεως τῆς 26 Φεβρουαρίου (9 Μαρτίου) 1896.

»Ἄρθρον 10. Αἱ διατάξεις τῆς Συμβάσεως τῆς 24 Μαΐου 1881 περὶ παραχωρήσεως τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα τηροῦνται, πλὴν τῶν διὰ τῆς πράξεως ταύτης τροποποιουμένων. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἐπιφυλάσσεται νὰ προσαγάγῃ τὰς προτάσεις αὐτῆς πρὸς κανονισμὸν τῶν ἀπὸ τῆς ῥηθείσης συμβάσεως ἀπορρεόντων ζητημάτων ἐνώπιον

τῶν Δυνάμεων, αἵτινες ὑπέγραψαν αὐτὴν καὶ ὧν τὰς ἀποφάσεις δέον ν' ἀποδεχθῇ ἡ Ἑλλάς.

»Ἄρθρον 11. Τὰ δύο ὑψηλὰ συμβαλλόμενα μέρη συμφωνοῦσι νὰ συνομολογήσωσιν, ἐντὸς προθεσμίας τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς κυρώσεως τῆς Συνθήκης ταύτης, τὰς ἑπομένας συμφωνίας: α') Σύμβασιν κανονίζουσαν τὰ διαμφισβητούμενα ζητήματα ἐθνικότητος ἐπὶ ταῖς βάσεσι τοῦ κατὰ τὸ 1876 συζητηθέντος μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας σχεδίου. β') Σύμβασιν Προξενικὴν ἐντὸς τῶν ὅρων τῶν προβλεπομένων ὑπὸ τῆς πρώτης παραγράφου τοῦ ἄρθρου 9 (ἄρθρον 3 τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης). γ') Συνθήκην ἐκδόσεως πρὸς ἀμοιβαίαν παράδοσιν τῶν ἐγκληματιῶν τοῦ κοινοῦ δικαίου, καὶ δ') Σύμβασιν πρὸς καταστολὴν τῆς λῃστείας ἐπὶ τῶν κοινῶν συνόρων. Τὰ δύο μέρη ἐπιφυλάσσονται νὰ συνομολογήσωσι βραδύτερον συνθήκην περὶ ἐμπορίας καὶ ναυτιλίας. Μέχρι τῆς συνομολογήσεως τῆς τελευταίας ταύτης συνθήκης ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας ἀποκαθίσταται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀμοιβαιότητος.

»Ἄρθρον 12. Αἱ ταχυδρομικαὶ σχέσεις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, αἵτινες εἶχον διακοπῇ ἀπὸ τινων ἐτῶν, ἀποκατασταθήσονται συμφώνως πρὸς τὰς τὸ θέμα κανονιζούσας γενικὰς συμφωνίας, ἅμα ὡς αἱ τῶν δύο Κρατῶν Ταχυδρομικαὶ Διευθύνσεις συνομολογήσωσιν εἰδικὴν περὶ τούτου σύμβασιν. Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ δύο Ταχυδρομικαὶ Διευθύνσεις θὰ δύνανται νὰ διαμείβωσιν ἀπ' εὐθείας εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν προσδιορισθησόμενα μέρη ὡς ἕδρας ἀνταλλαγῆς τούς τε σάκκους καὶ τὰ δέματα αὐτῶν, προσηκόντως ἐσφραγισμένα, τὰ διὰ ξηρᾶς ἢ θαλάσης ἀποστελλόμενα καὶ προωρισμένα διὰ τὰς δύο χώρας, ἢ διαβιβαζόμενα πρὸς διαμετακόμισιν.

»Ἄρθρον 13. Αἱ Διευθύνσεις τῶν Τηλεγράφων τῶν δύο χωρῶν ὀφείλουσιν ἵνα λάβωσι τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὅπως ἀποκαταστήσωσι τὰς ἑνώσεις μεταξὺ τῶν οἰκείων τηλεγραφικῶν συμπλεγμάτων καὶ τηρῶσι τὰς τηλεγραφικὰς αὐτῶν γραμμὰς κατὰ τρόπον καθιστῶντα ἀδιάλειπτον καὶ ταχεῖαν τὴν διαμοιβὴν τῶν τηλεγραφημάτων.

»Ἄρθρον 14. Ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ τήρησις σχέσεων ἀγαθῆς γειτονίας μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν, αἱ Κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας ὑπόσχονται νὰ μὴ ἀνέχωνται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῶν ἐνεργείας δυναμένας νὰ διαταράσσωσι τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν τάξιν ἐν τῷ γείτονι Κράτει.

»Ἄρθρον 15. Ἐν περιπτώσει διαφωνιῶν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας διαπραγματεύσεων, τὰ ἀμφισβητούμενα θέματα θὰ δύνανται νὰ ὑποβάλλωνται ὑπὸ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν εἰς τὴν διαιτησίαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀντιπροσώπων τῶν Μ. Δυνάμεων, ὧν αἱ ἀποφάσεις ἔσονται ὑποχρεωτικαὶ δι' ἀμφοτέρας τὰς Κυβερνήσεις. Ἡ διαιτησία αὕτη θὰ δύναται ν' ἀσκῆται ἀπὸ κοινοῦ ἢ δι' εἰδικῆς ὑποδείξεως τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε δι' εἰδικῶν Ἐπιτρόπων. Ἐν περιπτώσει ἰσοψηφίας οἱ διαιτηταὶ θέλουσιν ἐκλέγει ἐπιδιαιτητήν.

»Ἄρθρον 16. Αἱ ἐπικυρώσεις τῆς περὶ εἰρήνης ὁριστικῆς ταύτης συνθήκης ὑπὸ τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου ἀνταλλαγήσονται ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ σήμερον ἢ καὶ πρότερον εἰ δυνατόν. Εἰς πίστωσιν τούτων, οἱ οἰκεῖοι πληρεξούσιοι ὑπέγραψαν αὐτήν, ἐπιθέσαντες τὰς ἑαυτῶν σφραγῖδας.

»Ἐγένετο εἰς διπλοῦν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῇ 22 Νοεμβρίου (4 Δεκεμβρίου) 1897.

(Τ. Σ.) Μαυροκορδᾶτος
(Τ. Σ.) Στεφάνου (Τ. Σ.) Τεφὴκ
(Τ. Σ.) Χασὰν Φεχμῆ

Πρωτόκολλον Α'.

»Τῇ αἰτήσει τῶν Αὐτῶν Ἐξοχοτήτων τῶν Ἑλλήνων Πληρεξουσίων ἵνα γνωρίσωσι τὰς κυρίας βάσεις, αἵτινες θέλουσιν ἀποτελέσῃ τὰς προτάσεις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 3 τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης προβλεπομένας συμφωνίας, αἱ Αὐτῶν Ἐξοχότητες οἱ Ὀθωμανοὶ Πληρεξούσιοι ἀποδέχονται, ἵνα ἀνακοινώσωσιν αὐτοῖς ἀπὸ τοῦδε, λόγῳ πληροφορίας, ἀποκλειομένης πάσης συζητήσεως ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πρὸ τῆς κυρώσεως τῆς ὁριστικῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης, τὰς κυρίας βάσεις τῶν ρηθεισῶν συμφωνιῶν, ὡς ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις ἔχει ἐν νῷ αὐτὰς καθωρισμένας, καὶ αἵτινες θ' ἀνάγωνται εἰς τὰ ἑπόμενα σημεῖα: Καθορισμὸς τῶν ὁρίων τῶν τελωνιακῶν ἀτελειῶν τῶν Προξενείων· ἐξασφάλισις τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανικῶν δι-

καστηρίων ἐκδιδομένων ἀποφάσεων ὡς πρὸς τοὺς Ἕλληνας Προξένους ἐπὶ πολιτικῶν καὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων· καθορισμὸς τῆς κατοικίας τοῦ Ἕλληνος ὑπηκόου καὶ ἐξακρίβωσις τῶν τηρητέων ὅρων κατὰ τὰς κατ' οἶκον ἐρεύνας, ἰδίως καθ' ἃς περιπτώσεις ὁ διερμηνεὺς δὲν ἤθελε προσέλθῃ καλούμενος ὑπὸ τῶν ὀθωμανικῶν Ἀρχῶν· ὡσαύτως καθορισμὸς τῶν τηρητέων ὅρων καθ' ἃς περιπτώσεις οἱ Προξενικοὶ Ἐπίτροποι δὲν ἤθελον μεταβῇ εἰς τὰ ἁρμόδια δικαστήρια ἐπὶ μικτῶν ὑποθέσεων· ἀναγνώρισις τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ ἀκυρωτικοῦ κατὰ τοὺς ἐν ἰσχύϊ νόμους· ἀναγνώρισις ἐπίσης τῆς ἁρμοδιότητος τῶν ὀθωμανικῶν δικαστηρίων ἐπὶ πτωχεύσεων τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, ὡς καὶ ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων, εἴτε μεταξὺ Ἑλλήνων, εἴτε μεταξὺ τούτων καὶ ὑπηκόων τῶν ἄλλων Δυνάμεων· διακανόνισις τῆς κοινοποιήσεως τῶν δικογράφων τῶν καθ' Ἑλλήνων ὑπηκόων ἀπευθυνομένων καὶ ἐξασφάλισις τῆς ἐκτελέσεως ὑπὸ τῶν ὀθωμανικῶν Ἀρχῶν τῶν ὑπὸ τῶν ὀθωμανικῶν δικαστηρίων ἐκδιδομένων ἀποφάσεων ἐν μικταῖς δίκαις. Αἱ Αὐτῶν Ἐξοχότητες οἱ Ἕλληνες πληρεξούσιοι, λαμβάνοντες ὑπὸ σημείωσιν τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην, δηλοῦσιν ὅτι ποιοῦνται τὰς μᾶλλον ῥητὰς αὐτῶν ἐπιφυλάξεις, εἴτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δέον νὰ διεξαχθῶσι βραδύτερον συζητήσεις καὶ διαπραγματεύσεις ἀμέσως μετὰ τὴν κύρωσιν τῆς ὁριστικῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης, εἴτε ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τῆς προσφυγῆς, ἐν περιπτώσει διαφωνίας, εἰς τὴν διαιτησίαν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐν Κωνσταντινουπόλει, περὶ οὗ προνοεῖ τὸ ἄρθρον 9 τῶν προκαταρκτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης.

»Ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῇ 7/19 Νοεμβρίου 1897.

Μαυροκορδᾶτος
Στεφάνου

Τεφὴκ
Χασὰν Φεχμῆ

»Πρωτόκολλον Β′:

»Ἡ Συνθήκη περὶ ἐμπορίας καὶ ναυτιλίας, ἡ προβλεπομένη ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 11 τῆς ὁριστικῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης (ἄρθρον 7 τῆς προκαταρκτικῆς), δέον νὰ συνομολογηθῇ ἐντὸς προθεσμίας δύο ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐπικυρώσεων τῆς εἰρημένης περὶ εἰρήνης Συν-

θήκης. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, τὰ πρὸ τοῦ πολέμου κρατοῦντα περὶ τῶν τελωνιακῶν δασμολογίων, τῆς ἀκτοπλοΐας καὶ τῆς σπογγαλιείας τηροῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἐάν, ἐν τούτοις, μέχρι τῆς λήξεως τῆς προμνησθείσης προθεσμίας τῶν δύο ἐτῶν, ἡ συνθήκη περὶ ἐμπορίας καὶ ναυτιλίας δὲν συνομολογηθῇ καὶ κυρωθῇ, τὰ δύο μέρη θέλουσιν ἐπανέλθῃ εἰς τὰ ὁριζόμενα ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 12 τῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης (ἄρθρον 12 τῆς προκαταρκτικῆς εἰρήνης). Ἐννοεῖται, ὅτι ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ νέα συνθήκη περὶ ἐμπορίας καὶ ναυτιλίας, καίπερ συνομολογηθεῖσα καὶ κυρωθεῖσα ἐντὸς τῆς ρηθείσης προθεσμίας, δὲν ἤθελε καταστῇ δυνατὸν νὰ τεθῇ ἐν ἐνεργείᾳ ἕνεκα λόγων ἀνεξαρτήτων τῆς θελήσεως τῶν δύο συμβαλλομένων μερῶν, τὰ πρὸ τοῦ πολέμου, ὡς προείρηται, κρατοῦντα θέλουσι τηρηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῆς ἀμοιβαιότητος, μέχρις οὗ τεθῇ ἐν ἰσχύϊ ἡ νέα συνθήκη.

»Ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῇ 22 Νοεμβρίου(4 Δεκεμβρίου)1897.

Μαυροκορδᾶτος
Στεφάνου

Τεφὴκ
Χασὰν Φεχμῆ.»

Μετὰ τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης λήγει ἡ ἀφήγησις τῶν ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ συμβάντων. Ὁ πόλεμος οὗτος κηρυχθεὶς ὑπὸ τῆς Τουρκίας προεκλήθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ὑπῆρξεν ἄμεσος συνέπεια τῆς πολιτείας αὐτῆς ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι. Ἐν τῷ βάθει τῆς πολιτείας ταύτης ἀναζητητέον τὸ ἐσωτερικὸν καὶ διαρκὲς ἐλατήριον, τὸ ὁποῖον ἔδωκε τὴν ἀρχικὴν ὤθησιν καὶ προὐκάλεσε τὴν περὶ τὴν ὤθησιν ταύτην ἀνέλιξιν τῶν πραγμάτων ὡς περὶ τὸν πυρῆνα, περὶ ὃν ἀναπτύσσεται φυτόν τι ὑπὸ ὡρισμένας κλιματολογικὰς καὶ καιρικὰς ἐπιδράσεις. Τεθείσης ἤδη τῆς ἀρχῆς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὅτι ἡ δρᾶσις ἑκάστου ἔθνους ἐξήρτηται ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῆς φυλῆς, τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς προορισμοῦ, τοῦ κλίματος, τοῦ γενικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι τοῦ ἔθνους καὶ ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων περιστάσεων, τῶν συμβαλλουσῶν εἰς τὴν ὀρθὴν ἢ σφαλερὰν πορείαν αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνωστῆς ταύτης ἀρχῆς δέον νὰ ἐξηγηθῶσι τὰ φαινόμενα τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ ἐκδηλώσεως τοῦ ἔθνους, τὰ παρουσιαζόμενα ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει. Καὶ ὁ πόλεμος, ὃν ἱστορήσαμεν, ἀποτελεῖ σπουδαῖον πραγματικὸν φαινόμενον

τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, ἐκ τοῦ ὁποίου δύναταί τις νὰ κρίνῃ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐδημιούργησε καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἰδανικόν, τὸν ἐθνικὸν προορισμόν, ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τοῦ ὁποίου θὰ παραγάγῃ τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ζωὴν τοῦ μέλλοντος. Τὸ ἰδανικὸν τοῦτο εἶνε ἡ ἑνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ δόγμα παραχθὲν ἐκ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, δὲν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ὀψίμου σκέψεως πολιτικῆς ἢ καιρικῆς. Δὲν προεκλήθη ἐκ κατακτητικῶν τάσεων καὶ δυναστικῶν λόγων. Δὲν ἐπεβλήθη κἂν ὡς ἀνάγκη πολιτικῆς ὑπάρξεως, ἄνευ ἄλλων ἀνωτέρων λόγων καὶ δὴ ἱστορικῶν. Τοὐναντίον πηγάσαν, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ὑπῆρξεν αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ψυχὴ τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον δὲν ἐνεφανίσθη ἐν τῇ κονίστρᾳ τῆς γενικῆς σταδιοδρομίας εἰμὴ μετὰ τῆς σημαίας ταύτης. Ἡ φαντασία τοῦ Ρήγα, συλλαμβάνουσα τὰ ὅρια τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὑπῆρξεν ἁπλῆ ἐκδήλωσις τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Καὶ ὅταν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, οἱ πατέρες ἡμῶν ἔλαβον τὰ ὅπλα κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας, δὲν ἐπεδίωξαν τὴν πολιτικὴν ἀναβίωσιν τοῦ βασιλείου, ὅπερ καθώριζε τὸ πρωτόκολλον τοῦ 1830, διότι τοιοῦτον βασίλειον δὲν προϋπῆρχεν ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει οὔτε ὡς πολιτικὸν οὔτε ὡς ἱστορικὸν δημιούργημα. Ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει προϋπῆρχεν ἡ ἑνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ζωῆς, εἴτε ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῶν μικρῶν πολιτειῶν τῆς ἀρχαιότητος διὰ τῶν κοινῶν θεσμῶν, τῶν ἀγώνων, τῶν συνεδρίων καὶ τῆς θρησκείας, εἴτε ἐν τῷ ἐκπολιτιστικῷ πνεύματι τῆς Μακεδονικῆς ἐποχῆς, εἴτε ἐν τῇ αἴγλῃ τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς βασιλείας τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ ἀγὼν τῆς ἀνεξαρτησίας δὲν περιωρίσθη ἐν ταῖς χώραις μόνον ταῖς ἀποτελεσάσαις κατόπιν τὸ βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τούτων εἶνε κατάδηλον, ὅτι τὸ ἐλατήριον, τὸ ὁποῖον ὤθησεν εἰς νέαν ζωὴν τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ προὐκάλεσε τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ ἐν τῇ γενικῇ κονίστρᾳ τῆς παγκοσμίου δράσεως, εἶνε ἡ ἑνότης τοῦ ἑλληνισμοῦ. Αἱ δύο αὗται λέξεις εἰκονίζουσι τὴν ἀρχικὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους, τὴν ἐσωτερικὴν δύναμιν αὐτοῦ, τὸν πυρῆνα, ἐξ οὗ προῆλθεν ἡ δημιουργία τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου. Τῆς ἀρχικῆς ὠθήσεως δοθείσης, ἡ ὑπὸ τύπον βασιλείου ἔκφρασις αὐτοῦ ἦν δημιούργημα τῶν καιρικῶν περιστάσεων, τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων ὑπέστη, κατὰ τὸν ἀναλλοίωτον νόμον, ὃν ἐθέσαμεν ἐξ ἀρχῆς. Οὐχ ἧττον ἡ

ἐσωτερικὴ ψυχὴ ἐξηκολούθει νὰ ἐνεργῇ καὶ τὸ ἐθνικὸν ἰδανικόν, καίτοι τροποποιηθὲν καὶ ὑποστὰν τὴν ἐπήρειαν τῶν ἰδιαιτέρων περιστάσεων, οὐδέποτε ἔπαυσεν ἐκδηλούμενον, τοῦθ' ὅπερ τυγχάνει δεῖγμα τῆς ζωτικότητος ἑνὸς ἔθνους καὶ τῆς πορείας αὐτοῦ πρὸς ὡρισμένον σκοπόν. Ἀλλ', ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀλλαχοῦ, συμβαίνει εἰς τὰ ἔθνη ὅ,τι καὶ εἰς τὰ ἄτομα. Ἐν τῇ πορείᾳ, ἣν ἀκολουθοῦσι πρὸς πραγμάτωσιν τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν, ὁτὲ μὲν λιποψυχοῦσι καὶ ἀποθαρρύνονται ἐξ ἀγνοίας τῶν δυνάμεών των, ὁτὲ δὲ τρέπονται εἰς σφαλερὰν ὁδόν, ἥτις ἢ οὐδόλως ἢ μετὰ παραπλάνησιν φέρει εἰς τὸν σκοπόν. Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ Κράτους ἠκολούθησε σφαλερὰν ὁδὸν καὶ ὑπέστη παραπλάνησιν. Ἡ παραπλάνησις αὕτη προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Κράτους, τοῦ ἀγῶνος δὲ τούτου συνέπειαι εἶνε ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε φαινόμενα τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ ζωῆς.

Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως ἀπεκρυσταλλώθη εἰς Κράτος ἡ ἐπιδίωξις τοῦ ἐθνικοῦ ἰδανικοῦ ἐπεβάλλετο πλέον νὰ ζητηθῇ διὰ τοῦ Κράτους τούτου. Τὸ ἀπελευθερωθὲν τμῆμα τοῦ διχασθέντος Ἑλληνισμοῦ ἐτέθη οὕτως ὡς πρωτοπορεία ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐθνικῆς κινήσεως. Ἀλλ' ἵνα ἐπιτελέσῃ τὸ καθῆκον τοῦτο τὸ Κράτος, ἔδει νὰ ὀργανωθῇ καὶ συνταχθῇ ἰσχυρῶς, ὅπως παλαίσῃ κατὰ πάσης ἀντιξόου περιστάσεως. Μόνον ἰσχυρὰ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωσις ἠδύνατο νὰ φέρῃ αὐτὸ ἀσφαλῶς εἰς αἴσιον λιμένα. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη ἐπεδιώχθη; Τὰ ἐκ τοῦ παρόντος πολέμου διδάγματα πᾶν ἄλλο ἢ τοῦτο ἀποδεικνύουσιν. Ἐὰν ἡττήθη ἡ Ἑλλάς, τὸν λόγον τῆς ἥττης αὐτῆς ζητητέον οὐχὶ εἰς τὸν ὑλικὸν ὄγκον, ὅστις ἐπέπεσε κατ' αὐτῆς. Διότι ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ὄγκοι μεγάλης ὑλικῆς δυνάμεως ἐσκεδάσθησαν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθησαν καὶ κατεβλήθησαν εὐχερῶς ὑπὸ ἀντιπάλου ἀσθενοῦς μὲν ὑλικῶς, ἀλλὰ κάλλιον συντεταγμένου κοινωνικῶς, στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς, καθ' ὅσον ἐκ τῆς συντάξεως τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων ἐκπορεύεται ἡ ἠθικὴ δύναμις, ἡ ἰσχυροποιοῦσα τὰ ἔθνη καὶ ἐμπνέουσα τὴν ἐφ' ἑαυτὰ πίστιν. Τὰ συμβάντα τοῦ παρόντος πολέμου εἶνε συρροὴ τεκμηρίων τῆς ἐλλείψεως πάσης ὀργανωτικῆς συνοχῆς καὶ πειθαρχίας ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατεύματι, ἐξ οὗ αἱ ἀλλεπάλληλοι ὑποχωρήσεις, αἱ μεμονωμέναι ἐνέργειαι, ἡ αὐτόβουλος δρᾶσις, ἡ ἐκ τῆς αὐτοβουλίας ταύτης σύγχυσις καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία γενναίων πράξεων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ δη-

μόσιον φρόνημα καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν, τὰς στρατιωτικὰς παραδόσεις τῆς χώρας καὶ τὴν ἀδιαφιλονίκητον ὑπεροχὴν τῶν ἀποτελούντων αὐτὸ ἀνδρῶν.

Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ ὑποδηλοῖ τὴν ἔλλειψιν κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ τοιούτου, ὅπως ἡ ἀποτυχία ἐν πολέμῳ τινὶ εἶνε τρανοτάτη ἀπόδειξις, ὅτι ἡ ἐργασία τῆς εἰρήνης δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ παρασκευάσῃ τὴν νίκην. Καὶ τὰ ἔθνη μάχονται οὐχὶ μόνον ἐν πολέμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν εἰρήνῃ, διότι ἔχει καὶ ἡ εἰρήνη τοὺς ἀγῶνας αὐτῆς πολὺ κραταιοτέρους καὶ σπουδαιοτέρους, καθ' ὅσον ἐν τῷ σταδίῳ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως ὑπάρχει ὁ ἀγὼν τῆς ἐπικρατήσεως, κατὰ τὸν ὁποῖον ῥέει λεληθότως, ἀλλ' ἀφθόνως ὡσαύτως τὸ αἷμα τῶν ἐθνῶν. Ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ἀκριβῶς τὸ ἔθνος ὑπέστη τὴν παραπλάνησιν. Ἀναγκασθὲν ν' ἀκολουθήσῃ τὰ λοιπὰ Κράτη ἐν τῷ νεωτέρῳ πολιτισμῷ, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τῆς παγκοσμίου συνεργασίας τὸν δρόμον, περιεβλήθη τύπον πολιτεύματος, τοῦ ὁποίου ἐκαλλιέργησε μόνον τὰ μειονεκτήματα. Τὰ μειονεκτήματα ταῦτα ἔτυχον καταλλήλου ἐδάφους, ἵν' ἀναπτυχθῶσιν, εὑρόντα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἔθνους φυσικά τινα καὶ ἐπίκτητα ἐλαττώματα, παραχθέντα, ὡς ἐν ἀρχῇ εἴπομεν, ἐκ τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν καὶ ἐφηρμοσμένα ἐπὶ τῆς φυλῆς. Ἔμφυτος ἦτο εἰς τὴν φυλὴν ἡ πρὸς πᾶν θεωρητικὸν προσήλωσις, τὸ λεπτὸν καὶ συζητητικὸν πνεῦμα, ἡ κλίσις πρὸς τὰς δημοκρατικὰς ἰδέας, ἡ ἰσοπέδωσις, καὶ ἐν γένει ἡ εἰς τὰ κοινὰ ἀνάμιξις καὶ ἡ εἰς τὴν πολιτικὴν ῥοπή. Αἱ ἐθνικαὶ περιπέτειαι καὶ ἡ μακρὰ δουλεία ἐδημιούργησαν ἀφ' ἑτέρου τὸν ἀτομισμόν, τὴν ἰδιοτέλειαν, τὴν ἐμπάθειαν, τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ κοινά, τὴν φιλαυτίαν, τὴν μακρὰν παντὸς συνεταιρισμοῦ δρᾶσιν καὶ ἐν μέρει τὸ ἀφομοιωτικὸν πνεῦμα. Τὰ φυσικὰ καὶ τὰ ἐπίκτητα ἐλαττώματα ὑπὸ τὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖον ἐπεβλήθη εἰς τὸ νεαρὸν Κράτος, ἐχρησίμευσαν ὡς ἄκανθαι, αἱ ὁποῖαι, ἀναπτυχθεῖσαι ὑπὸ εὐνοϊκὰς συνθήκας, ἐκινδύνευσαν νὰ πνίξωσι τὴν ἐσωτερικὴν δύναμιν τῆς φυλῆς καὶ τὰς μεγάλας ἀρετὰς τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος. Τὸ ἀφομοιωτικὸν πνεῦμα καὶ ἡ τάσις πρὸς ἀπομίμησιν τῶν ὀθνείων, ἥτις ἐπεβάλλετο ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς παρακολουθήσεως τῶν λοιπῶν Κρατῶν ἐν τῷ νεωτέρῳ πολιτισμῷ, ἠμπόδισε τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος εἰς ὡρισμένον ἐθνικὸν τύπον, κατέστησεν αὐτὸν ὑγρόν, εὐμετάβλητον, ἀσαφῆ, καὶ κατέστρεψε τὴν ναμφισβήτητον πρωτοτυπίαν καὶ ἰδιορρυθμίαν αὐτοῦ, τὴν ἐπὶ τοσού-

Καταλαμβάνονται ὑπὸ ἐξάψεων, ὡς οἱ νευρασθενικοὶ καὶ οἱ νοσοῦντες τὴν φαντασίαν, καὶ ρίπτονται εἰς παραφοράς, ὑπερβολάς, καὶ ἐνθουσιασμοὺς ἀκρατήτους καὶ ἀδικαιολογήτους, ὧν εἶνε ἀπηλλαγμένοι οἱ ὑγιῶς ἔχοντες. Ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις ὑπῆρξεν ἁπλοῦν αἴτιον τῆς ἐκδηλώσεως τῆς νόσου, ἡ δ' Ἐθνικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὑποκαταστήσασα ἀφρόνως τὴν μεμονωμένην δρᾶσιν τῶν ἀτόμων εἰς τὰ τοῦ Κράτους, ἀπετέλεσεν ἓν τῶν πολλῶν συμπτωμάτων τῆς νόσου, ὑφ' ἧς κατετρύχετο τὸ ἑλληνικόν. Ἐπηκολούθησαν κατόπιν οἱ ἐνθουσιασμοί, αἱ παραφοραί, αἱ ὑστερικαὶ κραυγαὶ τοῦ πλήθους καὶ αἱ ἐπαναστατικαὶ ἐκδηλώσεις, αἵτινες ἐδείκνυον, ὅτι ἡ νόσος εἶχε προχωρήσῃ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε πᾶσα κατασταλτικὴ προσπάθεια ἦτο δύσκολος, ἂν ὄχι ἀδύνατος.

Οὕτω τὰ πάντα μοιραίως ἐφέροντο πρὸς τὸν πόλεμον, ὃν διὰ πάσης θυσίας ἔδει νὰ ἀποφύγῃ τὸ ἔθνος. Ἐκ δὲ τῆς ἐν εἰρήνῃ ἐργασίας ἦτο εὔκολον εἰς τὸν ἀπαθῶς θεώμενον νὰ προΐδῃ, ὁποία θὰ ἦτο ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου τούτου. Ὁ ἐχθρὸς εἶχε καλλίτερον σύστημα ἐπιστρατεύσεως, ἐπιμελητείας καὶ ὁπλισμοῦ. Ἦν κάλλιον ὠργανωμένος καὶ ἐκέκτητο ἀσυγκρίτως τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν χρηματικῶν μέσων. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἦν κατ' ὄνομα τοιοῦτος, ἄθροισμα μόνον ἀνθρώπων φερόντων στολὰς καὶ ἐπωμίδας ἢ καὶ ἄνευ στολῶν, ἐν παχυλῇ ἀγνοίᾳ τοῦ ἐδάφους, τοῦ τρόπου τοῦ πολεμεῖν τῶν ἀντιπάλων, τῆς διοικήσεως ἀνωτέρων μονάδων, ἄνευ συντάξεως, μειονεκτῶν κατά τε τὸν ὁπλισμὸν καὶ τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας, ἀνάσκητος, ἀδιοίκητος καὶ ἀπειροπόλεμος. Κατὰ συνέπειαν τὸ ἔθνος ἐκ νοσηρᾶς διαθέσεως ἐθελοτυφλοῦν ἔβαινε πρὸς βεβαίαν ἧτταν. Τὴν ρῆξιν ἠδύναντο καὶ καθῆκον εἶχον νὰ προλάβωσιν οἱ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ ἱστάμενοι, ἡ Βασιλεία καὶ ἡ Κυβέρνησις. Ἀμφότεραι ὡς ἐκ τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν θέσεως ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ δείξωσι τὸν κρημνὸν τοῦ ὀλέθρου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐφέρετο μοιραίως τὸ Κράτος.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἥ τε Βασιλεία καὶ ἡ Κυβέρνησις εἰργάσθησαν ἐν ἀρχῇ κατασταλτικῶς καὶ προσεπάθησαν παντὶ σθένει διὰ τῆς διευθετήσεως τοῦ ἐκ τῆς πρώτης Κρητικῆς ἐπαναστάσεως προκύψαντος ἐξωτερικοῦ ζητήματος ν' ἀποφύγωσι τὴν σύγκρουσιν. Ἀλλὰ κατόπιν αἱ κραυγαὶ τοῦ πλήθους, συστηματικῶς ἐξωθουμένου ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ τύπου, συμπαρέσυρον τήν τε Κυβέρνησιν καὶ τὴν Βασιλείαν, αἱ ὁποῖαι ἀφῆκαν τὸ πολιτειακὸν σκάφος νὰ φέρηται ἀνερμάτιστον, ἐν πλήρει βεβαιότητι ὅτι ἤθελε συντριβῇ ἐπὶ τῶν βράχων. Ὡς ἐκ τούτου ὑπέχουσι καὶ πλήρη τὴν εὐθύνην ἀπέναντι τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ τόπου.

Ὁ στρατάρχης Μόλτκε ἐν ἀρχῇ τῆς ἱστορίας του περὶ τοῦ πολέμου τοῦ 1870 ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς περὶ τῆς εὐθύνης ταύτης: «Τὴν εἰρήνην δὲν ἀπειλεῖ πλέον, ὡς ἄλλοτε, ἡ φιλοδοξία τῶν ἡγεμόνων, ἀλλ' αἱ διαθέσεις τοῦ πλήθους, ἡ δυσφορία τῆς ἐσωτερι-

κῆς καταστάσεως, αἱ σκευωρίαι τῶν κομμάτων καὶ πρὸ πάντων τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν. Οἱ μεγάλοι νεώτεροι πόλεμοι ἐγένοντο παρὰ τὴν θέλησιν τῶν μοναρχῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπεθύμουν αὐτούς. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν τὸ χρηματιστήριον τοιαύτην ἐπιρροὴν ἐκτήσατο, ὥστε πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων αὐτοῦ δύναται νὰ θέσῃ τοὺς στρατοὺς εἰς κίνησιν. Τὸ Μεξικὸν καὶ ἡ Αἴγυπτος εἶδον εἰσελαύνοντας τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς στρατούς, ὅπως δοθῇ ἱκανοποίησις εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ὑψηλῶν χρηματιστικῶν κύκλων. Τὸ οὐσιῶδες σήμερον εἶνε οὐχὶ ὅπως τὸ Κράτος κατέχῃ τὰ ἐπιθυμητὰ μέσα τοῦ νὰ κάμῃ τὸν πόλεμον, ἀλλ' ὅπως οἱ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ εἶνε ἀρκούντως ἰσχυροί, ἵνα τὸν ἐμποδίσωσι. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ Γερμανία, ἑνωθεῖσα, οὐδέποτε μέχρι τῆς σήμερον μετεχειρίσθη τὴν δύναμιν αὐτῆς, εἰμὴ ὅπως προφυλάξῃ τὴν Εὐρωπαϊκὴν εἰρήνην, ἐνῷ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀπειλεῖ περισσότερον τὴν διατήρησίν της εἶνε πρωτίστως ἡ ἀδυναμία τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὸ γειτονικὸν Κράτος». Τοιαύτην ἀδυναμίαν Κυβερνήσεως παρουσίασε καὶ ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου, ἡ δὲ ἱστορία θ' ἀποδώσῃ ἀδιστάκτως τὴν εὐθύνην τῆς μὴ προλήψεως αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἔθνους εὑρεθέντας κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμήν, λαμβάνουσα ὑπ' ὄψει τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα διέθετον πρὸς πρόληψιν τῆς ῥήξεως.

Συγκεφαλαιοῦντες τἀνωτέρω, ἐμμένομεν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς παραπλανήσεως τοῦ ἔθνους, ἥτις παρήγαγε τὴν ἐκδηλωθεῖσαν φρενοπάθειαν. Ἡ παραπλάνησις ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἔθνος, πρὶν ἢ ἐπιτελέσῃ τὰ εἰρηνικὰ αὐτοῦ ἔργα καὶ συνταχθῇ, ἐνόμισεν ὅτι ἐν παντὶ καιρῷ ἦν ἕτοιμον νὰ ἐπιδιώξῃ τὰ ἰδανικὰ αὐτοῦ διὰ τοῦ πολέμου. Ἡ ἐσωτερικὴ σύνταξις ἐτέθη ἐν ἥσσονι μοίρᾳ. Δὲν ἐνοήσαμεν ὅτι, ἵνα ἐξασφαλίσωμεν τὴν νίκην τῶν ὅπλων, ἔδει νὰ νικήσωμεν πρῶτον ἐν εἰρήνῃ. Δὲν ἀντελήφθημεν προσέτι ὅτι βάσις ἀσφαλὴς πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν εἶνε ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξις, ἡ εὐημερία, ἡ πρόοδος, ἡ ὀργάνωσις τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων, προικιζομένων δι' ἰσχυροῦ ὀργανισμοῦ, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ φόβος ἀμέσου συντριβῆς ἅμα τῇ πρώτῃ συγκρούσει.

Ὁ πόλεμος δὲν ἐδόθη εἰς τὰ ἔθνη, εἰμὴ ὡς τὸ ἔσχατον μέσον τῆς ἀμύνης τῶν δικαίων αὐτῶν. Τὸν μεγαλείτερον ἀγῶνα διεξάγουσιν ἐν εἰρήνῃ, διότι ἡ ἐπικράτησις αὐτῶν κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦτον θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν νίκην ἐν μέλλοντι πολέμῳ. Δυστυχῶς ἡ Ἑλλὰς ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ὑπελείφθη, καθ' ἣν ἐποχὴν ὑφίστατο τὸν ἐπικίνδυνον ἀνταγωνισμὸν τῶν λοιπῶν ἐν τῇ Ἰλλυρικῇ χερσονήσῳ Κρατιδίων. Καὶ ὑπολειφθεῖσα, ἐκ νοσηρᾶς ἀντιλήψεως ἔκρινεν ὅτι ἦν κεκλημένη νὰ λύσῃ μόνη τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα ἐν μέρει ἢ καθόλου, ἐνῷ τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα, ὡς ἔχουσι σήμερον τὰ τῆς Εὐρώπης, δὲν δύναται νὰ λυθῇ ἄνευ τῆς συναινέσεως αὐτῆς. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς

ὅτι ἡ 'Ανατολή, παρὰ πᾶσαν θέλησιν τῆς Εὐρώπης, ἕνεκα τῆς ἀφυπνίσεως τῆς συνειδήσεως τῶν ἐν αὐτῇ λαῶν, δὲν δύναται νὰ ἀναμορφωθῇ εἰμὴ δι' αὐτῆς τῆς 'Ανατολῆς. 'Αλλ' ἐν τῇ κρισίμῳ στιγμῇ θὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὁ ἰσχυρότερος παράγων ἐν τῇ γενικῇ σταδιοδρομίᾳ. Καὶ ὁ 'Ελληνισμός.κεκτημένος πάντα τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ 'Ανατολῇ,δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐργασθῇ ἀποτελεσματικῶς πρὸς τοῦτο.

Καὶ ἤδη ἡ 'Ελλὰς ἡττήθη. Τοῦτο ἄρα σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ 'Ελληνισμοῦ διὰ παντὸς ἀπωλέσθη; Δὲν νομίζομεν τοῦτο.Εἰς τὸ βάθος τῆς νοσηρᾶς καταστάσεως, ἐκδήλωσις τῆς ὁποίας ἦτο ὁ πόλεμος, φαίνεται ὀργῶσα, δρῶσα καὶ σπαργῶσα ἡ ἐθνικὴ συνείδησις. 'Η κινητήριος δύναμις τοῦ ἔθνους δὲν ἔπαυσεν ἐκδηλουμένη καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ.'Ανεξαρτήτως τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι ἐπήνεγκον τὴν ἀποτυχίαν, ὁ πόλεμος ἐνεπνέετο ὑπὸ μιᾶς ἰδέας, ἰδέας εὐγενοῦς καὶ ὁμοίας πρὸς ἐκείνην, ἥτις μετὰ μακραίωνα δουλείαν ἔφερεν εἰς νέαν ζωὴν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος.

'Η ἰδέα αὕτη εἶνε τὸ ἱστορικὸν δόγμα τοῦ 'Έθνους. 'Η ἑνότης τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ἡ 'Εθνικὴ αὐτοῦ ἀποκατάστασις. Τοῦτο ἀρκεῖ. Πάντες οἱ λαοί, οἱ ἔχοντες ζωτικότητα ἐν ἑαυτοῖς, διεξήγαγον μακροὺς ἀγῶνας πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς αὐτῶν ἀποκαταστάσεως. 'Αλλ' ἐκεῖνοι μέχρι τέλους ἐνίκησαν, ὅσοι ἐνεκαρτέρησαν καὶ ἐτελείωσαν τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν. 'Υπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ὁ διεξαχθεὶς πόλεμος εἶνε ἀρραβὼν διὰ τὸ μέλλον· τὰ ἐξ αὐτοῦ δὲ διδάγματα ἂς γείνωσιν ἀφετηρία νέας ζωῆς διὰ τὸ 'Έθνος.

Μετὰ τὸ βάπτισμα τοῦ πυρός, ὅπερ ἔλαβον αἱ σημαῖαι ἡμῶν, ἐγκαρτερήσωμεν, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ τοῦ Θουκυδίδου «ὡς οἵτινες πρὸς τὰς ξυμφορὰς γνώμῃ μὲν ἥκιστα λυποῦνται, ἔργῳ δὲ μάλιστα ἀντέχουσιν, οὗτοι καὶ πόλεων καὶ ἰδιωτῶν κράτιστοίεἰσιν.»(*)

Ἂς ἀναμείνωμεν ἐν συνενώσει τῶν καρδιῶν, ἐν συσφίγξει τῶν συνειδήσεων, ἐν λατρείᾳ πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἰδανικὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν θὰ σημάνῃ ἡ ὥρα τῆς ἐκδικήσιως.

Μέχρι τῆς μεγάλης ἐκείνης στιγμῆς μακρὰν ἡ ἀποθάρρυνσις. 'Υψηλὰ τὸ μέτωπον. Παρασκευάσωμεν τὰ ἐκδικητήρια ὅπλα τοῦ μέλλοντος. Καὶ διὰ μέσου τῶν ἐρειπίων. . . . ἐμπρός !

(*) Θουκυδίδου Β'. 65.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥ ΤΟΜΟΥ.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἀναλαβὼν νὰ συγγράψω πρῶτος σοβαρὸν ἔργον περὶ τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν πάντοτε ν' ἀνεύρω τὴν ἀλήθειαν ἐν μέσῳ τῶν παθῶν, τῶν προσωπικῶν ἀντεγκλήσεων, τῶν μεροληπτικῶν ἀφηγήσεων καὶ τῆς νοσηρᾶς διαβουκολήσεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος, ἥτις δὲν ἔπαυσε καὶ τανῦν διὰ μωροῦ πατριωτισμοῦ κλείουσα τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ βύουσα τὰ ὦτα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν ὀρθὴν τῶν πραγμάτων ἀντίληψιν. Κατὰ πόσον ἐπέτυχον, ἀπόκειται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους νὰ κρίνωσιν, εἰς οὓς καὶ ἀφιέρωσα τὸ ἔργον μου. Ἐκεῖνοι θὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἴδωσι κατὰ πόσον ἀπεικόνισα πιστῶς τὴν ἐποχήν μου, κατὰ πόσον ἐξῆλθον τῆς νοσηρᾶς ἀτμοσφαίρας, ἥτις μὲ περιέβαλλε, καὶ κατὰ πόσον, διαγνώσας τὰ αἴτια, ἠδυνήθην νὰ ἐξηγήσω ὀρθῶς τὰ ἀποτελέσματα ἀρκούντως σοβαρᾶς ἱστορικῆς ἐργασίας τοῦ ἔθνους.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς συγχρόνους μου, ὀφείλω νὰ παρατηρήσω εἰς ἐκείνους, ὅσοι θὰ μὲ κρίνωσιν, ὅτι ἡ κρίσις των δέον νὰ στηρίζηται ἐπὶ τῆς εἰλικρινείας τῆς προθέσεως, μεθ' ἧς ἀνέλαβον τὴν διήγησιν τῶν ἐν τῷ παρόντι πολέμῳ συμβάντων. Ἐπεδίωξα ἐν παντὶ καὶ πάντοτε τὴν ἀλήθειαν, οὐχὶ ἵνα ἐπαινέσω ἢ ψέξω ἢ κατηγορήσω τινός, ἀλλ' ἵνα ὑπεράνω προσωπικῶν παθῶν καὶ ἀτομικῶν συμφερόντων παραδώσω εἰς τὸ κοινὸν μόνιμον καὶ διαρκὲς κάτοπτρον τῶν διαπραχθέντων σφαλμάτων, ἀνοίγων τὴν ὁδὸν τῆς ὀρθῆς κρίσεως τῶν πραγμάτων, τῆς λογικῆς αὐτῶν, τῆς ψυχρᾶς σκέψεως, τῆς μελέτης καὶ τῆς ἐκ ταύτης ὠφελείας πρὸς τὸ μεγαλεῖον τῆς Πατρίδος, πρὸς ὃ ἀκραδάντως καὶ ἀτενίζω καὶ πιστεύω. Ἐὰν ἐν τῇ ῥύμῃ τῆς ἀφηγήσεως ἠδίκησά τινα ἢ ὑπὲρ τὸ δέον ἔψεξα, τοῦτο ἀποδοτέον οὐχὶ εἰς πρόθεσιν, ἀλλ' εἰς τὴν σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἀτέλειαν, διότι ἀνθρώπινον καὶ τὸ ἁμαρτάνειν. Γράφων ὅμως πρῶτος **Ἱστορίαν** τοῦ πολέμου, ἀξίαν τοῦ ὀνόματος, καὶ δὴ ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ, εἶχον νὰ παλαίσω οὐχὶ μόνον πρὸς τὴν καταπνίγουσαν τὴν ἀλήθειαν μεροληψίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ κακῶς διαπλασθὲν κοινὸν αἴ-

σθημα καὶ τὴν νοσηρὰν ἀντίληψιν τῶν προσώπων. Εἶχον ἀκόμη νὰ πλάσω τὴν συσσωρευθεῖσαν ἐκ τοῦ πολέμου ἄπλαστον καὶ ἄμορφον ἱστορικὴν ὕλην, νὰ ταξινομήσω αὐτὴν ἐπιστημονικῶς, νὰ διαιρέσω αὐτὴν εἰς κεφάλαια καὶ νὰ ὑπερπηδήσω τὰς δυσκολίας τοῦ κατὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ ἀνεξερευνήτου θέματος γράφοντος. Τοῦτο ἦτο ἀρκούντως ἐπίπονον καὶ δύσκολον πολύ, εἶμαι δὲ πεπεισμένος,ὅτι οἱ δυνάμενοι νὰ κρίνωσιν ὡς πρὸς τοῦτο τοὐλάχιστον θὰ μοὶ ἀποδώσωσι δικαιοσύνην.

Τελευτῶν θὰ προσθέσω ὀλίγα τινὰ εἰσέτι ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως. Ἡ ἔκδοσις σοβαροῦ, ἐπιστημονικοῦ καὶ κοινῆς ὠφελείας συγγράμματος, διὰ τὸ περιωρισμένον τῶν ἀναγνωστῶν καὶ δι' ἄλλους τινὰς λόγους, εἶνε σπανία ἐν Ἑλλάδι τόσον, ὅσον ἀλλαχοῦ σπάνιαι εἶνε αἱ καλαὶ ἡμέραι ἐν χειμῶνος ὥρα. Καὶ ταῦτα καθ' ὃν χρόνον ὅλα τὰ ἀποφώλια ἔργα τῆς γαλλικῆς ἰδίως φιλολογίας εὑρίσκουσιν ἐν Ἀθήναις προθύμους μεταφραστὰς καὶ προθυμοτέρους ἐκδότας, διαφθείροντας διὰ τῆς καθημερινῆς παροχῆς αὐτῶν τὸ αἴσθημα καὶ τὸν ἠθικὸν στόμαχον τοῦ λαοῦ. Τὸ δὲ ἀνὰ χεῖρας σύγγραμμα, ἀντικείμενον ἄντικρυς καὶ καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἐκδόσεων, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τὸ φῶς, ἐὰν ἀνὴρ ἀπὸ ἀληθοῦς ὄψεως πατριώτης καὶ ζηλωτὴς τῶν καλῶν, δὲν ἔθετε λίαν ἀφιλοκερδῶς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ συγγραφέως τὰ πρὸς ἐκτύπωσιν αὐτοῦ μέσα. Ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶνε ὁ κ. **Σπυρίδων Τσαγγάρης**, διευθυντὴς τοῦ Κεντρικοῦ Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων, ὅστις, ἐκ τῆς εὐάνδρου Ζατούνης τῆς Γορτυνίας ὁρμηθεὶς καὶ αὐτοδημιουργηθείς, δι' ὅλου του τοῦ βίου παρέσχεν ἑαυτὸν ἀξιοζήλωτον παράδειγμα ἐργατικότητος καὶ ἀρετῆς, συντελέσας πρωτίστως αὐτὸς διὰ τῆς ἰδιοφυΐας του εἰς τὴν καταπληκτικὴν διάδοσιν καὶ οἰκονομικὴν προαγωγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου.

Διὰ τοῦτο, ἐὰν τὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργον προσκομίζῃ τιμήν τινα, ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει τὴν διακαῆ αὐτοῦ ἐπιθυμίαν, ὅπως ἡ τιμὴ αὕτη ἀπονεμηθῇ πάνυ δικαίως εἰς τὸν ἐκδότην κ. **Σπυρίδωνα Τσαγγάρην.**

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Ἰανουαρίου 1898.

Ἀντώνιος Θ. Σπηλιωτόπουλος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Δευτέρα περίοδος

[Συνέχεια τῆς Πρώτης Περιόδου]

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Ὁ Πόλεμος.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ

Διπλωματικαὶ Διαπραγματεύσεις.—Ἡ εἰρήνη.

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Ἐν σελ.	18	στ.	27	ἀνάγνωθι	ἐπέχοντα	ἀντὶ	ἀπέχοντα
»	»	19	»	9	»	Σκιρωνοζεφύρου	»	Σκιροκοζεφύρου
»	»	23	»	24	»	»	»	»
»	»	62	»	17	»	ταχύτητα	»	αχύτητα
»	»	73	»	1	»	ἰδιάζουσα	»	διάζουσα
»	»	85	»	4	»	τὸ ἔργον	»	εἰς τὸ ἔργον
»	»	88	»	6	»	δεινός,	»	δεινός
»	»	89	»	11	»	στηρίξῃ	»	συντρίψῃ
»	»	92	»	22	»	ἐπὶ προδοσίᾳ	»	ἐπὶ προδοσίαν
»	»	94	»	33	»	συγκροτηθέντων	»	συγκρατηθέντων
»	»	95	»	24	»	διευθύνουσα	»	τὸ διευθύνουσα
»	»	102	»	31	»	θειοτέρου	»	δεινοτέρου
»	»	110	»	29	»	τὸ 5ον εὐζωνικὸν	»	τὸ 5ον
»	»	119	»	22	»	ἀσφαλῶς,	»	ἀσφαλῶς
»	»	121	»	9	»	ἔπεσαν	»	ἔπεσον
»	»	123	»	32	»	εἰ δυνατὸν	»	εἰς δυνατὸν
»	»	149	»	5	»	εἰς ἀλύσεις	»	ὡς ἀλύσεις
»	»	155	»	20	»	ἁπλοῦται	»	ἁπλοῦνται
»	»	178	»	18	»	καὶ ὁ σιδηροῦς	»	ὁ σιδηροῦς
»	»	186	ἐν ἐπικεφαλίδι		ἀνάγνωθι	Ἔξοδος	»	Ἔφοδος
»	»	189	»	»	»	»	»	»
»	»	190	στ.	27	ἀνάγνωθι	ἔπεσαν	»	ἔπεσον
»	»	204	»	31	»	ἀντισυνταγματάρχης	»	συνταγματάρχης
»	»	238	»	6	»	ἐχούσης	»	ἔχουσαν
»	»	247	»	19	»	παρατασσόμενα	»	παρατασσόμενοι
»	»	248	»	14	»	ἐκ Τσατμᾶ	»	εἰς Τσατμᾶν
»	»	257	»	20	»	αὐτοὺς	»	αὐτὰς
»	»	289	»	8	»	νομολογίαν	»	νομολογίαι
»	»	296	»	28	»	κατ'	»	κατὶ
»	»	296	»	29	»	καὶ	»	κα'

3 2044 084 494 327